

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

Часопис за нејоване демократске политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XIV

Број 32

2017. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XIV (2017), бр. 32
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Вељко Делибашић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Дарко Гавриловић,
др Веселин Конатар, др Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Жељко Бјелајац

секретар уредништва: др Александар Матковић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Еуген Страутиу (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михаиловић (Мексико)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арацки, др Недељко Прдић,
др Зоран Аврамовић, др Срђан Милашиновић,
др Маријана Дукић - Мијатовић, др Јоко Драгојловић,
др Марија Ђорић.

штампа: НС Мала књига +

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА

Радослав Гађиновић, <i>Насиље усташа над Србима у Херцеговини током Другог светског рата</i>	9-25
Александар Раковић, <i>Бискупи и свештеници Римокатоличке цркве у Хрвата и њихово de facto признање „Хрватске православне цркве“ у другој деценији 21. века</i>	27-33
Жељко Лазећ / Мартин Матијашевић, <i>Друштвени контекст и јачање антисемитизма у Краљевини Југославији</i>	35-51
Милош Савин / Немања Старовић, <i>Теоријски поглед на историјску науку</i>	53-63
Мартин Матијашевић, <i>Организација и методе рада одељења специјалне полиције управе града Београда 1941 - 1945.</i>	65-81
Дарко Гавриловић, <i>Креирање новог српског идентитета као идеолошки процес владе Милана Недића</i>	83-96

II МЕМОРИЈАЛНА КУЛТУРА И КОРЕСПОДЕНЦИЈА

Миливоје Павловић, <i>Непрерушена истинитост књижевне кореспонденције, над преписком између Добрице Ћосића и Влада Стругара</i>	99-148

III ПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ

Жељко Ђ. Бјелајац, <i>Деструктивне секте као латентни извор угрожавања безбедности</i>	151-170
Милица Т. Ћурчић / Желимир М. Кешетовић, <i>Стратегијска комуникација у терористичким организацијама</i>	171-188
Младен С. Стојадиновић, <i>Однос НАТО и ЕУ: (не)жељено и (не)могуће стратешко партнерство</i>	189-207
Ивана Перичин, <i>Појам кризе и модели интервенисања у кризи</i>	209-222
Жељко Никач / Бранко Лештанин, <i>Критички осврт на закон о полицији</i>	223-236

IV МЕДИЈИ И ПОЛИТИКА

Мирко Милетић, <i>Деконструкција медијског система у Србији.</i>	239-249
Владимир Баровић, <i>Извештавање електронских медија са поплава као професионални и кризни изазов 21. века</i>	251-265
Предраг Д. Павлићевић, <i>Политичко лидерство и достојанство</i>	267-278
Сања Клисарић, <i>Политички лидери као гуруи политичке магије</i>	279-290

V ДРЖАВА И ПОЛИТИКА

Љубиша Деспотовић / Александар Гајић, <i>Перспективе модерне државе у поствестфалском поретку</i>	293-307

Александар Штајн, <i>Дискурс митова италијанског фашизма</i>	309-321
Миодраг Ћујић, <i>Лига народа и Уједињене нације</i> <i>неприхваћени концепти.</i>	323-332
Небојша Петровић, <i>КПЈ и Мађари у Војоводини након</i> <i>Другог светског рата</i>	333-345
Маријана Дукић Мијатовић, <i>Одређивање меродавног права код</i> <i>уговора о међународној продаји робе</i>	347-360
Вељко М. Делибашић, <i>Споразум јавног тужиоца и окривљеног о</i> <i>признању кривичног дела</i>	361-373
Жељко Војиновић / Ћурђина Прокић, <i>Оцена бонитета предузећа: студија случаја.</i>	375-386
Горан Илић, <i>Судско тумачење и правна сигурност у кривичном праву</i> . . .	387-398
VI ПРАВО И УПРАВЉАЊЕ	
Дарко Васелић / Ладин Гостимировић, <i>Примјена менаџмента</i> <i>категорије производа на тржиштима Западног Балкана</i> . . .	401-414
Љупка Мандић Келијашевић, <i>Особености социјалног</i> <i>предузетништва у Србији – између друштвене укључености и</i> <i>„професионалне рехабилитације“</i>	415-426
Александар Б. Матковић, <i>Заштита достојанства, пијетета и</i> <i>имовине умрлог лица и његових наследника</i>	427-440
Милош С. Крстић, <i>Неки методолошки и метатеоријски</i> <i>проблеми теорије рационалног избора</i>	441-455
Душко Кузовић, <i>Насеља у Србији између законске и урбанистичке</i> <i>регулативе: формирање варошице Рогачица 1839-1858.</i> . . .	457-473
Томо В. Одаловић / Небојша Д. Јеринић, <i>Проблем евазије пореза и безбедоносне последице</i>	475-484
Милован Комненић / Милош В. Марковић, <i>Стицај облика кривичног дела фалсификовања исправе и његов</i> <i>однос са сродним кривичним делима</i>	485-496
Јоко Драгојловић, <i>Условна осуда и новчана казна</i>	497-507
Снежана Г. Лекић / Јелена М. Вапа-Танкосић, <i>Управљање ризиком усклађености пословања и политика</i> <i>„упознај свог клијента“ у банкарству</i>	509-522
Недељко Прдић, <i>Ефекти успешности дизајна сајамског штанда</i>	523-534
VII ПРИКАЗИ	
Александар М. Петровић, <i>Изворна интерпретација естетичке</i> <i>предметности као идеје естетике</i>	537-543
Невена Гаврић, <i>Приказ монографије Аутора др Марка Парезановића</i>	545-548

CONTENT:

I HISTORY AND POLITICS

Radoslav Gaćinović, <i>Violence of ustashas against Serbs in Herzegovina during Second world war</i>	9-25
Aleksandar Raković, <i>Bishops and priests of the Roman Catholic Church in Croatia and their de facto recognition of so-called "Croatian Orthodox Church" in the second decade of the 21st century</i>	27-33
Željko Lazić / Martin Matijašević, <i>Social context and strengthening anti-semitism in the Kingdom of Yugoslavia</i>	35-51
Miloš Savin / Nemanja Starović, <i>Theoretical view on history</i>	53-63
Martin Matijašević, <i>Organization and methods of work department special police administration of Belgrade 1941-1945.</i>	65-81
Darko Gavrilović, <i>Creation of a New Serb Identity as Ideological Process of Milan Nedic Government</i>	83-96

II MEMORIAL CULTURE AND CORRESPONDENCE

Milivoje Pavlović, <i>Undisguised truth of literary correspondence, Above the correspondence between Dobrica Cosic and Vlada Strugar</i>	99-148

III POLICY AND SECURITY

Željko Đ. Bjelajac, <i>Destructive sects as a latent source of threat security</i>	151-170
Milica T. Ćurčić / Želimir M. Kešetović, <i>Strategic communication in terrorist organization</i>	171-188
Mladen S. Stojadinović, <i>The EU-NATO relations: (im)possible and (un)willing strategic partnership</i>	189-207
Ivana Peričin, <i>The Concept of Crisis and Modalities of Crisis-Intervention</i>	209-222
Željko Nikač / Branko Leštanin, <i>Critical review of The Police law</i>	223-236

IV MEDIA AND POLITICS

Mirko Miletić, <i>Deconstruction media system in Serbia</i>	239-249
Vladimir Barović, <i>Electronic media reporting of the flooding as a professional and crises challenge of the 21st century</i>	251-265
Predrag D. Pavličević, <i>Political leadership and dignity.</i>	267-278
Sanja Klisarić, <i>Political leaders as gurus of political magic</i>	279-290

V STATE AND POLITICS

Ljubiša Despotović / Aleksandar Gajić, <i>Modern state's perspectives in postwestpalian order</i>	293-307

Aleksandar Štajn,	
<i>Discourse in the myths of Italian fascism . . . . .</i>	309-321
Miodrag Ćujić, <i>The League of nations and United Nations</i>	
<i>not accepted concepts. . . . .</i>	323-332
Nebojša Petrović, <i>Communist Party of Yugoslavia and the Hungarians</i>	
<i>after the Second World War . . . . .</i>	333-345
Marijana Dukić Mijatović, <i>Determination of applicable law in</i>	
<i>contracts for the international sale of goods . . . . .</i>	347-360
Veljko M. Delibašić, <i>Agreement between the public prosecutor and</i>	
<i>the defendant about plea bargaining . . . . .</i>	361-373
Željko Vojinović / Đurđina Prokić,	
<i>Credit worthiness of a company: case study . . . . .</i>	375-386
Goran Ilić,	
<i>Judicial interpretation and legal security in criminal law . . . . .</i>	387-398
VI LAW AND MANAGEMENT	
Darko Vaselić / Ladin Gostimirović,	
<i>Application of category management in Western Balkans region . . . . .</i>	401-414
Ljupka Mandić Kelijašević, <i>Particularities of social</i>	
<i>entrepreneurship in Serbia - between social inclusion and</i>	
<i>"professional rehabilitation" . . . . .</i>	415-426
Aleksandar B. Matković, <i>Protection of dignity, piety and</i>	
<i>property of the deceased person and his heirs . . . . .</i>	427-440
Miloš S. Krstić, <i>Certain methodology and metatheoretical</i>	
<i>problems of rational choice theory. . . . .</i>	441-455
Duško Kuzović, <i>Settlements in Serbia between urban and legal</i>	
<i>regulations: foundation of borough Rogačica 1839-1858.. . . .</i>	457-473
Tomo V. Odalović / Nebojša D. Jerinić,	
<i>The issue of tax evasion and security effect . . . . .</i>	475-484
Milovan Komnениć / Miloš V. Marković,	
<i>Concurrence of the crime of forgery and its relationship with</i>	
<i>related criminal acts . . . . .</i>	485-496
Joko Dragojlović,	
<i>Suspended sentence and penal fine. . . . .</i>	497-507
Snežana G. Lekić / Jelena M. Vapa-Tankosić,	
<i>Compliance risk management and "know your customer"</i>	
<i>policy in banking . . . . .</i>	509-522
Nedeljko Prdić,	
<i>The effect of performance design exhibition stand . . . . .</i>	523-534
VII REVIEWS	
Aleksandar M. Petrović, <i>The original interpretation of aesthetic</i>	
<i>ideas as the objectivity of aesthetics . . . . .</i>	537-543
Nevena Gavrić,	
<i>Review the monograph authors Dr. Mark Parezanović . . . . .</i>	545-548

I

ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ
Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.48(497.5+497.11):94(497.6)
Оригиналан научни рад
Примљен: 11.12.2016
Одобрен: 09.01.2017
Страна: 9-25

НАСИЉЕ УСТАША НАД СРБИМА У ХЕРЦЕГОВИНИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

*Ко опрашта злочин, по -
стаје у њему саучесник.*
Волтер

Сажетак: Овај рад је покушај аутора да се подсети научна јавност на страшни суд који је задесио српски народ у Херцеговини у Другом светском рату. На најсвирепији начин су страдали насумице недужно људи, посебно старци, жена и деца. Савременици истичу да су италијански окупатори успели да врло брзо заведу ред, па је изгледало да се узаврело херцеговачко подручје смирило. На жалост, ред који су завеле италијанске трупе трајао је кратко – до 18.маја 1941. односно до потписивања тзв. Римских уговора између Бенита Мусолинија и Анте Павелића. Одредбама тих уговора цела Херцеговина је припала НДХ. Тиме је српски народ Херцеговине препуштен на милост и немилост усташким целатима, који су у међувремену донели низ законских одредаба, како би свом расистичком програму дали некакву законску форму. У том периоду страдало је десетине хиљада Срба из Херцеговине, а преко 70 000 их је прошло кроз злогласне усташке логоре.

Кључне речи: Херцеговина, Срби, насиље, усташе, муслимани, јаме

До масовног покоља Срба из Херцеговине у априлском рату, ипак, није дошло, јер је српско становништво нашло заштиту код италијанских окупатора, код којих још увек није био потпуно затрвен хуманистички дух Дантеа, Петрарке, Мацинија, Гарибалдија и других великана италијанске историје и културе. Италијанска војска је у свим херцеговачким градовима и варошицама, у које ушла, успоставила своју власт, односно задржала дотадашње чиновнике готово у свим надлештвима, постављајући у оним најважнијим своје комесаре. На првом месту Италијани су настојали да одузму оружје од народа, без обзира на националну и верску припадност. Ограничили су кретање грађана од 20 часова навече до 6 часова наредног дана. Сви грађани, без разлике на нацио-

налну и верску припадност, који су желели да путују у неко друго место морали су да добију објаву од италијанских војних власти. Савременици истичу да су италијански окупатори успели да врло брзо заведу ред, па је изгледало да се уазврело херцеговачко подручје смирило. На жалост, ред који су завеле италијанске трупе трајао је кратко – до 18.маја 1941. односно до потписивања тзв. Римских уговора између Бенита Мусолинија и Анте Павелића. Одредбама тих уговора цела Херцеговина је припала НДХ. Тиме је српски народ Херцеговине препуштен на милост и немилост усташким целатима, који су у међувремену донели низ законских одредаба, како би свом расистичком програму дали некакву законску форму. Тим програмом је, као што је познато, било предвиђено да се територија „независне” Хрватске огњем и мачем очисти од Срба, Јевреја и Рома.¹

Усташка кама над недужним српским главама

Подсећајући Омера Куртовића, трговца из Гацка, на часно држање гатачких Срба за време интерегнума 1918.према Муслиманима, Спасоје Тадић, капетан црногорске војске, између осталог, каже: „Сећаш ли се ти, Омере, и сви Муслимани да сам ја, када сам 1918.са четом дошао у Гацко, могао све погазити, и мушко и женско, али да никоме ни длака с главе није фалила, нити се ко (од мојих Пивљана) тако нашега рза и образа.” За такво држање Пивљана најзаслужнији је био гатачки прота Видак Вишњевац, председник Народног већа у Гацку, који никоме није дозволио да се свети гатачким Муслиманима за 36 Срба обешених у току минулог рата у Автовцу. Уместо захвалности, међу тим Муслиманима су се нашли људи који су му, 24.јуна 1941.полили косу и браду зејтином и гасом, па онда запалили, да би га на крају полумртвог стрпали у септичку јаму Војног логора у Автовцу. На сличну „захвалност” наишли су, и требињски и љубињски Срби, који су се истицали у заштити својих комишија Хрвата и Муслимана. Будући да су чврсто решени да дефинитивно униште српство и православље у бунтовној Херцеговој зељи, завичају свог поглавника Анте Павелића, усташки бојовници се ни на какве законе, људска права нити верска осећања нису обазирали. О томе речито говоре иако скромно записници Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача о првим хапшењима и убијањима херцеговачких Срба. Тамо се, наиме, каже да је група „заштитних ловаца” ухапсила, ноћу између 31.маја и 1.јуна, петорицу угледних Мостараца, одвезла их камионом на обалу реке Неретве код села Ортијеша, где су зверски убили четворицу, док је пети (др Феодор Лукач, управник Бановинске болнице у Мостару) успео да побегне. Сам начин хапшења и погубљења ових људи био је бескрајно бругалан. О томе се у исказу Риста Станковића каже: „Ноћу 31.маја 1941.године дошли су усташки ловци, са стражаром Јусићем на челу, у стан Луке Кулаша и ухапсили га. Док

---

¹ Саво Скоко, *„На бесмртној вертикали српске ратне прошлости,”* Свет књиге, Београд, 2012, стр. 367.

се он спремао да пође са њима, силовали су његову кћерку Анку (26 година). Као последица тога, после девет месеци родило се мушко дете, које је после годину дана умрло. У стану су извршили преметачину и опљачкали све што им се допало. Луку су одвели са собом, а Анки запретили да не сме никога обавестити о томе шта јој се догодило, јер ће је, ако то учини, убити. Рекли су јој, такође, да се опрости с оцем, пошто га више никада неће видети.”² Сутрадан, 1. јуна, група „ловаца”, већина студенти из Загреба, којима је командовао познати усташки кољач Боривоје Ритквић, похапсила је (у Требињу и непосредној околини), уз помоћ домобранског гарнизона и тамошње жандармеријске постаје, око 60 Срба и одмах стрељала деветорицу на крајње бруталан и свиреп начин. Наређивали су жртви да се окрене према зиду куће или авлије, а потом јој испаливали један или више револверских метака у потиљак, не обазирјући се на присуство породице, па и мале деце убијеног. Све жртве усташког геноцида које су поклане током јуна 1941. године, преглашаване су четницима. И у ондашњем Невесињском срезу, прва масовна хапшења и убијања Срба почела су 1. јуна 1941. У томе су мештани – Хрвати и Муслимани играли видну улогу, баш као и у Требињу. Истога дана, наред Невесиња је зверски убијен Милош Нишавић, ученик трећег разреда Грађанске школе у Невесињу. Тог несрећног младића усташе су конопцима привезале за камион у селу Оцаку (тамо су га отерали да би пронашао оца Светозара, који је побегао испред њих), и тако га прашњавим макадамом вукли све до Невесиња, да би га тамо, пред окупљеним становништвом Невесиња, међу којим се налазила и Милошева мајка, стрељао лично натпоручник Судар, испаливши му више револверских хитаца у главу. Сутрадан, 2. јуна, када је група од 80 Сударевих усташа упала у село Удрежње и, без икаквог повода и разлога, масакрирала 27 људи из породица Вујадиновића, Драговића, Кљакића, Шиповаца, Вукосава и Шкипина. Тај покољ је отрезнио потомке „Невесињске пушке”. Неопозиво су схватили да се распеће на усташка руља само оловом може „довести к спознатију права.”³

Гатачки муслимани на страни НДХ

Пошто у ондашњем Гатачком срезу, није било Хрвата, изузимајући појединце (махом службенике), усташко врховништво је учинило велике напоре да за усташку идеју придобиле муслимане, и захваљујући деструктивној делатности професора Алија Шуљка, поглавног усташког побочника, Хасана Чустовића, управника поште у Гацку, Цема Тановића и других – успело да придобије гатачке Муслимане за крваве разрачунае са својим комшијама Србима. Прве „праве” усташе, њих 16 на броју, предвођене усташким повереником за срез Гацко Херманом Тогоналом, из села Обронака код Јајца, и Јосипом Гамбачом, из Широког Бријега, стигли су у Гацко 27. маја 1941. године. Пошто су домаће усташе три дана раније биле преузеле власт у Гацку делатност ус-

² Исто, стр. 370,

³ Радослав Гађиновић, *Насиље у Југославији*, ЕВРО, Београд, 2002, стр. 231.

ташког повереника Тогонала била је усмерена на формирање усташког логора у Гацку, табора у општинама и ројева по селима.⁴ Упоредо са стварањем усташке организације убрзано је наоружавање муслиманског становништва и организовање усташких одреда у Фазлагиха Кули, Гацку и Борчу. Из исказа Махмута Туновића сазнаје се да је у Фазлагиха Кули подељено 515 пушака и 8000 метака, у Мрђеновићима и Бахорима 52, у Гацку и Грачаници 138, у Равнима 286, у Добром Пољу 24, у Меданићима 12 и у Борчу 842 пушке и 14000 метака. И Фазлагиха Кула и Борач добили су по десетак пушкомитраљеза. Ако се томе дода оружје које су пре тога имала гатачка муслиманска села, онда је јасно да је муслиманско становништво гатачког среза до зуба наоружано. Непосредно после формирања дивљих усташких одреда, састављених махом од младића између 18 и 22 године старости, тајни усташки саветодавни одбор (у овом одбору били су: Хасан Чустовић, Смајо Дилић, Махмут Чампара, Цемо Тановић, Јосип Ром, Анка Ром, Иво Риловић, Смајо Куртовић Мустафа Хасанбеговић и Омер Капетановић) одлучио је да се одмах отпочне са чишћењем гатачке територије од српског становништва. Акција је почела ноћу између 1. и 2. јуна 1941. године, упадом групе усташа, коју је предводио усташки повереник Тогонал, у кућу Благоја Шаровића на Степену. За време претреса куће, неколико домаћих усташа, првих комшија Благоја Шаровића (Рашид, Хусејин и Ибрахим Хебиб и Хусејин Тановић), подметнули су неколико пушчаних метака, да би их потом „пронашли” и показали свом заповеднику, пружајући му на тај подмукао начин формалан повод да извуче пиштољ и пуца у Благоја, пред целом породицом. На сличан начин претресли су у кућу Луке Јакшића и том приликом ухапсили тројицу људи (Луку, Косту и Трифка Јакшића), повеазли их у ланце и одвели са собом, пошто су претходно опљачкали све што им је дошло до руку, чак и пољопривредне алатке: секире, мотике, крампове, грабуље. Истога дана ухапшени су у селу Коритима тројица браће Сворцан: Милован, Андрија и Радуле и Вукота Јакшић, а у селу Пржинама Радован Шаповић и отерани у затвор Среског суда у Гацку. Њима се придружио и Филип Старовић, председник солунских добровољаца у Гатачком срезу. Њега су отерали у злогласни концентрациони логор Јасеновац, где му се изгубио сваки траг. Међутим, главна мета усташких одреда из Фазлагиха Куле и Гацка било је

⁴ Среско начелство преузео је Јосип Ром, из Горњег Вакуфа, дотадашњи службеник тога начелства; финансијско одељење Ђамил Хасанбеговић из Гацка, државну шумарију Мушан Цеко, из Фазлагиха Куле; пореску управу Винко Црношија, дотадашњи чиновник те управе; надзорништво путева Хамид Дилић, трговац из села Грачанице; грађанску школу Омер Чампара; сточну пољопривредну станицу Смајо Куртовић. За председника гатачке општине именован је Омер Куртовић, автовачке Цемо Тановић, фојничке Суљо Југо, борачке Мехо Салчин. За усташког логорника именован је Хасан Чустовић, за таборнике: Назиф Куртовић у Гацку, Цемо Тановић у Автовцу и Мехо Салчин у Борчу. Из исказа усташког ројника Махмута Туновића за усташке ројнике именовани су: Јашар Селимотић у Добром Пољу, Назиф Володер (Вилогорац) у Нидинићима, Зајко Муховић у Муховићима, Сајто Башић у Башићима, Ариф Зуловић у Друговићима, Ајдин Шкаљић у Кључу, Алија Хебиб у Церници, Цемо Ибановић – Тановић у Међулићима, Авдо Звиздић у Гацку, Авдо Чавалић (Крвавац) у Грачаници, Мујо Баук у Равнима, Мехо Салчин у Борчу, Овом списку треба додати и самог Махмута Туновића, који је именован за усташког ројника у Мрђеновићима и Бахорима (Саво Скоко, „На бесмртној вертикали српске ратне прошлости,” Свет књиге, Београд, 2012, стр. 372),

село Корита, расуто и више заселака. Корита су тада припадала Гатачком срезу. Село се налазило уз саму „немирну границу” и управо ради тога представљало мост којим су Срби из Херцеговине, бежећи од турских и германских освајача, налазили уточиште у Црној Гори. Било како било, непосредно после успостављања усташке власти у Гацу, у село Корита је упућен један усташки одред (30 до 40) људи: Чустовића, Шкаљића, Мехића, Речића, Тановића, Фазлагвића, Брковића, Хебиба. Одредом је командовао Мухарем Главинић, хоца из суседног села Кључа.⁵ Усташе су се сместиле у сеоску Основну школу и већ првога дана показале да су турски пандури, у поређењу са њима, били прави анђели. Неколико њих је упало у кафану и трговачку радњу Милије и Голуба Бјелице и на улазна врата закуцали наредбу да власници не смеју точити алкохолно пиће никоме осим њима. Друга група је опљачкала Набавно-продајну задругу, док је трећа хајдучки упала у тор Тодора Сворцана из кога је отерала неколико овнова. Претресли су и друге куће које су се налазиле у близини школе и из њих однели све што им се допало. „Сви Корићани, које су усташке патроле на превару заробили затворени су у једну велику салу, из које се осећали неугодни мириси, јер је у њој било преко 100 људи. Када је сала била, пуна, њих 12 је одведено и затворено у основну школу. Ухапшени Корићани провели су готово пуна три дана (2,3 и 4. јун) и две бесане ноћи у тој загушљивој просторији. За то време усташама је пристизало појачање, јер су се озбиљно припремали за масовне ликвидације Срба. Без тешкоћа су скупили око 200 људи, махом добровољаца, привучених обећањима да ће бити њихово све што опљачкају. Обећана им је чак и непокретна имовина. Затвореници су се узнемирили кад су, у среду поподне (4. јуна), приметити да су из Гацка и Билеће пристигли камиони пуни усташа. Један од њих је, кроз рупу на споредним вратима, посматрао како се усташе пред школу постројавају, како им један од старешина нешто чита, а они понављају речи, држећи леву руку на грудима. Била је то усташка присега (заклетва), која гласи: „Присежем Богу свемогућем и свезнајућем, кунем се свим што ми је на свијету драго и свето и дајем часну ријеч, да ћу држави Хрватској и Поглавнику као њеном представнику увијек бити вјеран, да ћу интересе народа Хрватске увијек пазити, да ћу устав и законе Државе Хрватске увијек поштовати, да ћу као војник своју државу и заповијед предпостављеног здушно извршавати, да ћу у одбрани Домовине и народа Хрватскога храбро се борити. Тако ми Бог помогао.” Ето, тако су младићи Муслимани из Фазлагвића Куле, Грачанице и Гацка, положили заклетву на верност монструозној усташкој држави, која им је трасирала пут низ трагичну странпутицу. Већина од њих је тога дана загазила у крв недужних људи и тај чудовишни злочин, у току рата или после његовог завршетка, главом платила. Послије полагања заклетве, усташки злочинци су похитали да на делу покажу

⁵ Мухарем Главинић је родом из Беговић Куле код Требиња, који се у самом почетку експонирао као ватрени присталица усташтва, истичући: „Данас је за Муслимана усташка пушка највећа светиња после Алаха” (Мухарем Главинић је, пресудом Окружног суда у Мостару бр. Ко 270, од 14. августа 1946. године, осуђен на смрт стрељањем, трајан губитак политичких и грађанских права и конфискацију имовине, због злочина које је, почетком јуна 1941. године, починио у селу Коритима (Исто, стр. 375),

приврженост кољачкој стратегији усташког Главног стана, који је од њих захтевао да крвљу и гвожђем очисти источну границу НДХ од српског становништва. Једна група наоружаних усташа упала је у велику салу Соколског домаи најпре наредила корићким заточеницима да се сви скупе у једну страну сале, а потом изводила групу по групу у посебну просторију, где се налазила друга група, снабдевена исеченим конопцима, жицом, клештима, гвозденим шипкама, штаповима, гвозденим вилама и другим прибором за мучење и везивање људи. Том групом је руководио Шериф Звиздић-Галавић из Гацка.⁶ Та група је најпре појединачно сваком заточенику везала руке на леђа, а потом по двојицу или тројицу заједно (леђа у леђа) као снопове. Многе од тако везаних људи усташе су страховито тукли и мучили, тражећи од њих да кажу где су сакрили оружје, војничку опрему, новац. При томе су стално понављали да ће сви они који поштено признају и предају тражене ствари, бити одмах пуштени на слободу. Само је један од заточеника (Видак Глушац) насео на ту превару, отишао кући и донео пушку. Ту његову послушност и лојалност усташе су наградиле на тај начин што га нису убиле већ живог бациле у јаму. Чим се спустила ноћ, целати су убацивали жртве у камион Мума Хасенбеговића, трговца из Автовца, по партијама (у једној партији било је око 20 људи – 7 до 10 „снопова“), одвозили до јаме „Голубњаче” на Кобиљој Глави и тамо убијали ватреним оружјем, маљевима, кољем, секирама, крамповима, а потом их моткама гурали у провалију дубоку око 26 метара. У периоду од 21 час 4.јуна до 5 часова 5.јуна, камион је седам пута довозио жртве из Соколског дома до јаме „Голубњаче”. Сваки пут је у њему било око 20 везаних Корићана, Заграчана (и неколицине из других села), Бјелица, Глушаца, Думнића, Јакшића, Носовића, Рогача, Сворцана, Старовића, Шакота, Тркаља, Миловића, Радана и Шаровића. Сви су (укупно 125 лица.) зверски мучени и гурнути у Корићку јаму, сем Јакова Миловића, који је успео да побегне захваљујући упорним покушајима дванаесто-годишњег дечака Косте Глушца да се отме из руку целата. Он им је, наиме, пркосно довикивао: „Убијајте, крвници, нећете побити све Србе. Остаће их доста који ће нас осветити.” Пљувао им је у лице и покушао да бежи. На жалост, безуспешно. Његову неравноправну борбу је, међутим, искористио Јаков Миловић, који је, управо у тренутку док су се целати рвали са малим Костом, покушавајући да га живот баце у јаму, успео да побегне, истина са сломљеном десном руком. За сваком партијом корићких мученика, убице су сурвавале гомиле камења и ручних бомби. Па ипак, у паклу Корићке јаме остало је осам живих људи (Душан и Аћим Јакшић, Радован Шакота, Раде Сворцан, Видак и Владо Глушац, Обрен Носовић и Милија Бјелица). Неки су били прободени бајонетама, неки лакше или теже рањени, а неки неповређени. Међутим, када су сутрадан, 5.јуна, кулске усташе, гонећи крда опљачкане стокe из Корита према Фазлагиха Кули поред саме јаме, приметили Аћима Јакшића како покушава да се извуче из пакла и када је он, уместо да прихвати коно-

---

⁶ Према исказима преживелих сведока, сачињавали су је: Мухарем Главинић, хоца из суседног села Кључа, Хуснија Чустовић, Омер Тановић, Дерво Чустовић, Алил Пашић, Ариф (Алије) Тановић, Зулфо Мехић, Азиз Тановић, Рашид (Ајдинов) Пашић из Автовца за кога сведоци истичу да је он стајао по страни(Исто, стр.372- 377),

пац који су му они спустили да би га извукли напоље, поново скочио у јаму, за њим су бачене три „крагујевке”, од којих су многи преживели Корићани задобили теже или лакше повреде или убијени. Упркос томе, ноћу између 5. и 6. јуна, Душан Јашкић и Радован Шакота успели су да изађу из дубоке корићке гробнице и, бежећи према Црној Гори, стигли у село Црквице и обавестили мештане о трагедији села Корита. Захваљујући томе, 7. јуна поподне дошла је група наоружаних људи (Мићуновића, Мусића, Курдулија) и извукла из јаме све преживеле мученике. Видак Глушац је, међутим, убрзо после тога подлегао задобијеним ранама. Тако је стравична стварност избила на видело у свој својој бестијалности. Тачан број жртава које су тих трагичних јунских дана сурване у ту јаму вероватно се никада неће сазнати. У записницима поменуте Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача наводи се да је у току ноћи 4/5. јуна у Корићку јаму бачено 121 лице: да је сутрадан, 5. јуна, на цести код основне школе у селу Коритима убијено 12 људи (Милошевића, Глушаца, Ковачевића, Миловића, Шаровића и Костића) и седам Миловића на Кобиљој Глави. Поред тога, наводи се да је на Плаићу код села Степена (9. јуна) убијено 19 Гачана, чији су лешеве бачени у Корићку јаму у коју је бачено још 50 људи који су дотерани из других општина, чија имена нису идентификована. У исказу усташког ројника Махмута Туновића каже се да је у Корићку јаму бачено 186 људи. Командант Оружничког крилног заповедништва Билеће потпуковник Мухарем Агановић, у свом извештају, с тим у вези, поред осталог, каже: „Ноћу од 4. на 5. липња 1941. године, поубијано је од усташког повјереника за котор Гацко г. Хермана Тогонала 140 људи из села Корита, котара Гацко, код 'Голубије' јаме више самог села, која је дубока око 30 метара, па су поубијани онда у ту јаму бачени. Неки од њих који су у ту јаму бачени нијесу били мртви, па су се из исте спасили и онда о томе обавијестили своје комшије и сељаке у друга села... 5. и 9. липња убијено је према усташким извештајима из Степана, Автовца и Гацка још 27 људи и у ту јаму бачено, тако да је у истој сада 167 лешева, осим неколико оних који су се спасили.⁷ Као што се види, још увек није утврђен тачан број жртава бачених у

⁷ Осврћујући се на те злочине и на оне који су им претходили, у првом реду на масакр Корићана на Кобиљој Глави, ројник Туновић је истакао: „Убиства Срба вршили смо дрвеним маљевима, краснама и сјекирама и клали ножевима. Са мношвом су у тим убиствима Срба учествовали: Махмут Чампара, који је неко вријеме био логорник, Џемо Тановић, Смајо Дилић, Хамид Дилић, Мујо Шатор, Смајо Куртовић, Омер Капетановић, Шериф Звиздић (Галавић), Јусуф Звиздић, Алија Звиздић, Асим Башић, Дедан Пошко (Тановић), Хасан Пошко, Хасан Чустовић, Фехим Мачак, Узеир Володер, Халид Володер, Халид Крвавац, Ћамил Крвавац, Дервиш Чустовић, Сабит Бисе, Суљо Звиздић и Јусо Пашић. Поглавник Павелић нам је послао двојицу усташа и то: Креша, чијег се имена не сјећам (Херман Тогонал), знам да је био родом из Загреба, и Кикаш Фрања из Широког Бријега. Ова двојица познатих усташа давали су нам директиве и инструкције како и на који начин треба да убијемо Србе.” Ако би се наведеном списку додао овај, који су септембра 1941. године доставили устаницима Шукрија Ћимић и Лутво Џубур, у коме су наведени имена преко 60 злочинаца, видело би се да је велики број гатачких Муслимана, те тешке ратне године, загазило у тешке злочине над својим комшијама Србима. Из Корита је заплјењено 5.294 комада крупне и ситне стоке, која је раздијељена разним муслиманским селима котара Гацко на чување, од које се коље јадино за потребе усташког стана у котару гатачком... (Исто, стр. 376-382),

Корићку јаму. Међу до сада идентификованим жртвама нема жандармеријског капетана Илије Ивановића, који је до 28.маја 1941.био командир жандармеријске чете у Билећи и који је, вероватно, прва жртва сурвана у ту јаму. Њега је 28.маја ухапсила група усташе Хермана Тогонала и отерала према Гацку, где му се изгубио сваки траг... Дакле, усташка руља се дивљачки обрушила на беспомоћно српско становништво села Степена, Зборне Гомиле, Автовца, Врбице, Гацка и Фазлагиха Куле. Укупно је убијено 140 мушкараца, жена и деце и то: 10 у Сурдупу код села Горњих Плужина (ова група је побијена 15.јуна), 14 у Автовцу, 19 у селу Врбици, 18 у Гацку, 29 лица је бачено у Хацову јаму у Фазлагиха Кули, 9 чланова породице Тодора Николића је бачено у Чавчину јаму код села Друговића у Фазлагиха Кули, 13 чланова породице Пиља и Шпире Бољановића је сурвано у понор реке Мушице код села Башића, док је 28 Гачана отерано у Невесиње и тамо масакрирано у Војном логору.⁸

Најбруталније методе мучења као увод у ликвидацију Срба

Усташе су у Невесињу 1941. године убили 180 људи, жена и деце и бацили их у јаму код села Капавице. Страдање Срба у Невесињу почело је већ сутрадан 2. јуна кад је група од око 80 усташа под командом натпоручника Судара упала у село Уд्रेжње и без икаквог повода и разлога на кућном прагу поубијала 27 људи из породица Вујадиновића, Драгића, Кљакића, Шиповаца, Вукосава и Шкипина.⁹

Први талас усташког геноцида жестоко је погодио и ондашњи љубињски срез. Тамо су усташки челници Јуре Бороје, Леон Тогонал и Виде Жутац, непосредно после преузимања власти формирали дивљи усташки одред са више од 500 људи који је у раздобљу од 4. до 6.јуна похапсио све Србе од 16 до 60 година старости из села Ранковаца, Убоска, Поцрња, Влаховића и Капавице (укупно око 170 људи) и отерао их у сабирни логор у село Ранковци. Ту су задржани до 8.јуна пред вече, када су повезани конопцима (по 10 људи једним конопцем) и отерани до јаме Капавице да би тамо били по групама одвођени на саму ивицу јаме и махом живи сурвавани у бездан. Наиме, целати су доводили групу од по 10 људи на ивицу понора и ту их постројавали у врсту, затим пуцали у прву тројицу који су се суновраћали у понор и тако повлачили за собом и остале. То се понављало све дотле док један од целата није викнуо: „Не може више у јаму!” Тада су преостале групе мученика ступиле у неравноправну борбу са убицама. Готово сви они који су у међувремену успели да се ослободе веза на рукама успели су да побегну; укупно је побегло 50 људи, рачунајући и оне који су побегли уз пут, или се касније извукли из јаме. Они који нису успели да побегну побијени су из пушака и митраљеза. Убијено је 114 људи, рачунајући и оне који су побијени приликом хапшења и неуспелих

---

⁸ Исто, стр.396,

⁹ Архив Југославије, ЗКРЗ БиХ, инв. бр. 54755, кут.143а, рег.бр.8/12-2; М.Бјелица, „Записи са коритске јаме”, зборник Херцеговина у НОБ, књ.2. стр.69-77.

покушаја бекства.¹⁰ Након пет дана, група одабраних усташа је упала у затвор Среског суда у Љубињу и буквално масакрирала 36 најугледнијих љубињских талаца (учитеља, свештеника, официра старе Југославенске војске, трговаца, занатлија и пензионера), а потом њихова полумртва тела потрпала у камион и одвезла до јаме Пандурице код села Вођени, тамо им докрајчила живот и побацала у бездан. Међу убијенима су се налазили и два Хрвата (Никола Зоковић и Никола Перутина) и један муслиман (Хакија Шаровић, пензионисани наредник српске војске) који се декалписао као Србин.¹¹

Током 23. и 24. јуна, љубињски усташки одред се као лавина обрушио на мирне поповопољске ратаре који су у рану зору 23. јуна похитали у поље да обрађују његов исушени део (вода се била повукла само са источног дела Поповог поља). Искористивши ту околност, усташе су се камионима спустили и блокирали исушени део поља у атарима села Величана, Дријењана, Драчева, Дубљана и Мркоњића и на превару ухватили око 170 Срба - Поповаца, сврстали их у колону по четири, отерали до школе у селу Величанима и ту их затворили. Пред вече су били повезани паљеном жицом и у току ноћи отерани до јаме „Јагодњаче” у Ржаном долу, па тамо побијени на исти начин као Љубинци у Капавици. Првога дана је убијено 167 људи, док су тројица успели да побегну. Сутрдан 24. јуна, вихор се сручио на Грмљане, Седларе, Пољице и Завалу. У тим селима је ухваћено укупно 36 људи, повезано паљеном жицом и отерано до основне школе у селу Котезима која је била претворена у мучилиште. Преживели сведоци истичу да су усташки целати у тој школи стравично мучили своје жртве: чупали им клештима бркове, одсецали носеве и уши, вадили очи и драли кожу. На крају су осакаћене људе отерали до јаме „Јагодњаче” у Ржаном долу и тамо махом живе гурнули у провалију. Укупно је током 23. и 24. јуна 1941. у јаму „Јагодњачу” у Ржаном долу бачено 190 људи. Пошто се та јама налази поред цесте која из Стоца преко Љубиња води за Требиње, усташе су током лета 1941. у ту јаму бацале Србе из Стоца, Чапљине, Мостара и ко зна одакле још. Према подацима које је прикупила Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, у јаму „Јагодњачу” бачено је тога лета 1.200 мушкараца, жена и деце; тај податак је уклесан у литицу која се издиже изнад гротла јаме. Усташки логор у Требињу је одлучио да у склопу „видовданске акције” ликвидира све раније похапшене таоце Србе (око 60 људи). Двадесет четвртог јуна су „*заштитни ловци*” Боривоја Ротквића уз непосредну помоћ и сарадњу домаћих усташа извели из тамошњег среског затвора 16 људи, разуме се повезаних, натрпали их у камион Ибре Волића и одвезли до села Придвораца, где су специјално направљеним маљевима убили 13, док су тројица успела да побегну. Захваљујући томе, покољ требињских талаца је на интервенцију италијанских официра пресечен у самом почетку; страдала је само прва група.¹² Пошто се ондашња општина Берковићи, која је припадала

¹⁰ Архив Југослвије, ЗКРЗ БиХ, инв.бр.55184, 55785, 55189; С.Радић, Љубиње и Попово поље 1941-1945, Љубиње 1969, 33-45; С.Скоко, нав.дело, 62-76.

¹¹ Архив Југославије, ЗКРЗ БиХ, инв.бр.54986; Љ. Мухић, Љубиње и околина, Требиње 1975. 336.

¹² Исто, стр. 397,

столачком срезу, после избијања устанка у Невесињу нашла у зони војних операција, њено становништво је тешко настрадало; убијено је укупно 170 мушкараца, жена и деце на неописиво свиреп начин.¹³

Усташки лов на Србе по целој Херцеговини

И у питомим дубравским селима су усташе тих дана организовале лов на Србе у буквалном смислу те речи. Тако су 26.јуна ухапсиле 85 људи из села Тријебња и затвориле их у магацин Дуванске станице на Домановићима. Сутрадан 27.уна убијено је њих 16 у штали Петра Марића на Пилати, са још 23 лица из Прења, Пјешивца, Опличића и Локава. Њихови лешеви су камионом одвезени на чапљински мост и бачени у Неретву. Остали су 29.јуна побацани у злогласну јаму на Бивољем брду, махом живи. У Дабрици и Брачићима је 26.јуна ухапшено 70 људи и затворено у тамошњу основну школу, одакле су по групама одвођени до јама и губилишта: прва група од 10 људи отерана је у Јасоч и тамо побијена дрвеним моткама; друга је отерана у Столац и уочи Видовдана ликвидирана на Видовом пољу; трећа, највећа група од 30 људи отерана је у село Маслине и затворена у шталу Бошка Перутине, где је крвнички испребијана, а потом отерана до јаме „Кукауше” и гурнута у њу; четврта група у којој су се налазила осморица људи побијена је 28.јуна у Баревом долу. Уочи Видовдана је ухапшено и око 200 људи из Опличића, Прења, Речица и Локава и затворено у магацин Дуванске станице на Домановићима. Из ове групе је преживело само 60 људи, док су остали 27.јуна одвезени камионима на обалу Неретве код Опузена и тамо убијени. Није поштеђено ни српско становништво општине Бурмази, која се такође налазила у саставу столачког среза. Тамо су месне усташе окупиле 26.јуна сав српски живаљ из села Бурмаза (укупно 45 лица) и препустиле га групи усташких разбојника која је камионом стигла из Стоца и одмах осула паљбу по том беспомоћном становништву од које је погинуло 14 лица. Два дана касније, усташе из Бурмаза, Крушева, Бјелојевића, Хутова и Храсна блокирали су све српске куће у Горњем Храсну и све одрасле мушкарце затворили у основну школу на Граховишту. Истога дана око 17 часова повезали су их конопцима (10-12 људи једним конопцем). Потом је колона од 105 повезаних Храшћана под пратњом од око 250 наоружаних усташа, кренула излоканом коњском стазом према брду Козарици, односно јами „Гавраници” која се налази на том брду. Тамо су их на ивици јаме постројили у врсту, а потом обасули пушчаном и митраљеском ватром од које је погинуо и један усташа. Онда је неко од усташа викнуо: „Прекини паљбу, побисмо на-

---

¹³ О томе се у извештају Угљеше Даниловића, члана ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, између осталог пише: „Прича се да су усташе на Берковићима кувале дјецу и нагониле њихове мајке да их једу, а после их убијали, силовали дјевојке и жене итд. Кажу бити убијен метком, то је значило срећу.” (Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, док.бр.204),.

ше!” Та околност је спасила животе многих Хршћана, укупно њих 39, који су успели да побегну за време прекида ватре а укупно је убијено 66 људи.¹⁴

У чапљинској општини страдало је за време тзв. „видовданских акција” 526 мушкараца, жена и деце; само на стратишту код Опузена убијена су 283 лица. О томе се у извештају командира оружанске постаје у Метковићу између осталог каже: „Ноћу 25. и 26. липња ове године довеле су усташе из котара столачког теретним аутомобилима 283 лица у мјесто Опузен и над истим извршили јустификацију на обали ријеке Неретве код мјеста Опузена” (на споменику овим жртвама пише да су том приликом убијена 294 лица).¹⁵

Видовдански покољи су десетковали српско становништво, града и среза Мостара. Хапшења су трајала непрекидно три дана (24, 25. и 26. јуна); за та три дана је ухапшено 450 људи, међу којима су били најугледнији српски трговци, занатлије, свештеници, професори, учитељи, пензионери. Они су исте или следеће ноћи одвођени и убијани на мостовима мутне и кржаве Неретве, у Сутини, на Скакалима, код Ортијешког гробља, на Буни, у селу Илићима, код мостарског рудника мрког угла, али је највећи број одведен пут Читлука, Широког Бријега и Љубушког и бацан у неку од знаних и незнаних херцеговачких јама. И у коњичком срезу су уочи Видовдана похапшени многи Срби из Коњица, Блага, Борака, Доњег Села, Загорице, Брђана, Брадице и другим места. Укупно је ухапшено 108 људи, од којих је пуштено кућама само десетак, махом железничара који су били неопходно потребни усташким властима. Неки од похапшених су одмах убијени, али је већина задржана у затвору до почетка августа, кад је над њима извршен покољ. У суседном Острошцу, који је припадао коњичком срезу, ухапшено је укупно 70 људи, од који су неки одмах побијени, док је већина пуштена кућама на интервенцију тамошњих муслимана.¹⁶

Ти илиндански покољи су најстрашније погодили село Пребиловце, недалеко од Чапљине, најбројније и најхомогеније српско село у том делу Херцеговине; уочи рата је имало 119 домаћинстава (116 српских и 3 муслиманска), са више од 1.000 становника, од којих 994 српске националности. Покољу српског становништва села Пребиловаца претходило је чишћење Артуковићевог завичаја (Љубушког) од „непоћудних елемената”. Чишћење је извршено тако стравично да су од 15 српских породица из Љубушког преживела рат само два одрасла мушкарца, четири жене и троје деце, док су остале (укупно 57 лица) поклали усташе. После тога се око 3.000 усташа из Чапљине, Стоца, Љубушког, Међугорја и Читлука као лавина обрушила са села Пребиловце; киднаповали су више од 500 мушкараца, жена и деце и сатерали их у сеоску основну школу (око 200 одраслих мушкараца и стотинак особа оба пола успело је да се извуче из усташког обруча). Сви одрасли мушкарци који су пали у руке уста-

¹⁴ Данило Буквић, „Гавраница хршћанска гробница”, зборник Херцеговина у НОБ, књ.2, стр. 157-168; АВИИ, фонд НДХ, кут.189,рег.бр.7/1; Саво Скоко, „На бесмрној вертикали српске ратне прошлости,” Свет књиге, Београд, 2012, стр.398-399,

¹⁵ АВИИ, фонд НДХ, кут.189,рег.бр.7/1; Саво Скоко, „На бесмрној вертикали српске ратне прошлости,” Свет књиге, Београд, 2012, стр.400-401,

¹⁶ Архив Југославије ЗКРЗ Б и Х, инв.6.55313, 55297; М. Радовић, *Револуционарни раднички покрет и народноослободилачки рат у коњичком крају*, Коњиц, 1986, стр. 77-86.

шких стрељачких постројби убијени су на лицу места. За њих је то заиста „значио срећу” зато што су преостали уморени стравично свирепом смрћу. Наиме, у основној школи села Пребиловаца, где је било стрпано целокупно насилно доведено становништво, усташки злочинци су спроводили најбруталнији вид насиља какво вероватно није забележено у целокупној светској историји. Износили су из кућа постељину и на њој силовали не само жене и девојке него и девојчице од 12 до 15 година старости, надмећући се при том који ће од њих обешчастити највећи број тих несрећних девојчица. Већина девојчица силована је пред очима својих мајки, тако је на послератном судском процесу у Чапљини утврђено да је Јозо Боровац „Бондо” чак натерао Стојанку Булут да придржава своју тринаестогодишњу кћерку Милеву док је он силује. Учитељицу Стану Арнаут силовали су њени бивши ученици из Габеле, појединачно и групно, све док није доживела психичко растројство. После тога су је заклали и закопали у школском дворишту. Најгоре су прошле оне девојке које су се очајнички браниле, јер су усташки разбојници насртали на њих, тако да су многе отишле у смрт готово наге. По завршетку тих стравичних недела у којима су усташки злочинци вадили малу децу из колекви, хватали их за ноге и снажно ударали о зид, па их потом усмрћену враћали мајкама које су их у наручју носиле до јаме „Голубинке” код села Шурманаца (на такав начин усмрћено је више од педесеторо деце), пребиловачко становништво (жене, девојке и деца) отерану су у злогласни „Силос” код села Тасовчића и ту је преноћили, разуме се без хране и воде. Сутрадан, 5.августа отерани су на железничку станицу у Чапљину. Кад је пао мрак, специјална композиција је кренула са чапљинске железничке станице под пратњом од око 300 обабраних усташких целата којима је командовао таборник Андрија Буљан. Композиција се убрзо зауставила на станици у селу Шурманцима и ту преноћила опасана кордоном Буљанових кољача којима се придружило још 150 добровољаца из Шурманаца, Бијаковића и Међугорја. У раним јутарњим часовима 6.августа, измучено становништво села Пребиловаца истерани су из вагона, сврстани у колону по четворо и потерани уз брдо према селу Шурманцима. Колона се једва кретала без одмора све до Арарове Махале, где је заустављена да би пратиоци извршили детаљан претрес сваке особе појединачно (чак и мале деце) и све их редом опљачкали. Усташки целати су се затим поделили у четири групе: *прва*, која је поед пушака имала и дуге дрвене мотке, отишла је на оближњу јаму „Голубинку” (ова група је имала задатак да прихвати жртве и моткама их гура у јаму); *друга* је такође отишла на јаму да би за сваком групом жртава сурвала гомиле камења у јаму; *трећа* је доводила жртве по групама до ивице јаме и предавала их јамарима, док је *четврта* чувала преостале жртве код Арарове Махале. Покољ је трајао пуних шест часова (од 7,30 до 13,30 часова). За то време је у јаму „Голубинку” бачено 470 лица: 237 деце и 233 жене (према подацима који су утврђени на судском процесу у Мостару). Међутим, касније је утврђено да је тога дана у јаму „Голубинку” бачено више од 500 лица. На поменутом процесу је такође утврђено да су усташки злочинци пре и после 6.августа доводили мање и веће групе жртава у Шурманце осам пута и бацали их у ту јаму. У материјалима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупа-

тора и њихових помагача наводи се да је у јаму „Голубинку” код села Шурманаца бачено око 2.000 људи.¹⁷

Масакром у Шурманцима није завршена трагедија села Пребиловаца. Пошто је из усташког обруча успело да се пробије око 200 мушкараца и више од 100 жена и деце, усташе су током целог августа хватале и убијале преостале Пребиловчане као дивљач. Тако је на Краварици 6.августа убијено 18 лица из породице Медана, а сутрадан су усташе у Малом зајмиру ухватиле и поклате 9 лица из породице Сушића и Драгићевића. Десетог августа је убијено 14 лица из породице Драгићевића у Ораховом Долу; од 12. до 15.августа, усташкој посади у Пребиловцима предало се (на превару) 48 Пребиловчана, који су потом зверски побијени у Морин отоку и другим стратиштима (приликом вађења жртава ради сахране, у Морин отоку су у једној јами нађене главе, а у другој обезглављена тела). Тако је у Пребиловцима од укупно 994 лица страдало је 826; педесет и четири домаћинства су заувек угашена. Будући да су Срби у селима котара Чапљине били већински добростојећи, то се држи да је плијен у новцу и материјалу прелазило 20.000.000 куна.¹⁸

После уништења села Пребиловаца, на ред су дошли Тасовчићи, Клепци, Лозница, Вишићи и друга села тадашњег чапљинског среза. Ухапшено је укупно 1.000 мушкараца, жена и деце и затворено у злогласни „Силос” код села Тасовчића. Кад би се спустила ноћ долазили су камиони у које су убацивани испребијани људи и слагани као вреће; на њих су се попињале исташе и са песмом их одвозиле до јаме на Бивољем брду и тамо живе сурвавале у бездан. У исто време су из „Силоса” извели 19 најлепших девојака, па су неке силовали и онда побили, а неке присиљавали да се удају за убице својих родитеља, браће и сестара. Из евиденције СУБНОР-а Чапљине, која сигурно није потпуна, од укупно 1.760 жртава фашистичког терора из ове општине, 1.649 је пало од усташке руке. Почетком августа у Стоцу је ухапшено 18 мушкараца и жена и следеће ноћи одвезено до јаме на Бивољем брду у коју су бачени. Током 3.августа похапшени су сви Срби у Стоцу без обзира на пол и године старости и затворени у зграду Среског суда у Стоцу. Незнатан број је истога дана пуштен кући, док је 59 особа камионима одвезено у Мостар, а одатле депортовано у усташке концентрационе логоре. Из ове групе су само три особе преживеле рат. Током 2.августа и неколико следећих дана, у дубравским селима је ухапшено око 350 лица. После извесног времена су жене и деца пуштени кућама, док је 49 мушкараца после ужасног мучења бачено у јаму на Бивољем брду

¹⁷ У извештају усташког котарског предстојника у Чапљини о страдању села Пребиловаца између осталог се каже: „На 21.липња 1941.године отпочео је тадашњи логорник Фрању Вего са купљењем и убијањем српског пучанства по селима и у Чапљини... За вријеме овог чишћења поубијано је (бачено у јаме и ријеке) око 1.600 особа. У селу Пребиловцима страдале су све жене, дјеца и старци. Тако је од 900 особа избјегло само 150 мушкараца, четири жене и двоје дјеце... Новац, златнине и драгоцени предмети дизани су од Срба и похрањивани у усташки логор, а да рачун о томе никоме није полаган.(Архив Југославије, ЗКРЈ Босне и Херцеговине, инв.бр.56730, 56731, 56732, 56617, 59618; Саво Скоко, *„На бесмртној вертикали српске ратне прошлости,”* Свет књиге, Београд, 2012, стр. 404; Новица Војиновић, *Српске јаме у Пребиловцима*, Самостално издање, Титоград 1991, 370-422.

¹⁸ АВИИ, фонд НДХ, кут.202,рег.бр.1/1-6

(десеторица су убијена негде у околини Широког Бријега). У исто време је у селу Опличићима ухваћено 29 људи и отерано у неповрат. Поред тога су поклане породице Ђорђа и Бошка Пеша (укупно 9 лица). Покољ су извршили њихове прве комшије хрватске националности. Крајем августа је група усташких злочинаца дошла је село Љубеницу, покупила преостало српско становништво (укупно 24 лица), затворили у шталу покривену сламом, врата добро подбочили с поља, па је онда запалили. Увече 30.августа бачено је у Бодирогину јаму на Поплату 13 жена и деце. Према званичној евиденцији, од укупно 1.250 жртава фашистичког терора из столачке општине, усташе су убиле 854 особе.¹⁹ У граду Стоцу преживела је рат само седам мушкараца и 135 жена, девојака и деце српске националности.²⁰

Августовски покољи су најстрашније погодили Србе и Јевреје града и среза Мостара. Из сачуване архивске грађе види се да је само од 19.јула до 4.августа ухапшено 750 лица и депортовано у сабирни логор у Госпићу. Из прве групе у којој су се налазила 174 лица, међу којима и мостарски прота Душан Крњевић, преживела су само тројица. Друга и трећа група (укупно 480) искрцана је у Јабланици где је већ била ископана рака дуга 30 и широка 5 до 6 метара, али је изненада стигла група немачких официра из Сарајева и спречила покољ. Око 50 лица из ове групе успело је да добије немачке пропуснице за исељење у Србију, док су остали депортовани у сабирни логор у Госпићу, а одатле у Цапраг и друге логоре смрти. Транспортирање Мостараца у поменуте логоре вршено је све до 17.августа и то по абecedном реду. Тога дана су италијански окупатори пресекли злочиначки ланац који је водио у Госпић, Јасеновац и друге усташке концентрационе логоре. Према подацима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, до тог времена је депортовано у поменуте логоре 2.500 лица из Мостара и околине. Из докумената усташке полиције у Мостару види се да су од укупно 8.000 житеља српске националности, колико их је било у граду Мостару, крајем августа 1941.године остала само 852 лица, сви остали су побијени или депортовани у концентрационе логоре.²¹ Тешко су настрадала и села тадашњег мостарског среза у којима су живели Срби. Тако је на пример из Доњег Зијемља убијено или отерано у неповрат 40 људи, из Баћевића 20, из Горанаца 37, из Житомислића 42, итд.²²

У првом налету, после напада Немаца на СССР, усташе су у Мостару убили око 300 људи, жена и деце, у Стоцу и најближој околини око 250, у Чапљини 600-700, у Љубињу 380, у Дабарском Пољу 230.²³ Том приликом убијени су истакнути чланови КПЈ Марко Мухић, студент из Стоца, професор

¹⁹ Архив Југославије, ЗКРЗ БиХ, инв.бр.55159, 55208; Д. Комненовић, „Село Поплат 1941”, зборник Херцеговина у НОБ, књ.2, стр.31-66.

²⁰ Саво Скоко, „На бесмртној вертикали српске ратне прошлости,” Свет књиге, Београд, 2012, стр.404,

²¹ Архив Југославије, ЗКРЗ Босне и Херцеговине, инв.бр.55807, 55808, 55288, 55802, 55321; Споменица Мостара 1941-1945, Мостар 1987.

²² Архив Југославије, ЗКРЗ Босне и Херцеговине.

²³ Аћим Мићевић, „О срам и грдоба”, зборник Херцеговина у НОБ, 88; АВИИ, к. 202, рег.бр.1/6-2; к.189, рег.бр.7/1;к.220, рег.бр.52/3*6;к.1995, рег.бр.3-9/6; Б.Храбак, н.н.1/2; 1955,407.

Душан Мучибабић из Мостара, сви чланови ћелије КПЈ из Пребиловаца и Тасовчића и то: Максим Ијачић, Богдан Симић, Мирко Елезовић, Васо Спахић, Лазар и Илија Лојпур, Митар и Бранко Бекан;²⁴ десетине рдника учесника у радничком покрету и скојеваца у Мостару, Стоцу и Чапљини. Тако су се заувек угасила сва српска огњишта у Придворици и Шиповици. Укупно је заклано 145 лица, међу којима деветнаесторо деце испод 10 година, рачунајући и петогодишњу Госпаву Гоју Скоко, која је случајно преживела тај стравичан покољ.²⁵ „Ноћу 25. и 26. липња ове године довеле су усташе из котара столачког аутомобилима 283.лица у место Опузен и над истим извршили јустификацију на обали реке Неретве испод места Опузена...”, каже се у извештају командира оружничке постаје Опузен, од 4.јула 1941. У извештају заповедника оружничког вода у Метковићу од 9.октобра 1941. каже се да је у селу Пребиловцима од усташа убијено „око 800 лица, махом жена и деце, и да је у том селу остало само 150 живих мушкараца, који су у бекству”.

На зборној гомили терористи су 23. јуна ликвидирали клањем 80 старца, жена и деце, а затим до темеља спалили села Степен и Пржине. Злогласна терористичка радионица пуном снагом је радила и обучавала усташке злочинце у познатој усташкој тврђави Кули Фазлагиха код Гацка. Тешка судбина задесила је и становнике села Међице, које су усташе бациле у јаму Буковица код Стоца.Тих дана страдали су Срби из Автовца и Гацка. Усташе из Љубиња, Равног, Дубњана и Хутова похапсиле су 586 голоруких Срба у Поповом пољу, затворили их у школу у селу Величани, након мучења бацили их у јаму Блатина код Ржаног дола у коју је укупно бачено 1.150 Срба.До краја јуна у Невесињу је убијено још 500 Срба, а у Домановићима 945. Већина масовних покоља отпочела је 24.јуна и трајала до краја августа.У том периоду у Мостару је убијено још 300, у селу Клепци 234, у селу Тасовчићи 119, а у Пребиловцима 637 Срба. Сматра се да је убијено и бачено у Неретву, у јаме код Могорјела, Опузена, Драчева, Пребиловаца и Бивољег брда више од 1.880 Срба. Једна од најстрашнијих трагедија погодила је Пребиловце, нај хомогеније српско село у околини Чапљине, у којем су од 1.008 становника 994 били Срби. Шестог августа од 07,30 до 13,30 часова у Голубинку 120 метара јаму дубоку хрватске усташе су сурвале 470 Срба (237 деце и 233 жене). Дан пре трагедије у дворишту школе,када су јавно, пред светом и родитељима силовали све пребиловачке девојке. Група тих злочинаца приликом хватања жртава и претресања кућа затекла је Милеву Медан на порођају. Да би јој “олакшали” и убрзали порођај, бајонетом су јој распорили стомак, извадили дете, заклали га, па га,

²⁴ Архив СКЈ Босне и Херцеговине,. том III, књ.1. 15; Џемил Шарац и Перо Јелчић, „*Рад партијске организације у чапљинском крају*”, зборник Херцеговина у НОБ, 205; Слободан Шакота, „Прве устаничке борбе”, зборник Херцеговина у НОБ, 43.

²⁵ Наиме, када су целати повели њеног оца Вула, дете се уплашило и побегло у суседну муслиманску кућу, где га је прихватила и сакрила Делвија Крвавац из Грачанице, удата за неког Чолпу у Придворици. Тако је мала Гоја остала жива све до 17.априла 1942.године, а тада, док се партизански обруч све више стезао око Борча, у кућу где је живела Гоја упао је један усташа са исуканим ножем, истргао је из руку њене спаситељске и заклао са узвиком: „Каад нико од твојих није остао жив, нећеш ни ти”. (Саво Скоко, „*На бесмртној вертикали српске ратне прошлости*,” Свет књиге, Београд, 2012, стр. 541-543),

увијено у припремељене пелене, вратили у утробу мајке. У групи Срба која је поклана у селу Витина налазио се и 95-то годишњи Василије Витковић. Док су му усташе ножем драле браду и кожу са лица, наређивали су му да виче: “Живео Поглавник”, на шта је он смирено одговорио: “Радите ви ђецо свој посао”.²⁶ Међу најстравичнијим усташким злоделима после 1941. године посебно се издваја прогон Срба у Борчу изнад Гацка, који је недвосмислено показао верску агресивност. На православни Божић 07. јануара 1942. године, усташе су у селу Придворица на превару похватили 163 становника. То је дан када Срби свакога радо примају у свој дом. Свих 163 несрећних Срба усташе су затворили у штале и запалиле. Пуким случајем, од свих мештана остала је жива само четворогодишња Гаја Скоко. Сва огњишта тих села заувек су угашена. Дакле, на подручју Херцеговине од 1941. до 1945. године формирано је више немачких, италијанских и усташких затвора. За смештај затвореника коришћени су: зграде бивших затвора (у Мостару Ђеловина), жандармеријске и војне касарне (Јабланица, Автовац, Билећа, Мостар), складишта за откуп дувана (Чапљина, Лиштица, Столац, Домановићи), зграде основних и средњих школа (Билећа, Дивин, Звијерина, Требиње, Столац, Берковићи, Љубиње, Невесиње, Мостар), соколски домови (Корита), манастири и старе цркве (манастир Дужи, Житомислић код Мостара, Митрополија код Мостара), силоси (Чапљина, Тасовчић), зграде државних институција (Требиње, Коњиц, Невесиње). У те затворе, од којих су неки имали карактер сабиралишта, прикупљани су углавном припадници и симпатизери НОП, а касније су одатле транспортовани у велике логоре Јасеновац, Крушчица, Јадовно, Раб, Мамула, Сајмиште и у логоре у Немачкој и другим земљама. Сви логори у Херцеговини постојали су од месец дана до три године, а кроз њих је прошло преко 70.000 људи.

Литература:

1. Bukvić, D. „*Gavranica hrišćanska grobnica*”, zbornik Hercegovina u NOB, knj.2,
2. Bjelica, M. „*Zapisi sa koritske jame*”, zbornik Hercegovina u NOB, knj.2.
3. Vojinović, N. *Srpske jame u Prebilovcima*, Samostalno izdanje, Titograd 1991,
4. Gaćinović, R. *Nasilje u Jugoslaviji*, EVRO, Beograd, 2002,
5. Kurdulija S. „*Atlas ustaškog genocida nad Srbima 1941-1945.*” Istorijski institut SANU i Privredne vesti “EUROPUBLIC”, Beograd, 1993,
6. Komnenović, D. „*Selo Poplat 1941*”, zbornik Hercegovina u NOB, knj.2,
7. Mićević, A. „*O sram i grdoba*”, zbornik Hercegovina u NOB,
8. Radović, M. *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslovdilački rat u konjičkom kraju*, Konjic, 1986,
9. Radić, S. *Ljubinje i Popovo polje 1941-1945*, Ljubinje 1969, .
10. Skoko, S. „*Na besmrnoj vertikali srpske ratne prošlosti*,” Svet knjige, Beograd, 2012,
11. Šarac, Dž. i Jelčić, P. „*Rad partijske organizacije u čapljinskom kraju*”, zbornik Hercegovina u NOB,
12. Šakota, S. „*Prve ustaničke borbe*”, zbornik Hercegovina u NOB, 43.

²⁶ Страхиња Курдулија “*Атлас усташког геноцида над Србима 1941-1945.*” Историјски институт САНУ и Привредне вести “ЕУРОПУБЛИЦ”, Београд, 1993, стр. 18.

13. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ B i H, inv. br. 54755, kut.143a, reg.br.8/12-2;
14. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv.br.55184, 55785, 55189;
15. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv.br.54986; Lj.Mihić, Ljubinje i okolina, Trebinje 1975. 336.
16. Arhiv Jugoslavije ZKRZ B i H, inv.b.55313, 55297;
17. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ BiH, inv.br.55159, 55208;
18. Arhiv Jugoslavije, ZKRZ Bosne i Hercegovine ,inv.br.55807, 55808, 55288, 55802, 55321;
19. Arhiv SKJ Bosne i Hercegovine,. tom III, knj.1. 15;
20. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, dok. br. 204.

VIOLENCE OF USTASHAS AGAINST SERBS IN HERZEGOVINA DURING SECOND WORLD WAR

Summary: Following the pressure of German and Italian representatives in Zagreb (German Plenipotentiary General in the Independent State of Croatia Edmund Glaise von Horstenau warned Ante Pavelić's military leader Slavko Kvaternik over the senselessness of the slaughter of Serbian people in the Independent State of Croatia), there came an intervention of Italian occupation troops and some political measures of the Ustasha government and so the situation in troubled Herzegovina region calmed down to certain extent, but it did not last for a long time. As soon as the situation was calmed down to some extent, the Ustasha leaders personally asked permission from Adolf Hitler to continue ethnic cleansing of the Serbs, Jews and Roma peoples on the territory of the Independent State of Croatia and they got it from him. On July 21st during the talk of Adolf Hitler and Slavko Kvaternik regarding the June uprising of the Serbian people in Herzegovina, Hitler said that there were the people who were not eligible to be included in the framework of the state since they could not be required to accept the authority which demanded the order and discipline, and that the only thing one could do with them was to destroy them. Immediately after the return of Kvaternik from the talks there followed a new strong wave of the Ustasha's genocide which was remembered as "the Ilinden massacres" among the people in Herzegovina. In the period from 1941 to 1945 in the region of Herzegovina there were formed several German, Italian and Ustasha's prisons. For the accommodation of prisoners there were used: the buildings of former prisons (in Mostar Celovina), the gendarmerie and military barracks (Jablanica, Avtovac, Bileća, Mostar), the warehouses for tobacco purchase (Capljina, Listica, Stolac, Domanovici), the buildings of primary and secondary schools (Bileća, Divin, Zvijerina, Trebinje, Stolac, Berkovici, Ljubinje, Nevesinje, Mostar), the Falcon centres (Korita), the monasteries and old churches (monastery Duzi, Zitomislic near Mostar, Mitropolija near Mostar), silos (Capljina, Tasovcici) and the buildings of the state institutions (Trebinje, Konjic, Nevesinje). In these prisons, some of which had the character of detention centers, there were collected mostly the members and sympathizers of the National Liberation Movement (NOP) and later from there they were transported to large camps Jasenovac, Kruscica, Jadovno, Rab, Mamula, Sajmiste and the camps in Germany and other states. All these camps in Herzegovina existed in the period from one month to three years and over 70,000 people passed through them.

Key words: Herzegovina, Serbs, violence, Ustashas, Muslims, pits

АЛЕКСАНДАР РАКОВИЋ*
Институт за новију историју Србије
Београд

УДК 272(497.5):271.222(497.5)
Монографска студија
Примљен: 23.01.2017
Одобрен: 20.02.2017
Страна: 27-33

БИСКУПИ И СВЕШТЕНИЦИ РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ У ХРВАТА И ЊИХОВО DE FACTO ПРИЗНАЊЕ „ХРВАТСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ“ У ДРУГОЈ ДЕЦЕНИЈИ 21. ВЕКА**

Сажетак: Рад приказује на које начине бискупи и свештеници Римокатоличке цркве у Хрвата de facto признају „Хрватску православну цркву“. У светлу нових чињеница указује се на креаторе и покровитеље „Хрватске православне цркве“ који се налазе у највишој јерархији Римокатоличке цркве у Хрвата. Реч је њиховим о намерама да још Срба преведу у Хрвате.

Кључне речи: Римокатоличка црква у Хрвата, „Хрватска православна црква“, Независна Држава Хрватска, Република Хрватска, Српска православна црква

Истраживања о обнови „Хрватске православне цркве“, злослутној творевини која је у Независној Држави Хрватској служила као усташко оруђе за сатирање српског идентитета, објавио сам у својој књизи *Срби и религијски интервенционизам 1991–2015: Политички аспекти верских изазова српској држави и цркви после распада Југославије* (Хришћански културни центар, 2015). Тачку на књигу сам ставио 28. марта 2015. и послао је у штампу. У том моменту још увек није било расположивих чињеница којима бих закључио колико бискупа и свештеника Римокатоличке цркве у Хрвата, и на које начине, de facto признаје „Хрватску православну цркву“. Нове чињенице сведоче колико је то признање сада огољено и јавно.

У Републици Хрватској у овом моменту (2017) делују три политичко-параверске групе које себе сматрају „Хрватском православном црквом“. Првооснована је „Хрватска православна заједница“ (2009) на челу са новоушастом

---

* rakovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници“ (47027) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Ивом Матановићем. Друга група је такозвана „Хрватска православна црква“, настала у крилу Матановићеве групе, на чијем је челу од 2013. особа бугарске националности, такозвани архиепископ Александар Радоев Иванов који ужива подршку, заштиту и протекцију Римокатоличке цркве у Хрвата. Трећа група је такозвана „Хрватска православна црква“ на челу са још једним такозваним архиепископом Бонифацијем Андријом Шкулићем, која се одвојила од Ивановљеве групе, а има подршку неких екстремно десних струја хрватске политичке сцене (*Hcsp.hr*, 9. липња 2016). Не чини се да од Матановићеве и Шкулићеве групе може да проистекне ишта друго осим ситног десничарског окупљања фолклорног карактера. Проблем настаје тамо где се отворено умешала Римокатоличка црква у Хрвата, а то је на страни такозваног архиепископа „Хрватске православне цркве“ Александра Радоева Иванова. Ко подржава тог Иванова који се појављује од Блајбурга до Худе јаме? Зашто је посебно важна улога бившег декана Католичког богословног факултета у Загребу професора др Јураја Коларића?

Коларић је, заједно са још једним свештеником и такође професором Католичког богословног факултета у Загребу др Адалбертом Ребићем био саветодавац хрватског председника Фрање Туђмана. С тим у вези је битно то што је Инослав Бешкер 7. јануара 2017. за загребачки *Јутарњи лист* написао да га је Туђман 24. маја 1991. упитао шта мисли о обнови „Хрватске православне цркве“. Када му је Бешкер одговорио негативно, Туђман му је „одбрусио грубом идеолошком дисквалификацијом“ (*Jutarnji list*, 7. сiječnja 2017). Бешкер каже: „Не знам што су Туђману о томе говорили католички стручњаци и професори, његов министар Адалберт Ребић, односно Јурај Коларић“ (*Jutarnji list*, 15. оžujка 2010). Тиме је сугерисао да су Коларић и Ребић имали удела у томе што је Туђману усађена идеја о обнови „Хрватске православне цркве“. Бешкер, стога, још појашњава: „За ‘обнову’ ХПЦ-а јавно се заузео тадашњи декан Католичкога богословног факултета проф. Јурај Коларић. У прољеће [1991] је тадашњи Кухарићев помоћни бискуп загребачки Ђуро Кокша изјавио да Коларићево мишљење не одражава службено стајалиште Цркве“ (*Jutarnji list*, 7. сiječnja 2017). Коларић је, видимо, чувао идеолошке матрице настале током постојања Независне Државе Хрватске (1941–1945) – у овом случају идеју „Хрватске православне цркве“ – и преносио их на друге. Реч је, несумњиво, о изричитом хрватском идеологу у редовима Римокатоличке цркве у Хрвата.

Даље, Коларић је од 2000. до 2015. био на челу Уреда за културна добра Загребачке надбискупије (*Radio Marija*, 26. сiječnja 2016). Био је, дакле, шеснаест година члан кабинета хрватског кардинала и загребачког надбискупа Јосипа Бозанића. То је био и у време када се од 2013. под рефлекторима вратио на сцену као покровитељ „Хрватске православне цркве“, док је то исто био иза кулиса током претходних година и деценија. Од 2013. учавамо његов став да су се склопиле коцкице и да је куцнуо час за реализацију. По Коларићу, Српска православна црква је, иако за државне органе традиционална, изгубила „привилегију“ (*Katolik.hr*, 19. travnja 2013), јер је Република Хрватска уписом у Евиденцију вјерских заједница признала 2003. правни субјективитет православним црквама с посве маленим бројем верника, Македонској православној

цркви у расколу и Бугарској православној цркви, а потом 2006. и квазицрквеној организацији „Црногорској православној цркви“ (видети: Evidencija vjerskih zajednica u Republici Hrvatskoj). Са усьићењем је клицао резултатима Пописа у Републици Хрватској (2011) (*Hrvatsko slovo*, 22. сргпја 2016), према којем су православни Хрвати, махом бивши Срби, бројали чак 16.647 људи или 8,75% православне популације насупрот православним Србима којих је било 159.530 или 83,90% православне популације у Републици Хрватској (*Stanovništvo prema narodnosti i vjeri*; 2011). Коларић је, као римокатолички теолог који је докторирао на теми „Екуменизам у теологији Српске православне цркве“, имао ауторитет да у хрватској јавности крене свом силином и да га други следе. Његово деловање које је сејало раздор међу православним хришћанима у Републици Хрватској морало је бити познато кардиналу Бозанићу који му је, међутим, 2015. указао посебну почаст поводом јубилеја – педесетогодишњице Коларићеве свештеничке службе у Римокатоличкој цркви (*Slobodna Dalmacija*, 27. сргпја 2015). Тиме је посредно указана почаст и Коларићевој креацији званој „Хрватска православна црква“.

Јурај Коларић о себи говори као о хрватском десничару. У богатој личној колекцији поседује метак који је Пуниша Рачић 1928. испалио на Стјепана Радића у Народној скупштини Срба, Хрвата и Словенаца у Београду. Према Коларићевом сведочењу које је дао на Бадњи дан 2016 (по грегоријанском календару), у његов респектабилан вински подрум по савете су долазили југословенски дипломата Будимир Лончар, хрватски председници Стипе Месић и Иво Јосиповић, градоначелник Загреба Милан Бандић и бројни представници хрватске деснице: „Готово сви су ту били, ту су се одвијали и неки велики догађаји из хрватске повијести. Питају ме ови моји с Каптола одакле та пријатељства с љевичарима. Одговорим им у шали да је и Исус био пријатељ грешника“, али хрватски председник „[Иво] Санадер никада није дошао у мој подрум гдје је мој драги пријатељ Месић чест гост“. Када је реч о кандидатури Колинде Грабар Китаровић за председницу Републике Хрватске, Коларић каже и ово: „Дошао је један њен блиски сурадник и дуго смо разговарали. Рекао сам своје мишљење да то треба учинити само ако ХДЗ буде имао једног кандидата. Тако је на крају и било“. Коларић наставља: „Све наше странке с кршћанским предзнаком су се оснивале овдје, у мом подруму“, „па как би политичари могли без мене? Как и без вас [новинара]?“ (*Globus*, 24. просинца 2016). Коларић себи даје на значају али не претерује. Ради се о особи која утиче на политичке процесе и која има намеру да настави да утиче на одлуке које могу да имају историјски карактер.

Коларић је 19. априла 2013. славодобитно ускликнуо да му је „повијест ипак дала право“ јер „православље у Хрватској преста[л]о је бити привилегиј само Српске православне цркве“ будући да „у Хрватској постоје четири самосталне православне Цркве“ и „чека се још утемељење Православне цркве у Хрватској или Хрватске православне цркве“ јер „ако постоје Хрвати православне вјере онда се они, под одређеним увјетима, могу удружити у Хрватску православну цркву, а ако постоје православни грађани Хрватске, онда и они имају право, опет под одређеним увјетима, основати и своју Православну цркву у

Хрватској без националног предзнака“ (*Katolik.hr*, 19. travnja 2013). Коларић, међутим, прећуткује да је прелазак једног броја православних Срба у православне Хрвата морао бити проузрокован страхом од одмазди попут оних које су се догодиле 1941–1945. и 1991–1995. Притом, Коларићу би морало бити познато да било какво „хрватско православље“ буди сећање на нацистичку прошлост Хрвата испољену кроз масовне злочине над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом светском рату. Али он за то не хаје.

Даље, Коларић је правио друштво такозваном епископу (доцније такозваном архиепископу) „Хрватске православне цркве“ Александру Радоеву Иванову када је Бугарин 16. децембра 2014. први пут гостовао на хрватском телевизијском програму, на *TV Z1* у емисији „Марков трг“. Коларић је у емисији нагласио: „Ову прилику желим искористити с великом радошћу и задовољством, овдје поздравити преузвишеног господина Александра, који доноси једну новорадосну вијест да се ето ствара поновно оно, као што је он лијепо рекао, на шта има сваки народ право“ (*Maxportal.hr*, 17. prosinca 2014). Коларићево појављивање на телевизији с такозваним челником „Хрватске православне цркве“ збунило је Иву Матановића који очигледно није разумео да му је рок истекао (*Hrvatskipravoroslavci.com*, 7. siječnja 2015). Ниједан народ, па ни хрватски, нема право да легитимизује поражене екстремне идеје Другог светског рата. За поражену усташку идеју изричито се везује појам „Хрватске православне цркве“.

Коларић је потом 22. јула 2016. за *Хрватско слово* казао да „појачано занимање хрватске вјерске, друштвене, културне и политичке јавности за могућност оснивања и дјеловања Хрватске православне цркве посве је разумљива и очекивана откако је Република Хрватска постала самостална, неовисна и међународно призната држава“, а „велика промјена“ је то што се 2011. „чак 16.647 особа очитовало да су ‘православни Хрвати’“, чија се целина „још увијек налази под снажним притиском Српске православне цркве, јер због непостојања властите Хрватске православне цркве, морају припадати Српској православној цркви и своје православље исповиједати преко Цркве која не носи њихов национални предзнак“ (*Hrvatsko slovo*, 22. srpnja 2016). У овим речима се уочава первертовање чињеница. Српска православна црква у Републици Хрватској не врши никакав притисак на Хрвате било које вере. То је потпуно бесмислено. Управо на Српску православну цркву и на преостали српски народ снажан притисак врше они који у Републици Хрватској следе усташке идеје.

Но, у највишем слоју римокатоличке јерархије, када је реч о промоцији „Хрватске православне цркве“, Коларић јесте ишао неколико корака испред, али није био сам.

Интересантан је интервју који је бискуп Госпићко-сењске бискупије др Миле Боговић дао 22. маја 2012. порталу „Апологетске удруге блажени Иван Мерц“. Боговић закључује: „Дакле, мислим да Католичка црква у Хрвата неће ништа подузимати да се вјернике који се сматрају Србима потиче на оснивање хрватске православне Цркве. С друге стране познато је да је тако нешто не би

одударало од праксе православних Цркава. Иницијатива у томе не треба бити на Католичкој цркви“ (*Katolik.hr*, 22. svibnja 2012). Бискуп Миле Боговић и такозвани архиепископ Александар Радоев Иванов сликали су се, загрљени, с хрватском заставом коју су 11. јуна 2016. њих двојица развили у Худој јами у Словенији, месту на којем је Народноослободилачка војска Југославије 1945. ликвидирала усташке снаге када су се туда повлачиле ка западу (*Facebook.com/pravoslavljje.hr*, 11. lipnja 2016).

Хрватска јавност је 6. јануара 2017. упозната с тим да је такозвани архиепископ „Хрватске православне цркве“ Александар Радоев Иванов добио на коришћење капелу Опће болнице у Задру. Капелан у болничкој капели је дон Недо Недић, који није могао да има лично овлашћење да уступи на коришћење капелу већ је благослов за то морао да добије од надбискупа Задарске надбискупије др Желимира Пуљића. Даље, улазак „Хрватске православне цркве“ у ту црквицу није могао да се догоди без сагласности управе Опће болнице у Задру, а у ширем смислу није могао да се догоди без макар прећутне сагласности Министарства здравства Републике Хрватске. Посебно је интересно што је једну „Божичну мису“ такозвани архиепископ „Хрватске православне цркве“ служио у Цркви Исуса Христа светаца посљедњих дана у Загребу односно код мормона (*Express.hr*, 6. siječnja 2017).

Православни Бадњи дан 2017. упамћен је по још једном нападу на Српску православну цркву. Као актер се јавља проуштакско удружење „Пројект Велебит“ на чијем је челу телевизијски водитељ Марко Јурич који је крајем децембра 2016. добио отказ на *TV ZI* због сегрегационистичких ставова. Јурич је 6. јануара 2017. с „Пројектом Велебит“ и такозваним архиепископом „Хрватске православне цркве“ Александром Радоевим Ивановим на Цвјетном тргу у Загребу извршио „велико посвећивање воде поводом благодан Богојављање“ (по грегоријанском календару), у време док су верници Српске православне цркве у Саборној цркви Преображења Господњег прослављали Бадњи дан (*TV NI*, 6. siječnja 2017). Јурич, Иванов и њихове присталице су имале намеру да „Хрватску православну цркву“, како су казали, први пут од 1945. доведу у центар Загреба покрај Саборне цркве Преображења Господњег (*Projektvelebit.com*, 6. siječnja 2017.). Врло је важно и то што је удружење „Пројект Велебит“ регистровано на Каптолу, у просторијама Првостолног каптола загребачког, установе Загребачке надбискупије (*TV NI*, 6. siječnja 2017).

Римокатоличка црква у Хрвата је „Хрватску православну цркву“ извесно прогурала на утицајна места и изван Републике Хрватске, па ју је увела и у комуникацију с Римокатоличком црквом у Словенији. Наиме, Република Словенија је 27. октобра 2016. у Худој јами организовала комеморацију словеначким, хрватским и немачким бојовницима које су 1945. на том месту ликвидирали припадници Народноослободилачке војске Југославије (*Solin-live.com*, 24. listopada 2016). Такозвани архиепископ „Хрватске православне цркве“ Александар Радоев Иванов каже да су га на комеморацију и помен позвали организатори (*Hrvatskapravoroslavnacrkva.wordpress.com*, 28. listopada 2016). Приказан је у Другом дневнику Хрватске радио-телевизије раме уз раме с неколико римокатоличких бискупа (*Hrvatska radio-televizija*, 27. listopada 2016).

Фотографије објављене на интернет и фејсбук страници „Хрватске православне цркве“ приказују такозваног архиепископа Александра Иванова Радоева у пријатном разговору с мариборским надбискупом Алојзијем Цвиклом, целинским бискупом Станиславом Липовшеком, у поворци с вараждинским бискупом Јосипом Мрзљаком и другим бискупима Римокатоличке цркве (*Facebook.com/pravoslavljje.hr*, 27. listopada 2016; *Hrvatskapravoroslavnacrkva.wordpress.com*, 28. listopada 2016). Поред словеначких и хрватских бискупа комеморацији и помену су присуствовали председник Републике Словеније Борут Пахор с којим је Иванов такође ћаскао, председница Републике Хрватске Колинда Грабар Китаровић и председник Владе Републике Хрватске Андреј Пленковић (*Fenix-magazin.de*, 27. listopada 2016).

Стога је сасвим очекивано то што је у априлу 2016. такозвани архиепископ „Хрватске православне цркве“ Александар Радоев Иванов на питање о „односима с католичким поглаварима“ одговорио: „У Загребу постоји више могућности да се теолози и свећеници друже. Познајемо скоро све, који су при врху католичке цркве. Са свим припадницима клера католичке цркве имамо одличан однос. Но, вјерујемо да ће комуникација бити једноставнија по обављеном упису у регистар“ (*Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća*, 29. travnja 2016).

Од Коларићевог првог јавног појављивања на телевизији са такозваним архиепископом „Хрватске православне цркве“ Александром Радоевим Ивановим крајем 2014. све чешће се уочава засвођивање које ова група добија од Римокатоличке цркве у Хрвата. Тиме што је Иванову омогућено да раме уз раме с бискупима Римокатоличке цркве у Хрвата учествује у верским обредима помена, верским процесијама, да се с њима грли на националистичким окупљањима, то што је за сада познато да је макар један црквени објекат Римокатоличке цркве у Хрвата, у Задру, дат на коришћење „Хрватској православној цркви“, то говори да један број бискупа и свештеника Римокатоличке цркве у Хрвата данас (2017) *de facto* признаје „Хрватску православну цркву“, а Римокатоличка црква у Хрвата ће је *de jure* признати ако буде уписана у Евиденцију вјерских заједница Републике Хрватске. Јурај Коларић, члан кабинета хрватског кардинала и загребачког надбискупа Јосипа Бозанића, осмислио је идеју и стрпљиво ју је деценијама гурао да би за њу добио правно и статистичко покриће, извесно не без сарадње са државним структурама Републике Хрватске и очито уз подршку највише јерархије Римокатоличке цркве у Хрвата чија се спона са „Хрватском православном црквом“ сада огољено приказује. Њих уопште не занима канонски статус „Хрватске православне цркве“ коју аутокефалне Православне цркве никада неће признати. Занима их само да Србе и тим путем преведу у Хрвате.

Литература:

1. Штампa: *Jutarnji list*, *Slobodna Dalmacija*, *Globus*, *Hrvatsko slovo*.
2. Електронски медији: *Hrvatska radio-televizija*, *TV NI*, *TV Z1*, *Radio Marija*.
3. Разни интернет портали и сајтови.
4. Stanovništvo prema narodnosti i vjeri (2011), Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb.
5. Evidencija vjerskih zajednica (Appluprava.hr/RegistarVjerskihZajednica), Ministarstvo uprave Republike Hrvatske, Zagreb.

BISHOPS AND PRIESTS OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN CROATIA AND THEIR DE FACTO RECOGNITION OF SO-CALLED “CROATIAN ORTHODOX CHURCH” IN THE SECOND DECADE OF THE 21ST CENTURY

Summary: The paper shows the ways used by bishops and priests of the Roman Catholic Church in Croatia towards their de facto recognition of so-called “Croatian Orthodox Church”, renewed creation of the nazi-like Independent State of Croatia. In the light of new facts the paper depicts creators and patrons of the “Croatian Orthodox Church” within the highest hierarchy of the Roman Catholic Church in Croatia. Their intention is to convert more Serbs into Croats through illegitimate and dangerous “Croatian orthodoxy”.

Key words: Roman Catholic Church in Croatia, “Croatian Orthodox Church”, Independent State of Croatia, Republic of Croatia, Serbian Orthodox Church

ЖЕЉКО ЛАЗИЋ*

Академија за националну безбедност
Београд

МАРТИН МАТИЈАШЕВИЋ**

Факултет безбедности
Београд

УДК 94(497.11):26

Монографска студија

Примљен: 12.12.2016

Одобрен: 24.01.2017

Страна: 35-51

ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ И ЈАЧАЊЕ АНТИСЕМИТИЗМА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Сажетак: У раду се анализирају друштвени контекст и јачање антисемитизма у Краљевини Југославији у предвечерје Другог светског рата. Аутори указују на неодољиву повезаност антисемитских појава са појавом доласка нациста на власт у Немачкој. Кроз неколико тематских целина указује се на положај јеврејске заједнице и њено погоршавање са приближавањем Тројног пакта границама Краљевине Југославије. Посебно значајан је део који приказује ширење антисемитизма кроз дневну штампу и који расветљава механизме прогона. Аутори закључују да су мере које је Влада Краљевине Југославије усвојила против јеврејске заједнице, биле донете у светлу великих спољнополитичких притисака нацистичке Немачке у правцу прикључења Краљевине Југославије Тројном пакту.

Кључне речи: јеврејска заједница, антисемитизам, прогон, уредбе, механизми

Уводна разматрања

Однос према Јеврејима варирао је у зависности од неколико историјских периода и фаза владавине на нашим просторима. Ограничења која су у периоду владавине кнеза Михаила постојала, нису била инспирисана антисемитским, већ разлозима економске природе. Са Берлинским конгресом 1878. године и стварањем Краљевине Србије 1888. године долази до пуне афирмације јеврејске заједнице у српско друштво. Положај и друга права Јевреја у овом периоду нису се разликовала од положаја других грађана Краљевине.

На некадашњем подручју Краљевине Србије, 20-тих година забележено је тек неколико озбиљнијих антисемитских инцидената, који су због своје тежине стигли и пред Министарство вера (Поповић, 1997: 158). Аврам Коен почетком 1922. године у Извештају Савезном већу циониста саопштава: „Антисемитизам, бољка углавном непозната пре рата у Србији, лагано је импорти-

---

* zeljkolaz@gmail.com

** matijasevic@fb.bg.ac.rs

ран дошљацима из нових крајева наше Краљевине. А ако до душе не постоји нарочити и организован антисемитизам вредно је забележити покрет у Београду у циљу бојкота Јевреја, који је поведен првих месеци 1921. године. Појавили су се плакати, који су лепљени на домове, а и неизменично раздавани по улицама, у којима су на основу произвољно изопачених места из „Јеврејског гласника” и измишљања догађаја, достојно презирања за сваког паметног и честитог човека, управљених напада на Јевреје, а рефрен им је био „не купујте у Јевреја”. Ти анонимни антисемитски покушаји, иза којих се крила група не-савесних шпекуланата, занесена незајажљивом тежњом за профитом и побуђена лажним патриотизмом, остали су без икаквих последица. Интервенцијом власти, као и пријатељским држањем извесног дела штампе учињен је крај овој непоштеној и у опште шкодљивој акцији” (Жидов, 13. I 1922). Забележена је и жалба Пиротских јевреја од 1. јануара 1924. године против тамошњег свештеника Александра Поп - Момчиловића, уз захтевање његовог уклањања: „Побуђени тешким увредама, које скоро посве дневно наноси нашој нацији г. Александар Поп - Момчиловић, свештеник Петровачки из Пирота... појединачно а и скупа све нас Мојсијевце напада г. Момчиловић, ружећи нас на сва уста, како смо ми сво зло у Држави, како ми треба да бежимо у Палестину, јер ова земља није за Јуде, па уз то појединце од нас туче и злоставља поред увреда (АЈ 69-60-95).” Почетком тридесетих година Олга Унгар из Банатског Аранђелова добила је у основној школи батине од својих другова хришћана када су на часовима веронауке сазнали да су Јевреји криви за распињање Исуса Христа (Јанков, 2006: 164). Осим оваквих изолованих инцидената у овом периоду није било значајније израженог антисемитиза.

Антисемитизам и слично деловање на простору Краљевине Југославије неодвојиво је повезано са јачањем нацизма у Немачкој и бива на нашим просторима пропраћено појавом профашистичких организација. Може се рећи да су на развој оваквих покрета пресудно утицали догађаји из 1928. године: убиство у Скупштини, слом парламентаризма, а потом и завођење диктатуре краља Александра Карађорђевића.

Атмосфера и амбијент Краљеве личне диктатуре, те опште разочарање сталним политичким сукобима међу партијама, нерешена национална питања у новој држави и огромна економска криза изазвана општом светском кризом капитализма, били су повод продирању фашизма у српско друштво (Маловић, 2007: 82). Међутим, како Милан Кољанин истиче: „ У другој половини тридесетих година било је више знакова који нису могли да делују умирујуће на југословенске Јевреје, утицај антисемитизма могао је да се осети и у неким државним установама, пре свега приликом запошљавања, као и да је Министарство иностраних послова је у првој половини 1938. дискриминисало две особе због њиховог јеврејског порекла. Како наводи, пошто се код обе особе радило о Јеврејима пореклом из Бачке, вероватно је на такву одлуку утицало раширено неповерење власти према Јеврејима са овог подручја” (Кољанин, 2008: 384).

Јачање антисемитизма у Краљевини Југославији

Продирање нацистичке идеологије у Југославију довело је и до активирања профашистичких организација (Љотићевска, Хоџерина и др.), које су путем десничарске штампе отпочеле с отвореним нападима на Јевреје. Рад профашистичких организација био је омогућен и ставом самог државног режима, посебно владе Милана Стојадиновића и владе Цветковић-Мачек, које су се све више приклањале нацистичкој Немачкој, напуштајући дотадашње демократске савезнике. Под све већим политичким и економским притисцима нацистичке Немачке, југословенска влада дозволила је неометани рад домаћих Немаца-фолксдојчера, који су путем своје штампе и разних противјеврејских брошура отворено проповедали расну и верску мржњу, позивајући се и на примену геноцида против Јевреја. Истим стопама пошла је и домаћа десничарска штампа, коју је финансирао Трећи Рајх (Романо, 1980: 12). Њихово писање је пратила и појачана антисемитска реторика, дошло је и до појаве разних расних теорија и истраживања о посебности расе на нашим просторима.

Ако говоримо о расним теоријама, неопходно је истаћи студију Оливере Милосављевић, у делу који се односи на расне теорије и критике расних теорија тог периода, односно податак о раду Централног хигијенског завода у Београду. Централни хигијенски завод у Београду, чији је директор тридесетих година био др Стеван Иванић, је сваке године у својим извештајима о раду посвећивао део активностима Отсека за расну хигијену и биометрију који су израђивали др Штамбук, др Малеш, др Петровић и Агапов. У извештају за 1932. годину се наводило да је вршено испитивање „карактеристика динарске расе и других расних одлика које произлазе из класичног динарског типа”, да је испитан „већи број особа”, њих око 450, углавном војника краљеве гарде, и да је утврђено да се особе које се „обично убрајају у динарску расу или у варијетете (мелезне типове) те расе, могу поделити у неколико изразитих група”. Исти Одсек је и 1933. године наставио „испитивање одлика Динарске расе”, па је испитано 270 „припадника класичног динарског типа” и опет су „као материјал” послужили углавном војници краљеве гарде, и нешто мање становници жичког и моравичког среза. Испитано је и око 120 особа „плаве и мешане комплексције, које по свим осталим морфолошким и физиолошким карактеристикама припадају Динарској раси”, а тај „тип” је издвојен „као засебна група веома блиска Динарској раси”, тзв. „Плавој динарској раси”. Одређене су и крвне групе „код припадника класице Динарске расе”, а вршено је и испитивање „физиолошких карактеристика Динарске расе (крвни притисак, пулс, еритроцити, леукоцити, хемоглобин, плућно проветравање, базални метаболизам, динамометрија, естезиометрија)”. У 1934. је прегледан 161 војник, мерени су и одређене су им крвне групе. Од осталих послова, Одсек је одредио „квантитативне и квалитативне телесне особине 570 војника Краљеве гарде”. На сваком војнику извршено је преко 70 опажања морфолошке и функционалне природе и одређене су им „расне особине”. Осим „динарске расе”, која је цинила више од 30% испитаних, представљени су и други „расни типови” и утврђено присуство „око 15 раса и расних типова”. Одређене су им и крвне групе (Милосављевић, 2010: 49).

Како она даље истиче, о расном проблему уопште, тако и посебно о „динарској” раси, највише је писао др Бранимир Малеш. Групишући европске расе „по сродству” и по „заједничком пореклу” у две велике групе, „Еуропиде” и „Еуразиде”, тврдио је да „у прве долазе медитерански, нордиски и динарски расни типови, а у друге источноевропски”. Међу Србима и Хрватима је препознавао четири расне групе, „Нордиску, Динарску, Медитеранску и Источноевропску”, које обухватају „безмало све расне облике који се код нас јављају”, препознајући чак седамнаест раса и тврдећи да ипак највећи број њих припада „Динарској групи раса”, и то не само по „динарским телесним облицима”, већ и по „динарским психичким одликама” (Милосављевић, 2010: 50). Управо се продор ових теорија може повезати са повећаним присуством немачке литературе, науке и касније отварања различитих научних института. Ове теорије су користиле антисемитској пропаганди, али су одмах по њиховом настанку претрпеле огромне критике и нису нашле никакво утемељење у науци и јавности.

Много опасније по југословенско друштво биле су десничарске организације. Почетком јануара 1930. године у Београду је основано националистичко удружење „Југословенска акција”, са следећим основним програмом: „да пружа пуну подршку режиму шестојануарске диктатуре; да се бори за учвршћивање владаоачевог апсолутизма и укидање парламентаризма, да се изграђује нов политички поредак на систему шестојануарске диктатуре, с тим да се држава и нација стављају изнад свега, тј. да се све има подредити циљевима и идејама државне политике, да би држава могла обезбедити хармоничан живот свих сталежа”. Дакле, програм овог Удружења предвиђао је очување унитаристичког и централистичког државног уређења са династијом Карађорђевића на челу, тј. тоталитарну владавину једне партије, слично програму Националсоцијалистичке партије Немачке (Терзић, 1982: 164).

Први покушај да се преко неке политичке организације спроведу антисемитске манифестације уследио је у јесен 1934. На неколико седница врха Народне одбране разговарало се о томе да се у целој земљи сазову митинзи на којима би се осудио штетан рад Јевреја на привредном плану. Таквим предлозима супротстављао се Илија Трифуновић, председник Народне одбране (АЈ 100-23-62).

После петомајских избора 1935. године, на којима је поражена унитаристичко-централистичка група Бошка Јевтића, одлукама главних одбора „Југословенске акције”, „Боја”, „Отаџбине” и „Збора”, ове четири профашистичке групе су фузиониране у јединствену политичку организацију Југословенски народни покрет „Збор”, на челу са Димитријем Љотићем (Терзић, 1982: 166). Љотић је стално истицао да се Збор бори за сутрашњицу, да његова „мисао буја” и да ће зато победити. Закључивало се да „ако се то зове фашизам - нека стаду наших противника буде дозвољено то јевтино задовољство, да нас зову како желе и како им је драго”. За то време Збор, у „великом верском рату наших дана”, зна шта хоће, а то ће и остварити. „Ако је то 'фашизам' - добро. Ми то зовемо Збором (Отаџбина, 5. новембар 1936).”

Овај покрет водио је отворену антисемитску кампању путем својих партијских новина (*Отаџбина*, *Билтен ЈНП Збор*, *Нови пут*, *Наш пут*, *Буђење*), као и путем издавања брошура и памфлета. Концепти као што су: херојска прошлост и врлина сељака, част, поштење и верност отаџбини, тумачени су на штету Јевреја, слично као у нацистичкој Немачкој (Маловић, 2014:81). Осим Збора, јачала је и усташка идеологија. Вероватно по угледу на мере према студентима у Немачкој и неким другим земљама, новембра 1938. на загребачким факултетима поведена је противјеврејска акција. Према извештају управе полиције у Загребу, студенти франковачке и клерофашистичке оријентације окупљени углавном у студентским удружењима Аугуст Шеноа и Домагој повели су акцију против Јевреја на свим факултетима, као и на Високој економско-комерцијалној школи. Резултат акције је био да су на свим факултетима, осим на Техничком, донети закључци да се за студенте Јевреје одреди *numerus clausus*. Када се и на овом факултету усвоји тај закључак, предвиђено је да се он предложи и ректорату универзитета (АЈ, 66-74-204). Није познат даљи ток ове акције, али до ограничења уписа јеврејских студената тада није дошло (Кољанин, 2006). У Сарајеву је било сличних испада и инцидената, на пример, на концерту који је у Народном позоришту приредило јеврејско културно-уметничко друштво „Лира”, наступила су Јевреји, емигранти из Немачке. Управа тадашњег удружења студената (Јилек, Ласић, Џиковић, Франгеш и др.), касније истакнути усташки злочинци, удружена са чаршијском реакцијом, организовала је демонстрације на концерту, бацали су јаја, парадајз и друге предмете и настојали омести ову приредбу. Био је општи утисак да су ове групе више од ометања самог концерта, желеле јавно да манифестују своје клерофашистичко и антисемитско опредељење и да кроз ову демонстрацију манифестују своје симпатије за фашизам (Тролић, 1976: 553). Усташе и Збор имали су озбиљне политичке претензије.

На парламентарним изборима 1938. листа Димитрија Љотића добила је преко 30.000 гласова, већином припадника профашистичких елемената а који су у изборну кампању ишли са јако истакнутом антисемитском и антипарламентарном тенденцијом, истичући своје непријатељство према СССР-у и напредном радничком покрету. Због малог броја гласача, ниједан Љотићев представник није ушао у Скупштину. Почетком 1939, после пада Стојадиновића, Љотић је својим предавањима и пропагандом покушавао да прошири нацистичко-фашистичку идеологију у Југославији (Милосављевић, 2010: 167). Истицао је да су фашистичке земље „чувари културе духа, бедеми пред навалом болшевизма”, док „такозване демократске земље” не могу да спасу свет од болшевизма „пошто идеолошки почивају на истим темељима материјалистичко-индивидуалистичким, на којима је изграђен сатански план комунизма”. Љотић је закључивао: „Ето то је наш одговор и онима који нас с погрдом називају фашистима, а и онима који би желели да то будемо (Отаџбина, 5. новембар 1936).”

Љотић је критиковао владу због неодлучности у решењу „јеврејског проблема”. Тврдио је да је овај проблем врло тежак и у Југославији, иако у њој живи свега 72.000 Јевреја. Ако се стане на гледиште да су Јевреји непожељни,

предлагао је да се нађе начин да се они „на човечан начин иселе из земље што пре”. Због ратних услова ово решење је сада немогуће, али доношење такве одлуке би значило да је боравак Јевреја у земљи привремен. За то време држава би требало посебним статутом да пропише њихов однос према друштвеној средини тако да она „буде заштићена од њиховог разорног деловања”. Јеврејска заједница треба сама да отвори и издржава своје опште, средње и стручне школе, а похађање универзитета Јеврејима би било дозвољено само под нарочитим условима. Они не би служили војску, али би могли бити употребљени за радове у посебним радним четама. Не би могли бити примани у државну службу ни у слободне професије где је њихов број несразмерно висок. Статутом би се одредило бављење трговином и индустријом оним Јеврејима „за које се утврди да немају других средстава за живот”. Онима чија је имовина довољна за живот, био би забрањен сваки привредни рад. Сваки Јеврејин би морао да пријави целокупну имовину, „под претњом конфискације свега што се покуша сакрити”. Под јемством целе заједнице, Јеврејима би био забрањен сваки политички рад у земљи (Кољанин, 2006: 408).

Треба поменути и напад профашистичких студената на левичарске и комунистичке студенте 23. октобра 1940. на Универзитету у Београду. Најжешћи напад био је на Техничком факултету када су наоружани припадници Белих орлова, студентске организације Збора, као и припадници Словенског југа напали левичарске студенте уз поклике „Живео краљ Петар и Југославија”, „Доле масони!”, „Доле Јевреји”. Нападаци су приликом напада на студенте на Медицинском факултету истог дана узвикивали „Хајл Хитлер! Евива Мусолини!” После сукоба у којем је повређен већи број нападнутих, нападачи су потиснути, а левичарски студенти организовали су демонстрације на улицама. Нападима на факултетима следили су напади на левичарске студенте у Студентском дому „Краљ Александар”. Одлуком Управе, Универзитет је затворен, а рад је обновљен две недеље касније, 6. новембра (Глигоријевић, 1963: 60). Овај напад имао је антијеврејски и антимасонски карактер.

„Збор” је једна од ретких политичких организација код које су међу основним идеолошким и програмским поставкама налазио и антисемитизам. О јачању антисемитске пропаганде, али и одговора на њу говори и чињеница да је од 1933. до 1939. објављено укупно пет антисемитских брошура и исти толики број публикација са критикама антисемитизма (Ђука, 1994: 284).

Неке од антисемитских брошура објављивале су спискове Јевреја и означавале их као масоне. У брошури Жидовски дух масонерије и Жидови освајају масонерију објављени су спискови Јевреја масона и припадност ложама (ЈИМ 606/2 к 3-1-1).

Ширење антисемитизма кроз штампу

Током 30-тих година долази до нагле продукције антисемитских садржаја, објављен је низ књига, брошура и летака који нападају Јевреје и поистовећују их са „масонима, бољшевистима, корупционашима”. У Загребу 1933. го-

дине поводом књиге „SECESIO JUDAICA” објављене 1922. године у Немачкој, излази брошура „Што је Жидовство”, са поруком „Чувајмо нашу расу од сваке нечисте примјесе туђих раса” у издању „Пријатеља за очување Југословенске расе” појављују се следеће публикације: „Жидовска заблуда”, „Прави и криви антисемитизам”, „Сионизам и Сионисте”, а излазили су и чланци у којима се Јевреји оптужују да посредством својих организација управљају нитима света (ЈИМ 1-9-1-7). У другој половини 30-тих „Јеврејско питање” Јаше Томића је више пута штампано (ЈИМ 1-9-20А). Са друге стране објављивана је литература која брани Јевреје, као што је на пример било издање „Јевреји – непобитна историјска истина или искрена реч у право доба”, уредништва Југословенске ревије, такође у Загребу 1933. Године (ЈИМ 1-9-6-9), као и у Београду 1938. године књига под насловом „Југославија и Јеврејски проблем”, аутора Е.Б. Гајића, где се на објективан начин приказује Јеврејска заједница и дају контрааргументи антисемитизму (ЈИМ 1-9-106).,,

Овакви наслови посебно постају интезивни у време југословенских влада почевши од Стојадиновићеве (1935-1939), а потом и Цветковић – Мачекове (1939-1940) све је чешћа била антијеврејска и антимасонска харанга. Подстицани су антијеврејски испади у масама. Јевреји су истицани као вође светске масонске завере јер „масонерија је само слушкиња и моћни извршилац свестране јеврејско-капиталистичке доминације”, а Јевреји масони су идентификовани као „главни агенти...страног, већином јеврејског капитала” те се даље препоручивало, „... све док се српски народ не буде ослободио интернационалног масонског братског ланца са јеврејштином као главним беоцугом... да би се то постигло треба одбацити сваку сентименталност, сваки обзир, свако милосрђе... (Гавриловић et al., 2016: 73).”

Почетком 40-тих предњаче антијеврејски написи¹ у новинама и другим публикацијама у којима се посебно истицало „Време”. Посебно је забрињавала чињеница што је уз Политику, то била једна од тиражнијих новина. Листови који су у Хрватској истицали антисемитизам били су гласило усташког покрета „Усташа” које излази од 1937. године, а понеки антисемитски памфлет може се наћи и у другим часописима, од којих неки излазе и од 1929. године, али отприлике од 1933. године у редакцију се инфилтрирају присталице тоталитарних идеологија и од 1933. године то постаје „Хрватска стража”. Исте

¹ Све то наравно прати оштра антијеврејска пропаганда, па од 1941. године имамо објављен низ таквих публикација, типа, др Лазара Прокића, „Јевреји у Србији”, са подругљивим сликама, карикатурама и коментарима. Као и „Српски народ у канцама Јевреја” у Београду 1941. године, аутора Милорада Мојића, са њему својственим тумачењима из Торе и Талмуда, „Жидовство и лажна асимилација ђифута - ђифутство и аристократија”, са поднасловима Вражић ђифутски наопаснији наметник свих народа вијековима у Осијеку, „НДХ” уз рекламу да ће из дела руку истог писца изаћи „Антиђифутизам у Хрватској”. У Београду 1942. године излази брошура „Енглеска у рукама Јевреја”, аутора Ст. Станковића. Понове се штампају и публикују „Протоколи сионских мудраца” или „Јеврејска завера” у издању радног комитета антимасонске изложбе, Београд, 1941. Затим „Европска деца оптужују”, „Слободно зидарство или масонерија, тајне силе без маске”, Београд, 1941., „Ко су они” и слични наслови. У Љубљани је септембра 1944. године објављена публикација „Бољшевизам оруђе међународног Жидовства”, аутора, дивизијског генерала Леона Рупника, које је уствари његов говор из јануара 1938. године у Крагујевцу.

године покренут је часопис „Хрватска смотра” који заговара увођење новог европског поретка. Било је и других часописа од којих већина излази само коју годину, након чега им се рад забрањује (Кнежевић, 1996: 39).

Мора се истаћи да су управо овакви и слични написи у ширем друштвеном контексту свакако имали одређеног утицаја на поједине грађане Краљевине, посебно у условима изражене политичке и економске кризе, и да је на неки начин требало да буду увод или подлога за даљи прогон Јевреја.

Улога Културбунда у ширењу антисемитизма

Осим Збора, који је био изразито антимасонски и антијеврејски, долази до буђења антисемитизма и код немачке националне мањине у Краљевини оличене кроз деловање Културбунда. Обновљени Културбунд је одмах отпочео са интензивним пропагандистичким радом. Опет је број његових организација врло брзо растао. Док је 1931. године било 28 месних група, следеће године их је било 42, 1933. тај је број порастао на 96, 1934. на 134, 1935. на 186, 1936. на 214, а 1937. на 256. Од овог последњег броја, у Банату је било 55 месних група, у Бачкој 60, у Барањи 17 у Хрватској Славонији са Сремом 91, у Словенији 22, а у Београду и Босни заједно 11. За овај период, па све до 1934 године, Културбунд је непрекидно разграновао своју делатност. Ангажовао је сталне путујуће учитеље (Вандерлехрер) и развијао свим погодним средствима своју делатност у два основна правца. Прво, радио је на буђењу и јачању немачке националне свести у немачкој мањини која је, добрим делом, била национално прилично индиферентна и интересовала се само за своје локалне проблеме и своје сељачко газдинство. Друго, радио је на организовању оних чија је национална свест већ била пробуђена, а шовинизам довољно распирен, у циљу културно-просветног рада, али исто тако и политичког. Упоредо са тим ишла је и економска делатност, која се формално одвијала ван Културбунда, али којом је, углавном, руководио исти круг људи (*Немачка обавештајна служба у старој Југославији*, 1955: 107).

Да је Културбунд имао веома успешну пропаганду међу војвођанским Немцима најсликовитије сведоче извештаји државне и војне управе који, како је почео Други светски рат, бивају све учесталији, а односе се на понашање грађана немачке националности. Међу фолксдојчерима била је честа појава да се на улици јављају „немачким поздравом” (Хајл!) и дижу руку увис, ученици у школама одбијали су послушност наставнику српскохрватског језика, а често су облачили црне дубоке чизме и једнообразну одећу која је подсећала на Хитлерове смеђекошуљашке из СА одреда (ВИИ, БЈВ, к-1, ф.5, док. 6.).

Полицијске власти у Краљевини Југославији врло су оштро иступиле против акције нацистичког обновитељског покрета за стварање јединственог фолксдојчерског фронта. У организацијама немачке националне мањине, односно немачке народне групе, постојао је расцеп: на једној страни старо конзервативно вођство Културбунда, а на другој обновитељски нацистички покрет (Терзић, 1982: 189). Немачки дипломатски кругови у Краљевини су притискали Владу и условљавали је у односима према Немачкој мањини.

Још у марту 1939. године познати банатски нациста Густав Халвакс је на збору у Каравукову одржао говор који је са идеолошког аспекта објашњавао прави задатак Културбунда, што је посебно узнемирило окружне власти у Оџацима. Окружни начелник је забележио оцену делатности немачке националне организације: „Преко Културбунда се најинтензивније шири немачка националсоцијалистичка пропаганда и како се такво деловање дозвољава, наша немачка мањина се организовала до те мере, као што је у судетском подручју, да би могла тако организована предузети и штетљиву акцију”. Посебно је важно навести извештај из овог периода Команданта Дунавског жандармеријског пука, који телефоном „Господину министру војске и морнарице, односно Генералштабном одељењу извештава о „лупању прозора у Каравукову” и преноси: „1. овог месеца око 3 часа непозната лица полупала су прозоре на кући Најзева Адолфа и Ширшфелда Илије, трговаца из Каравукова, среза Оџачког – обадва Јевреја. Сумња се да су ово учинили немачки омладинци. Извиди се воде.” Овај извештај достављен је Министарству унутрашњих послова, Министарству војске и морнарице и начелнику главног Генералштаба (ЈИМ рг. бр. 4826 к21 931/2).

Осим оваквих активности, припадници Културбунда почели су изазивати антијеврејске испаде у духу нацизма. У априлу 1939. године у Новом Врбасу националсоцијалистички немачки омладинци су разбили прозоре на синагоги уз узвике: „Јеврејске свиње, смрдљиви чивути!”, у селу Дероње, поред Оџака, дошло је до туче српске и немачке омладине, у Старом Сивцу поред Сомбора избио је сличан сукоб у којем су Срби разбили прозоре на немачким кућама, а у селу Мраморку код Ковина домаћи нацисти су на соколском дому нацртали кукасте крстове (Билтен Министарства унутрашњих послова за април 1939. године, Београд, 1939.). Како се Културбунд ширио и јачао, тако је снажило и самопоуздање његових идеолошки извежбаних чланова који су национални понос помешали са расистичком и нацистичком идеологијом, па је сваки напад на националсоцијализам тумачен као напад на немачку националност. У складу са нацистичким погледом на свет, по успостављању Бановине Хрватске, за вођу хрватских фолксдојчера постављен је 3. септембра 1939. године Бранимир Алтгајер, који је од Мачека добио гаранције да ће Немци у школству и култури имати иста права као и Хрвати (Браловић et al., 2011: 460).

Под утицајем нацистичке пропаганде расла је и идеолошка заслепљеност, а вера у „аријевску надмоћност” све више долазила до изражаја. Тако су и војвођански Јевреји постајали мета напада, па су у ноћи 20. јануара 1940. године у Апатину исписани графити мржње. На кућама свих јеврејских грађана те вароши освануле су поруке: „Јевреји морају из Апатина”, „Напоље са Јеврејима у Палестину”, „Јевреји су наша несрећа – срамота за нашу расу” (Мирнић, 1974: 57). Док је нацификација ишла узлазном путањом, а испади нациста и њихова пропаганда били све евидентнији, југословенске власти биле су све блаже и толерантније према националсоцијалистима. Председник југословенске владе Драгиша Цветковић дао је 5. септембра 1939. амнестију свим ухапшеним и осуђеним Немцима у Дунавској и Дравској бановини, а њоме је обухваћено 2300 Немаца. Амнестирани су, углавном, били новчано кажњавани

због нацистичких испада, а немачки посланик Фон Херен захвалио је властима због амнестије (Браловић et al., 2011: 461).

Као што се види, од јесени 1939. до пролећа 1941. тајна служба Трећег Рајха разапела је своју веома разгранату обавештајну мрежу на целој територији Југославије, користећи своја дипломатска, конзуларна и трговинска представништва, убачене агенте, политичке и друге симпатизере. Али чланови Културбунда, прожети нацистичком идеологијом, били су најспремнији да што више олакшају Трећем Рајху у поробљавању Југославије. Зато су се повезали и са руководиоцима немачке војне и политичке обавештајне службе и њиховим центрима у Аустрији, пружајући им драгоцене податке војне и политичке природе (Терзић, 1982: 200).

Југословенске власти и однос према јеврејским избеглицима и заједници

Имајући у виду донету антисемитску легислативу и мере које су биле спровођене против Јевреја у многим државама Европе, а посебно у нацистичкој Немачкој, дошло је до појаве великог броја Јеврејских емиграната. Први емигранти из Немачке почели су да пристижу у Југославију одмах по доласку нациста на власт, фебруара 1933. године. Број јеврејских избеглица до 30. новембра обухватао је око 800 немачких Јевреја, од чега у земљи борави око 200, док је преко 600 њих отишло у Палестину (Поповић, 1997:130). Министар иностраних послова Анте Трумбић је обећао помоћ при проласку јеврејских насељеника ка Палестини (*Жидов*, бр. 28, 18.октобар 1920, 1-2). Загребачки одбор за потпомагање избеглицима регистровао је чак 4400 избеглица (Споменица СЈВО 1919 – 1969:75). Нови већи талас избеглица уследио је после аншлуса Аустрије, марта 1938. и окупације Чехословачке 1939. године. Године 1940. појављују се избеглице из Мађарске, односно оне избеглице побегле из Немачке, Аустрије и Чехословачке (Споменица СЈВО 1919 – 1969:79).

У почетном периоду, Југословенске власти су имале благонаклон став према јеврејским избеглицима, међутим са променом геополитичке ситуације тај став се током 1938. године полако мењао. Оштрија контрола на државној граници, посебни услови за издавање боравишних дозвола и пролазних виза прва је фаза у промени тог односа, које су примењивале многе европске државе и влада Милана Стојадиновића (Ристовић, 1996:27).

Бернард Стули, наводи да је Министарство унутрашњих послова 26. јануара 1938. године издало наређење пограничним властима у вези са јеврејским избеглицима из Румуније, уз налог да се не задржавају у нашој земљи и ако се такав случај деси, да такво лице одмах одстрани из земље (АЈ 14 -33-101). Током 1938. године југословенска држава донела је низ ограничавајућих мера (Ристовић, 1996: 28). Октобра 1939. године у Министарству унутрашњих послова урађен је пројекат Уредбе о страним Јеврејима (АЈ 66-74-204). У основи, пројектом Уредбе дозвољавао се улазак страним Јеврејима у Краљевину,

„али не свију и сваког (АЈ 66-74-204 чл. 2).” Разврстани су у три категорије: „1) они који су дошли пре 1. јануара 1935. године легалним путем; 2) они који су дошли пре 1. јануара 1935. године илегалним путем; 3) они који су дошли у државу после 1. јануара 1935. године нарочито из Немачке и других земаља у којим за Јевреје постоје изузетни прописи (АЈ 66-74-204 чл. 3).”

У лето 1940. СЈВО бринуо је о око 3.300 избеглица (ЈИМ - Записник седнице ИО СЈВО, 18. VII 1940. стр. 3). Према Милану Ристовићу: „Судбина Јеврејских избеглица и многобројне дилеме у вези тога покренуле су у врху државне управе дуготрајну расправу о решењима која су - како је истицано - требало да осигурају државни интерес, унутрашњу сигурност и - на другој страни - задовоље велике силе уплетене на различите начине у избеглички проблем (Ристовић, :24). До Главног ђенералштаба су стизали извештаји како су рецимо, 2. децембра 1940. пребачена преко границе из Маџарске у Југославију три Јеврејина, затим 16. или 17. децембра код југословенске карауле бр. 43, пребачена су из Маџарске у Југославију пет Јеврејина, затим да су 8. јануара пребачена четири Јеврејина. У извештају се наводи да пребацивање преко границе врше маџарске власти. Упућивање Јевреја врши се возом из Будимпеште до Баје, а одатле аутомобилима до границе (ЈИМ к-21).

Такође, и низ обавештајних извештаја говори о уласку Јевреја у нашу земљу и о протеривању Јевреја из Немачке. Главни ђенералштаб добио је следећи извештај: „Почетком месеца јануара 1941. године Немачке власти у Бечу издале су наређење да се до првог марта сви Јевреји имају иселити и упутити у правцу југа, где ће им се на граници омогућити прелаз. Сазнаје се да је до сада изведено неколико прелаза, и то баш ових дана, на подручју Дравске бановине. Доставља се предње с молбом на увиђај, проверу и извештај Главног ђенералштабу” (ЈИМ к-21).

Јевреји су били и предмет интересовања органа државне заштите Краљевине Југославије, јер се веровало да је велики број њих кроз универзитетске студије био болшевички настројен. Занимљиво је истаћи сећање Соње Барух о породици Барух, дато 11. октобра 1960. године у просторијама Архива града Београда, у организацији Милице Рајчевић, стенографа Б. Огњановића и дактилографа Љубе Недељковића. Сећање Соње Барух се односи на период између два светска рата, односно период до 1938. године, у коме говори да су јој брата Јожија одвели у затвор у Вишеград, а тату су јој пустили из службе као оца комунисте. Међутим, каже да се ту радило о оном упутству да Јевреји не буду у државној служби (ИАБ 2340/МГ-XXIX- 292). Поједина јеврејска удружења су такође била предмет интересовања и праћења од стране полицијских органа Краљевине Југославије, што се може видети из извештаја насталог половином 1937. године:

„КРАЉЕВСКА БАНСКА УПРАВА САВСКЕ БАНОВИНЕ

Одељак за државну заштиту

14. јуна 1937.

Загреб

Предмет: „Кашомер Хацаир”, јеврејско сионистичко друштво – сумњиво због комунистичког деловања.

**СПРЕСКОМ НАЧЕЛСТВУ-СВИМА
ПРЕТСТОЈНИКУ ПОЛИЦИЈЕ-СВИМА**

Управа полиције у Загребу доставља:

„Са поверљиве стране достављено је овој управи да се у просторијама јеврејског друштва „Кашомер Хацаир” у Прерадовићевој улици бр. 4 дворишна зграда 2. кат у Загребу међу омладином под видом скаутизма и пропаганде за насељавање Палестине шире комунистичке идеје и литературе. Након provedених извода по предњем част је овој Управи извести следеће:

У Палестини делује радничка странка као синдикална организација Јевреја под именом „Хист Адрут”. Иста странка подржава везу са иностраним Јеврејима у Пољској, Румунији и у осталим државама, а у сталном је контакту са левичарским организацијама Јевреја у Југославији. Циљ напред наведене странке у Палестини је остварење социјалистичке јеврејске државе, а у Пољској иста делује јавно као комунистичка странка.

Радничка странка у Палестини своје деловање у Југославији спроводи преко „Лиге за хебрејску радну Палестину” која има своје седиште у Загребу. Друштвене просторије исте лиге су на Долиу бр. 9. а председник јој је др Јулио Росенбергер, адвокат, рођен 23.08.1903. у Загребу, где је и завичајан, Јеврејин, који је настањен у Драшковићевој улици кбр. 40/2. кат. „Лига за хебрејску радну Палестину” делује под видом „ционизма” а за њено политичко деловање није без значаја да је учлањена у другој интернационали у Амстердаму. Ова Управа има сазнање да је огранак „Лиге за хебрејску радну Палестину” у Београду био по властима распуштен због комунистичког деловања, јер је циљ те организације да припреми и одгоји јеврејски подмладак у социјалистичком духу – да би јеврејске омладинце касније слали као ослободитеље у Палестину. Сваки огранак „Лиге за хебрејску радну Палестину” има своју омладинску организацију, која се у Загребу зове „Кашомер Хацаир”, што значи „млади стражар”, чије су просторије у Прерадићевој улици кбр. 4. 2. кат. Провером и поведеним извиђањем је утврђено да су просторије овог омладинског јеврејског огранка отворене свако вече, а суботом се одржавају шири састанци, које они називају „Сиха”.

Председник и интелектуални вођа овог јеврејског омладинског огранка је лично председник „Лиге за хебрејску радну Палестину” др Јулио Розенберг. Чланови до 14. година зову се „Бне Мидбар” /пустињаци/, а од 14-те године па надаље зову се „Борини”, док се сви без обзира на доб зову „Хашомер Хацаир” што значи „млади стражари”, а јавност их познаје као јеврејске скауте, будући да имају униформе попут скаута те иду и на логоровање. „Млади стражари” имају поздрав „буди јак”. На састанцима ових јеврејских омладинаца сваке суботе одржавају предавања специјални инструктори, већином о социјалистичким темама, а ова Управа има саопштење да је у месецу априлу о.г. допутаовао чак из Палестине неки ХИЛЕЛ ЛИВНИ, који уопште за боравак није пријављен, те је одржао предавање са потпуном комунистичком тенденцијом.

Част је уједно Управи напоменути да „Лига за хебрејску радну Палестину” и њена омладинска организација „Хашомер Хацаир” нису као такве властима пријављене већ се та друштва крију иза савеза циониста, чији је председник др. Александер Лихт, адвокат из Загреба, настањен у Вончининој улици кбр. 8. Према сазнању ове Управе „Лига за хебрејску радну Палестину” у Загребу добија и материјалну помоћ из Палестине од јеврејског народног фонда „Керем Каимет Леисраел”

Предње организације делују интезивно међу јеврејском омладином и настоје привући у свој круг што више јеврејске школске омладине, а обзиром да је рад те организације сумњив да пропагира комунизам, позивам среске начелнике и претстојнике гр. полици-

је да прикупе податке о раду омладинских огранака „Лиге за хебрејску радну Палестину” на овом подручју. Међу подацима треба да се истакне број чланова, главна лица која воде организацију са карактеристичним ознакама полит. мишљења и рада тих лица, досадашњи рад удружења и друге потребне податке која ће осветлити рад и циљеве овог друштва.

Извештаји се морају поднети до 13. јуна 1937. неизоставно.

По наређењу бана

шеф одељка-бански саветник – потпис нечитак” (ЈИМ ик.21ф: 9, 9а,10).

У извештају Комаданту II армијске области од 16.09.1939. године, достављају се подаци за породицу Фесл, а такође се могу видети неке од активности праћења Јевреја који су били сумњичени као симпатизери и чланови КПЈ. Предмет извештаја је породица Фесл из Сарајева, где органи полиције за Хермана и Аделу Фесл немају податке да су део неке илегалне организације, док за ћерку Херту истичу како је запажена од органа Управе полиције у Сарајеву да се дружи са комунистима (ЈИМ К 21 - 9А - 1/10).

Тридесетих година, у време повећаног присуства антисемитских појава, јављали су се гласови о спровођењу антисемитских мера у Војсци Краљевине Југославије. Једну од таквих вести да је ваздухопловним официрима забрањено склапање брака са Јеврејкама демантовао је министар иностраних послова, Војислав Марковић (АЈ 38-405-556). Почетком децембра 1938. године на захтев начелника Генералштаба Душана Симовића припремљен је елаборат од стране Организационог одељења, у коме су предложене одређене мере, а у само елаборату је направљена разлика између „опасних мањина” у које су се убрајале мађарска, немачка, арнаутска и осталих, у које је убројена јеврејска (Бјелајац, 1989: 91). „Главне особине ових националних мањина биле би непоузданост и несигурност за употребу у рату... На основу ових претпоставки, а нарочито на бази принципијелне нелојалности, предузете су против обвезника националних мањина нарочите мере у погледу ратног распореда, које су изнете у члану 21. Упута за извођење Уредбе о формацији војске у мобилно и ратно доба (УРФВ) која гласи: У Штабове оперативних јединица команда позадине и штабова обласних команди не распоређивати резервне офицере (војне чиновнике) и обвезнике несловене (Мађаре, Немце, Арнауते, Јевреје итд). Код свих осталих јединица Оперативне Војске које се формирају и мобилишу на Потиској, Косовској и Вардарској дивизијској области, водити рачуна да буде распоређивано Мађара, Немаца и Арнаута укупно 25% у борачке јединице и 40% у неборачке јединице” (Бјелајац, 1989: 86).

Закључна разматрања

Јачање антисемитизма у Краљевини Југославији неодвојиво је повезано са доласком нациста на власт и њиховим ширењем спољнополитичког утицаја у Европи. Са аспекта ширих друштвених маса у Краљевини Југославији, антисемитизам није широко прихваћен, иако је ширен у специфичним политичко-економским условима, оличеним у кризи парламентаризма и великом сиро-

маштву уз свесрдну подршку и негативну антијеврејску кампању провладине штампе.

У овом контексту сматрамо да треба цитирати загребачки дневни лист „Новости” који је коментарисао тадашњи положај Јевреја у Југославији, у свом броју од 11. октобра 1938. године у чланку „*Жидови у Југославији*” који је својеврсна анализа политичке ситуације и положаја Јевреја у предвечерје Другог светског рата: „*Партикуларизми и сепаратизми не повлаче за собом само смањивање радних и привредних територија, него носе у себи специјално на Жидове оне опасности, којих сада нема, а то су екстремни курсеви с расним тенденцијама у тјешким оквирима и с евентуалним тежим директним последицама. У Југославији, с демократијом реда и рада, бит ће напротив мјеста и живота за сваког, и све бољег живота, јер су перспективе такве* (Дневни лист „Новости”, Загреб, 11. октобар 1930).”

Сумарно посматрано, осим израженог антисемитизма у деловању Збора, Усташког покрета, активностима немачке националне мањине оличене у Културбунду, антисемитизам није добио ширу подршку у обичном народу. Када је реч о односу југословенских власти, Јевреји јесу опсервирани од стране званичних државних органа, али не зато што су Јевреји већ под велом сумње да су комунисти, тада је постојао широк талас акција којима се истраживао рад КПЈ која је била забрањена.

Крајем 30-их година постојале су одређене мере Владе усмерене према јеврејским избеглицама, али се не може рећи да су мере које су југословенске власти у овом периоду доносиле имале антисемитски карактер, више су биле инспирисане економским разлозима и контролом граница Краљевине, као и спољним притисцима. Британским усвајањем „Беле књиге” маја 1939. када је оштро ограничено усељавање Јевреја у Палестину, организован је низ протеста Јевреја у Југославији (Жидов, бр. 40, 27. септембар 1935). Истовремено и под притиском Трећег Рајха, влада Цветковић-Мачек отпочела је са прописивањем противјеврејских мера: једна од првих мера које је поменута влада предузела била је отежавање па и спречавање уласка јеврејских избеглица из земаља западне Европе, које је Трећи Рајх окупирао, и које су у Југославији тражиле спас од нацистичких прогона и зверстава (Романо, 1980: 12).

Може се уочити да је наговештај да југословенска влада припрема дискриминационе мере према Јеврејима постојао још у периоду Владе Милана Стојадиновића (Поповић, 1997: 140). Када је спољнополитички курс Краљевине Југославије увелико усмерен ка нацистичкој Немачкој. Милан Стојадиновић је у интервјуу датом београдском дописнику „Малог Парижанина” демантовао вести о припреми таквих мера: „Те су вести нетачне. Антисемитизам не постоји у Југославији, а 80.000 југословенских Јевреја живи у савршеној равноправности са осталим грађанима” (Жидов, 27.1.1939).

Међутим, годину и по дана касније, када се влада променила, октобра 1940. године донете су ограничавајуће уредбе за Јевреје грађане Краљевине, које су се односиле на ограничавање права у погледу школовања и бављења трговином животним намирницама на велико. Први знак да се на Јевреје при-

мењују мере дискриминације осетио се крајем августа 1940. године, када су директори неких београдских средњих и стручних школа саопштили родитељима деце која су желела да се упишу у прве разреде школке 1940/41 године да - сходно наређењу Министарства просвете не могу бити уписана. Некима који су се већ уписали, враћени су документи. Успаничени родитељи обратили су се СЈВО за објашњење, пошто августа 1940. године није било никаквих закона на којима би се могао базирати такав поступак према јеврејској деци. Наређење је саопштавано усмено и није обухватило све школе, али је послужило као наговештај за оно што је уследило (Лебл, 2002: 276).

Да закључимо, већину ограничавајућих мера усмерених према јеврејима југословенске власти доносиле су под тихим спољним притиском нацистичке Немачке оличеним у идејама прогона свих који нису расно чисти. Матрица коју је у Краљевини Југославији под патронатом Немачке требало спровести била је следећа: прво се вршила сатанизација јеврејске заједнице, посредством пронемачки оријентисане и финансиране штампе, публициста или политичких организација, да би се утицало на ширу јавност, следеће је доношење антијеврејске регулативе, која легализује угрожавање права Јевреја, затим још оштрије регулативе до протеривања, одузимања имовине и физичких ликвидација. То је била матрица нацистичке Немачке (Лазић et al, 2016). Имајући у виду културу и традицију јеврејске заједнице у Краљевини Југославији, то није успело у мери, у којој су њени протагонисти очекивали. Тек од окупације Краљевине Југославије и успостављања квислиншких институција, модел прогона јеврејске заједнице почиње да одсликава Немачке институционалне механизме прогона.

Литература:

Архивска грађа

Архив Југославије

1. AJ 66 - 74 - 204 čl. 2
2. AJ 66 - 74 - 204 čl. 3
3. AJ 69 - 60 - 95
4. AJ 100 - 23 - 62
5. AJ 14 - 33 - 101
6. AJ 38 - 405 - 556

Јеврејски историјски музеј Београд

1. JIM - Zapisnik sednice IO SJVO, 18. VII 1940. str. 3.
2. JIM k-21
3. JIM rg. br. 4826 k21 9z1/2
4. JIM 606/2 k 3 - 1 - 1
5. JIM 1-9 -1 -7
6. JIM 1 - 9 - 20A
7. JIM 1 - 9 -6 - 9

8. JIM 1 - 9 – 106
9. JIM - Zapisnik sednice IO SJVO, 18. VII 1940. str. 3.
10. JIM k-21
11. JIM ik.21f: 9, 9a, 10
12. JIM K 21 - 9A - 1/10

Историјски архив Београда

1. IAB 2340/MG - XXIX - 292, str. 5 i 6.

Војноисторијски институт

1. VII, BJV, k-1, f.5, dok. 6.

Монографије, чланци, публикације

1. Bjelajac, Mile (1989): Dva viđenja rešavanja pitanja nacionalnih manjina u Kraljevini Jugoslaviji pred izbijanje Drugog svetskog rata, Tokovi revolucije, br. 1, Beograd
2. Bralović, Vladimir, Pralica, Dejan (2011): Širenje nacionalsocijalističke propagande na teritoriji Dunavske banovine tokom 1940. godine, Vojno delo, Beograd
3. Gligorijević, Branislav (1963): *Napad Ljotičevaca na studente Tehničkog fakulteta u oktobru 1940. i rasturanje Ljotičevog Zbora*, Istorijski glasnik, br. 2, Beograd
4. Gavrilović, Darko, Savin Miloš (2016): *Antisemitizam u Srbiji u vreme dolaska jevrejskih izbeglica u Kraljevinu Jugoslaviju*, Kultura polisa br. 31, Beograd
5. Damjanović, Milica (1974): *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta, knjiga druga, Nolit, Beograd*
6. Đuka, Nataša (1994): *Antisemitizam i kritika antisemitizma u beogradskim brošurama 1933-1945*, Godišnjak za društvenu istoriju, god. 1, br. 3, Beograd
7. Jankov, Edita (2006): *Jevrejke, životne priče žena iz Vojvodine*, Ženska sekcija jevrejske opštine, Novi Sad
8. Knežević, Sneška (1996): *Antisemitizam Holokaust Antifašizam*, Židovska opština, Zagreb
9. Koljanin, Milan (2008). *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd
10. Lebl, Ženi (2002): Do konačnog rešenja Jevreji u Srbiji, Čigoja štampa, Beograd
11. Lazić, Željko, Matijašević, Martin (2016): Uvod u smrt – numerus clausus 1940. Uredbe o ograničavanju prava Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji, Akademija za nacionalnu bezbednost, JP Službeni glasnik, Beograd
12. Mirnić, Josip (1974): *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Institut za proučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad
13. Malović, Ilija (2007): *Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka*, Sociologija, Beograd
14. Milosavljević, Olivera (2010): *Savremenici fašizma 2. Jugoslavija u okruženju 1933 - 1941*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
15. Popović, Nebojša (1997): *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd
16. Romano, Jaša (1980): *Jevreji Jugoslavije, žrtve genocida i učesnici NOP-a 1941 - 1945*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd
17. Ristović, Milan (1996): *Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938 - 1941*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd
18. Stefanović, Mladen (1984): *Zbor Dimitrija Ljotića, Narodna knjiga, Beograd*

19. Terzić, Velimir (1982): *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, Partizanska knjiga, Beograd
20. Trolić, Dragan (1976): *Aktivnost Sarajevskih studenata u predratnom periodu*, u: Sarajevo u Revoluciji, revolucionarni radnički pokret 1937 - 1941, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 1976

Дневне новине, билтени, споменице

1. Židov, 13. I 1922
2. Gr. *Verski rat u Evropi i Zbor, Otadžbina*, 5. novembar 1936
3. D. Ljotić, *Da li smo fašisti? Otadžbina*, 5. novembar 1936
4. „*Slučaj jevrejske dece*”, Bilten, 55, 21.septembar 1940
5. Bilten Ministarstva unutrašnjih poslova za april 1939. godine, Beograd, 1939
6. Židov, br. 28, 18.oktobar 1920, 1-2
7. Spomenica SJVO 1919 - 1969
8. Dnevni list „Novosti”, Zagreb, 11. oktobar 1930
9. Židov, 27.1.1939.
10. Židov, br. 40, 27.septembar 1935
11. Senat Kraljevine Jugoslavije. Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije, Redovan saziv za 1933/34, godinu, VII redovni sastanak 30. novembra 1933, knj. V,

Електронски извори

1. *EUGENIKA KAO IDEOLOŠKI SASTOJAK FAŠIZMA U SRBIJI 1930-IH GODINA XX VEKA*, str.81, preuzeto 20.03.2014. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2008/0038-03180801079M.pdf>

SOCIAL CONTEXT AND STRENGTHENING ANTI-SEMITISM IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary: This paper analyzes the social context and the strengthening of anti-Semitism in the Kingdom of Yugoslavia on the eve of the Second World War. The authors point out the inherent connection between the anti-Semitic phenomenon with the advent of the Nazis' rise to power in Germany. Through several sessions indicates the position of the Jewish community and its deterioration with the approach of the Tripartite Pact borders of the Kingdom of Yugoslavia. Particularly significant is the part that shows the spread of anti-Semitism through the daily press, and which sheds light on the mechanisms of persecution. The authors conclude that the measures taken by the Government of the Kingdom of Yugoslavia adopted by the Jewish community, were taken in light of the large foreign pressures of Nazi Germany towards the accession of the Kingdom of Yugoslavia to the Tripartite Pact.

Key words: Jewish community, anti-Semitism, persecution, regulation mechanisms

МИЛОШ САВИН*
НЕМАЊА СТАРОВИЋ

Центар за демократију и развој
Нови Сад

УДК 1:930
Монографска студија
Примљен: 20.01.2017
Одобрен: 27.02.2017
Страна: 53-63

ТЕОРИЈСКИ ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈСКУ НАУКУ

Сажетак: у раду се износе друштвено-теоријски погледи на историјску науку и њено место у корпусу друштвених и хуманистичких дисциплина. Иако се често сматрало да је једино марксизам историји дао већу теоријску основу, неки савремени истраживачи ове проблематике, посебно из англоамеричког историографског корпуса, износе нешто другачије ставове. Са друге стране, пак, постоје врло јаки и аргументовани гласови да би превелика апстракција историјске науке довеле до немогућности уклапања историјских чињеница (схваћених у најширем смислу) у теорију. Поред таквог става, постоји и распрострањено мишљење да би се чак предмет проучавања историјске науке могао изменити у чисту теорију. Аутори рада, стога, покушавају да покажу да је теоријски поглед и симбиоза са основама историјске науке могућа, без да она изгуби своје специфичности као наука и дистинктивност у односу на друге теоријске и друштвене науке.

Кључне речи: историја, теорија, друштвено-теоријски концепт

Једно од значајних питања која се, из аспекта друштвене теорије, поставља у вези са историјском науком, њеним предметом и методологијом, јесте, коју улогу треба теорија да има у раду историчара? Теорију сужава савремени тренутак у коме је друштвена стварност поларизована, што неретко води до апсурда, а проналажење одговора додатно компликује чињеница да је „ирационална конфигурација носећа слика реализма.“ (Марковић, 2015: 57-58). Уврежено је мишљење да је једино марксизам својим ставом да примена социјалне теорије помаже да се да смисао прошлости, у ствари једини философски или уопште теоријски правац који је дао значајнију улогу теорији у историјском истраживању. Међутим, треба свакако напоменути да је могућа диференцијација друштвено-теоријског концепта унутар метода историјског истраживања са једне, и са друге стране става да је једино марксизам био тај који је теорији дао битнију примену унутар историјске науке и ширио темеље раду историчара.

---

* cedemocracy@gmail.com

Друго питање које се може поставити, и које се нужно и поставља, јесте да ли превелика апстракција и теоретисање може на неки начин да измени и саму бит историјске науке? Односно, да ли историјске чињенице, процеси и уопште све оно што обухвата предмет изучавања историчара, могу да се на неки начин теоријом измене или уклопе у саму теорију.

Џон Тош (John Tosh) сматра да би историчари требало да формулишу *историјске хипотезе* и да их као такве онда упореде са постојећим доказима, односно, да појаснимо, са историјским изворима. Хипотезу, по њему, сачињавају и одређене претпоставке о природи културе или друштва које историчар анализира, али и ишчитавање секундарне литературе и прихватање појединих објашњења коју дају аутори тих историјских дела. Хипотеза доводи до примене теорије (Tosh, 2010: 214). Међутим, потребно је да на овом месту расправимо са оваквим ставом. Наиме, сврсисходније би било за формирање сваке теорије, али и хипотезе, прво се консултовати са историјским изворима. Тек на основу дубљег ишчитавања историјских извора, уз обавезну консултацију секундарне литературе, могуће је извући неке закључке о чињеницама (посебно, структуралистичким језиком речено, онима *дугог трајања*), као и процесима и онда евентуално донети неку хипотезу, која би после могла да постане и теорија. Посебно би се ово могло односити на старију историју. Рецимо када говоримо о историји позног Римског царства или ране Византије у периоду од IV до VII столећа, налазимо читав спектар извора најразличитије провенијенције, међусобно врло противречних и у својој структури крајње контроверзних. Проучавање тих извора зато захтева велики број знања, упоређивање са другим савременим и каснијим изворима и посебно детаљно проучавање опсежне секундарне литературе (Мичел, 2007: 34-46).

Опет, са друге стране, колеге историчари који се баве новијим периодима сусрећу се не само са богатом грађом, врло често крајње пристрасном, каква је рецимо штампа, већ се са теоријом и философијом сусрећу као интегралним фактором у проучавању времена и простора којим се баве. Либерализам, марксизам, конзервативизам, као и бројне друге друштвене теорије оставиле су веома дубок траг и на савременике, због чега је потребно имати већ и теоријско предзнање за бављење овим периодима историје. Тиме се однос теорије и историје додатно компликује. Последње две деценије су нарочито донеле промене на теоријском плану и дошло је до квалитативних измена у поимању теорије и теоријских питања из угла историчара. Напуштају се идеје класне борбе и природе производње, и почиње интересовање за неке друге друштвене теорије и њихове поставке (Jordanova, 2006: 56). Добру дефиницију теорије (из аспекта историчара) дао је амерички философ науке Ернест Нејл (Ernest Nagel) који наводи да је за проверљивост сваке теорије потребно сагледавање из више углова чиме би се осигурала валидност научног метода. Иако се ова дефиниција односи на готово сваку науку, овај део би се свакако могао имплементирати и на историјска истраживања, па и историјске теорије (Marwick, 2001: 247).

Теорије делују на мета-нивоу и много су уопштеније него нека емпиријска чињеница. Теорије, само по себи, дају оквире које треба да појасне велики

број одређених појава (Jordanova, 2006: 57). У многим дисциплинама под теоријом се подразумева апстракција законитости (често и генерализација) из нагомиланих резултата истраживања. Историчари, пак, ретко користе теорију у овом смислу. За посленике и истраживаче историјске науке под овим се термином углавном подразумева оквир неке интерпретације или истраживања који даје подстицај испитивању и има утицаја на резултат истог. У новије време искристалисала су се три односа историчара према примени теорије на своја научна истраживања. Поједини историчари су заиста посвећени одређеним теоријским оријентацијама и применама истих на историјска истраживања. Други, пак, не одбијају значај теоријског почетка у истраживању, одбијајући у исто време наметање теорије на доказе историјских истраживања, док са треће стране постоје они историчари који одбијају сваку имплементацију теорије, сматрајући је, како Џон Тош сликовито каже, *подмуклим задирањем у аутономију историје као самосталне дисциплине* (Tosh, 2010: 214-215). Теорије у себи садрже обично импликације да се одређена појава може објаснити позивањем на њу, али уз то да је често тај феномен разумљивији на крају него на почетку истраживања. Поред тога, Тош имплицира и постојање неке кохерентне перспективе, оличене у теорији, која може даповеже различите појаве. Теорија се обично сматра прецедентном, са чим се, из историчарске перспективе, може расправити на једном нивоу, а делимично сложити и на другом.¹ Теорија је донекле већ у старту истраживања у уму сваког историчара, само је питање колико се конкретнo примењује, а колико сваки историчар понаособ примењује теорију или се држи стандардних метода (Jordanova, 2006: 61-63).

Велики број историчара се традиционално ослања на своје *класичне* методе истраживања и критике извора да би углавном просто реконструисали догађаје из прошлости и евентуално, на тај начин, покушали да дају смисао искуству људи из прошлости. И данас, истини за вољу, треба неизоставно напоменути, постоји велики број историчара свих периода и оријентација, којима је у жижи интересовања догађајна историја и истраживања која до сазанња доводе старим, традиционалним методама. Број таквих историчара није занемарљив, али постоји и све више оних који траже философску дубину и теоријску подлогу својих чињеница (Black, MacRaild, 2007: 128-129).

Историја у себи садржи толико много да је често врло тешко потпуно је и дефинисати. Међутим, историја није једина наука која се бави прошлoшћу, иако је вероватно у томе водећа. Сама историјска наука има више аспеката. Један аспект јесте просто коришћење материјала којим се историја бави и његово обликовање. Различити методи и теорије могу се применити управо на бављење објектима историјског истраживања. Теорије могу учинити истраживање практичнијим или применљивијим и можда, према Људмили Јордановој (Ludmilla Jordanova) дати бољу перспективу сагледавања како најбоље приступити истраживању историје (Jordanova, 2006: 58).

¹ Прецедентност није особина историје у смислу да се може предвидети будућност, напротив, сваком историчару оваква поставка је апсолутно неприхватљива и врло одбојна. Али, са друге стране, неко понављање законитости или паралеле се на неком стадијуму могу уочити и на основу знања о законитостима и кретањима у прошлости могу се извући закључци.

Током времена (рачунајући још од аналита² и структуралистичког³ погледа на историју) поље интересовања историчара се почело у великој мери ширити и полако је интердисциплинарност, као и већа примена теоријских достигнућа и резултата друштвених наука, узело маха. Код историчара који се баве класичним наукама и средњим веком напуштање посматрања историје као простог збира чињеница, акумулације истих и репродукције захтевало је већи уплив бројних других друштвених дисциплина. Већ од 19. века постао је јасан значај лингвистике, поглавито класичне филологије. Структурализам и аналити донели су један нови поглед на истраживање средњег века и бројни француски историчари попут Емануела ле Роа Ладирија (Emanuel Le Roy Ladurie), Жака Ле Гофа (Jacques Le Goff), Жоржа Дубија (Georges Duby) и других, почели су комплексније да посматрају историју средњег века и да примат дају изучавању процеса и друштвених структура макрозаједница, као и свакодневном животу микрозаједница (Tosh, 2010: 81-83).

Ни са истраживањем новог века није било много другачије. Већ од 19. века истраживачима савремене историје постало је јасно да ће примене друштвених теорија на своја истраживања постати неизбежне. Савремени историчари су за своја истраживања почели, у најновије време, да користе и резултате, али и методологије других друштвених наука - попут културне антропологије, социологије, али и психологије. У том смеру теоријске поставке психоанализе су, специјално код историчара у САД, имале великог одјека и биле знатно примењиване у историјским истраживањима. Многе претпоставке о понашању заснивају се на претпоставкама о томе како функционише несвесно. Књижевне теорије и философија се готово непрекидно могу допуњавати са историјом и достигнућа науке о књижевности, као и философије, се могу примењивати на историјска истраживања везана за све периоде (Jordanova, 2006: 57; Tosh, 2010: 215).

Значајне теоријске претпоставке у историји везане су за оне које настоје доказати како функционишу друштва у целини и како се мењају или не мењају током времена. Проучавање дубљих процеса постало је посебно важно у XX веку, када се и интересовања историчара мењају. У пракси, сваки историчар, а поглавито они који се баве модерним добом, не могу да избегну друштвене теорије нити да занемаре проучавање процеса кроз већу апстракцију, самим тим и већу примену друштвено-теоријских појмова и достигнућа. Осим тога,

---

² Под овим се појмом подразумевају француски историчари у чији се опсег интересовања шири на интердисциплинарно проучавању (тзв. *тотална историја*), као и на историју свих подручја духовног и материјалног живота цивилизација и народа. Иако међу различитим генерацијама историчара окупљених прво око часописа *Annales d'histoire économique et sociale*, а касније *Annales. Économies. Sociétés, Civilisations* постоје одређене разлике, заједничко им је свеобухватније проучавање свих аспеката људског деловања у прошлости, као и проучавање односа појединаца и друштва, елите и народа, породице, жена, итд.

³ Структурализам је правац у друштвеним и хуманистичким наукама, инспирисан углавном лингвистиком, који различите научне чињенице (елементе културе, историјске догађаје, процесе и сл.) посматра у односу на свеобухватни систем, односно структуру. Циљ структуралистичког погледа у науци јесте да *разоткрије* све структуре које садрже сва поља људске делатности, размишљања, осећања, језика.

друштвене теорије дају основ повезивању сваког аспекта људских искустава у датом времену и дају темељ повезивању чињеница до којих се дошло применом историјских метода истраживања. Покушај детерминисања *тоталне историје*, односно свеобухватног изучавања историјских процеса, промена у друштву током времена и промене самих њихових структура су тешко изводљиве без веће апстракције и давања теоријске подлоге (Tosh, 2010: 82-83, 215-216).

Примена друштвених теорија савременом историчару даје одређене могућности дубљег проучавања промена (односно одсуства истих) неке друштвене структуре током одређеног историјског трајања. Поменути Ле Роа Ладурри (Ladurie, 1973a: 301-312; 1973b: 7-10) давао је предност демографији као покретачу промена. Постоји и Елтоново (Elton) становиште које концентрише проучавање историје искључиво на чињеницу а не на стање. За њега процеси и догађаји се посматрају у ланцу историјских дешавања, а промене су постепене. Исто тако, Елтон негира нужност везе између промене стања или било какве неопходности повезаности догађаја међу собом. Као покретача историје овај научник сматра *патерналистичке*, односно владајуће сталеже (класе) које спроводе промене одозго (Elton, 2008).

Теоријске поставке у историји у највећој мери имају тенденцију да индуктивно из посебног (партикуларног) дођу до општијег, односно да применом друштвено-теоријских поставки анализирају цео предмет историјских истраживања (Tosh, 2010: 217). Међутим, неретко се могу наћи историчари који побијају и негирају ма какву примену теорије на своја истраживања. Постоји становиште да можда постоје правила или шаблони у историјском трајању, али нису примењива на свако историјско истраживање. Веома је тешко, сходно оваквом ставу, уопште доказати неки догађај у историји, а камоли их повезати у низ (чак и процес) или у оквир свеобухватне категорије (општости односно целине). Осим тога, истраживач се тако удаљава од проверљивих чињеница, тј. историјских извора и литературе, основног *оруђа* сваког историчара. Постоји чак и прилично радикално рамишљање да историја сама по себи пружа довољно чињеница за готово било какву хипотезу и да је једноставно *победити* историју обичним хипотезама (Mathias, 1971: 380). Жак Барзин (Jacques Barzun), француски историчар и филозоф историје који је цео живот стварао и делао у САД је још 70-их година прошлога столећа изнео мишљење да теоријску историју треба сматрати спекулативном историјом и оставити је филозофима и пророцима (Barzun, 1974).

Велики број чињеница везаних за неки проблем историјског истраживања често доводе до тога да је потребно извршити њихову селекцију. Поједини истраживачи износили су мишљење да би свака селекција нужно довела и до тога да се изабраним чињеницама, односно доказима, може и обликовати резултат самог истраживања. Упркос ставу да изостављени подаци не смеју бити од суштинског значаја за разумевање података који су искоришћени за објашњење неке чињенице (Kraditor, 1972: 137; Tosh, 2010: 217-218), као и Елтоновом (Elton, 2002: 96-97) ставу да историчар не може да сакрије своју личност и уверења из дела, важно је изнети неколико чињеница које говоре супротно.

Наиме, у самој је природи историјске науке, да барата искључиво чињеницама заснованим на историјским изворима, који могу бити различите провенијенције. Зато у историјској науци и постоје спољна и унутрашња критика извора и она се односи на све историјске изворе, без обзира који период историје покривају. Једнако и Херодот, Доментијан, Часни Беда или Черчилови мемоари (да не помињемо штампу) треба да потпадну под строго критичко око историчара. Поређење извора, ослањање на секундарну литературу, као и на достигнућа помоћних историјских наука (нумизматике, палеографије, архивистике, итд) спадају у саму есенцију историјског истраживања. Још је сам Тацит, творац максиме *sine ira et studio*, односно *без мржње и пристрасности* прекршио то своје правило. Али, од Ранкеа па до овог постмодерног доба, несумњив је циљ сваког историчара да пише *историју како се заиста она догодила*, тј. *wie es eigentlich gewesen*. У време када је овај немачки историчар се тек родио врло сличне намере формулисао је и Јован Рајић, један од првих Срба који је историју нашег народа желео да тумачи непристрасно, објективно и на основу, њему доступних, извора. Зато су оба изречена става у својој суштини супротна бити историјске науке. Информације и доказе треба диференцирати искључиво по релевантности и истинитости у односу на историјски истраживање. Са друге стране, истраживач се мора и треба држати (признајемо, што није увек случај) методологије историјске науке. На тај начин ће се избећи и мешање личне идеолошке оријентације, а свакако и неисторијско разврставање чињеница. Што свакако не значи, да се не могу износити теорије и хипотезе, напротив. Примена теорије у историји је управо једино и само онда могућа када постоје проверене и доказане чињенице и процеси. Тада се могу доносити одговарајући закључци и само у случају ако постоји релевантно и научно утемељено историјско истраживање могуће су апстракције и теорије које дају резултате или правилно показују процесе и чињенице дугог трајања током одређеног временског опсега.

Не слажемо се са тезом да историчар треба да изабере неке од чињеница које му се нуде и да на основу тога може да се сачини преглед историјских догађаја или посебно, да се на основу изабраних чињеница, а не датих, искристалише нека теорија или примени постојећа друштвена теорија. Из обиља података који се историчарима пружају за неки историјски догађај, личност или процес потребно је издвојити оне који могу да постану историјска чињеница проверљива у историјским изворима. И управо је то и једини прави пут дефинисања историјских чињеница, упркос неким другачијим ставовима.⁴ Наравно, проблем интерпретације, као и евентуалне примене теорије на само истраживање остаје отворен. У историографији је забележен низ случајева када нове интерпретације познатих чињеница доведу до нових закључака и осветле одређену историјску проблематику новим светлом. Не негирајући значај интер-

---

⁴ Иако није у пуној мери релевантно за нашу теми вреди напоменути теорију коју је изнео Кар (Carr) и по којој историјске чињенице то постају тек кад бивају прихваћене од историчара, неvezано за то да ли су заиста постојале у одређеној историјској стварности, па чак и у односу на постојање историјских извора. Свакако да је оваква дефиниција чињенице неприхватљива (Carr, 1987: 12).

претације, напротив, треба истаћи да је једнако битно, ако не и битније (иако то многи интелектуални историчари негирају) и проналажење нових историјских извора или приређивање нових критичких издања постојећих. Оно што је кључно дефинисати је да историја без чињеница којима барата, а које су научно проверљиве и које постоје у расположивим историјским изворима и не може да буде поље примене било које друштвене теорије (Elton, 1991: 27, 65, 68; Evans, 2000: 76-77, 82-86, 92-102).

Овако комплексан однос историје и теорије доводи и до два опречна мишљења о односу и прожимању историјске науке и друштвене теорије, односно теорија. Основни постулати атеоријског посматрања историчности почивају на томе да се човек може разумети само у конкретној епоси и одређеном стицају околности, врло партикуларном. Посао историчара, према оваквом ставу, јесте да просто реконструише чињенице и догађаје у својој јединствености и у контексту тренутка када су се догодиле. Немогуће је извући релевантне закључке уколико се пореде различити простори и различита историјска доба. Једно од становишта овакве аргументације јесте да је став историје, *sui generis*, противан било каквом прављењу система (Thomson, 1969: 105; Conkin, 1977: 129-130).⁵

Са друге стране тешко је не сложити се са Џоном Тошом, упркос његовој константној рехабилитацији марксизма која провејава кроз целокупно његово дело, да традиционални, искључиво догађајни поглед на историју, лежи у темељу атеоријског историзма. Међутим, он прави круцијалну грешку узимајући самог Ранкеа као почетак атеоријског погледа на историју, па чак и Хегела. Са једне стране, можемо прихватити аргумент да се традиционални историчари постављају одбојно, па и негативно спрам примене друштвене теорије на историју. Неспорно је да доста историчара историју посматра у врло уским узусима као искључиво збир догађаја, најчешће политичких, ређе друштвених и културних. Исто тако, не стоје аргументи да свака примена теорије на историјски истраживање нужно води у детерминизам, или у зависност од друштвених наука, попут социологије, социјалне антропологије или економије (Elton, 2002: 46-60; Tosh, 2010: 219-220).

Друга Тошова теза коју би требало овом приликом размотрити јесте његов аргумент да се историја не бави личностима, већ да историчари, по инерцији, људе нужно групишу по нацији, вери, политичкој или класној припадности (Tosh, 2010: 222). Још од романтизма истицана је улога личности у историји, а значајне индивидуе су до данас предмет историјског истраживања, и биографије чине добар део укупне продукције дела из историографије. Неспорно је да постоји доста како биографских дела, односно монографија и других научних радова који се баве појединим личностима из историје, тако и оних

⁵ Томе стоје опречни аргументи Марка Деја, философа историје (Mark Day) који износи неколико историјских теорија, како их он назива, додуше строго и уско везаних за савремену историју. Он износи теорије пропадања држава, где се рецимо за распад СССР као кључни фактор узима његова етничка хетерогеност. Поред овога, готово сви Дејови ставови су подложни дубљој критици (Day, 2008: 83-93, 107-109). Посебан је проблем што код њега теорија претходи наративном излагању историје.

радова који се баве групама (најшире дефинисаним). Оно о чему би се могло расправљати свакако јесте методологија проучавања, као и стављање у неки шири друштвени контекст. Постоји, истини за вољу и даље једна група значајних историчара која и даље чврсто стоји на темељима према којима је једино политичка историја, коју носе догађаји и значајне личности једини прави предмет проучавања. Међутим, историјска наука је напредовала и проучава све аспекте прошлости људске врсте кроз све епохе. Посебно је порастао утицај друштвене историје, и то поглавито у англофоном свету од 60-их година XX века нарочито. И данас важност изучавања друштвене историје, посебно, а то су у новије време бројни историчари немарксистички поново ревитализовали, проучавање нижих слојева друштва и његовог функционисања кроз историју, је велика и представља један од покретача историје и односа унутар друштава кроз прошлост. Изучавање друштвене историје довело је и до веће примене теорије и уопште резултат друштвених наука. Оно је управо дало већи замах проучавању група (класа у марксизму), али није могло да занемари неспорну чињеницу у вези са улогом појединаца у историји човечанства и друштва. Постојали су веома значајни појединци који су дали немерљив допринос покретању историје, али и друштвеним групама (Evans, 2000: 161-176, 182-190; Cartledge 2004: 19-30). Из тога аспекта Тошова је тврдња потпуно несврхисходна.

Недостатак друштвеног или пак историјског контекста може да буде проблем приликом покушаја уклапања друштвене теорије и историјске науке, односно примене друштвено-теоријских достигнућа на историјска истраживања и њихову устаљену методологију рада. У другој половини 70-их година прошлог века појавила се озбиљнија критика социологије и других друштвених наука у односу теорије према историји. Чињеница је да се велики број друштвених дисциплина превасходно баве садашњошћу. Као последица тога може да дође до аисторијског тумачења одређених друштвених појава или уопште примене аисторичности на теоријска разматрања ових наука. Аисторијски начин размишљања је посебно присутан у економији, али и другим друштвеним наукама, и њихова је заједничка црта измештање историјских догађаја или процеса ван историјског контекста и његово постављање искључиво унутар друштвено-теоријских оквира. Понекад стриктна примена истраживања једне дисциплине и њених теорија на историју може да буде ограничена на врло уско поље, и да тиме изврши партикуларизацију саме историје, свдећи је само на збир чињеница из којих се извлаче само оне које се могу применити у постојеће теорије. Историчари понекад долазе у друге крајности када некритички преузимају теоријска разматрања посматрајући их, посебно у случају изучавања економске или новије историје, као теорије лишене вредносних судова и а приори објективне (Jones, 1976: 295-305; Judt, 1979: 66-94). Наравно, неспорно је да примена неких социолошких теорија, или уопште теорија које произилазе из резултата истраживања у другим друштвеним наукама може само да обогати знање историчара. Истовремено, проширује његову перспективу и чак компликује задатак историчара да детаљније осветли историјску истину у свој својој пуној комплексности (Hofstadter, 2009: 234-235).

Међутим, верујемо да је битно померити историју од оба екстремна мишљења. Наиме, свакако да је новији поглед на изучавање историјске науке важан и да је једнако битно проучавати биографије знаменитих личности, колико и дубље процесе, свакодневни живот или социјални контекст. Догађајна историја, војно-политичка, није мање битна од културне, друштвене, економске, али није ни превасходна. Дубљи друштвено-историјски процеси, као и бројни детаљи који чине живот људи у свим епохама, такође су предмет историјског проучавања, штавише, можда и битнији. Живот и сећања једног обичног војника, какав је рецимо арапски ратник из XII stoleћа Усама ибн Мункиз који се борио са крсташима или Робер де Клари, крсташ из Четвртог крсташког похода, дају другачију перспективу од званичних дворских хроника. Са аспекта посматрања историчара и историографске методе, примена теорије је могућа како би се померило напред од класичног и традиционалног историографског спајања чињеница и како би се дао шири, а и дубљи поглед на историјске процесе, као и на људе који су их и покретали.

Занимљиву, иако можда недовољно теоријски продубљену анализу историје, дао је, сад већ на самом крају прошлог века, Џон Арнолд (John H. Arnold) који је око једног убиства у Лангдоку у средњем веку, затим апанажу напуштеној жени из XVII stoleћа и говора црнкиње рођене у ропству развио својеврсну теорију истраживања историје. Посебно је значајно што он анализира начине писања од Херодота до Хобсбаума, износећи и теоријске поставке, посебно за новије историчаре, али се бави и методом и сврхом историописања и посматрања историјске науке од старозаветних и античких аутора до постмодерних (Arnold, 2000).

Однос историје и теорије, као и примењивост друштвених теорија на историју је дихотоман и комплексан процес који укључује достигнућа многих друштвених наука и дисциплина. Историја, без обзира ког периода, требало би у таквим односима да сачува аутономност свог истраживачког метода, усвајајући и примењујући све оне друштвено-теоријске поставке, хипотезе па и саме целе теорије, ако доприносе бољем и дубљем разумевању оног што је субјекат, али и објекат, историјског истраживања.

Литература:

1. Barzun, Jacques (1974): *Clio and the Doctors*, Chicago University press, Chicago
2. Black, Jeremy, MacRaild, Donald M (2007): *Palgrave study skills. Studying history*, Palgrave Macmillan, Basingstoke-New York
3. Carr, Edward Hallett (1987) *What Is History?*, The George Macaulay Trevelyan Lectures Delivered in the University of Cambridge January-March 1961, Penguin Books, London
4. Cartledge, Paul (2004): *What is Social History Now?, What is History Now* Palgrave Macmillan, Basingstoke-New York
5. Day, Mark (2008): *The Philosophy of History*, Continuum, London-New York
6. Elton, Geoffrey Rudolph (1991): *Return to Essentials - Some Reflections on the Present State of Historical Stud*, Cambridge University Press, Cambridge

7. Elton, Geoffrey Rudolph (2002): *The Practice of History, Afterword by Richard J. Evans*, Victoria, Malden MA-Oxford-Carlton
8. Evans, Richard J (2000): *In defense of history*, Granta books, London
9. Hofstadter, Richard (2009): *Historians on History*, History and the social sciences, in Tosh, John (ed.), Second edition, Pearson Education Limited, Edinburgh Gate
10. Jones, Gareth Stedman (1976): *From historical sociology to theoretical history*, British Journal of Sociology XXVII, London
11. Jordanova, Ludmilla (2006): *History in practice*, Hodder Arnold, London
12. Judt, Tony (1979): *A clown in regal purple, social history and the historians*. History Workshop Journal VII, Oxford University Press, Oxford
13. Kraditor, Aileen S (1972): *American radical historians on their heritage*, Past and Present LVI, Oxford University Press, Oxford
14. Le Roy Ladurie, Émanuel (1973): *Le territoire de l'historien*, Tome 1, Gallimard, Paris
15. Le Roy Ladurie, Émanuel (1973): *Le territoire de l'historien*, Tome 2, Gallimard, Paris
16. Marković, Saša (2015): *Hipokrizija kao pretendent na arhetip nedorečenog u političkoj misli kod Srba*, Srpska politička misao 47(1), Beograd
17. Marwick, Arthur (2001): *The New Nature of History*, Knowledge, Evidence, Language, Palgrave Macmillan, Basingstoke-New York
18. Mathias, Peter (1971): *Living with the neighbours, the role of the economic history*, Collected Inaugural Lectures 1893-1970, The Study of Economic History, Frank Cass and company Ltd, London
19. Мичел, Стивен (2007): *Историја позног Римског царства*, CLIO, Београд
20. Thomson, David (1969): *The aims of history, values of the historical attitude*, Thames & Hudson, London
21. Tosh, John (2010): *The pursuit of history*, Pearson Education Limited, Edinburgh Gate
22. Conkin, Paul K (1977): *Intellectual history : past, present, and future*, Future of history, Vanderbilt University Press, Nashville

THEORETICAL VIEW ON HISTORY

Summary: The paper analyzes the socio-theoretical perspectives on historical science and its' place in the corpus of social sciences and humanities. Although it is often thought that only Marxists' view towards history has given greater theoretical basis and widely introduced social history into the 'classical history', some modern scholars, especially the Anglo-American historiographers and philosophers of history provide somewhat different views. On the other hand, however, there are strong voices and arguments stating that the excessive abstraction of historical science leads inevitably to the impossibility of fitting the historical facts (understood in the broadest sense) in the theory. In addition to this belief, there is widespread credence that even a subject of historical science could twist into the pure theory. There are also still those historians of all periods who remain just mere compilers and reproducers of facts found in the sources and older literature. Authors of the paper, therefore, attempt to demonstrate that the socio-theoretical views and theories themselves and its 'symbiosis with the basis of historical science is possible, without history losing its specificity as a science and its' distinctiveness in relation to other theoretical and social sciences. Applying the theory on the different historical researches of all periods and aspects of historical science should be done without changing some of the key patterns of the historical study. In that context, the historian must not recede from the critical and thorough analyze of sources as well as literature. Therefore, any contemporary effort or scientific statement those

historians 'choose facts' which will be then compiled into papers and works is to be rejected as ahistorical. Theory applying ought to be a step forward in studying different aspects of history. its' crucial significance is helping historians to deliver a wider perspective of reading past and showing more broader overview of all aspects of human life, deed and behavior from the Ancient times up to contemporary periods. Neither should history be simply abstracted and turned into plain theory, nor should historians' researches remain attached only to the artless, unassuming numbering of facts without any deeper attempts of understanding the past.

Key words: history, theory, socio-theoretical concept

МАРТИН МАТИЈАШЕВИЋ*

Факултет безбедности
Београд

УДК 351.74/.76(497.11)“1941-1945“

Монографска студија

Примљен: 12.12.2016

Одобен: 24.01.2017

Страна: 65-81

ОРГАНИЗАЦИЈА И МЕТОДЕ РАДА ОДЕЉЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ УПРАВЕ ГРАДА БЕОГРАДА 1941 - 1945.

Сажетак: У раду се анализира период окупације Краљевине Југославије, формирање окупационог режима и квислиншка управа, Уредбе и наредбе у окупационој зони Србије 1941. као и преглед уредби и наредби на подручју Управе града Београда по окупацији 1941. године. У централном делу анализирају се окупационе полицијско-безбедносне структуре, квислиншке полицијско-безбедносне структуре, као и организација специјалне полиције, кроз анализу рада Београдске полиције на почетку окупације и следећих одсека: одсека за унутрашњу политику и сузбијање саботаже, одсека за странце и пограничну службу, одсека за сузбијање комунистичке акције, одсека за удружења и штампу, одсека за Јевреје и Цигане. У завршном делу рада анализирају се методе рада специјалне полиције Управе града Београда.

Кључне речи: методе, специјална, полиција, окупација, агенти

Уводна разматрања

Водећа мисао приликом анализе организације и метода рада одељења специјалне полиције Управе града Београда, осим давања одређеног историјског погледа, имала је за циљ и разматрање специфичне полицијско-безбедносне установе која је свој рад наставила по окупацији Краљевине Југославије, али разматрања са једног струковног аспекта, независног од улоге ове установе у деловању квислиншких власти.

Овим радом, настојало се указати на организацију и методе рада специјалне полиције у Београду, услове у којима је деловала, али и ефикасност метода које је примењивала, посебно зато што је у јавности кроз публицистику, популарне серије и филмове, ова установа често приказивана као неуспешна, надмудривана од стране припадника партизанског покрета. Заправо, са аспекта струке, организације и метода које је примењивала у свом раду, реч је, иако је била на погрешној историјској страни, о веома успешној полицијско-

---

* matijasevic@fb.bg.ac.rs

безбедносној установи. Имајући у виду наведено, рад је профилисан тако да не улази у историјске или друге контроверзе везане за специјалну полицију, већ је посматра независно од њене улоге у Другом светском рату, искључиво као полицијско-безбедносну установу.

Методи рада специјалне полиције били су изузетно развијени што се може видети и у богатој историјској грађи, превасходно Историјског архива Београда, коме се овом приликом и захваљујемо на уступању грађе. Уједно, претраживање тако богате грађе доводило је аутора у дилему на који начин и како искористити прикупљене материјале.

У анализи постојеће научне и историјске грађе, доминира фрагментаран приступ у проучавању ове проблематике. Највећи број монографија, научних и стручних чланака обухвата период Другог светског рата, односно период окупације, где се махом уочава субјективност у анализи улоге окупационих власти, квислиншких власти, Народно ослободилачког покрета или Југословенске војске у отаџбини. Доминантан број монографија, из периода непосредно после Другог светског рата на крајње субјективан начин велича или мистификује улогу партизана, односно Народно ослободилачког покрета, уз осуђивање свих других актера на историјској сцени тада окупиране Краљевине Југославије.

Циљ истраживања био је да се анализом организације Специјалне полиције Управе града Београда од 1941. до 1945. године, стекне увид у циљеве, структуру, као и методе рада ове установе. У контексту рада, под организационом структуром подразумева се својеврстан формално успостављен систем организационих делова, људи (појединаца), материјалних и других ресурса, са њиховим задацима (улогама), унутрашњим везама и односима успостављеним на основу параметара поделе рада, груписања послова, делегирања ауторитета и координације (Стевановић, 2013: 147). Са друге стране, под методом у ужем смислу подразумева се свестан и систематичан начин радње, односно начин извршавања сложеног чина који се заснива на одређеном извору и структури његових саставних радњи, а који је уз то планиран и погодан за чешћу примену (Лукић, 2013: 14).

Оно што је приметно у нововековној Србији је да је Министарство унутрашњих дела имало незаменљиву улогу како на пољу идеологије и политике, тако и на пољу администрације, економије и социјалне политике. Практично, све до шездесетих година XIX века делатност овог Министарства изједначавана је са целокупном унутрашњом управом. У процесу изграђивања установа младе српске државе посебна пажња посвећивана је полицији, а у оквиру ње је београдска полиција због нарочитог значаја саме вароши била предмет посебног интересовања врховне државне управе (Мистрицеловић et al., 2014: 93). Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја општа управа у Краљевини вршила се по бановинама, срезовима и општинама. Истим законом Управа града Београда, Земунa и Панчева, чини посебну управну целину и стоји под непосредном управном и надзорном влашћу министра унутрашњих послова (Службене новине Краљевине Југославије, бр. 232).

У складу са наведеним Управа града Београда била је најзначајнија територијална организациона јединица Министарства унутрашњих дела, а врши-

ла је управне и полицијске послове на територији Београда, Земуна и Панчева са најближом околином. Управник града Београда био је дужан да „води старање о безбедности државе“ у престоници и да о томе свакодневно извештава краља (усмено) и министра унутрашњих послова (писмено, а по наређењу и усмено) (Милошевић, 2003: 18).

Као водећа служба унутрашње безбедности, тј. као територијална контраобавештајна служба и служба за заштиту уставног поретка (политичка полиција), деловало је Одељење опште полиције Управе града Београда. Оно је, преко својих организационих јединица, сузбијало унутрашње и спољне антидржавне делатности, водило истраге против починилаца политичких кривичних дела и кажњавало или оптуживало окривљене Суду за заштиту државе (Милошевић, 2003: 19). Одељење државне заштите Министарства унутрашњих послова, односно Одељење опште полиције Управе града Београда, је тесно сарађивало како са обавештајном службом жандармерије, тако и са другим органима војне обавештајне службе и обавештајне службе Министарства иностраних дела (Милошевић, 2003: 20).

Ратно наслеђе које је носила Краљевина Југославија представљало је огромне потешкоће за нормално функционисање политичког система Краљевине, као и самог и друштва. Сукоби око уређења државе великим делом били су одраз разлика које су постојале између појединих делова земље у привредном, политичком, географском, културном и правном погледу (Димић, 1997). Постојао је и велики проблем усаглашавања законодавства и изједначавања правних система (Ранђеловић, 2005: 170). Са друге стране Краљевина Југославија била је предмет интересовања како водећих светских сила тога времена, тако и држава у окружењу, које су сматрале да се требају намирити исходи Другог балканског и Првог светског рата на територијалну штету Краљевине Југославије. Нестабилност политичког система, различитост и хетерогеност народа одразила се и на питања унутрашње безбедности и ефикасност система безбедности Краљевине Југославије, што се и видело у брзом слому војног и полицијског система у краткотрајном априлском рату 1941. године.

Формирање окупационог режима и квислиншка управа

Од првих дана окупације у Србији је успостављен строг режим, чији су циљеви били застрашивање становништва и онемогућавање сваког вида отпора и развоја устаничких активности. Успостављена организација војне и цивилне управе одвијала се преко „седам троих војно-политичких и економских центара немачке моћи“, чије су се ингеренције преплитале, а често и директно сударале. Централну позицију у том сложенем апарату је заузимао војни заповедник, који је власт спроводио преко обласних, окружних и месних командантура (фелдкомандантуре, крајскокомандантуре и ортскокомандантуре). Окупационе власти су већ 1. маја успоставиле и цивилну управу у Србији, коју је чинио Савет комесара на челу са Миланом Аћимовићем, некадашњим министром унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића (Манојловић, 2013: 20).

Немачке окупационе власти су претходно 29. априла именовале девет личности за комесаре на челу бивших министарстава, именовао их је војни заповедник у Србији, генерал Ферстер. За Министарство унутрашњих дела именован је Милан Аћимовић, бивши министар. За Министарство просвете Риста Јојић, бивши министар, за Министарство правде Момчила Јанковића, бившег народног посланика, за Министарство пошта и телеграфа Душана Пантића, бившег министра, за Министарство грађевина, инжењера Станислава Јосифовића, бившег помоћника министра, за Министарство привреде инжењера Милосава Васиљевића, за Министарство социјалне политике, др Стевана Иванића, бившег помоћника министра, за Министарство финансија Душана Летицу, бившег министра, за Министарство саобраћаја др Лазу Костића, универзитетског професора (Божовић, 2014: 38).

Све време рата, квислиншка влада је била активни субјекат у систему репресије пружањем полицијске и војне помоћи оружаним снагама Трећег рајха и омогућавала је функционисање нацистичког режима у Србији. Систем принуде који је од првих дана обухватио цивилно становништво, ограничио је кретање, забранио јавна окупљања и предвидео стрељања талаца у случају напада на немачке војнике. Укинута је и право грађана на располагања штедним улозима и депозитима положеним пре 18. априла 1941. године. Поред општих репресивних одредби, које су важиле за све становнике Србије, нацисти су посебним мерама подвргли Јевреје и Роме (Манојловић, 2013: 20). У "Објави" за заузету југословенску територију изричито се наређује следеће: "Немачка војна сила гарантује становништву потпуну безбедност, личну и иметку. Ко се мирно и мирољубиво понаша нема се чега бојати; насиље и саботажа кажњавају се најстрожијим мерама. (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б.)."

Квислиншке окупационе власти у Србији, касније оличене у Влади националног спаса под руководством генерала Милана Недића, обнављају рад полицијских органа који су деловали у време Краљевине Југославије, кроз реорганизацију и прилагођавање специфичним околностима проузрокованих окупацијом. На територији Управе града Београда обнављају рад полицијских органа са једном новином, формирањем одељења специјалне полиције, некада општег одељења полиције, са својим обавештајним, полицијско-безбедносним функцијама. Истовремено, обнавља се рад жандармерије са жандармеријским пуковима у Београду, Нишу и Ужицу као и рад подофицирско-оружаних одреда, формирају се нови облици безбедносно-обавештајних снага какви су Српска државна стража и Српска добровољачка команда. Српска добровољачка команда формирана је 15. септембра 1941. године и на њено чело је постављен инжењерски пуковник Коста Мушицки, састојала се из 12 одреда и летећим одредом „Белих орлова“ јачине 110 припадника (Живановић, 2000: 227).

Београдска полиција обновила је свој рад одмах после капитулације која је потписана 18. априла, а конституисање Управе града Београда уследило је у мају 1941. године. Најзаслужнији за обнављање рада били су органи немачке окупационе власти, у првом реду Гестапо. У касније израђеном извештају Министарства унутрашњих послова истиче се да је тај апарат престао у потпуности да функционише и да су до доласка Немања владали хаос и безвлашће. Из

разлога хитности обнављање полицијске функције поверено је општини града Београда, јер од Управе града Београда у краткотрајном Априлском рату није остало ништа. Одмах по успостављању контроле издата је Збирка Наредба и Упутстава општине града Београда. Општина града Београда је позвала припаднике полиције који су остали у Београду и икључила их у напрасно организовању градску стражу за одржавање реда. Бранислав Божовић запажа да је већ 21. априла дошло до именовања првог високог званичника од стране Немачке окупационе власти и постављање Драгог Јовановића за изванредног комесара Београда. Драгомир Јовановић Драги био је помоћник управника Управе града Београда и саветник у Министарству унутрашњих послова и уживао је пуно поверење немачких обавештајних кругова који су боравили у Београду у пред-ратном периоду. Овим чином Драги Јовановић постаје главни овлашћени за послове београдске полиције и градске општине, односно главни носилац цивилне власти у Београду (Божовић, 2014: 30).

Управа града Београда – устројство, састав и делокруг рада

Управа града Београда представљала је државну полицијску и општу управну власт у главном граду Србије, непосредно подређену Комесаријату, односно Министарству унутрашњих дела. Обједињене две функције власти, полицијска и општа, била су под руководством Драгог Јовановића, јер је било неопходно њихово усклађивање због тешког стања у граду изазваног оштећењем инфраструктуре у априлском бомбардовању. Други проблем је представљао повратак расељеног становништва, становништва протераног из других делова окупиране Краљевине Југославије, али и са њима великог броја придошлица, које су се услед опште незапослености одале крађи и скитничењу и постојао је велики ризик по јавни ред и мир. Поред њих у мају 1941. године пристигло је 206 полицајаца који су постепено примани у редове београдске полиције или упућивани у друге градове Србије (Божовић, 2014: 48). Започет је опсежан посао провере запослених у органима цивилне власти, провера аријевске погодности и евентуалне припадности одређеним организацијама, као и издавање докумената локалном становништву на српском и немачком језику. Као месна државна полицијска власт Управа града обављала је послове преко својих полицијских одељења и одсека, као и подручних органа на терену: 16 квартова и два полицијска комесаријата (Божовић, 2014: 50).

Послове политичке полиције вршило је Одељење специјалне полиције, обављали су послове државне безбедности и јавног поретка, сузбијање сваке активности против окупаторско-квислиншког поретка, с посебном усмереношћу на радикално сузбијање комунистичког, народноослободилачког покрета, контрола политичке и друштвене активности, надзор рада удружења и скупова, контрола штампарија, новинских и издавачких предузећа, сумњивих лица, као и испуњавање налога окупатора у погледу прогона Јевреја и Рома (Божовић, 2014: 54).

Полицијски стражари и чиновници сачињавали су одељење полицијске страже, јуна 1941. године било их је 830, они су обављали позорничку службу,

дежурства, обезбеђења. У исто време Збор (одељење) полицијских агената имало је 210 агената и 12 поднадзорника, а неке од њихових активности биле су и на пословима обезбеђења Председника Владе, што се и види из приказаног наређења Драгог Јовановића од 27. новембра 1943. године, у коме се каже: Да би безбедност председника Владе била потпуно загарантована и да би зграда у којој је смештено Председништво и Министарство унутрашњих послова била потпуно обезбеђена, то у смислу овлашћења Председништва Министарског савета Д.С. бр. 143, од 22 новембра т.г., наређујем да се за шефа службе безбедности одреди полицијски комесар Трипковић Ђура, и да се шефу службе безбедности додели потребан број гардиста, 10 полицијских агената, које ће шеф службе распоредити на обезбеђењу зграде Председништва Владе и за лично обезбеђење Председника, приликом његовог кретања по граду и ван града (ИАБ, УГБ СП IV/(в), к. 162/1).

Поред поменутих одељења Управа града Београда имала је и посебне одсеке: финансијски, за чување морала, техничке полиције и Централну пријавницу. Одређене послове за Управу града обављало је особље затвора и гараже, као и полицијски референт у Пожарној (Ватрогасној) команди. Подручни органи Управе града 16 квартова и два полицијска комесаријата извршавали су редовне послове и задатке које су им додељивале окупационе власти.

Специјална полиција Управе града Београда

Уместо старог, предратног назива – Општа полиција, уведено је и озваничено ново име – Специјална полиција, и то, одлуком Драгог Јовановића, већ првог дана успостављања привременог надлештва полиције Београда, 23. априла 1941. године. Тај назив остао је непромењен током целе окупације, ниједна полицијска служба у окупираној Србији није га носила, осим оне у саставу Управе града Београда. О пословима јавне безбедности и опште управе увелико се писало у јавности, док је рад Управе града Београда на пословима државне заштите третиран као строго поверљива делатност (Божовић, 2014: 59).

Устројство и организација одељења специјалне полиције Управе града Београда, било је регулисано Правилником о организацији и раду одељења специјалне полиције Управе града Београда, донетом 20. октобра 1941. године: У смислу организационе и хијерархијске структуре, чланом 1. Правилника било је дефинисано да се на челу одељења специјалне полиције налази шеф одељења кога поставља Управник града Београда својом наредбом из редова полицијских инспектора или полицијских саветника Управе града Београда (Члан 1.).

Шеф одељења био је непосредно потчињен управнику града Београда и одговоран за правилно, благовремено и успешно обављање свих послова Одељења специјалне полиције. Шеф одељења управљао је пословима одељења по упутству и под надзором Управника града Београда, вршио је надзор над одселима и рефератима и старао се о законитости, брзини, правилности и складно-

сти у раду одељења, реферисао је Управнику града Београда о свим важнијим пословима, а о хитним и изузетним случајевима извештавао га је одмах. Шеф одељења управљао је свим пословима око примене закона и законских прописа, који по одредбама Уредбе о устројству и делокругу рада Управе града Београда и наредбама Управника града Београда спадају у надлежност Одељења специјалне полиције. Шеф одељења предлагао је наредбе, правилнике и одлуке по начелним питањима у границама закона и законских уредаба из области надлежности Одељења специјалне полиције.

Чланом 2. Правилника било је дефинисано да шеф одељења има помоћника шефа Одељења специјалне полиције, кога је својом наредбом постављао Управник града Београда, а на предлог шефа одељења. У одсуству шефа одељења, у свим пословима замењивао га је помоћник, док је у редовним околностима обављао све оне послове које му шеф повери. Помоћник шефа одељења водио је надзор над радом свих чиновника, полицијских агената и осталих службеника одељења, а по упутствима шефа одељења. Под његовим надзором обављали су се сви послови у картотеци. Помоћник је примао странке по предметима жалби, нарочитих молби и обавештења, старао се да послови у одељењу теку једнообразно, правилно и благовремено (Члан 2.). Подела одељења и унутрашња организација била је дефинисана чланом 3. У коме је предвиђено постојање административно-иследног, одсека за унутрашњу политику и сузбијање саботаже, одсек за странце и пограничну службу, одсек за сузбијање комунистичке акције, одсек за удружења и штампу, одсек за Јевреје и Цигане, одред полицијских агената, централна пријавница и картотека одељења (Члан 3.). У члану 4. било је предвиђено да на челу одсека стоје шефови одсека, које на предлог шефа Одељења специјалне полиције именује Управник града Београда својом наредбом. Они су били непосредно подређени шефу одељења и одговорни за све послове одсека. Водили су надзор над пословима одсека и реферата, делили послове референтима и подчињеним органима и старали се о законитости, правилности и брзини рада (Члан 4.).

Организација специјалне полиције Управе града Београда

Први одсек Одељења специјалне полиције био је Административно-иследни и делио се на три реферата. Први реферат обухватао је послове истраге по кривицама политичке природе и оптуживање судовима, уколико нису у питању дела из делокруга рада четвртог одсека. Вршио је кажњавање надзорника и власника зграда у Београду и кажњавање организатора приредби који су одржавали приредбе без одобрења овог одељења. Други реферат обухватао је послове административне и депозитне природе, разна административна саслушања и саопштења по замолници страних надлештава, наплаћивао новчане казне и таксе по пресудама овог одељења, вршио замене новчаних казни за затворске и обрнуто, затим, издавао различита уверења. Трећи реферат издавао је дозволе за приредбе, издавао дозволе надзорницима зграда и издавао дозволе за рад хотелском особљу на територији Управе града Београда (Члан 5.).

Други одсек Одељења специјалне полиције био је одсек за унутрашњу политику и сузбијање саботаже, који се делио на два реферата. Први реферат обухватао је послове анализе политичког и друштвеног живота у земљи, послове информативне службе у вези са унутрашњом политиком. Други реферат обухватао је послове сузбијања диверзантских и саботерских акција (Члан 6.). Најчешћи објекти напада били су: индустријски, пољопривредни или други привредни објекти, саобраћајна средства, уређаји или постројења, уређаји система везе, уређаји јавне употребе за воду, топлоту, плин или енергију, бране, складишта, зграде или какви други објекти који су имали већи значај за привреду или редован живот грађана (Бошковић, 1998: 232). У претраживању богате грађе Историјског архива Београда уочени су различити примери саботаже, неки од њих виде се кроз наређење Драгог Јовановића од 27. јануара 1943. године, где он наводи: „У току овог месеца дешавало се, да извесна лица обучена у немачке и друге униформе, пресрећу појединачно на улицама и по јавним локалима униформисане и неуниформисане органе Управе града Београда и Српске државне органе страже и одузимају им револвере којима су наоружани. Као разлог овоме, ова лица наводе да наведени органи немају дозволу за ношење оружја-револвера. Како је овакав поступак лица обучених у немачке и друге униформе самовоља појединца, јер не постоји наређење за одузимање оружја од органа У.Г.Б. и С.Д.С., то у вези саопштења Шефа немачке службе сигурности у Београду, да никакви немачки нити други органи нису овлашћени да појединачно разоружавају органе У.Г.Б. и С.Д.С. и да би се у будуће слично спречило. Наређујем: Уколико би се десили поновљени случајеви, да лица обучена у немачке униформе покушају да одузму од органа У.Г.Б. и С.Д.С. оружје, дотични орган неће предати оружје, већ ће са лицем које покуша да га разоружа отићи до најближе немачке власти (Абшниткоманде, Фелкомандатуре или Гестапоа) и тражити поступак према томе лицу. Да предње наређење приме на знање сви органи поверене ми Управе и С.Д.С. и истог се стриктно придржавају (ИАБ УГБ СП IV/(в), к. 162/1).“

Трећи одсек био је Одсек за странце и пограничну службу који је имао три реферата (Члан 7.). Из записника о саслушању Живановић Драгољуба од 08. август 1944. године могу се видети активност одсека за странце Одељења специјалне полиције Управе града Београда: „Зовем се Живановић Драгољуб, берберин безупослења, рођен 5.10.1927. године у Београду од оца Христа и Јулке, вере православне, српски држављанин, нежењен, до сада становао у Врање – Бугарска. До сада наводно некажњаван и неосуђиван. Ја сам се родио у Београду где ми је живео отац и мајка, а отац ми је био кафеџија и ћевабџија. Када ми је било 3 године моји су прешли у Врање где ми је отац наставио са послом. Када сам одрастао ја сам изучио берберски занат и тако ме је рат затекао у Врање. Како је у последње време почело са интернирањем Срба у Бугарској, то сам се ја решио да побегнем у Србију, што сам и учинио, пре неколико дана, када сам прешао код Лесковца илегално границу и у Лесковцу сео на теретни воз и тако дошао до Топчидера. Када сам се скинуо са воз одмах код станице легитимисан сам од стране органа власти и ухапшен. Пошто се осећам Србином то мислим да останем у Србији. То је све што имам да кажем. Испит

ми је прочитан и у свему га за овој признајем. Писмен сам, у потпису: Драгољуб Живановић (ИАБ УГБ СП III 56/20 к. 157/56).“

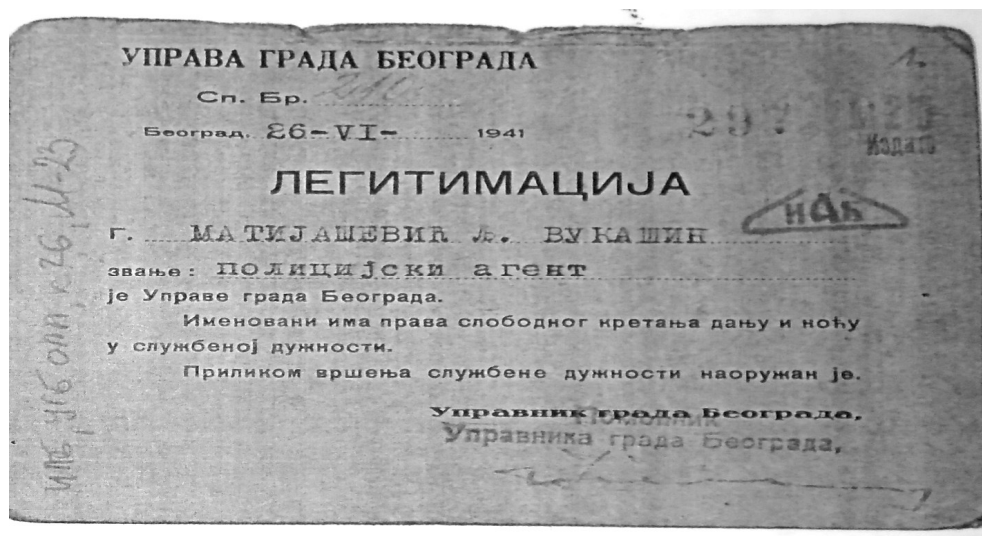
Одсек за сузбијање комунистичке акције, носио је назив Четврти одсек Одељења специјалне полиције, био је најбројнији и имао је четири реферата (Члан 8.). У следећем случају приказан је пример у коме се види сарадња Одељења специјалне полиције по квартовском принципу, где су им старешине квартова достављале све сумњиве информације, на основу којих су они планирали и изводили акције: „Према усменом наређењу Вашем дана 23. 3. т.г. извршена је блокада и рација куће број 28. у Мутаповој улици, а у становима свих станара који станују у овој кући: Емилије Пејић, Радована Пејића, Даринке Адуловић, Будимира Димитријевића, Живојина Штрбића, Петровића Бранка и Тунића Живојина. Том приликом је извршен детаљан претрес станова и легитимисање свих лица која су затечена у томе моменту у поменутој кући. Ова рација је извршена поводом пријаве Боривоја Гавриловића, потпоручника, који је видео да је у истој кући ушла нека Милена студенткиња, иначе позната комунисткиња. После извршене провере којој је присуствовао и пријавитељ Гавриловић није пронађена ова Милена о којој је реч, нити је примећено ма шта сумњивог у вези предње пријаве. Претпоставља се да је Милена приметивши Гавриловића, кога добро познаје само свратила у ходник горе поменуте куће и тиме затурила траг, па кад се Гавриловић удаљио она је напустила своје склониште и продужила пут (ИАБ УГБСП 4-47А К289/6).“

Одсек за удружења и штампу делио се на два реферата. У првом реферату обављали су се послови надзора над удружењима на подручју Управе града. Други реферат обављао је послове надзора над штампом, штампаријама, новинарима, продавцима новина, киосцима и књижарама (Члан 9.). Шести одсек Одељења специјалне полиције Управе града Београда била је Централна пријавница која је обављала послове по Уредби о пријављивању становништва, издавала је легитимације и вршила послове протокола и новчаних књига (Члан 10.). У прилогу су приказане активности и мере безбедности пријављивања становништва од 20. децембра 1941. године које је прописао Драги Јовановић: „У интересу јавног реда, мира и безбедности града Београда и у циљу хватања и спречавања настањивања у Београду комуниста и других непожених лица сумњивог пословања, а на основу члана 66. Закона о унутрашњој управи и члана 16. и 22. Уредбе о устројству и делокругу Управе града Београда, наређујем: Старешине квартова примаће пријавне листе под личном одговорношћу од лица која се пријављују за становање у Београду. Пријављивање ће се извршити тек по одобрењу старешине кварта. Приликом пријављивања Старешине кварта ће лично утврдити идентитет лица које се пријављује и несумњиво установити место његовог дотадашњег боравка, као и разлог настањивања у Београду. Уз то ће нарочиту пажњу обратити на исправност исправа и докумената поднетих на увиђај. Ако су у питању новодосељена лица старешине квартова ће без изузетка тражити информације о исправности ових лица од полицијских или управних власти дотадашњег места боравка тих лица. Поред изложеног старешине квартова приликом пријема пријава имаће нарочито у виду одредбе првог дела Наредбе Управника града Београда стр. пов. II бр. 25

од 2. новембра т.г. које се односе на мере које ће онемогућити настањење непожених лица у Београду. Наредба Управника града Београда бр. 3801/41 и даље остаје на снази и у вези ове старешине квартова ће настојати да лица са одређеним боравком на време напусте Београд. Централна пријавница убудуће неће вршити пријављивање лица која се први пут пријављују, већ ће то обављати искључиво надлежни квартови. Старешине квартова за случај да су заузеле важним пословима, могу примање пријава поверити најстаријем чиновнику, који ће такође овај посао обављати под личном одговорношћу. Све примљене пријавне листе старешине квартова достављаће Централној пријавници и то најдаље до 8 часова наредног дана. Наређено 20. децембра у Управи града Београда (ИАБ, УГБ СП к162/1).“

Одељење специјалне полиције водило је своју засебну картотеку у коју су се евидентирала сва сумњива и кажњена лица по предметима из делокруга рада Одељења специјалне полиције Управе града Београда. При картотеци је постојао лабораторијум за фотографисање и дактилоскопирање политичких криваца. Картотека је водила послове поверљивог деловодног протокола и послове поверљиве архиве (Члан 13.). У Историјском архиву Београда пронађен је део те картотеке, и у методолошком и оперативном смислу на садржајности му могу позавидети многе модерне полиције које воде такве картотеке у ери информатичког друштва.

При Одељењу специјалне полиције Управе града Београда постојао је одред полицијских агената са старешином одреда. Старешина одреда предлагао је шефу одељења распоред полицијских агената за редовну службу по одсецима. Вршио је према наредби шефа одељења по потреби распоред службе полицијских агената и био задужен за дисциплински надзор над чиновницима и полицијским агентима (Члан 12.). У прилогу се може видети изглед службене легитимације агената специјалне полиције:

Табела 1. Изглед службене легитимације агената спец. полиције,
извор: (ИАБ, УГБ, ОПА, к26, м-23).

За немачке окупационе власти посебно је био значајан одсек за Јевреје и Цигане. Само четири дана по уласку немачких трупа, 16. априла 1941, наређено је регистровање свих Јевреја и Рома, а три дана касније отпочело њихово обележавање и издвајање у јавном простору обавезним ношењем жуте траке и Давидове звезде, односно натписа „Циганин“ (Манојловић, 2013: 20). Шеф групе полиције и службе сигурности у Команди Београда, 28. априла 1941. године издаје Наредбу за Јевреје: "Сви јевреји, мушког пола, од 16 година па навише, имају се јавити у среду, 30 априла о.г. у 7, 30 часова, без обзира на њихово досадашње одређење и ослобођење. Наредба има на следећи начин да се спроведе: Јевреји, чије презиме почиње са словом А до Ј има да се јаве на тениском игралишту енглеско – америчанско – југословенског тениског клуба – Доњи град, а чије презиме почиње са словом К до З има да се јаве у Зоолошком врту на тркачкој стази (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б,)."

У року од две недеље после објављивања ове "Наредбе" Јевреји су били дужни да се пријаве српским полицијским властима да би се увели у спискове Јевреја. Овом "Наредбом" Цигани су били изједначени са Јеврејима, пошто су и за њих важиле одговарајуће, у њој предвиђене одредбе. Циганином се сматрало оно лице које је водило порекло од најмање три циганска претка. Са Циганима су се изједначавали и цигански мелези који су водили порекло од једног или два циганска претка и који су били ожењени Циганком или ступили у брак са Циганком. Као и Јевреји, и Цигани су носили жуте траке за обележавање на којима је стајао натпис "Циганин" (Лист Уредаба војног заповедника у Србији, Београд, 31. маја 1941. године, бр. 8).

У Београду 5. јуна 1941. године издата је Наредба у којој се позивају сви Јевреји мушкарци од пуних 14 до 16 година, да се јаве у понедељак 9 о. м. у 8 часова пре подне на Таш-Мајдану. У исто време имају се јавити и сва лица која се по наредби Војног Заповедника за Србију од 30 маја о. г. сматрају јеврејима. Сви пак остали Јевреји, који су се у Београду на Ташмајдану пријавили, није потребно да се поново пријављују (ЈИМ К21ф:1, 1а,2,2а,2б,). Специјална полиција Управе града Београда 17. јуна 1941. објављује да се позивају сви Јевреји мушкарци од 20 до 50 година старости, имаоци зелених и црвених карата, без обзира на ослобођење, да се јаве у четвртак, 19 о. м., у 8 часова утјутру на Ташмајдану. Ко се не одазове овом позиву, биће кажњен (<http://elmundosefarad.wikidot.com>, 25.03.2016, 22.34).

О раду и пословима одсека специјалне полиције за Јевреје и Цигане сведочи извештај поднет шефу одељења специјалне полиције 10. августа 1941. Године у Београду, у коме се каже: У вези наредбе I. бр. 226 од 22.в.т.г., част ми је доставити следећи извештај о раду Одсека за Јевреје и Цигане у времену од 26. јула до 10. августа текуће године. Овај одсек регистровао је до данас укупно 9.561 Јевреја и 679 јеврејских радњи. У времену од 26. јула до 10. августа овом одсеку пријавило се 38 одраслих Јевреја. Укупан број регистрованих Цигана код овог одсека до данас износи 3.050. У времену од 26. јула до 10. августа није регистрован ниједан циганин. Овај одсек такође води списак свих Јевреја који су напустили Београд, по одобрењу или наређењу Немачких власти, и таквих до данас има 148. У времену од 26. јула до 10. августа напустило

је Београд свега 12 Јевреја. Овај одсек путем својих органа води стални надзор над Јеврејима и Циганима, да ли исти носе жуту траку, као и то, ако се неко крије непријављен, приводи га и предаје Немачким властима – Гестапоу, ради даље надлежности. Исто тако, води строги надзор над Јеврејима о посећивању места за разоноду сваке врсте, као и о упражњавању свакојаким заната, осим оних који за то имају специјалну дозволу за рад, и то, не у отвореном локалу са улице, већ искључиво у своме стану. Овај одсек свакодневно добија 4-6 достава од стране Гестапо-а, поднете против Јевреја, да не носе жуту траку, да нису пријављени и да се крију. За сваку овакву доставу која се утврди да је истинита, немачке власти поступају најстрожије према наведеним лицима. Поред овога, овај одсек врши свакодневни распоред притвореника Управе града Београда кажњених присилним радом, који се упућују на рад по реионима и другим местима према указаној потреби (ИАБ, УГБ СП, к. 589, стр. 194, инв. бр. 2771). До 13. јула у Београду је регистровано 9.561 Јевреја и 3.050 Рома. Како је 1. јануара 1941. у Београду живело 11.780 Јевреја, могуће је закључити да се позиву нациста није одазвало 2.219 људи (Манојловић, 2013: 21).

Методе специјалне полиције – примери из праксе рада

Специјална полиција је располагала само половином предратне картотеке, пошто је друга половина спаљена почетком Априлског рата, што је онемогућило састављање комплетних лица за хапшење. Антикомунистички одсек при Одељењу специјалне полиције одмах после Априлског рата организовао је теренску службу са задатком сузбијања комунистичке пропаганде, проналажењем и хватањем комуниста који се налазе у Београду. Ова служба била је организована преко специјалних агентских патрола, које су свакодневно крстариле Београдом по свим крајевима града са циљем вршења легитимисања и претреса свих сумњивих лица, као и провере свих објеката који би могли бити предмет састанака и окупљања. Један од начина лишавања слободе био је и постављање полицијских заседа на улици, на местима на којима је претходно био заказан састанак са једним или више активиста (Божовић, 2014: 466).

Полиција је постављала задесе у откритим илегалним становима, такође је често примењиван метод да се са ухапшеним лицем које је безбедносно интересантно, а према проценама поступајућег полицијског агента успостави предусретљив однос са циљем успостављања сарадње, што је често давало више успеха, него примена насилних метода (Божовић, 2014: 467). У пракси тајне сарадње са заврбованим ухапшеницима врло је индикативан пример Лазара Дожића, члана IV рејонског комитета КПЈ. Специјална полиција је у овом случају доследно примењивала начела најстрожије конспирације, што је допринело Дожићевом запаженом доприносу хватања илегалца. Док је у многим другим случајевима полиција занемаривала тајност сарадње с конфидентима, полицајци су свраћали у станове конфидентата, док је у примеру Дожића тајност строго примењивана (Божовић, 2014: 473).

У наређењу Управе града Београда Одељења специјалне полиције од 31. јула 1941. године у Београду могу се видети активности спроведене поводом акција од стране комуниста у Београду, где се налаже да се изврши претрес једног дела Београда, ради проналаска сумњивих лица и комунистичког материјала: Наређујем: Да се на дан 1. августа т.г. почев од 4 часа изјутра изврши детаљан претрес станова и осталих просторија у свим зградама реона Београда, који обухватају улице: Северни Булебар до улице Зеке Буљубаше, затим улицом Св. Николе до краја, улицом без имена до Дунава и Вишњичком до Северног Булеvara. Да се горњи реон подели на осам сектора тако да ће у једном сектору претресима руководити један полицијски чиновник, коме ће се ставити на располагање пет полицијских агената и десет полицијских стражара. Сви органи ангажовани за ову службу имају се јавити у гаражу Управе града Београда у 3 часа и 50 минута. Претреси ће се вршити по чисто комунистичким стварима, у смислу инструкција које сам лично издао. Скреће се пажња органима који у овом послу учествују да поверени посао обављају са највише труда и савесности. Шеф полиције стараће се да се ова наредба у свему изврши. У потпису Управник града Београда Драги Јовановић (ИАБ, УГБ СП к162/1).

Пример сарадње полицијских квартова са одељењем специјалне полиције може се видети у саопштењу од дана 19. августа 1944. године, где је V полицијски квартал извештен од стране командира полицијске станице у Миријеву о извршеном кривичном делу убиства пољочувара Костић Сретена, у коме се приказују сви криминалистички аспекти обраде лица места са идентитетом убијеног лица, положајем леша, оделом које је носио, ранама на телу, месту и времену извршења и предметима пронађеним код убијеног (ИАБ УГД СП IV/III к/162 /4).

У наставку је приказан пример сарадње између различитих полицијских одељења Управе града Београда од 7. јула 1941. године, кроз слање строго поверљивог упозорења свим надлештвима Управе града Београда: „Данас, 7. јула на неколико места у Београду, већином на периферији, десила су се акта саботаже на тај начин што су у групи од по три до четири лица сусретани продавци новина, отимане су им новине и исте паљене. Било је случајева напада на киоске где се новине продају. Да би се ова врста саботаже сузбила наређујем: Да шефови одељења специјалне, кривичне и месне полиције, старешине квартова и комесари полиција сутра у 4 часа лично организују службу и најефикаснијим мерама (хватањем саботера, употребом хладног и ватреног оружја) онемогуће акта саботаже ове врсте. Квартови ће у близини киоска поставити позорнике. Шефови одељења специјалне, кривичне и месне полиције објединиће службу. Не сме се догодити да се ови случајеви саботаже више понове. За и најмање неизвршење ове наредбе и неефикасност предузетих мера чинићу одговорним лично поменуте шефове одељења, старешине квартова и комесаре полиција, као и остале органе који буду лабаво вршили своју службу (ИАБ, УГБ СП к162/1).“

У наређењу Управе града Београда Одељења специјалне полиције од 3. септембра 1941. године могу се видети активности кроз рад у квартовима

спроведене на хватању комуниста: „У вези учесталих оружаних напада од стране комуниста на органе Управе града Београда и друге грађане, потребно је одмах предузети што ефикасније мере у циљу хватања комуниста и сузбијања њихових злочиначких дела. Са изложеног, а на основу члана 22. Уредбе о устројству и делокругу Управе града Београда, наређујем: Да Старешине квартова у својим реонима одмах образују потребан број патрола од по два жанدارма који ће само преко дана од 5 до 19 часова обилазити одређени реон. Ове патроле за време бављења на терену легитимисаће и претресаће без разлике свако цивилно лице које им се учини сумњиво. Приликом вршења ове службе скренути пажњу органима да буду обазриви, да не би били изненађени и повређени каквим оружјем. Један орган патроле биће увек спреман да интервенише оружјем, док други врши легитимисање и претрес сумњивог лица. Наступ органа у овој служби има бити строг и коректан. У потпису Драги Јовановић (ИАБ, УГБ СП к162/1).“

Када је реч о сарадњи са Гестапом уочена је слобода и самосталност коју је Гестапо дао Специјалној полицији када је у питању сузбијање комуниста, имали су слободу да сами покрећу иницијативе, организују рације и хапшења, чак је и сам Гестапо у многим случајевима од полиције тражио конкретну помоћ. У склопу опште пропагандне активности окупатора и колаборациониста, посебно место заузимао је тзв. подземна и јавна пропаганда као метод деловања, којим су се пре свега служиле немачке и домаће обавештајно-безбедносне и полицијске службе (Божовић, 2014: 473). Руководио центар таквих активности био је Београд. Примењивани су различити методи ширења гласина, организовање лажних комунистичких радио станица и ширење вести путем редовних радио програма.

Закључна разматрања

Ако се осврнемо на период пре почетка Другог светског рата може се уочити да је сама Краљевина Југославија била крхка творевина са низом унутрашње-политичких проблема. Различитост и хетерогеност народа одразила се и на питања унутрашње безбедности и ефикасност система безбедности Краљевине Југославије, што се и видело у брзом слому војног и полицијског система у краткотрајном априлском рату 1941. године.

Потписивањем приступања Тројном пакту Краљевина Југославија нашла се у раскораку између воље својих грађана и међународних притисака. Што је резултирало војним пучем 27. марта 1941. године, који је извела завереничка група прозападно оријентисаних официра Југословенске војске. Резултат тога је напад Сила осовине на Краљевину Југославију и војни пораз у краткотрајном Априлском рату и капитулација 17. априла 1941. године.

Одмах по окупацији долази до обнављања рада предратних органа у оквиру квислиншких власти. Може се јасно уочити да је све време рата, квислиншка влада била активни субјекат у систему репресије пружањем полициј-

ске и војне помоћи оружаним снагама Трећег рајха и омогућавала је функционисање нацистичког режима у Србији.

Анализирајући историјску грађу, архиву специјалне полиције и постојећу литературу која се фрагментарно бави радом ове установе, успели смо реконструисати организацију и методе рада специјалне полиције. У првом реду реч је о поливалентној установи полицијског и безбедносног карактера. Установи која је у свом раду обједињавала обавештајну, безбедносну и полицијску компоненту.

Може се закључити да је организација специјалне полиције била условљена конкретним условима у којима се нашло само друштво и држава, поред дела који се бави сузбијањем класичних социопатолошких појава у друштву, посебно је био развијан, материјално и финансијски, сегмент који се бавио сузбијањем комунистичке акције и саботажа, као и одсек који се бавио питањима Јевреја и Цигана и који је давао логистичку подршку окупационим властима у евидентирању и прогону истих. Са друге стране сложеност организације и методике рада специјалне полиције може се видети и кроз другу архивску грађу у којој смо уочили изузетно прецизно вођене евиденције о људским ресурсима, односно полицијским агентима и њиховим карактеристикама, евиденције о сумњивим лицима са детаљном картотеком ових лица са фотографијама, карактеристикама, ризиком по полицијске агенте и особеним знацима. Посебно су биле интересантне евиденције о сумњивим становима и о сарадницима у различитим јавним установама, објектима и локалима на територији Управе града Београда.

Методе рада подразумевале су примену класичних полицијских метода, од хапшења, заседа, рација, испитивања, ислеђивања, преко примене, данашњом терминологијом криминалистичко-обавештајних метода убацивања агената, коришћења широке мреже сарадника, коришћења гласина и ширења пропаганде различите врсте. Трећи сегмент рада Специјалне полиције обухватао је надзор над административним аспектима рада Управе града Београда, евидентирања свих лица, сузбијања корупције и шпекулације, затим аспект рада са притвореницима. У богатој и широко прегледаној архивској грађи претежно Историјског архива Београда приказани су различити предмети, досијеа, акције, активности, као и други интересантни садржаји, записници и протоколи са претреса, распореди службе полицијских агената и старешина са дневним заповестима, картотека сумњивих лица и сумњивих станова, формулари специјалне полиције, изглед службених легитимација, објаве окупационих снага и објаве Управе града Београда које су се односиле на рад специјалне полиције и које на различите начине реконструишу и објашњавају методiku рада специјалне полиције.

Литература:

Архивска грађа

Историјски архив Београда

1. IAB, UGB SP IV/(v), k. 162/1
2. IAB UGB SP III 56/20 k. 157/56
3. IAB UGBSP 4-47A K289/6
4. IAB, UGB SP, k. 589, str. 194, inv. br. 2771
5. IAB UGD SP IV/III k/162 /4

Јеврејски историјски музеј Београд

1. JIM K21f:1, 1a,2,2a,2b,

Монографије

2. Božović, Branislav (2014): *Specijalna policija u Beogradu 1941-1945*, Zavod za udžbenike, Beograd
3. Bošković, Mićo (1998): *Kriminalistička metodika*, Viša škola unutrašnjih poslova, Zemun
4. Dimić, Ljubodrag (1997): *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941, knj. I-III*, Stubovi kulture, Beograd
5. Živanović, Sergije (2000): *Treći srpski ustanak*, Pogledi, Kragujevac
6. Krstić-Mistrizdelović, Ivana, Radojičić Miroslav (2014): *Beogradska varoška policija u doba uspostavljanja vlasti ustanobranitelja*, Nauka, bezbednost, policija, br. 3, Beograd
7. Lukić, Radomir (2003): *Metodologija prava, Justinijan*, Beograd
8. Milošević, Milan (2003): *Tajna policija u Srbiji 1831 – 1941*, Glasnik Međuopštinskog istorijskog arhiva Valjevo, Valjevo
9. Manojlović - Pintar, Olga (2013): *Uspostavljanje fašističkih zakona i institucija u okupiranoj Srbiji, Holokaust u Jugoslaviji*, Jevrejska opština Zemun, Zemun
10. Randelović, Nebojša (2005): *Pravni život Srbije u zajedničkoj državi, Srbija 1804-2004*, Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš:
11. Stevanović, Obrad (2013): *Organizaciona struktura policije u Republici Srbiji u poslednjoj deceniji XX veka, u: Struktura i funkcionisanje policijske organizacije, tradicija, stanje i perspektive – I*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

Правни извори

1. List Uredaba vojnog zapovednika u Srbiji, Beograd, 31. maja 1941. godine, br. 8
2. Pravilnik o organizaciji i radu odeljenja specijalne policije Uprave grada Beograda, str. pov. II br. 33. 20. oktobra 1941. godine.
3. Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 232 od 4. oktobra 1929. Godine.
4. Zbirka Naredaba i uputstava I, izdanje opštine grada Beograda, štamparija Drag. Gregorića, Knjeginje Olge 21. Beograd.

Електронски извори

1. Objava 17.6.1941., izvor: <http://elmundosefaraad.>, pristupljeno: 25.03.2016., 22.34. časova.

ORGANIZATION AND METHODS OF WORK DEPARTMENT SPECIAL POLICE ADMINISTRATION OF BELGRADE 1941-1945.

Summary: This paper analyzes the period of occupation of the Kingdom of Yugoslavia, the occupation regime and the establishment of a quisling government, Regulation and commands the Serbian occupation zone in 1941, and an overview of regulations and orders in the area of the City of Belgrade after the occupation in 1941. In centralnom work analyzes the occupying police-security structures, Quisling police-security structures, as well as the organization of special police forces, through the analysis of the work of the Belgrade police at the beginning of the occupation and the following departments: the department for internal policy and suppression of acts of sabotage, the section for foreigners and border services, department for combating communist campaign section for associations and press the dseka for Jews and Gypsies. In the final part of the paper analyzes the methodology of work of the Special Police Administration of the City of Belgrade, verification and identification, searches and arrests, use of the method of agent activity and propaganda.

Key words: methods, special, police, occupation, agents

КРЕИРАЊЕ НОВОГ СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА КАО ИДЕОЛОШКИ ПРОЦЕС ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА

Сажетак: Од старог века до данас, друштва у кризи су показивала потребу да се разрачунају са старим вредностима. У таквим ситуацијама, постојала је потреба да се, осим нових друштвених односа, ствара пожељан имиџ „нових људи” који би одговарао новим друштвено-политичким околностима. Доласком фашизма и нацизма на власт у Европи 20. века, као и са окупацијом многих европских држава, њихови следбеници су, као колаборационисти, долазили на власт. У складу са поменутим идеологијама они су вршили процес креирања „новог човека” и изградње „новог друштва”. Тај процес се највише манифестовао у виду пропаганде, а најсвеобухватнији је био на пољу просвете и културе. На томе је радила и Влада Милана Недића која је у Србији била на власти од 1941 до 1944. године. Овај рад ће у првом поглављу да пружи краћи историјски преглед стварања „нових људи” са свеобухватнијим освртом на фашизам и нацизам. У другом поглављу аутори ће да анализирају како се према том сегменту фашистичке идеологије односила Влада Милана Недића.

Кључне речи: Нови човек, Нови Србин, фашизам, нацизам, савршен

Потреба за новим човеком као верска, филозофска и идеолошка тежња ка жељеним идеалом

„Нови човек” је утопијски концепт који подразумева стварање новог идеалног људског бића који би требао да замени „старо” односно „садашње” несавршено људско биће. Смисао „новог човека” је кроз историју био разноврстан по моралним, духовним и физичким карактеристикама које би требао да поседује, а различите типове „новог човека” предлагале су различите религије и политичке идеологије, укључујући комунизам¹, либерализам, фашизам и утопијски социјализам. У оквиру раног хришћанства још је апостол Павле у

¹ Више о значају „новог човека” као и методама његове изградње предлагемо да се види код Е. Koutaissoff, *Soviet Education and the New Man*, *Soviet Studies*, Vol. 5, No. 2 (Oct., 1953), pp. 103-137; Theodore Hsi-en Chen, *the New Socialist Man*, *Comparative Education Review*, Vol. 13, No. 1 (Feb., 1969), pp. 88-95.

својим учењима говорио о Адаму као о палом, грешном „старом човеку” кога је Бог заслужено прогнао из раја и због којег смо сви до данас подложни греху и о „новом Адаму” који се односи на онај део човечанства који васкрсава и бива савршен следећи Христа (Jung Hoon Kim, Chǒng-hun Kim, 2004:182). На Павлово размишљање надовезивали су се многи каснији хришћански теолози и мислиоци који су били у потрази за идеалним „Христоликим” човеком – човеком који ће се издићи изнад својих грехова и бити савршен у Христу.

Међутим, о „новом човеком” нису само они писали и говорили. Филозофи су промишљали на ову тему. У новом веку, Фридрих Ниче је пишући о свом „надчовеку” сматрао да би он требао да се уздигне из живота малограђанина - уживаоца у сопственим животињским ужицима - и да се као такав рушењем постојећих вредности, што је омогућено учењем о вечном враћању истог, открије као природа, анималност, владавина несвесног. Човек у досадашњој историји, по Ничеу, није био способан да загосподари Земљом, јер је стално био усмерен против ње. Због тога човек треба да буде над собом, да превазиђе себе. У том погледу натчовек не представља плод необуздане испразне фантазије. Са друге стране, тврдио је Ниче, природу натчовека не можемо открити у оквиру традиционалне-хришћанске историје, већ је потребно искорачити из ње. Управо овај искорак може да одреди судбину и будућност целе Земље. Надчовек је највиши облик воље за моћи који одређује смисао опстанка на Земљи (Ниче Фридрих, 1978:466). Након Ничеове смрти његова сестра, Елизабет Ферстер Ниче, јавила се као уредник његових дела и главни фалсификатор. Прерађујући и преправљајући рукописе како би се уклопили у идеологију немачке екстремне деснице, а потом и у нацистичку идеологију, у мноме је допринела да је овај филозоф касније довођен у везу са фашизмом и нацизмом.²

Тако су термин „Übermensch” или надчовек касније често користили Адолф Хитлер и његови следбеници да би описали идеју о биолошки супериорној аријевској германској раси.³ Ничеов Übermensch злоупотребљен је и постао је филозофским темељем националсоцијалистичких идеја везаних за друштвено моделирање „новог човека” – у нацистичкој варијанти „надчовека”. Осим што је нацистички појам расе развио појам надчовека” као супротност њему је изнедрио идеју „инфериорних људи” (Untermenschen) над којима треба успоставити доминацију и који треба да буду поробљени. Супротно Ничеовом промишљању да су Немци велики народ захваљујући „уделу” полске крви у немачким венама⁴, нацисти су развили идеју да словенски народи треба да буду робови и слуге вишој раси, а у тој подели на „више” и „ниже”

² Више о поменутом може да се нађе код Carol Diethe, *Nietzsche's Sister and the Will to Power*, Urbana: University of Illinois Press, 2003.

³ Више о томе код Jeffrey Alexander, *A Contemporary Introduction to Sociology*; Culture and Society in Transition, Oxford, 2011.

⁴ Henry Louis Mencken, *The Philosophy of Friedrich Nietzsche*, Chicago 2006, p. 6. Овај аутор је сматрао да у сваком друштву постоји уски круг надарених појединаца који су супериорни у односу на „простачке” масе. Тај елитистички став је касније исказивао и кроз отворени презир према представничкој демократији. Био је велики германофил, али и критичар нацизма.

типове љуске расе Јевреји су се нашли на самом дну и као такви су требали да буду истребљени. Међутим, ни нацисте ни фашисте идеја о стварању „новог човека” није водила искључиво ка Ничеу. Она је трагала за својим узорима у античкој лепоти и окупности мишићавих ратника Спарте. Тако су, на почетку 20. века, писци попут футуристе и једног од првих фашиста Филипа Маринетија почели да позивају на стварање новог човека који ће бити агресиван, мужеван, ратоборан и без милости.⁵ У Немачкој, један од главних идеолога политичке деснице, Ернст Јингер, описивао је „нову расу” као људе мишићавих тела, снажних црта лица и очију очврселих од ратних страха рата (Junger Ernst, 1929;30-36). На сличан начин романописци попут Ернст фон Саломона и Арнолта Бронена величали су у својим делима мале заједнице које су створили антикомунистички фрајкори у послератној Немачкој.

Концепт „новог човека” као весника новог друштва није био само фашистички и нацистички. Напротив, он се јављао широм Европе. Чак је један од ционистичких лидера Макс Нордау позивао на стварање „новог мишићавог Јеврејина”, спартанског ратника бистре главе који би требао да буде ослобођен од интелектуализма и нефеминизиран, а способан да створи ционистичку државу у Палестини (Presner Todd Samuel, 2003: 269-96). Мада су многе такве идеје биле почетком 20. века саставним делом политичког мејнстрима, ипак, треба нагласити, да су велики идеолошки утицај имали како Маринети на Мусолинија тако и Јингер на Хитлера. И због тога, не смемо дозволити да се појам „надчовека” као појава приписује у једнакој мери свима те да се на основу тога покуша да релативизују злочини који су у то име починили фашистички покрети и нацизам у Европи. Због тога неопходно је издвојити креирање „надчовека” које су спроводили и пропагирали Хитлер, његови следбеници и савезници. Док су други креатори овог имица замајавали се маштаријама о таквом човеку, позиви фашиста и нациста су имали конкретне последице које су довеле до смрти десетина милиона људи. Због тога, Хитлеров позив на стварање „расе енергично вођених сурових младих људи који поседују снагу и лепоту младих звери које нису вођене личном савешћу” пред којима треба читави свет „да устукне у страху”, био је увод у крвави ковитлац у који је тај исти био убачен шест година (Rector Frank, 1981:31). Осим тога, Маринети и Јингер су били истог мишљења као фашисти и нацисти да немилосрдни нови човек да би постао савршен мора да буду претходно очишћен споља и изнутра. Вођен идејом националне заједнице и милитаризма он би требао да у себи али и у спољном свету поруши све баријере и манифестације које се сматрају мекушастима, женскастима, као и да се немилосрдно и до истребљења обрачуна са демократијом, декаденцијом и либерализмом. Међутим, овај концепт био је и противречан. Ма колико позивао на снажног новог човека који се мора вратити традиционалним вредностима и породици, он је у исто време захтевао ратничко друштво које би требало да почива на братствима, војничком режиму

⁵ Filippo Tommaso Marinetti, 'Contro il matrimonio', *Democrazia futurista*, 1919, p. 370, и 'Contro il lusso femminile', *Futurismo e fascismo*, 1924, pp. 548-49 у *Teoria e invenzione futurista*, ed. Luciano de Maria, Milan, 1968.

и ратовању, а то је управо оно што се косило са оцем породице који предводи једно конзервативно и у целости породици посвећено друштво. Ова контрадикторност касније је довела до тога да су антифашистички писци оптуживали нацисте и фашисте да нису само стварали друштво у којем је жена била објекат који је требао да рађа и подиже децу већ и да су неговали хомосексуални култ толико својствен Спарти. У ствари, за нацисте и фашисте, као што је нација била у опасности тако је и жена била у непрестаној опасности. Њена чистота, невиност, мајчинство, оданост породици били су озбиљно нарушени под ударима демократских друштава, либерализма, превеликих слобода који су одвели девојке у градове, дали им претерану слободу, а у ствари им, на накардан начин, променили суштину – а то је да једном буду добре мајке и ода не супруге. За фашисте жена је била отеловљење живота и чистоте будући да је била „произвођач” нове генерације деце, али је у исто време била и симбол смрти и мучеништва зато јер је представљала мајку и супругу погинулих војника (Macciocchi Maria -Antonietta, 1979:67-81).

Ауторитарни режими у 20.веку гајили су посебан однос према омладини и њеном одгоју. Њихова револуционарна компонента политичких програма показивала је тежњу ка темељном преображају појединца, друштва и државе. У том смислу најдаље је отишла нацистичка Немачка у покушају да креира „идеалног немачког човека” који би у целости требао да буде у служби нације и државе.⁶ Њен пример следили су и други подражаватељи нацистичке идеологије. Највећи број њихових следбеника користио је пад европских држава под ударом нацистичке Немачке да би са доласком на власт могли, уз помоћ окупатора, да спроводе поменуте идеје. Тако је било и у Србији од 1941 до 1944.године.

Фашистичка идеолошка матрица „новог Србина”

Након пада Краљевине Југославије у априлу 1941.године, и њеног цепања на више окупационих зона и полузависних сателитских држава, у Србији је немачки окупатор оформио Савет комесара. Он је требао да спречи устанак у Србији, али пошто у томе није успео, а није му пошло за руком ни да га одмах сузбије, окупатор је пришао формирању нове владе. То је била успешнија и дуготрајнија Влада Милана Недића која је успела да се одржи све до ослобођења Србије. И Савет комесара и Влада Милана Недића били су колаборационистички органи власти. Међутим, док Савет комесара није успео да развије свеобухватнију пропаганду и добије ширу подршку у народу, Милан Недић и његови следбеници су у томе били успешнији. За време свог постојања Влада Милана Недића је радила на целовитом преображају српског друштва. Тај процес је вршен по фашистичкој односно нацистичкој матрици неопходног

⁶ Креирање „новог човека” није било само својствено нацизму и фашизму већ и совјетским комунистима. Након Другог светског рата, совјетску матрицу у креирању „новог човека” преузимали су други комунистички режими у Европи с тим да су је прилагођавали сопственим потребама.

„здравог преображаја” друштва које је, по њиховом убеђењу морало да се ослободи болесних засада како по питању појединца, тако и по питању нације и државе. У том смислу требало је приступити свеобухватним променама које су захтевала изградњу „новог човека”, „нове нације” и „нове државе” који би нашли своје место у оквиру новог светског поретка и „Нове Европе”. Све оно што је сматрано друштвено, морално, расно и идеолошки неприхватљивим требало је да буде осуђено и одстрањено. Тако су се на удару њихове идеологије нашле не само друштвене и политичке вредности појединаца (интелектуалност, демократичност, интернационалност, пацифизам...) већ и тековине претходне државе (демократија, вишепартијски систем, однос према мањинама) који су довођени у везу са моралном и физичком деградацијом српског народа. Да би се деградација зауставила а потом и осујетила требало је, по њиховом убеђењу, да се првенствено на пољу просвете и културе, приступи мерама које би створиле модерну и очврслу српску нацију. На првом месту, том циљу служио је свеобухватан пројект под називом „Српски цивилни/културни план” који је требао да води ка потпуном преображају српског друштва. Међутим, тај план никада није спроведен у дело. Осим његовог најистакнутијег творца Владимира Велмар Јанковића, оца данас познате српске књижевнице Светлане Велмар Јанковић, на изради овог плана радили су и многи истакнути припадници Љотићевог покрета „Збор”.

Културна политика Недићеве Владе служила је идеолошкој индоктринацији којој је интерес био створити „новог човека” на ултраконзервативним и органицистичким схватањима која су неговали пре свих људи који су водили Министарство просвете за време рата, а то су били Велибор Јонић и Владимир Велмар Јанковић. Још током тридесетих година њихова политичко-идеолошка начела су се слагала и употпуњивала са нацистичком идеологијом. Тај процес почео је од доласка Хитлера на власт 1933 године. Од тада, па до краја тридесетих година, немачки културни утицај у Краљевини Југославији је јачао. То се дешавало највише под утицајем Културбунда, Југословенско-немачког друштва и Немачког института у Београду.

Након слома југословенске државе и окупације Србије у пролеће 1941, остварени су услови за непосредну интервенцију нациста на овом плану коју су спроводили уз свесрдну помоћ српских колаборациониста. Њихова пропаганда, цензура и научно-културна размена служили су пацификацији Србије и у том смислу требали су да обезбеде несметано коришћење природних ресурса потребних за реализацију ратних циљева. Саставним делом пропаганде било је и стварање „новог Србина” који је требао да се уклопи у идеолошку матрицу „новог човека” за „Нову Европу” а којег је у својим идеолошким креацијама, намењених послератној Европи, исцртавала нацистичка идеологија. Поступајући у том смислу чак је и министар просвете Јонић ову политику називао „вапитање у националном духу”, чији је циљ био стварање „новог српског човека” за нову епоху.⁷

⁷ Препоручујем да се више о поменутом може наћи код Александар Стојановић, Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића, докторска дисертација, Београд 2014.

„Новог Србина” се стваралао по нацистичкој и расистичкој културној и идеолошкој матрици која је у освојеној Европи била свуда готово идентична. Српски екстремни националисти и фашисти стварали су од тридесетих година предлозбу о неопходној идеолошкој, духовној и моралној промени Срба која је укључивала све сегменте јавног, образовног и културног живота, у циљу глорификовања личности која би била екстремни националиста, образовно уско усмерена, културно задовољена искључиво националистичким садржајима, а политички потпуно одстрањена од демократије. И здравство је требало да оствари своју улогу у томе. Тако је на пример „Заштита српске крви и потомства”, предлагала увођење еугеничких мера у здравствени систем и једну врсту социјалног инжењеринга, путем изолирања мање квалитетног генетског потенцијала.

Да би се жељене особине што јасније истакле и да би што више добиле на позитивном значају истицане су, као пандан њима, непожељне особине које су приписиване на првом месту идеолошким непријатељима (комунистима, Јеврејима, Ромима, демократама, хомосексуалцима). Тако је имиџ „Новог Србина” креиран на двојности људских особина. Та бинарност истицана је како кроз неопходне пожељне особине (поштен, пожртвован, храбар...) тако и кроз истицање непријатељу својствених негативних особина (непоштен, себичан, кукавица...). При томе је јасно да су сви они који су подржавали колаборационистички режим и немачког окупатора поседовали основе за изградњу моралних карактеристика, а да су њихови идеолошки, војни и расни непријатељи поседовали све негативне особине.

Креирање пожељног „новог Србина”

Мада је нацистичка идеологија имала утицаја на стварање „новог Србина” на његово креирање највише су утицали људи из владе Милана Недића. И то пре свих, министар просвете и вера Велибор Јонић и његов помоћник Владимир Велмар Јанковић. У креирању културне политике које требала да помогне стварању „новог Србина” учествовали су и шеф Одељења за државну пропаганду Ђорђе Перић, начелника Министарства просвете Владимир Вујић, начелник комесарске управе Српске књижевне задруге др Светислав Стефановић и други истакнути колаборационисти. У њиховим политичким и друштвеним идејама „отаџбина” је постала највиши појам, а индивидуа је требала да буде потчињена „народу”. На основу тога, само Србин који се ставио у службу српском народу био је добар Србин. Читав просветни и културни рад требали су да буду подређени креирању тих појмова и одржавању таквог реда који испуњава њихово постојање и опстанак.

У том смислу, креирање „новог Србина” вршено је на неколико нивоа који су се односили на: место и улогу Срба у „новом светском поретку” као и његов значај за развој Србије, креирање пожељне личности идеалног Србина кроз културу, образовање и духовност и разрачунавање са идеолошким и расним непријатељем. У том смислу, пропаганда владе Милана Недића и написи у српској штампи били су испуњени свешћу о отпочињању „новог доба” и

отварању „новог поглавља” у српском животу. Своју наклоност идеји стварања „новог европског поретка” у оквиру којег би своје место требао да пронађе „нови Србин” новинари, политичари и културни делатници у Србији изражавали су, поред осталог, путем јавног упућивања захвалности, подршке и лојалности Немачком Рајху. У њиховим очима он је постао централном силом и душом Нове Европе у којој је национално, идеолошки и расно освешћен српски народ, „посвећујући се најбољим стваралачким вредностима и врлинама које носи у себи и у своме расном инстинкту, моралним, интелектуалним и физичким, ... досад дао довољно доказа своје воље за живот и својих неуморних тежњи да лојално сарађује на делу будуће европске обнове” (Српска сцена, 1942:528). Колаборационистичка штампа је у сфери информисања имала великог удела у ширењу и образлагању политичких идеја и циљева немачког „новог поретка”. Време окупације називали су „временом после рата” у коме се требало обрачунати са непријатељима новог поретка. Популарисана је теза да је рат за Србију завршен у априлу 1941. године и да је наступило време мира, просперитета и реализације социјалног програма Милана Недића. Захвале српске владе нису ишле само у смеру нацистичке Немачке. Можда подједнако се захваљивало и дивило Адолфу Хитлеру што није била новост, јер су се многи колаборанти и пре рата са дубоким поштовањем односили према њему (Љотић Димитрије, 2003: 308).

За пропагаторе идеје „новог Србина”, важнији од појма „држава”, био је појам „отаџбина”. Осим што је таква идеја лакше могла да копа по митолошким рудокопима српског национализма и да се проналази у „свевременој Србији” она је била и практичнија у том историјском тренутку зато јер су границе тадашње Србије биле куд и камо мање него у време када је Србија уносила своју државност у југословенско уједињење 1918.године. По Владимиру Велмар Јанковићу, док је држава јасно омеђена границама и има уређене законе, отаџбина је „свевремена”, она „може да умре само у нашим душама као што може да живи само у њима. Она у нашим срцима може бити боља или гора и то само од нас зависи...Та сваковремена отаџбина може да постоји иако државе нема... „(Велмар Јанковић Владимир, 1944:12). Да би као таква опстала „свевремена отаџбина” би требала да буде положена на темељима конзервативног друштва, да буде заснована на раду и једноставном моралу српског старешинства и домаћинства, на поретку у којем је „човек одговоран нацији у свем свом раду; ако је опредељеност његовог живота досмртно и посмртно везана са српском заједницом” (Велмар Јанковић Владимир, 1944:16). На тај начин успостављена она може да служи као темељ из којег ће нићи „нови Србин”.

А да би тај идентитет био створен један од најважнијих задатака које је требало извршити добила је култура. Она је требала да се окрене једнако како грађанину тако и сељаку. Култура је требала да представља „сванућу једне нове Србије, коју стварају нови људи, људи који су зауставили расуло и поквареност и који су целокупном нашем националном и културном животу дали један нов правац”. У духу започете „обнове Србије” „целокупни културни живот ... мора извршити препород и ревизију истинских националних вредности... јер је то у интересу националне части” (Српска сцена, 1941:172-173). По-

ступајући у том смислу извршена је ригорозна цензура на основу које су садржаји били раздвојени по идеолошкој и расистичкој основи. Тако су, на пример, сви садржаји који су величали и учвршћивали национални дух или пак позитивно говорили о окупатору, добили своје место у културном животу, а све оно што идеолошки и расно није одговарало било је избачено и затирано.

Културни живот није био једино место бојног поља у изградњи новог српског имица. На њему се нашла и просвета. У том смислу, страдавали су највише науке попут историје, српског језика и географије из којих су избацивани непожељни садржаји. Постојао је и план да историја и географија нестану из школа и да уместо њих почне да се предаје „Отаџбина и њена прошлост”. Псеудо-историја је добила на значају. Поступајући у том смислу, а бежећи од стварности, креатори „новог Србина” одлазили су у далеку и најчешће идеолошки лажно конструисану прошлост у оквиру које су величали измишљене квалитете средњовековних владара из српске династије Немањића. Тако је на пример, Михајло Олћан, српски нациста, тврдио да је Свети Сава био први српски национал-социјалиста, а Лазар Прокић да је тај српски светитељ био први европски антикомуниста. Отуда су језгро политичке мисли упућене ка стварању идентитета „новог Србина” водећих идеолога и креатора културне политике владе Милана Недића чинили мотиви уско везани за српски национални сентимент, у првом реду светосавље и косовски завет. Њихову политику карактерисали су усконационални конзервативизам, антиинтернационализам и расизам.⁸ Тако, на пример, Димитрије Љотић је настојао да злоупотреби средњовековну српску историју за стварање култа вође и примера идеалног Србина у лику Милана Недића. Први човек „Збора” је у Обнови од 25. априла 1941, повлачио паралелу између потеза Недића и Михаиловића и различитих историјских личности и догађаја. Аутор је тада указивао на то да су Лондон и Михаиловић непрестано позивали Србију да улудо води рат, а да за разлику од њих се „генерал Недић, попут кнеза Лазара определио за царство земаљско, да је његов пут лак и угодан”. Говорећи у име Недића, Љотић је истицао да први човек колаборационистичке управе пристаје да му се суди по „косовском мерилу”, те је због тога поставио хипотетичко питање да ли би „Кнез Честити” „срљао у рат са народом и земљом својом да је рат могао избећи” и „зар би он грешио и лудо бацио свој народ у пропаст, зар би он могао викати 'боље рат него пакт’”. Примере „Књегиње Милице и њеног сина Високог Стевана”, Вука Бранковића и Ђурђа Бранковића Љотић је користио како би читаоце уверио да „колаборација са окупатором” није нова појава у српској историји и да Недић није „издајца”.⁹

⁸ Више о културној политици може да се пронађе код Бојан Ђорђевић, Српска култура под окупацијом, Београд 2008; Слободан Керкез, Образовно-културне прилике у Недићевој Србији, Ниш 2008; Александар Стојановић, Српски цивилни-културни план владе Милана Недића, Београд 2012.

⁹ Љотићев текст је био везан за пренос моштију српских светаца са Фрушке горе у Србију. Тај догађај колаборационистичке власти су искористиле да га исполитизују. О томе код Александар Стојановић, „Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. из НДХ у окупирану Србију”, у: Токови историје, Београд 2012/1, стр. 69–86. Димитрије Љотић, „Недић и неко други”, Обнова, 25. април 1942, стр. 3.

На стварању имица пожељног новог Србина радили су више од других Велибор Јонић и Владимир Велмар Јанковић. У „Просветном гласнику” је изашла серија текстова који су се односили на новог српског човека. Још је Јанковић у свом предавању из 1942, истакао како се гради „нови Србин”. За њега је то подразумевало на првом месту да се разрачуна са старом и непоштенном интелигенцијом која је одвукла Србе у „анархо-комунизам”, са „грамзивицама... политикантима... које су нагризле болести живота без великог етичког напора” и да српски народ крене новим путем, путем којим се кренуло по доласку окупатора 1941. године. Тај пут он је назвао „процесом прочишћења” (Велмар Јанковић Владимир, 1944: 5, 6). Због таквих „тип младог Србина има да нагомила у себи резерве страховитог презира према овима...и да их тим презиром у новом друштву подави као гмизавце” (Исто: 6). Језгро Нове Србије требали би да буду интелектуалци, сељаци и радници који су већ двадесет година побуњеници у име српског националног реда (оп.аут. мисли на себе и своје саборце попут, на пример Д. Љотића) они који су „срасли са српским народом” и „које ништа не може одвојити од народа”, они који су „активни и борбени Срби” (Исто: 8). За младе Србе који би да потраже највиши степен образовања, по Јонићу, требао би да послужи Београдски универзитет на којем би они били школовани као „способни и родољубиви синови. Наш млади човек мора се још на Универзитету научити да дужности долазе испред права и да се ова последња стичу само радом поштенним и самопрегорним, корисним по народну заједницу” (Јонић Велибор, 1944:66). док наука мора да води рачуна о потребама „српске стварности” односно да буде подређена потребама изградње „новог Србина” и очувања „српске отаџбине” и то кроз такозвани „Српски општекултурни план” (Исто: 67).

Упоредо са имицем „новог Србина” стасавао је имиц „нове Српкиње”. И он је имао фашистичке узорке као и креирање мушког имица. Слично фашистима и нацистима, оптуживан је био стари школски систем и то како за неодговарајуће наставне планове који по њима нису били у служби нације тако и због наставника који нису били одговарајуће националне припадности и који су својим учењима наносили велику штету националном развоју. О њему је писала Мага Магазиновић. По њој је, да би једна Српкиња стасала у нацији одговорну особу неопходно било раскрстити са старим школским системом који је креирао девијантну женску младу особу и у којем су Хрватице, Словенке, Рускиње, Јеврејке „васпитавале и образовале нашу женску омладину” (Магазиновић Мага, 1942: 58). Школски систем би требао да се заснива на подизању девојака по идеалима из српске прошлости као што су Милица, Јевросима, Косовка девојка, да би се тако свака ученица „просветила и повратила дому и своме огњишту” (Исто). Слично другим фашистичким покретима који су жену видели као мајку и домаћицу и српски фашисти су сматрали да не би превише требало инсистирати у женским школама на апстрактним предметима као што је Математика већ да би тај предмет требало свести на „употребну меру”. Слично овом предмету, девојке не би требало преоптерећивати преобилним читањем белетристике, већ више инсистирати на историјско-моралном дубљем читању „Горског вијенца”, а нагласак ставити на Хигијену, Домаћинс-

тво и Женски ручни рад (Исто: 61-63). У ствари читав образовни систем за девојке требао би да буде орјентисан општем образовању „оних варошких девојака које ће се посветити својем природном позиву: материнству и вођењу свога дома” (Исто: 64).

Да би се сузбио идеолошки непријатељ у српском друштву и његов утицај на српску омладину 1942. године је основан Завода за принудно васпитање омладине. Главни задатак Завода било је политичко преваспитавање левичарски и ненационално настројене омладине и њено обликовање у појединце спремне да прихвате и промовишу нову националну политику Недићеве владе (Стојановић Александар, 2015: 366-394). Према Уредби о принудном васпитању омладине, у Завод је могла бити упућивана (и без сагласности родитеља или старатеља) она школска и ваншколска омладина „над којом су родитељи, односно старатељи изгубили власт и васпитни утицај, а која није показала својим држањем и понашањем довољно смисла за ред и дисциплину, или која није правилно схватила своје националне дужности у данашњици”.¹⁰ Иницијатива за оснивање Завода потекла од вође покрета Збор, Димитрија Љотића, највероватније почетком 1942. године. У Заводу су млади људи били изложени преваспитавању које је имало за циљ да им усади идеолошке карактеристике пожељне српске омладине, а то је значило да им се за време боравка наметне негативан однос према: комунизму, масонерији, демократији, Западним савезницима, да се развију снажна анимсеитска осећања, а као супротност свему позитиван осећај према Новој Србији на челу са Миланом Недићем, према окупатору и моралним вредностима које су колаборационисти и окупатор заступали. Кроз Завод за принудно васпитање омладине прошло је преко 1.200 штићеника оба пола, узраста од 15 до 17 година. Већина њих била је средњошколског узраста и у Смедеревску Паланку пребачена је из затвора Специјалне полиције или бањичког логора. У Заводу је најчешће истовремено боравило између 400 и 450 штићеника. Период „принудног васпитања” трајао је од шест месеци до две године. Завод је био опасан троредном бодљикавом жицом и чувала га је наоружана стража тако да није могло бити речи о томе, како је то описивала касније „прољотићевска” литературе да се радило о „комунистичком колеџу”. Било је примера и физичког кажњавања, а када је избила побуна 1943, из Завода је Специјална полиција одвела тринаесторо побуњеника од којих је дванаест стрељано у Јајинцима.¹¹ При томе треба истакнути да сви полазници нису на крају дочекали слободу. Они који су одбијали да се повинују захтевним „моралним” променама завршавали су у концентрационим логорима и убијани су.

Политика Недићеве владе у изградњи „новог Србина” укључивала је и активност Српске православне цркве у том смеру. Међутим, до званичне подршке Цркве тој политици није дошло. Узалудни су били покушаји Недића и Јонића у том правцу. Када је видео да Црква не прилази његовој политици, прво је Милан Недић иступио оштро према цркви и лично је захтевао од црк-

¹⁰ Детаљније о томе треба видети у Службене новине, бр. 62, 4. август 1942. године.

¹¹ Више о томе код Маја Николова, Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944, Београд 2010.

вених великодостојника да активно укључе цркву у антикомунистичку борбу. Један мањи део свештенства и теолога, пре рата близак богомољачком покрету и Збору Димитрија Љотића, самоиницијативно се ангажовао у пропагандном и просветном раду у корист окупатора и његових сарадника. Они су објављивали текстове у колаборационистичкој штампи, учествовали на јавним скуповима у земљи, сарађивали у раду Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, док је доцент Теолошког факултета и црквени историчар др Ђоко Слијепчевић чак био на челу просветног одељења при добровољачким оружаним формацијама покрета Збор.¹²

„Нови Србин” је на основу идеја колаборационистичке владе а посебно Министарства просвете требао много мање да мисли, а много више да ради. Тај смер у креирању „новог Србина” осећао се из антиинтелектуалног, антидемократског и антиакадемског смера. Култура није требала да буде само бојно поље на којем ће, на основу „позитивних идеолошких промена” никнути личност „новог Србина” већ је служила очишћењу од, како су то колаборационисти истицали, старих и трулих ставова и навика који су приписивани идеолошким и расним непријатељима (комунистима, демократама, масонима, Јеврејима...). Сви текстови или аутори који су се налазили на „другој страни” или су били оцењени као идеолошки или расно непожељни губили су своје место на културној сцени Србије. Сасвим јасно, Јевреји су у тој подели најгоре прошли зато јер је Јеврејима било забрањено како да активно учествују у културном животу Србије тако и да посећују места културних дешавања.

У својим књижевним делима, политичким памфлетима и осталим написима објављеним у годинама пре и после 1941, будући носиоци идеје стварања „новог Србина” градили су тај идентитет на критици постојања Краљевине Југославије коју су сматрали кобном заблудом у чијим оквирима је дошло до додатног разједињења Срба (Велмар Јанковић Владимир, 1944:10), али и на критици постојећих идентитета у Краљевини Југославији. Највећи број критика се односио на наводни негативан утицај Јевреја на интелектуални, културни и духовни живот Срба између два светска рата. Потом, критике су упућиване и на међуратну изградњу новог југословенског идентитета, а што је подразумевало преиспитивање идеје интегралног југословенства и сврсисходности стварања југословенске државе уопште. Да би се што темељније приступило изградњи „новог Србина” било је неопходно извршити школску реформу. Због тога су критике биле упућене и школском систему те је у складу с тим био нападан национално мешовити просветни кадар Југославије. За њега се тврдило да је подстицао одлазак младих девојака у градове, напуштање својих „огњишта”, подстицање неморалног живота и „великоварошких обичаја” који су представљали палету модерног начина живота својственог Европи између два светска рата, којег су се српски фашисти, слично другим фашистима широм

¹² О односу Српске православне цркве према коалиционој влади и окупатору види код Александар Стојановић, „Црвене владике” – Српска православна црква на страницама колаборационистичке штампе, у књизи Колаборационистичка штампа у Србији (ур.А.Стојановић), Београд 2017, у штампи.

Европе, гнушали. Супротно томе, они су промовисали потребу да девојка буде домаћица, послушна и одговорна родитељима, мужу и посвећена српском народу.¹³ Као морална супротност идеалној српској девојци чија би једина улога требала да буде домаћица и мајка, истицан је имиџ лоше девојке који је стваран у Југославији. Таква девојка била је „улична девојка” увек спремна „да својим прљавим ноктима разгребе нашу породицу” (Велмар Јанковић Владимир, 1942:106). По сличном принципу посматран је и негативан имиџ савременог мушкарца који је настао у модерном добу, у градовима, који је заборавио на традицију који је постао „културни варварин” спреман да „сав живи нагонски...и који је незајажљив у својој себичности”, а што је довело до духовног пада и до материјархата „отуда у граду све чешћа појава жена-мушкобања...као и појаве мекушног ефеминизираниог мушкарца” (Јонић Велибор, 1942:558). Будући да су соколи за време Краљевине Југославије били један од идеолошких стубова југословенства, нападана је била и дотадашња соколска терминологија у гимнастици. Сматрана је „накарадном и несрпском...скованој у Ческо-словеначко-хрватској соколској пракси” (Магазиновић Мага, 1942: 64).

Све то је могло да се прочита у чланцима који су били снажно пропагандно обојени. Насупрот креираном опстанку „свевремене отаџбине” постављени су комунисти, Јевреји, „припадници свих врста интернационала...којима је циљ владати светом” (Велмар Јанковић Владимир, 1942: 13) и који су као такви рушили отаџбину у срцима Срба. Уобичајене оптужбе које су долазиле из нацистичке идеолошке кухиње, а биле су усмерене на Јевреје и масонерију, допуњаване су једнако бесмисленим нападима и на идеолошке противнике.

У складу са нацистичком идеолошком матрицом, ови аутори су захтевали, у циљу јачања идентитета „новог Србина” ултимативно напуштање либералних, демократских и парламентарних традиција, уклањање страних, пре свега западних, утицаја на српско друштво. У том смислу, у јавности су биле прозиване присталице „англо-америчке плутократије”, „јудео-бољшевизма” и „јудео-масонске интернационале”. На тај начин, осим већ постојећих идеолошких непријатеља, Јевреји су били означени за највеће кривце мирног просперитета Србије. При томе, Јевреји су били повезница свих тих појмова и идентитета. Постали су вредносна супротност идеалном „новом Србину”. Тако је са стварањем слике идеалног, савршеног, пожељног, упоредо креиран имиџ Јевреја као суште супротности томе. Имиџ „новог Србина” и непожељног Јевреја постали су толике супротности да су могли да се упореде са библијским имиџем Христолошког верника и дијаболичног следбеника Сотоне.

Мит о јеврејском непријатељу добијао је најширу димензију демонизације управо ако га посматрамо као објект изградње „новог Србина”, јер оваква поставка управо је заокруживала антисемитске оптужбе да јеврејски народ је највећи непријатељ хришћанских народа и разградитељ народних вредности (Исто: 243). Наступајући на овако безобзиран начин, колаборационистичка пропаганда се не само својски трудила да оправда пред Србима геноцид над

¹³ О томе више у наведеном раду који је Мага Магазиновић објавила у Просветном гласнику.

Јеврејима већ је стварајући ову демонску слику Јевреја могла у исто време да искористи да Србина прикаже као једног од оних над којим се плете завереничка мрежа и који се једино може спасити ако своју судбину повери колаборационистичкој влади а лични спас духовном и моралном преображају какав су колаборационисти то од њега захтевали.

Литература:

1. Autor nepoznat (1941): *Pozorišni ljudi o srpskoj pozorišnoj kulturi*, Srpska scena, br. 6
2. Autor nepoznat (1942): *Jedna značajna poseta*, Srpska scena, br. 17
3. De Maria, Luciano (1968): *Teoria e invenzione futurista*, Milan
4. Diethe, Carol (2003): *Nietzsche's Sister and the Will to Power*, Illinois
5. Đorđević, Bojan (2008): *Srpska kultura pod okupacijom*, Beograd
6. Jeffrey, Alexander (2011): *A Contemporary Introduction to Sociology*, Culture and Society in Transition, Oxford
7. Jung Hoon Kim, Chŏng-hun Kim (2004): *The significance of clothing imagery in the Pauline Corpus*. New York
8. Junger, Ernst (1929): *Der Kampf als innere Erlebnis*, Berlin
9. Hsi-en Chen, Theodore (1969): *The New Socialist Man*, Comparative Education Review, Vol. 13, No. 1
10. Jonić, Velibor (1942): *Problem naše duhovne orijentacije*, Prosvetni glasnik br.11
11. Jonić, Velibor (1944): *Govor ministra prosvete i vera prilikom otvaranja Beogradskog univerziteta*, Prosvetni glasnik, br.2
12. Kerkez, Slobodan (2008): *Obrazovno-kulturne prilike u Nedićevoj Srbiji*, Niš
13. Ljotić, Dimitrije (april 1942), *Nedić i neko drugi*, Obnova
14. Ljotić, Dimitrije (2003): *Sabrana dela*, knj.III, Beograd
15. Magazinović, Maga (1942): *Razmišljanja o budućoj srednjoj ženskoj školi*, Prosvetni glasnik, br.1.
16. Macciocchi, Maria-Antonietta (1979): *Female Sexuality in Fascist Ideology*, Feminist Review, I
17. Marinetti, Fillipo Tommaso (1919): *Contro il matrimonio*, *Democrazia futurista*, u *Teoria e invenzione futurista*, (ed. Luciano de Maria), Milan, 1968.
18. Marinetti, Fillipo Tommaso (1924): *Contro il lusso femminile*, *Futurismo e fascismo*, u *Teoria e invenzione futurista*, (ed. Luciano de Maria), Milan, 1968.
19. Mencken, Henry Louis (2006): *The Philosophy of Friedrich Nietzsche*, Chicago 2006
20. Niče, Fridrih (1978): *Volja za moć*, Zagreb
21. Nikolova, Maja (2010): *Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci 1942–1944*, Beograd
22. Presner Todd Samuel (2003): „*Clear Heads, Solid Stomachs, and Hard Muscles*”: *Max Nordau and the Aesthetics of Jewish Regeneration*, *Modernism/Modernity*, 10
23. Rector Frank (1981): *The Nazi Extermination of Homosexuals*, New York
24. Stojanović, Aleksandar (2012): *Srpski civilni-kulturni plan vlade Milana Nedića*, Beograd
25. Stojanović, Aleksandar (2012): *Radoslav Grujić o prenosu moštiju srpskih svetitelja aprila 1942. iz NDH u okupiranu Srbiju*, Tokovi istorije, Beograd 2012/1
26. Stojanović, Aleksandar (2014): *Ideje, politički projekti i praksa Vlade Milana Nedića*, doktorska disertacija, Beograd

27. Stojanović, Aleksandar (2015): *Ideje, politički projekti i praksa Vlade Milana Nedića*, Beograd
28. Stojanović, Aleksandar (2017): „Crvene vladike” – *Srpska pravoslavna crkva na stranici kolaboracionističke štampe*, u knjizi *Kolaboracionistička štampa u Srbiji* (ur.A.Stojanović), Beograd
29. Velmar Janković, Vladimir (1942): *Istorijski idealizam srpstva*, Prosvetni glasnik, br.2
30. Velmar Janković, Vladimir (1944): *Otađbina i inteligencija, samoodržanje Srba*, Prosvetni glasnik br.1

CREATION OF A NEW SERB IDENTITY AS IDEOLOGICAL PROCESS OF MILAN NEDIC GOVERNMENT

Summary: The need to create a „new man” existed in all societies, especially in societies that were located in difficult and crucial historical moments. In the first half of the 20th century extremist ideologies, such as fascism, nazism and communism had aggressive approach in building a new type of man. Fascist create it on the conservative, organicistic and racial grounds. Along with Hitler's conquest of Europe, in the oppressed countries, collaborationist governments followed the fascist ideological matrix. Thus, the need for a „new man” spread the conquered continent. Accordingly, it is propagated and during the Government of Milan Nedic in Serbia from 1941 to 1944. The followers and members of the Milan Nedic government supported the idea of creating a „new Serb” in the context of how they thought, national and homeland healing process. In this sense of the word, the most important task was entrusted propaganda. It is supposed that propaganda should have to make an influence on the field of ideological changes and to support the changes in educational and cultural plans and programs. Therefore, education and culture were the main means by which it is supposed to build a „new Serbia”, which would be the heart of „new Serb” above all in the service of the Serbian people. On the foundations of cultural, educational and moral construction of the preferred type of Serbian personality was emphasized twisted character of the Jews, as an example of universal evil.

Key words: New Man, New Serb, Fascism, Nazism, perfect

II

МЕМОРИЈАЛНА КУЛТУРА И КОРЕСПОДЕН- ЦИЈА

МИЛИВОЈЕ ПАВЛОВИЋ
Факултет за културу и медије
Београд

УДК 821.163.4:82-6
Прегледни рад
Примљен: 27.01.2017
Одобрен: 14.02.2017
Страна: 99-148

НЕПРЕРУШЕНА ИСТИНИТОСТ КЊИЖЕВНЕ КОРЕСПОНДЕНЦИЈЕ

Над преписком између Добрице Ћосића и Влада Стругара

Сажетак: Овај рад бави се друштвеном, естетском и комуниколошком димензијом књижевне кореспонденције. Дописивање, као „говор преко простора“ или „разговор на даљину“, спада у веома старе комуникацијско-језичке радње. Повест културе сведочи да су многи истакнути ствараоци, посебно филозофи и писци, оставили иза себе преписку која је важан документ духа времена или вредно уметничко дело. Писана каткад као „пригушени шапат“, без намере да буду публикована, поједина писма угледних аутора била су безбедна од цензуре и стога је њихова поузданост често већа од оне коју налазимо у дневничким и мемоарским записима који пате од „накнадне памети“. Нимало случајно, Ролан Барт у писмима препознаје „знак слободе“.

Аутор се у раду посебно бави аспектима четвртвековне преписке између двојице академика, писца Добрице Ћосића и историчара Владе Стругара. Својом разуђеношћу, тоном, конотацијском вишезначношћу и ширином осврта на актуелна друштвена збивања у кључним периодима новије српске историје (1988-2014), ова писма у многоме превазилазе границе жанра и нуде историчарима и јавности досад непознате увиде у драматично раздобље у коме није било довољно могућности да различити гласови равноправно оду у етар. Ове „светлуцаве минијатуре“ несумњиве књижевне релевантности – које се први пут износе у јавност – осветљавају југословенску и српску трагедију и споља и изнутра, сведочећи о могућностима и ограничењима интелектуалаца који деле свет заједничких значења и стављају интерес за истину изнад других интереса.

Кључне речи: кореспонденција, књижевност, историја, одговорност, интелектуалци, епистолагафија, рат, мир

„Сав сам у голој води!“ – стоји на крају писане поруке Данила Киша упућене 26. јуна 1972. колеги и пријатељу Бориславу Пекићу¹ у којој га моли

¹ Кореспонденција Борислава Пекића, који је умро у Лондону 1992. године, објављена је у два обимна тома у Београду 2011. Од епистоларних поглавља Пекићевог романа „Златно руно“, Б. Михајловић Михиз сачинио је драму „Корешпонденција“ која је, после премијере у фебруару 1980, дуго играна у београдском позоришту „Атеље 212“.

да га ослободи „страшне обавезе“ да пише писма. Истовремено, признаје да нема човека који више воли да прима писма а да је мање оран да их напише. „Да сам Американац, ишао бих код психијатра, да испита узроке мог стања“, пише Киш на истом месту.

Оваквим ставом објашњава се чињеница да је иза Киша остало релативно мало писама, изузимајући тзв. отворена писма јавности, писана да би била објављена у медијима. Гомилу приватних писама Мирјани Миочиновић – из којих би се свакако сазнало нешто више о амбијенту у коме је живео и невољама које су га оптерећивале до стања у коме је био набавио пиштољ и помишљао на самоубиство – супруга великог писца спалила је после развода 1981. године. То мало Кишових писама сачувано је захваљујући бризи оних који су их добијали.

Дописивање као „говор преко простора“, или „разговор на даљину“, спада у веома старе комуникацијско-језичке радње; кад су права, писма функцио-нишу и после смрти пошиљаоца или примаоца, у чему се види предност кореспонденције над сваком врстом усменог разговора. Најстарија писма потичу из Вавилона (пре више од четири хиљаде година), а на подручју Европе јављају се у петом веку нове ере. Код Хомера, у „Илијади“, спомиње се нека врста фигуративног писма састављеног од сликовних, шифрованих знакова које је Прет „на сложеној нацрт’о даски“. У Новом завету, који – уз Стари завет – чини основну сакралну књигу хришћанске религије, апостол Павле упозорава у једној од посланица: „Видите колико вам велико писмо написах руком својом!“ Од 27 ново заветних књига, 21 су дужа писма (посланице). Старија имена за писмо у српском језику су *лист*, *посланица*, *писаније*, *рукописаније*, *књига* или *ситна књига*. За нека писма користи се грчки термин *епистола*, из којег се развила епистолографија као назив за вештину писања (али и проучавања) писама.

Писма се најчешће пишу из два разлога: из егзистенцијалне потребе да се са неком особом (или установом) успостави комуникација, али и да се превлада самоћа или страх од заборавља. И у једном и у другом случају писма су документ времена, чак и кад их не пишу у историји забележена или књижевна имена.

Још од античког доба, писмо се трансформисало у различите сврхе и жанрове². Код старих Грка дописивање се неговало као посебан род реторике, па су постојали и приручници за састављање писама. У Болоњи је у XII веку

---

² У оквиру епистоларног жанра постоји више типова писама. Најстарија подела, коју су начинили антички реторичари, раздваја је приватна од пословних писама. Постоји, такође, подела на затворена и јавна писма; ова друга нису намењена појединцу већ широј јавности. Затим, постоје наративна писма, писма саучешћа, писма одобрења, љубавна писма, књижевничка, филозофска и научна писма, потом државничка, теолошка и политичка писма, писма-расправе, писма-есеји, писма-манифести (нпр. Доситејево „Писмо Харалампију“), итд. У Француској су у XVIII веку била популарна тзв. монденска писма (Мадам де Севиње, итд.). Постоје епистоларни романи (Гетеови „Јади младога Вертера“, „Бедни људи“ Ф. Достојевског), приповетке у писмима („Швабица“ Лазе Лазаревића), епистоларне драме, путописна писма, итд... Савремени српски писци Мирољуб Тодоровић и Миливој Анђелковић објавили су, почетком XXI века, имејл романе, разменом писама посредством компјутера на релацији Србија - САД.

такође постојала школа за састављање писама и повеља. Један од најобразованијих Срба с почетка XIX века, Атанасије Стојковић, објавио је 1802. у Будиму, обимни „Сербски секретар“ чија је сврха била да упуту читаоце у писање писама за разне потребе и прилике.

Многи славни људи, посебно писци и филозофи, оставили су преписку која се проучава као важан документ времена или уметничко дело. Као израз потребе за отвореним дијалогом с другим, за присним разговором. Филозоф Русо написао је око 2500 писама, а Волтер више од десет хиљада. Код нас, Доситејева, Вукова и Његошева писма испуњавају читаве томове. У Андрићевој личној библиотеци сачувана су Гогољева писма издата на руском језику у четири обимна тома; из бележака пронађених у заоставштини нашег јединог нобеловца, као и у notiцама на маргини ових књига, види се да је Андрић пажљиво читао Гогољеве епистоле пратећи еволуцију његових религиозних осећања и развој приповедачког поступка.

У рукописним бележницама и есејистичкој прози Ива Андрића, посебно у „Знаковима поред пута“ (које неки тумачи, попут Мира Вуксановића, називају причама), находе се сјајни фрагменти позајмљени из преписке многих знаних и незнатих писаца, филозофа, историчара... У „Свескама“ (1982) тако налазимо занимљив исказ из трећег тома Енгелсове преписке. Андрић, наиме, цитира (на немачком) овај део из писама које је Енгелс упутуио Марксу 20. маја 1863: „Иначе се увелико бавим српским песмама које је прикупио Вук Стеф. Караџић. Иде ми лакше него било који други словенски језик“.

Сам Андрић написао је много писама, али је у својим писмима и делима често користио или коментарисао туђа писма. У једном предавању о Петру Кочићу студентима и наставницима Филозофског факултета у Новом Саду (1954), Андрић је на почетку напоменуо да се доста служио Кочићевом преписком јер је то „најбољи пут за осветљавање његове личности“.

Његошеву преписку Андрић је назвао „црногорском симфонијом“. Још 1934, у разговору за часопис „Идеје“, Андрић је казао да Његошева писма, „по оригиналности и дубини мисли, као и по лепоти израза, спадају у најлепше што је код нас мишљено и казано“. У приповетку „Љубав у касаби“ (1924) Андрић је убацио једно занимљиво писмо, а једна подужа прича из 1948. године носи наслов „Писмо из 1920“. Како сведочи у САНУ сачувани аутограф, њен првобитни наслов био је „Мржња“; у основи приповетке је писмо у коме др Макс Левенфелд анализира специфичности и коренове невоља у Босни³, земљи у којој тињају „олује мржње, читави урагани сапетих, збијених мржњи које сазревају и чекају свој час“.

Андрић има и песму „Писмо никоме“ из 1940. У разним архивама сачувана су и Андрићева писма о стању духа (па и тела – нпр. његова писма о

³ Године 1993. објавио сам, у својству министра за информације Владе Србије, ову Андрићеву причу (на енглеском језику) у оквиру публикације „Три сведочанства о Босни“. Преостале две повести биле су из пера Лава Толстоја и чешког писца и хуманитарног радника др Рајка Долчека. Коју годину касније, ова књижица, заједно с Андрићевом „На Дрини ћупријом“, такође у преводу на енглески, била је неизоставни део пртљага војника УНПРОФОР-а који су слати у Босну.

боравку у мариборском затвору 1914), писана од 1911. до 1974. године, кад је на смрт оболео (умро је на ВМА наредне године). У концепту критичког издања целокупних Андрићевих дела, у 24 тома, која према задужбина која носи пишчево име, читав један том, 22, биће посвећен Андрићевој кореспонденцији. Андрић је писма најчешће писао руком, на посебној, луксузној хартији донесеној из иностранства.

Један други велики писац из Андрићеве генерације, Мирослав Крлежа, такође је током дуге каријере слао писма на све четири стране света. Крлежине изабране епистоларне поруке испуњавају 50. том његових „Сабраних дјела“ објављених у Сарајеву. Новија издања Крлежиног опуса садржаће више томова преписке.

Андрићева, Крлежина, Ћосићева, Кишова и друга писма из пера наших истакнутих стваралаца доспела су до нивоа пуне књижевне релевантности. Насупрот у једној белешци изнетом ставу према коме би „писма требало да умру заједно са људима који су их писали, и још пре њих, као што умире већина разговора“ („Свеске“), и сам Иво Андрић је, као што је већ казано, био склон да на основу писама тумачи преплет личних, историјских и друштвених околности које су обликовале неког књижевног јунака или утицале на дух времена.

Писана покаткад као „пригушени шапат“, писма истакнутих писаца, филозофа, историчара и јавних радника су релативно безбедна од цензуре, готову она која нису настала с намером да би била публикована. Нимало случајно, Ролан Барт у писмима препознаје „знак слободе“; а знак је, учи нас семиологија, увек некемо упућен с очекивањем да буде „дешифрован“ и протумачен. Писма су, дакле, знакови на путу. Њихова поузданост већа је од оне коју налазимо у објављеним дневничким и мемоарским записима, који често пате од „накнадне памети“. Поједина писма уверљиво сведоче о искреним и топлим пријатељствима, о благодати и осетљивости за проблеме других, па и о сензибилитету за деликатна друштвена збивања. Да нема сачуваних писама⁴, неке важне истине никад не би угледале светло дана. Из писама великих људи спознајемо како они неки важан друштвени проблем покаткад виде – и предлажу решења – пре него што он већини људи буде очигледан (нпр. Ћосићеве идеје о решењу косовског проблема).

Најбољим својим страницама, писма писаца, филозофа, историчара и уметника најразличитијих опредељења могу се читати као прецизни геополитички сеизмограф откуцаја повесног часовника.

Кад је реч о књижевницима, писма су извориште појединости битних за реконструкцију стваралачких биографија њихових аутора. Она су путоказ за

---

⁴ Енглески песник Томас С. Елиот, добитник Нобелове награде за књижевност 1948, наредио је да се баце сва писма која му је слала његова дугогодишња пријатељица, док је она сва његова писма (око хиљаду) спаковала и предала библиотеци у Принстону с напоменом да се отворе 12. октобра 2019. године. У епистоли Младену Лесковцу од 17. маја 1947, Исидора Секулић пише: „Ја не волим аутобиографије и не читам туђа писма. Као мој отац, бацам нечитана у ватру и писма покојника“.

боље разумевање хипертекстуалног карактера дела јер садрже одблеске не само пишчеве животне и књижевне филозофије, посебно на релацији аутор – дело – читалац, већ и димензије гласова и кодова који долазе из лектире, из туђих прочитаних књига. Код појединих писаца који су тајили стратегије свог нелинеарног читања, подвлачења и наглашавања, из писама се јасније виде стварни извори читалачких уживања. На трагу борхесовске мисли да писац, у тренутку кад приступа писању, не седа пред празну хартију, него је у њу, попут палимпсеста, утиснуто читаво искуство литературе, књижевна кореспонденција показује се као незаобилазан део тог интелектуалног залеђа, а у срећнијим случајевима и као уверљиво, непрерушено истинито сведочанство о минулом времену и његовим јунацима.

Ћосић и Стругар: историја као разисторија

Преписка двојице академика – књижевника и јавног радника Добрице Ћосића и историчара и књижевника Влада Стругара – можда понајбоље показују поетички повлашћени статус кореспонденције у односу на мемоарске и дневничке записе, и њен значај за будућа тумачења света идеја које су окупирале не само потписнике већ и нараштај коме су припадали.

Иако се ни Ћосић ни Стругар нису осећали омеђеним одредницама жанра, могло би се рећи да њихова писма припадају исповедно-рефлексивном моделу књижевне кореспонденције. Писма су писана из дубоко личних, скоро интимних разлога; била су намењена једном читаоцу (примаоцу) – не и објављивању. Стога су приснија по тону и отворенија у скицирању најкрупнијих тегоба динамичног периода српског и југословенског друштва између 1988. и 2014. године, када се кореспонденција прекида због Ћосићеве изненадне смрти у сну.

Ћосић и Стругар делили су по много чему сродне погледе на судбину земље и народа ухваћених у зупчанике „Великог механизма Историје“. Са налив-пером у руци, заједнички су били забринуте над условностима изградње модернијег, праведнијег, просветљенијег и социјално стабилнијег друштва, посебно у време кад је тај пројекат – за који су се као млади партизани борили с пушком у руци – заглавио у ћорсокак. У њиховим писмима се стога наглашено апострофира свест о дужностима (према роду, земљи, идејама, моралној баштини, култури) и спремност на жртву. Писана гипком реченицом и мисаоношћу која се повремено приближава есеју, ова писма обилују разуђеном психолошком и социјалном рељефношћу.

Двојица академика били су добро информисани савременици и протагонисти једног бурног периода у развоју друштва. Дуго су били високопозиционирани у политици, војсци или науци. Зато се и мењала стајна тачка са које су посматрали и оцењивали текуће догађаје и водеће личности, посебно Ћосић, који је више пута смењиван (избациван је чак и из ловачког друштва – а Ћилас из риболовачког). Њихова транспарентна, нешифрована преписка, поред оста-

лог, сведочи и о драми интелектуалца између актуелног и вредносног, „прагме и начела“, у дилемама између „личног и општег“, „служења народу и служења идеји“.

Сва писма Добрице Ћосића и Влада Стругара из овог корпуса писана су руком, налив-пером, на обичној хартији формата А4. За нека писма Ћосић је користио меморандуме из времена кад је био први председник СРЈ (од јуна 1992. до јуна 1993), али је свуда, пером, прецртавао функцију, оставивши само своје име и презиме. На неким Ћосићевим писмима налази се, на почетку, одштампана адреса његовог (тадашњег) боравишта на Топчидерском брду: *Ул. Бранка Ћоновића 6* (латиницом).

Већи део преписке односи се на период уочи разбуктавања југословенске кризе, на време пре него што је Добрица Ћосић изабран за председника Савезне Републике Југославије, умањене за републике које су се отцепиле. Други део је из епохе у којој је Ћосић само писац и аутор својих дневничких бележака. Влада Стругар је за све то време узнемирени али приљезни, пажљиви хроничар који као пензионер живи и ствара делом у Београду, а делом у Црној Гори, у Херцег-Новом. Њих двојица састајали су се у кабинетима САНУ. Нису се дружили по кафанама или славама; Стругар и иначе није кафански човек, док је Ћосић, нарочито од кад му је умрла супруга Божица (2005), волео да се среће с пријатељима у бољим београдским ресторанима, посебно у „Мадери“, на Булевару краља Александра. (Једном ме је питао: знају ли они по ком краљу су назвали ранији Булевар револуције, пошто су у новијој српској историји постојала два краља Александра?).

У овој преписци тешко је обавити разграничење приватне и јавне сфере.

И Ћосић и Стругар писали су ћирилицом, лепо развијеним краснописом. Једино је Ћосић нека писма, упућена државним органима и партијским телима, откуцана иначе латиничном писањем машином, потписивао такође латиницом. (Та писма, међу којима је и писмо Титу поводом грубог обрачуна с А. Ранковићем на Брионском пленуму ЦК СКЈ, јуна 1966, предмет су пажње на другом месту.)

Оригинали преписке двојице академика у наведеном периоду у поседу су приређивача, захваљујући љубазности Влада Стругара. Иако су превасходно била намењена само једном, именованом читаоцу (адресату)⁵, сад, кад их објављујемо, ова писма превазилазе ограничења једносмерне комуникације и задобијају димензије других књижевних жанрова, отворених за сва могућа читања и тумачења. Поред осталих, може се говорити и о постепеном превођењу епистоларних жанровских облика у дневнички и мемоарски. У сваком случају, овим писмима ће се свакако враћати и будући тумачи књижевне кореспонденције, преиспитујући, одбацујући или преформулишући раније оцене о једном времену и његовим истакнутим учесницима и сведоцима.

• ДОБРИЦА ЋОСИЋ је романсијер и јавни радник чије дело импресионира обимом, садржајем, разуђеношћу и домаћајима. Својим књижевним опу-

⁵ Према Клајновом „Речнику страних речи и израза“, прималац је *адресат*, а пошиљалац *адресант*.

сом и јавном речју обележио је кључне токове у преломним деценијама развоја Србије и Југославије. Рођен је у Великој Дренови (код Трстеника) 29. децембра 1921, у породици која је пореклом из Херцеговине. Крштено име му је Добросав, али се, од прве књиге (роман „Далеко је сунце“, 1951), потписује као Добрица, по свом хипокористу из ране младости. Осим споменутог, објавио је и романе: „Корени“ (1954), „Деобе“ (1961), „Бајка“ (1966), „Време смрти“ I-IV (1972-1979), „Грешник“ (1985), „Отпадник“ (1986), „Верник“ (1990), „Време власти“ I-II (1996-2007). Публиковао је и више томова есејистичких, публицистичких и мемоарских текстова („Акција“, „Моћ и стрепње“, „Промене“, „Стварно и могуће“, „Пишчеви записи“, „Лична историја једног доба“, „Писци мога века“, „Пријатељи“, „У туђем веку“, „Косово“, „Босански рат“, итд.).

Осим што је, као романсијер, често користио кореспонденцију као уметак унутар приповедног тока, Добрица Ћосић је и сам написао више хиљада писама која тек чекају да буду систематизована и обрађена. У нацрту издања целокупних дела Добрице Ћосића, над којима бди др Ана Ћосић, пишчева ћерка, Ћосићевој кореспонденцији биће посвећен бар један обиман том. Поред приватних, личних, Ћосић је написао и много јавних, отворених писама. У њима се заузимао за помоћ или ослобађање из затвора појединих писаца или јавних радника који су имали спорове са влашћу (од Шешелја и Вука Драшковића, преко Гојка Ћога, до Алије Изетбеговића и Јанеза Јанше). Касније је признао да је, у својим проценама о људима којима треба да помогне, често грешио, пошто су га многи разочарали. „Једино нисам помогао Дражи Михаиловићу!“, рекао је у једном разговору, признајући да је „лош кадровик“.

Живећи интензивно и дуго у стваралаштву и у епоси, Добрица Ћосић оставио је незаобилазна сведочанства о друштву, држави и појединцима. Именицу *Историја* увек је писао великим почетним словом. Понављао је како у Историји не постоји само једна истина. У дневничком запису из августа 1991. године, поводом Милована Ђиласа, који је „прво постао светски па тек онда домаћи писац“, Ћосић констатује да је Историја – лудница, и да смо „сви ми у лудници“. У својим романима, потом и у изговореним или написаним фрагментима, Ћосић је често преиспитивао утопијску димензију нашег односа према историји. Сматрао је да су друштвене утопије нека врста неопходног регулатива (па и коректива) сваке хумане цивилизације, пошто нас већ од Библије подсећају да „човек не живи само о хлебу“. Први је унео у јавни дискурс термин *разисторија*, а по много чему читаво његово дело може се читати као слојевита слика српске разисторије; под овим појмом Ћосић је, с осматрачнице ДОС-овске Србије, почев од 2002. подразумевао „расрбљивање и недемократску европеизацију српског народа“.

У деценији пред смрт (умро је 18. маја 2014. и сахрањен у породичној гробници на београдском Новом гробљу, одбивши тестаментом државну сахрану, говоре и венце), Добрица Ћосић умео је да каже како је његово поколење „поражено од Историје“ и да више „нема никакву наду“⁶, нити има право на

⁶ У роману „Време власти“, који је настао на идејама из дневника који је Ћосићу одузела полиција у време Станета Доланца, писац и себе транспонује у фикцијски лик како би што плас-

траним часописима, посебну пажњу посветио је изучавању и историографском приказивању политичких борби, државотворних подухвата и оружаних ратовања на југословенском и европском простору у XX веку.

Као прозаиста, Стругар је награђиван на конкурсима за причу „Политике“, „Борбе“ и „Побједе“. Током 2017, Црногорска академија наука и умјетности објавиће ново издање Стругарове збирке приповедака „Узимај редом, Господе“, публиковане први пут 1957. на Цетињу. Академик Ђорђе Борозан, потпредседник ЦАНУ, у предговору новог издања пише, поред осталог, и следеће:

„Вјеран опредељењима из краја у којем се завјети честитости и оданости породици и друштву уче на огњишту родног дома, Стругарова животна и стваралачка путања по Црној Гори, Југославији и, најзад, у Београду, зрачи енергијом добрих, мудрих ријечи, племенита израза и ријетког дара да и у позним годинама може бити лијеп духом и важан делом“.

Важније књиге Влада Стругара из области историје носе ове наслове: „Социјална демократија о националном питању југословенских народа“ (1956), „Рат и револуција народа Југославије 1941-1945“ (1962), „Социјалдемократија у стварању Југославије“ (1965), „Југославија, федерација и република“ (1976), „Велика буна Црне Горе 1988-1989“ (1990), „Срби, Хрвати, Словенци и Трећа Југославија“ (1991), „Yugoslavia in the Boundary between East and West“ (1992), „Црногорски сабор српске слоге“ (1994), „Осамдесет година југословенске државе“ (1999), „Српство Јанка Вукотића и Митра Мартиновића“ (2008), „Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца“ (2010), „Други светски рат – одбрана Југославије“ (2014), „Југославија на стрмини Европе“ (2014), „Црна Гора у Југославији“ (2014), итд.

Владо Стругар редовни је члан Црногорске академије наука и умјетности од њене прве скупштине (1973). Члан је САНУ (од 1994) и Македонске академије наука и уметности (од 1981). Од 1989. члан је Удружења књижевника Србије (по позиву).

Добрицу Ћосића и Влада Стругара веже дугогодишње пријатељство и сродност у гледању на стварне узроке југословенске кризе и путеве будућег суживота некадашњих саставница југословенске државе. Посебну бригу двојица академика посветили су истраживању заједничких коренова српског и црногорског етницитета и бризи за очување најважнијих идентитетских вредности⁷, угрожених растућом монтенегринском мржњом и дукљанским сепаратизмима.

Њихови брижни увиди стављени су на папир у време кад није био довољно могућности да различити гласови равноправно оду у етар. Сагледана са комуниколошког становишта, ова писма потврђују познату Клаперову (1960) тврдњу о делотворности комуницираних порука према којој одређена коренсподенција има одређене ефекте на одређене људе у одређеним околностима.

⁷ У зборнику из пера руских и српских аутора који је, под насловом „Балканска криза“ 2016. објавио Словенски институт Руске академије наука (приређивач : Јелена Гускова), Момир Булатовић сведочи о томе да су представници САД 90. година тражили од њега сарадњу на отцепљењу Црне Горе од Србије, упозоравајући га да, ако он то не жели, они ће лако наћи другог ко ће уживати сви њихову подршку.

Из вишедеценијске преписке чије изабране делове премијерно доносимо, особито из њеног тона, конотацијске вишезначности и начина директног обраћања и ословљавања потписника, зрачи заједничко осећање трагизма, али не и узалудности борбе Срба и Црногораца за опстанак на овој балканској ветрометини. Ћосић и Стругар очували су високи морални интегритет и сјај духовних узора и кад су се, игром судбине, нашли у делимично различитим улогама; различитим, али не и конфронтираним. Реч је о разликама које подупиру могућност дијалога, пријатељског сучељавања у коме нико није на губитку. Ове „светлוצаве минијатуре“, које само повремено прелазе страницу-две текста, осветљавају југословенску трагедију и споља и изнутра, сведочећи о могућностима и ограничењима интелектуалаца који деле свет *заједничких значења* и стављају интерес за истину изнад других интереса.

1.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

Београд, 5. јули 1988.

Драги, поштовани Владо⁸,

Твоје писмо-студију читао сам лагано и двапут. И обрадовало ме и замишљило. Тачније: забринуло. Врло си ме забринуо! Пријатно ми је прочитати да један уман, частан и храбар за своју мисао (не само за слободу) човек, изриче ми похвале које до неспокоја обавезују, које и не могу да заслужим; које, драги друже, и не смем да заслужим; али: ако један Владо Стругар битно друкчије мисли о нашој будућности, о судбини наших народа, и српског са највише права, о Југославији, ако историчар који зна више чињеница о нашој прошлости од мене, ако тежи истим циљевима којима тежим и ја – слободи, правди, човечности, ако човек који ме је кад год сам га чуо или читао нечему научио, ако човек који је у црногорској Академији извршио умни и морални подвиг, прави национални устанак, ако такав човек верује у оно у шта ја сумњам... шта ми друго остаје осим бриге!

---

⁸ Писмо писано руком, црним мастилом, ћирилицом, на пуне четири странице формата А4. послато је Влади Стругару поштом, у Херцег Нови, где је прималац био на одмору. Ћосић се тада, према сопственом признању, налазио у фази „борбеног песимизма“. Као интелектуалац истински забринут за судбину Југославије, коју почињу да разједају најцрњи сепаратизми, сматрао се дужним да се заложи за решења која би довела до мирне прекомпозиције тадашње државе. Неке од својих теза Ћосић је крајем марта исте године изложио на заједничком скупу Удружења књижевника Србије, Социолошког друштва Србије и Филозофског друштва Србије, одржаном у Народној библиотеци Србије у Београду. Завршни став тог излагања – у коме се, поред захтева за пуну националну равноправност и потпуна грађанска права, износи и предлог о општејугословенском референдуму – гласи: „Из југословенске егзистенцијалне кризе излаз је само један: промишљањем на властито и светском искуству, научном сазнању и творачкој визији заснована, одлучна, темељна демократска реформа целокупног друштвеног, економског и државног уређења Југославије, чији основни политички субјект неће бити суверена држава као „бироократско краљевство“, него човек појединац, слободан грађанин“.

Нисам ти одмах одговорио. Не могу ни сада онако промишљено да ти отпишем како си Ти мени писао. А био сам ових дана у Словенији⁹ која ме дотукла својим агресивним антијугословенством и србофобијом. Њихова мржња, безобзирност и усијаност је изнад осећања мирнодобља; словеначка национална осећања, претежног дела словеначког народа, изразито су сепаратистичка. Имамо ли право и разумне разлоге да том народу спречавамо у име наше „добре домовине“ да буде ван Југославије? А шта ће бити са Македонијом коју је преплавила албанска популација и сатерала тај паћенички народ са поквареном интелигенцијом и шпекулантским политичарима до Куманова, Битоља, Вардара, преполовљује им и Скопље? А верујеш ли да ми Срби можемо силом да одбранимо Косово и Метохију, наиме, да им преотмемо оно што су освојили? А шта је, Владо, Југославија без Словеније, Македоније, Косова и Метохије, с муслиманском државом – Босном, која тихо и упорно протерује Србе, па и Хрвате, али се против Срба ослања на Хрватску – једну и јединствену од Старчевића до Шувара, Врховца и А. Марковића? Читаш ли хрватске новине? Видиш ли да је то веће антисроство, дубља мржња и смишљенија поквареност од било којег раздобља српско-хрватских односа? Не може постојати Југославија, ако је она пре свега отаџбина и држава за коју је само, или највише заинтересован српски народ. Најмање та држава може бити демократска, људска, просвећена и напредна. Нисам ја, драги друже, антијугословен, дакле, Србин и грађанин који је против Југославије и само за некакву српску државу. Ја сам без недоумица за Југославију, али демократску државу, и земљу без мржњи, земљу у којој мене и моје унуке неће нико понижавати и мрзети само зато што су Срби. Не може се људски живети, стварати, напредовати ако си опкољен неразумевањем, непоштовањем и мржњом. Ја, Владо, јесам за Југославију, али дубоко сумњам у могућност њеног опстанка. Деструкција делује деценијама, удаљавање вековима, приближавање само у муци опстанка, да чим та претња мине, наставе се разлике да умножавају и повећавају. У Будви сам желео да замолим своје савременике да потраже, ако постоји и неки други пут државно-политичког опстајања, осим овог, који води у нестанака, националне, верске и грађанске ратове. По мом уверењу, неминовна је

⁹ Служба државне безбедности Словеније пажљиво је пратила Ћосићеве доласке у Словенију и контакте које је имао. Крајем априла 1988. словеначка Служба јавља колегама из Србије да је Ћосић био на лекарском прегледу у Универзитетском клиничком центру у Љубљани, где је установљено да мора на операцију каротида. Крајем маја, после поновног лекарског прегледа у Љубљани, у Београд стиже слична информација. Крајем јуна, две недеље пре него је написано Ћосићево писмо Стругару, Служба државне безбедности Хрватске обавештава српску Службу о садржају разговора између Ћосића и Јована Рашковића поводом националистичких испада у Сплиту, на кошаркашкој утакмици између „Југопластике“ и „Партизана“. Навијачи су тада, у Сплиту, извикивали погрдне пароле на рачун београдске екипе, Срба и Србије, поред осталог: „Свети Сава педер“ и „Тко Хрват није, треба да се убије“. Према запису Службе безбедности Хрватске, Ћосић је рекао и ово: „То је страшно и да сам ја Хрват, ја бих се срамио, треба бити срамота ЦК Хрватске, владе и политичара, научника, писаца и часних грађана што имају такву омладину“. У наставку се бележи како је Ћосић био додатно забринут због ћутања власти о инцидентима. „Данас носе ножеве – сутра ће каме!“, наводно је рекао Ћосић, на шта је Рашковић – по истом извору – изнео став да „то више није лудорија“. „Тако је почело 1939. и 1940. и сви историјски догађаји имали су ту ирационалну мотивацију“, рекао је, наводно, Јован Рашковић, шибенски психијатар и потоњи лидер Срба из Хрватске, касније и академик САНУ.

прекомпозиција Југославије. Желео бих да ми Срби у тој прекомпозицији будемо демократе, слободари, народ који због својих интереса никог не потчињава. И никог не присиљава да живи с њим у истој држави, ако то не жели.

Залажем се за демократску проверу политичке воље свих југословенских грађана; залажем се за коначно решење „националних питања“ и управљања народне енергије у напредак, у стварање цивилизованог друштва, у стварање социјалистичко-демократског друштва (није важан назив, зналајна је његова садржина). Титовој епохи, Комунистичкој партији, СУБНОР-у и свему што смо и нас двојица стварали, крај је, и то болан, и ружан крај. Помозимо нашој деци да на нашем искуству проналазе пут опстајања под човечнијим условима него што су ови „наши“. „Револуционарне тековине“ – наше, нису више, ни наше, ни револуционарне.

Али увиђам: говорим ти неуверљиво и недостојно твог размишљања. Завршићу писмо: чекам те да се вратиш из Херцег Новог, па да седнемо и то ноћу; и сами, па да тихо разговарамо.

Предлажем ти да ово писмо упућено мени, најесен објавиш у „Књижевним новинама“ (али до септембра не излазе). Треба само да изоставиш похвале мени, а сва своја размишљања да понудиш нашим савременицима. Ми смо опет на судбинској раскрсници. Разумно је да не мислимо „јединствено“ и да у свему не будемо сложни, иако нам је слога, али када несложно пронађемо пут, неопходна за сутрашњицу.

Јави ми се чим дођеш у Београд.

Хвала ти на бризи којом си ме даривао и времену које си ми посветио.

Твоје и Тебе пријатељски поздрављам.

Добрица Ћосић

Опрости на швракопису.

Читкије не умем ни да мислим, ни да слова ређам!

2.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Херцег Нови, 8. септембар 1990.

Драги Добрице,

Са свег срца честитам ти Његошеву награду¹⁰. Твоја, броје, десета је по реду, а ја велим: прва је Твоја пошто никад веће близине између висова у по-

¹⁰ Писмо писано руком, црним мастилом, на једној страници. Послато је из Херцег Новог, Боке-шка 16, Добрици Ћосићу у Београд, Бранка Ћоновића 6. Повод за писмо је вест, обнародована два дана раније на Цетињу, да је Његошева награда припала Добрици Ћосићу за триптих романа „Време зла“ („Грешник“, „Отпадник“, „Верник“). У саопштењу жирија у коме су били Мило Краљ (председник), Хусеин Башић, Светозар Петровић, Георги Сталев, Никола Ковач, Петар Сариф, Слободан Калезић, Чедомир Мирковић и Радомир В. Ивановић, каже се да Ћосић „саоп-

литици и филозофији на којима су именилац награде и јунак добитка. У ниједном пре, одиста, откако се ова награда додељује, да је личност добитника, делом и знањем, позванија да проговори данас о суду његошевског свемира, и о српском роду међу иним народима.

Ја верујем да ћеш својим скорашњим говором у Цетињу¹¹ предсказати пут Срба у будућност, између мноштва им непријатеља, а смером савремене просвећености у човечанству.

Срећно Ти све било, Добрица Ћосићу.

Владо Стругар

3.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦА ЋОСИЋУ

Београд, 21. мај 1992.

Драги Добрице,

Пре свега, да Те поздравим с речју: желим свако добро Теби и свима у Твојој породици.

штава у снажном епском замаху и са изузетном сугестивношћу о људским судбинама и глобалним историјским процесима“. Ћосић је на гласању добио седам гласова чланова жирија, а Слободан Селенић два. У конкуренцији су била 34 писца са читавог југословенског простора и више од педесет књига различите жанровске припадности.

Нешто пре тога, Ћосић је, на предавању у Будви, и у интервјуима црногорским медијима, отворено говорио о стању српског народа, о расрбљавању Црне Горе и дубокој кризи Југославије коју „разламају сепаритзми“. Изнео је и главне факторе расрбљавања Црне Горе, позвавши руководство, народ и интелигенцију ове републике да кажу своју реч о „распаду националног бића Црне Горе“. Према Ћосићевим речима, „титоизам је пустио дубоке корене у црногорском бићу; учинио га је шизофреним, амбивалентним, добрим делом разњегошевљеним“.

Уз посредовање Милорада Вучелића, Ћосић се срео с новим руководством Црне Горе (Булатовић, Ђукановић, Маровић). Они, уноси Ћосић у свој дневник, нису прихватили његово мишљење о расрбљавању Црне Горе и уверење да овде детитоизација треба да почне одбацивањем Коминтернине идеологије о етничкој посебности Црногораца. „Није им блиска та идеја. Ћутали су“. По повратку у Београд, Ћосић нам је причао о томе како су га Црногорци дочекали с одушевљењем, а испратили с недоумицама и разочарањем.

¹¹ 28. октобра 1990, на великој свечаности на Цетињу, Добрица Ћосић примио је Његошеву награду из руку председника Скупштине Црне Горе, Ристо Вукчевића. Лауреат се одрекао новчаног дела награде у корист фонда за повратак Његошеве (изворне) капеле на Ловћен. (Данас нико не зна шта је с тим фондом, али Његошева заветна опорука о скромној капели у којој ће почивати и даље није испоштована). У подужој славодобитничкој беседи, Ћосић је изрекао и по коју грку реч о томе како нам се „на Косову историја прелама“, а издавањем Његоша – нови нараштај издаје сам себе. Црна Гора је, подсетио је Ћосић, „жижа српства“; цитирајући Андрића, указао је како је Његош „оличење косовске борбе, пораза и несаломиве наде“. Одузимањем српске димензије Његошу, нагласио је Ћосић, убија се и Његош. Тако се располажује црногорска душа. Раскол који настаје „може постати нова и продужена народна несрећа“.

„Верност највећем песнику српског језика постаје питање савести Црне Горе“, узвикнуо је Ћосић пред у знатној мери збуњеним главарима. „Само повратак Његошу може спасти народ Црне Горе од нове истраге, нових потурица. Бити данас одан Његошу, значи бити одан Црној Гори!“

И да те замолим одмах: не љути се због моје, ипак, наметљивости овим писмом.

Али, веруј ми, не могу да одолим трагању, мислима, о оном што би могло да се пре слома државе заустави данашње страдање нашег народа, Српства.

И чим сам чуо (прво по радио-вести) да Тебе спомињу као могућег председника¹² заједничке државе Србије и Црне Горе, одобрио сам тај проговор и сваком у разговору поновио, да би Ти својом личношћу, разбором, душевношћу, знањем, делом у народу и култури, гласом у свету као познат писац, одиста помогао Отаџбини.

Ти би дао том највишем положају у држави, одавно нам потребну угледност, достојност, висост.

Ти би био не вршилац протокола државе него мислилац стратегије, филозофски уносилац државотворства.

И да Ти не причам даље, мој Добрице, ја те молим, колико игде могу, свешћу и душом: пристани да Те Народна скупштина бира за председника Југославије, ако Ти искрено и озбиљно то предложи неки поштени људи.

С највећом радошћу поздравићу Те као председника Републике Југославије.

Још једаред с поздравом и особитим поштовањем, пријатељски и братски

Владо Стругар

---

¹² Година 1992. почела је у суморном расположењу. Европска заједница признала је Хрватску и Словенију као самосталне државе, Бугарска – и Македонију и Босну и Херцеговину. Југославија постоји само на папиру. „Није више потребна Европи, Немачка је у миру добила Други светски рат и сада руши творевине својих ратних пораза“, записао је у свој дневник Добрица Ћосић 17. јануара 1992. над његовом кућом на Топчидерском брду све чешће лете хеликоптери који преносе рањенике на ВМА. Крајем маја, Савет безбедности УН усваја одлуку о снакцијама које доносе скоро потпуну изолацију Србије и Црне Горе, које су једине остале у Југославији. 30. маја у подне, председник Србије Слободан Милошевић прима на Андрићевом венцу академике Добрицу Ћосића и Косту Михаиловића. Разговарају о мерама које треба предузети да би се изашло у сусрет захтевима Савета безбедности и Европске заједнице. Ћосић предлаже да Милошевић стави своју функцију републичкој Скупштини на располагање, и да се српски и црногорски главари договоре о заједничкој стратегији. Први предлог није прихваћен, други пада у повољну климу. 11. јуна по подне, у дедињској службеној вили у Ботићевој улици, Милошевић четири пуна сата убеђује Ћосића да прихвати дужност председника новостворене државне заједнице Србије и Црне Горе под именом Савезна Република Југославија. Научна и интелектуална јавност, као и обични грађани у знатној мери, подупиру овај предлог. Владо Стругар – заједно с групом академика у којој су Иван Максимовић, Славко Гавриловић, Никша Стипчевић, Антоније Исаковић, Михајло Марковић, Милош Мацура, Чedomир Попов и Никола Чобелић – тражи од Добрице Ћосића да се прими дужности и осигура државно јединство Србије и Црне Горе.

4.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 2. јун 1993.

Добрица, брате,

Пренеражен сам изненадном одлуком већине посланика у Скупштини да Ти одузме дужност председника Југославије¹³.

¹³ С муком је протекла једна од најтежих година у Ћосићевом животу. председава остатком државе за коју се од ране младости борио пушком, пером и мишљу. Настоји да на идеолошким, економским и моралним рушевинама створи озбиљну, демократску власт. Седи за столом у Палати федерације за којим је некад седео Броз, а после њега Цвијетин Мијатовић, Радован Влајковић, Синан Хасани, Раиф Диздаревић, Јанез Дрновшек, Борисав Јовић, Стјепан Месић и на крају Бранко Костић, од кога треба да прими дужност: „Немам ја шта, Добрице, да ти предајем. Председник обавља текуће послове које му одреде протокол и шеф кабинета...”

Кабинет је велики скоро као кошаркашко игралиште.

Одатле Добрица Ћосић треба, поред осталог, да командује и војском. Пре тога командовао је само у романима. У „Времену смрти“ руководио је, чак, одбраном Београда. Добио је и Суворовску битку. Потом је руководио српском војском у повлачењу преко албанских гудура...

Нешто од списатељског искуства вредеће му и сада, јер се приближава време евакуације.

У Ћосићевом роману, војвода Мишић забранио је употребу три речи: пораз, катастрофа, капитулација. „Наша земља је мала да бисмо се повлачили кутузовски, рачунајући с временом и простором“, каже (у роману) војвода и препоручује да се „безглаво бежање“ претвори у „стратигијско одступање“.

Светска штампа није престала да пише о југословенском председнику као о српском националисти, инспиратору Меморандума (који нису ни прочитали, али знају да је опак) и политичару „блиском Милошевићу“. Превииа се четврт века Ћосићеве борбе за демократске реформе. Посебно оштро га нападају француски, енглески, амерички, пољски и аустријски листови.

„Да Запад истински жели демократију у Србији и СР Југославији, он би ме данас подржао. Али, по свему судећи, његови стратешки интереси су примарно антисрпски. Не чекају ме ни успех ни слава“ – бележи Ћосић у свој дневник.

У земљи, расте подозрење према председниковим потезима и на спољњем и на унутрашњем плану. „Шпијуни, полтрони, каријеристи и покварењаци“ – тако Ћосић оцењује преовлађујућу већину у свом окружењу. Рат у Крајини и БиХ се разбуктава. Сиромаштво расте, опозиција дивља; полиција отказује послушност, примећују се гигања и у војсци. „Не могу да симулирам председника једног државног провизоријума у структури Милошевићеве и Булатовићеве странке. Жабљачка Југославија је мање држава од брионске Југославије“, записује Ћосић у дневник испод датума „10. мај 1993.“ и одлучује да поднесе оставку.

Ћосићеви пријатељи, сви осим супруге Божице, одвраћају га од идеје да поднесе оставку. Овако коментаришу: „Ти немаш право да изневериш народ“. „Биће то ново разочарење за српски народ...”

Најближи сарадници и саветници Добрице Ћосића током кратког председниковања Југославијом били су: универзитетски професор Светозар Стојановић, правник Петар Вајовић, новинари Драгослав Ранчић и Владимир Матовић, стручњак за спољну политику Пуниша Павловић, књижевник Миодраг Перишић и Иван Мркић, шеф кабинета (касније министар за иностране послове у Влади Србије). Ћосић је остао у тесној вези и с групом пријатеља која се интелектуално и политички профилисала у послератном дружењу у неформалном кружоку у Симиној 9а у Београду (тзв. „симиновци“). Та је дружина била ембрион српске интелектуалне опозиције једнопартијском систему и титоизму, а њени најпознатији чланови су, сем Ћосића, ови претежно културни прваци, универзитетски професори и академици: Војислав Ј. Ђурић, Дејан Медаковић, Мића Поповић, Павле Ивић. Борислав Михајловић Михиз, Живорад Стојковић, Војислав Кораћ,

Јуче после подне, за путовања из Црне Горе у Београд, сазнао сам по вестима радија ту одлуку. И хитам, не чекајући док се стиша узбуђење, да Ти овим писмом приђем, стегнем Ти руку, загрлим Те, благословим.

Та господа посланици су хајдучки, као из заседе, на Те ударили. Но, себе су обрुкали и срозали, а ти си остао усамљен и узвишен као што стварно јеси: великан својег народа, људски и борацки образац свога доба (како је недавно рекао председник Румуније, Јон Илијеску, при сусрету с Тобом у Београду).

Наша једна средина и наше помамљене нарави, очито је, не могу да поднесу визију и подухват самосталног ствараоца и врлог прегача, као предводника у пословима народа и државе.

Налетно су Те истисли, због тога што си мислилац и државник. Њихова грижња и стрења биће да се спомињу као кукавни надодатак свему тесногрудом и неразумном што су досад урадили, и што ће још учинити да би власт имали и њом се користили.

А ти, мој Добрица, остајеш честито и блиставо, непомерљив на висини, већ историјској, коју си давно освојио у нашем народу, и на изузетном месту које си стекао у култури Европе за друге половине 20. века.

За протекле године, пак, с положаја председника Југославије, дао си једну драгоцену изузетност политичкој култури Отаџбине. Наиме, Твоји говори у

Бата Михаиловић и Петар Омчикус. Изван овог круга, веома блиски с Ћосићем били су академици Михаило Марковић и Антоније Исаковић (с којим га веже и другарство из Другог светског рата), као и нешто млађи академик Љубиша Ракић, дугогодишњи професор Београдског универзитета.

После састанка у Штабу Врховне команде, на коме се, 27. маја 1993, у присуству Добрице Ћосића, расправљало о актуелној војно-политичкој ситуацији и кадровским решењима у врху војске, исфабрикована је оптужба да председник државе с генералима спрема војни удар! За 31. мај хитно је сазвано заседање Савезне скупштине о коме је председник обавештен факсом један час пре почетка расправе.

Војислав Шешељ изнео је у Парламенту десет оптужби за кршење Устава, а социјалисти су понављали оптужбе о тајном састанку с војним врхом и спомињали некакав стенограм. Ћосић је ту непријатну расправу пратио од куће, на телевизијском екрану. „Са садашњом умном снагом и политичком свешћу, Србија и целокупан српски народ у догледној будућности немају изгледа да ступе на пут препорода и изласка из свог трагичног XX века“, закључује Ћосић и уноси ову песимистичку оцену у свој дневник.

У бујици увреда, измишљотина, подвала и негативних процена Ћосићевих менталних и других потенцијала, није се чула ниједна пристојна реч о ономе што је, евентуално, добро урадио. „Ниједан паметан чин није ми признат“, резимира Ћосић. „Једина ми је похвала да сам наиван човек, што треба разумети тако да Срби схватају политику као непоштено делање...“

Нешто иза поноћи, после мучне расправе, Скупштина СРЈ изгласала је Ћосићево смењивање с места председника. За смену је гласало 77 посланика, 22 су била против, а 24 се уздржала.

1. јуна 1993. изјутра, Добрица Ћосић последњи пут службеним колима одлази у кабинет на Новом Београду – да се поздрави са сарадницима и покупи своје папире и оловке.

„Било је као на сахрани“, говорио је касније о том растанку.

Сви око њега били су нервозни и помало постиђени. Једино је Ћосић био спокојан. Замолио је секретарицу да му позове такси. Игром случаја, стигла је нека критика.

„Тако шта и следује председнику Републике смењеном због покушаја да с генералима организује пуч“, иронисао је Ћосић на свој начин.

Поново ће моћи да буде само писац. Чека га градња „Времена власти“, романа о психолошкој, интелектуалној и моралној драми човека на власти.

Скупштини Југославије и другде у земљи, и при сусретима у иностранству, немају премца у целокупној политичкој литератури нашег поднебља. Једва по неки говор у Привременом народном представништву (1919-1920. године), можда делимично и приближно, и промишљања Марка Никезића (1970-1972. године), ако би могли да се упоређују с Твојим говорима.

Твоји списи као председника државе, укупно узети, видовитошћу, родољубљем, човекољубљем, филозофском износитошћу, књижевном лепотом израза, надмашују све што имамо од литературе у политици, и посебно у врсти беседништва.

Ти си, Добрица, једина личност у нашем народу откад се он историјским прозива, осим случајева мање опсежних у Немањића и у Петровић-Његоша, дакле једини човек који је остварио само њему дато судбинско одређење: прво, да описује прегарања својег народа, Српства у минулим ратовима, па најзад, и сам, као државник спасаваш Отаџбину у рату унеколико црњем, а смртоноснијем од свакојег претходног народног војевања за два потоња века.

Знам да ће из ове Твоје улоге проистећи истинита повест, баш у моралном складу, у историјској вези и по књижевном изразу, спојиво значењем с целокупним Твојим делом књижевника, филозофа, историчара. Ах, како ће важно то употпуњење да буде; одиста јединствено. Такво нешто, збиља, не може да има ни један, осим Тебе, данас писац у свету; а колико их је да тако сличан износ имају, уопште, откако свет постоји, дакле, у историји?

Желим Ти да и ову књигу, вишетомну вероватно, створиш ваљаном, како је Теби својствено, и каква треба да јесте да би ушла међу Твоја претходна дела и таква се налазила врховно сред списа наше културе у политици.

Желим добро здравље и срећу Теби и свима у Твојој породици.

Братски те поздрављам.

Владо Стругар

5.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

Београд, 17. јун 1993.

Драги брате и пријатељу Владо,

Од мојих савременика и блиских људи, Ти једини имаш моћ и разлог, осећање и језик да напишеш писмо какво си мени написао. Твоје писмо¹⁴ треба

¹⁴ После смењивања с дужности председника Републике на начин који је Ћосићу личио на „класичан стаљинистички пуч“, његови пријатељи и сарадници били су више узбуђени него он сам. На једној страни, радују се што ће се писац вратити својим романима, а на другој – забринуте су због начина извођења овог акта и образложења које је дато домаћој и страној јавности.

Од ретких блиских људи стигла су писма и телеграми подршке, разумевања и солидарности.

Писмо Владе Стругара од 2. јуна је једно од најтоплијих.

На њега је Добрица Ћосић одговорио горњим писмом петнаест дана касније.

заслужити и одужити. Скроман не смем да будем пред Тобом, да те уверавам да Твоје писмо нисам заслужио; ако сам га заслужио – заслуга је и Твоја и оних паметних, честитих и неспокојних људи који још увек ходају нашем несрећном земљом. Не може, драги Владо, бити неко добар писац а да не припада великом народу; не може неко бити добар политичар и државник ако не живи и не ради у тешком и судбоносном времену. Нама што говоримо „из главе цијела народа“, који хоћемо и понекад успевамо у тој улози, меру створеног и оживотвореног даје народ и његов језик, по мом снажном уверењу – искуство патње. Обојица имамо трагичну срећу да смо савременици нараштаја који пати: своје идеале и своје заблуде; своје несналажење у времену зла и освету силних за достојанство, слободарство, непокорност... Нас двојица нећемо стићи да разумемо и испричамо своје животе и животе својих ближњих. То ће учинити наши потомци. Ја сам, можда, најупорнији од мојих исписника, настојао да суделујем у народним пословима. Много успеха у томе нисам имао. Утеха ми није мала: све што сам чинио, чинио сам са добрим намерама. С таквим намерама пристао сам да будем и председник Републике, једне рђаво и недомишљено постављене и неуспостављене државе. Био сам на најтежем задатку – сам. Зато што сам – сам, могли су тако лако и да ме свргну људи који више од отаџбине, слободе, правде и истине – воле власт; своју власт. Њима је власт ужасни порок. Они су жртве тог демонског порока. Нека се наслеђују у тој муци која никог и никад није учинила ни спокојним. Ни срећним.

Буди уверен да су ме глупи и зли, за судбину народа равнодушни људи ослободили моралне и умне одговорности која је била изнад мојих моћи. Вратио сам се свом занату. Али несрећан, забринут за сутрашњицу нашег мученог и неосвешћеног народа.

Када се одморим од речи, потражићу Те да Те слушам о ономе о чему више од мене знаш и боље умеш да кажеш.

Пријатељски Те поздрављам

*Твој
Добрица Ћосић*

Иначе, од пријатеља и познаника, после смењивања је на Ћосићева врата први закуцао патријарх Павле. У једносатном разговору вођеном на тераси Ћосићеве куће на Топчидерском брду, српски патријарх – с којим је писац раније имао редовне сусрете и размену мишљења о разним отвореним ранама, посебно о приликама на „распелом Косову“ – упутио је смењеном председнику речи искрене захвалности за оданост заједничким отаџбинским и националним идеалима. Патријарх није, наравно, одобравао начин на који су посланици поступали с председником Ћосићем, али је сугерисао трпељивост и мир узречицом „Шта је – ту је“ и објашњавао околности честим цитирањем апостола Павла и јеванђелиста. Ћосић је у свој дневник унео и ову слику опроштаја с патријархом:

„Када се за вечерњу литургију огласило звоно Вазнесењске цркве, ушао је и пошао на молитву. Пратио сам га до капијице и гледао га како хита сам ка Топчидерској звезди и својој цркви; танка сенка с владичанским штапом.“

6.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

Београд, 4. новембар 1994.

Драги Владо,

Ми, Твоји пријатељи, радосни смо што је наше поштовање Твоје личности и Твог дела, тачније речено, читавог Твог живота, потврђено овим општим Академијиним чином¹⁵. Имаш разлоге да се радујеш што Ти је и ово признање, и ова почаст, заслужена. Не знам шта часном човеку може бити теже од незаслуженог признања. А ми смо већ у годинама, а поражени Историјом, када мало шта, сем здравља и успеха наше деце и унучади, може да радује. Остаје нам, ипак, да испунимо своју људску, грађанску и патриотску дужност: да млађима понудимо неко наше искуство и знање, а отаџбини оданост у моралној усправности.

Братски ти стеже руку и жели здравље

Твој

Добрица Ћосић

7.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

Београд, 29. октобар 1998.

Драги брате Владо,

У вези са прекјучерашњим разговором у Академији, на коме си поделио моју забринутост за стање Српства у овом драматичном историјском тренутку,

¹⁵ Реч је о честитки поводом избора Влада Стругара за члана САНУ (ван радног састава). Избор је извршен 27. октобра 1994. на основу предлога који су написали академици Василије Ћ. Крестић и Милорад Екмечић. Стругар је пре тога већ био изабран за члана Црногорске академије наука и умјетности (1973) и Македонске академије наука и уметности (1981). Ћосић честитку није писао само у своје име, већ, како наводи, и у име блиских заједничких пријатеља, међу којима су истакнута имена српске науке и културе.

У српском народу продубљују се расколи. Србија и Црна Гора уводе санкције Републици Српској. Међународни посматрачи стижу на Дрину, која поново постаје крвава међа. Клинтон је укинуо забрану продаје оружја босанским Муслиманима, НАТО авијација спрема бомбардовање српских положаја у Републици Српској.

Добрица Ћосић завршава редиговање прве књиге „Времена власти“. Рукопис је преобиман, каже Ћосић, то му је највећа мана. После Божице и Ане, које су први читаоци, Ћосић шаље рукопис романа Петру Џацићу и Новици Петковићу. Ако они кажу да је роман добар – биће објављен на пролеће. У супротном, аутор га неће ни штампати (књига је изашла код Бигза 1996. године; други том романа објавила је „Просвета“ 2007).

Београдски „Досије“ објављује Стругарову књигу „Црногорски сабор српске слоге“. У краћој писаној поруци Ћосић јавља Стругару да је са великим занимањем прочитао књигу, хвалећи – осим мисаоне и научне – и њену поетску вредност. Одушевљен је срећним спојем научног и књижевног стила и језика у Стругаровој књижи.

шаљем ти неколико својих теза у којима сам нашу заједничку запитаност покушао да претворим у истинско интелектуално искушење.

Као што знаш, Академија наука и умјетности Републике Српске организује у Бијељини скуп са темом „Српски духовни простор”. Задужили су ме да припремим неколико уводних напомена за тај разговор, тачније, да сачиним неку врсту инвентара нашег исоријског тренутка и изнесем своје мишљење о природи и карактеру српске културе и српског духовног идентитета. Реч је о темама којима се, иначе, бавим дуже време, а сад сам, на љубазну молбу прекодринске браће, био принуђен да објединим, разрадим и бацим на папир своје идеје.

Хвала Ти што ћеш пажљиво ишчитати тезе које чине, можда, мој најзначајнији интелектуални став у последњој деценији¹⁶ Верујем да ћеш у том тексту препознати неке од идеја о којима смо разговарали током ове године, чак и током читаве деценије, а можда и неке од Твојих ставова и сугестија.

Стало ми је да чујем Твоје мишљење како бих избегао ризик да се загубим у тематском пространству са нужним упропашћавањима, и како не бих подлегао „патетичној нејасноћи” коју условљава агонија у којој се налазе српски народ и српска држава. Да бисмо сврсисходно размишљали о српском духовном простору данас, потребно је, по мом мишљењу, да што јасније сагледамо шта је српска нација данас, шта чини њено духовно биће и културу, у каквом свету и с каквим изгледима се заснивају духовни живот и идентитет данас.

---

¹⁶ Ово писмо Добрице Ћосића, најдуже међу онима које је слао Влади Стругару, у многеме превазилази границе жанра. Иако по тону, емотивности и изливима доминантног расположења (односно нерасположења) задржава нешто од дневничког и епистоларног карактера, у својој суштини оно представља документ програмског значаја. Писмо садржи пресек сложеног, чак драматичног историјског тренутка у коме се налази српски народ, и нуди извесне нове идеје о модалитетима консолидације његовог пољуљаног духовног идентитета. Иако је у знатној мери обојено песимизмом – пре свега због великог страдања српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини, и несмањеног притиска на преостало српско становништво на Косову – Ћосић знаке оптимизма види у уверењу да наступа период територијално-етничког прекомпоновања на Балкану, што даје основа за постепени излазак српског народа из државног провизоријума у коме је провео седам деценија. Индикативно је и Ћосићево упозорење на убрзано ширење, чак експлозију милитантног ислама који, посебно у Босни и на Косову, прераста у државну и религијску идеологију која озбиљно прети „народима који не верују у Пророка”. На скупу у Бијељини, који је одржан 29. и 30. октобра 1998, Ћосићеве тезе саслушане су с великом пажњом. Учествовало је двадесетак најистакнутијих стваралаца из Србије, Црне Горе и Републике Српске. На отварању су говорили председници САНУ (Александар Деспић), ЦАНУ (Драгутин П. Вукотић) и АНУРС (Петар Мандић). Саопштење је имао и Владо Стругар, који је и председавао једном од сесија. Угледни историчар Милорад Екмечић, кога је Ћосић изузетно ценио, рекао је да излагање „опасног историчара Добрице Ћосића” представља датум у нашем јавном мишљењу о отвореним друштвеним и државним питањима. Михаило Марковић се такође сложио с овом оценом, с том разликом што сматра да је код Ћосића било превише песимизма, нарочито у вези са судбином Косова. Ћосић је на то одговорио подсећањем да је косовско питање уистину најтежи српски проблем, и да он о њему јавно говори још од чувеног 14. пленума ЦК СК Србије из маја 1968. године. Од тада Ћосић – подсетио је на скупу – упозорава на погрешке у националној политици Савеза комуниста и државе, предвидевши несагледиве разmere српске несреће.

Дакле:

I. Вековима дијаспоричан српски народ, који је турска сила разбацала по Балкану и Подунављу, у последњим деценијама двадесетог века, опет силом – сада хрватском, муслиманском и албанском, уз одлучујућу америчку и европску подршку – доживљава националну концентрацију. Српски народ се интегрише и хомогенизује; сабија се и заокружује свој животни простор, који добија етничке границе. То је епохална промена у бивствовању српског народа; та промена условљава стварање нове националне државе са етничким границама, али не и етнички чистом територијом, која само за агресоре може бити спорна.

Дијаспоричност српског етноса и живот под страним поробљивачима, с Првим српским устанком и низом буна и устанака Срба у Босни и Херцеговини, као и ослободилачки ратови Црне Горе, условили су стварање националне идеологије засноване на ослобођењу и уједињењу српског народа у једну државу. Та идеологија се касније лако поистоветила са југословенством. Читав двадесети век Срби су посветили остварењу југословенског циља; створене су и срушене две Југославије, да би у последњој деценији двадесетог века и национално-државна и револуционарно-социјална идеологија доживеле потпун пораз.

На југословенском тлу историја је у овом веку делала сумануто. Срби су прогнани из Северне Далмације, Буковице, Равних Котара, Лике, с Кордуна, Баније, из Славоније, доброг дела Босанске Крајине, Мостара, Сарајева, са Косова и Метохије... Преостали Срби у Босни и Херцеговини сада живе у Републици Српској, у „дејтонској” држави, под окупацијом НАТО пакта, у напетој неизвесности и без могућности скорог уједињења са матицом.

Територијалну интеграцију и хомогенизацију српског народа, као последице Хрватског и Босанског рата и албанског геноцидног насиља које траје читаво столеће, пратиле су несагледне личне и породичне трагедије скоро милион Срба. Али, шовинистичко зло од којег страдамо има и своју позитивну дијалектику: изводи нас из државног провизоријума у коме смо као кривци провели седам деценија и приморава нас на стварање друштва и државе по сопственој мери и снази. Патње и страдања које су претрпели и трпе Срби прогнани са својих огњишта, доносе и позитивне историјске промене. Дијаспоричан српски народ, изложен ксенофобији других народа, обесправљен, потчињен, асимилован – који је трпео неправде и страдања и узвраћао осветама за геноцид – згушњава се на свом животном простору који може цивилизацијски и културно да покрива и економски развија, а који за суседе, изузимајући агресоре и освајаче, не може бити споран. Ступили смо у период територијално-етничког прекомпоновања, можда и државно-политичког консолидовања балканског простора. Рекао бих да је пред нама раздобље смиривања међунационалних напетости и трајног решавања национално-државног питања. На најгори начин решавају се вековни хрватско-српски и албанско-српски спорови и сукоби. Приводи се крају закасниели процес стварања националних држава дијаспоричних балканских народа који су империјалистичке силе некада спречавале, а сада га диктирају по својим стратешким интересима. У том процесу биће, ваљда, коначно решено и српско национално питање: стварање

државе српског народа. Прва претпоставка стварања суверене демократске државе српског народа у садашњим условима, јесте промена политичког поретка у Србији и усаглашавање националне политике Србије са интересима Европе, Америке и Русије.

На тлу бивше Југославије данас се према српском народу, његовом духовном идентитету и редукованом интегритету, уз проушташку Хрватску и милитантно католичанство, изразито претећи поставља милитантни ислам бошњачке државне и религијске идеологије са подршком светских исламских центара и америчким патронатом.

Двадесети век за српски народ окончава се и губитком Косова и Метохије. Не разматрајући овом приликом питање зашто и како се то догодило, и да ли је то био једини могући исход албанске агресије на српску земљу, сам губитак Косова и Метохије представља преломан, епохалан догађај. Њим се поништава смисао српских ратова из 1912. и 1993; поништавају се огромна финансијска и материјална улагања Србије у индустријализацију, просвету и урбанизацију Косова и Метохије после Другог светског рата; обесмишљавају се и велике људске жртве дате овога лета и јесени да би се угушио сепаратистички устанак Албанаца. Државно-политичком и националном капитулацијом пред ултиматумом НАТО пакта, потписаном 13. октобра ове године¹⁷, слама се херојска ослободилачка историја српског народа која му је давала величину, али и одређивала високу цену постојања. Српском народу се одузима суштински део интегритета. Он остаје без реалних духовно-моралних одредница његовског етоса и свог трагичког хибриса.

¹⁷ Мисли се на „Споразум о мисији ОЕБС-а за верификацију на Косову”, који је Слободан Милошевић као председник СРЈ потписао после вишесатних тешких преговора с Ричардом Холбруком. Ћосић сматра да тај споразум представља пристанак на окупацију Косова и Метохије, уз свестрану подршку и техничку помоћ српских власти, полиције и војске, Споразум је објављен у српским медијима 17. октобра 1998. Из 37 одредница тог акта не виде се обавезе косовских Албанаца на мир и ред. Терористичка ОВК наставља герилски рат, нема дана а да на Космету не убије по неког војника, полицајца или цивила, или не запали неку српску кућу или школу. На РТС и у новинама свакодневно се објављују сторије о тешким злочинима према српском становништву. У селу Клечка, у Метохији, откривен је крематоријум с остацима десетина спаљених Срба и Српкиња, чак и деце. Све отвореније се говори о ризику од бомбардовања НАТО-авијације. Да би то спречио, Милошевић је пристао на раније непојмљиве уступке (узалуд - наредног пролећа НАТО је започео бомбардовање које је трајало 78 дана и однело хиљаде живота). Ћосић је ту „хуманитарну акцију” назвао „малим светским ратом против Србије”.

Добрица Ћосић је све оштрији у оцени политике и потеза Слободана Милошевића. Сматра да споразум од 13. октобра представља капитулацију. У дневничким белешкама од 27. октобра 1998. детаљно пише о болу и понижењу које су доживеле српска војска и полиција у повлачењу с Косова, што је представљено јавности као победа. „Њихов бол и њихово понижење су и мој бол и моје понижење”, пише Ћосић, упозоравајући да се није смело капитулирати баш ту где се водила историјска битка „за царство небеско” и где су „оба цара пала у боју”. „Срушен је сржни национални мит”, пише Ћосић оцењујући да је овај духовни и морални пораз „најтежи у историји од Маричке битке”. Оштро критикује српско државно руководство, као и вођство Социјалистичке партије, што споразум од 13. октобра тумаче као „тријумф Милошевићеве државне мудрости”. Из Ћосићеве преписке и дневничких бележака види се постепена еволуција његовог става према Милошевићу, који је кулминирао - што ће се видети из наредног писма и беседе на Скупштини САНУ – у отвореном захтеву за подношење оставке.

Октобарску капитулацију у Белом двору прати домаћи цинизам: ултимативна капитулација слави се као политичка победа, а државничко слепило као државничка мудрост. Тако се национална трагедија преводи у националну гротеску и политички скеч. Српски народ, који су до костију понизиле сопствена власт и светске силе, као кривац и немоћник ступа у раздобље које бих назвао – окупација у патикама, с бомбама над главом у коју нишане шиптарски снајперисти. Наступа време националног потчињавања и принудног прилагођавања, које ћемо морати да прихватимо као животну неопходност док некој светској сили наша моћ да храбро и достојанствено трајемо не буде кориснија од нашег понижавајућег постојања.

Губитком Косова и Метохије, што значи и културне и уметничке баштине на том тлу, а после анексије српске духовне баштине на тлу садашње државе Македоније – чије постојање начелно не сматрам спорним – српска култура губи главнину свог средњег века. Српски народ је једини европски народ који у другој половини двадестог века губи свој „златни средњи век”: то су верске, културне градитељске и уметничке вредности, које представљају врхове византијско-српске цивилизације. Неки највиши културно-историјски садржаји и вредности српског идентитета, постојаће само у српској имагинарној библиотеци и српском имагинарном музеју. Дечани, Пећка патријаршија, Богородица Љевишка и Грачаница, постаће нови Хиландари. Приморани смо да та величанствена дела српског средњег века утемељимо у своје духовно биће и сачувамо их као садржај свог идентитета онако како чувамо Хиландар, Душанов законик и Мирослављево јеванђеље. Ту чињеницу епохалног значаја напомињем без помисли на било какво ратоборство и ревандикацију, али са уверењем да је она једна од темељних претпоставки нове националне самосвести коју Срби треба да заснују на енергији разумне наде, с циљем што бржег изласка из пораженничког мамурлука и очајничког нихилизма. Историја нема тачку ни на једном поразу и ни на једној победи. Из њених дубина и висина, долази непознато и неочекивано. Примарни идентитет Срба, као словенског и хришћанског етноса и нације, у свом миленијумском опстајању претрпео је многе промене, преображаје и ерозије. Под примарним српским идентитетом данас подразумевам: византијско-православно средњевековље, чији је врх светосавска духовност; сакрално градитељство и уметност; народно стваралаштво, чији је врх епска поезија; косовске митологеме; борбено-ослободилачки етос; патријархалну сеоску цивилизацију; књижевно стваралаштво на вуковским постулатима.

Објективна одредница српске културе није простор него време. Срби се као етнос крећу простором, а живе, мисле и стварају у времену. Стваралаштво Срба разастире се од Хиландара до Сент-Андреје и од Поганова до Крке, а траје осам векова. Српска култура нема једно средиште; она има више средишта, а већина тих средишта није више на њеној националној територији. Духовни лук српске културе разапиње се од Савиног „Житија Светог Симеона“ и Доментијанових житија до надреализма и данашњих постмодерниста. И традиције су темпоралне, а не просторне и топонимске.

Српска култура је гранична култура која је била и остала изложена утицајима спољних чинилаца и суседних култура. Спољни чиниоци били су и плодносни и разарајући. Напори за очување духовног идентитета морају данас бити снажни и промишљени, али не смеју тежити затварању, ни бити замућени ксенофобијом. Чувајући националне културне вредности, самобитност и различитост, српска култура треба да остане отворена за спољне подстицаје и универзалистичке утицаје; при томе се мора разликовати америчко-мондијалистичка супкултура од аутентичних култура Европе, Русије и осталог света.

Нагон за разликовањем је један од егзистенцијалних нагона људског бивствовања. А разлике међу народима остварују се идентитетом. Духовни идентитет се, пре свега, остварује на свом језику и грађењем на свом тлу све док свет не освоји – ако га освоји – кибернетичка цивилизација са својим системом значења. Духовни идентитет подразумева поштовање живих, трајних традиција и изврстан континуитет и када се он превазилази, па чак и кида, као што је случај са развојем српске културе, која је по свом садржају култура континуираног дисконтинуитета. Духовни идентитет као темељ и самосвојност, основа је оне вредности која једном народу даје значај и место у култури људске заједнице, доноси му уважавање и поштовање, даје право на гордост и достојанство. Духовни идентитет је корен колективне егзистенције и стабло нације. Али, духовни идентитет није вечно осећање и коначно стање садржаја, потреба, обичаја, навика. Духовна оградања су немогућа и антиљудска. Ксенофобија је аутодеструктивна и понижавајућа; она је предиспозиција за злочин.

Култура није систем трајних вредности, традиција и циљева; она је процес изложен унутрашњим и спољним енергијама и чиниоцима. Српска култура није „једноосновна” и етнички самобитна у свом историјском трајању, што сматрам позитивном основом за њен даљи развој.

Српско духовно биће разламало се државним границама, државним порецима и њиховим сменама. Раскидали су се традиције и континуитети, стварале разлике и расколи, не само просторно и генерацијски него, последњих деценија, и међу годиштима. А техничко-технолошке револуције наше цивилизације, с науком као одредницом и покретачем развоја, са супкултуром, потрошачким хедонизмом и нихилизмом као последицом слома есхатолошких идеологија, разарају и преображавају духовни идентитет нације, маргинализују његову аутохтону културу, чинећи је и анахроном. У духовном животу младих нараштаја српског народа национална култура постаје школска обавеза, предмет који се мора положити. Народна књижевност и вредности културне баштине су ствар струке, а не духовна потреба и садржај примарне свести. Ни савремена национална књижевност више нема битну улогу у духовном животу младог нараштаја. И она се ограничава на узак интелектуални слој, претварајући се, такође, у струку. Савремена ликовна и музичка уметност имају све мања и све безначајнија обележја тла и средине у којима настају; и тематски и стилски се универзализују. На тај стваралачки процес није могуће и не треба утицати.

Српска култура, заснована у немањихкој држави на православној вери, прошла је кроз неколико развојних периода. Преображавала се, удаљавала од православља и манастирства, приближавала се модерном добу, западно-европској, тачније, романско-германској култури, материјалистичкој и рационалистичкој цивилизацији, настојећи да сустигне духовне и културне мене и токове западно-европске културе. Стварно сустизање западно-европске уметности остварило се у другој половини двадесетог века. Српска култура у области уметности и хуманистичких наука, које нису условљене великим материјално-финансијским улагањима, сустигла је уметност и идејне токове западних народа и савремене светске цивилизације. Ми смо први српски нараштај после краја византијске епохе који је сазнајно-стваралачки сустигао европске и светске духовне токове и кретања.

У овом часу немам храбрости да пророкујем будућност српске културе, која с православном вером твори духовни идентитет српског народа. Она ће делити судбину српског друштва, али не у потпуности. Духовно стваралаштво подлеже и позитивном и негативном утицају економије и политике, слободе и неслободе, али свагда задржава и аутономију, развија се унутрашњим мотивацијама, аутогенезом и властитом динамиком, коју више од објективних условљавања одређују појединци – стваралачке личности, снагом свога дара и убеђења. Духовно стваралаштво надживљава ратове, националне и духовне кризе, победе и поразе; оно је индивидуално до највишег ступња. Стваралачки геније није условљен стањем нације и друштва на чијем језику мисли и ствара. Нашу одговорност за будућност нације, њеног духовног идентитета и развојног потенцијала, видим данас у афирмисању и развоју сваке стваралачке и научно-проналазачке могућности. Појава названа „одлив мозга“ несагледно уназађује српско друштво и његову културу. Поред одбране српског духовног простора и идентитета, највећа брига треба да нам буде обезбеђивање објективних услова за развој индивидуалних стваралачких могућности, особито у младим нараштајима.

Наше доба има неке сличности са добом у коме су се сусретали, сударали и прожимали хеленизам и хришћанство. Тада су пагански богови умирали пред хришћанским Богом. Сукоб хеленизма и хришћанства родио је византијску цивилизацију. Живимо у времену темељних преображаја света и настајања нове цивилизације. Хришћански Бог узмиче пред кумирима материјалистичко-техничке и потрошачке цивилизације. Папа Војтила је привео крају претварање католичанства у световну идеологију и политику хегемонизма. У земљама у којима је владао атеизам бољшевичког социјализма, „на рушевинама система нада и душа“ обнавља се православно хришћанство са идеолошким ревандикацијама. Ислам је последњих деценија у експлозивном ширењу, са снажним фундаменталистичком, ратничком струјом која озбиљно прети народима који не верују у Пророка. „Нови светски поредак“, под окриљем идеологије људских права и са хегемоном света – Сједињеним Америчким Државама – устремљује се у прави крсташки поход на Русију и њене просторе. Модерна супкултура, чија је домовина САД, помоћу електронских медија и компјутер-

ских комуникација постаје владајућа култура данашњице. Рушење традиција схвата се као постулат прогреса.

Георгије Флоровски сматра да је „наше доба критично доба, доба кризе и неразрешивих напетости... Ако уопште постоји нека историјска будућност, може се лако десити да та будућност буде намењена некој другој цивилизацији, вероватно оној која ће бити потпуно различита од наше”. Ако је ова мисао тачна, а мислим да јесте, нама савременицима, с „нелагодношћу припадања једном свету у преображају”, припада и изазов стваралачких одговарања на захтеве будућности.

До скорог сусрета, на коме ћемо детаљније размотрити утемељење и носивост мојих ставова, као и Твоје евентуалне примедбе, срдачно Те поздрављам.

*Твој
Добрица Ћосић*

8.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

Београд, 22. јуни 1999.

Драги Владо,

На данашњи дан сећам се 22. јуна 1941. и пробужене наде у ослобођење од Немачке, у долазак Црвене армије, у победу Комунистичке партије, у настајање новог доба – социјализма... Та моћна нада сада је праисторија. Онако како се мењао и променио свет од 22. јуна 1941, мењали смо се и променили и ми. Променио се и Добрица Ћосић!

Кроз три дана, у четвртак, одржаће се Годишња скупштина САНУ. Одлучио сам да говорим на том скупу и да затражим оставку Слободана Милошевић¹⁸, кога сам неко време подржавао, највише у периоду 1991-1992. Веро-

¹⁸ Однос Добрице Ћосића према Слободану Милошевићу и његовим идејама протекао је у знаку динамичног и веома занимљивог еволутивног лука. Као и широј јавности, млади политичар ушао је у „видно поље“ српске интелигенције после Осме седнице ЦК Савеза комуниста Србије (23. и 24. септембра 1987). Иако је за Ћосића тај пленум био само „обрачун у оквиру титоистичке идеологије“, „судар у оквиру једног бирократског клана“, није остало непримећено да је Милошевић био борбенији, и да је победу извео готово спектакуларно, храбро и одлучно, на отвореној сцени и пред телевизијским камерама. Код Добрице Ћосића и знатног дела српске критичке интелигенције, тај обрачун је оставио привид демократске борбе. После чувеног говора у Косову Пољу (27. априла 1987), поверење у Милошевића као народног трибуна нагло је порасло, па су му пришли и културни ствараоци из редова некадашњих дисидената, пре свега књижевници. Добрица Ћосић почео је да добија више простора у медијима, а објављивање његових књига није наилазило на тешкоће које су га пратиле за време власти Ивана Стамболића и његовог ујака Петра. За Петра Стамболића Ћосић је умео да каже како је, после краља Милутина, најдуже владао Србијом

После избора за председника Председништва Србије, на којима је Слободан Милошевић, између четири кандидата, добио 80 одсто гласова, Ћосић бележи у свој дневник (15. новембра 1989) како је Србија поверовала да ће Милошевић водити „српску политику“, и изборити се за равноп-

равност Србије и Срба у Југославији. „Доста јој је (Србији) Стамболића, Марковића, Минића, Чкребића, Љубичића и осталих вазала“, записује Ћосић. „Било је довољно да на политичку позорницу Србије ступи нови човек, одлучан и храбар, па да поверује да ће бити реформатор, да ће се одрећи титоизма и изборити се за равноправност српског народа са осталим југословенским националностима“.

Први сусрет Добрице Ћосића и Слободана Милошевића догодио се почетком 1990. године у дипломатском клубу на Дедињу, на разговору с израелском делегацијом у чијем су довођењу посредовали Клара Мандић и Душан Михајловић. „Он је комуниста који има модерну концепцију економије, комуникације и развоја, какву нисам чуо ни од једног комунистичког функционера; оставио је утисак самоувереног и одлучног политичара“, региструје дневнички Добрица Ћосић дојмове са тог сусрета. Средином јула исте године, Ћосић је, као гост, присуствовао почетку првог (оснивачког) конгреса Социјалистичке партије Србије у Центру „Сава“ на Новом Београду. На конгресу су учествовали многи Ћосићеви партизански и поратни другови са левнице, а његови веома блиски пријатељи Михаило Марковић и Антоније Исаковић изабрани су и у органе нове партије.

Током првих година „малог светског рата против Србије“, и у време борбе за обједињавање српске народносне енергије, Ћосић и Милошевић имали су повремене сусрете. Писац је у више наврата јавно рекао да Милошевић није кривац за избијање рата и распад Југославије, за шта су га често оптуживали управо они који су – уз подршку иностраних центара моћи – изазвали крваву сецесију. У интервјуима и изјавама на скуповима Ћосић је у неколико наврата веома позитивно оценио Милошевићеву улогу, и њега као личност, наглашавајући да га осматра „као хроничар и писац овог доба“, те да се према Милошевићевој политици не односи страначки. Касније се тим оценама често манипулисало у домаћој и страниј јавности, а најдубљи траг оставио је део подужег интервјуа Милораду Вучелићу за „Политику“ од 13. септембра 1991. Тај пасус, који је повремено грубо фалсификован, гласи овако:

„Сматрам да после Николе Пашића, у Првом светском рату, ниједан политичар није имао теже услове и веће бреме од Слободана Милошевића. Он се храбро посветио обнови српске државе и спасавању српског народа од новог поробљавања и уништавања, а том се циљу супротстављају многи и моћнији непријатељи и тешко премостиве препреке. Са својим општепознатим недостацима и промашајима, особито у персоналној политици, закашњавањем у демократизовању српског друштва, медијској некомуникативности, Слободан Милошевић је, по мом мишљењу, од свих српских политичара у последњих пет деценија највише урадио за српски народ. Његова генерална национална политика, стратегија и тактика, сматрам да је реалистичка и добро усмерена. Али, Слободан Милошевић је могао и морао да уради више него што је урадио.“

Иако је, касније, у више наврата јавно критиковао аутократски стил владања Слободана Милошевића, Ћосић је био веома оштар према ДОС-овској власти. У дневничким записима и јавним иступањима, Добрица Ћосић је јарким бојама осветлио један од најбуријих и најтрагичнијих периода новије српске повести. Писац је врло брзо спознао право лице Ђинђићеве владавине и разоткрио заблуде оних који су пошли за њим; признао је да им је и сам у једном неопрезном тренутку поверовао, али се после горко покајао. Није му било тешко да се јавно постиди што је 5. октобра 2000. године, у пола десет увече, „Гласу Америке“ дао изјаву о томе како је у Србији, без проливања крви, наводно победила демократска револуција (касније је написао да је, у ствари уместо демократије изведена „криминална револуција“). О томе је оставио белешку у свом дневнику од 2. фебруара 2002. Нешто ниже, на истој страници, Ћосић је забележио како се у Србији наставља самоокупација и да „ступамо у дуго, деценијско ропство“. „Никад, заиста никад у прошлости, Србијом нису владали, били моћнији и гласнији, гори, покваренији и безначајни људи“, бележи Ћосић 3. априла 2002, додајући како је Ђинђићева екипа, коју назива „политичком булументом“ и „интелектуалним олошем“, показала своје „право лице: властољубље, користољубље, непатриотизам, слугерањство према страним силама – Америци, Немачкој, Европској унији“. О Ђинђићевој енергији Ћосић пише с уважавањем, жалећи што се тај динамизам окренуо у погрешном правцу: челник ДОС-а је око себе у кабинету „окупио људе сумњиве прошлости“, „кадровски је обогаљио Србију, претварајући је у мултипартијску, али партитократску државу“, „опасно је приватизовао власт, претворио Србију у своју фирму којом владају његови људи“. Тзв. „кризни штабови“ сменили су, понегде моткама и пребијањем, више хиљада

вао сам да је патриота и да ће омогућити демократски преображај Србије. Сад видим да је обмануо и мене и целокупну демократску јавност. У сарадњи са

директора фабрика и установа најразличитијих делатности, а на њихова места инсталирали, без елементарне процедуре, своје подобне активисте и рођаке, најчешће без школе и икаквог искуства; тако је и за председника српске Владе ускоро дошао активиста из Ниша без завршеног факултета, што се у Србији није догодило још од Другог светског рата. Ћосић се посебно осетио пониженим у време хапшења и изручивања бившег председника Србије и Југославије Хашком трибуналу. „Земља несреће је истовремено и земља срамоте; ова ноћ је и ноћ српског понижења“, уноси Ћосић у свој дневник 30. марта 2001. године, а три дана касније, 2. априла, бележи и овај став:

„Ноћ је, не могу да спавам од стида који су српском народу нанели његови државници и политичари. Они су у српску историју својом кратковидом и кукавичком политиком уписали један од најтежих пораза: хапсећи Милошевића по америчком ултиматуму који је истицао 31. марта, они су Америци, Европској заједници, Западу, поклонили политичку победу; опрали су им савест за мали светски рат против Србије; учинили Милошевића жртвеним јарцем Запада; они су усташама, Муслиманима и Албанцима, србомрсцима и злочинцима, дали историјски доказ да је Србија била агресор у грађанском, међунационалном и верском рату на тлу Југославије; они, Коштуница и Ћинђић са својим трабантима, дали су право свим српским непријатељима и натоварили кривицу српском народу за „агресију“ на Хрватску, Босну и Косово... А свет бруји: ухапсили су Милошевића за 50 милиона долара!“

После изручења Слободана Милошевића Хашком суду, Ћосић, испод датума „29. јун 2001“, уноси овај став: „Јуче, на Видовдан, Слободан Милошевић је изручен Хашком суду. Зашто баш на Видовдан? Зашто интелигентни Ћинђић тако ружно пориче национални мит? Из Централног затвора, у комбију у коме носе намирнице, на неки хелиодром код касарне на Бањици, одатле полицијским хеликоптером на Тузлански аеродром, а онда војним авионом, вероватно НАТО-а, у Хаг, па са лисицама на рукама, погурен, између двојице полицајаца који су га вукли - у шевенингенски казамат“. Ћосић подсећа да је одлуку о изручењу, кршећи став Уставног суда, и не обавестивши председника СРЈ Војислава Коштуницу, донела Ћинђићева влада. Како бележи Ћосић, Ћинђић је о тој одлуци претходно обавестио америчког државног секретара Колина Пауела...

Током суђења Слободану Милошевићу у Хагу, Добрица Ћосић је у више наврата говорио о томе како је бивши председник, као хашки суђањ, уместо себе бранио српску државу, и како је изнео чињенице од значаја за будућу (објективну) повест стварних узрока разбијања Југославије и каснијих крвавих ратова. Према Ћосићевим речима, својим храбрим и јасним ставовима Милошевић је на хашком суђењу спречио да се сакрије прави смисао „хуманитарног“ бомбардовања Србије и Црне Горе, односно, у знатној мери срушио је план по коме би се „жртва претворила у злочинца, а злочинац у судију“.

На вест о Милошевићевој смрти у хашком казамату под недовољно разјашњеним околностима (10. марта 2006), Добрица Ћосић, дан касније, у свом дневнику понавља оцену према којој је Слободан Милошевић политичар који је, после Пашића, „понео најтеже политичко бреме у 20. веку“. „И сломи се под тим бременим“, закључује Ћосић. „Херојски, интелигентно, антологијски је бранио Србију и српску истину и правду пред криминалним Хашким судом. Можда се том одбраном и антиамериканизмом рехабилитовао пред својим савременицима и Историјом“.

У завршној белешци поводом Милошевићеве сахране у дворишту женине куће у Пожаревцу – уз подсећање да су присталице Либерално-демократске партије и Грађанског савеза на Тргу републике у Београду балонима и пиштаљкама прослављали Милошевићеву смрт – Добрица Ћосић у дневничкој белешци од 28. марта 2006. износи свој закључни, у знатној мери уравнотежен став:

„Милошевић до Хага – самовољан и кратковид државник, одговоран за многе поразе, а пре свега у спорости демократизовања земље и напуштања титоизма; у Хагу – национални херој у одбрани истине о српском народу. Задивљујућим памћењем догађаја и људи бранио је истину, никог није оптуживао да би смањено своју одговорност. Он је морално срушио Хашки суд. Огромна, противречна, трагична фигура српске пропасти. Његовој слави петогодишње одбране од криминалне хашке оптужнице – није равна ниједна судска слава у одбрани правде и истине у Европи. Ја сам му, као председнику Србије и Југославије, био политички противник, а поштовалац њега као хашког оптуженика... Јесте убијен у хашком суду. Нису намерно хтели да га лече“.

њим на државним пословима, а нарочито у Босанском рату и у начину мог смењивања, доживео сам га као подлаца и нечасног човека. Моја је људска и српска дужност да га са говорнице Академије позovem да поднесе оставку. Спремио сам и текст, у чијем ми је уобличењу помогла Ана.

Божица мало страхује од последица које могу да имам, посебно моја породица, али ја верујем да сам написао говор који је достојан Академије и који је на висини моје одговорности пред српским народом. Ана се нимало не боји последица... Знам да је ово чин који може да ме увуче у српску политичку мочвару, али ја нећу у њу добровољно да ступим. Желим само да опоменем народ, и да изразим своје страховање да титовце не замене равнорорци.

Молим те, брате Владо, да прочиташ овај текст и да ми сутра, а најкасније у среду, изнесеш своје мишљење и евентуалне примедбе.

Почео бих овако:

Претпостављам да вам је познато да сам се ја сврстао међу оне академике који се нису саглашавали с актуелном политизацијом Академије. И данас имам исто мишљење. Међутим, наше данас можда није ниједно данас у последњој деценији српског народа. С тим уверењем сам први пут после шест година стао за ову говорницу да будем солидаран са онима који мисле да се из ове куће данас мора да чује мишљење и о политичком стању Србије које, уверен сам, јавност ове земље жели да чује.

У установи чији смо чланови и сарадници, политика би требало да буде суштинско разумевање људске и националне ситуације и интелектуална одговорност за судбину народа и његове културе. За Српску академију наука и уметности, оклеветану злонамерним и аморалним тумачењем нацрта Меморандума из 1986, и политика када је метаполитика или надполитика, која додикује академицима и Академији, постала је баук којег се клоне људи посвећени науци и уметности. Меморандумска траума оставила је прејаки печат на јавно лице Академије; можда га је и замрачила онима који верују у нашу позваност и ауторитет. А управо у том времену, Историја је протутњала поред нас немих, а Србија се сурвавала. Титоизам у распаду и разбијање Југославије, уз снажну подршку спољних антисрпских чинилаца, изазвали су у српском народу егзистенцијалну кризу – најдубљу после 1813. године; кризу за коју нисмо имали способне људе, на коју нисмо имали праве и спасоносне одговоре 1991. године до косовског слома ових дана. У српским поразима и несрећама овога доба, има оних које се нису могле спречити; али је, чини ми се, више оних које су се разумном, прилагодљивом и имагинативном политиком могле спречити. Катастрофални исходи наше националне и државне политике учинили су у овом српском сумраку политику питањем судбине српског народа и тиме животним питањем науке и уметности којима служимо.

Где смо, шта ћемо, куда ћемо?

У последњој деценији збиле су се епохалне промене у свету и бивствовању српског народа. У тим променама на европском простору, српска нација је претрпела најтеже губитке и има данас најгори положај. Политички су изгубљени ратови вођени за ослобођење и уједињавање српског народа. Разбијена

нам је држава коју смо заблудно сматрали својом отаџбином. Изгоном из Хрватске, Босне и Херцеговине, са Косова и Метохије, Срби су изгубили територије на којима су вековима живели. Остатак Срба у Босни и Херцеговини живи под окупацијом Западне алијансе. Раскол између Србије и Црне Горе прети распаду државног провизоријума – Савезне Републике Југославије. Србија, уставно - правно конституисана по централистичком државном моделу, са недемократским режимом ретардираног титоизма, прожета је произведеним и опасним незадовољством Војводине, Београда и других крајева Републике који захтевају вишу самоуправу, а спољни чиниоци подстичу дезинтеграцију Србије. Неправдама и санкцијама, лажима и мржњом произведеним у медијима, један свет нас је тешко понизио, додељујући нам улогу жртвеног јарца у својим циљевима, а ми смо му у томе припомогли.

Србија животари и назадује економски, цивилизацијски и политички у изолацији од света под тешким, ових дана и додатним санкцијама Америке и Европске уније. У том времену, привреда нам је пропала, друштво сиромашило, корумпирало се и криминализовало, створила се каста пљачкашких капиталиста са лумпен – буржоазијом и мафијашким клановима, а сви садржаји социјалне државе и друштва солидарности урушили су се скоро потпуно. Ми ступамо у социјалну беду и животну неизвесност какве нисмо имали у XX веку.

После краха бољшевичког социјализма у Русији и источним земљама, у такозваном посткомунистичком периоду, Србија је једина земља у којој није темељно промењен политички поредак, у којој није извршена својинска транзиција, у којој доминира структура партијске државе и влада аутократски режим са личним избором управљачког кадра. А Србија је, међу социјалистичким државама, била земља са најдубљим демократским традицијама, и у Титовој Југославији са најјачом демократском опозицијом титоизму.

Најтежу несрећу, коју не сматрам да је била и неизбежна, доживели смо у овом Малом светском рату*, који су за своје циљеве водиле Америка и Европска унија против Србије и Црне Горе.

***

Трагичне последице тога рата не окончавају се капитулацијом и садашњим изгоном Срба са Косова и Метохије; оне ће се тек у наредним деценијама испољавати и рањавати српско национално биће. Слава коју смо заслужили херојским отпором наше војске против најмодерније техничко-технолошке агресије и достојанственим трпљењем народа да га 78 дана убија и разара америчка и европска авијација, сумњам да је адекватна жртвама које смо дали и патњама које нас чекају. Косово и Метохију смо изгубили. Оно што су Тито и његови српски вазали започели и скоро привели крају у самоуправном социјализму, Слободан Милошевић је доконтчао неразумном политиком, ако се његова политика према Косову може сматрати политиком. Да је то политика, њен протагонист не би могао да је назове победом и изјави да је одбрањен територијални интегритет и државни суверенитет Југославије.

То што смо преживели у последњој деценији, вероватно није крај српским несрећама. Ми смо пред опасношћу да нам се руши и овај остатак државе, да губимо националне територије, слободу и права да одлучујемо о себи и будућности, ако наставимо досадашњу државну политику.

Ових дана, из политичких центара Европе, слушамо о пројектима о послератној економској реконструкцији Балкана и условима за придружено чланство у Европској унији. И Европска унија и шефови држава „Групе 8“ свако инвестирање у Србији и скидање санкција условљавају променом политичког поретка и одласком са власти председника Милошевића. Подразумевајући већ традиционалне политичке притиске и уцене Србије, не треба заборавити да светски моћници своје претње српском народу по правилу и остварују. Такво условљавање скидања санкција и пријема Србије у Европску унију не сматрам демократским поступком. Али, ако ће Србија због свог председника бити једина европска земља у гету и једина балканска земља која ће остати ван Европске уније, ван могућности да се у њу укључи, онда се за спас српског народа морамо сви сагнути, а пре свих председник Југославије. Тим пре што је прихватање ултиматума који су донели Ахтисари и Черномирдин наш суверенитет тешко нарушен: државна граница са Проклетија померена је на Копаоник, а на Косову и Метохији успоставља се протекторат.

Време које нам је историја омогућила за преображај титоистичког друштва – потрошено је. У овој земљи више не сме да се води национална и државна политика самовољом председника Слободана Милошевића и по ултиматумима Америке и Европске уније. Ваљда смо, на несрећама које смо преживели у последњој деценији, као народ стасали до свести о себи и свету у коме постојимо. Да се спасавамо од амбиса пред којим смо, морамо да оставимо за собом досадашњу националну и државну политику и извршимо промену политичког поретка у земљи. Та промена треба да се изврши искључиво легитимистички и демократском процедуром.

С ким да започнемо препород Србије, судбоносно је питање.

На политичкој сцени Србије доминирају странке и политичари са ретардираним идеологијама грађанског рата, пораженим развојем света. Те идеологије и странке, насловљене као „левица“ и „десница“, обе данас са демагошким демократском реториком, обе морално компромитоване на власти, историјски су конзервативне и без персоналног ауторитета. С њима на власти, наставиће се заостајање и пропадање Србије. Србији су неопходни способни људи са новим идејама и визијама нове политике за просвећено, цивилизовано и демократско друштво. А таквих људи је највише ван садашњих политичких странака; људи којима власт неће бити циљ него само оруђе препорода. А почетак политичких промена у земљи треба да буде оставка председника Савезне Републике Југославије Слободана Милошевића.

Ја апелујем на патриотску савест, људску и грађанску одговорност Слободана Милошевића да својом оставком¹⁹ омогући почетак неопходних промена у Србији и Савезној држави.

До скорог виђења у Академији, или тамо где Ти предложиш,
Срдачно Те поздрављам.

Твој
Добрица Ћосић

¹⁹ На Годишњој скупштини САНУ, одржаној како је и планирано, 4. јуна 1999, о политичким приликама у Србији разговарало се у другом делу. председавао је Дејан Медаковић, челник Академије.

Први говорник је био Никола Милошевић. После њега, Добрица Ћосић настојао је да докаже, на изненађење многих, да је национална и државна политика Слободана Милошевића доживела бродолом, и завршио излагање захтевом за неопозивом оставком. Ћосићев говор изазвао је вреху различитих гласова. Својим беседама подржали су га Предраг Палавестра, Дејан Деспић, Младен Србиновић, Љубиша Ракић, Драгослав Михајловић и Матија Бећковић. Предлог за оставку Слободана Милошевића оспоравали су Иван Максимовић, Михаило Марковић и Коста Михајловић.

Штампа, радио и телевизија потрудили су се да се од шире јавности сакрије Ћосићева иницијатива. „Политика“, „Борба“ и други дневни листови, као ни РТС, нису објавили ни слова из Ћосићеве беседе. „Борба“ од 25. јуна само констатује да је било и речи о „садашњем положају српског народа“. „Политика“, истог дана, доноси на културној рубрици опширан извештај са Годишње скупштине САНУ. Даје изводе из годишњег извештаја Дејана Медаковића, председника Академије, и из обраћања Бранислава Ивковића, министра за науку у Влади Србије. Новинар подсећа да је од 141 члана САНУ, Скупштини присуствовао 101 академик. Наводи се и списак учесника у расправи о другој, „врхој“ теми, укључујући и име Добрице Ћосића. Али, не доноси се ни реч о ономе што су академици казали, нити има икаквих алузија на захтев за оставком. „Политикин“ текст илустрован је фотографијом са Скупштине, на којој се (без новинарске идентификације) види, у првом реду, и Добрица Ћосић, који седи поред Бошка Петровића и Предрага Палавестре.

„Тај се догађај ипак не може сакрити, сазнаће Србија шта сам рекао“, записао је Ћосић у свој дневник 26. и 27. јуна. Истовремено, писац у дневнику региструје рефлексе неповољних збивања у другом делу државне заједнице. „Из Црне Горе стижу вести да је то расрбљено и разнегошевлано племе, заведено американизмом и хедонизмом прогреса, одувек нерадно замамљено новим, највише туристичко-шпекулантским могућностима за нерад и лак, пријатан живот, заиста кренуло у сепаратистичку политику“, бележи Ћосић.

У дневник преноси из новина податак да су 74 универзитетска професора потписала петицију за осамостаљење Црне Горе. „Словеначки синдром, који сам уочио док сам био на дужности председника СФРЈ, са Милошевићевом аутократијом, међународним санкцијама и америчко-европским антисрпством – бујао је и сада је главна политичка енергија Црне Горе“, стоји у Ћосићевом дневнику испод датума „26. јун 1999“. На истом месту, забележена је и ова суморна прогноза даљег развоја српско-црногорских односа: „Црна Гора ће постати засебна, вазална држава, државица шверцера, келнера, шофера, собарица и портира, службеника „терцијарне делатности“, Његош ће им сићи у колективну подсвест, чиниће им предмет науке о књижевности, српско осећање ће се угасити, јунаштво и чојство постаће само фолклор; српско црногорство ће бити „невјера“, „губа у торини“, Срби ће бити „потурице“ а „Горски вијенац“ ће доживети своје изврнуто, парадоксално остварење: Срби ће бити потурчењаци, Срби ће бити „невјера“ коју ће прогањати. Повешће се прави етнички рат против српства; црногорство ће пре краја 21. века бити националност јача од хришћанске религије. Или ће се Црна Гора поцепати на албанску, муслиманску и српско-црногорску територију, што је, такође, реално.“

9.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

1. април 2001.

Драги Владо,

Обрадовало ме је Твоје писмо, како ме увек радује свака Твоја написана или изговорена реч: јер то је реч истине и доброте. Свака Твоја сагласност са мојим мишљењима био ми је доказ да не грешим. А моја су искушења била пречеста и претешка за један скроман и частан живот. Нисам, драги Владо, спокојан ни када ме Ти увераваш да сам на путу Истине и Правде. Плашим се самоуверења и охолости које јесу наш људски најчешћи грех.

Уз радост коју ми је донело Твоје писмо, оно је изазвало и искрен страх од прејакe похвале. Не, драги пријатељу! Нисам ја тај кога Ти сматраш толико одговорним у овом српском рвању са судбином; наиме, ја нисам увек био на висини одговорности на коју ме је обавезивало поверење које су према мени имали моји савременици. У својим записима, ја сам изрекао доста својих грехова и неиспуњење моралне дужности. Записи које исписујем последњих година, ако заслужије пажњу читалаца и потомака, садрже моја увиђања о најтежим гресима према нашем народу, неизвршеним дужностима које ме озбиљно терете. Нескромно: охоло помишљам, морао сам другачије!

Увиђаш ли, Владо, колико су српски писци и научници, они који чине „интелектуалну елиту“, заблуде посејали и умножили у националној идеологији? Нећу Теби да их набрајам. Страх ме је сваке велике похвале, па и оне која долази и од најчаснијих и најумнијих савременика, међу којима сврставам и Тебе. Да заћутим и изговорим ти само – хвала!

Жели ти здравље и спокојство Твој

Добрица Ћосић

април 2001.

Сраман, поразан српски дан!²⁰

²⁰ За будуће објективне аналитичаре српске новије повести на почетку века који је Добрица Ћосић назвао *туђим*, опаска испод датума је, можда, значајнија и од самог писма; ова необична врста дистанцирања види се и из наслова Ћосићевих дневничких бележака, објављених 2011. године - „У туђем веку“ - као и из наслова другог тома, који је Ана Ћосић публиковала после Ћосићеве смрти, уз напомену да га је писац припремио за живота, и захтев да буде објављен после смрти, што је и учињено 2015. Сматрајући да је заокружио свој романсијерски вишетомник, Ћосић преосталу енергију и слободно време посвећује дневничком регистровању и коментарисању бурних догађаја у Србији XXI века, којом се у романима иначе није бавио. Ослоњен на читалачко искуство с најбољим домаћим и страним писцима мемоара и дневника (на његовом радном столу стално је, до смрти, била отворена књига „Антимемоара“ Андреа Малроа), Ћосић је одлучио да и сам буде ангажовани сведок епохе у чијем је стварању суделовао; испоставило се да је реч о једном од најискренијих и најпоузданијих сведока.

Првоаприлско понижење јасније је из Ћосићевих дневника. Тога дана (2001), у четири сата и 35 минута изјутра, из резиденцијалног објекта у Ужичкој улици у Београду, који му је био стављен на располагање овереним документом с потписима Зорана Ђинђића, Војислава Коштунце и

10.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 21. децембар 2001.

Драги Добрица,

Милана Милутиновића, одведен је у Окружни затвор бивши председник Слободан Милошевић. Како стоји у књизи „Госпођа тужитељка“ Карле дел Понте (објављеној 2008), из Хага је Србији био постављен рок да ухапси Милошевића до 31. марта 2001. Према истом извору, Ћинђић је на састанку с Карлом дел Понте 3. марта казао за Милошевића: „Он ће сигурно бити ухапшен. Изручићу Милошевића Хагу па макар морао да га киднапујем“. Пред Окружним судом у Београду већ је био покренут кривични поступак против Милошевића, али не због ратних злочина већ због сумње на кривично дело за које се одговара пред домаћим судовима. Пре киднаповања, Чedomир Јовановић донео је Милошевићу документ с печатом Владе Србије (и напоменом „по овлашћењу председника Владе др Зорана Ћинђића“) у коме се ухапшеном гарантује да „неће бити изручен ниједној правосудној нити другој институцији изван земље“, као и право да има свакодневну посету породице.

У своју бележницу, руком, црним мастилом, Ћосић, не без осећања стида, записује како је Милошевић „поклонио победу недостојнима себе – светским разбојницима, домаћим хохштаплерима и страним плаћеницима“. Нешто ниже, истог 1. априла, Ћосић уноси у дневник и пасус који у многе објашњава природу власти која се самопрогласила за демократску и наговештава будуће невоље са западним силама:

„Запад тријумфује. Захтева да се (Милошевић) преда Хашком суду. Њима је неопходан алиби за непријатељску политику према српском народу. Наставиће да врше притиске и да уцењују. Њима није довољно што је Слободан Милошевић у београдском, српском затвору; они траже да буде у хашком, европском затвору. Да Немачка, Европа и Америка докажу да су водиле исправну, праведну политику према српском народу. И оне ће на нашој патњи и понижењу потврђивати да су демократија и цивилизација, а ми – варвари и ратни злочинци“.

На Видовдан исте године, пре него је Карла дел Понте то и очекивала, уз посредовање америчких, британских и других обавештајаца и снажну финансијску потпору са Запада (Вилијам Монтгомери, амерички амбасадор у Србији, признао је, у својим мемоарима „Кад овације утихну“ и у филму „Коначни обрачун“, да су САД и Европска унија у обарање и хапшење Милошевића уложиле „много више од сто милиона долара“), Милошевић је – преко тузланског аеродрома – изручен Хагу. За испоруку која је – како се може закључити по спору који се пред судом у Београду води против управника престоничког затвора – била незаконита, претходно су се на седници Владе Србије изјаснили сви министри осим Обрена Јоксимовића; одлуку су подржали и савезни министри из Србије Борис Тадић, Расим Љајић, Војислав Андрић и Зоран Живковић, а потписе су, са службеног пута у иностранство, послали тадашњи потпредседник Савезне Владе Милољуб Лабус и министри Горан Свилановић, Момчило Грубач и Саша Витошевић. Операцијом изручења руководили су Зоран Ћинђић и Небојша Павковић, начелник Генералштаба. Председник СРЈ Војислав Коштуница обавештен је о изручењу око 22 сата, а авион с Милошевићем полетео је с тузланског аеродрома ка Хагу у 21.49. Сутрадан, 29. јуна, у знак протеста, председник Савезне владе Зоран Жижкић поднео је неопозиву оставку. Судићи према изјави Милошевићевог адвоката, као и према наводима из штампе, САД су за изручење Милошевића обећале и исплатиле награду од пет милиона долара. Нема доказа да је тај новац икада стигао у буџет српске владе, иако има индиција (које наводи и Милошевићев поуздани биограф Слободан Антонић) да је паре подигао „наш човек“. Написавши у напомени испод црте да је 1. април 2001. „сраман, поразан српски дан“, Добрица Ћосић је, може бити, мислио и на пословичну алаовост која лажове и крадљивце води у издају и још већи злочин.

Како је ову напомену разумео Ћосићев исписник и пријатељ Владо Стругар, кога је Свевишњи такође наградио дуговечношћу, добрим памћењем и моралном осетљивошћу високог степена?

Данас, 29. децембра 2001, навршава се Твојих осамдесет година²¹.

²¹ Добрица Ћосић је, по свему судећи, дошао на свет 4. јануара 1922, али је његов деда Јефтимије уредио са сеоским протом да му се унук родио крајем децембра претходне године – како би раније отишао у војску, оженио се и почео да унапређује осредње сеоско имање. У разговорима које смо водили, Ћосић је потврдио аутентичност овог навода, али није инсистирао на измени основних биографских података, који су у међувремену из његових личних докумената ушли у читанке и лексикографска издања. У полушали, Ћосић је подсећао да се с Бранком Ћопићем, његовим пријатељем и сабратором по перу, догодило обрнуто: Ћопићев дјед Раде померио је Бранков датум рођења са 1914. на 1915. како би унук што касније отишао у окупаторску аустријску војску („А можда дотле и пропадне Аустрија, па Бранко неће служити ћесара“...).

Осамдесети рођендан Добрица Ћосић прославио је, у складу с датумом записаним у личној карти и другим документима, скромно, у пријатељском окружењу. У свој дневник, испод датума „1. јануар 2002“, записао је неколико пасуса који уверљиво говоре о политичкој клими у Србији оног времена и превирањима која „оца нације“ поново гурају у опозиционе воде:

„Коштуница се, вероватно на наговор Светлане Стипчевић, сетио да ми у десет сати увече пошаље честитку, онда ми се у пола једанаест јавио телефоном и усмено честитао напомињући да он „трии многе ударе који су мени упућени“. Вероватно мисли да је напад на њега, из иностранства и из „Југославије“, напад на српски национализам чији сам ја „родоначелник“; јер су ме комунисти и непријатељи српског народа прогласили за „оца нације“. Ниједан лист и ниједна установа није сматрала важним тај догађај – осамдесет година Добрице Ћосића. „Политика“ је текст Љубе Тадића „Храст и растиње“ одштампала на неугледном месту са наднасловом „Једно виђење Добрице Ћосића“. Ћинђић, као идеолог европеизације, односно германизације Србије, речено ми је, намигнуо је свом агитпропу да се прећути мој јубилеј и искаже дистанца нод националисте Ћосића. Записујем овај Ћинђићев бојкот мог рођендана не због повређене сујете; записујем га као драстичан пример дриблерске, превратничке политике Зорана Ћинђића, његовог ситног, дневног, пролазног прагматизма. Та непринципијелна, вазална „реал-политика“ врло је опасна по будућност српског народа. Њена кулминација биће март, односно, 1. април, када истиче амерички ултиматум Србији да преда Хашком суду оптужене за ратни злочин и смени генерале Павковића и Лазаревића, зато што су безопасно пуцали на бомбардере НАТО-а. Тај догађај може бити одлучујући за ДОС, односно за однос између Коштунице и Ћинђића. Идућа година биће врло драматична: Србија ће морати да се одлучује између Коштунице и пљачкашке мафије, под Ћинђићевом заштитом, која је освојила власт и купује у бесцење друштвена предузећа. Можда је Мићуновић, као средишња политичка фигура, човек компромиса, решење за Србију, али под условом да не кокетује са „мондијалистима“ и „европејцима“, што он чини на црногорски начин. Можда је Слободан Гавриловић човек са аутентичним демократским капацитетом. Он ми је најоданији демократа.

Врло сам спокојан што се „нова власт“ дистанцира од мене и обезбеђује ми стари положај – опозицију. И мој Миле Перишић месецима више не улази у моју кућу. Жао ми је Милета, он је најпоштенији међу њима. Желим и морам да умрем као опозиција власти у мом времену... Завршавамо свој радни живот. Осим записа и текстова о пријатељима, родитељима и деди Јефтимију, немам ништа значајно да кажем. Ове зиме написаћу текстове о Лулету и Протићу. На лето ћу о онима који су ме створили“.

Миле Перишић је, у ствари, Миодраг Перишић, књижевник и јавни радник из редова Демократске странке. У савезној влади Милана Панића био је министар за информације. Касније је био амбасадор СРЈ у Канади, где је и умро 2003. у 54. години живота.

Луле је Антоније Исаковић, плодан романијер и приповедач, блиски Ћосићев пријатељ и кум на венчању с Божицом (1947). Умро је 13. јануара 2002. и сахрањен у Бабама на Космају. Текст о њему Ћосић је написао септембра наредне године и уврстио га у књигу „Пријатељи“ (2005). У њему се, поред осталог, о Исаковићу каже и ово: „Лета 1941. кренуо је да мења свет зла у свет правде; да земљу беде и безнађа претвара у земљу достојанства и наде. Кренуо је у Историју и стигао тамо где није ни наумио, ни слутио; као и читав његов нараштај, као и сав његов народ. Антонија Исаковића, борца за социјалне идеале, победила је Историја; али је писац Антоније Исаковић победио ту Историју, преводећи је у приповетке и романе. Био је храбар, разборит,

Срећан Ти рођендан, брате Добрица, велим радосно, гледајући Те као најзнаменитијег Србина у XX веку.

Јер, ниједном човеку нашег рода – међу првацима у духовности, народним предводницима, војсковођама – не припада, колико Теби, да си током пола столећа непрекидно у жаришту судбе Отаџбине, у стезајима њених нужности, у борачком прегарању, у врхунству свих одсудности за Српство.

Твојом личношћу и делом, Добрица, сједињују се највиша просвећеност, стварно дејство и писање о роду и свету.

Нико већма од Тебе, Добрица, у Српству одвајкада нема бројнији сабир појединих чињеница личног учешћа и упоредо написаних књига о сопственом народу у човечанству.

Срећан си човек, драги Добрица.

И кад би ме питао шта мислим: одакле светлосно ограшје Твоје среће, моћности у бораштву и уметности у стваралаштву, очас бих рекао – стекло се у Твојој породици.

Мајка је родила генијално обдареног сина. У дому родитеља момак усвојио навику пожртвоване марљивости, радиности без престанка. Искуство ратника поучило јунака да је бој, догађај, извештај тренутак, а запис у њему је вечит.

Супруга је нераздрживо следила борца и прегача, колико пута једино се она нашла да ствараоцу помогне, одбрамбену издржљивост удвостручи, греје веру уметника да је написана књига спасоносно сведочанство, спомен за вечито.

Кћи родитељима најлепша и најмилија срећа, те следбеник и најближи сарадник Очев у књижевном стваралаштву; то је, знамо, дивна судбина кад дете наслеђује врлине родитеља и продужава њихово делотворство.

Унуци, дакако, великани за Баку и Деку, заре лепотом, веселе узрастањем, чине срећним старање о њима.

И тренутак је, драги Добрица, да свима у Твојој породици и Теби кажем: имајте срећу у 2002. години – добро здравље, радости у породици, успехе у свакодневним пословима и витешка остварења у животно важним подухватима.

Поздрављам Те с особитим поштовањем и осећањем братске оданости.

Владо Стругар

упоран и самоуверен човек. Јак човек; увек јак. Доследан себи и свему, и у заблудама. Умро је уверен да је испунио судбину. У том уверењу није нас обмануо“.

Миодарг Б. Протић је био Ћосићев блиски пријатељ и саборац у општијим културним, не и политичким пословима. Протић је стекао углед као сликар, ликовни теоретичар и историчар уметности. Био је један од утемељивача и први управник Музеја савремене уметности у Београду. Поред низа поузданих књига из ликовне уметности, написао и тротомно мемоарско дело „Нојева барка“. Умро је 2014. године. У књизи „Пријатељи“ налази се његов опширнији портрет.

11.

ДОБРИЦА ЋОСИЋ – ВЛАДИ СТРУГАРУ

17. јануар 2002.

Драги Владо,

У нашем нараштају и времену било је и остало тешко, можда и немогуће, да међу савременицима, пријатељима и из разних разлога блиским људима, не дође до спорења, душевних решавања и идејних удаљавања; мени су многа ратна и животна другарства и пријатељства политиком и идеологијом оштећена и разорена, а Ти си, Владо, онај скоро једини мој савременик и друг с којим се никада и ни у чему нисам сукобио. Заслуга за такво духовно братство припада Твојој благородној природи, оној претераној душевности која Твоју личност ни наша младалачка идеологија, ни садашње болно црногорско растајање и разсрбљавање, није супротставила доброј људскости. Крупне и прекрупне похвале којима ме дарова за мојих, ето, осамдесет година живота, толико сам по мојим романима сабрао, а по вишеструкости живљења ја сам трајао и дуже, те похвале разумем као израз Твоје благородности да наградиш саговорнике оним најљудскијим што имаш и имамо: лепу, топлу, доброхотну реч.

Ако сам заиста и заслужио висину и тежину Твојих признања мом раду, заслуга је оних који су ме родили²², оних који су ме васпитали да служим људима и народу српском, оних који су ме разумевањем и знањем помагали; али, заслуга је и моје жене и ћерке које су учиниле све што су могле да ја испуњавам своје списатељске и патриотске дужности. Теби хвала на добрим речима које си у писму и њима упутио.

Твоју чељад и Тебе братски поздравља и грли

*Твој
Добрица Ћосић*

²² Добрица Ћосић био је тесно везан за завичај и земљаке „претоварене искуствима животне муке“, за родитеље и браћу. Успомене на детињство у Великој Дренови снажно су се уливале у његове романескне фикције. Осим Велике Дренове, у којој се родио и одрастао, за завичај је сматрао и Орловац, село своје мајке, а у ширем смислу и Жупу и Трстеник.

Ћосићева мајка Радмила, коју су звали Милка (под тим именом појављује се и у његовим романима, а понегде и као „мајка Писца Преровца“), рођена је 1900. а умрла 15. октобра 1984. У дневнику од 18. октобра Ћосић пише да су мајку сахранили како доликује, и како је желела. „О њеној смрти не могу да пишем“. Мајка Радмила читала је младом Добрици књиге и подстицала га да се бави писањем или, у сваком случају, неким послом лакшим од сељачког. Отац Живојин (1896-1963) желео је, пак, да син остане на сеоском имању, као школован пољопривредник. На његово инсистирање Добрица Ћосић је уписао пољопривредну школу у Александровцу, а наставио у Букову, код Неготина.

Као средњошколац, Добрица је, 1937, написао песму „Против Бога“, потакнут невољама виноградара којима је град уништио летину. Из страха од могућих последица, мајка је песму уништила током окупације. Несуђени виноградар касније се није бавио пословима у пољу и лозју, изузев у Хиландару, где је, у зрелом добу, у сарадњи с академиком Војиславом Ј. Ђурићем и другим пријатељима, засадио виноград, оплеменио га калемовима из Дренове и обрађивао трактором који је купио од својих хонорара.

Добричин млађи брат Радослав рођен је 1923, а страдао 1957. у неком обрачуну из освете, ноћу, пред својом кућом у Дренови. Роман „Деобе“ писац је посветио „последњем болу брата Радослава“. Још млађи брат, Богосав, рођен 1928, живи у породичној кући. За њега Добрица бележи да је „мек, добар и разуман човек“.

12.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 26. јул 2006.

Добрица, брате,

Твојим именом и мојим појмом најтачније исказујем своју усхићеност поводом Твог огледа²³ „Српско питање – питање истине“ (примерак ми је уручио Васо Калезић).

---

²³ Као романсијер који је створио монументално дело о судбини српског народа у двадесетом веку, Добрица Ћосић није избегавао да, сматрајући се ангажованим интелектуалцем, живо учествује у разговорима о политичким променама у српском друштву и разрешавању дилема које је пред његов народ постављао „велики механизам Историје“. Ћосић је – било да је на власти или у опозицији – тзв. Српско питање осветљавао према критеријумима који су виши од дневнополитичких, важнији од распрострањене идеолошке догме и, нарочито, одговорнији од страначких и страничарских. Он се залаже да – иако понижени и обманути идеологијама – уместо других, сами именујемо и прошлост и будућност; истовремено, Ћосић је оштар противник „анахроног српства“ које се на нашим тржницама неретко претвара у „потошачко српство“. Текст на који мисли Владо Стругар, и који му је доставио заједнички пријатељ Василије Калезић – плодни књижевни историчар и страсни полемичар пореклом из Црне Горе – спада у најбоље прилоге из тог корпуса. Реч је о Ћосићевој беседи на уводној сесији крушевачке Филозофско-књижевне школе, одржаној почетком јуна 2006. у овом граду.

У овом излагању, као и у многим ранијим, Ћосић на српско питање гледа најпре као на демократско питање, односно, као на питање слобода и права бивштовања српског етноса у целини свог духовног, културног и историјског идентитета. На трибини Филозофско-књижевне школе Ћосић је веома оштро говорио о „географском шовинизму“ европских канцеларија које су нас прогласиле „западним Балканом“ – „ваљда да не бисмо заборавили традиционалну инфериорност од постављања Источног питања“. Писац констатује да Србија је одувек у Европи и да не треба да прихвата увредљиве уцене трећеразредних европских дужносника који нас третирају као „немислећу балканску руљу, потпуно амнезирану“. По Ћосићевим увидима, у Европску унију се не ступа „преписивањем бриселских закона и папира“ већ „радикалним преображајем друштва, рационализацијом и модернизацијом целокупног живота“.

Као и током читаве књижевне и политичке каријере, Ћосић је и у овом излагању говорио о косовском питању и српско-албанској квадратури круга. Подсећајући на своје раније предлоге и упозорења – који, нажалост, нису падали у пожељну климу, ни донели очекиване ефекте – Ћосић упозорава да „Америка и велике силе Европске уније“ покушавају да косовски чвор разреши „на најлакши и најпогрешнији начин“. Они су, „без трунке историјског разума и правде, слепи за будућност“, стали на страну „балканског варварства: еволуцијом стварају Велику Албанију – државу будућег генератора неоосманизације и исламизације Балкана“. Иако у основи „борбени песимист“, Ћосић поглед на косовско питање завршава речима наде да ће се убудуће у његовом разрешавању користити разумнија средства од ових која су у последњих стотину година употребљавана.

„Нашом скромном памећу ми не можемо да схватимо да је моћној Америци само корисно да НАТО-армадом отима Србима Пећку патријаршију, Дечане, Грачаницу, Девич, Богородицу Љевишку, Хочу – саграђене пре него што је Америка постала држава“, рекао је Ћосић, устајући још једном против „организованог лагања“ западних медија о стварним узроцима распада Југославије и положају српског народа на овом простору. Признавши да је синтагму „организовано лагање“ позајмио од Хане Арент, Ћосић је појашњава да мисли на „институционално лагање које господари светским јавним мњењем у функцији ‘лажи-истине’ која постаје основа легалности доношења свих државних и политичких одлука великих сила, САД, Савета безбедности и Европске уније о Србима“.

Одлична одредба о Европи и нашој транзицији. Сваки Србин нашег доба да каже: хвала Ти, брате Добрица.

Веома си добро објаснио наше релације с европским залеђем и устао против укључења у европску заједницу под условима који су наметнути и неповољни по српски род. Видим да си се осетио обавезним да то кажеш – дужним пред нама самима и пред светом – ако желимо да се померимо са ступња народа другог реда кога непрестано, без икаквих разлога, оптужују да је зачетник свих несрећа и узрочник страдања наводно питомих племена у свом окружењу.

Ја сам Васу, као цитат, написао став из мојег писма Добрици (од 29. децембра 2001), дакле дослован, од речи: „Брате, Добрица, велим радосно“ ... о Твојим „написаним књигама о сопственом народу у човечанству“.

А сад, пет година доцније кажем:

„Вук, Владика Раде, Никола Пашић, Добрица, небесно су високо у Српству; сви други, савремени им српски великани у редовима су нижим од њиховог престола“.

Поздрављам Те с благословом и осећањем братске оданости.

Владо Стругар

Именовањем грешака које су почињене на нашој страни, поготово пропусти комунистичких органа од АВНОЈ-а до ДОС-а (посебно споменувши сагласност с Титовом одлуком да се забрани повратак шездесет хиљада Срба прогнаних од Шиптара током Другог светског рата), Ћосић није штедео ни нове власти, инсталиране после политичког преврата од 5. октобра 2000. Према Ћосићу, тада је, „уместо заиста демократске и правне државе“, настала „наказна, мултипликовано партократска, приватизована држава у којој је међу мањинским странкама ресорно раздељен државно-друштвени и економски организам, власт и права као награда за лојалност у једној апсолутно неприincipијелној коалицији“.

Завршним пасусима Ћосић је подсетио да као народ „имамо природно богату земљу, са изузетно значајним геополитичким положајем, имамо најбољу њиву у Европи, имамо млад народ који је жељан радног, стваралачког и нормалног живота“. Набрајајући предуслове за почетак нашег општеномодног препорода, Ћосић је сачинио овај редослед програмских претпоставки: најпре, „треба политичаре да променимо и законима политику учинимо поштеним и паметним делањем за опште добро“, потом, да на власт дођу „дружници и одговорници људи – људи знања и способности, а не чланови странака и професионални политичари, идеолошки остаци грађанског рата и титоизма“, затим, неопходан је „сабир целокупних умних, радних и моралних потенцијала српског народа, укључујући и оног у расејању“, и на крају, „неопходан нам је правни поредак са демократским и строгим законима, какви постоје у најнапреднијим државама Европе“.

На самопостављено питање шта ће бити са Србима које „жестоко боли Косово“, и са Србијом која се „одласком дукљанске Црне Горе“ згушњава за опстанак – Ћосић је одговорио: „Ако се приберемо, освестимо истинама, затрајемо културом, поново ћемо се успоставити као слободарски, моћан и историјски народ“.

Овим излагањем инспирисаним идеалима вишег реда, Добрица Ћосић је увећао не само своју дистанцу према актуелној власти у Србији – која се сматрала искључивим тумачем и баштиницом тзв. демократске опције – него и према делу хуманистичке интелигенције у Србији. То се најбоље видело марта 2016, непуне две године после Ћосићеве смрти, кад је неочекивано лако, без аргументованог образложења, одбијен предлог да се Филозофско-књижевна школа у Крушевцу, чији је био један од утемељивача и редовни учесник, назове именом Добрице Ћосића. Упркос свему, Ћосићево обраћање из јуна 2006. са амвона ове школе остаје кључно за уобличавање његовог портрета грамшијевски ангажованог интелектуалца, као и за јасније сагледавање кључних димензија Ћосићеве примењене животне филозофије и стваралачке поетике.

13.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 22. новембар 2006.

Добрица, другару мој, брате,

Пре свега, да кажем оно што је очас најважније, пошто сам прочитао Твоју приповетку²⁴ „Златоусти Радоје“.

²⁴ Реч је о рукопису записа о Радоју Крстићу, сељаку и каменоресцу из села Попине, у поморавском крају, кога је народ прозвао „златоустим Радојем“. Ћосић је тај текст дао Стругару „на читање и оглед“ пре објављивања, с молбом да стави евентуалне примедбе и каже свој суд. Осим пријатељских, за комуникацију ове врсте постојали су и други разлози, пре свега заједничка оданост здравијем делу нашег сељаштва, потом вера у животворну снагу која долази из народа, а можда и извесна сродност идејне природе. Према Ћосићевим сећањима, Радоје Крстић био је сељак јединствене политичке културе и најбољи говорник „моравског народа“ у деценијама пред Други светски рат. До 1941. био је потпредседник Земљорадничке странке Драгољуба Јовановића, а од августа 1941. члан КПЈ и заменик команданта Расинског партизанског одреда. У позну јесен 1942, кад је, бележи Ћосић, отпочело четничко клање присталица и симпатизера народноослободилачког покрета, и Радоје Крстић осуђен је на смрт клањем. Пресуда је ускоро извршена. За Дан Републике 1964, Добрица Ћосић говорио је на отварању основне школе у Попини посвећене Радоју Крстићу. Почетне реченице те беседе гласиле су:

„На чело ове школе утиснули смо знамен трпње и патње човекове; на лице ове лепе школе ставили смо стари симбол хлеба, жита и постојанства – воденички камен. На њему смо написали: Радоје Крстић. Да се памти док је школе, док је камена, да је Србин, четник, заклао 1942. најпаметнијег сељака и каменоресца, најбољег говорника моравског човечанства...“

Пишући, средином јуна 2006. завршне пасусе приче о „златоустом Радоју“, Ћосић самокритички примећује да је вера у југословенски социјализам била илузија, и да се оно што је он (Ћосић) обећао народу и деци свог завичаја – није остварило. И продужава: „Ја се те илузије не стидим и не кајем се што сам наставио да ширим идеје „златоустог Радоја Крстића“ у народу моравском и планинском, јер људи који су се камама борили и заклали Радоја Крстића, борили су се за несрећне и опаке циљеве. И њих је, као Радојев одред, поразила Историја“.

Нема више ни воденица на Морави, пошто „остатак сељачког народа једе индустријски хлеб“. Такав „прогрес“ ни Радоје ни његов следбеник Ћосић нису предвидели „у својим сновима и вери у будућност“.

У наставку Ћосић, не без горчине, подсећа да је српски Парламент изгласао закон којим су четници „признати као антифашистички борци и стекли право на борачке пензије: „ратне заслуге“ изравнате су им са партизанским, Радојевим друговима“. Иронишући на рачун нове, ДОС-овске власти која се самопрогласила за демократску, иако непрестано продубљује политичке пукотине у народу, Ћосић примећује како је „започела транзиција у пљачкашки капитализам“. „Историја наставља да се спрда са свим људским идеалима“ – тако гласи завршна реченица овог пасуса о времену у коме је најумнији сељак моравског краја, најбољи говорник и најупорнији борац за правду не само заклан већ и – заборављен.

Подржан од Стругара и других пријатеља, Ћосић је запис о „златоустом Радоју“ уврстио у књигу „Пријатељи мога века“, објављену 2011. године. Тиме је знатно допуњена претходна Ћосићева књига са сличним записима, објављена 2005. под насловом „Пријатељи“. Повест о једном вредном и даровитом сељаку тако је трајно нашла место у венцу Ћосићевих портрета за историју важних и њему драгих људи из уметности, науке и јавног живота – од Миће Поповића и Антонија Исаковића, преко Меше Селимовића, Михаила Марковића и Љубомира Тадића, до Моме Капора, Јована Рашковића, Пјера Мари-Галоа и монаха Митрофана из Хиландара.

Иако је Добрица Ћосић изворни приповедач српског села, а приповетка један од најважнијих родова српске књижевности, запис о Радоју Крстићу само условно спада у тај жанр. У њему се мешају елементи лирског есеја, аналитичког коментара и биографске повести. Има у том запису

Велим: напиши неколико приповедака, сличних овој, о личностима и збивањима у завичају, па ћемо имати дело као што је Твоја књига „Пријатељи“, дакле, изворну повест о нашем соју, роду, судбини.

Јер, „Златоусти Радоје“ јесте доживљена и шире виђена стварност, савршено описом приказана. Не замери ми, молим Те, Добрица, због мојих забележака на белини поред Твога штива; то је по навици, давној, да увек, с оловком у руци, читам написе намењене објављивању.

Ипак да напоменем следеће:

Војловица је назив манастира код Панчева;

На страни 12, 7. ред одозго, изоставио бих реч **Добрица**, због оне речи претходне;

На страни 15, трећи став одозго, датум је **14. јул 2006**, а на страни 16 пише **14. јун 2006**; исто и на крају списка.

ширег приказа не само једне личности већ и једне средине и једног времена, укључујући и пресек повесних последица насталих пола века касније. Судећи по прецизном бележењу имена, топонима, датума и догађаја у следу који је неупитно истинит (на шта неисторијски, фикционални наратив не претендује), рекло би се да се ни Ћосић није превише обавезивао ограничењима жанра, нити је желео да пише приповетку по законима врсте којој би овај текст, по Стругаровом првом, читалачком реаговању, интенционално могао припадати.

Плодни романијер Ћосић је, додуше, почео као писац прича. Његов први текст такве жанровске припадности носи наслов „Из царства каме“ и објављен је у четвртом броју омладинског листа „Млади борац“ априла 1944. Као што се из наслова може закључити, прича је посвећена терору четника над цивилним становништвом и симпатизерима партизанског покрета на југу Србије. Лист је био штампан на шапирографу, а Ћосић се потписао псеудонимом „Геца“, како су га и касније ословљавали његови ратни другови и блиски пријатељи. Фебруара наредне године (у броју 18), исто гласило објавило је Ћосићеву причу под насловом „Писмо“. Била је потписана пуним именом и презименом. У броју 51 од 10. октобра 1945. објављена је трећа Ћосићева прича из тог периода (по свему судећи, последња икада написана). Њен наслов је „Водник Ранко“. Награђена је првом наградом на конкурс „Младог борца“. У осврту на конкурс, члан жирија Чedomир Миндеровић рекао је да се Ћосићева прича истиче „изражајном снагом“. Успут је дао и ову сугестију: „Ћосић, да би се даље развио, мора да усаврши композицију и да психолошки продуби личности које носе драматичне догађаје његових приповедака, али не на начин како то чини у награђеној причи“.

После тога млади писац се сасвим окренуо роману као дужој прозној нарацији, жанру који му омогућује да изрази епски поглед на целину живота и света и судбину појединца у њему. Према класификацијама новије теорије књижевности, Ћосићеви романи су – по теми – историјски, а по значењу, смислу и доминантном дискурсу – филозофски и поетски. Истраживач Милан Радуловић, до чијих је оцена Ћосић много држао, сматра да је овај наш писац – уз Андрића, Селимовића и Пекића – „најбољи писац историјско-филозофских романа у српској књижевности“. Постоји и став према којем је Ћосић – уз Црњанског, Лалића и Павића – креатор српског модерног поетско-културолошког романа.

О Ћосићевој преокупацији романескном формом, и извесном жалу за првотном енергијом и за временом у коме је покушавао да пише приче, сведочи и исказ који ми је, док смо заједно радили у Радио Београду, више пута поновио блиски Ћосићев пријатељ. У најкраћем, дијалог двојице писаца, испричан и на свечаности поводом Нинове награде Данилу Николићу за роман „Фајронт у Гретегу“, јануара 1999. у београдском Аероклубу, изгледао је овако:

Ћосић: „Дачо, мени је сан да напишем кратку причу, као ти...“

Николић: „А мени, Добрице, да напишем томоу, као ти...“

Ћосићев романијерски венац, који за њега није само најпогоднија прозна форма, већ и животно опредељење, такорећи поглед на свет (повремено и жанр у коме се може извести хуманистичка критика и „суђење Историји“), садржи 9 романа и 16 томова.

Одлагао сам одговор због неколико одлазака, у међувремену, у Црну Гору; иначе приповетку сам прочитао сутрадан после нашег сусрета, задивљен лепшим, чистим лицем српског села.

Поздрављам Те, с осећањем братске оданости.

Владо Стругар

14.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 10. октобар 2007.

Драги Добрица,

Радо Ти достављам зборник својих огледа „Југославија у књигама историографским“.

То је нека врста биланса²⁵ мог научног и јавног бављења југословенским темама. Из ове књиге ће се, надам се, јасније видети и мој стваралачки профил, односно, напор да теме осветлим из више углова и кроз више жанровских израза.

---

²⁵ Ово је последње Стругарово писмо упућено на Ћосићеву кућну адресу на Топчидерском брду (Бранка Ћоновића 6). Можда ће једног дана ово одредиште ући у књижевну топографију Београда као особена знаменитост. Још у јулу, Добрица Ћосић продао је кућу неком београдском бизнисмену; селидба је договорена за јесен.

Ћосић је тешко поднео померање са Топчидера. Судећи према дневничким записима, доживео га је као „друго умирање“ супруге Божице, упокојене 9. марта 2005. Уместо гугутки, види и чује само вране:

„Не могу да радим. Не могу ни да читам. Седим на тераси и гледам у грање дивљег кестења и јавора. Продали смо и дрвеће и лишће које њишка ветар и наноси ми сету... Испражњено памћење моје куће. Крш. Селидба куће, селидба и душе. И у мени крш“.

У издању „Просвете“ изашла је друга књига „Времена власти“. Продаја иде добро, али су прикази књиге редом негативни. Ћосић покушава да се смири убеђењем да, бар у његовом случају, негативне критике значе да је написао добру књигу. Парафразира Ајнштајна: „да нисам у праву, не бих имао оволико противника и непријатеља“.

Дан пре него је примио Стругарово писмо, записује испод датума „9. октобар 2007“, овакво поређење стања у својој кући с оним у земљи:

„У Србији неред као у мојој кући. Косово јесте српска гробница. Америка и Европа чврсто стоје уз Албанце. А Коштуница и Тадић све упорније и све апсурдније бране „суверенитет и интегритет“ Србије. Стране канцеларије употребљавају Чанка и Чеду Јовановића да гоне српски „клерофашизам“... Србија је пред новим деобама. Муцахедин Зукорлић у Новопазарском санџаку води рат за верско јединство са Бошњацима и политичко осамостаљење Санџака. Муслимани се поцепали на просрпску и пробосњачку групацију; ова друга је знатно надмоћнија. Амерички амбасадор данас у Новом Пазару даје подршку Зукорлићу. Америка, заједно с Британијом и Немачком, наставља да разара Србију, поред осталог и зато што је, из својих рационалних разлога, за сада само реторички, брани Путин и Русија... Разгорео се војвођански и санџачки сепаратизам. Они објективно помажу отцепљење Косова и Метохије. „Српски фашизам“ Војислава Коштунице и „большевизам“ Слободана Милошевића – политички су алиби Америке и њених сателита да коначно разоре Србију и сведу је на Београдски пашалук“.

На Стругарово писмо и књигу с посветом Ћосић је одговорио истог дана телефоном, извињавајући се што, у стању које га последњих дана опхрва, није у прилици да одговори писмом. Поновио је раније изнете комплименте Стругаровој научној акрибији, ширини захвата, поузданости, прегледним историјским мапама. Дирнула га је, посебно, посвета преминулој супрузи, штампана

Ти знаш, драги Добрица, да се ја дуго бавим овом темом и да сматрам, као и Ти, да је Југославија револуцијом и, дакако, контрареволуцијом, окушала своју опстојност, човечну и човечанску. Револуција се збивала као суштина ослободилачког рата против окупације, а наступање јој спречавала својим склопом и одмаздом контрареволуција, обликована као зависна владавина фашистичког колаборационизма, онда и сада. Оба та особена вида, и револуција и контрареволуција, условљена су, споља, општим карактером (и током) Другог светског рата, а изнутра – створом Југославије, саставом националним, класним, политичким, многопартијским, идеолошким, верским, културним, једном речју – свиме у поседу и особинама народа.

У целини, сматрам да се Југославија потврдила револуцијом као образац богатији смислом савремене светске и пресудне напредности од икојег другог (на њеним просторима у међувремену опробаног) обличја у европском пределу где она заседа.

на почетку Стругарове књиге: „Загорки, с немиром и тугом, с болом и дугом, усамљен и неоправдан, величанству Твоме одан“. Загорка је по образовању била дипломирани биолог, па професор у гимназији. У срећном браку с Владом, родила је кћери Данку и Стојанку.

Обимно дело „Југославија у књигама историографским“ објавила је Црногорска академија наука и уметности, Подгорица, 2007. На скоро осам стотина страна презентовани су најважнији Стругарови научни, филозофски и беседнички приступи разуђеним југословенским темама. Књигу је приредио Велизар Бошковић, књижевни историчар и професор. У уводном тексту, из Бошковићевог пера, наводи се да се на изазове времена Стругар примерно одазивао у двоструком виду, као „родољуб заклет на верност држави Југославији“, и као „научник дужан да истинитољубиво казује и пише о личностима, догађајима и последицама“. Детаљно су обрађене друштвене и историјске околности у којима је, на крају Првог светског рата, створена југословенска држава, потом њен слом и обнова у раздобљу Другог светског рата, и коначно страдање кроз исходе светског хладног рата. Приређивач вели да је књига достојна Стругарове позиције међу научницима, нашим и страним, као и његовог угледа у широј јавности. Износе се и аргументи у прилог необичном језику и стилу Стругарових писаних и усмених саопштења, попут оног из пера Драга Ђупића, дугогодишњег директора Института САНУ за српски језик: „За посебну је анализу језик Стругарове књиге и његов необичан стил. То је мјешавина нарације о историјским догађајима и чињеницама, са комбиновањем дијакхроније и синхроније – и праве белетристичке литературе. Необични обрти, неуобичајен ред ријечи, синтагми и реченица, па и пасуса, особита, понекад и сасвим нова па зато и оригинална значења познатим лексемама, мноштво ријечи с осјетним слојем временске патине, дијалекатска ријеч у служби научно-књижевног стила, али и строга граматичност целокупног текста – основне су карактеристике језика овог аутора“.

Владо Стругар сачинио је у овој књизи и прецизне, добро заокружене портрете историчара и јавних радника свог времена – од Јована Марјановића, Михаила Лалића и Љубомира Тадића, преко Бранка Петрановића, Веселина Ђуретића и Јелене Гускове, до Чедомира Попова, Драгутина Вукотића и Радивоја Паповића.

О ширини његових опсервација на свој начин говори и фрагмент изречен на промоцији књиге Неђа Даниловића „Снага морала“, представљене 1. јуна 2003. у дворани (тадашњег) Централног дома Војске Југославије:

„Нека наша Отаџбина, колико игде може, отклања северноатлантске рушевине; али једну, средишњу, на благу престоничком и према прозивци државну, остави непоправљеном, само најпростијом оградом уоквиреном; дакле, две зграде, наспрамне, Генералштаба војске и Министарства одбране. Нагрђене погоцима бомбардерске авијације, Београду важиће заувек да су велелепне грађевине, иако постадоше нападачев споменик, баш утвара што из сумора непрестано одвија поруку: грдна шупљина којом зјапи са искомаданих врата и прозора, од пробијених спратова, нека трајном остане, као грехота, као опомена свакако, као последњи обронак разорства набијен законима убојне силе на земљишту Европе“.

А морам рећи: колебао сам се да Ти књигу доставим бојећи се наметљивости која није излишна, претпостављам, у обраћањима мноштва лица Теби.

Оклевање је пресечено оног тренутка кад сам Те видео (у редакцији београдске телевизије) и слушао Твоје одговоре, јединствену беседу о Твојем роману „Време власти“.

Потврдила се и овом приликом моја поодавна увереност: у двадесетом веку, српски народ има тројицу великана, историјски издигнутих над свим својим историјским личностима; дакле, то су:

Никола Пашић, државник;
Александар Карађорђевић, владар;
Добрица Ћосић, писац;
Пашић, властодржац;
Александар, заповедник;
Добрица, мислилац.
Пашић, најмоћнији министар;
Александар, најхрабрији генерал;
Добрица, највећи уметник.
Па како радосно, тако и с поносом ово кажем.
И поздрављам Те с осећањем братске оданости.

Владо Стругар

15.

ВЛАДО СТРУГАР – ДОБРИЦИ ЋОСИЋУ

Београд, 17. новембар 2008.

Добрица,

Читао сам, свакодневно, Твој оглед о рукопису Николе Кољевића „Стварање Републике Српске“, па издвојио и склопио, редом, све странице да бих се Твојим знањем и схватањем припомогао, будем ли сређивао један избор својих краћих написа о Српству у југословенској држави.²⁶

---

²⁶ Ово је прво писмо Влада Стругара упућено Добрици Ћосићу на његову нову адресу. Из куће на Топчидерском брду писац се, заједно са ћерком Аном, преселио у нов, тек завршен стан у улици Драгослава Поповића, близу Палилулске пијаце. Стан је на четвртм спрату, простран и светао, али се Ћосић у њему није осећао најбоље. Судећи према дневничким записима, промену боравишта доживео је као неко пресељење „у туђину, у неко иностранство у коме још нису сређене Божицине ствари“. Његова нова соба личи му на „позоришну представу неоригиналног текста“.

Болешљив је, притиснут депресивним мислима, не може да пише темпом којим је то раније радио. Нерадо излази на улицу. Чита књигу Ерика Хобсбаума „Глобализација, демократија и тероризам“ и, како признаје, стално размишља о српској судбини. Слаже се са Хобсбаумовом оценом да је двадесети век најкраће столеће у историји човечанства; подсећа да је, две деценије раније, и сам уочио (и јавно казао) да је двадесети век најкраћи век после Христа, јер је почео 1914, с Првим светским ратом, а окончан сломом Совјетског Савеза, разбијањем Југославије и настајањем хегемоније САД у свету, деведесетих година прошлог столећа.

И Ћосић и Хобсбаум сагласни су у оцени да је двадесети век - доба несравњиве људске катастрофе, период суштинског материјалног побољшања али и „пропасти без преседана“ наше способности да преобразимо лице своје планете. „Човечанство ради за своју смрт“, записује Ћосић у свој дневник испод датума „30. октобар 2008“. Десет дана касније, 9. новембра, Ћосић констатује да се „из Америке заошпијала светом Велика финансијска криза, која злокобно подсећа на Велику кризу 1930. године“.

То је амбијент у коме Владо Стругар пише Ћосићу наведено писмо, на које није стигао писани одговор (или је, можда, негде затурен, не без изгледа да се појави у неком тренутку).

О положају српског народа у Бих, о узроцима и последицама Босанског рата (који је и код правописаца српског језика изборио право да се пише великим словом), Ћосић је веома често јавно говорио и писао. У Влади Стругару, добром познаваоцу историјских чињеница из повести двадесетог века, па и из прошлости народа Босне и Херцеговине, Ћосић је имао присног и поузданог саговорника. У тим разговорима, у клубу и кабинетима Академије, најчешће су им се били придруживали Милорад Екмечић, Василије Крстић...

Осим начелних, Ћосић је имао и друге разлоге да се подробније бави расплитањем босанско-херцеговачког чвора. Његова породица пореклом је из Херцеговине, у коју је, нарочито у позним годинама, радо одлазио. И у Херцеговини и у Босни Ћосић је имао много следбеника међу писцима, научницима и јавним радницима. Неки из круга „великих Босанаца“ били су његови блиски пријатељи, најпре Андрић, а потом Меша Селимовић, Скендер Куленовић, Бранко Ћопић и Милорад Екмечић. Историчара Екмечића сматрао је за најсвестранијег познаваоца двадесетог века, не само у српској већ и у европској науци. Дивио се његовој радиности, поузданости и моралу. „Историју је схватао као науку и супротстављао се сваком идеолошком тумачењу“. Кад су Муслимани у Сарајеву, на почетку грађанског рата у БиХ, ухапсили и претукли Милорада Екмечића, Ћосић се zaloжио за његово ослобађање, и пребацивање у Београд, где је добио посао на Филозофском факултету.

Од јавних личности и стваралаца пореклом и БиХ, или рођених у том крају, Ћосић се дружио с Љубомиром Тадићем, Љубишом Ракићем, Алексом Бухом, Момом Капором, Рајком Петровим Ногом, Миодрагом Перишићем, Емиром Кустурицом, Гојком Ћогом и другима.

Док је био председник Савезне Републике Југославије, Ћосић је учествовао на више међународних конференција чији је циљ био окончање Босанског рата (поред осталог, на конференцији у Лондону, 26. марта 1993). У својим јавним иступањима Ћосић је отворено говорио о уступцима које, зарад мира, треба да направе све три зарађене стране. Од Хрвата, Ћосић је, посебно, тражио да повуку своје регуларне јединице из Бих и напусте војну коалицију с Муслиманима. Од вођства Срба у БиХ Ћосић је у више наврата захтевао да учине Муслиманима одговарајуће територијалне уступке и тиме створе здраву основу за будуће унапређење на темељу споразума три конститутивна народа. Пред Муслимане, који су имали снажну подршку западно-европских земаља, САД и Турске, и онда кад њихови захтеви нису били оправдани, Ћосић је ставио три захтева: да напусте тежњу за политичком хегемонијом у БиХ, да престану с непрекидним опструкцијама у преговорима за постизање политичког споразума са Србима и Хрватима, и да се одрекну тежњи за конфесионалном и војном интернационализацијом грађанског рата у Босни и Херцеговини.

Нешто пре него је добио Стругарово писмо, Ћосић је посетио Бањалуку, где је промовисана друга књига „Времена власти“, у којој се обрачунавао с „великим обмањивачем Брозом и његовом харизмом“. У Банским дворима примљен је и поздрављен овацијама – не само као писац већ и као државник који се борио за национална и људска права прекодринских Срба, за стварање Републике Српске, за коју је говорио да је велика, иако прескупа победа српског народа неповољним околностима упркос. Те околности неразумно су стварали и поједини српски политичари, омогућивши повратак Турске на Балкан. Годину дана после Стругаровог писма, тачније, 20. октобра 2009, Ћосић уноси у свој дневник невеселу констатацију о „капитулацији Срба пред османском агресијом“, оптужујући Бориса Тадића, тадашњег председника Србије, да је тзв. Истанбулском декларацијом „оверио повратак Турака на Балкан“. Српски јавни делатници, као ни српска штампа - региструје Ћосић – нису се, „због самоцензуре“, дотакли ове „историјске регресије“. Огласио се једино Дарко Танасковић, узалуд опомињући на обнову неоосманизма и претње балканским народима.

Своје страхове Ћосић илуструје фрагментима из предавања које је Ахмет Давутоглу, турски министар иностраних послова, одржао 16. октобра 2009. у Сарајеву. Давутоглу види у Босни и Херцеговини само један народ, који назива Босанцима:

„Турска с Босанцима дели исту судбину. Шта год да се деси на Балкану, на Кавказу и Средњем истоку, то је наше... То је наша историјска дубина... Желим да покажем солидарност с Босанцима. Сарајево је минијатура османског наслеђа. Ако не разумете Сарајево, не можете разумети отоманску историју. Сарајево је прототип отоманске цивилизације. Сарајево је прототип успона Балкана... Наша историја је заједничка. Наша судбина је заједничка. Наша будућност је заједничка... За Турску је сигурност Сарајева једнако важна као сигурност и просперитет Истанбула“.

Коментаришући ове речи, Ћосић је записао:

„Од постанка Југославије, од 1918. године, на њеном тлу ниједан страни дипломата и државник није одржао такав освајачки говор у земљи где је гост. Српски државници прећутали су овај историјски реваншизам и турске ревандикације. Они су били домаћини који моле за посредовање између сукобљених Љајића и Угљанина“.

Незадовољан односом српске штампе према горућим друштвеним темама, и феноменом анестезирањем јавности у коме новинари и те како учествују, и сам у младости журналиста, Добрица Ћосић често је говорио, на сав глас, да би га боље чули, и немилосрдно отворено. Исте јесени 2008, два месеца пре Стругаровог писма, Ћосић је записао у свој дневник да се слобода, па и слобода штампе, данас највећма злоупотребљава, и да новинари не умеју да постављају мудра питања. А „мудрост се доказује постављањем питања“, бележи Ћосић, и наставља:

„Слобода штампе употребљена је да се од јавног мњења створи сметлиште баналности и безначајности. Новинари су сталеж који је у српском друштву најбрже остварио нихилистички циљ: укинули су разлике између доброг и злог, паметног и глупака, даровитог и недаровитог, поштењег и поквареног, вредног и безвредног, лепог и ружног. Српски новинари, а ваљда су имали узор у светском новинарству, успели су да остваре јавно мњење у коме смо сви безвредни и сви безначајни, осим интелектуалаца 'мондијалиста' и 'Европљана', естрадних уметника и уметница, певача и певачица. А то је постулат и масовне, потрошачке културе: пластика има функцију храстовине, ораховине и ебановине; српски 'слободни' и 'независни' новинари само кукају за слободу, а не пада им на памет Камејева опомена да 'слобода не претпоставља само привилегије, него прет свега претпоставља обавезе'. За српску штампу подједнако су значајни патријарх Павле и нека естрадна звезда, Војислав Коштуница и нека певачица; фудбалери су значајнији и занимљивији њиховим читаоцима од научника и стваралаца. Да не кварим хартију адекватнијим примерима“.

Ћосић је посебно био бесан због таблоидизације дела штампе и процеса у коме, како му се чинило, и озбиљнији листови нагињу таблоидима, убацујући по коју страну с баналним сторијама, уместо да је процес обрнут, да озбиљна штампа подиже читалачке, гледалачке и новинарске стандарде. Често је цитирао афоризам талентованог сатиричара Александра Чотрића који каже да се код нас појединац хипнотише гледањем у очи, а народ – гледањем у екран. Веома га је жалостио пад критеријума у Нину, у чијем је објављању (1951) суделовао, а касније два пута примио награду за роман године (прву, за „Корене“, 1954, и другу за „Деобе“, 1961). Признао је, ипак, да је Ниновој новинарки Зори Латиновић дао један подужи, сасвим добар интервју о анти-титоистичкој опозицији у Србији (касније објављен и у књизи „Српско питање у XX веку“, 2009). Вајкао се за временима у коме је, можда, било мање слободе штампе, али знатно више одговорности посленика јавне речи. Из старије новинарске генерације, с разлогом је ценио Славољуба Ђукића, с којим је дуго раговарао за књиге и новине („њего најдуже познајем: он је ратни друг моје супруге Божице, били су у истом партизанском строју“), потом Радована Поповића и Милоша Јевтића. Од нешто млађих, а сада покојних, радо је читао текстове Богдана Тирнанића и Александра Тијанића. Код овог другог посебно је ценио непосустали полемички ерос, а замерао му је политичко конвертитство.

Обе оцене изнео ми је док су били живи и у пуној журналистичкој форми. С Владом Стругаром и мноме слагао се у ставу да таблоидизација (коју смо некад у разговору називали и таблоидиотизацијом) не наступа само из комерцијалних разлога, већ се она од политичких фактора толерише, чак и подупире, из мотива који нису трговачки већ много опаснији. Временом је, не без жаљења, пристао на оцену да је таблоидизација ипак део јединственог, опасног пројекта. У на-

шим разговорима није остало незапажено да су таблоиди у Србији нагло процветали после 2000. године, а веома брзо стигла је и помама на телевизији звана „ријалити-програми“. Ћосић и Стругар примећивали су да су, грубим акцијама тзв. кризних штабова, са челних позиција у штампи, па и из самих редакција, најурени многи добри новинари, што је нашу „седму силу“ обогатило за дуже време. „Додуше, неке је и требало отерати, але не тако грубо, без икакве процедуре“, напомињао би Ћосић, приметивши да су и из привреде, па и неких културних установа, после октобарског преврата склоњени многи успешни директори и менаџери. „Бавимо се рехабилитацијом Драже Михаиловића и Милана Недића, а ове жртве недемократског терора нико не рехабилитује; нисам сигуран ни да су жртве честито и пописане“, рекао ми је, у јесен 2008, Добрица Ћосић за време једног ручка у ресторану „Калемегданска тераса“, пред више озбиљних сведока. Ћосићев оглед који се толико допао Влади Стругару, у ствари је текст преговора за књигу Николе Кољевића „Стварање Републике Српске“. Писац је имао навику да неке своје амбиције прилоге поднесе пријатељима и знаљцима на прво читање и консултацију; Стругар је био у том уском кругу.

У Николи Кољевићу, некадашњем угледном професору Сарајевског универзитета, и светски афирмисаном шекспирологу, Добрица Ћосић гледао је поузданог сведока и хроничара стварања прве српске државе преко Дрине. У политичку борбу за национална и грађанска права српског народа у БиХ Кољевић је ступио у лето 1990, придружујући се побуњеним српским интелектуалцима на традицији родољубља коју су утемељили Васа Пелагић, Петар Кочић, Алекса Шантић, браћа Ћоровић, Веселин Маслеша и други. Књига „Стварање Републике Српске“ последње је дело из пера Николе Кољевића, настало, у ствари, као мемоарско-дневнички запис из двеју преломних година (1993-1995). Кољевић је учествовао у дејтонским преговорима о заустављању Босанског рата, а његов потпис стоји и на званичном документу о мировном споразуму, овереном у Паризу, у Јелисејској палати, 14. децембра 1995. Кољевић је извршио самоубиство крајем јануара 1997, а рукопис обимне књиге у два тома, средила је његова супруга Милица.

Размишљања Добрице Ћосића над рукописом књиге Николе Кољевића записана су јула 2008, а књига је објављена крајем те године у заједничком издању „Службеног гласника“ Републике Србије и истоимене установе из Републике Српске. Ћосићев предговор има око четрдесет страница и у њему аутор портретише лик Николе Кољевића као одговорног државника и бриљантног тумача веома крупних историјских догађаја. „Историја ће, верујем, људски, умни, патриотски подвиг Николе Кољевића да постави у духовне и моралне темеље Републике Српске“, закључује Добрица Ћосић.

И сам учесник у преговорима о окончању Босанског рата, Добрица Ћосић у овом огледу – ослањајући се на своје, али и на дневничке белешке Николе Кољевића – подсећа на историјске околности које су, нажалост, онемогућиле да се у Босни и Херцеговини, кроз деценије и векове, оствари етничка и религијска толеранција и хомогенизација. Ћосић пише да је Босна најнесрећнија балканска земља. Три измешана етноса, изникла из три вере, стварала су три нације које су се у свим ратним окршајима, „наметнутим споља и за туђе интересе, или унутрашњим конфликтима“, узајамно крваво обрачунавале и истребљивале. У релативној хармонији живело се само под окупацијом или диктатурама, али су се историјске и националне разлике и тада продубљивале. У оба светска рата, делимично под притиском страних завојевача, муслиманско и хрватско становништво било је окренуто против Срба, који су и после ослобођења остали у инфериорном положају, подсећа Ћосић. Босански рат је само наставак омраза и антагонизма из прошлости, ближе и даље, јер је у колективној и индивидуалној психи све три нације тињала „ватра историјске освете и чекала свој ветар“.

Не амнестирајући крајности, грешке и злочине ни на једној страни (укључујући и српску, наравно), Добрица Ћосић, документарно и хронолошки, показује да су рат у БиХ први покренули Муслимани и Хрвати, и да је тај сукоб „спонатни израз резидуалне енергије самог босанско-херцеговачког тла, његове даље и ближе прошлости“. Ћосић у наставку додаје да су иницијатори рата, Хрвати и Муслимани, искористили иманентну верску и националну нестрпљивост и искључивост, односно, биолошку, егзистенцијалну несигурност засновану на колективном памћењу прошлости. Испомажући се Јунгом, Ћосић указује да су у колективном свесном и несвесном тињале страсти за осветом потомака жртава и одбрамбених нагона потомака убица. Сви су се у Босни и Херцеговини, по овом тумачењу, осећали угроженим од „оног другог“ и кад мрко не

Говориш високоумно, тачно, праведно, родољубиво, нашем народу умилно, нашим властодршцима – саветно. Хвала Ти, Добрица.

Пишеш као историчар, иако пријатеље и читаоце стално подсећаш да си само књижевник. Драго ми је да си тако обзиран према чињеницама, као и према редоследу збивања; шта је било, и шта чему претходи. На основу Твојих текстова будући повесничари моћи ће да сложе објективну и уравнотежену слику бурних година и деценија које су непосредно за нама. С правом указујеш да су се, у последње време, умножиле и рашириле гебелсовске лажи о наводној агресији нашег народа на Босну и Херцеговину. Део тих неистина преноси и београдска штампа и тако, свесно или несвесно, исписује лажну оптужницу о српској кривици. Медији пишу као да је неслогу и несрећу у наводно питому земљу Босну донео српски народ на челу с Милошевићем, а да је пре тога тамо било све „у пјесми и цвијећу“. Ми историчари знамо да су корени мржње у тој земљи знатно дубљи, и да трају вековима. Ко је читао Андрића, и његове записе о „земљи мржње“, лакше ће разумети одакле су провалили толики бес и свирепост. Има о томе тачних оцена и код умног и широко обавештеног Милорада Екмечића.

Није Милошевић разгорео Босански рат – он је само покушавао да помогне, и да заштити српски живаљ изложен геноцидним намерама, по други или трећи пут у истом веку. Зар нисмо слушали од Милорада како су усташе бациле у јаму у Пребиловцима скоро читаву његову породицу, укључујући и

гледа и не прети да ће клати. „Скоро све породице имале су убицу или жртву, или и једно и друго“, пише Ћосић. „Покренут страхом од оног другог, Босанским ратом командовао је биолошки страх; отуд и толика свирепост“.

И Ћосић и Кољевић осврнули су се на „допринос“ интелектуалаца пореклом из сва три народа, посебно осветливши улогу „социјалистичких“ протагониста исламског бошњаштва – од Алије Исаковића (који је тражио да се из имена Републике избрише Херцеговина), преко Мухамеда Филиповића (који је, у свом познатом тексту о „босанском духу“ тврдио да је Босни више штете нанела књижевност Иве Андрића него све освајачке хорде које су је газиле) до Алије Изетбеговића (чија је „Исламска декларација“, у основи, била идеолошки покретач Босанског рата).

Из Ћосићевог предговора, као и из навода Кољевићевих дневничких записа, види се зашто је Босански рат био у толикој мери и амерички; Клинтони изасланици Кристофер и Холбрук издиктирали су у Дејтону и споразум о закључењу рата у коме, како се примећује, није довољно рећи да су подржавали једну страну у сукобу, већ су сами били – страна у сукобу. А Ћосић још и додаје: „одлучујућа страна!“ Ћосић појашњава (2008) оно што је данас белодано о мотивима америчког „управљања“ Босанским ратом: у питању су амерички империјалистички циљеви и корупција исламских земаља – власника нафте. „Помагањем Алији Изетбеговићу и његовој исламској армији, Америка је враћала своје дугове муслиманима Блиског и Средњег истока, или је то био аванс за нафту којом су располагале исламске земље“, пише Ћосић. Да би прикрила своје праве циљеве и интересе, Америка је, указује Ћосић, уз подршку Европске уније заступала „демократску“ концепцију стварања „мултиетничке Босне“ коју није прихватио ниједан ратујући народ; слушајући Америку, Муслимани и Хрвати имали су за циљ пораз Срба па су симулирали прихватање америчке идеологије и били принуђени да у Дејтону прихвате Муслиманско-хрватску федерацију, претходно очишћену од Срба...

Интернационални карактер Босанског рата, коју је потврдила и војна интервенција западне алијансе употребом авијације и трупа НАТО-а против Срба, стајна је тачка у којој су Ћосић и Стругар у потпуности сагласни, позиција с које – као учесници и сведоци с пуним моралним интегритетом – доводе у питање преовлађујућу верзију догађаја и процеса који су обележили балканска збивања у последњој деценији XX и на почетку XI века.

бебе у колевкама? Он се неким чудом спасао, иако је остао и без оца и без мајке. Кости пребиловачких мученика извађене су и положене у костурницу тек деведесетих година, али је, разгоревањем грађанског рата у БиХ, исти непријатељ минирао и дигао у ваздух и ту костурницу... О ранијим злочинствима над Србима у Босни и Херцеговини није се на време јавно говорило и писало, и они се сада понављају; наше поколење има ту нешто кривице. Правила се лажна симетрија са Хрватима и Муслиманима па је, како си добро приметио поводом Кољевићевог рукописа, „у темеље титоистичке Републике Босне и Херцеговине сахрањена и њена истина о Другом светском рату; шапутање о тој истини власт је сматрала непријатељским деловањем“.

Није мала ни одговорност тзв. међународне заједнице, како у Босни тако и на Косову. Свој отворено непријатељски наум они пакују у обланду „евроатлантских интеграција“. Наша јавност све то прима наивно и некритички, а по који разуман глас истинских еуропејских интелектуалаца објављује се у фрагментима и пригушено. Ево, управо имам у рукама последњи број (56) часописа „Хвосно“, који ми је стигао из Лепосавића. Издвајам мисао Петера Хандкеа: „Европске протуве протувама праве државу“. У истом броју, француски историчар по имену Ив Батај (његово презиме, у преводу на српски, значи „битка“), овако поздравља косовске Србе: „Ви, Срби са Косова, вековима сте трпели народе Турака, Немаца и сада Американаца и њихових слугу који вашу постојбину предају Албанцима. НАТО је код вас инсталирао бандите и трговце дрогом, албанску мафију на власт. Прво су уништили Југославију па смањили Србију на пашалук, и то сада зову евроатлантским интеграцијама. Срби са Косова и Метохије! Ви нисте сами! Подржавају вас ваша браћа Срби у целом свету, али и ми, слободни Европљани. Русија треба још јаче да вас подржи, јер дипломатија није довољна онда када сила надвлада свако право! Амерички окупатор порушио је свако право! Укинуо је Резолуцију Уједињених нација! А када је сила тако неправедна, треба јој показати другу силу!“

Послаћу Ти, ако Те занима, ту публикацију у целини.

Тамо ћеш видети, поред осталог, како један песник из Црне Горе, по имену Бећир Вуковић, пише о здравом црногорском погледу на косовско питање, којим се и Ти бавиш више од пола столећа. Пише тај Вуковић, кога не познајем, сем што сам чуо за њега:

„Црна Гора је настала из косовског збјега. Завичај свих нас је Косово“

Кличем Теби Добрица соколе, као старац Вујадин! И мислим да наша ствар није пропала док међу млађима има људи који мисле и јавно говоре као овај Вуковић... Његове речи скоро да могу да се ставе уз бок онима из Матијиног пера, и из срца:

„Да је Косово Србија, пресудило је Небо!“

А кад сам прочитао у НИН-у објављен Твој говор у Трстенику (16. новембра 2008), разумео сам да та беседа, у свему, потврђује и дубоку моју мисао, једном раније Теби саопштену речима:

У 20. веку, у српском народу, понављам Ти, надвишавају сва људства и сва догађања:

Никола Пашић, Александар Карађорђевић, Добрица Ћосић;

Пашић – државник, Александар – владар, Добрица – мислилац;

Сви знаменити људи нашег рода и народа стоје иза и ниже ове тројице великана.

С осећањем братске оданости, Добрица, најсрдачније Те поздрављам.

Београд, петак 17. новембар 2008.

Владо Стругар

Литература:

1. Андрић, Иво (1982): *Свеске*, Удружени издавачи, Београд,
2. Антонић, Слободан (2015): *Још није готово*, „Вукотић медија“, Београд,
3. Бандић, Милош И. (1996): *Скупочене пристрасности*, Прометеј, Нови Сад,
4. Киш, Данило (2005): *Из преписке*, приредила Мирјана Миочиновић, КОВ, Вршац,
5. Ћосић, Добрица (2011): *У туђем веку*, приредила Ана Ћосић Вукић, Службени гласник, Београд,
6. Стругар, Владо (1957): *Узимај редом, Господе*, Народна књига, Цетиње,
7. Павловић, Миливоје (2008): *Пословна кореспонденција*, Мегатренд, Београд,
8. Павловић, Миливоје (2016): *Венац од трња за Данила Киша*, Службени гласник, Београд,
9. Ракић, Радомир (1993): *Библијски речник*, Савремена администрација, Београд

UNDISGUISED TRUTH OF LITERARY CORRESPONDENCE

Above the correspondence between Dobrica Cosic and Vlada Strugar

Summary: The paper focuses on social, aesthetic and communicational dimension of literary correspondence. Correspondence, as “speaking over space” or “long-distance talking”, is considered to be a very old linguistic communicational action. Cultural history testifies that many prominent authors, especially philosophers and writers, left behind correspondence which represents an important document of the spirit of the times or a valuable work of art. Sometimes written as “strangled whisper”, with no intention of being published, individual letters of prominent authors were safe from censorship; hence their reliability is often greater than the one found in the diaries and memoirs that suffer from “hindsight”. Not at all coincidentally, Roland Barthes recognizes the “symbol of freedom” in the letters.

The author is especially engaged in aspects of correspondence lasting quarter of a century between two academics, a writer Dobrica Cosic and a historian Vlada Strugar. Their sectioned structure, tone, connotative ambiguity and breadth of reviews on current social developments in crucial periods of recent Serbian history (1988-2014), these letters greatly exceed the limits of the genre and offer historians and the public previously unsuspected insights into the dramatic period when there were no equal opportunities for different voice on the air. These “sparkling miniatures” of undeniable literary relevance – made public for the first time – illuminate the Yugoslav and Serbian tragedy inside and out, testifying about the possibilities and constraints of intellectuals who share a common world of meaning and interest to put the truth above other interests.

Key words: correspondence, literature, history, responsibility, intellectuals, epistolography, war, peace

III

ПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ

ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 279:316.624

Оригиналан научни рад

Примљен: 10.02.2017

Одобрен: 27.02.2017

Страна: 151-170

ДЕСТРУКТИВНЕ СЕКТЕ КАО ЛАТЕНТНИ ИЗВОР УГРОЖАВАЊА БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак: Слобода свести несумњиво представља неутуђив елемент демократског друштва. Тоталитарне и деструктивне секте, недопустиво и незаконито се баве индоктринацијом, односно процесом насилног усађивања идеја, ставова, когнитивних стратегија или професионалних методологија, користећи сложене психолошке манипулације за различите степене иницијације ради пријема у њихово чланство. При том, обично заговарају три нивоа истине: један за спољашњу употреба, један за унутрашњу употребу и онај трећи „прикривени“ којим се камуфлирају прави циљеви групе фанатика, психопата и социопата и њихових заведених следбеника. Тоталитарне секте или деструктивни култови, у данашње време увелико крше права својих чланова и наносе велику душевну и телесну патњу употребом одређених метода, које се називају „контрола свести“. То је заправо систематска употреба савремених психолошких процеса који су усмерени да блокирају и неутралишу људску вољу и каналишу контролу мисли, осећања и понашања. Деструктивне секте, не само што на нагнуснији начин крше грађанска права оних особа које покушавају и успевају да преобрате, него постају све израженији латентни носиоци угрожавања безбедности у друштву.

Кључне речи: секте, верске секте, деструктивне секте, угрожавање безбедности

Увод

*Чувајте се лажних пророка који вам долазе у оделу овчијем,
а изнутра су вуци грабљиви.
(Мат, 7:15)*

У савременом друштву, веома се често манипулише питањем „шта је секта и шта се заправо подразумева под овим појмом?“. Поједини аутори на то питање, можда и превише смело, понекад дају поједностављене и концизне одговоре, иако се ради о комплексном и по много чему веома специфичном

---

* zdjbjelajac@gmail.com

феномену. Секта је мала религијска група која представља изданак успостављене религије или вероисповести. Она има одређена уверења, која могу бити заједничка са религијом порекла, али има такође и велики број нових концепата који је разликују од те религије. Међутим, термин „секта“ у многим земљама преузима низ негативних конотација које се обично везују са речју „култ“. Наиме, ова два појма се неретко поистовећују, те се у неким случајевима сматрају синонимима. Верска секта заправо представља окултистичку групу која:

1. Некој идеји, појави, особи или предмету, придаје превелики значај и поштовање, што је основ за придржавање постулата вере која се заступа;
2. Користи разне методе и програме измене и креирања мишљења да би чланове убедила да прихвате идеје те групе, како би на тај начин њима управљала и одређеном доктрином их ујединила;
3. Код чланова групе систематски ствара стања психолошке зависности користећи специфичне технике „контроле ума“ ;
4. Искоришћава чланове зарад интереса вође и афирмисања успостављене доктрине;
5. Инсистира на строгим квалификацијама за чланство, за разлику од осталих друштвених група, припадника појединих вера или вероисповести;
6. Члановима, њиховим породицама и пријатељима наноси оштећења психичког и физичког здравља.

Реч секта долази од латинске речи *sequi* што значи следити, пратити нечија начела. Речник „*American Heritage Dictionary*“ секту дефинише као религијско тело, тело које се разишло са већом деноминацијом. У почетку секта је била неутралан појам за једну мањинску групу која би долазила у конфликт са већином. Тај појам се најчешће користио у античким филозофским круговима, описујући мање филозофске групе. Дакле, под овим појмом се подразумева, издвојена или затворена група људи која чврсто следи своја начела. Термин је први пут употребљен 1931. године, да би описао новоформиране верске групе које су се одвојиле од својих матичних религија због неслагања око веровања или идеологије. Данас, овај појам се махом употребљава у контексту деструктивне групе. Та реч је дефинитивно у садашње време добила потпуно ново значење, поставши синоним за нешто што је мрачно и зло, што се презентује као социопатолошка друштвена појава. У новијој стручној литератури, успут, све чешће се користи акроним *НРП* (*Нови религијски покрети*) уместо термина секта, како би се избегла конфузија која зависи од контекста истраживања, периода истраживања и припадности аутора као последици поистовећивања са неким или нечим. Упркос томе ми ћемо се држати „одомаћеног“ термина секта.

Кратак осврт на феноменолошка и етиолошка обележја секти

Да не бисмо компликовали, да бисмо били једноставнији, послужићемо се најновијом дефиницијом која се тренутно експлоатише у круговима Европе: секта је свака социјална група која, без обзира на начин регистрације, форму организовања и број чланова, врши преварну злоупотребу, манипулишући

знањем, незнањем или ситуацијом слабости појединаца изазивајући код њих физичке или психичке последице. Значи, секте искоришћавају нечије незнање, болест, слабост, усамљеност, старост, младост итд. И у томе је њихова опасност коју је Европа приметила и на основу тога проширила и своје кривично законодавство уводећи кривично дело менталне манипулације, да би верска права и слободе, која су загарантована, Уставом ограничила: да верска права и слободе служе, а да не штете. Значи, да служе онима који верују у то у шта верују, али да не штете неким који улазе у тај „свет“. Препознавање секти је врло тешко, зато што је то тиха, невидљива појава. Она нема много спољних обележја. Секташи дају велика обећања онима који улазе у разговор са њима. Ради се то на различите начине, али оно што је заједничко за све то је ласкање оној зони за коју се претпоставља да је осетљива.¹ Таквих посебно рањивих и осетљивих зона и категорија људи у друштву има на претек. Са друге стране и број секти перманентно се увећава. У прилог томе говори и чињеница, да се све више аутора упушта у проучавање секташтва како би покушали да објасне и утврде узроке интензивне присутности овог феномена у друштву.

Што се тиче култа, ту имамо два приступа проблематици и две дефиниције. Најпре да кажемо да је култ један од четири вида испољавања религије, а то су: догма, култ, морал и верска заједница. Док догма представља богооткривену истину, истину која говори о Богу и његовом делу, култ подразумева богослужбене радње (молитву, благосиљање...). Дакле, култ је спољна манифестација догме, те према томе, тамо где се деформисала догма, деформисао се и култ. Баш то, рецимо, проналазимо у псеудохришћанским сектама, где су другачије (уколико постоје) неке богослужбене радње (крштење, причешће, исповедање...). Међутим, у одређеним заједницама даје се већи значај ритуалу, где је ритуал једнак догми или је чак изнад ње. То налазимо у синкретистичким, сатанистичким и псеудохиндуистичким сектама. За култ у његовом другом виду особени су, бар тако примери говоре, још неки посебни елементи: много већа дисциплина чланства него код цркава или секти; нагласак на ритуалима и њиховој мистичности и езотеричности; чести ритуали са приношењем крвних жртава (жртава у крви). О тој проблематици, већ смо рекли, расправља се у свету већ навелико. Рецимо да је у Конгресу државе Мериленд у САД још седамдесетих година дата једна дефиниција култа: „Култ је група или покрет, одана преко мере вођи или идеји, који користи неетичне манипулативне технике испирања мозга, да би усредредила чланство на ефикасније остваривање циљева својих вођа“. У сваком случају, то су групе са екстремистичким циљевима и идејама, где је вера само средство за постизање фанатизма у остварењу конкретних циљева, задатих од стране вођа.² Иначе, реч култ долази од латинске речи *cultus*, која је један облик глагола *colere*, а значи „славити“ или одавати почаст божанству. *Cultus* је била општа реч за слављење без обзира на то о којем се Богу радило.

¹ Зоран Луковић, „Организовано зло – Секте“, *Православље – новине Српске Патријаршије*, број 901, Информативно-издавачка установа Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд, 2004, <http://pravoslavije.spc.rs/broj/901/tekst/organizovano-zlo-sekte/01/10/2016>.

² Зоран Луковић, *Верске секте-Приручник за самоодбрану*, Треће измењено и допуњено издање, Издавачка кућа „Драганић“, Православна мисионарска школа, Београд, 2000, стр.7.

Масовно ширење секти се догодило тек у новије време, средином XIX века, кад су индустријализација и секуларизација потиснуле веру у други план. У том раздобљу „нестабилности и кризе“, секте су људима понудиле одговоре на питања, истину, сигурност, заједништво, равноправност. Секте су људима понудиле привид смисла, сврхе и смера, што је многим било тешко пронаћи негде другде, или у себи самима. Оне су нудиле уточиште за усамљене – илузију припадања, породице, заједништва, деловања усмереног ка неком вишем циљу. Значајну улогу имало је ласкаво уверење о властитој „посвећености у тајну“ – бити један од изабраних јача у таквим особама осећај задовољства и надмоћи који их опија.³ Многи, појаву секти, виде као последицу слабљења великих религија. Суочене са новим стрепњама нашег доба – незапослености, друштвеном несигурношћу, упитношћу напретка – јављају се нове верске групе да надоместе улогу традиционалних религијских заједница које су заказале у томе да својим присташама понуде помоћ умирујућег тумачења света. Чланови секте обично потичу из разних друштвених слојева. То су, највећим делом, они чланови друштвене заједнице који се осећају разочараним, потиснутим, одбаченим од друштва, инфериорним. Обично се ради о усамљеним, неуспешним и комплексираним особама. Највећи број чине недовољно образовани, мада има и доста образованих и интелигентних. Окупљајући такве чланове, верске секте, свака на свој начин, објашњава узроке таквог њиховог положаја, изграђујући њихову спремност и мотивисаност да се боре за ново друштво у коме ће сви бити срећни. То ново друштво се успоставља у загробном животу, али и на Земљи када овлада „нова свест“. Да би се остварило такво друштво, верске секте захтевају од својих чланова да прихвате организацију живота по одређеним принципима и да живе по одређеном режиму. Секте често одбацују многе норме и вредности ширег друштва и замењују их веровањима и праксом које се невернику понекад чине необичним. Секте се нарочито појављују у периоду великих друштвених криза, када се напуштају старе норме друштвеног живота и распада целокупан систем вредности. У таквим условима, оне нуде нове норме и нов систем вредности, за који сматрају да је примеренији новонасталим околностима.⁴ Истовремено, деловање секти води ка десоцијализацији, а тиме и дехомогенизацији и уопште дестабилизацији у друштву. Усмеравање живота и рада појединаца према диктатима строгих правила секте, разорно делује на њихов психофизички склоп, остављајући последице и на чланове њихових породица. Оно што посебно забрињава, то је чињеница експанзије секташтва, као обрасца живљења. Припадници разних секти данас су присутни у готово свим сферама друштвеног живота. Неки од њих су познати глумци, музичари, сликари, адвокати, спортисти, политичари, лекари, при том већина потиче из нижих и сиромашних класа. Многи

---

³ Milan Vukomanović, *Religija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004, preuzeto iz: Nebojša Macanović, Jelena Kuprešanin, „Zaštita mladih od uticaja destruktivnih sekti“, *Defendologija*, Sveska 1, Br. 35 (2014), EDC-Evropski defendologija centar, Banja Luka, 2014, str. 37-47.

⁴ Зоран Луковић, *Верске секте и православље*, четврто допуњено издање, Издавачки Фонд Архиепископије Београдско-Карловачке; Драганић Земун, Београд, 2003, преузето из: Nebojša Macanović, Jelena Kuprešanin, „Zaštita mladih od uticaja destruktivnih sekti“, *Defendologija*, Sveska 1, Br. 35 (2014), EDC-Evropski defendologija centar, Banja Luka, 2014, str. 37-47.

од њих углавном крију своју припадност неком покрету, а поједина секташка друштва су тајна, попут сатаниста.

Класификација секти

Када би у данашњем глобалном и по много чему противуречном друштву, постојала и као таква била препознатљива једна врста секте, онда би посао за бројне ауторе и истраживаче био у потпуности олакшан и ограничен, јер би се сузио и исцрпео простор за тражење њених битних обележја. Међутим, актуелне тенденције нас упућују на сурову чињеницу да је стање у овом домену, веома сложено и конфузно, јер се број секти са различитим садржајима, мотивима и преокупацијама из године у годину увећава. Многе од њих подржавају одређени моћни центри, који располажу великим материјалним средствима, што им омогућава да се све више шире. Иако постоји мноштво најразличитијих типова секти, оне се по својим уверењима и по практичном понашању својих следбеника битно разликују. Па тако, вредности којих се придржава једна секта, за другу могу бити потпуно бесмислене. Секте се у основи разликују од цркава по својој организацији, члановима које примају и по свом односу према свету. Њихова најчешћа подела према садржају учења на: верске, политичке, комерцијалне и психотерапеутске, не одражава реално стање, јер су се континуираним „размножавањем“ продубили и отежали критеријуми за међусобно разликовање.

Ернст Трулеч (*нем. Ernst Troeltsch*) описује тип пасивне и толерантне секте чији чланови у тишини заједнице остварују религијски идеал, не трпе компромисе, не утичу на свест и траже од друштва само подношење и сносљивост, и, супротно томе, реформаторски или активни тип секте које желе променити свет према сопственом религијском идеалу, из чега произилази и сукоб са светом (нпр. баптисти и квекери)⁵. Брајан Вилсон (*eng. Bryan Wilson*) разликује четири типа секти: конвертитске секте (спас у обраћењу Крistu - Пентекосталне секте и Армија Спаса), адвентистичке секте (долази крај света, верник мора бити изабран и обраћен - Јеховини сведоци), секте интроверзије (унутрашње просветљење изабранима - Квекери) и, на крају, гностичке секте које обележава езотеризам (Библија је симболичка упута за тајанствено знање секте, чланови су успешни и живе у космичкој хармонији - Сајентолози)⁶. Милтон Јингер (*eng. Milton Yinger*) дели секте према основној реакцији у односу на свет, и то на оне које свет прихватају, нападају га или пак избегавају⁷. Жан Вернет (*fr. Jean Vernet*) спомиње поделу коју је развио Брајан Вилсон. У њој су секте постављене у четири групе:⁸

1. **Евангелистичке (конверзионистичке) секте** настоје изменити свет помоћу преобраћења људи. Снажно се ослањају на Библију;

⁵ Ernst Troeltsch, *Aufsätze zur Geistesgeschichte und Religionssoziologie*, IV voi, Gesamm Werke, Tübingen, 1925, p. 164.

⁶ Bryan Ronald Wilson, „An analysis of sect development“, *American Sociological Review*, Vol. 24, No. 1 (Feb. 1959), American Sociological Association, Washington, 1959, pp. 3—15.

⁷ Milton Yinger, *Sociologia della religione*, Boringhieri, Torino, 1961, p. 180.

⁸ Jean Vernet, *Sekte*, Verbum, Split, 2004, str. 37.

2. **Адвентистичке и револуционарне заједнице** очекују скори долазак спаситеља и успостављање новог краљевства. Имају негативан став према тренутном друштвеном поретку;
3. **Интровертне (пијетистичке) групе** занемарују друштвену ситуацију, те пажњу посвећују животу унутар секте. Желе постигнути духовну чистоћу и просветљење читајући Библију;
4. **Гностичке групе** заснивају своје учење на мистици. Заговарају оптимистично размишљање које им помаже у преовладавању свих препрека.

Секти је данас много. Рачуна се да их има преко две хиљаде у целом свету, различитих су обележја, како догматских тако и географских. Постоји више принципа по којима можемо извршити поделу секти. Овде је као критеријум поделе узето учење, то јест званична религија, од које су се секте одвојиле.

Тако имамо:⁹

1. **Псеудохришћанске секте** оне које су се одвојиле од званичног учења хришћанске цркве;
2. **Псеудохиндуистичке и далекоисточне секте** основа и матица су, дакако, хиндуизам и будизам са својим доктринама и техникама, али обрађени на Западу, па извезени нама;
3. **Синкретистичке секте** мешавине разних званичних религијских и јеретичких праваца, као и окултизма и магије. Многе од њих у себи садрже и елементе сатанизма, али смо их сврстали у групу и на место где оне сматрају да припадају, пошто уопште не прихватају да су делом и сатанистичке;
4. **Сатанистичке секте** оне које отворено проповедају сатанизам, тј. да је Ђаво (Сатана) Бог и да му се треба клањати и жртве приносити.

Дакле, евидентно је да у савременом свету егзистира мноштво нових религија, односно нових верских покрета и секти. Примењујући критеријуме односа према свету, односно друштву, исте можемо груписати на:

1. **Афирмативне** - које имају афирмативни однос према свету и друштву. Оне прихватају многе вредносне системе, циљеве и тежње друштва, међутим сматрају да могу понудити боља решења за њихово остварење како би људи били сретнији и успешнији;
2. **Негаторске** – које заговарају негаторски однос према свету и друштву истичући изопаченост, која штети развоју духовности. Присталице ових религија и чланови покрета се искључују из друштва и често одвајају од породице и пријатеља. Унутрашња организација ових група темељи се на апсолутној преданости, послушности и покорности, чак и на целибату. Њихови следбеници вјерују у апокалипсу која ће довести до пропасти света; и
3. **Прилагођене** - које се прилагођавају токовима друштва.

---

⁹ Зоран Луковић, *Верске секте-Приручник за самоодбрану*, Треће измењено и допуњено издање, Издавачка кућа „Драганић“, Православна мисионарска школа, Београд, 2000, стр.7.

Комплексни друштвени односи и криза система вредности као подлога за деловање деструктивних секти

Оптерећени свакодневницом, егзистенцијалним проблемима, под сталним притиском социјалне, политичке и економске кризе, породица све теже успева контролисати децу, а друштво и његови социјализаторски фактори у све значајнијој мери испољавају дисфункционалност. Таква атмосфера погодује настанку секти које ентропију система вредности користе да оправдају сврху свога учења које је у супротности са црквеним учењем и његовим нормама и вредностима. Период адолесценције, бројни проблеми са којима се млади у том периоду социјалног сазревања суочавају, жеља за самосталношћу и доказивањем да више нису деца, омогућавају сектама да удовољавањем њиховим потребама, лажном солидарношћу и пријатељством придобију следбенике који уласком у тај зачарани круг јако тешко могу да изађу. Секте делују разорно по појединца, породицу, друштво и државу.¹⁰ Култни обреди и верски ритуали које смо гледали у хорор филмовима седамдесетих година изгледали су нам запањујуће и потпуно нестварно, а деведесетих су постали трагична свакодневница. Медији веома често извештавају о разним вандалским догађајима као што су рушење споменика, уништавање црквене имовине, цртање крстова окренутих наопако на споменицима, цртање разних сотонистичких знакова и сл. Најчешће се кривци за такве криминалне радње траже међу припадницима других вероисповести, хулиганима, пијаницама. Такође, све већи број младих изврши суицид, за који никада и не откријемо прави повод. Све упућује на то да се иза већине таквих случајева крију припадници разних секти, за које наведени чиновни представљају иницијације, односно увођење нових чланова у њихове редове, показивање оданости секти, напредовање у хијерархији секте и сл.¹¹ Све наведено активира механизме неизвесности и страха код родитеља, јер „понуђена“ прекретница за њихово дете обично је странпутица. „Секташки систем“ који нуди тобожње промене у погледу вере, морала или духовности, заправо има склоност да своје следбенике изолује од света, од других чланова заједнице, а неретко од породице и пријатеља, деформишући брачну заједницу и уопште живот. Секте су посебно токсичне за појединце и друштво, нарочито за адолесценте којима намећу нови систем вредности и подстичу „јалову“ интелектуалну радозналост. На тај начин им замагљују способност моралног расуђивања и окрећу против ближњих који их наводно „ометају“ у њиховом интелектуалном, моралном и емоционалном развоју. Из приложеног се уочава да се стицајем сложених околности отвара штетан простор за младе да уплове у опасне и надреалне авантуре које их воде ка деструкцији и незнању. Зашто су секте тако примамљиве младим људима?

¹⁰Nebojša Macanović, Jelena Kuprešanin, „Zaštita mladih od uticaja destruktivnih sekti“, *Defendologija, Sveska 1, Br. 35 (2014)*, EDC-Evropski defendologija centar, Banja Luka, 2014, str. 37-47.

¹¹Ibid

Општи друштвени односи и систем вредности су добри предуслови за успех секташког деловања.¹²

1. **Верска необразованост:** И поред неких позитивних трендова у новије време, ипак и даље смо просечни познаваоци религије, што је случај и код људи академског образовања. Имамо омладину која несумњиво показује своје духовне потребе, али која, будући недовољно упућена, подлеже обично првој верској групи на коју налети, то јест учењу које јој она понуди. Дакле, секте су увек тамо, где држава, црква и школа нису матица;
2. **Криза породице:** Многи су узроци који су довели до кризе породице у нас. У две - три генерације десио нам се прелазак од патријархалне до потрошачке породице, са битно измењеним улогама, са еманципацијом жене, сексуалном револуцијом, енормним утицајем медија, наравно уз све идеолошке трауме и материјално-финансијске крајности. Појава криминала и наркотика, те ратно окружење, јесу финале свега. Млади траже уточиште, разумевање, афирмацију, одговоре, а тек после изграђивања одређених критеријума проналазе и бирају друштво, пријатеље и, на крају крајева, идоле;
3. **Тражење припадности:** У доброј мери оно што желим рећи у овој тачки следи из претходне. Због разбијања традиционалног начина живота, људи уопште, а не само млади, имају осећај усамљености и отуђености, почев од породице, преко школе до друштва у целини. Трка за материјалним благостањем и успешност у њој углавном је данас мера друштвене афирмације, не улазећи при томе у начине стицања богатства. Одређени појединци су дошли до тог циља, али су многе опустошене душе и исфрустриране личности остале у сивилу просека. Секте том „малом човеку“ нуде управо људску топлину, пажњу, подршку, заштиту и осећај посебности. „Док ме сви у школи исмевају што носим демодиране патике, овде се сваког понедељка и четвртка дружим и загрљен са браћом и сестрама певам и Богу се молим“, речи су једног члана секте;
4. **Тражење одговора:** Многи данас, и стари и млади, не могу да се снађу у овој медијској поплави која даје безброј објашњења ове објективно сложене друштвене ситуације у којој се налазимо, укључујући и питања на светском нивоу. Секте, по правилу, дају кратке и јасне одговоре на питања својих следбеника и нуде им своја виђења човека, човечанства, историје, космоса. Обећавају почетак нове ере, „новог доба“ (*eng. New age*), а садржина се разликује у зависности од учења конкретне секте. Дакле, твоје је да будеш ревностан, а све остало казаће ти се само. У ово доба прагматизма, те великих поједностављивања читавих филозофских, књижевних и историјских комплекса знања, а све у трци за овладавањем нечим новим, секташки одговори потпуно су у духу времена;
5. **Тражење идентитета:** У времену смо када из једног система вредности, комунистичко-космополитског, улазимо у „*New age*“-овски, екуменско-универзалистички космополитизам. Све то нам се дешава у времену потпуне верске и политичке дезоријентације. Као православци по деди, а атеисти по оцу, тражимо идентитет за себе, питамо се ко смо, да ли ћемо бити искрени ако се вратимо православљу, или је, пак, боље да наставимо са атеизмом, па да успут пронађемо неко треће решење;
6. **Потреба да се буде „нешто посебно“:** Ова потреба следи из претходног. Људи тако осећају потребу да побегну из анонимности, да изграде идентитет и имиџ, да

---

¹² Зоран Луковић, *Верске секте-Приручник за самоодбрану*, Треће измењено и допуњено издање, Издавачка кућа „Драганић“, Православна мисионарска школа, Београд, 2000, стр. 8-10.

стекну осећај да су „нешто посебно“, а не само број у маси (парохији). Дакле, чини се да баш секте нуде одређену бригу за појединца. Осим тога, секте врло често у својим учењима о апокалипси и њеној близини, пружају својим члановима уверења да су баш они, али само ако буду ревносни и доследни, једини који ће бити спасени, пошто припадају једној елитној заједници „аутентично божјег и истинитог учења“.

Процес придобијања нових чланова у секте се одвија у следећа четири чина:¹³

1. **Први степен:** потенцијални следбеник се намами помоћу члана супротног пола који позива потенцијалног кандидата на сусрет, обично при крају недеље. Стари члан тада говори како је и он пре имао тешких проблема, али откада је у својој секти, све му успева, те је сада срећан и успешан у своме послу;
2. **Други степен:** остали чланови секте обасипају новог кандидата великом пажњом и љубављу, односно „бомбардују“ га својом љубављу („love-bombing“), само да им не измакне;
3. **Трећи степен:** најчешће се нови члан на семинарима или другим облицима иницијације даље „дорађује“, информише и формира. У међувремену се чврсто контролише амбијент, при чему се настоји да се нови члан одвоји од родитеља и пријатеља, да би што пре усвојио нови начин мишљења и понашања;
4. **Четврти степен:** нови члан је по свему укључен у секту и он сада почиње бити мисионар, те почиње придобивати нове чланове и заузимати одређене положаје у хијерархији секте. Наиме, већина секти имају мање или више стандардан програм кроз који морају да прођу нови чланови. Што је секта мања или новија, то ће бити неформалнији процес увођења. Оне, такође, садрже и похађање разних предавања и овладавање главним информацијама о веровањима групе.

Живот човека у савременом друштву одликује постојање сложене и многоструке поделе рада, па је и његова самосвест само мањим делом утемељена на непосредном искуству, а већим делом почива на информацијама које дели са осталим припадницима заједнице. Филозофи зато кажу да савремени човек живи у свету који познаје углавном „из друге руке“, посредством медија, а не на основу властитог непосредног искуства. Као да и овде важи она класична Русоова максима да се човек рађа слободан, али да је свуда у ланцима.¹⁴ Истраживања показују да је можда и потцењен утицај медија и њихове пропаганде у савременом свету. Преносиоци информација као што су телевизија, радио, штампа, филм управљени су према хетерогеном, анонимном и релативно бројном аудиторијуму и рафинирано и отворено утичу на функционисање модерног друштва. Но, њихов утицај је нарочито интензиван у односу на емоционално незреле и неформирани личности, као што су малолетници, којима могу наметнути перцепцију искривљене реалности и императиве за поистовећивање са разним савременим „јунацима“, а претежно са онима из „филмског наси-

¹³ Ivan Gavran, „Mladi i novi religijski pokreti. Psihopedagoški čimbenici“, *Kateheza - Časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, Broj 16(1994)4, Salesiana d.o.o. Zagreb, Zagreb, 1994, str. 279-287.

¹⁴ Biljana Prođović, „Uticaj medija na stavove i ponašanje čoveka - Mediji i moralna panika“, u: *Kriza i perspektive znanja i nauke, Zbornik radova sa naučnog skupa „Nauka i savremeni univerzitet“*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, 2011, str. 380-391.

ља“.¹⁵ Неспорно је да у склопу ширег друштвеног контекста на настанак и деловање верских секти, велики утицај имају средства јавних комуникација, а нарочито телевизија. Пропагирање и потенцирање емисија које се баве магијама, спиритизмом, враџбинама, јесте својеврстан мамац да се веома лако и брзо придобијају присталице (следбеници), односно жртве појединих секти, обично из редова менталних болесника, сиромашних, усамљених, угрожених или социјално искључених особа, али и оних из виших класа који испољавају диферентна асоцијална понашања.

Дакле, ради се о „патологији у корену“, којој медији свесно или несвесно „кумују“ и служе, афирмишући на пример филмска остварења која подстичу на убијање других и уопште иживљавање према људским бићима, чиме се код посебно подложних и изложених група изврше природни осећај за духовне вредности. Истовремено се заговарају опасне идеје или принципи које потхрањују екстремистичке и фундаменталистичке групе унутар или изван различитих верских покрета. Модерни медији, нове комуникационе технологије не треба искључиво да нагињу ка материјалним потребама, већ да подржавају и надограђују социјална и психолошка очекивања људи, што је од кључног значаја да се предупредне невоље које проистичу из прозелитизма секти. Медији, изнад свега своје конзументе, треба да третирају са дужном пажњом као „штићенике“, којима треба дати адекватну обуку за откривање и разумевање опасности и утицаја појединих секти још у раним корацима индоктринације. Секте представљају претњу за социјалну кохезију. Стога давање релевантних информација о активностима деструктивних секти може спречити нежељене проблеме. Наиме, већина секти делује по устаљеном обрасцу, па откривање неких чињеница и прављење паралеле са сличним активностима које су довеле до трагичних дешавања у прошлости, може да промени мишљење потенцијалне жртве и усмери га ка другим исправним нивоима посвећености.

Деструктивне секте као латентни носиоци угрожавања безбедности

Велика бројност секти, добра организованост и упорност да придобију што већи број чланова, довољан је разлог да се друштво брине за своју безбедност. Секте доводе до расипања националних енергија и одузимају појединачним нацијама снагу преко потребну за опстајање, одбрану и развој. Секте делују разорно по појединца, породицу, друштво и државу. Изазивају унутрашњи одлив мозгова, који је много опаснији од оног спољашњег. При спољашњем одливу мозгова једна земља је свесна да појединце који су је напустили нема више на бројном стању и да на њих не може рачунати. При унутрашњем одливу мозгова људи постоје на бројном стању, на њих се рачуна, али ће они у пресудном тренутку издати своју земљу. То је својеврсна ентропија националне енергије. Нација и држава коју су нападе секте доживеће својеврсну импло-

---

¹⁵ Жељко Бјелајац, „Медији, супкултура и криминалитет у савременом друштву“, *Култура полиса, год. XII, бр. 27*, Култура – Полис Нови Сад, Институт за европске студије Београд, Нови Сад, 2015, стр. 121-134.

зију. Деструктивне секте ослабљују организам нације, чине га неотпорним на штетне утицаје и доводе до његовог пропадања, тако да он постаје жртва њиховог утицаја. Многи национални организми не би поклекнули да нису били изложени подривачком утицају деструктивних секти. Знано се да постоје секте које имају и негативан садржај свог деловања, да искориштавају своје чланове (следбенике), да у њиховом деловању постоје и одређене криминалне радње, али се он није манифестовао у смислу да је широко друштвено опасан и да захтева озбиљне безбедносне мере формалног карактера. Све време се проблем секти сматрао проблемом појединца. Дуго је трајао период у којем су се деструктивне вредности секти развијале слободно и у којем су пролазиле неопажено (изузев верских институција). Међутим, ствари почињу да се мењају када долази до кулминације деструктивизма унутар ових организација.¹⁶ Наводимо неколико трагичних догађаја после којих долази до промене у политици опхођења према сектама:

1. Колективно самоубиство чланова секте Храм народа – (eng. *People's Temple*):

Једноставна реч „Донстаун“ (eng. *Jonestown*) има више значења, а давних седам-десетих година представљала је утопијски пољопривредни пројекат верске секте „Храм народа“ у северозападној Гвајани, темељене на социјалном еванђељу о људским слободама. Но, након 18. новембра 1978. „*Jonestown*“ означава локацију највећег масовног организованог самоубиства на свету, у којем се на наговор верског вође Цима Џонса (eng. *Jim Jones*) више од 900 људи својевољно отровало смртоносним коктелом „Кул ејд“ (eng. *Kool aid*) с додатком цијанида. Предводник тог покоља, био је проповедник Цим Џонс оснивач и харизматични вођа „Храма народа“, којем на души лежи 913 мртвих следбеника. Међу њима је било и 276 деце којима су родитељи властитим рукама дали смртоносно пиће, а најмањима су га убризгали у уста. То је, након трагедије рушења америчких „близанаца“, уједно највећа погибија америчких цивила од неприродних узрока у новијој историји.¹⁷

2. Самоубиство припадника секте Давидови адвентисти седмог дана у Тексасу:

Секту је у време самоубиства предводио Вернон Вејн Ховел (eng. *Vernon Wayne Howell*), који је касније илегално променио име у Дејвид Кореш (eng. *David Koresh*) и који је себе сматрао анђелом и Исусом. Како се кроз секту Давидових адвентиста одвијала илегална трговина аклохолом, дрогама, експлозивима, оружјем и дуваном, Хореш притиснут истрагом Федералног истражног бироа завршава паљењем Давидовог ранча у Тексасу и са собом усмрћује 54 одрасле особе и 21 дете. Иначе, био је видно и клинички поремећена личност;¹⁸

3. Терористичке акције припадника секте Аум Шинрикјо у токијском метроу:

Секта, Аум Шинрикјо (eng. *Aum Shinrikyo*) на насловне стране свих светских ме-

¹⁶ Marko Srdanović, „Bezbednosni aspekti djelovanja destruktivnih sekti“, *Kriminalističke teme - časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije - Godište XI, Broj 3-4*, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Sarajevo, Sarajevo, 2011, str. 143-164.

¹⁷ <http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/svijet/clanak/id/116725/dan-kada-je-913-ljudi-svojevoljno-otislo-u-smrt/15/10/2016>.

¹⁸ Marko Srdanović, „Bezbednosni aspekti djelovanja destruktivnih sekti“, *Kriminalističke teme - časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije - Godište XI, Broj 3-4*, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Sarajevo, Sarajevo, 2011, str. 143-164.

дија је доспела 1995. године када су њени припадници извршили хемијски напад на метро у Токију. Следбеници ове јапанске секте комбинују начела будизма, хиндуизма, а опседнути су и апокалипсом. Секта Аум Шинрикјо још се назива и „Врховна истина судњег дана“. Припадници те секте одговорни су за серију злочина у Јапану крајем осамдесетих и у првој половини деведесетих година прошлог века, у којима је погинуло 29, а рањено око 6.300 људи. Напад у којем је страдало највише људи јесте напад бојним отровом сарином на токијску подземну железницу, у марту 1995. године. Те, 1995. године у Јапану они су пустили гас сарин у вагоне воза, а том приликом су убили 12-оро људи, а око њих 6.000 је потретило медицинску помоћ. Колико је овај гас опасан говори и податак да се третира као оружје за масовно уништење. Према извештају Стејт Департамента из 2010. године ова секта је стављена на листу терористичких организација, управо због напада 1995. године. После дуготрајног судског процеса, 13 припадника јапанског култа Аум Шинрикјо, укључујући лидера Шоко Асахару (његово право име је Чизуо Мацумото (*eng. Chizuo Matsumoto*)), осуђено је на смртну казну.

У неким случајевима очекивања апокалипсе током историје довела су и до конкретних жртава. Ево неких примера:¹⁹

1. Година 1900. Русија, регион Архангелск, град Каргопол (<i>рус. (рус. Архангельск Каргополь)</i>). 862 члана секте Црвена смрт планирала су самоспаљивање 13. новембра 1900-те, на дан смака света. Власти су план осујетиле, али 100 чланова се затворило у дрвену кућу и запалило.
2. Година 1939. Бразил, област Аталаја до Норћи (<i>port. Atalaia do Norte</i>). Присталице племенског вође који је рекао да пад метеорита најављује смак света припремале су се за самоубиство, али је католички мисионар успео да их одврати. Умрла је неколицина која је отров узела раније.
3. Године 1994-1997. Швајцарска, села Шери и Салван (<i>eng. Cheiry and Granges-sur-Salvan</i>); Канада - Морин Хајтс (<i>eng. Morin-Heights, Quebec, Canada</i>); Француска. Од 53 страдала припадника Реда сунчевог храма 1994. у Швајцарској и Канади, њих 16 је починило самоубиство, а остали су убијени у уверењу да ће их то пренети на Сиријус током апокалипсе на Земљи. Још 16 чланова секте убило се 1995. у Француској, а пет 1997. у Канади.
4. Година 1997. САД Калифорнија, Сан Дијего (<i>engl. San Diego</i>). 39 припадника НЛО култа Небеска капија починило је самоубиство које су назвали евакуацијом, уверени да ће избећи „чистку“ уочи преласка Земље на „следећи ниво“.
5. Година 2000. Уганда, Канунгу (<i>eng. Kanungu Uganda</i>). Бивша проститутка Кредонија Мверинде (<i>eng. Credonia Mwerinde</i>), вођа Покрета за обнову 10 Божјих заповести, најавила је смак света за 17. март 2000. Црква са забрављеним прозорима и 500 поклоника у њој одлетела је у ваздух. Полиција је пронашла и преко 200 тела закопаних у логору секте.
6. Година 2009. Русија, регион Пенза, област Бековски (<i>рус. Пенза-Беково</i>). Припадници секте Небески Јерусалим веровали су да ће пад комете на Земљу изазвати смак света. Од 35 људи који су у пећини очекивали овај догађај двоје је умрло током зиме.

Табела 1.: Очекивања апокалипсе довела су до многих жртава

¹⁹ <https://www.pressreader.com/20/10/2016>.

Поред деструктивних секта, постоје наравно и секте које немају деструктивни, разарајући карактер. Навели смо да се деструктивност огледа у томе, што такве секте искоришћавају рањивост и посебну изложеност својих чланова у циљу добијања потпуне контроле над њима често користећи неморалне психолошке технике да би редефинисали њихов ментални склоп и животног ток. Деструктивност се испољава када се користе механизми обмана и технике контроле ума, како би се угрозила слободна воља особе, ограничиле њене критичке способности размишљања и доношења одлука, да би се иста покорила доктрини секте и постала зависна од вође, односно ауторитарног руководства секте. Да ли је одређена секта/група деструктивна или не, зависи од тога да ли користи технике контрола ума. Заправо, људи у склопу својих грађанских права и слобода, треба да имају слободу да верују у шта хоће, под условом да та веровања или идеологије не продукују одређене друштвене опасности. С тим у вези, неопходно је проверити, да ли одређена понашања и праксе појединих група, користе елементе принудног убеђивања (контрола ума / испирања мозга), односно да ли утичу на деформисање индивидуалног/личног идентитета који представља јединство личности у току одређеног временског периода?

У погледу, противумера и уопште стратегија против деструктивних секти, важно је развити и усталити механизме детекције, односно препознавања онога шта чини секте деструктивним. Деструктивна секта је она која:

1. Има ауторитарно вођство;
2. Има за предводнике психопате и зле људе;
3. Користи технике „контроле ума“ и средства обмане;
4. Онеспособљава следбенике да критички размишљају и доносе рационалне одлуке;
5. Користи различите „трикове“ за регрутацију чланства (групне сесије, ручкови, комуникативност, понуде за брзом и лаком зарадом новца, нова пријатељства, квалитетнији међуљудски односи, боље психичко и физичко здравље, проширивање животних видика, путовања и упознавања разноликих предела, итд.);
6. Има широку лезу регрутера који су веома убедљиви и пријемчиви, јер су и сами обманути (изложени истим техникама „контроле ума и испирања мозга“) и заиста потпуно верују у оно што „нуде“;
7. Практикује посебне радње којима се настоји прибавити наклоност светих сила и бића. Ту су обреди, церемоније, свечане формуле служења Богу и др.;
8. Члановима регулише свакодневни живот (то се односи на одевање, исхрану, молитве, распоређивање слободног времена, избор брачног партнера и сл.);
9. Се обраћа маргинализованим, посебно изложеним и рањивим групама, где постоји већа вероватноћа за успех „испирања мозга“, односно замрзавање старог и прављење новог идентитета;
10. Никада не информисе своју потенцијалну жртву о својим правим циљевима.

Напоследку, све бива илузија, јер се узалуд покушавају наметнути псеудовредности као праве и истинске вредности. Псеудоидентитет, губитак пријатеља, распад породичних односа, психосоматски поремећаји, дезоријентисаност, алкохолизам, наркоманија, суицидалност, јесу сурова реалност, предста-

вљена у исповестима жртава секти. Најпогубнији епилог је свакако аутодеструктивни чин самоубиства с циљем одузимања властитог живота. Наиме, особе с перфекционистичким тежњама често прибегавају суициду, јер сматрају да никада неће доживети максимум, односно остварити савршенство коме теже.

Иако су деструктивне секте у принципу више окренуте верским групама, данас имамо све врсте латентних деструктивних секти: политичке секте, комерцијалне секте, психотерапеутске секте, секте које промовишу борилачке вештине, јогу, медитацију и друге духовно-телесне вештине... У суштини, дошли смо до таквог стадијума, да можемо рећи да постоје секте за све. Разноликост и наметљивост секти нас упућује на то да свако лице може бити врбовано, те постати потенцијални или стварни следбеник неке секте. Шта год да нека особа тражи, има секта која то нуди! Наиме, у природи је човека да буде осетљив на комплименте, те да прихвата „корисне савете и решења“... Када нам неко пријатељски нуди једноставна решења за проблеме са којима се суочавамо у одређеним животним ситуацијама, усамљености, туге, депресије и узнемирености, иза кулиса готово никада нећемо приметити обману... Нажалост већина људи још увек има релативно нејасну представу о томе шта је заправо секта. Најједноставније, се може говорити о новим верским покретима чија су веровања помало бизарна, а обичаји строги и чије су вође увек харизматици за које се верује да имају посебне особине, карактеристичне за пророке. И ту лежи опасност...

Црква уједињења или Мунијевци

Основао ју је велечасни Сан Мјунг Мун (*eng. Sun Myung Moon*) који тврди да му се Христ указао кад је имао 16 година и послао га да буде нови Месија. Мун тврди како ће спасити само оне који ће му бити верни дуже од седам година и оне који се венчају за партнера којег ће им он наћи.

Рајнешпурам

Бхагаван Шри Раџниш (*eng. Bhagwan Shree Rajneesh*) није био традиционалан индијски гуру. Поседовао је 93 Ролс Ројса и проповедао сексуалну раскалашност. 1981. купио је комад земље у Орегону где су његови следбеници изградили град Рајнешпурем (*eng. Rajneeshpuram*), који је бројао 2.500 становника. Касније су следбеници отровали око 750 људи како би смањили гласачко тело и кандидовали се на локалним изборима.

Божја деца

Основана 1960-их у Калифорнији од стране свештеника Давида Берга (*eng. David Brandt Berg*), ова организација је бројала више од 4.000 чланова, махом бивших хипија. Због либералне сексуалне едукације, многи су их оптужили за сексуално злостављање деце, а и били су познати по честим оргијама како би привукли нове чланове. Постоје и дан данас, под именом *Family International*.

Покрет за обнову 10 Божјих заповести

Четири бивша свештеника, две бивше часне сестре и једна бивша проститутка проповедали су како ће се смак света догодити 1999. године. Кад се то ипак није догодило, организовали су велику гозбу за наводни дан доласка Девице Марије, али кад је и тај догађај пропао, на месту светилишта је пронађена масовна гробница. Мислило се да се ради о масовном самоубиству но на крају је установљено да је реч о масовном убиству. Починиоци никад нису пронађени.

Аум Шинрикјо
Јапанац Шоко Асахара је прво отворио школу јоге, након чега је упознао Далај Ламу и почео учити следбенике комбинацији будизма, хиндуизма и хришћанства. Убрзо је стекао многе следбенике, њих 50.000, те се полако почео припремати за рат против Владе. Године 1995. године пет чланова секте је у токијску подземну железницу пустило опасан гас сарин који је усмртио 12 особа док је 5.500 људи завршило у болници.
Ред Сунчевог храма
Основан у Женеви 1984, његови оснивачи Жозеф Ди Мамбро и Лук Журет (<i>fr. Joseph Di Mambro and Luc Jouret</i>) тврдили су да је крај света близу и да ће их једино Ди Мамброва кћер Емануеле спасити, тако што ће их одвести на планету која се окреће око звезде Сириус. 1994. су напокон били сигурни да је крај близу, те се 53 чланова реда убило или је било убијено, зграде у којима су се окупљали биле су запаљене, а међу телима су пронађена и тела оснивача.
Грана Давидова
Овај хришћански култ основао је Давид Кореш који је тврдио како су све жене његове духовне супруге (укључујући и малолетнице), те се сумњало да се у секти одвија злостављање деце. Кореш је дошао у посед огромне количине оружја што се није свидело америчкој Агенцији за алкохол, дуван и оружје. Ипак, он није допустио улаз агентима и након 50 дана опсаде више од 80 чланова је погинуло у пожару који је захватио зграду 19. априла 1993. године.
Врата раја
Током 1970-их Маршал Еплвајт и Бони Нетлс (<i>eng. Marshall Applewhite and Bonnie Nettles</i>). су веровали како су они заправо пророци споменути у Књизи откривења те су кренули да проповедају по Калифорнији и Орегону да спасење од Апокалипсе долази у облику свемирског брода. Када је 1997. најављено да ће се Хејл-Бопова комета (<i>eng. Comet Hale-Bopp</i>) приближити Земљи, чланови су били уверени како се ради о свемирском броду те је свих 39 починило самоубиство.
Породица Менсон
Чарлс Менсон (<i>eng. Charles Milles Manson</i>) цео живот је провео по затворима, а 1967. се преселио у Сан Франциско и око себе окупио групу младих људи које је касније прозвао „Породица“. За разлику од осталих организација, Породица Менсон се није базирала на вери, иако је Менсон био заинтересован за сатанизам и сајентологију. Ипак, основна идеја је била елиминација црне расе. Тако је Менсон наручио убиства глумице Шарон Тејт (<i>eng. Sharon Tate</i>) и наследнице Абигејл Фолџер (<i>eng. Abigail Anne Folger</i>), а убице су написале поруке на зиду њиховом крвљу. Менсон данас служи доживотну казну.
Храм људи
Џим Џонс је основао овај култ на темељу социјалистичких идеја те је убрзо скупио велику базу следбеника. Потпомогнут донацијама саградио је насеље Џонстаун у Гвајани, тада социјалистичкој земљи у Јужној Америци, где су се убрзо одселили он и следбеници. Живот у заједници је био мешавина спартанског васпитања страха и самоизазваног понижења. Знатижељан да види тамошњи начин живота, конгресмен Лео Рајан (<i>eng. Leo Joseph Ryan</i>) је отишао у Џонстаун, гдје је касније убијен од стране Џонсових људи. Истог дана, Џонс је уверио следбенике да попију пиће с цијанидом, након чега је умрло више од 900 људи.

Табела 2.: Десет најозлоглашенијих секти на свету - куга савременог света²⁰

²⁰ <http://www.nadlanu.com/pocetna/zivot/zanimljivosti/Kuga-savremenog-sveta-10-najozloglasenijih-sekti-na-svetu.a-173942.299.html/29/12/2016>.

Важно је такође напоменути да појава секти, није херметичи изолован и затворен проблем који је индивидуалног карактера, већ озбиљан социопатолошки проблем који захтева ангажовање целог друштва. Деструктивне секте доприносе развоју других социопатолошких појава. Последице не трпе само појединци него и њихове породице које постају дисфункционалне. Процес дезинтеграције увек је присутан у породици као процес разградње јединства. Припадништво деструктивној секти доводи до насиља у породици, преживљавања траума, па и до убиства. Деструктивне секте у друштву поспешују и развој проституције, наркоманије, алкохолизма, просјачења, скитничарења, вандализма, суицидалности, депресије, итд. Секташка свест је патолошка свест, која погубно делује на формирање колективне свести, која је један од услова за стабилно и здраво друштво. Деструктивне секте су носиоци угрожавања безбедности државе и друштва, због тога што су:

1. Способне за комплексне обавештајне активности и обавештајни продор у структуре власти било које државе;
2. Заговорнице одбијања вршења војне службе и неодобравања употребе војне силе у разрешавању војних конфликта, чиме стварају антиармијско јавно мњење, индоктринирају пре свега омладину – регрутну популацију што утиче на односе према одбрани и одбрамбеним потенцијалима земље;
3. За безбедност друштва посебно су опасне секте које у свом учењу и деловању садрже елементе тероризма и анархије. Међу њима су најопасније сатанистичке секте.

Алармантан и забрињавајући податак је да данас само у Србији постоји око 120 организација које се могу назвати сектама, а са њима је, на различите начине, повезано око 500.000 људи. На питање да ли постоје секте које су регистроване, одговор је одричан. Нигде у свету не постоје организације регистроване као секте.²¹ Међутим, многе од тих организација су деструктивне, излажу своје чланове суровим ритуалима, који се неретко завршавају и трагично, што нас наводи на закључак да се заправо ради о сектама. Да је у Србији присутан велики број сатанистичких секти, мистичних култова, годинама упозоравају познаваоци овог социопатолошког феномена. „Црна ружа“ се издваја као најмасовнија и најопаснија међу тим сектама. Њени чланови којих има на хиљаде, према незваничним подацима се окупљају у Војводини и Београду и то распоређени систематски у групе. Из „Црне руже“ настали су „Лоша вера“, „Ватра пакла“, „Црна шкорпија“, „Сатанини следбеници“ и „Сатанина браћа“.

Прва асоцијација на секту „Црна ружа“ у Србији су самоубиства и деструктивно деловање. Чувени српски сектолог Димитрије Пастуовић посветио је добар део живота изучавању секти на нашим просторима и аутор је књига „Секте и ментална манипулација“ као и „Хорор пред нашим вратима“. Он казује како је чланове секте налазио у гробницама док једу погачице умочене у животињску крв и оргијају, као и о начинама како да их препознате, где се углавном скупљају и како врбују. Као најопаснију наводи секту „Црна Ружа“.

---

²¹ Небојша Маџановић, Јелена Купрешанин, „Заштита младих од утицаја деструктивних секти“, *Defendologija, Sveska 1, Br. 35 (2014)*, EDC-Evropski defendologija centar, Banja Luka, 2014, str. 37-47.

Та секта је распрострањена по целом свету, настала је из Сатанине цркве Антона Сазандора Левеја (*eng. Anton Szandor LaVey*). Код нас се везује за ритуална убиства и самоубиства. То је тоталитарна сатанистичка секта која се своди на ниподаштавање хришћанства и ради све супротно од хришћана. Сви њени чланови углавном завршавају трагично, тако што буду убијени или се сами убију. „Више пута сам улазио на њихове обреде и налазио их на тим црним мисама. Црна миса почиње углавном на скровитим местима или гробницама спремљеним за сутрашњу сахрану. Они се скупе, а пошто их мрзе да месе хлеб, купе неке жу-жу погачице које касније натопа крвљу зеца или неке животиње. Све се то дешава уз употребу наркотика и на крају се завршава оргијама. Нови члан који се иницира има један од услова да преспава у гробници која је спремна за сутрашњу сахрану. Извлачио сам их из гробница. Просто је невероватно какав је то приказ и колико су изbezумљени. Налазио сам и децу од 14-15 година. Такође, невероватно је колико су они убеђени у то што раде“, наводи Пастуовић.²²

Први контакт са њима сам имао преко чета једног од домаћих портала, јер сам као јако знатижељно дете пуно воље за контактима често посећивао домаће и стране четове како бих разговарао са људима из разних делова земље и света. Ступио сам у контакт једне вечери са јако пријатном особом која је била заинтересована за моје проблеме, а с обзиром да сам имао јако тежак губитак блиске особе у том тренутку ми је био потребан разговор са неким са стране. Договорили смо се да се поново нађемо на истом чету, у одређено време и та комуникација је трајала недељама... Сам Бог ме је спасио од оног најгоре! Онога тренутка када сам приметио да су на својим пировима на гробљу хтели да ми убаце неке таблете у пиће, за које су тврдили да је животињска крв, знао сам да треба да се тргнем... Моја сестра није била те среће. Прошле године смо је сахранили. Сकोчила је са седмог спрата зграде у којој је живела...

Прича Александра П. из Београда бившег члана секте „Црна ружа“²³

Секта „Црна ружа“ је позната и озлоглашена по томе што њени чланови одузимају себи живот по принципу „бацања коцкице“, пију људску и животињску крв, а молитва „Оче наш“ се изговара уназад... Све нас ово уверава да је улазак борбу против деструктивних и тоталитарних култова неминовност. Деструктивне секте се све више крију иза клубова или курсева разних врста, где под „маском“ примењују психолошки притисак на људе. Многе групе раде тајно и потребно је много напора да се идентификују и прате. Данас, чак и специјалне службе, после година рада, понекад изнова уче о неким навикама и ужасним активностима окултних секти.

²² <http://www.nexus-svjetlost.com/vijesti/iz-drugih-medija/item/1170-sekta-crna-ruza-na-nasim-podrucjima-orgijanjanje-i-zrtva-zivotinja/20/01/2017>.

²³ 24sata-blog.blogspot.com /22/01/2017.

Закључак

Као добру стратегију за борбу против секти, можемо навести искуства у Француској, где је заштита од секти брига државе. На нивоу Владе Француске постоји Међуминистарска мисија за борбу против секти. Она има Центар за документацију, едукацију и акцију против менталних манипулација са седиштем у Паризу, као и Националну унију за одбрану породица и личности. Има и Групу за студије покрета мишљења, односно секти, у циљу превенције манипулисања личности. И баш у Француској дефинисана је техника менталне манипулације, на основу које је правосуђе могло да формулише клаузуле кривичног закона у борби против секти. Инкриминисана је сама техника, а не и верско опредељење. Парламентарна комисија француске Националне скупштине дефинисала је секте као: *„Групе које се могу препознати по својој манипулацији усмереној на психолошку дестабилизацију својих следбеника, с циљем да се из њих извуче потпуна потчињеност, смањење критичког духа, прекид са општеусвојеним препорукама (етичким, грађанским, општеобразовним) и које са собом повлаче опасност за индивидуалне слободе, здравље, образовање, демократске институције. Те групе користе филозофске, религиозне и терапеутске маске да би сакриле циљ добијања власти, утицаја и стицања следбеника.“*²⁴ Кључне карактеристике на темељу ове дефиниције које одабране као важне у погледу раздвајања и изоловања друштвено опасних група су: *ментална дестабилизација; прекомерни финансијски захтеви; изоловање од друштва; угрожавање физичког здравља; увлачење деце у своје редове; изражавање мање или више антисоцијалног става; сукобљавање с редом и законом; значајнији правни спорови; могуће заобилажење традиционалних економских токова; покушаји инфилтрирања у државне органе.*

Често можемо чути фlosкуле о неприкосновености и непроцењивости људског живота, те да му је једноставно немогуће одредити вредност. Међутим, не може бити веће вредности од достојанства људског живота, јер је оно постојало откако је човек постао способан за свест. Људски живот поред тога што је највеће лично добро, мора бити и највредније државно добро, па би се стога државе морале активније укључити у неговање и примат наведених вредности, уместо традиционално присутне инертности. На пример, у многим земљама постоји мало или нимало законских решења против секташких механизма „контроле ума“. То нас упућује на чињеницу, да с једне стране законодавци по том питању немају преко потребну заинтересованост, а с друге стране, тужиоци, судије и полиција нису обучени да детектују и процесуирају дела суптилне манипулације контроле људског ума. Истини за вољу, неке земље почињу да препознају и схватају да секте, култови и психопате које их воде, наносе немерљиву штету друштвеној заједници, па су започеле да преду-

---

²⁴ „Francuski parlament o sektama“, *Beogradski dijalog*, broj 1/97, str. 13; preuzeto iz: Marko Srdanović, „Bezbednosni aspekti djelovanja destruktivnih sekti“, *Kriminalističke teme - časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije - Godište XI, Broj 3-4*, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Sarajevo, Sarajevo, 2011, str. 143-164.

змају активне противумере. Напоследку, према неким истраживањима, између једног и четири процента становништва уклапа се у профил психопате, а психопате су иначе одговорне за више од 50% „великих злочина“.

Литература:

1. Prođović, Biljana (2011): „Uticaj medija na stavove i ponašanje čoveka - Mediji i moralna panika“, u: *Kriza i perspektive znanja i nauke, Zbornik radova sa naučnog skupa „Nauka i savremeni univerzitet“*, Filozofski fakultet u Nišu, Niš, str. 380-391.
2. Wilson, Bryan Ronald (1959): „An analysis of sect development“, *American Sociological Review*, Vol. 24, No. 1 (Feb. 1959), American Sociological Association, Washington, pp. 3—15.
3. Troeltsch, Ernst (1925): *Aufsätze zur Geistesgeschichte und Religionssoziologie*, IV voi, Gesamm Werke, Tübingen.
4. Gavran, Ivan (1994): „Mladi i novi religijski pokreti. Psihopedagoški čimbenici“, *Kateheza - Časopis za vjeronauk u školi, katehezu i pastoral mladih*, Broj 16(1994)4, Salesiana d.o.o. Zagreb, Zagreb, str. 279-287.
5. Vernet, Jean (2004): *Sekte*, Verbum, Split.
6. Srdanović, Marko (2011): „Bezbjednosni aspekti djelovanja destruktivnih sekti“, *Kriminalističke teme - časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije - Godište XI, Broj 3-4*, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Sarajevo, Sarajevo, str. 143-164.
7. Vukomanović, Milan (2004): *Religija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
8. Yinger, Milton (1961): *Sociologia della religione*, Boringhieri, Torino.
9. Macanović, Nebojša; Kuprešanin, Jelena (2014): „Zaštita mladih od uticaja destruktivnih sekti“, *Defendologija, Sveska 1, Br. 35 (2014)*, EDC-Evropski defendologija centar, Banja Luka, str. 37-47.
10. Luković, Zoran (2004): „Organizovano zlo – Sekte“, *Pravoslavlje – novine Srpske Patrijaršije, broj 901*, Informativno-izdavačka ustanova Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve, Beograd.
11. Bjelajac, Željko (2015): „Mediji, supkultura i kriminalitet u savremenom društvu“, *Kultura polisa, god. XII, br. 27*, Kultura – Polis Novi Sad, Institut za evropske studije Beograd, Novi Sad, str. 121-134.
12. Luković, Zoran (2003): *Verske sekte i pravoslavlje*, četvrto dopunjeno izdanje, Izdavački Fond Arhiepiskopije Beogradsko-Karlovačke; Draganić Zemun, Beograd.
13. Luković, Zoran (2000): *Verske sekte-Priručnik za samoodbranu*, Treće izmenjeno i dopunjeno izdanje, Izdavačka kuća „Draganić“, Pravoslavna misionarska škola, Beograd.
14. *Beogradski dijalog*, broj 1/97

24sata-blog.blogspot.com

<http://www.nadlanu.com>.

<http://www.nexus-svjatlost.com>.

<http://www.slobodnadalmacija.hr>.

<https://www.pressreader.com>.

DESTRUCTIVE SECTS AS A LATENT SOURCE OF THREAT SECURITY

Summary: Freedom awareness undoubtedly constitutes an inalienable element of a democratic society. Totalitarian and destructive sects, unacceptable and unlawful dealing with indoctrination, or the process of forced implantation of ideas, attitudes, cognitive strategies or professional methodology, using a complex psychological manipulation for different stages of initiation for admission to their membership. At the same time, often advocating three levels of truth: one for external use, one for internal use and the other one "undercover" which camouflage the real objectives of the group of fanatics, psychopaths and sociopaths and their misguided followers. Totalitarian sects or destructive cults nowadays largely violate the rights of their members and cause serious mental and physical suffering on the use of certain methods, which are called "control consciousness". This is actually the systematic use of modern psychological processes that are focused to block and neutralize human will and channel control of thoughts, feelings and behavior. Destructive sects, not only in the hardest way violate the civil rights of those people who try and fail to convert, but is increasing latent threat to security holders in the company.

Key words: sect, religious sects, destructive cults, endangering security

МИЛИЦА Т. ЂУРЧИЋ*
ЖЕЛИМИР М. КЕШЕТОВИЋ
Факултет безбедности
Београд

УДК 316.774:323.28
Монографска студија
Примљен: 27.11.2016
Одобрен: 22.12.2016
Страна: 171-188

СТРАТЕГИЈСКА КОМУНИКАЦИЈА У ТЕРОРИСТИЧКИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Сажетак: Стратегијска комуникација означава комплексан процес који усклађује три кључна елемента: поруку, комуникационе канале и публику, како би се извршио утицај на понашање људи у складу са пројектованим циљем. Концепт стратегијске комуникације може да се примени на тероризам на два начина, зависно од актера. Може бити коришћен од стране терориста који посредством утицаја на понашање публике теже да остваре своје циљеве и од стране влада држава које њене принципе имплементирају у своје противтерористичко деловање. Терористи препознају бенефите које носи стратегијска комуникација, па користе њене технике у складу са планом менаџмента стратегијске комуникације. Менаџмент стратегијске комуникације обухвата следеће активности: анализу и развој жељених крајњих циљева и успостављање комуникационих циљева, анализу комуникационе инфраструктуре, популације и избор комуникационих канала, развој и извршење плана стратегијске комуникације и праћење учинка и евалуацију.

Кључне речи: тероризам, терористичке организације, стратегијска комуникација, менаџмент стратегијске комуникације

Прве асоцијације на тероризам обично су насиље и принуда, страх и страдање. Терористи примењују инструменте силе у остваривању својих циљева, али истовремено практикују софистицираније и ненасилне методе међу којима велику улогу има убеђивање. Извршити утицај на нечију свест у тој мери да појединац преиспита своје ставове, прихвати нове идеје и у складу са њима модификује своје понашање, врло је захтеван и изазован задатак и носи велике бенефите уколико се успешно изврши. Терористи су актери у асиметричном сукобу, па изнова траже учинковите методе како би надоместили слабости у војној моћи. Као један од кључних фактора чија имплементација има за циљ не само премошћивање постојећих слабости, већ и стварање стратегијске предности, јесте употреба стратегијске комуникације.

---

* milicacurcic89@hotmail.com

Стратегијска комуникација није нови вид комуникације, али је развојем технологија и медија њена улога у друштву актуелизована. Развој и велика заступљеност употребе Интернета утицао је на све већу заступљеност стратегијске комуникације. Постала је фокус интересовања бројних заинтересованих страна: стручњака који анализирају њене елементе и улогу у савременој комуникацији, држава које у њој виде моћно средство помоћу којег могу да промовишу националне интересе, корпорација које су уверене у њену учинковитост, али и терориста који постају свесни да је у њој кључ за остваривање успеха на глобалном нивоу. Можемо очекивати повећање њеног значаја и употребе у будућности, те да ће терористи у свом деловању све већу пажњу посвећивати ефикасној употреби стратегијске комуникације, али и изналажењу одговора и противмера на употребу стратегијске комуникације од стране држава у противтерористичком деловању.

Појам стратегијске комуникације

Чињеница да стратегијска комуникација прожима бројне сфере друштвеног живота резултовала је и великим бројем разноврсних дефиниција исте. Самим тим, сусрећемо се са великим бројем класификација, зависно од нивоа општости приликом дефинисања, односно елемента којем је додељена централна улога. У овом раду фокусираћемо се на оне дефиниције које могу бити примењене на терористичку организацију.

Најједноставнија дефиниција јесте да је „стратегијска комуникација намерна употреба комуникација у сврху остваривања циљева организације“ (Hallahan et al., 2007:3). Халалан сматра да је суштина стратегијске комуникације у чињеници да се она примењује са унапред дефинисаном намером. Њен фокус усмерен је ка томе како организација себе представља и промовише кроз намерне активности лидера, запослених и свих који практикују дати вид комуникације (Hallahan et al., 2007:7). Терористичку групу можемо да посматрамо као вид организације, па у том аспекту би ова дефиниција била примењива. Кључна слабост је у томе што је превише уопштена, тако да анализом исте не можемо да идентификујемо њене елементе, закључимо зашто се спроводи и који циљеви организације могу бити остварени њеном применом.

Паул дефинише стратегијску комуникацију као „кординисане акције, поруке, слике и друге форме слања сигнала или ангажовања, са циљем да информише, утиче или убеди одабрану публику да подржи националне циљеве“ (Paul, 2011:17). Уочавамо да ова дефиниција подржава државоцентрични приступ безбедности, и указује да стратегијску комуникацију користи искључиво влада, односно доносиоци политичких одлука једне земље, ради утицаја на становништво да подрже остварење националних циљева. Наведена дефиниција подобније одређује елементе и начин спровођења стратегијске комуникације, као и циљ њене примене, али је према носиоцима извршења исте врло уско одређена и једнострана. Управо критика ове дефиниције јесте да стратегијску комуникацију не користе само владе држава ради остваривања националних

циљева (чак и у том случају стратегијска комуникација треба да буде саставни део националних стратегија, а не само вид подршке приликом њихове реализације), већ је користе бројне организације, укључујући и терористичке.

Татхам се осврће на чињеницу да не постоји стандардизована дефиниција стратегијске комуникације у оквиру НАТО-а и предлаже следећу дефиницију: „Стратегијска комуникација подразумева низ одрживих и усклађених активности, које се спроводе на стратешком, тактичком и оперативном нивоу, а које омогућавају разумевање потреба публике, идентификацију ефикасних канала комуникације, потпомажу развој и промоцију идеја и мишљења које ће путем канала комуникација промовисати и унапређивати одређену врсту понашања“ (Tatham, 2009:17). У даљем појашњењу ове дефиниције наводи да је стратегијска комуникација средство које треба да утиче на промену понашања и указује на изазове који постоје како у проналажењу начина за остваривање циља, тако и у мерењу успеха. Стратегијску комуникацију објашњава путем аналогije са оркестром. Диригент оркестра јесте влада и она је та која одређује стратегију деловања, музика означава план стратегијске комуникације, а оркестар је сачињен од различитих заједница. У зависности који ефекта који треба да се постигне, различити делови оркестра биће употребљени у различито време, или ће акценат бити на одређеној групи. Темпо музике такође ће варирати у складу са ефектом који диригент жели да оствари (Tatham, 2009:17).

Бокстет успоставља шири аналитички оквир, па дефинише менаџмент стратегијске комуникације, и то као „као системско планирање и реализовање протока информација, комуникација, развоја медија и бриге о медијској слици у дужем временском периоду. Поруке се преносе кроз најпогодније медије до планиране публике у унапред одређено време како би се постигао дугорочни ефекат. Реч је о процесу стварања у коме се усклађују и одржавају у равнотежи три фактора: порука, медијски канали и публика“ (Bockstette, 2008: 9). Можда не би требало ограничавати стратегијску комуникацију само на дугорочне ефекте, јер се путем ње могу остварити и краткорочни и средњорочни циљеви.

Из наведених дефиниција можемо да закључимо да стратегијска комуникација није једноставна медијска интеракција, преношење поруке са циљем информисања и рекламирања. Реч је о планираним, одрживим и кохерентним активностима које развијају и промовишу одређену идеју или мишљење, са циљем да се промени или (п)одржи одређени тип понашања. Да би стратегијска комуникација била успешна, односно утицала на промену понашања одабране публике на жељени начин, потребно је ускладити три активности: формулисање поруке, одабир медијског канала и избор публике. Наведене активности уједно означавају елементе стратегијске комуникације.

Дакле, стратегијска комуникација означава врло комплексан процес који треба да усклади три кључна елемента: поруку, комуникационе канале и публику, како би се извршио утицај на понашање људи у складу са пројектованим циљем. Разумевање потреба публике представља есенцијални фактор стратегијске комуникације. Реч је о захтевном процесу који за циљ има одабир популације на чије понашање треба извршити. Овај процес назива се Анализа циљ-

не популације (Target Audience Analysis-ТАА) и дефинише као „системска студија људи са циљем разумевања и идентификације приступачности, рањивости и осетљивости људи на активности које треба утичу на промене у понашању и ставовима“ (Tatham, Le Page, 2014:10). Током овог сложеног процеса врши се анализа и разумевање вредности, ставова, уверења, мотивације, склоности за промене и бројних других фактора код публике. На тај начин актери стратегијске комуникације фокусирају се на ону публику која је доступна и подложна утицају, а чије би измењено понашање у одређеном аспекту допринело остваривању циљева.

Татхам сматра да је ТАА припремна фаза стратегијске комуникације и наводи да се у процесу од дефинисања циљева до евалуације утицаја стратегијске комуникације на циљну популацију налазе пет међуфаза. Дакле, након дефинисања циљева који треба да се остваре применом стратегијске комуникације приступа се **стратешком планирању кампање**. Ова активност подразумева разјашњење циљева пројекта, спровођење почетних истраживања и анализе становништва, утврђивање конститутивних група међу њима и њиховог односа према проблему. Реч је о процесу идентификовања понашања које треба да се промени у одређеној групи људи како би се остварили мерљиви резултати који доприносе остварењу циљева. Поред тога, у овој фази утврђују се специфичне полазне вредности и фокуси понашања од којих се полази у мерењу ефикасности. Друга међуфаза јесте **идентификација циљне популације**, процес путем којег се од бројних група унутар популације бира најприступачнија, подложна утицају и најуже повезана са понашањем које је нежељено и које треба променити. На тај начин означава се публика према којој ће бити усмерена стратегијска комуникација. Након тога, приступа се **анализи циљне популације**, односно детаљној анализи оне популације чије понашање треба променити помоћу квалитативних и квантитативних мера, како би се разумеле различите карактеристике публике. У четвртој међуфази, формира се порука и одређује ширина и величина кампање. Ова фаза назива се **пројектовање кампање** и током ње идентификују се канали за пренос комуникације, најпогоднији извор и сама порука. Тек тада, као резултат свих претходних активности, приступа се **извођењу кампање**, кроз одговарајући канал, са адекватним извором и коришћењем исправне поруке (Tatham, 2009: 28,29). Из наведеног може да се уочи комплексност процеса одабира циљне популације, као и да извођење кампање представља последњу фазу у низу детаљно испланираних активности, које морају да се примене по одређеном редоследу.

Након идентификације циљне публике потребно је одабрати адекватне канале комуникације путем којих ће се преносити порука. У савременом комуникацијском окружењу на располагању су бројни комуникациони канали, па је потребно извршити анализу како би се идентификовали најпогоднији. Татхам говори о анализи циљних комуникацијских канала (Target Conduit Analysis), као „евалуацији и коришћењу кредибилних комуникационих канала, који имају одјек у циљно одређеној популацији, за преношење поруке“ (Tatham, 2009:30). Комуникациони канали могу бити традиционални медији (телевизија, радио, новине), нови медији (Интернет, блогови, социјалне мреже), па

чак и алтернативни медији (појединци који уживају поштовање и чије речи у одређеним заједницама имају велики одјек). Одабир погодног медија веома је значајан јер и најбоље формулисана порука неће бити пропраћена од стране унапред одређене популације уколико није пренета адекватним комуникационим каналом.

У глобализованом свету готово је немогуће ограничити поруку на унапред дефинисану публику, јер свака порука има потенцијал да буде пропраћена од стране ширег аудиторијума него што је планирано. Тако, један плакат истакнут на некој згради може бити фотографисан путем мобилног телефона и дистрибуиран већем броју људи, односно објављен на друштвеним мрежама, новинама итд. Зато је битно указати да, када је реч о стратегијској комуникацији, порука треба да буде достављена публици којој је намењена, али се очекује да ће ту поруку можда регистровати и публика којој није намењена. Реакције такве публике нису у примарном фокусу актера стратегијске комуникације, али свакако да их не треба игнорисати.

Стратегијска комуникација и тероризам

Концепт стратегијске комуникације може да се примени на тероризам на два начина, у односу на актере које практикују овај вид комуникације. Тако, терористи користе стратегијску комуникацију како би посредством утицаја на понашање публике остварили своје циљеве, с једне стране, а Владе држава имплементирају њене принципе у свом противтерористичком деловању, с друге стране. У овом раду фокус интересовања је на примени стратегијске комуникације у терористичком деловању.

Стратегијска комуникација прожима односе терориста са публиком, медијима и доносиоцима политичких одлука. Она је усмерена ка публици како би утицала на промену њеног понашања и бирају се најадекватнији медији као средство за преношење поруке. Терористи рачунају да ће публика (јавно мњење) вршити притисак на доносиоце политичких одлука, али истовремено морају да прате активности Влада држава како би прилагођавали своје активности у сврху предупређивања или анулирања мера које државе примењују у борби против терориста. Посебну пажњу терористи морају да посвете анализи стратегијске комуникације коју Владе држава имплементирају у стратегије противтерористичког деловања.

Комуникација терориста усмерена је ка више актера синхронизовано, она није случајна и хаотична, већ детаљно испланирана, прорачуната и сврсисходна. Употреба глобалних комуникацијских мрежа примарно је усмерена ка вршењу и преношењу утицаја¹ него ка информисању, па данашњу форму тероризма можемо да посматрамо кроз стратегијску комуникацију у најчистијем облику: слању поруке ради покретања на акцију.

¹ Паул указује на чињеницу да се често употребљава реч „информисање“ како би се избегла употреба речи „утицај“ а која има негативну конотацију. Ова два појма нису синоними и утицај никако не може да се поистовети са „вредносно неутралним информисањем“ с обзиром да поседује потенцијал да промени когнитивни аспект код човека (Paul, 2011:14).

Способност терориста да развијају и спроводе софистициране стратегије показује њихову фанатичну посвећеност и професионализам. Комуникацијски циљеви терориста усмерени су на добијање легитимитета, пропагирању и застрашивању противника. Своје стратегије граде на основу пажљиве анализе публике у складу са којом адаптирају поруке и комуникацијске канале, а све у складу са основним правилима комуницирања и јавних кампања. Вешта употреба мас медија и интернета у превазилажењу слабости које проистичу из асиметрије у моћи омогућила им је стварање и вођење нових генерација терориста (Bockstette, 2008: 5).

Ротенбергерова наводи да су терористичке групе углавном концентрисане на слање једне поруке у одређеном временском периоду и њено упорно понављање. Та главна порука често проистиче из самог имена групе, односно може да садржи битан датум, речи као што су „слобода“, „домовина“ и сл. Иако потврђује кључну улогу публике, она указује и на значај „регрутера“, односно људи који ће да осмишљавају и примењују различите комуникационе стратегије, а који ће истовремено да прате примену стратегијске комуникације од стране других терористичких група, како би креирали другачије поруке. Наравно, стратегијска комуникација мора да буде прилагођена доступним људским и материјалним ресурсима, између осталог техничкој опреми, финансијској и моралној потпори коју терористи добијају од дијаспоре. Терористичким групама је потребна ефикасна структура и талентовани људи који би примењивали концепте стратегијске комуникације (Rothenberger, 2012: 484).

Стручност појединаца који ће да осмишљавају и управљају стратегијском комуникацијом има аксиомску вредност, у противном читав процес је од самог почетка осуђен на неуспех. Ломбарди наводи да се највећа новина коју је терористичка „Исламска држава“ индуковала налази у чињеници да се свет по први пут суочава са компетентним коришћењем медија, који више није на нивоу нејасне техничке вештине, већ је обухваћен оквиром много сложеније политичке и војне шеме (Lombardi, 2015: 100). Терористи у ту сврху ангажују лица, односно тимове људи, са интердисциплинарним знањима из области комуникација, социологије, психологије, безбедности, политике, лица која познају културни амбијент циљне популације. Њихова експертиза значајна је за сваки аспект стратегијске комуникације. Ако се узме у разматрање фаза осмишљавања поруке као пример, битно је каква ће порука бити послата, али је значајније како ће дата порука бити интерпретирана. Зато, када се наводи да је комуникација терориста, нарочито стратегијска комуникација, пажљиво испланирана и осмишљена, детаљно спроведена и након тога су анализирани њени ефекти, тиме се скреће пажња да се иза ове активности налазе стручњаци. Њихова експертиза, познавање савремених комуникацијских техника и адаптација ради употребе у терористичке сврхе показује да терористи располажу учинковитим оружјем, и упозорава да одговор на ову делатност мора да буде веома озбиљно и професионално планиран и спроведен.

Употреба стратегијске комуникације од стране терориста

Приликом приступања анализи тероризма као облика угрожавања, примарно се врши идентификација носиоца угрожавања. Од руске „Народне Воље“, преко „Тамилских тигрова“, „Радничке партије Курдистана“, „ЕТА“, „ИРА“, „Хамса“, „Хезболаха“, „Боко Харама“ и бројних других терористичких организација, видимо да терористичке организације имају различите карактеристике, односно циљеве и методе, и да је њихово деловање било је ограничено на одређени простор, било да је реч о провинцији, држави или региону.

Од напада на Светски трговински центар 2001. године као извор највеће терористичке претње означени су исламистички терористи, или дихадисти. Овај вид тероризма мотивисан је радикалним тумачењем Курана, а њихов крајњи циљ јесте успостављање државе свих муслимана, Уме. Готово више од деценије као извор главне претње била је означена „Ал Каида“, да би се током рата у Сирији позорност света преусмерила ка „Исламској држави Ирака и Леванта“, односно од 2014. године ка „Исламској држави“. Један од разлога зашто се тероризам исламиста означава као највећа претња међународној безбедности јесте чињеница да је њихово деловање глобално, што је једна од последица употребе медија и савремених средстава комуникација.

Терористи, како Бокстет примећује, у свом деловању користе технике управљања комуникацијама у складу са елементима које се користе у менаџменту стратегијске комуникације. Из тог разлога је могуће анализирати значај стратегијске комуникације у деловању исламистичких терориста применом наведеног поједностављеног модела. С обзиром да је „Исламска држава“ (ИС) преузела примат у глобалном терористичком деловању од „Ал Каиде“, потребно је урадити компаративну анализу елемената стратегијске комуникације ове две терористичке организације.

Циљеви терориста

Почетак процеса утврђивања стратегијске комуникације у терористичком деловању започиње одређивањем комуникационих циљева дате терористичке организације. Ови циљеви морају да буду у складу са укупним циљевима терористичке организације, па се зато прво врши анализа крајњих циљева и као резултат тог процеса конституишу се комуникацијски циљеви. Бокстет износи класификацију циљева дихадиста према времену потребном за њихово остваривање, па наводи краткорочне, средњорочне и дугорочне циљеве.

- Краткорочни циљ дихадиста јесте придобијање шире подршке од муслиманске популације, које се врши убеђивањем и указивањем на исламски идентитет који је у сукобу са Западом.
- Средњорочни циљ јесте свргавање свих политичких лидера који управљају секуларним муслиманским земљама и уништење државе Израел. Циљ терориста је да на власт поставе режиме који ће пружати подршку исламизму како би се трансформисали из децентрализоване организације у велики исламистички покрет који тежи остварењу крајњег циља.

- Дугорочни циљ дихадиста јесте стварање Калифата путем политичког уједињења свих земаља са већинским муслиманским становништвом (Bockstette, 2008, 10-11).

Наведени циљеви могу да се означе као етапни циљеви и односе се на деловање „Ал Каиде“, а обухватају спектрум планираног деловања од промоције, радикализације и регрутовања, до стварања заједнице муслимана.

„Исламска држава“ од 2013. године постаје фокус интересовања. Њен примарни циљ јесте да консолидује власт на територији коју држи под контролом у Ираку и Сирији. Ломбарди наводи како припадници ИС примењују добро структурисану комуникацију, и да медијска стратегију има кључну улогу у успостављању крајњег циља- Калифата, који ће као држава да контролише своје грађане, територију, да поседује институције и сву потребну инфраструктуру (Lombardi, 2015:127). Дакле, постоје разлике у крајњим циљевима које прокламује „Ал Каида“ и „ИС“, односно да ли треба да се формира заједница свих муслимана „Ума“ или она треба да има форму државе, какав ће бити однос различитих струја ислама (првенствено сунни и шиита муслимана) и сл. Али, употреба медија и стратегијске комуникације од стране „ИС“ суштински се не разликује много у односу на њихову употребу од стране „Ал Каиде“. „ИС“ је тежила да усаврши стратегије пратећи савремена достигнућа из ове области. Уколико направимо осврт на запажање Вилкинсона да употребом телевизије, радија и штампаних медија, терористи углавном теже да остваре четири циља, видимо да терористи „ИС“ гравирају остваривању истих ових циљева, само традиционалним медијима треба придодати и нове медије:

1. „промовисати акте како би изазвали снажан страх међу циљном популацијом;
2. придобити широку подршку међу становништвом и међународним јавним мњењем наглашавајући теме попут праведности свога циља и неизбежности победе;
3. фрустрирати и онемогућавати реакције власти и снага безбедности, на пример указивањем како су њихове практичне противтерористичке мере тиранске и контрапродуктивне и
4. мобилизовати, подстаћи и повећати број актуелних и потенцијалних присталица и на тај начин повећати регрутацију, прикупљати нова средства и инспирисати нове нападе“ (Wilkinson, 2006: 149).

Комуникацијски циљеви терориста

Анализа циљева деловања терористичке организације, посматрано кроз призму стратегијске комуникације, треба да резултује успостављањем комуникацијских циљева. Први циљ стратегијске комуникације терориста јесте **пропагирање и промоција** њиховог покрета путем глобалног ширења информација међу муслиманима који су означени као циљна популација. Стратегијска комуникација терориста има за циљ фундаментално реструктурирање политичког дискурса и идентитета исламског света (Bockstette, 2008, 12). У складу са овим циљем терористи шире исламистичку идеологију, како би је приближили што већем броју људи и тиме направили прве кораке ка радикализацији популације, односно регрутовали већ радикализовану популацију.

Легитимизација терористичког покрета, односно успостављање друштвене и верске оправданости коришћења насиља захтева велики и континуирани напор у домену употребе комуникација. Примена насилних метода и убијање невиних људи није у складу са исламом. Из тог разлога наводе тврдње да они немају други избор него да се окрену насиљу, јер оно представља нужност и једино средство помоћу којег слаби могу да се супроставе тлачитељском непријатељу (Weimann, 2004:6). Стога, у њиховој стратегијској комуникацији акценат се ставља на потврђивање легитимитета деловања и понашања у складу са исламским законима. Терористи покушавају свој покрет да представе као борце за слободу који против своје воље користе насиље, приморани су јер се супростављају немилосрдном непријатељу који угрожава права и достојанство њихове заједнице². Тако је други циљ стратегијске комуникације давање легитимитета њиховом терористичком деловању (Bockstette, 2008:12). Терористи приказују законитост свог деловања, демонизују непријатеља и указују на њихово противправно и неморално понашање.

Принуда и застрашивање блиског и даљег непријатеља означава трећи циљ стратегијске комуникације. Бокстет наводи да у блиске непријатеље убрајају „отпаднике“, односно секуларне муслиманске режиме, посебно оне које подржава Запад. Удаљени непријатељи осликани су у Јеврејима, идолопоклонцима, хришћанима и Западном друштву у целини. (Bockstette, 2008: 12). Терористи покушавају да застраше непријатеља како би спречили њихово пружање подршке секуларним муслиманским режимима, односно како би их протерали са Блиског Истока.

Комуникацијски циљ јесте најшири оквир за одабир поруке. У оквиру комуникацијског циља утврђује се потенцијална промена понашања циљне публике, односно жељена акција. Тако циљ може бити алармирање одређеног броја припадника муслиманске популације у Европи да узму учешће у рату у Сирији. Порука треба да буде конципирана тако да не позива на цихад директно, а опет да буде довољно јасна и провокативна да би испровоцирала жељену реакцију.

Комуникациона инфраструктура

Елемент комуникационе инфраструктуре у стратегијској комуникацији подразумева одабир медија, временског оквира када ће порука бити емитована и анализу људских, материјалних и финансијских ресурса. Приликом анализе медија уобичајено је да се прави дистинкција на традиционалне и нове медије. У прошлости су традиционални медији били најзначајнији комуникациони канал између терориста и публике, док данас терористи не само да експлоатишу предности нових медија, већ често прилагођавају своје стратегије медиј-

² Терористи наводе да су њихови непријатељи заправо терористи. Користе аргумент „Наше насиље је мало у односу на њихову агресију“ и таквом реториком покушавају да пребаце одговорност за примену насиља са себе на противника кога представљају као бруталног, нехуманог и неморалног (Weimann, 2004:6).

ском деловању. Одређене карактеристике медија представљају факторе који опредељују терористе да ли ће одабрати традиционалне или нове медије: вести које покривају област тероризма углавном су повезане са насиљем, док се насиље може (и углавном се) прикрива на Интернету. Друга разлика јесте у ширини и количини информација, обзиром да интернет странице немају ограничење, па су информације свеобухватније. Трећа разлика је у томе што организатори интернет страна могу мобилисати посетиоце у акцију на различите начине (позив да посетиоци уплате новац, растурају материјал или протестују, индиректан позив на дихад), а што није могуће путем традиционалних медија због постојања разних стандарда. Разлика се огледа и у комуникационим средствима, креаторима интернет страна и публици. Креатори углавном су образовани и упознати са природом интернета, па поруке теже да прилагоде нормама и вредностима медијума. На тај начин допиру до публике из свих крајева света (Зиројевић, Фатић, 2011: 440-441).

У складу са проценом који је најпогоднији комуникациони канал за слање поруке и утицај на циљно одређену популацију, терористи ће одабрати неки од традиционалних или нових медија, или ће их користити симултано.

Под **традиционалним медијима** подразумевају се телевизија, радио и штампа, а главна карактеристика ових медија јесте да код њих постоји уредничка цензура. Од седамдесетих година двадесетог века ови медији су имали кључну улогу у преношењу порука ширем аудиторијуму. Ипак, наведена уредничка цензура често је представљала несавладиву препреку за терористе, који су морали да прилагођавају методе свога деловања како би обезбедили медијско присуство. Терористи су могли да пошаљу поруку путем свог деловања, али нису могли да утичу на њен облик, односна када и како ће она бити пренета ширем аудиторијуму. Током 90-их година преовлађивали су интервјуи, факс, непосредна пропаганда (face-to-face propaganda), па чак и прес конференције. Крајем 1998. године долази до премена у стратегијској комуникацији терориста успоним „Ал Џазире“ (Al-Jazeera) (Bockstette, 2008: 12). Телевизијска мрежа „Ал Џазира“ постала је главни канал за емитовање порука терориста, а поруке су биле веома брижно биране како би звучиле као жалбе и апел. Тако су преовлађивале теме о окупацији Палестине, америчком присуству на Блиском Истоку, односно оне теме помоћу којих би терористи најлакше себи могли да доделе улогу праведног борца и сукобу са тиранином. Амерички медији користили су јединствени капацитет „Ал Џазире“ да извештава о догађајима у Авганистану, Ираку и другим земљама које су биле негостољубиве према западним медијима, или нису имали поверења у њих. Услед постојања великог јавног интересовања, западни медији су преузимали видео обраћања Осаме бин Ладена (Cottle, 2008:162). Размена медијског садржаја³ између „Ал

---

³ У овом случају говоримо о појави „контра токова“, или „повратних токова“ („contra-flows“, or „reverse flows“), у којој медијске садржаје из бивше колонијализоване или земље у неповољном међународном положају преузимају државе бивши колонизатори, односно дијаспора, те Котле указује на чињеницу да ова појава и њени домети нису довољно истражени (Cottle, 2008: 163). Преузимање вести од стране западних медија омогућавало је информисање широког аудиторијум који је различито реаговао на вести. Тако, 2. децембра 2002. „Ал Џазира“ приказује снимак

Цазире“ и западних медија не само да су уздрмали тенденцију да се медији деле на „мејн-стрим“ и „алтернативне“, већ су покренули и расправу у јавност поводом чињенице да медији „дају глас терористима“.

Традиционални медији и данас имају запажену улогу као канал комуникације терориста. Ови медији обезбеђују широк аудиторијум (иако је интернет широко распрострањен, ипак немају сви приступ), публику различитих старосних и образовних структура (у мање развијеним земљама старије структуре становништва често нису оспособљене за коришћење интернета). У овом аспект у неопходно је уочити симбиозу која постоји између традиционалних и нових медија, јер традиционални медији често преузимају садржаје објављене путем нових медија, уз навођење извора, чиме утичу на популаризовање одређених садржаја и приближавање вести широј публици. С друге стране, вест објављена путем традиционалних медија често улива веће поверење публици с обзиром да, због уредничке цензуре, није могуће непроверену вест са лакоћом пласирати публици.

Нови медији омогућавају терористичким организацијама да лакше и слободније преносе поруке него што би то чинили кроз традиционалне медије. Постоје бројне карактеристике Интернета које погодују терористима и због чега је постао кључно средство стратегијске комуникације:

- лак приступ
- мало или без регулације, цензуре и других облика контроле од стране власти
- потенцијално широка публика широм света
- анонимност
- брз проток информација
- јефтин развој и одржавање присуства на интернету
- мултимедијално окружење (могућност комбиновања текста, видеоа и могућност да корисници преузимају филмове, песме, књиге, постере итд.)
- могућност да обликују приче које преносе традиционални медији, обзиром да они користе Интернет као извор (Weimann, 2004:3).

Све већи број људи користи „паметне“ телефоне, односно у сваком тренутку имају могућност да буду повезани на Интернет, што је утицало да се цихад прошири и на овај вид стварности, те да данас говоримо о појави познатој као електронски цихад. У контексту стратегијске комуникације, нови медији, односно Интернет, представљају веома значајан комуникациони канал за преношење поруке која треба да утиче на промену понашања. Што је терористички акт насилнији и бруталнији, то ће бити пропраћенији у новим медијима. На тај начин терористи долазе до широког аудиторијума, укључујући и циљну популацију. Терористи су препознали револуционарни значај медијске инфраструктуре и чињенице да употреба стратегијске комуникације може да надок-

---

последича бомбардовања цамија у Авганистану од стране САД. Приказани су снимци порушених цамија и поцепаних Курана у рушевинама. Ови призори нису изазивали емоционалне реакције код просечних Американаца, осим уколико им није експлицитно речено да је реч о цамијама као местима за молитву. Насупрот њима, гледаоци муслиманске вероисповести препознавали су садржај без потребе са објашњењима, са израженим емоционалним реакцијама (Norris, 2003:126).

нади елемент војне моћи у асиметричном сукобу (Bockstette, 2008:14). Интернет има велику улогу у процесима радикализације и регрутације нових чланова за терористичко деловање, односно да наведене процесе олакшава, интезивира и убрзава.

Друштвене мреже имају велики значај за медијско деловање терориста. Веиман наводи три разлога који објашњавају зашто терористи активно користе друштвене мреже: ови канали су најпопуларнији међу публиком која је њима циљна, што омогућује терористима да буду део мејнстрима. Затим, друштвене мреже прилагођене су корисницима, поуздане и јефтине. На крају, ове мреже омогућавају терористима да дођу до циљно одређене популације и виртуелно „покуцају на врата“ (“knock on their doors“), за разлику од старијих верзија веб сајтова где су терористи морали да чекају да се посетиоци сајтова њима први обрате (Weimann, 2014:3).

Фејсбук тероризам - Реч је о највећој виртуелној мрежи која броји преко милијарду корисника. Терористи су препознали капацитете које поседује Фејсбук и користе га у следеће сврхе:

- као начин да се размењују оперативне и тактичке информације, као што су упутства за прављење бомби, одржавање и употреба оружја, тактичко снимање и сл.;
- као веза са естремистичким сајтовима и осталим радикалним садржајима који су повезани на Фејсбук групе;
- као медиј за ширење терористичке пропаганде и екстремистичких идеја и порука;
- извор информација за даљинско извиђање циљева (Weimann, 2014:6).

Ова мрежа омогућила је терористима да ступају у комуникацију са корисницима, уместо што су раније морали да чекају да корисници њих контактирају. На тај начин, Фејсбук постаје значајан комуникациони канал путем којег терористи могу да остваре комуникацију са циљно одређеном публиком и пошаљу јој поруку. Посебан значај Фејсбука је у томе што он омогућава да млади, као најбројнији корисници ове мреже, повремено, често и случајно, виде цихадистичке садржаје, како би се у почетку заинтересовали, а касније били упућени и почели да прате садржаје на радикалним форумима с циљем даље саморадикализације.

Твитер тероризам - Твитер се углавном користи како би се размењивале информације, водили разговори између корисника и пратиле вести у реалном времену. Терористи користе Твитер у сврху размена информација, регрутације и тренинга⁴, планирање напада, прикупљања финансијских средстава, сајбер напада и пропагандног деловања. Веома је популаран међу исламистима, а поруке се пишу на перфектном енглеском језику или симултано на више језика. Како би се разликовали од осталих, терористи ИС идентификују себе кроз ознаке „хаштагова“ који ће другима да укажу да је реч о овој терористичкој организацији.

---

⁴ Регрутација и тренинг сада се врше и путем друштвених мрежа, лакше и анонимно, без потребе физичког приступа. Регрути обично полажу серију тестова на заштићеним сајтовима или у рестриктивним собама, пре него што се обуче или докажу лојалност и тако се прикључе терористичкој групи.

Јутјуб тероризам - Терористичке групе увиделе су потенцијал који пружа ова платформа за комуникацију, ширење пропагандних али и радикализујућих видео снимака и регрутацију нових чланова. Он је привлачан, визуелан, не захтева познавање арапског језика, велика предзнања за коришћење интернета и прикладан је за умножавање и ширење садржаја. Јутјуб има велики број корисника, што терористима омогућава симултано остваривање два циља: регрутацију и одабир мете за напад. Поред видео снимака, који су кључни аспект ове платформе, значајан аспект Јутјуба јесте социјално умрежавање корисника. Могућност да размене коментаре о видео снимку и слања приватних порука другим корисницима омогућава терористима да се међусобно брзо идентификују, што резултује успостављањем виртуелне заједнице (Weimann, 2014:10,11). Корисници ове мреже лако долазе до садржаја који их интересују, од снимака молитви имама до снимцима са бојних поља, који у њима изазивају одређене емоционалне реакције. Њихови коментари могу да испровоцирају комуникацију са цихадистима, који стрпљиво чекају како би започели процес радикализације и регрутације.

Блогови, форуми и он-лине магазини - Појединци који се са радикалним исламом упознају путем друштвених мрежа често имају питања и недоумице за чије решавање има је потребна интензивнија комуникација. Из тог разлога посећују блогове и форуме где могу да поставе питања, разреше сумње или потврде досадашње ставове и схватања. Тако ова места постају кључна тачка трансформације појединца и његовог прихватања радикалног ислама. На њима могу да ступе у комуникацију са истомишљеницима и чују приче појединаца који су учествовали у борбеним дејствима. Блогови и форуми могу бити и радикалнији и да позивају већ регрутована лица да предутму одређену активност.

Приликом анализе цихадистичких часописа чија дистрибуција се врши путем интернета, преба направити осврт на „Inspire“ и „Dabiq“. „Inspire“ јесте часопис „Ал Каиде“ чије објављивање је започело у јануару 2012. и указао је западном свету на терористичке способности када су медијске стратегије у питању. Реч је о модерном часопису на 30 страна, у боји са великим бројем слика, углавном на енглеском језику. Намењен је првенствено младој, модерној и радикално оријентисаној публици. Фокус интересовања овог часописа је на питањима промоције, регрутације и тренинга, информисања о војним тактикама и употребе оружја: од бомби направљених у кућној радиности до калашњикова (Lombardi, 2015: 118). „Dabiq“⁵ је часопис „Исламске државе“ који се објављује од јула 2014. године и намењен је широкој популацији обзиром да се штампа на више језика укључујући арапски, енглески, француски, немачки и руски. Као и у случају „Inspire“, улога овог часописа јесте промоција и радикализација, а теме којима се бави могу да се сврстају у три димензије: религиозне, политичке и војне. Тако, први број овог часописа се зове „Повратак Калифата“ и објашњава основне циљеве „Исламске државе“ са циљем привлачења нових бораца под окриље ове терористичке организације.

⁵ Дабик је мали сиријски град на граници са Турском. За „Исламску државу“ овај град нема стратегијски значај, али има велики религиозни. Реч је о месту где ће се водити коначна битка између муслимана и „неверника“ у последњим сатима пре доласка Месије (Lombardi, 2015: 119).

Иако није зачуђујуће што „Исламска држава“ дистрибуира брошуре које објашњавају циљеве ове организације и позивају на активност, занимљиво је да ова терористичка организација путем брошура промовише „туризам Калифата“. Овај вид комуникације има два циља: да покаже какав је живот у „калифату“ и тиме додатно легитимизује његово постојање, и да привуче што већи број страних бораца под своје окриље како би градила заједницу муслимана (Lombardi, 2015: 124).

Утврђивање циљне популације и избор комуникационих канала

Захваљујући савременим комуникационим капацитетима, цихадистичке групе постале су агилније и боље кординисане, али и значајно бројније. Поред чињенице да теже да шаљу поруке на глобалном нивоу и алармирају светску јавност, они се концентришу и на одређене структуре унутар дате популације. Реч је о процесу утврђивања циљне популације (Target Audience Analysis-TAA), током којег се анализира и вреднује мотивација, ставови, вредности, уверења и других фактора код публике, како би се адекватно конституисала порука. Притом, полазну основу за анализу представљају опште категорије популације, као што је вероисповест, старост и полна структура. Све ове околности резултују чињеницом да приликом одабира циљне популације којој треба да се пошаље порука, кумулативно морају да се анализирају бројни фактори, нпр. мотивација, вредности и ставови младих муслиманки које терористи желе да регрутују за одлазак у Сирију из неконфликтне зоне.

Када је реч о стратегијској комуникацији терориста, првенствено је потребно утврдити да ли је циљно одређена популација муслиманске или немуслиманске вероисповести. На идентичну поруку ове две категорије људи одреаговали би различито. Управо Бокскет, када прави квалификацију на „инсајдере и аутсајдере Уме“ (The Ummah Outsiders and Insiders) и противнике (The Adversary Outsiders) појашњава разлику између муслимана и немуслимана. Муслимани могу бити, како наводи, аутсајдери, уколико су неутрални или су само симпатизери терористичког покрета, и порука⁶ послата ка њима траба да их убеди да посрану инсајдери, односно да активно подржавају терористе или постану следбеници. Када је реч о немуслиманима, како их назива противницима, дели их у две групе: блиским противницима („отпадници“, секуларни муслимански режими) и удаљеним противницима (Јевреји, неверници, западно друштво целини) и предлаже да се са њима комуницира путем мас медија. (Bockstette, 2008:19). Дакле, када је реч о подели на муслимане и немуслимане, уочавају се и поделе унутар тих класификација које су значајне и на које треба обратити посебну пажњу: према степену индоктринираности код муслимана, односно према вери код немуслимана.

---

⁶ Бокскет предлаже да се порука послата ка аутсајдерима треба преносити лично, путем молитви, говора у џамијама, путем мас медија посебно интернетом. Преношење поруке ка инсајдерима најпогодније је вршити путем интернета (Bockstette, 2008:12).

Затим, неопходно је утврдити старосну структуру становништва којем ће бити послата порука. Када је реч о младима, најчешћи начин ступања у контакт са њима јесте путем друштвених мрежа. Сеиб наводи да, према неким проценама, око 60% арапских муслимана су млађи од 30 година, што указује да је употреба нових медија најбржи пут којим се може ступити у контакт са њима (Seib & Janbek, 2011:63). Терористи експлоатишу одређене карактеристике младих као што је неизграђен идентитет, преиспитивање припадности датом друштву и сопственој сврси, тежња за остварењем вишег циља и идеала, тако што им пружају разумевање, утеху и пружају увид у нови свет-свет цихадизма под маском праведног рата.

С обзиром да се повећава улога жене у исламистичким терористичким организацијама, диференцијација према полу постала је веома значајана. „Исламска држава“ је у почетку била резервисана према идеји регрутовања жена, а данас оне поред улоге пружања подршке и потпоре мушкарцима, узимају учешће и у ратним дејствима. Како се разликује мотивација жена и мушкараца за учешћем у рату, тако је и поруку потребно прилагодити овим двема категоријама. Притом, треба имати у виду диверзитет улога које појединац може имати у терористичкој организацији, па прилагодити поруку датим околностима. Тако, порука која се шаље мушкарцу муслиманске вероисповести која за циљ има да га активира да оде у Сирију и активно узме учешће у рату, има заједничких елемената са поруком која се шаље немуслиманки да промени веру и оде у Сирију где јој је обећани муж и где ће имати улогу жене цихадисте, али према бројним елементима је различита (нпр. језик). Канали комуникације којим се преноси порука мушкарцу и жени имају бројне специфичности, које постају нарочито уочљиве приликом ступања у комуникацију са муслиманима. Услед карактеристика муслиманске вере, поруку муслиманки је тешко пренети непосредно (било лично или молитвом у џамији) као што би био случај са муслиманом, па се углавном користи Интернет, где се чак конституишу канали комуникација намењени само женама, као што је „Al Zora Foundation“.

Развој и извршење плана стратегијске комуникације

Тек по остваривању свих претходних фаза: од одређивања комуникацијских циљева, преко утврђивања комуникацијске инфраструктуре, до одређивања циљне популације и адекватних комуникацијских циљева до наведене популације, приступа се извршењу плана стратегијске комуникације. У овој фази потребно је утврдити конкретне циљеве стратегијске комуникације и у складу са њима успоставити погодне стратегије и развити тактике за њихово остварење. План стратегијске комуникације пре његовог спровођења мора бити јасно утврђен и детаљно разрађен, како би примена стратегијске комуникације остварила максималан учинак.

Праћење учинка и евалуација

Последња фаза процеса стратегијске комуникације којом се заокружује циклус стратегијске комуникације јесте праћење учинка и утврђивање успешности стратегијске комуникације. У овој фази пореде се остварени резултати са планираним, а затим се анализира сваки сегмент како би се утврдиле кључне тачке на којима су се јавили пропусти, односно пронашли модели чијом употребом би читав процес био унапређен. На основу повратних информација врши се анализа реакција публике, односно да ли је и у којој мери дошло до жељене промене понашања. Паралелно са тим процесом анализирају се медији, односно да ли су одабрани адекватни комуникацијски канали и да ли би неки други канал омогућио виши степен успешности. Као последњи корак у овом процесу издваја се поређење остварених циљева и крајњих жељених циљева, како би резултати овог циклуса стратегијске комуникације били добар увод за следећи циклус. На тај начин остварује се континуитет утицаја терориста на одабрану публику употребом стратегијске комуникације.

Закључна разматрања

Претња коју представља стратегијска комуникација иницирана од стране терористичких организација може да се означи као глобална, с обзиром да терористи остварују комуникацију и утичу на понашање појединаца и група људи на веома великим удаљеностима. Управо на примеру стратегијске комуникације уочава се колико је улога Интернета еволуирала: од учинковитог оружја постао је платформа неопходна за већину активности терористичких организација. На тај начин терористи, са малим утрошком ресурса, дакле само путем Интернета, могу да изврше утицај на понашање унапред одређених појединаца, било да их радикализују, регрутују, наведу да уплате финансијска средства на рачуне терористичких организација или изврше напад. Како би стратегијска комуникација била ефикасна, она мора да буде пажљиво испланирана и осмишљена, детаљно спроведена, све у складу са циљем који терористичка организација тежи да оствари.

Менаџмент стратегијске комуникације подразумева остваривање елементарна стратегијске комуникације по утврђеном редоследу. Реч је о цикличној активности која резултује чињеницом да терористи након једног циклуса анализирају остварене резултате, идентификују слабости и пропусте како би у следећем кругу активности исправили грешке и унапредили учинковитост. Такође, ове активности осмишљавају и њима управљају експерти и тимови људи који поседују интердисциплинарна знања из области комуникација, безбедности, технологија, социологије, психологије, политике и који познају културни амбијент циљне популације. На тај начин терористи теже да максимизирају ефекте овог вида комуникације, односно да појединцу према којем је комуникација усмерена буде отежано да се од ње одбрани, чиме радикализујући фактор добија на снази.

Одговор на стратегијску комуникацију терористичких организација мора бити системски и институционализован, па је неопходно да државе препознају претњу које потичу од ове активности терориста, те да у својим противтерористичким активностима предузимају мере и акције на сузбијању употребе овог вида комуникације. Како терористи изнова налазе начине да унапреде ефекте стратегијске комуникације, закаснела реакција држава истовремено може значити и отежану способност да се са овом реалном претњом суочи.

Литература:

1. Bockstette, C. (2008). *Jihadist Terrorist Use of Strategic Communication Management Techniques*. The George C. Marshall European Center for Security Studies: The Marshall Center Occasional Paper Series.
2. Cottle, S. (2006). *Mediatized conflict: Development in Media and Conflict Studies*. New York: Open University Press.
3. Зиројевић Фатић, М. (2011). Злоупотреба интернета у сврху тероризма. *Међународни проблеми*, 3, стр. 417–448.
4. Lombardi, M. (2015). Islamic State Communication Project. *Security, Terrorism, Society*, 1, 99-133.
5. Paul, C. (2011). *Strategic Communication- Origins, Concepts, and Current Debates*. Santa Barbara, Denver, Oxford: Praeger.
6. Rothenberger, L. (2015). Terrorism as Strategic Communication. In: Holtzhausen, D., Zerfass A. (Eds.) *The Routledge Handbook of Strategic Communication*. (481-496). New York, London: Routledge.
7. Seib, P., Janbek, D. (2011). *Global Terrorism and New Media-The post Al-Qaeda generation*. London, New York: Routledge.
8. Tatham, S. (2009). Understanding Strategic Communication: Towards A Definition. In: Oncu A. (Eds.) *Strategic Communication For Combating Terrorism*. (15-35). Ankara: Centre of Excellence – Defence Against Terrorism.
9. Tatham, S., Le Page, R. (2014). *NATO Strategic Communication: More to be Done*. National Defence Academy of Latvia: Center for Security and Strategic Research.
10. Hallahan, K., Holtzhausen, D., van Ruler B, Vercic, D., Sriramesh, K. (2007). Defining strategic communication. *International Journal of Strategic Communication*, 1, 3–35.
11. Wilkinson, P. (2006). *Terrorism Versus Democracy: The Liberal State Response*. London, New York: Routledge.
12. Weimann, G. (2004). *How Modern Terrorism Uses the Internet, Special Report*. Washington: United States Institute of Peace.
13. Weimann, G. (2014). *New Terrorism and New Media*. Washington: Commons Lab of the
14. Woodrow Wilson International Center for Scholars, [http://www.wilsoncenter.org/publication newterrorism-and-new-media](http://www.wilsoncenter.org/publication/newterrorism-and-new-media).

STRATEGIC COMMUNICATION IN TERRORIST ORGANIZATION

Summary: The strategic communication represents a complex process that harmonizes three key elements: the message, communication channels and audiences, in order to influence on people's behavior according with the projected aim. The concept of strategic communication can be applied on terrorism in two ways, depending on stakeholders. It can be used by terrorists, who intend to achieve their goals through its influence on audience behavior, and also by the government of countries that implement principles of strategic communication in anti-terrorist operations. Terrorists recognize profit by strategic communications, and use its techniques according with a strategic communication management plan. Strategic Communication Management Process is made of next elements: analyze and develop the final desired end states and establish communication goals, analyze communication infrastructure, target audience(s) and select communication channels, develop and execute the strategic communication management plan, track and evaluate.

Key words: terrorism, terrorist organizations, strategic communication, strategic communication management

МЛАДЕН С. СТОЈАДИНОВИЋ*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 327.51:323(4)

Прегледни рад
Примљен: 17.12.2016
Одобрен: 02.02.2017
Страна: 189-207

ОДНОС НАТО И ЕУ: (НЕ)ЖЕЉЕНО И (НЕ)МОГУЋЕ СТРАТЕШКО ПАРТНЕРСТВО**

Сажетак: У раду ће се разматрати однос Европске уније и НАТО, почев од оснивања обе организације па до данашњих дана. Поред кратког историјског прегледа развоја наведеног односа, биће речи и о њиховим концепцијским разликама и намерама са којима су основане, а у циљу бољег разумевања карактера сложених веза које су међу њима успостављене. Кренуће се од хипотезе да је однос између две поменуте организације увек био напет и амбивалентан, те да не стоји теза која се понекад жели наметнути, а која гласи да су ЕУ и НАТО све време функционисали као стратешки партнери који делују у истом правцу без значајнијих трвења и неспоразума. Сходно томе, аргументоваће се да су интереси НАТО и ЕУ у незанемарљивој мери различити и да се то неће променити све док су организације устројене на актуелан начин. Поред наведеног, велика неравнотежа у војној моћи и способностима чини да правог партнерства у тој области не може ни бити, док су покушаји смањења те неравнотеже најчешће били онемогућавани баш од стране НАТО, односно његове доминантне чланице. У најновије време, сведоци смо искренијих намера обе стране ка формирању стратешког партнерства, али је питање колико је ЕУ сада способна за то.

Кључне речи: Европска унија, НАТО, стратешко партнерство, трансатлански односи, Берлин-плус, милитаризација ЕУ, управљање кризама

Увод: Настанак и изворна намена НАТО и Европске уније (Европских заједница)

Рад почиње кратким разматрањем настанка НАТО и ЕУ (најпре Европских заједница), и укратко излаже њихов однос током Хладног рата, затим говори о променама које су наступиле деведесетих година XX века, посебно кад је у питању проширење чланства две организације. Текст ће се наставити прегледом догађаја којим су успостављени предуслови за развој релативно

---

* mladja_stojadinovic@yahoo.com

** Рад настао на предмету Систем управљања у Европској унији, на докторским студијама Факултета политичких наука Универзитета у Београду

независне Европске безбедносне и одбрамбене политике, као и кратким разматрањем цивилних капацитета ЕУ који је разликују од НАТО као војног савеза. Посебно поглавље тицаће се споразума који данас регулишу однос између НАТО и ЕУ, а то су, пре свих, тзв. „Берлин” и „Берлин-плус” споразуми. Уследиће поглавље о несугласицама европских и америчких савезника током прве деценије ХХИ века, па о тренутним односима две организације. Коначно, дотаћи ћемо се и најновијих дешавања на међународном плану, са нагласком на Самит НАТО у Варшави, одржан јула 2016. године, на којем је донет низ одлука који треба да потврди или улије нову енергију у наводно стратешко партнерство. Након тога ће бити изнети закључци о досадашњем односу ЕУ и НАТО и дате извесне сугестије ради јаснијег сагледавања будућих праваца развоја по поменутом питању.

Организација Северноатлантског уговора (North Atlantic Treaty Organization, НАТО) основана је 1949. године, потписивањем тзв. Вашингтонског уговора. Чланом 5. наведеног уговора предвиђено је да напад на једну државу чланицу представља напад на све чланице, што представља основу система колективне одбране. Као најважнији војни савез у свету, НАТО окупља најмоћније државе Запада и изградио је свој идентитет као војно крило демократских и капиталистичких држава Европе и Северне Америке. С друге стране, европске интеграције су отпочете као мировни пројекат (Nakarada, 2006: 549-550); оригинална замисао била је да се онемогући нови рат у руинираној Европи педесетих година ХХ века. Често се ово губи из вида, али је језгро ЕУ формирано на вредностима пре него на економским интересима. Интеграцијом индустрије угља и челика постигнут је успех у практичном онемогућењу рата између дојучерашњих љутих непријатеља. Већ на бази изреченог, јасно је да су циљеви оснивања две организације више него различити – једна је направљена да се рат онемогући, а друга да буде употребљена ако до њега дође, тј. у његовом ишчекивању. Поред тога, како је говорио лорд Исмеј (Hastings Lionel Ismay), први генерални секретар НАТО, идеја је била да се „Американци држе унутра, Руси напољу, а Немци доле”, што сведочи о усмерењу Алијансе настале пре као одговор, контратег, дакле, против некога или нечега (конкретно СССР, односно комунизма) него што је чланство окупљено за афирмацију неке вредности или циља. До данас, НАТО остаје механизам одговора на претњу, ма каква она била, док ЕЗ, односно ЕУ представља много шире постављену организацију.

Први тренутак који треба поменути а у којем су разлике у концепцијама НАТО и (претеча) ЕУ постале очигледне јесте покушај стварања Европске одбрамбене заједнице, у периоду од 1950. до 1954. године. Наиме, Плевенов план (име је добио по тадашњем француском премијеру Ренеу Плевену – René Plevén) представљао је француску иницијативу за стварање јединствене европске војске, а настао је као директна реакција на намеру САД да поново наоружају Немачку под окриљем НАТО (Van der Harst, 2011: 83-86). Амерички председник Ајзенхауер (Dwight Eisenhower) је чак подржавао овакву идеју, али под условом да европска војска остане подређена НАТО, односно, да није одвојена од већ постојећег савеза (Türker Açı, 2012). Једном приликом је изјавио

да би радо прихватио „европску војску”, али под својом командом (Türker Ari, 2012: 88). Велика Британија је била велики противник било какве наднационалне идеје, посебно у области одбране, а плашила се слабљења трансатлантских веза уколико се Европљани повежу на начин на који су Французи прижељкивали. Поред тога, Холандија је била најљући противник Плевеновог плана и није се слагала са било каквим аранжманима ван НАТО (Van der Harst, 2011: 84). Иронијом судбине, план је пао управо у француском парламенту, док је Холандија на крају ратификовала споразум. Било како било, ово је био први значајнији пример у коме се северноатлантска струја мишљења супротставила континенталној кад је одбрана Европе у питању. Идеја о заједничкој европској војсци није успела, и све до данас се њене кључне државе ослањају на НАТО. Међутим, замисао сопствене одбране, без нужне повезаности са САД, остала је присутна у појединим дипломатским и војним круговима.

Током Хладног рата, посебно 60-их и 70-их година, било је немогуће говорити о одбрани западноевропских држава мимо НАТО. Наравно, Западноевропска унија (WEU) постојала је још од 1948. године, али је била маргинализована пошто су САД гарантовале безбедност држава тог региона (Siriški, 2003: 188). У ситуацији потенцијалног нуклеарног рата или великог конвенционалног рата са СССР, а у одсуству спољнополитичких надлежности Европских заједница, читав систем ослањао се на чврстину Алијансе. Није било говора о некаквом партнерству између НАТО и искључиво европских иницијатива у области одбране, с обзиром на то да је читав систем почивао на блоковској подели и није било треће стране у биполарном поретку. Осим тога, имајући у виду тешко раздвојиве интересе и жилаву солидарност наспрам комунистичког света, трансатлантска кохезија почивала је и на заједничком идентитету (Kurčan, 2006). Осим изласка деголовске Француске из интегрисане структуре НАТО 1966. године, које је било мотивисано интерним разлозима у вези са развојем сопствених нуклеарних капацитета, није било раздора у односима Европљана и северноамеричких савезника. Радило се о безбедносној заједници у најбољем смислу речи. Тек у другој половини 80-их година долази до извесне ревитализације Западноевропске уније и идеја о нешто јаснијем оцртавању европске одбране и безбедности (Kurčan, 2006). То је и време усвајања Јединственог европског акта и почетка убрзавања евроинтеграција. Распадом Варшавског пакта отворио се простор за развој организације која би обухватила земље бившег источног блока. Не треба заборавити да је 1990. године, што сада потврђују и документи западних држава, дато обећање Русији да се НАТО неће ширити на државе које су биле у источном лагеру (Klufmann, Schepp and Wiegrefe, 2009). Реалност је показала да обећање није одржано.

Преломне деведесете и трансформација ЕУ и НАТО

Потписивањем Маастрихтског уговора створена је Европска унија, и као њен други стуб постављена Заједничка спољна и безбедносна политика. У то време се чинило да ће ЕУ као сила „новог кова”, која шири простор „слободе,

безбедности и правде” допринети да се превазиђу сви главни сукоби који су дуго потресали светске односе. Уједно се припрема и терен за настајање војних способности ЕУ, дефинисањем Петерсбершких задатака (1992. године у замку Петерсберг у СР Немачкој). Они су представљали покушај да се WEУ трансформише у одбрамбени савез ЕУ и неку врсту европског стуба НАТО, што се није десило. Петерсбершки задаци обухватају три врсте деловања: 1) хуманитарне и спасилачке мисије, 2) операције одржања мира и 3) операције управљања кризама укључујући успостављање мира (Ejdus, Savković, 2010: 67-68). Уговором из Амстердама су наведени задаци уврштени у текст Уговора о Европској унији. Важно је нагласити да Петерсбершки задаци не предвиђају одбрану територије држава чланица ЕУ, иако обухватају велики опсег војних операција.

У исто време, дакле почетком деведесетих година, дешавале су се и велике промене у НАТО, који је тражио сопствено место након распада СССР и краја Хладног рата. Балкан је био прво поприште на којем је требало показати способности нове европске спољне политике, међутим, то уопште није ишло лако нити је завршено успехом (Nakarada, 2006: 551-555). С друге стране, НАТО је одиграо једну од кључних улога у сукобима на тлу бивше Југославије, почев од рата у БиХ (када су војне ефикасности Алијансе употребљене први пут у историји у правим борбама), па све до догађања на Косову и Метохији. Поједине државе чланице ЕУ, предвођене Француском и Великом Британијом, крајем поменуте деценије најавиле су да желе аутономну европску безбедносну политику и способност војног деловања, што је био сигнал да се жели напустити НАТО кишобран, бар када је то изводљиво. Француско-британском Декларацијом из Сен-Малоа (1998. године) атлантски примат европске одбране се доводи у питање (Whitman, 2004: 436), што представља својеврстан наставак линије мисли која се залаже за независнију политику Европљана. Реакцију САД на Декларацију из Сен-Малоа није требало дуго чекати – тадашња државна секретарка Медлин Олбрајт (Madeleine Albright) одговорила је већ децембра исте године чувеним говором од три Д (не дуплирати (НАТО капацитете), не дискриминисати (НАТО чланице које нису у ЕУ) и не раздвајати (енг. decouple – ЕУ од трансатлантских веза)) (Тоје, 2008: 13). Друго је питање шта је заправо стајало иза договора Француза и Британаца,¹ али је сигурно да су са друге стране океана са забринутошћу пратили овакав развој догађаја.

Уласком Шведске, Финске и Аустрије у Европску унију питање европске политичке и одбрамбене сарадње се даље закомпликовало, јер су наведене државе биле неутралне током Хладног рата и желеле су да, у различитим видовима, задрже такав статус. С друге стране, НАТО је покренуо програм Партнерство за мир 1996. године и полако припремао све заинтересоване државе средње и источне Европе за два велика проширења која су се коначно десила

¹ Поједини аутори сматрају да суштина договора из Сен-Малоа није само промовисање Европске безбедносне и одбрамбене политике, већ билатерални договор око поделе интересних сфера у Африци, нпр: Tony Chafer, Gordon Cumming, *Beyond Fashoda: Anglo-French Security Cooperation in Africa since St-Malo*, доступно на Интернету: http://eprints.port.ac.uk/1078/1/Beyond_Fashoda.pdf, датум приступа 15.08.2016. године

1999. и 2004. године. Војна акција против СР Југославије, спроведена без мандата Савета безбедности УН, потврдила је да више нема контратеже која би зауставила НАТО у његовим намерама, притом демонстрирајући и меру до које се систем ослања на способности САД. Поред тога, Алијанса је погледе све више усмеравала ка азијском континенту, где су касније постсовјетске државе које се граниче са Авганистаном и Ираком добиле посебно место (Simić, 2009: 407). Дакле, колективна одбрана чланица и простор Европе и Америке нису више били довољни за способности и амбиције овог савеза. Посматрано из друге перспективе, пак, проширење НАТО није дочекано у Русији па ни појединим другим државама са позитивним предзнаком, или је макар то свакако било мање изражено него код проширења ЕУ. Осим тога, формирање ЕУ као снажног глобалног актера (највише у области економије) показало се као главна полука мултиполарности крајем XX века, кад је амерички униполаризам био на врхунцу. Из тог разлога је убрзо постало јасно да скоро идентична проширења НАТО и ЕУ и њихова слична трансформација никако нису међусобно неконфликтни процеси.

Развој ЕБОП и стварање институционалних претпоставки за милитаризацију ЕУ

На Самиту ЕУ у Келну 1999. године је формално лансиран концепт Европске безбедносне и одбрамбене политике (ESDP, на српском ЕБОП) и предвиђене су војне и цивилне мисије као механизми одговора на кризу. Европска унија полако поприма инструменте „тврде” моћи што поготово постаје јасно после усвајања Водећег циља из Хелсинкија (Helsinki Headline Goal), и касније Водећег циља 2010 (Headline 2010, усвојен 2004. године). Та моћ, међутим, опет није била предвиђена за одбрану територија држава чланица (што остаје примарни задатак НАТО), већ је намењена управљању кризама које би настале у окружењу, а пре свега у „дворишту” Уније. Концепт борбених група ЕУ (European Union Battle Groups) лансиран је у склопу Водећег циља 2010, и представља предлог за стварање брзо размесивих, флексибилних јединица од 1.500 војника које би биле способне да буду самоодрживе најмање 30 дана (Barcikowska, 2013: 1-2). Борбене групе би биле мултинационалне, или састављене искључиво од националних снага, или пак створене путем „водеће нације” и подршке других држава, и достигле су иницијалну оперативну способност 2007. године. Али, време је показало да оне практично нигде нису употребљене до данас, иако чак нису ни предвиђене за ратне операције високог интензитета (Barcikowska, 2013: 2). Но, у време формирања иницијативе, требало је да наведени концепт постане крунски доказ да ЕУ напредује и у војним, а не само у цивилним аспектима одговора на кризне ситуације. Такође, промене у институционалном костуру Уније (у виду увођења Војног комитета и Војног особља Уговором из Нице) показале су да стара схватања о њеном чисто цивилном карактеру моћи не одговарају више истини. С тим у вези, постало је још јасније да се мора пронаћи модалитет односа са НАТО који ће ува-

жавати ту чињеницу. Још пре тога, Уговором из Амстердама створене су претпоставке за оснивање Политичко-безбедносног комитета (Political-Security Committee, PSC), који постаје кључно тело за координацију активности у оквиру ЕБОП и за обраду информација и савета добијених од стручних органа војног и цивилног карактера.

Кад се говори о процесу доношења одлука у ЕБОП, не сме се изгубити из вида да се ради о веома сложенем процесу који није заснован на наднационалности него на међувладиној сарадњи држава чланица. Одлуке се доносе у Европском савету и Савету министара (у формату министара спољних послова), где свака држава може да блокира доношење одлуке. Ово важи како за заједничке стратегије и ставове, тако и за заједничке акције којима се, нпр. успостављају мисије ЕУ. У пракси највећи део посла завршавају службеници у Комитету сталних представника (COREPER) који припремају седнице Савета. Препоруке из своје надлежности дају и Војни комитет и Комитет за цивилне аспекте управљања кризама (CIVCOM). Европска комисија и Европски парламент у ЕБОП имају само помоћну и консултативну улогу, а Европски суд правде никакву. Наравно, изузеци од једногласности постоје (конструктивно уздржавање, квалификована већина само у одређеним јасно дефинисаним случајевима и касније уведена „клаузула националног интереса”),² али је интерговернментализам доминантан начин доношења одлука. Читав процес одликује и висока бирократизованост и формализам. Но, ваља рећи и да се национални представници у ЦОРЕПЕР и ПСЦ, рецимо, познају врло добро, сличног су профила и све више функционишу као европски званичници, а не само представници сопствених држава (Howorth, 2011: 22-23). Људи који раде у наведеним телима обично поседују снажну димензију европејства и искрено раде на достизању консензуса. Тако да, ни чињеница међувладиног, а не наднационалног, карактера сарадње није сасвим неупитна, ако се посматра како ствари заиста функционишу. У сваком случају, много више органа је уплетено у мрежу одлучивања у ЕУ него у НАТО (који сам има огроман број комитета и радних група, које, међутим, одликује бржи и ефикаснији рад, јасна хијерархија и ретко преклапање надлежности и суодлучивање). Такође, већа транспарентност и надзор у ЕУ плаћају се слабијим и споријим капацитетима за планирање реакције на хипотетичке ситуације које то захтевају (Mattelaer, 2010: 8-9).

И у самој Европској стратегији безбедности из 2003. године се НАТО помиње као један од главних партнера ЕУ, поред УН и Афричке уније (Todorović, 2009: 149). Искуство је показало да војне мисије ЕУ кроз ЕБОП бивају ефикасније уколико употребљавају капацитете НАТО (Bhathal, 2013: 4-7). Мисије које су спровођене без ангажовања НАТО капацитета, као што је била ЕУФОР Чад, откриле су бројне недостатке и слабости војних акција под окриљем ЕБОП. Стога се може рећи да је још увек рано говорити о некаквом ривалитету који независна европска одбрамбена политика може да представља у

---

² О изузецима и начинима превазилажења једногласности видети у: Csaba Törö, “Accommodating differences within the CSDP: Leeway in the treaty framework?”, in: Steven Blockmans (ed.): *Differentiated integration in the EU – From inside looking out*, Centre for European Policy Studies, 2014, pp. 57-74

односу на НАТО. Пре свега, ЕУ нема своју сталну команду стратегијског нивоа, већ се за сваку операцију мора формирати штаб који ће јој бити надређен. Уколико се не ангажују НАТО капацитети, односно Врховни штаб савезничких снага за Европу (SHAPE) у Монсу, Белгија, постоје две могуће опције: или да се користе национални штабови или да се формира посебан Оперативни центар унутар Војног особља (EU Military Staff) (Mattelaer, 2010: 10-11). Друга опција до сада никада није коришћена, прва јесте неколико пута, и то углавном тако што су ангажовани француски и немачки национални штабови. Међутим, трајно решење, односно оснивање сталне команде није реализовано из политичких разлога (Mattelaer, 2010: 10-11). Као додатан фактор недостатка способности ЕУ у војном погледу треба навести и одсуство информационо-комуникационе инфраструктуре, која се готово увек позајмљује од Алијансе. Ривалитета у способностима, дакле, нема просто јер оперативне способности ЕУ нису довољно развијене да би се уопште поредиле са НАТО, док ривалитет у концепцијама постоји, као што смо већ нагласили.

Цивилни аспекти ЕБОП као специфична разлика у односу на НАТО

Европска унија се профилисала најпре као цивилна сила, па и поред развоја војних способности та димензија остаје доминантна, а по многима тако и треба да буде. Полицијске и правосудне мисије, на пример, јесу веома важни механизми одговора на кризе које НАТО по природи ствари не може да спроводи.³ На састанку Европског савета 2000. године у Феири, идентификовано је четири приоритетних области цивилног управљања кризама: полиција, владавина права, цивилна администрација и цивилна заштита (EPLO, 2013: Footnote 1). Наравно, оно што ЕУ чини цивилном силом нису само цивилне мисије у ЕБОП, већ и сви други економски, дипломатски, уговорни инструменти којима се спроводи спољна политика, али нас овде примарно занимају мисије ЕУ у оквиру ЕПОБ. Са снажењем позиције Високог представника ЕУ за спољну политику и безбедност и њему подређене Европске службе за спољно деловање (EEAS) све је већи број експерата који се бави цивилним мисијама на дневном нивоу. Од укупно 16 већ завршених мисија ЕУ, 11 је било цивилних, укључујући две мисије у Македонији и једну у Босни и Херцеговини (званична мапа завршених мисија ЗБОП, 2016).

Кроз формирање Цивилно-војног директората за планирање (Civil-Military Planning Directorate, CMPD) у оквиру EEAS, Унија покушава да интегрише цивилну и војну димензију ЕБОП (касније ЗБОП). Наведено тело створено је 2009. године и одговорно је Политичко-безбедносном комитету и требало би да буде основа за тзв. свеобухватни приступ (comprehensive approach). Суштина свеобухватног приступа је у томе да се користе сви спољнополи-

³ Овде треба напоменути да најновији НАТО Стратешки концепт из 2010. године по први пут отвара пут ка НАТО цивилним капацитетима, па се на тај начин Алијанса приближава области у којој је до сад ЕУ имала недодирљив примат.

тички алати (не само безбедносни, већ и економски, дипломатски, хуманитарни и други), као и цивилни и војни елементи одговора на кризе како би се постигли циљеви и одбранили интереси Уније, у највећем броју случајева стабилизацијом и/или постконфликтном реконструкцијом. У последње време НАТО покушава да усвоји приступ који личи на свеобухватни, али он просто има веома слабе капацитете сем војних да тако заиста и наступа (Drent, Hendriks and Zandee, 2015: 49). Међутим, и у ЕУ која је осмислила поменути приступ и даље постоји конфузија и преклапање надлежности унутар ЕЕАС кад су у питању тела која су усмерена на цивилну односно војну компоненту мисија, као и на њихову интеграцију (EPLO, 2013: 8-9). Треба дати за право и оним ауторима који тврде да се отишло превише далеко у критиковању ЕУ с обзиром на њену слабу ефикасност у војним питањима, јер се губе из вида поједини успеси у цивилним мисијама управљања кризама. Фокус на војну димензију ЕБОП, дакле, занемарује да се ЕУ изградила као глобални актер у неким другим сферама безбедности (Græger & Haugevik, 2011: 754). Оно што је сигурно јесте да НАТО има потребу за сарадњом са ЕУ, најпре због њених цивилних способности одговора на кризе (Gnesotto, 2010: 11), а и зато што застава Алијансе у многим деловима света није баш добродошла. Кад је у питању било који други проблем невојне природе, НАТО итекако жели сарадњу са Унијом и то се неће променити.

„Берлин” и „Берлин плус” споразуми – правно утемељење односа НАТО и ЕУ

Године 1996. у Берлину чланице НАТО су се сагласиле да подрже развој Европског безбедносног и одбрамбеног идентитета (European Security and Defence Identity - ESDI), али у оквирима сарадње са НАТО (NATO, 2016). Тада је први пут донета и одлука да се понуде капацитети Алијансе операцијама за управљање кризама које би спроводила тадашња Западноевропска унија (WEU – која је касније ушла у састав Европске уније). То су били тзв. „Берлин” споразуми који су отворили пут каснијим „Берлин плус” споразумима, који су потписани децембра 2002. године а спроводе се од 2003. године. Наведеним споразумима је предвиђено да ЕУ може имати приступ НАТО капацитетима у ситуацијама у којима Алијанса није ангажована (Bhathal, 2013: 3-4). Ради се о низу споразума који чине најзначајнију основу односа између две организације, а обухватају споразум о размени поверљивих података, услове и процедуре ангажовања и дезангажовања НАТО капацитета у ЕУ-вођеним операцијама (штаб, комуникациона и друга средства), уврштавање потреба за снагама неопходним за те операције у НАТО дугорочне процесе планирања, методе консултација у случају ЕУ-вођене операције која позајмљује НАТО способности и слично. Дакле, ЕУ може искористити средства којима НАТО располаже, али само ако НАТО не планира да се у конкретну кризу укључи. У том случају се, ако се томе не противи ниједна чланица Алијансе, могу појачати способности ЕУ за генерисање снага и планирање операција. Поменути споразуми

претходила је заједничка ЕУ-НАТО декларација о Европској безбедносној и одбрамбеној политици. Од момента ступања на снагу „Берлин плус” споразума, све више је почела да се користи синтагма „одвојиви, али не одвојени” (енг. *separable but not separate*) за однос НАТО и ЕУ. Овде још ваља поменути специфичан положај Турске, као важне чланице НАТО која није део ЕУ, већ само кандидат. Наиме, Турска може блокирати уступање НАТО капацитета Унији, што је ставља у позицију контра-условљавања у односу на Грчку и Кипар које успоравају њен пут ка ЕУ. Време је показало да је Турска неретко изазивала несугласице захтевајући да представници Кипра напусте састанке на којима су решавана одређена питања на линији ЕУ-НАТО.

Исте, 2003. године, на састанку Северноатлантског савета у октобру, показало се колико се САД противе не само дуплирању капацитета (када НАТО жели да реагује), него и независној акцији ЕУ (када се не користе НАТО капацитети), што се потврдило на примеру операције Артемис у ДР Конгу. Тада је наиме, „коалиција вољних” предвођена Француском ван “Берлин плус” аранжмана осмислила и спровела поменуту мисију, што је наишло на лош пријем у Вашингтону (Whitman, 2004: 445). Том приликом употребљени су француски национални командни инструменти, а не Врховни штаб савезничких снага у Монсу. Такође, америчка страна се поготово прибојавала својеврсне поделе надлежности на начин да се европска безбедност препусти европским државама, док би се САД кроз НАТО преоријентисале на безбедност ван Европе (Lagarabee, 2000: 4). Напротив, партнери преко Атлантика су желели да одрже своје присуство у Европи, па чак и да приволе савезнике да делују ван свог дворишта заједно са њима. “Подела рада” која се чини најповољнијом од стране НАТО јесте она у којој се Европљани ангажују у изводивим (*doable*) операцијама, а за које НАТО нема непосредан снажнији интерес или једноставно има преча посла, имајући у виду велики број ситуација у којима је потребна војна акција (Whitman, 2004: 445-448). Друга могућа варијанта јесте да се ЕУ држи цивилних мисија, односно да остане у сфери полицијске или правосудне сарадње за коју се показала успешном, а да „прљаве” војне послове препусти искуснијем и старијем партнеру. Било како било, „Берлин плус” споразуми су и даље на снази али су њихове процедуре сложене и споре, а често су и блокиране због билатералних проблема (Drent, Hendriks and Zandee, 2015: 50-51). Зато је већина досадашњих мисија ЕУ спровођена мимо њих. Ипак, све док се не договори неки „Берлин плус 2” аранжман, формални односи две организације у доброј мери почиваће на овим споразумима. Но, далеко од тога да се сарадња одвија само кроз њих; напротив, управо због честе немогућности спровођења ових споразума неформални су канали постали неизоставни у обликовању кохерентног делања ЕУ и НАТО, што није тешко постићи с обзиром на огроман број заједничких чланица и познанства њихових представника и службеника.

Прва деценија XXI века: Трансатлантске несугласице и њихово изглађивање

Пукотине у трансатлантском односу постале су видљиве поготово на питању рата у Ираку. Године 2003. постало је јасно да јаз између англоамеричке концепције и француско-немачке идеје о више европској димензији безбедности континента постаје све дубљи (Simić, 2009: 423). Током читаве средине 2000-их година, неповерење и разлике између европских сила и америчких партнера водили су у јачање континенталне струје мишљења и све веће преузимање одговорности од стране ЕУ. На примерима Кјото протокола, Међународног кривичног суда, интервенције у Ираку, показало се да су трансатлантски партнери све удаљенији (Kurchan, 2006). Лансирање европских војних мисија и усмеравање НАТО на операције ван територије држава чланица водиле су у све значајније поклапање функционисања две организације. Године од 2003. до 2007. представљале су врхунац разилажења интереса и идентитета европских и америчких чланица Алијансе. Тадашњи немачки канцелар, Герхард Шредер (Gerhard Schröder), на једном говору у Минхену 2005. године чак је изјавио да Алијанса више не служи сврси и да треба да буде замењена нечим другим (Hyde-Price, 2007: 91). Чинило се да ће растући број Европљана који се противе америчкој спољној политици па и културним вредностима, задуго онемогућити повратак ранијем осећају заједништва. Мирољубива коегзистенција и повремена сарадња чиниле су се највишим доступним циљем.

Међутим, две једине западноевропске нуклеарне силе (Француска и Б. Британија) почев од 2009. године, видећи да амбициозни циљеви из Водећег циља 2010 неће бити достигнути, и саме су престале да следе пут ка европској безбедности мимо НАТО. Те године се Француска враћа у интегрисану структуру Алијансе (Fortmann, Haglund & Von Hlatky, 2010: 1-10). Британија се, са друге стране, заправо враћа на своју изворну позицију трансатлантизма која је само привремено била промењена из унутрашњеполитичких разлога током владавине Тонија Блера (Tony Blair). Наведени догађаји поклопили су се са почетком велике економске кризе, која је умањила издвајања за одбрану и показала нерационалност дуплирања капацитета на коју су указивале САД. Променом америчке администрације, такође, пронађени су лакши путеви споразумевања. Заједничка безбедносна и одбрамбена политика се нашла на раскршћу. Аутори су препознали бар три могућа сценарија њене будућности, у ситуацији кад је ентузијазам за изградњу самосталног европског безбедносног идентитета у значајној мери спласнуо: 1) прекинути са развојем и улагањима у ЗБОП (без обзира на дотадашња улагања времена и новца и начелну подршку САД, док се не подрива примат НАТО); 2) наставити са „поделом рада” где би НАТО био задужен за елементе “тврде моћи”, а ЕУ за цивилне капацитете, “меку моћ”, постконфликтну реконструкцију и слично; 3) интегрисати ЗБОП у НАТО (друго је питање како би то тачно било изведено) (Juergenliemk, Edwards, Koops and Menon 2012: 15-16). Каснији развој догађаја показао је да је друга опција била најближа истини.

Колико је читав пројекат независне европске безбедности амбивалентан показује и чињеница да је поменуте 2009. године, када је код кључних држава ЕУ јењавала жеља за већом самосталношћу ЕБОП у односу на НАТО на снагу ступио Уговор из Лисабона, који је даље развио институционалне и процедуралне могућности за њен развој. Уведене су и тзв. клаузула о међусобној одбрани и клаузула солидарности (члан 42 ревидираног Уговора о ЕУ и члан 222 ревидираног Уговора о функционисању ЕУ) којом је предвиђено да државе чланице ЕУ имају обавезу да пруже помоћ свакој чланици која буде предмет оружане агресије, или терористичког напада и катастрофа изазваних људским фактором. На тај начин су се легалне обавезе чланица ЕУ приближиле онима које имају чланице НАТО савеза, тј. утемељен је својеврстан систем колективне одбране. Једина разлика у формулацији наведених одредби у односу на чувени члан 5. Вашингтонског споразума јесте у томе што се у НАТО уговору експлицитно наводи да обавезе подразумевају и коришћење силе (Wessels and Worp, 2008: 9-10). Но, већ следећи став поменутог члана 42 Уговора о ЕУ наводи да „међусобне обавезе чланица морају бити у сагласју са обавезама под окриљем НАТО, који остаје – за оне државе ЕУ које су и његове чланице – темељ колективне одбране и форум за њену имплементацију“ (Wessels and Worp, 2008: 10). Треба још имати на уму да је Уговор из Лисабона потписан још 2007. године, и да је представљао неку врсту замене и надокнаде пропуштеног из Уговора о уставу за Европу (незванично, Устав ЕУ) који је пао на референдумима у Холандији у Француској те никада није ступио на снагу. Према томе, Лисабонски уговор је био усаглашен раније јер у време кад је постао правоснажан питање је да ли би уопште био договорен.

Тренутни односи ЕУ и НАТО

Оно где је ЕУ најближа НАТО јесу процедуре и доктрине. Рецимо, процес планирања операција потпуно је преузет од Алијансе, као и ланац командовања и контроле (Mattelaer, 2010: 5-10). Концепт борбених група, који чини основу ЕСДП (од Лисабонског уговора CSDP – Common Foreign and Security Policy) готово је пресликан концепт НАТО Снага за одговор (NATO Response Force, NRF) договорен на прашком самиту 2002. године (Mölling, 2007: 1). Осим тога, тренутна сарадња на највишем нивоу је веома интензивна; на нивоу министара спољних послова званичници две организације састају се најмање два пута годишње, на нивоу војних комитета најмање два пута у тромесечју, и на амбасадорском нивоу три пута у тромесечју (NATO, 7-8). Отворена је и ћелија за особље ЕУ у НАТО Врховном штабу савезничких снага за Европу (SHAPE) у Монсу у Белгији (Goldgeier, 2010: 17), што такође сведочи о сталној координацији активности. Чланства ЕУ и НАТО се поклапају око 80 процената (22 заједничке чланице), а ако се у обзир узму и снага држава и број становника и војника, тај проценат је још и већи. Сем горе поменутих неутралних Шведске, Финске и Аустрије које су се придружиле Унији одједном, свега још три чланице ЕУ нису чланице НАТО – Република Ирска (такође неутрална

држава), Малта (која има врло малобројне оружане снаге, а притом њихову обуку спроводи италијанска војска и дом је британске морнаричке базе, тако да је фактички под заштитом НАТО држава) и Кипар. Последње наведена земља је посебно занимљива. Наиме, Кипар није део НАТО јер се томе противи Турска као једна од најважнијих чланица Алијансе, а притом је Кипар у значајној мери заслужан што Турска није ближа Европској унији, а блокирао јој је учлањење у Европску одбрамбену агенцију. Наравно, разлози ових озбиљних проблема тичу се подељеног Кипра и турске интервенције из 1974. године.

Сарадња између ЕУ и НАТО не може се свести само на формалне сасстанке и документе. Истраживања показују да, чак и када нема никаквих званичних контаката ни веза између ЕУ и НАТО операција на терену, ангажовано људство итекако сарађује. Као пример се могу узети скорашње противпиратске акције близу обала Сомалије. Наиме, операција „ATALANTA” коју спроводи ЕУ и операција „Океански штит” коју спроводи НАТО догађају се у географски блиском подручју, и на тактичком нивоу сарадња између њених протагониста веома је садржајна упркос изостанку било каквог споразума двеју организација (Gebhard, Smith, 2014: 109-111). Интервјуи са више од 60 учесника операција обе стране и искуства из зоне операција показују да прагматични разлози претежу над формалним тешкоћама (Gebhard, Smith, 2014: 120-122). Према томе, стварне снаге које су упућене у мисије сарађују много блискије него што би се из докумената могло видети. Много пута, штавише, једни исти војници у различитим ротацијама учествују најпре у операцијама ЕУ, па НАТО, или обратно, мењајући само командну струкуру и ознаке на униформама. Једино што, заправо, отежава још тешњу усклађеност јесте размена поверљивих података, будући да се чланства две организације не поклапају у потпуности те, на пример, подаци до којих дође НАТО нису аутоматски дељиви са свим чланицама Уније и обратно.

Важно је истаћи да НАТО и ЕУ снаге вуку најчешће из истог „базена снага” (pool of forces). То практично значи да јединице које се упућују у ЕУ мисије јесу исте оне које су прошле евалуацију борбене готовости по НАТО механизмима. Ово важи чак и за државе ЕУ које нису чланице НАТО, али учествују у процесима припреме јединица кроз доступне алате програма Партнерство за мир. Дакле, без обуке и оцено јединица по НАТО процедурама и стандардима било би веома тешко Унији да прикупи људство и изведе било коју операцију. Осим тога, увек када (у складу са „Берлин плус” споразумима) ЕУ користи капацитет НАТО, заменик команданта Савезничких снага за Европу (DSACEUR) постаје командант операције. То је увек Европљанин, из досадашњег искуства најчешће британски или немачки официр у чину генерал-потпуковника (Simón, 2010: 29). Један од кључних НАТО генерала (практично, заменик најмоћнијег команданта НАТО на европском тлу), дакле, предводи ЕУ операцију ако се командује из SHAPE. Ово је био случај и са операцијама „ALTEA” и „CONCORDIA”. Све ово сведочи о тешкој раздвојивости војних капацитета ЕУ и НАТО на Старом континенту.

Самит НАТО у Варшави и покушај оживљавања стратешког партнерства са ЕУ

Једна од најзначајнијих тема коју је донео последњи НАТО самит одржан од 7. до 9. јула 2016. године у пољској престоници била је однос са Европском унијом, поготово имајући у виду безбедносне изазове попут мигрантске кризе, тероризма, Исламске државе, заостравања односа са Руском Федерацијом и сајбер напада. Шефови држава и влада чланица НАТО и званичници ЕУ (председник Европског савета и председник Европске комисије) издали су Заједничку декларацију којом се потврђује стратешко партнерство са Европском унијом и позива на тешњу сарадњу у више области. У Декларацији стоји да је безбедност две организације испреплетена, да је брза имплементација корака на јачању сарадње од суштинске важности и да Европска служба за спољно деловање (EEAS) и Међународни секретаријат НАТО треба да до децембра 2016. године припреме конкретне предлоге којима ће се спроводити намера приближавања НАТО и ЕУ (Joint Declaration, 2016). Као посебне области од интереса за хитно јачање сарадње идентификоване су: хибридне претње, сарадња на мору (превасходно Медитерану и у вези са проблемом миграната), сајбер безбедност, јачање одбрамбене индустрије и координација војних вежби у 2017. и 2018. години (Joint Declaration, 2016). Све ово говори о потреби, пре свега са стране НАТО (на чијем самиту је и дошло до састанка и потписивања Декларације), да се покаже да је однос са ЕУ више него жив и активан, у ситуацији када долази до престројавања у европској политици у односу на позицију Москве и дешавања у јужном и југоисточном суседству.

Пре Самита НАТО у Варшави, високи представник Уније за спољне послове и безбедносну политику, Федерика Могерини (Federica Mogherini), представила је нову Глобалну стратегију Уније. Документ под називом „Подељена визија, заједничко деловање: Јача Европа” усвојен је јуна 2016. године, али је прошао врло незапажено услед читаве медијске гужве поводом референдума у Британији. У Стратегији се наводи да ће ЕУ продубити сарадњу са НАТО, кроз синергију, комплементарност и потпуно поштовање разлика (Shared Vision, Common Action., 2016). Кредибилнија способност одбране ЕУ одређује се као неопходан предуслов здравијег трансатлантског односа, а мораће се створити ситуација у којој је могуће независно деловање, ако то услови намећу (Shared Vision, Common Action., 2016). Поменути ставови практично су припремили Заједничку декларацију ЕУ-НАТО која је донета свега неколико недеља касније, у Варшави. Сва је прилика да су службеници две организације координирали доношење наведених докумената, што потврђује жељу обе стране да се партнерство заиста и учврсти. Но, неки други актуелни догађаји и кризе и даље држе питање односа НАТО и ЕУ далеко од жике интересовања јавности.

Све речено, међутим, треба посматрати примарно из перспективе веће „расподеле терета” између САД и европских држава, кроз НАТО или ЕУ, на којем су Американци наставили да инсистирају у доба велике економске кризе. Овај захтев је, међутим, наишао на слаб одзив. Ситуација се донекле про-

менила кад је однос САД према јачању европских савезника у питању – сада се више Вашингтон и не противи расту независности у односу на НАТО у војном погледу, само ако западноевропски партнери преузму мало посла и „отворе своје новчанике” (Romanoff, 2016). Ситуација у Ираку, Сирији, Турској, Исламска држава и заостравање реторике са Москвом траже озбиљније укључење свих западних држава у одбрану интереса демократског трансатлантског света. Но, проблем је у томе што је сада мало која земља способна и вољна да повећа своје ангажовање у том смислу. Ово стратешко партнерство „по потреби” не изгледа најбоље устројено – онда када је ЕУ могла да се профилише као снажан независан актер, прилично је онемогућавана од стране појединих држава НАТО, а сада када је потребно окупити савезнике (у ма ком облику, па и кроз некакав облик сарадње мимо Алијансе) и припремити кохерентан одговор, не наилази се на разумевање и на снагу потребну за то.

Са најављеним изласком Велике Британије из ЕУ ситуација у вези са ЗБОП може постати још више забрињавајућа. Осим НАТО, неће остати ниједна мултилатерална веза у области одбране између Острва и континента, а Французи и Немци остаће без војно најмоћнијег партнера у ЕУ. С друге стране, има мишљења да ће процес развоја ЗБОП бити убрзан сад када нема Лондона да условљава и кочи читав процес (Romanoff, 2016). Још 2012. године Британија је била најавила излазак из Европске одбрамбене агенције, а (превасходно из разлога рестриктивног буџета и наводно беспотребног дуплирања капацитета) више пута је блокирала оснивање сталне команде стратегијског нивоа (O'Donnel, 2011: 4-5). Из тог разлога је разумљиво схватање да „срећа у несрећи” британског одласка може бити захуктавање јачања европске одбране ван НАТО. Али, ово би важило само уколико преостале чланице заиста желе и раде на томе, што сматрамо да није случај. Французи, као највећи протагонисти идеје, почели су да смањују издвајања за одбрану, а либијска криза им је показала да не треба више да верују у илузију независног европског војног идентитета (O'Donnel, 2011: 2-4). Немачка, такође, има много пречих брига, посебно кад је мигрантска криза задобила озбиљне размере, док остале државе нису способне да „погурају” ствари унапред. Источно крило предвођено Пољском одувек је нагињало решењу које би обухватало НАТО, а не онеме које га мимоилази. Италија, Шпанија и још понека држава раније заинтересована да ојача војне способности ЕУ једноставно нису довољне, поготово кад им је незапосленост растућа, дефицит огроман, а морнарица и обалске страже раде даноноћно да спашавају давленике са севера Африке. Према томе, тренутно нема много аргумената у корист тезе да ће популарни „Брегзит” донети било шта добро кад је реч о учвршћењу безбедносне политике ЕУ.

Закључак – стратешко али неравноправно партнерство

ЕУ и НАТО сарађују веома блиско, имају веома слично чланство и декларативно почивају на веома сличним вредностима. Током Хладног рата, Европљани и Американци функционисали су без трзавица, али је његовим за-

вршетком постало јасно да интереси више не коинцидирају сами по себи (Bis-sor, 2006: 2). Развој ЕУ као глобалног актера у смислу „тврде” безбедности током 2000-их година био је покушај да се створе претпоставке за одбрану интереса који би се разликовали од САД као водеће државе НАТО. Кад су војне способности у питању, међутим, разлика је и даље драматична у корист Алијансе. Идеја о заједничкој европској одбрани мимо НАТО јесте само недо-сањани сан групе континенталних ентузијаста, од којих су многи у међувремену постали скептици. У великој мери је ово резултат управо интере-са САД и држава ЕУ које се не желе одрећи свог атлантизма. Ако би се појам стратешког партнерства дефинисао као однос релативно равноправних држава или организација које сарађују у дужем временском периоду на основу зајед-ничких циљева и интереса, онда однос НАТО и ЕУ пада првенствено на еле-менту равноправности (кад су војне способности у питању). Међутим, у лите-ратури се заправо релативно упоредива снага (политичка, економска) не поја-вљује као услов да два ентитета буду (или прокламују да јесу) стратешки парт-нери.⁴ У том смислу, ЕУ и НАТО могу бити означени као стратешки партне-ри, али је дефинитивно јасно да, у области у којој делује НАТО, капацитети ЕУ нису довољно развијени и вероватно је да неће ни бити у блиској будућно-сти. Ситуација у којој би се ЕУ бавила само цивилним димензијама управљања кризама такође више није прихватљива, јер су капацитети донекле изграђени, стратешки интереси НАТО различити од европских, а потребе за европским акцијама, са или без САД, не мањка.

Биће занимљиво посматрати шта ће се дешавати са Турском, после нај-новијих догађања у виду неуспелог војног пуча и приближавања Руској Феде-рацији. Као што је речено, ова је држава веома важна за однос НАТО и ЕУ, пре свега, али не само због кипарског питања. Многи билатерални проблеми (на линији Турска – Кипар, Турска – Грчка, Немачка – Турска и слично) били би заобиђени ако би се променио статус у односу на Анкару. Уколико би се деси-ло да Турска изађе из НАТО, о чему је почело да се говори,⁵ могуће је да ће бити лакше да се постигну договори две организације него што је до сада био случај. У комбинацији са изласком Велике Британије из ЕУ, овакав след до-гађаја би оставио континенталну Европу да сама успоставља однос са Вашинг-тоном како би надокнадила процес слабљења обе потенцијално „окрњене” организације. То може да буде шанса за ЗБОП, како смо навели, али је мало вероватно да ће она бити искоришћена с обзиром на прави, дубински проблем који Европа има, а то је недостатак политичке воље и финансијских средстава (у сфери безбедности) да заиста преузме важну глобалну улогу. Поред тога,

⁴ О појму стратешког партнерства у међународним односима видети у: Драган Ђукановић и Драган Живојиновић, “Стратешка партнерства Републике Србије” у: Годишњак Факултета поли-тичких наука, Број 6, Београд, децембар 2011. године, стр. 302-306

⁵ Чак је и министар спољних послова Турске, Мевлут Чавушоглу, изјавио да ће се размотрити напуштање Алијансе, због слабе подршке Запада након покушаја војног пуча, видети: Harriet Mallinson, *Turkey warns it could leave NATO because of a „lack of support by the West” as the country forms close ties with Russia*, August 2016, dostupno na Internetu:

<http://www.dailymail.co.uk/news/article-3733654/Turkey-warns-LEAVE-NATO-lack-support-West-country-forms-close-ties-Russia.html>, datum pristupa 24.08.2016. године

још увек је тешко поверовати да ће Запад дозволити да Анкара заиста напусти његов кругок. Ради се о држави са другом најбројнијом војском у НАТО, и једином државом која се простире на стратешком месту спајања два континента и граничи са Сиријом и Ираком. Стога треба очекивати да се несугласице среде, али, и поред тога, ЕУ и НАТО су у сопственим проблемима, покушавајући да најпре остану у облику каквом су, док је међусобан однос тренутно мање важан.

Стратешко партнерство о коме се говори пре је партнерство у чисто политичком смислу, али примат у војним питањима задржава Алијанса. Не само то, него је и сваки покушај да се ЕУ развије као значајан војни актер онемогућаван управо од САД и појединих земаља НАТО. То се догодило како 50-их година XX века, тако и у првој деценији XXI века, када су Европљани били најближи стварању сопствених одбрамбених способности ван НАТО савеза. Најновији догађаји који фокус враћају на стратешко партнерство помало личе на оживљавање концепта у кога мало ко верује, показујући да се трансатлантски јаз премошћава само повремено, од случаја до случаја, што не би требало да је карактеристично за сам појам. Чини се да, посматрано из перспективе НАТО, стратешко партнерство важи док се партнеру не дозвољава да постане довољно моћан и док је он фактички подређен у свим важним безбедносним питањима. Стога НАТО задржава право да одлучи да ли ће или неће спроводити одређену акцију, и, тек ако то не жели, онда може да је уступи свом „стратешком” партнеру. Ради искрености, међутим, треба рећи и да многе државе ЕУ управо такав однос и прижељкују (посебно балтичке републике, Пољска, Британија, Холандија и повремено друге чланице), па зато не одговара истини кривицу за подређен однос сваљивати само на северноамеричку страну океана. Државе чланице ЕУ не наступају унутар НАТО као блок, већ свака за себе – не постоји ни формални ни неформални механизам којим се заједнички ставови чланица Уније бране унутар Алијансе (Græger & Naugevik, 2011: 750). Штавише, пре би се могло рећи да поједине специјалне везе из НАТО утичу на дешавања унутар ЕУ. Унија није довољно снажна нити изнутра сложна како би у одбрамбеној сфери парирала Алијанси и у скорије време се то неће променити. “Берлин плус” режим је застарео, а можда се јавила и потреба за обрнутим “Берлин плус” споразумима – да сада ЕУ понуди своје цивилне способности НАТО. Но, све је ово само теоријско разматрање док се доводи у питање сам опстанак двеју организација у садашњем облику. С обзиром на чињеницу да је ЗСПБ, па тиме и ЗБОП, политика међудржавне сарадње без елемената наднационалности, једноставно нема критичне масе држава које могу да издвоје безбедносну политику ЕУ на ниво виши од НАТО подизвођача. Ако се анализира стратешко партнерство НАТО и ЕУ, дакле, може се утврдити да оно није у свим периодима било ни жељено, нити оствариво, већ се ради о сложеним односима и везама које зависе од много глобалних и билатералних питања. Најновији догађаји отварају могућност да се то партнерство реafirмише, али унутрашњи проблеми у обе организације гарантују да то неће ићи лако.

Литература:

- Barcikowska, Anna, (2013), *EU Battlegroups – Ready to Go*, European Union Institute for Security Studies, Brief No 40;
- Bhathal, Pia, (2013), “CSDP and NATO: Rethinking the Transatlantic Security Relationship”, in: *CSDP and NATO: Rethinking the Transatlantic Security Relationship*, Claremont – UC – Undergraduate Research Conference on the European Union, Article 3;
- Biscop, Sven, (2006), *NATO, ESDP and the Riga Summit: No Transformation Without Re-Equilibration*, European Union Center of Excellence, Texas A&M University;
- Chafer, Tony and Cumming, Gordon, *Beyond Fashoda: Anglo-French Security Cooperation in Africa since St-Malo*, доступно на Интернету:
http://eprints.port.ac.uk/1078/1/Beyond_Fashoda.pdf, datum pristupa 15.08.2016. godine;
- Drent, Margriet, Hendriks, Ron and Zandee, Dick, (2015), *New Threats, New EU and NATO Responses*, Clingendael Report, Netherlands Institute of International Relations, The Hague;
- Đukanović, Dragan i Živojinović, Dragan, (2011), “Strateška partnerstva Republike Srbije” u: *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Broj 6, Beograd, str. 299-312;
- Ejdus, Filip i Savković, Marko, (2010), *Rečnik evropske bezbednosti*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd;
- European Peacebuilding Liaison Office (EPLO), *Policy Paper on Civilian CSDP*, доступно на Интернету:
http://www.eplo.org/assets/files/2.%20Activities/Working%20Groups/EEAS/EPLO_PolicyPaper_CivilianCSDP.pdf, datum pristupa 22.08.2016. godine;
- Fortmann, Michel, Haglund, David & Von Hlatky, Stéfanie, (2010), “France’s Return to NATO: Implications for Transatlantic Relations”, *European Security*, Vol. 19, No 1, pp. 1-10;
- Gebhard, Carmen and Smith, Simon J., (2014), “The Two Faces of EU-NATO Cooperation: Counter-Piracy Operations off the Somali Coast”, *Cooperation & Conflict*, Vol. 50, No 1, pp. 107-127;
- Gnesotto, Nicole, (2010), “The EU and NATO: Beyond Appearances”, in: European Union Institute for Security Studies, *What do Europeans want from NATO*, Report No 8, pp. 10-12;
- Goldgeier, James G., (2010), *The Future of NATO*, Council on Foreign Relations, International Institutions and Global Governance Program, Council Special Report No 51;
- Græger Nina & Haugevik, Kristin M., (2011), “The EU’s Performance with and within NATO: Assessing Objectives, Outcomes and Organisational Practices”, *Journal of European Integration*, Vol. 33, No 6, pp. 743-757;
- Howorth, Jolyon, (2011), *Decision-Making in Security and Defence Policy – Towards Supranational Intergovernmentalism*, Kolleg-Forscherguppe (KFG) Working Paper No 25, Freie Universität Berlin;
- Hyde-Price, Adrian, (2007), *European Security in the 21st century: The Challenge of Multipolarity*, Routledge;
- Joint declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization*, доступно на Интернету:

- http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133163.htm?selectedLocale=en, datum pristupa 12.08.2016. godine;
- Klußmann, Uwe, Schepp, Matthias and Wiegrefe, Klaus, *NATO's Eastward Expansion: Did the West Break Its Promise to Moscow?*, dostupno na Internetu, <http://www.spiegel.de/international/world/nato-s-eastward-expansion-did-the-west-break-its-promise-to-moscow-a-663315.html>, datum pristupa 13.08.2016. godine;
- Kupchan, Charles A., (2006), "The Fourth Age: The Next Era in Transatlantic Relations", *National Interest*, dostupno na Internetu: <http://www.cfr.org/world/fourth-age-next-era-transatlantic-relations/p11488>, datum pristupa 25.08.2016. godine;
- Larrabee, Stephen F., (2000), *The European Security and Defence Identity (ESDI) and American Interests*, RAND Testimony Series, CT-168, Prepared Statement for the Hearing before the United States Senate;
- Mallinson, Harriet, (2016), *Turkey warns it could leave NATO because of a „lack of support by the West” as the country forms close ties with Russia*, dostupno na Internetu: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3733654/Turkey-warns-LEAVE-NATO-lack-support-West-country-forms-close-ties-Russia.html>, datum pristupa 24.08.2016. godine;
- Mattelaer, Alexander, (2010), "The CSDP Mission Planning Process of the European Union: Innovations and Shortfalls", in: Sophie Vanhoonacker, Dijkstra Hylke and Heidi Maurer (eds), *Understanding the Role of Bureaucracy in the European Security and Defence Policy*, European Integration Online Papers (EIoP), Special Issue 1, Vol. 14, pp. 1-18;
- Mölling, Christian, (2007), "NATO and EU Rapid Response: Contradictory or Complementary?", *CSS Analyses in Security Policy*, Vol. 2, No 22, ETH Zürich;
- Nakarada, Radmila, (2006), "Evropska unija kao mirovni akter", *Sociološki pregled*, Vol. XXXX, No 4, str. 549-572;
- North Atlantic Treaty Organization (NATO), *The NATO-EU Strategic Partnership*, dostupno na Internetu: <http://www.nato.int/docu/comm/2004/06-istanbul/press-kit/006.pdf>, datum pristupa 11.08.2016. godine;
- O'Donnell, Clara Marina, (2011), *Britain and France should not give up on EU defence cooperation*, Centre for European Defence Policy Brief, London;
- Romanoff, Nick, (2016), "Brexit" and the Future of European Defence Integration, dostupno na Internetu: <http://uchicagagate.com/2016/06/22/brexit-and-the-future-of-european-defense-integration/>, datum pristupa 20.08.2016. godine;
- Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe*, (2016), A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy, June 2016;
- Simić, Jasminka, (2009), "NATO pred izazovima XXI veka", *Međunarodna politika*, Godina LXI, Broj 4, str. 387-426;
- Simón, Luis, (2010), *Command and Control? Planning for EU military operations?*, European Union Institute for Security Studies (EUISS), Occasional Paper No 81;
- Siriški, Sofija, (2003), "Evropska unija i NATO – Reforma transatlantskog partnerstva", *Međunarodna politika*, Vol. 55, No 2, str. 186-202;
- Todorović, Jelena, (2009), "Uloga Evropske unije u izgradnji mira", *Politička revija*, Vol. 19, Broj 1, str. 133-151;
- Toje, Asle, (2008), *The EU, NATO and European Defence – A Slow Train Coming*, European Union Institute for Security Studies (EUISS), Occasional Paper No 74;
- Törö, Csaba, (2014), "Accommodating differences within the CSDP: Leeway in the treaty framework?", in: Steven Blockmans (ed.): *Differentiated integration in the EU – From inside looking out*, Centre for European Policy Studies, pp. 57-74;
- Türker Ari, M., (2012), *The European Defence Community in the US Foreign Policy Context*, dostupno na Internetu: <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/02/6.-TurkerAri.pdf>, datum pristupa 16.08.2016. godine;

- Van der Harst, Jan, (2011), "The European Defence Community and NATO: A Classic Case of Franco-Dutch Controversy", Chapter 7 in: Margriet Drent, Arjan Van den Assem, Jaap de Wilde (editors), *NATO's Retirement? Essays in Honour of Peter Volten*, The Centre of European Security Studies (CESS), pp. 83-94;
- Wessels, Wolfgang and Bopp, Franziska, (2008), *The Institutional Architecture of CFSP after the Lisbon Treaty – Constitutional Breakthrough or Challenges Ahead?*, EU Commission-funded CHALLENGE Project, Research Paper No 10;
- Whitman, Richard G., (2004), "NATO, the EU and ESDP: An Emerging Division of Labour", *Contemporary Security Policy*, Vol. 25, No 3, pp. 430-451;
- Workshop Report, (2012), *St Malo and European Security and Defence: Much Ado about Nothing?!*, edited by: Hubertus Juergenliemk, Geoffrey Edwards, Joachim Koops and Anand Menon, University of Cambridge, pp. 15-16;
- Zvanična mapa završenih misija ZBOP, (2016), dostupno na Internetu: http://www.eeas.europa.eu/csdp/missions-and-operations/images/map_past_july_2016.pdf, datum pristupa 23.08.2016. godine.

THE EU-NATO RELATIONS: (IM)POSSIBLE AND (UN)WILLING STRATEGIC PARTNERSHIP

Summary: The author is considering the relations between the European Union and NATO, starting from their foundation until today. Apart from short historical review of the development of mentioned relations, the article aims to offer one insight on the conceptual differences between the two organizations and the original intentions behind their creation. This is in order for better understanding of the complex character of their relations and the mutual links that were intertwined during the Cold War and especially afterwards. The starting hypothesis is that the EU-NATO relationship was always quite strained and ambivalent, so common postulate advocated by certain scholars that EU and NATO were all the time in strategic partnership working in the same direction without notable misunderstandings or frictions is not tenable. Transatlantic cooperation was fluctuating in dependence of the concrete historical moment and was not completely stable. Furthermore, it will be argued that essential interest of the EU and NATO are to remarkable degree different and this will hardly be changed if the structure of the two organizations stays as it is. Also, harsh discrepancies in military power and capabilities make genuine strategic partnership almost impossible, while the efforts to transcend this gap were mostly thwarted by stronger partner (NATO), or its most powerful member. The European path towards militarization and strengthening of its own hard power instruments was characterized by many "ups and downs" in constant fear of duplicating NATO capabilities and was eventually minimized for economic and political reasons. In the last years (and especially during 2016) we are witnessing more sincere intentions on both sides to develop balanced relation and get closer to real partnership, but it is not so evident whether the two (EU in particular) are ready for implementing fresh ideas, bearing in mind internal problems and other urgent issues that arise.

Key words: European Union, NATO, strategic partnership, transatlantic relations, Berlin-plus agreement, EU militarization, crisis management

ИВАНА ПЕРИЧИН

Српско удружење
за филозофску праксу
Београд

УДК 316.48:316.422

Прегледни рад
Примљен: 08.12.2016
Одобрен: 19.01.2017
Страна: 209-222

ПОЈАМ КРИЗЕ И МОДЕЛИ ИНТЕРВЕНИСАЊА У КРИЗИ

Сажетак: Различите концептуализације кризе имају директне импликације за методологију решавања криза, почев од психолошког интервенисања у индивидуалним кризама, преко решавања корпоративних криза, све до управљања ризицима у контексту великих друштвених и политичких криза. У овом раду разматрају се две главне концепције кризе са тачке гледишта савремене теорије кризе, односно криза као инхибиторна, и криза као трансформативна. И једно, и друго становиште имају директне последице у теорији интервенције у кризама, те стога представљају теоријске претпоставке за развијање било које посебне методологије управљања кризама. Рад предлаже теоријске претпоставке које могу довести до формулисања конкретних техника интервенисања зависно од тога како се поједине кризе сагледавају, класификују и каква је њихова прогноза у односу на ту класификацију.

Кључне речи: развојна криза, трансформативна криза, криза као искуство, методе интервенисања у кризи, схема кризе

Концепције кризе

Концепт кризе, било да се ради о личној, друштвеној или корпоративној кризи увек се доводи у везу са стањем промене, које се манифестује пометњом услед нефункционалности постојећих механизма деловања и неопходношћу усвајања нових адаптивних модела. Криза се може дефинисати као привремено стање узнемирености и дезорганизације, коју најчешће карактерише неспособност особе да се избори са новонасталом ситуацијом уз помоћ својих уобичајених стратегија и метода решавања проблема (Slaikeu, 1984: 13). Многе животне кризе пружају потенцијал за позитивне промене, самоспознају и лични развој. Криза не мора имати инхибирајуће дејство на живот особе, друштва или корпорације, већ може представљати позив за реорганизацију постојећих механизма и начина функционисања. Из тога произлази савремено схватање кризе као потенцијала за раст и развој личности. У зависности од контекста свака криза има одређене манифестације које чине карактеристични симптоми.

Лична криза се манифестује кроз интензивна осећања умора, исцрпљености, неадекватности, конфузије, различите физичке симптоме, анксиозност, што води ка генералној дезорганизацији у функционисању и међуљудским односима. Стање кризе утиче на осећања индивидуе, њено понашање, размишљање, социјалне односе и опште физичко функционисање, преиспитивање личних вредности и идентитета (Slaikeu, 1984: 17). Рањивост особе, претходно животно искуство и социјални ресурси подршке у великој мери утичу на интензитет унутрашње дезорганизације као и брзину превазилажења кризне ситуације. Иако је нагомилани стрес често узрочник настанка кризе, као и отежавајућа околност за њено превазилажење, за ситуацију кризе често се везује одређени догађај који има улогу окидача. Објективна процена окидача је кључна за даље суочавање са његовим последицама. Активно преиспитивање, трагање за информацијама које би омогућиле лакше превазилажење околности и успостављање контроле над њима, слободно изражавање позитивних и негативних осећања, свесност замора и тендеције ка општој дезорганизацији приликом улагања максималног напора за успостављање контроле над појединим областима живота, представљају, по Caplan-у, неке од ефективних техника за излагање из кризне ситуације (Slaikeu, 1984: 18). Рационалност често није својствена кризним ситуацијама, а борба са субјективном перцепцијом и осећањима отежава реалан увид који је неопходан за прогресивно превазилажење кризе. Све то указује на важност професионалне асистенције за савладавање кризне ситуације. Стање кризе ограничено је на одређени временски период после чега она прелази или у стање трајне дисфункционалности, или у прогресивну реорганизацију постојећих адаптивних механизма. Трансформативна криза манифестује се кроз овладавање ситуацијом и конструисање нових стратегија које укључују промену у понашању, резонувању и перцепцији (Slaikeu, 1984: 21). Инкорпорација кризног догађаја у животни репертоар, остављајући особу отворену за нова животна искуства, облик је позитивног облика реализације кризе. Лични и друштвени ресурси су важни за превазилажење кризе. Постоје они ресурси које треба разматрати као егзистенцијалне; неки од њих не само да утичу на квалитет живота већ чине неопходна средства за опстанак. У савременом друштву поред хране, дома и транспорта, значајно средство је новац, његова доступност и износ. Недостатак било којег од ових ресурса може да допринесе настанку кризе која је узрокована умерено стресним догађајем (Slaikeu, 1984: 23). Кризну интервенцију у том случају треба фокусирати на процену степена у коме недостатак ових ресурса погоршава ситуацију и на проналажење начина како би се обезбедила неопходна помоћ. Снага човековог ега (eng. ego strength), историја коупинг стратегија, нерешени проблеми из прошлости и опште стање добробити појединца играју одлучујућу улогу у томе да ли ће неки уобичајени догађај јачег интензитета изазвати праву личну кризу.

Претпоставка да је кризни догађај изазван нерешеним проблемима из прошлости је охрабрујући аспект теорије о кризама. Она пружа појединцу могућност да заврши своје конфликте, реконструише своја дисфункционална уверења и животне обрасце (Slaikeu, 1984: 23). Стога свака криза представља

опасност за психолошко здравље, али и потенцијал за његово унапређивање на начин који, можда, без кризе не би био вероватан.

Човек није довољно адаптиран на брзину промена које намеће савремени темпо живота. Стога је принуђен на стално улагање напора како би одржао функционалност у стресној свакодневници. Сваки вид професионалног приступа кризи захтева распознавање стреса и стресом индуковане патологије у манифестацијама кризе. Истовремено, криза сама по себи је више од стреса. Стратегије којима особа приступа проблему у стресној свакодневници и правој кризи се разликују. У кризи индивидуа наступа лично, оскудно делећи осећања са својом нуклеарном породицом и неформалном подршком, слабо користи своје зреле механизме одбране и отворенија је за сугестије, утицаје и подршку, што није карактеристично за уобичајено стање стреса. Док стрес представља свакодневну појаву, лична криза се везује за периоде промене, узнемиравајуће догађаје и ограничена је на временски период од око шест недеља (Slaikeu, 1984: 24).

Поједине теорије о интервенцијама у кризи залажу се за свеобухватни, целовити приступ који истиче значај *контекста* као важног фактора у анализи и решавању кризне ситуације (Slaikeu, 1984: 26). Такав приступ заузима општа теорије система (системска теорија) која акценат ставља на анализу контекста и његовог утицаја на појединца. Контекст је систем сачињен од различитих подсистема. Утицај контекста на појединца у целини представља динамичну размену између индивидуе и непосредног окружења и његово правилно разумевање пружа значајне информације о настанку кризе, њеном трајању и крајњем исходу (Slaikeu, 1984: 25). Из ове перспективе појединац се такође може разумети као систем сачињен од својих подсистема. Стога R.S. Lazarus психолошку нестабилност разматра кроз анализу неколико различитих модалитета који укључују понашање, афекте, имагинацију, когницију, интерперсонално понашање и коришћење лекова или психоактивних субстанци (Slaikeu, 1984: 26). На тај начин разумевању индивидуе можемо приступити кроз анализу *система*, чије базичне функције укључују пет подсистема: систем понашања, афективни систем, соматски систем, интерперсонални и когнитивни систем. Анализом ових пет, такозваних BASIC подсистема, и поређењем њихове функционалности у прошлости са манифестацијама у садашњости, могу се добити значајне информације о тренутном стању особе, њеним снагама, слабостима и потенцијалима. Подсистем понашања укључује на пример, обрасце рада, играња, одмарања, вежбања, исхране, сексуалног понашања, спавања, навика, коришћење дрога и цигарета, присуство тенденције ка самоубиству, убиству или било којем другом насилном чину. Афективни подсистем чине осећања о било којем од горе наведених понашања: присуство анксиозности, беса, радости или депресије. Он такође укључује аспект примерености тих осећања одговарајућим животним догађајима, као и њихову израженост и евентуалну прикривеност. Соматски подсистем представља генерално физичко функционисање: на пример, присуство или одсуство тикова, главобоља, стомачних тегоба, могућност релаксације, сензитивност на додир, осетљивост вида, слуха и укуса, док подсистем интерперсоналних односа укључује релације са породицом,

пријатељима, колегама, комшијама, интерперсоналне снаге и потешкоће, број пријатеља, учесталост контаката, улоге које особа преузима у одређеним релацијама, као и базичне интерперсоналне ставове попут доминације, пасивности, манипулативности, потчињености, зависности и сл. Когнитивне способности особе су један од фактора који је веома важан при примарној процени кризне ситуације. Они представљају менталне слике о садашњости и прошлости, самоперцепцију, циљеве, религиозна уверења, животну филозофију, тенденцију ка катастрофизацији, генерализовању, делузијама, халуцинацијама, ирационалног самообраћања, генерални став према животу (Slaikeu, 1984: 27). Информације о самоперцепцији, уверењима, животној филозофији, могу послужити као важни фактори у процесу интервенције, то јест као алат за рад и процену могућих резултата кризне терапије.

У оквиру популарне психологије све више доминирају теме у којима се истиче значај и неопходност независности и индивидуалности, иако савремена организација живота не оставља превише простора за слободно, самостално функционисање у оквиру ширег друштвеног контекста. Таква реалност захтева обавезно разматрање различитих контекста у којима особа функционише. Ови контексти се могу представити у форми супрасистема. Три основна супрасистема су: микросистем који чине породица и непосредна друштвена група, екосистем представља социјалне структуре у заједници и макросистем, шири контекстуални оквир који укључује културне вредности и систем веровања (Slaikeu, 1984: 26). Иако се непосредно окружење често узима у обзир као главни извор подршке, оно може представљати и један од главних извора стресних и кризних ситуација. Због тога је важно размотрити карактер и квалитет интеракције сваке индивидуе која је део нуклеарне породице или непосредне друштвене заједнице. Симптоми које манифестује породица као систем или подсистем неке шире целине, увек указују на природу међуодноса и природу деловања појединца у оквиру тог система. Анализирајући индивидуалне и породичне симптоме, треба их разматрати у служби личног или породичног циља (Slaikeu, 1984: 30). Сваки систем има једну од три основне функције: адаптација на окружење, интеграција разноврсних подсистема, и доношење одлука. Онемогућавање било које од ове три функције може водити у кризу. Као социјалном бићу, човеку свака изолованост и одбаченост узрокује преиспитивање личних потреба и вредности и сумњу у сопствени идентитет. Измењена свест о себи, промена у самоперцепцији и перцепцији својих снага и слабости која настаје као последица кризног искуства или потребе да себе прилагодимо очекивањима средине, позивају на реорганизацију личног система како би се укопили у различите друштвене субсистеме. Системска теорија пружа један свеобухватан и детаљан начин суочавања са кризном ситуацијом не само размишљајући о индивидуи као засебном ентитету, већ и о породици, широј заједници и култури чији део она представља. Свака индивидуа је креације своје животне историје, личног искуства и вредносног система у којем обитава. Готово да није могуће тумачити човека у оквиру вакуума, потпуно издвојеног од вредносног система који постоји у његовом окружењу. Можда је један од најбољих примера за то подизање детета које дубоко у себе инкорпорира вредно-

сти своје породице које постају важан део његовог психолошког апарата и имају снажан утицај на његове касније изборе. Раскорак између сопствених очекивања и очекивања средине, индивидуалних и друштвених вредности, често је узрок кризе у којој особа доводи у питање разумевање сопственог идентитета. Индивидуалне вредности нису увек резултат свесног избора. Стога је сврха целоживотног психолошког сазревања управо откривање личних вредности и суштинских потреба које постоје независно од очекивања средине. Развој личности не представља само квантитативни процес већ и квалитативне промене које карактеришу различите стадијуме у процесу сазревања. Сваки стадијум развоја укључује одређени задатак који појединац у на свом путу сазревања мора да превазиђе или да га барем у већој мери савлада. У ситуацијама када не постоји довољно стратегија за превладавање тих потешкоћа једна од могућности је прерастање те нормалне потешкоће у такозвану развојну кризу.

У развојној кризи узрочни догађај је инкорпориран у процес сазревања, па се поставља питање да ли у том случају симптоми кризе могу представљати значајну промену која означава прелазак из једног стадијума у други (Slaikeu, 1984: 35). Erik Erikson у оквиру своје психосоцијалне теорије истиче постојање и значај целоживотног развоја (Erik Homburger Erikson). За разлику од Freud-a који је сматрао да је формирање личности ограничено на период детињства, Erikson наглашава да је изградња стабилног идентитета целоживотни процес, и указује на промене које настају на сваком стадијуму развоја као резултат развојног задатка (Erikson, 2008). Он предлаже осам стадијума, од који сваки садржи кризни моменат, односно развојни задатак који особа мора да савлада у специфичном тренутку. Основни циљ целоживотног развоја је достизање осећања унутрашњег јединства и стабилног идентитета. Erikson кризу види као изазов, потенцијални ризик али и прилику за раст. Од тога како ће особа приступити и решити свој развојни задатак зависи и да ли ће њен даљи развој остати спречен, осиромашен или ће се прогресивно одвијати ка наредном стадијуму (Slaikeu, 1984: 25).

Живот карактеришу сталне промене и мноштво избора; када те промене постану сувише екстремне за личне ресурсе којима појединац располаже, стање кризе се природно јавља као упозорење, подстрек или опасност. Приступајући интервенцијама у кризи, а нарочито развојној кризи, важан је осврт на личну историју појединца. Развојне кризе представљају један екстремни облик *транзиције*, док се транзиција заснива на специфичној тачки преокрета. Транзиција је процес који се одвија у граничној регији између два стадијума стабилности (Slaikeu, 1984: 37). У том светлу, развојна криза се може одредити као привремена инхибиција која подстиче даљи развој, а осврт на коупинг стратегије које је појединац примењивао у пређашњим кризним искуствима могу омогућити релативно објективно предвиђање вероватног крајњег исхода. Поводи за прелазак транзиције у кризу могу бити различити (Slaikeu, 1984: 37). У великој мери то је одређено искуством и капацитетом особе да толерише фрустрацију, али и њеним самопоимањем сопствених капацитета, који у већој или мањој мери могу одговорити на друштвена очекивања. Анализирајући

значај околине у контексту кризе и развоја личности, важно је узети у обзир да се са еволуцијом друштва, психолошки и биолошки тајминг мења, што изнова указује на значај разумевања околности у којима се криза појавила. Без обзира на то да ли се ради о индивидуалној, друштвеној или корпоративној кризи, не сме се занемарити утицај културе, културног релативизма и доминантних друштвених вредности. Друштвене улоге које су наметнуте неизоставном стандардизацијом културних вредности често нису компатибилне са есенцијалним доживљајима себе, и то представља један од честих узрочника кризног стања. Добра страна овако узроковане кризе је што исход може бити коначно спознавање најличнијих потреба и достизање стабилности и интегритета који омогућавају мобилисање нових снага личности.

Поред развојних криза, које су директно повезане са процесом сазревања и превасходно унутрашњим конфликтима који су део тог процеса, постоје и кризе које се јављају неочекивано, узроковане спољашњим догађајима. Такве кризе називају се *ситуационим кризама*. Једна од кључних карактеристика ових криза је да оне готово да немају или имају врло мало везе са годинама или стадијумом развоја на којем се особа налази (Slaikeu, 1984: 57). Ситуационе кризе могу бити болест, смрт неке блиске особе, губитак партнера, силовање, поплаве, земљотреси и сл. Иако темперамент и особине личности могу помоћи у брзини и начину савладавања ових криза, оне могу задесити сваку особу без обзира на њен карактер, узраст, материјално стање итд. Главне карактеристике ове врсте криза су изненадна појава, неочекиваност, неопходност хитне интервенције, потенцијални утицај на читаву заједницу, опасност за личност и прилика за оснаживањем личности која произилази из успешног суочавања са опасношћу (Slaikeu, 1984: 53). Поред објективне снаге неочекиваног догађаја, начин његове интерпретације, лични став и планови за будућност су одлучујући аспекти крајњег исхода кризне ситуације. Колико ће објективне информације о кризном догађају помоћи особи да се суочи са ситуацијом и овлада њоме зависи од начина на који је особа навикла да се носи са проблемима у прошлости.

Физичке болести и повреде спадају у врсту ситуационе кризе која има утицаја и на саме коупинг стратегије, на самоперцепцију, животну структуру и виђење будућности. Оне не само да имају утицаја на све подсистеме личности попут когниције, осећања и сл., већ утичу и на виши супрасистем који обухвата породично-друштвену мрежу (Slaikeu, 1984: 57). Све наведено имплицира да интервенција у кризи често мора обухватити и чланове породице и ужу заједницу, а не само индивидуу која је директно погођена кризним догађајем. Узнемиравајући догађаји попут изненадне смрти неког блиског, који снажно утичу на емоционално стање особе, узрокују кризно стање у оквиру којег се може уочити више различитих фаза кроз које особа пролази. Те фазе се понекад огледају у изражавању неверице, суочавању са страховима, интензивним осећању очаја због губитка, узнемирености и дезорганизацији, љутњи, несаници, као и у једној генералној неспособности да се функционише на осталим пољима (Slaikeu, 1984:57).

Кризна интервенција мора ићи даље од стандардне психотерапијске процедуре. Она се мора служити стратегијама које су прилагођене природи кризе и потребама заједнице у датом тренутку (Slaikeu, 1984: 64). Док се уобичајени психотерапијски процеси, још увек, најчешће, придржавају јасно утврђених граница, дистанце и метода, кризна интервенција захтева спремност да се прихвати ризик, моменталну процену ситуације и примерене мере помоћи које ће у најкраћем могућем року обезбедити најбољи могући исход за заједницу у кризи. Оне представљају метод без метода, интервенцију ослоњену на знање, искуство, објективност, храброст, сензитивност и интуицију особе која се налази у помагачкој позицији. Поред усредсређивања на тренутну ситуацију, саветник мора дијагностиковати и потребе особе које би се могле јавити у непосредној будућности. У оквиру кризне интервенције разликује се прва психолошка помоћ и кризна терапија. За разлику од касније кризне терапије, прву психолошку помоћ може пружити и особа која није психолог, психотерапеут или лекар. Она је најефектнија када је доступна одмах након кризног догађаја, а њен основни циљ је обнављање непосредних механизма чија је функција превазилажење кризне ситуације. Према G. Caplan-у, животне кризе карактерише слом механизма које је особа користила за решавање потешкоћа (Slaikeu, 1984: 85). Поимање сопствене немоћи кроз немогућност самосталног превазилажења преплављујућих околности код субјекта кризе намеће саветнику задатак да превасходно оспособи особу да се избори са својом субјективном перцепцијом догађаја. Ако је та субјективна перцепција инхибиторна, онда она представља велики део саме личне кризе. Пружање подршке је један од три важна циља у оквиру прве кризне помоћи. Оно се огледа у активном слушању, изражавању бриге и топлине у односу, обезбеђивању атмосфере у којој страх и љутња могу бити слободно испољени, указивању на снаге личности код особа свесних само својих слабости (Slaikeu, 1984: 85). Други циљ је непосредна процена да ли постоји тенденција ка самоубиству или било каквом другом насилном акту, и деловање да се контролише и одстрани свака таква могућност. Крајњи циљ је повезивање особе са социјалним ресурсима подршке.

Успостављање психолошког контакта, испитивање различитих димензија проблема, могућих решења, асистирање у предузимању конкретних радњи ка излазку из проблематичне ситуације и праћење напретка су основне компоненте интервенција у кризи. Прва психолошка помоћ може трајати од неколико минута до неколико сати, док се кризна терапија спроводи континуирано од пар недеља до неколико месеци. Заједнички циљ прве помоћи и психотерапије у кризи је спречавање настанка дубљих психичких рана и дуготрајних последица за личност субјекта кризе.

Концепт кризе се не ограничава само на индивидуална, породична и искуства заједнице. Њене манифестације присутне су и у економском, политичком, корпоративном систему. Природа кризе и контекст у коме се јавља детерминишу њене симптоме, манифестацију и могуће исходе. Корпоративна криза често је подстакнута прикирвеним етичким проблемом. Она може бити у блиској вези са корпоративним идентитетом који је резултат свесног и планског избора вредности, који често немају везе са самим пословањем, стицањем

профита и осталим „базним“ егзистенцијалним циљевима предузећа. Фокус интервенције у овом случају је на анализи и реорганизацији визије и есенцијалних компанијских вредности са циљем оснаживања конструктивне комуникације између корпоративног и личног интегритета и идентитета.

Инхибиторна и развојна/трансформативна криза

У новијим психолошким приступима, филозофским разматрањима, друштвеној и корпоративној теорији све чешће и више се говори о такозваним развојним или трансформативним кризама. У првом поглављу је већ поменуто да природа кризе, а тиме и њени исходи, могу бити различити. Иако је криза процес за који се везују, у најмању руку, нелагодна осећања, она је увек значајан фактор у трансформацији личности и изградњи једног новог погледа на живот. Природа односа према кризној ситуацији у великој мери одређује њене исходе. Ту природу најчешће детерминишу механизми перцепције који су инкорпорирани у личност још од детињства. Индивидуа, несвесна својих потенцијала, најличнијих потреба и скривених снага, у кризним ситуацијама суочава се са најпотиснутијим потребама и страховима. Тај процес представља моменат када кризна ситуација отвара потенцијал промене и самооткривање. Ситуационе кризе попут болести, смрти, рата, временских непогода итд. неизоставно остављају неизбрисив траг у животном искуству, али то на који начин ће он утицати на вредности, визију будућности и животну филозофију, зависи од капацитета особе да се избори са наметнутим потешкоћама. Инхибиторна криза не мора увек бити резултат одустајања од решавања конфликта; напротив, она је често резултат узалудне борбе у коју се изнова неуспешно улаже нада и енергија. На тај начин губи се ментална снага, вера у себе, способност да утичемо на животне околности, као и могућност да се уочи постојање решења. Улога саветника у кризи је управо да кроз разговор, анализу и промишљање открије суштинске потребе особе и омогући јој увид у њих, као и у сопствене снаге и будуће изборе. Слом дотадашњих механизма функционисања онемогућава објективну перцепцију реалности, али уз одређену стручну помоћ она поново постаје могућа; са промењеном личном проценом околности постаје могуће превођења инхибиторног у трансформативно искуство.

Концепт трансформативног искуства отвара једну нову, позитивнију перспективу у приступању кризи, али и било ком другом облику душевне патње. Промишљање, неизвесност и ширина приступа коју овај феномен захтева, концепту трансформативног искуства дају филозофску вредност.

Савремени друштвени и економски систем намеће обиље избора и темпо којим се о њима мора одлучивати. Принуђени да скоро свакодневно одлучујемо којом стазом ћемо поћи, обликујемо наше будуће околности и подстичемо развој или инхибицију најдубљих делова личности. Доношење одлука може представљати комплексан рационалан процес чији се централни фокус везује за будуће искуство. Понекад процедуре рационалног расуђивања не успевају, и тада се ослањамо на интуицију. У том случају предност припада

садашњем тренутку. Начин на који се доносе одлуке, односно мотив избора, у највећој мери одређују исходе. У савременој психологији доминантан је концепт „зоне комфора“ који упућује на „утабану стазу“ на којој се особа осећа сигурно и у којој не постоји разлог за страх, стрепњу и ризик, али исто тако ни прилика за развој и раст личности. Потреба човека за предвидивошћу и сигурношћу усмерава на циљеве чија реализација не захтева излазак из ове зоне. Међутим, зона комфора је у ствари зона научених одговора на стимулусе, који не морају бити ни приближно оптимални начини за решавање проблема. У таквим ситуацијама, напуштање сигурних граница, научених и познатих личних стратегија обогаћује животни репертоар кроз доживљај трансформативног искуства. Оно не пружа само нове информације о свету око нас, већ мења оно што смо ми и оно што верујемо о себи. Када су средства за решавање проблема унутар зоне комфора неадекватна „излазак“ из зоне комфора може довести до реконцептуализације и ре-евалуације кризе, што је од инхибиторне може претворити у трансформативну, са оптималним перспективама за обогаћивање личности, постизање вишег степена „резилијентности“ и довести до ширења репертоара личних ресурса како за решавање проблема, тако и за разумевање живота у целини. Трансформативна криза утиче на оне аспекте веровања и начине функционисања који се поимају као суштински важни. Управо стога измена приступа овим суштинским вредностима за личност изазива отпор, који појединац пролазећи кроз трансформативно искуство превазилази. На описан начин, криза дорпиноси формирању новог или измењеног идентитета, као и одржању његове стабилности. Отуда чест осећај да се после успешно превазиђеног процеса узрокованог трансформативном кризом човек „променио“, да је он „нови ја“ или „нова личност“.

Континуирани осећај личног идентитета представља велики унутрашњи капитал за личност. Стварање тог капитала, а поготово његове трајне измене, изискују дуготрајан и нимало лак процес. Осећање целовистости, које чини кључну одлику идентитета, не подразумева изолацију од промена и непознате средине, већ идентитет као динамичну димензију личности која активно комуницира са искуствима. Стога целовистост личног идентитета укључује односе са другим људима и различите социјалне улоге (Solomon, 1999: 40).

Свака нова улога изискује смелост за промене. Рођење детета за многе људе представља једно комплексно трансформативно искуство, које захтева комплетну реорганизацију живота мајке или оба родитеља. Без обзира на то да ли је дете резултат планиране и рационално доносене одлуке, жена не може осетити нити прецизно антиципирати тежину тог искуства нити тачно знати како ће оно изменити њену животну филозофију, док непосредно не доживи ову промену. Колико год се трудили да о неким улогама сазнамо посматрајући друге људе, не можемо са сигурношћу тврдити како би исто искуство утицало на наше поимање живота. Посматрање се у великој мери разликује од искуства у које смо сами укључени телесно, емоционално и ментално. Не можемо бити сигурни на који начин је друга особа доживела исти догађај нити колико је њена интерпретација обојена субјективним доживљајем. Једна од кључних карактеристика XXI века је континуирана и неизбежна неизвесност. Свака

одлука, колико год рационално промишљена са собом носи дозу неизвесности. Та неизвесност може бити извор анксиозности или депресије, али може представљати и широки хоризонт могућности. Потреба за сигурношћу је темељна људска потреба, с тога није зачуђујућа тенденција избегавања неизвесности и ризика (Maslow, 1954: 95). Међутим, и сигурност и страх су ментални конструкти пре свега. Различити људи у сличним активностима често имају различит осећај сигурности или страха. Рана, репетитивна и континуирана искуства обликују човеково виђење света. Ову врсту менталног конструисања нашег перцептивног света добро илуструје Платонова метафора о пећини. У својој алегорији о пећини Платон описује људе који од свог детињства бораве оковани у пећини. Једини извор светлости у пећини је ватра која се налази иза њих. Између људи и ватре постоји параван иза којег пролазе друге особе које са собом носе кипове људи и животиња од дрвета и камена. Окови које имају око врата они који седе у пећини недозвољавају им било какав покрет који би им омогућио да виде ништа више од сопствених сенки и сенки других људи који се налазе иза паравана. Док шетају, неке особе иза паравана разговарају а неке ћуте. Гласови се одбијају о зид пећине на коме се играју сенке, тако да онима који су оковани делује да су сенке стварне и да причају. Пошто не могу ништа друго да раде, људи који су оковани забављају се тако што причају о сенкама и нагађају које ће сенке поново проћи и којим редом. Они који највише пута погоде бивају уважених од стране осталих. Причом о пећини Платон је заправо покушавао да скрене пажњу на то да се према свом животу често односимо као људи који су оковани и који видећи сенке на зиду верују да виде праве ствари. Питање које Платон поставља је шта би се десило када бисмо изашли из пећине у којој живимо и видели како ствари заиста функционишу (Платон, Држава). Када се чињеница о неизбежно субјективном конструисању наше перцептивне стварности коју илуструје ова Платонова класична метафорична прича повеже са чињеницом да савремено западно друштво намеће дневну, често егзистенцијалну, неизвесност не само као околност живота, већ и као вредност (неизвесност и борба против ње су позитивно измењени аспекти друштвеног живота – нпр. кроз глорификовање тржишног такмичења у капиталистичком друштву), постаје јасно не само да су кризе разумљив део просечног живота, већ и да су оне, у практичном смислу, нужне. Удари системских захтева за промене у појединцу предичирају личне кризе које је појединац борећи се за очување свог менталног здравља и личног идентитета, принуђен да *научи* да претвара у конструктивна, трансформативна искуства. Отуда толика важност такозваних „меких вештина“ (енг. „soft skills“) у управљању у сопственим искуствима у савременом западном друштву.

Уколико трансформативну кризу анализирамо кроз искуства развојних стадијума, она представља неопходност и напредак. Једна од основних претпоставки психоаналитичке теорије је да на сваком стадијуму развоја постоји одређена потешкоћа која се мора савладати да би се напредовање ка наредном ступњу развоја одвијало прогресивно, све до формирања стабилне структуре која чини темељ здраве одрасле особе. Erikson-ова психосоцијална теорија такође истиче значај кризе. Према његовом схватању, криза је елементарна

појава на сваком стадијуму у развоју, а њено превазилажење води ка трансформативном искуству које омогућава даљи раст личности. Процес суочавања са кризним искуством постаје неопходан фактор унапређења личних квалитета и способности, и траје од рођења до краја живота.

Међутим, због чега трансформативна криза и даље током целог живота остаје искуство које људи најчешће свесно избегавају? У првом поглављу о концепту кризе, криза је дефинисана као стање узнемирености и дезорганизације које онеспособљава личност да употреби дотадашње механизме функционисања како би се ослободила нелагодности. Криза је слом, преломна тачка, буђење страха, потенцијални неуспех. Она се доводи у везу са патњом, која није пријатно искуство. Криза готово никада није наш жељени избор, а када се појави она представља аларм који упозорава мисли и емоције на нефункционалност наших расположивих личних ресурса. Заправо, криза се може тумачити и као врста евентуалне превенције дезинтеграције личности или позив у помоћ да би личност опстала. Склоност ка запостављању основних потреба и игнорисању сигнала које тело шаље води до потпуног губитка контакта са осећањима и њиховим телесним манифестацијама, све док њихов вапај не постане довољно снажан да се соматизује. Управо је та тенденција избегавања суочавања са нелагодним сигнаlima пут ка патњи која захтева целокупну реорганизацију живота. Тако, тежња ка избегавању патње постаје смисао живота, док се занемарује значај патње као средства за унапређење квалитета живота. Богатство самоспознаје које произлази из патње која као субјективни доживљај прати личне кризе има велику улогу у трансформисању система вредности и обогаћивању смисла индивидуалног живота. Особа може дуго живети у погрешном уверењу о сопственим приоритетима и вредностима за које се бори. Уколико с времена на време не упитамо себе шта је оно што истински желимо, или још боље, шта је оно због чега смо спремни да патимо да бисмо достигли срећу, ризикујемо да желимо оно што нам је наметнуто, а да истинску срећу никада не осетимо. Идеологија живота је она покретачка снага која подстиче сталну борбу са свакодневницом. Уколико је та идеологија туђа и лажна, она може бити опасна за унутрашњи интегритет и стабилност личности.

Трансформативна криза није везана само за ситуације у којима постоји прилика да донесемо одлуку и тиме директно утичемо на своју будућност. Постоје и они догађаји који се десе неочекивано и поремете свакодневницу нагло и снажно, не остављајући простора да утичемо на своју реалност. То су моменти када се појаве ситуационе кризе. У њима најчешће туђа искуства не значе много, а изобиље избора више не постоји. Поглед на живот и сопствену моћ у њему се мења. Оно што и даље остаје као могућност је да изаберемо начин на који ћемо прићи таквој ситуацији. Тумачење ситуације ће у великој мери одредити њене даље исходе. Осећања зависе од начина на који перципирамо реалност; узимајући у обзир да се перцепција може кориговати снагом воље и употребом искуства, извесна је и релативна моћ над контролом или барем усмеравањем емоција. Овакав приступ донекле изнова отвара могућност личног деловања у решавању сопствене личне кризе.

Чврсти темељи очекивања развијају се још у раном детињству кроз формирање закључака о сопственим способностима и опажањем своје непосредне околине. Они се у току живота трансформишу, али се ретко мењају из корена. Њихова моћ слаби под утицајем нових сазнања, али никада не јењава у потпуности. Утицај тог раног непосредног окружења остаје снажан током целог живота. Један од разлога је и базична потреба индивидуе да буде прихваћена, али и да омогући себи адаптираност и функционалност у систему у којем живи.

У оквиру ширег друштвеног система који има сопствена очекивања, вредности и визију, индивидуе представљају појединачне карике. Њихова међусобна интеракција обликује и индивидуу и друштво. У ери глобализације, значајан облик заједнице представљају корпорације. Убрзаним развојем информационе технологије и планетарне комуникације начин пословања се мења у сваком сегменту. Корпоративна визија више не представља интерно питање компанијске културе, а њени утицаји продиру много шире и дубље у различите друштвене системе. Утицај глобалне промене евидентан је и у животу службе за људске ресурсе великих компанија. Трансформације у квалитету пословања, природи тржишта, доступности информација, брзини њихове промене итд. утичу и на међуљудске односе и формирање система вредности у оквиру корпорација. Кроз међусобни утицај компаније и њених запослених, ствара се могућност интервенције на пољу доминатних друштвених вредности кроз процес понуде и потражње. Квалитет услуга који се пружа, обликоваће квалитет онога што се тражи. Стога ће вредности које има једна компанија, са међународним тржиштем и великим бројем запослених, утицати на стварање вредности у заједницама у којима компанија делује. Промене које се дешавају на нивоу комплексних корпорација имаће утицаја на стварање промена у оквиру других друштвених подсистема. Постојање континуиране међусобне интеракције доводи до формирања заједничког идентитета, нарочито у односу запослених и њихових компанија. Тако промене у једном сегменту узрокују промене у другом. Криза идентитета било да се ради о корпоративном или индивидуалном идентитету, увек се везује за стање нестабилности у разумевању сопствених вредности и потреба, континуитета, сврхе и циља. Промене узроковане глобалним процесима утичу на егзистенцијалне потребе и корпорација и индивидуа. Прихватање и отвореност ка трансформативним искуствима, који су неизоставни елемент тих промена, диктира могућност даљег опстанка и развоја. Овим увидом отвара се једно ново поље које указује на постојање паралеле између личне и корпоративне кризе. Природа кризног искуства пружа могућност самоспознаје и напретка и на индивидуалном и на корпоративном нивоу. Са друге стране, увид у постојање ове паралеле омогућава не само шире разумевање трансформативног развоја које се везује за кризу, већ и продуктивније кризне интервенције у савременом систему друштвене организације.

Литература:

1. Akert, R., Vilson, T. & Aronson, E. (2013). *Социјална психологија*. Београд, Србија: Мате.
2. Basford, E. T. & Offermann, R. L. (2012). Beyond leadership: The impact of coworker relationships on employee motivation and intent to stay. *Journal of Management Organization* (18) 6: 807–817.
3. Erikson, H. E. (2008). *Идентитет и животни циклус*. Београд, Србија: Завод за уџбенике.
4. Erkisen, T.H. (2003). *Тиранија тренутка*. Београд, Србија: Круг.
5. Fatić, A. (2013). Corruption, Corporate Character-Formation and 'Value-Strategy', *Filozofija i društvo* XXIV (1): 60–80.
6. Fatić, A. (2016). *Virtue as Identity: Emotion and the Moral Personality*. New York: Rowman & Littlefield.
7. Goleman, D. (2015). *Емоционална интелигенција*. Београд, Србија: Геопоетика.
8. Marinoff, L. (2002). *Philosophical Practice*. San Diego, California: Academic Press.
9. Marinoff, L. (2014). *Платон а не Прозак*. Београд, Србија: Плато.
10. Maslow, A. (2001). *О животним вредностима: изабрани есеји о психологији вредности*. Београд, Србија: Жарко Албуљ
11. Maslow, H. A. (1979). *Мотивација и личност*. Београд, Србија: Неолит
12. Миливојевић, З. (2008). *Емоције*. Београд, Србија: Психополис.
13. Mitroff, I. I. & Anagnos, G. (2001). *Managing Crisis before They Happen: What Every Executive and Manager Needs to Know about Crisis Management*. American Management Association. New York: Amacom.
14. Payne, D. & Joyner, E.B. (2002). Evolution and Implementation: A study of Values, Business Ethics and Corporate Social Responsibility. *Journal of Business Ethics* 41: 297–311.
15. Plato, Grube, G.M. A., & Reeve, C.D.C. (1992). *Republic*. Indianapolis, Hackett Pub.Co
16. Solomon, C. R. (1999). *A Better Way To Think About Business: How Personal Integrity Leads to Corporate Success*. New York: Oxford University Press.
17. Slaikau, A. K. (1984). *Crisis Intervention: A Handbook for Practice and Research*. Allyn & Bacon.
18. Vuletić, V. (2003). *Globalizacija: mit ili stvarnost*. Beograd, Srbija: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

The Concept of Crisis and Modalities of Crisis-Intervention

Summary: The conceptualization of crisis has direct import for the development of methodologies and, more specifically, technologies for crisis intervention. This paper discusses two general conceptualizations which dominate the contemporary crisis theory: the understanding of crisis as an inhibitory experience, and the understanding of crisis as a transformative opportunity. Depending on the conceptualizations, various interventions may be implemented for intervening in a particular crisis, whether they seek to remedy the inhibitory consequences of the crisis, or to 're-frame' the context for approaching the crisis and thus, potentially, open up new avenues for using crisis as an opportunity to generate additional

personal, organizational, or social growth. The paper proposes several conceptual solutions to the way crises are ordinarily understood, and demonstrates how these various concepts impact potential technical and broader methodological approaches to crisis-resolution.

Key words: developmental crisis, transformative crisis, crisis as an experience, methods of crisis-intervention, schemas of crises

ЖЕЉКО НИКАЧ*

Криминалистичко-полицијска
академија

Београд

БРАНКО ЛЕШТАНИН

МУП Р. Србије

УДК 351.74/.76:340.134

Прегледни рад

Примљен: 21.01.2017

Одобрен: 27.02.2017

Страна: 223-236

КРИТИЧКИ ОСВРТ НА ЗАКОН О ПОЛИЦИЈИ**

Сажетак: Аутори су у тексту извршили детаљну анализу појединих одредби новог Закона о полицији како би уочили одређене недостатке, недоследности и грешке приликом израде предлога и доношења закона. У уводу се указује на значај Закона о полицији са посебним оствртом на предприступне преговоре са ЕУ. У делу који се односи на опште одредбе закона аутори се баве одредбама Закона о полицији који на општи начин уређују одређене односе у полицији и МУП-у у целини као што су организација и надлежности. Полицијски послови, овлашћења и мере и радње анализирају се у следећем делу са посебним акцентом на новеле и одређене неусклађености са другим законима. Управљање људским ресурсима као битан сегмент менаџмента у полицији анализира се детаљно јер је и законодавац посветио посебну пажњу тој управљачкој функцији. Контрола рада као функција коју обавља служба ван полиције али у саставу МУП-а анализира се на крају. Аутори су одредбе Закона о полицији анализирали заједно са правним нормама других позитивноправних прописа Републике Србије како би се увидела њихова не/усклађеност. Осим анализе правних норми аутори су текст обогатили и предлозима и сугестијама за евентуалне измене и допуне закона односно за доношење секундарних прописа.

Кључне речи: Полиција, мере и радње, овлашћења, људски ресурси, контрола рада

Увод

Процес реформе полиције у Србији започет је демократским променама 2000.године, када се кренуло са изменама нормативноправног оквира и усвајањем „добре праксе“ земаља ЕУ. Основни предуслов за реформу како полиције тако и целе државне управе биле су уставне реформе које су се десиле тек 2006.године. Међутим у то време није се могло чекати са уставним реформама тако да је већ крајем 2005.године донет Закон о полицији („Сл. гласник РС“ бр.

---

* zeljko.nikac@kpa.edu.rs

** Рад је настао и као резултат активности на Интерном научно-истраживачком пројекту КПА Управљање полицијском организацијом у спречавању и сузбијању претњи безбедности у Републици Србији, циклус научних истраживања 2015-2019

101/05; даље: стари ЗОП) који је измењен и допуњен у неколико наврата (Види: Никач 2013:180-195). Доношењем тог закона и низа других (нпр. Закона о БИА) започета је реформа полиције у Србији и истовремено направљен веома битан раскорак са прошлошћу када су функције националне и јавне безбедности биле спојене у једну службу.

На основу старог ЗОП-а, сугестија међународне заједнице али и тадашњих нормативноправних достигнућа и традиције српске полиције донети су и значајни подзаконски акти који су закону дали пуну снагу примене. Сагледавајући нормативну активност на доношењу подзаконских аката на основу старог ЗОП-а може се закључити да је она била интензивна током 2006. и 2007. године, а да је после тога скоро нестала. Од укупно 30 овлашћења за доношење подзаконских аката који су требали бити донети на основу старог ЗОП-а, Влада и министар унутрашњих послова донели су пет уредби, један кодекс и 14 правилника (Лештанин, Никач, 2016:491).

Закон о полицији („Сл. гласник РС“ бр. 6/16; даље: ЗОП) прошао је прописану процедуру приликом доношења закона која подразумева¹: 1) израду нацрта ЗОП-а од стране МУП-а; 2) достављање нацрта ЗОП-а на мишљење Републичком секретаријату за законодавство, надлежним министарствима (за финансије, правду, спољне послове) и канцеларијама Владе (Канцеларији за европске интеграције и Канцеларији за регулаторну реформу и анализу ефеката прописа); 3) достављање нацрта ЗОП-а на мишљење Европској комисији; 4) јавну расправу о нацрту ЗОП-а; 5) израду предлога ЗОП-а према јединственој методологији (Види: Плавшић-Нешић, 2012:322-355); 6) достављање предлога ЗОП-а Влади на усвајање; 7) достављање ЗОП-а Народној скупштини РС на разматрање и усвајање.

Опште одредбе ЗОП-а (организација и надлежности)

Назив закона је „Закон о полицији“ али је законодавац ЗОП-ом поред полицијских послова и организације и надлежности полиције, уредио и питања унутрашњих послова и организацију и надлежност МУП-а у целини. Унутрашњи послови су шири појам од полицијских послова али су једно од другог неодвојиви, као што је полиција неодвојиви део МУП-а. Поред свега тога ЗОП је уредио и питања људских ресурса, дисциплинске и одговорности за материјалну штету, контролу рада МУП-а и полиције, финансирање, помоћну полицију, примену других прописа и овлашћење за доношење секундарних прописа. Једна од главних препорука Савета Европе² (даље: СЕ) била је да закон треба да се односи само на полицију и њене специфичности у односу на друге државне органе (Лештанин, Никач, 2016:17).

Полиција се дефинише као централна организациона јединица МУП-а РС која у обављању унутрашњих, односно полицијских послова, штити и уна-

---

¹ Тзв. „пут закона“ <http://www.parlament.gov.rs/akti/put-zakona.1047.html>, 21.10.2016.г.

² Необјављена верзија препорука СЕ, у поседу аутора

пређује безбедност грађана и имовине, поштујући Уставом зајемчена људска и мањинска права и слободе и друге заштићене вредности у демократском друштву, уз могућност на Уставу и закону засноване употребе средстава принуде. Упоредно-правном анализом ове дефиниције са одређењем из старог ЗОП-а којом је полиција дефинисана као „заокружена област рада МУП-а РС за коју се оснива Дирекција полиције“, неспорно је да је Полиција знатно боље и јасније категоријално-појмовно одређена (Никач, Лештанин 2016:107).

Хрватски ЗОП полицију дефинише као средишњу службу МУП-а која обавља послове одређене законом и другим прописима, грађанима пружа заштиту њихових основних уставних права и слобода и заштиту других Уставом РХ заштићених вредности (Јурас, 2012б:732). Словеначки ЗОП³ дефинише полицију као орган у оквиру МУП-а, који обавља послове утврђене ЗОП-ом и другим законима и прописима. ЗОП немачке покрајине Baden-Württemberg⁴ (Баден-Витенберг) дефинише полицију тако да она има задатак да појединца и заједницу одбрани од опасности које угрожавају јавну сигурност и ред, да уклони сметње које нарушавају јавну сигурност и ред, у мери у којој они нападају јавном интересу. Полиција посебно обезбеђује спровођење уставног поретка и несметано остваривање грађанских права и мора преузети и остале задатке/послове који су на њу пренети кроз друге правне прописе. У швајцарском Кантону Луцерн ЗОП⁵ прописује да је задатак полиције да осигура одржавање јавне безбедности и реда и доприноси превенцији криминала кроз прикупљање информација и предузимање других мера. Као што се може видети из упоредно-правне анализе у државама са традиционалним континентално-европским правом преовладава сличан начин дефинисања полиције.

Према (Југовић, Симовић, 2016:74) требало је рећи да је полиција део државне управе (извршне власти), или организациона целина, или основна организациона јединица МУП-а (органски елемент) организована ради одржавања јавног реда и безбедности (функционални елемент), и која примењује законом утврђена полицијска и друга овлашћења (формални и материјални елемент), међу којима и средства принуде (коерцитивистички елемент).

Код уређивања надлежности МУП-а приликом израде текста ЗОП-а дошло је до извесног неразумевања суштине. Наиме Закон о министарствима („Сл. гласник РС“ бр. 44/14, 14/15, 54/15 и 96/15-др. закон), као *lex generalis* између осталог, уређује делокруг свих министарстава, па самим тим и МУП-а (чл.11). МУП обавља послове државне управе који се односе на: заштиту живота, личне и имовинске безбедности грађана; спречавање и откривање кривичних дела и проналажење и хватање учинилаца кривичних дела и њихово привођење надлежним органима; одржавање ЈРМ-а; (...) стварање услова за приступ и реализацију пројеката из делокруга тог министарства који се финансирају из средстава претприступних фондова ЕУ, донација и других облика развојне помоћи; заштиту од пожара; држављанство; ЈМБГ; (...) управно реша-

³ <http://www.uradni-list.si/1/content?id=46008> 23.10.2016.r.

⁴ <http://www.landesrechtbw.de/jportal/?quelle=jlink&query=PolG+BW&psml=bsbawueprod.psml&max=true&aiz=true> 23.10.2016.r.

⁵ <http://srl.lu.ch/frontend/versions/2580?locale=de> 23.10.2016.r.

вање у другостепеном поступку по основу прописа о избеглицама, као и друге послове одређене законом⁶. Одредба чл. 11. ЗОП-а требала је да прецизира одређена овлашћења и дужности МУП-а у односу на полицију, али је то овом правном нормом, у крајњој линији, невешто урађено. Према дикцији одредаба из члана 11. ЗОП-а пре би се могло закључити да је реч о тексту из неке стратегије или делокруга, а не о надлежностима МУП-а (Југовић, Симовић, 2016:77).

Оперативна независност полиције не само да се претпоставља и да представља национални и међународни стандард рада полиције, већ је један од основних услова за остваривање владавине права у демократском друштву. Устав Републике Србије („Сл. гласник РС“ бр. 98/06; даље: Устав РС) прописује да је државна управа самостална, везана Уставом и законом и за свој рад одговорна је Влади, па то важи и за полицију као део државне управе односно извршне власти (чл.136). Такође Закон о државној управи („Сл. гласник РС“ бр. 79/05, 101/07, 95/10 и 99/14), као *lex generalis*, уређује да послове из свога делокруга орган у саставу министарства (*нприм. аут.* полиција) врши самостално (чл.32). Веома је битно напоменути да начело оперативне независности значи забрану политичког и било каквог другог утицаја на полицију приликом обављања послова из њихове надлежности већ се у свом раду полиција руководи начелима законитости, јавности, стручности, објективности, непристрасности, сразмерности и делотворности у остваривању и заштити права грађана (Лештанин, Никач, 2016:33). Европски кодекс полицијске етике (Препорука (2001) 10)⁷ препоручује да полиција треба да има довољно оперативне независности у односу на друге државне органе приликом извршавања полицијских задатака, за које мора бити у потпуности (обучена) спремна (чл.15). Полиција не може и не сме бити независна приликом рада са надлежним тужилаштвом и судом, а то се пре свега односи на тужилачку истрагу (Види: Ђурђић, 2015:71-95 и Илић, 2014:27-35) као и судску контролу полиције. Оперативна независност полиције подразумева и њену независност у односу на друге службе „унутрашње“ безбедности односно усклађеност са одредбама Препоруке (1999) 1402 о контроли служби унутрашње безбедности чланица СЕ⁸. То подразумева да службе „националне“ безбедности не треба да врше послове спровођења закона (енг. *law enforcement*) за полицију (чак ни тзв. техничке⁹) нити да полиција обавља послове националне безбедности. Ова подела није стриктна јер уколико у току редовних својих послова дођу до информација корисних за другу службу дужни су да такве податке размене у што краћем року.

⁶ Последњом формулацијом законодавац је омогућио да се прошири надлежност и делокруг рада МУП-а али искључиво кроз доношење посебних закона (нпр. Закона о заштити од насиља у породици)

⁷ https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e297e 31.10.2016.

⁸ <http://semantic-pace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbnQvbncveG1sL1hSZWYvWDJILURXLWV4dHluYXNwP2ZpbGVpZD0xNjY4OSZsYW5nPUVO&xml=aHR0cDovL3NlbWFudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdC9QZGYvWFJlZi1XRC1BVC1YTUwyUERGLnhzbA==&xsltparams=ZmlsZWlkPTE2Njg5> 31.10.2016

⁹ Примера ради службе националне безбедности не треба да врше ни техничку експлоатацију мера тајног надзора комуникације

Када је у питању организација полиције, генерално, ЗОП је задржао организацију постављену још 2005.године али је главна разлика у томе што је стари ЗОП имао тенденцију да децентрализује полицијске послове док ЗОП има тенденцију да централизује како полицијске тако и унутрашње и друге послове МУП-а (Упореди: Југовић, Симовић, 2016:78-79). У односу на стари ЗОП новина је и то да сва три нивоа руковођења (централни-Дирекција полиције, регионални-подручне полицијске управе и локални-полицијске станице) добијају као дужност да полицијске послове „воде“ кроз криминалистичко-обавештајни рад (Види: Ratcliffe, 2016:49 и даље), да јачају полицијско обавештајни модел (енг. *Intelligence Led Policing-ILP*)¹⁰ и полицију у заједници (*Community Policing-CP*) као и да редовно извештавају органе локалне самоуправе о раду и стању безбедности (Види: Никач, 2014; Коларић, Марковић, 2016а:191). Као веома битна карактеристика ЗОП-а је и јачање улоге МУП-а у односу на Дирекцију полиције како кроз другачије уређење функционисања полиције тако и кроз измену поступка избора и поштравање услова за избор директора полиције. ЗОП даје могућност министру да Влади предложи разрешење директора полиције и пре истека мандата тако да је петогодишњи мандат само декларативног карактера (Види: Коларић, Марковић, 2016а:173). Министар је ову могућност имао и раније путем супсидијарне примене Закона о државним службеницима („Сл. гласник РС“ бр. 79/05,... и 99/14).

Одредбе о полицији у заједници (чл.27), поступању Полиције у случају насиља у породици (чл.28), поступању Полиције у стању повећаног ризика (чл.29) као и одредбе о полицијско обавештајном моделу (чл.34) јесу декларативног карактера али је законодавац на овај начин желео да нагласи важност сузбијања насиља у породици као друштвено негативне појаве (Коларић, Марковић, 2016а:185; Види: Марковић, 2015:179-198). Међутим ако узмемо у обзир доношење посебног закона који ће уредити борбу против насиља у породици чл. 28. може бити вишак. Закон о спречавању насиља у породици („Сл. гласник РС“ бр. 94/16) предвиђа широк дијапазон нових/стarih овлашћења полиције које имају за циљ заштиту жртава насиља али и системску борбу против те „савремене пошаст“. То су нпр. довођење, задржавање, узимање изјаве, прикупљање обавештења, процена ризика, мера привременог удаљења учиниоца из стана и мера привремене забране контактирања и приласка (Упореди: Петковић, Радић, 2015:77-90; Симић, 2015:523-534). Када говоримо о моделима рада полиције (ILP и CP) законодавац је на овај начин хтео да нагласи стратешко опредељење полиције у наредном периоду на сузбијању „озбиљног“ и организованог криминала и сарадња са грађанима и локалном заједницом у решавању безбедносних проблема.

¹⁰ У четири полицијске управе (Нови Сад, Краљево, Ваљево и Зајечар) у току је пилот пројекат на тему "Имплементација Полицијско обавештајног модела у МУП РС у 2016.-2018. години" који финансира и реализује Шведски национални полицијски одбор.

Полиција (послови, овлашћења, мере и радње)

Полицијски послови су за нијансу другачије прописани него у старом ЗОП-у. Међутим приликом одређивања садржине и појма „полицијских послова“ мора се имати у виду више елемената, као што су: циљ послова, природа послова, начин обављања и др. Циљ полицијских послова је заштита и унапређење јавне безбедности што је јасно и директно назначено, док је безбедносни циљ унутрашњих послова само индиректно/посредно наведен. Природа полицијских послова је таква да су они оперативно-безбедносни, уско везани за полицију као струку, где се примењују посебне-полицијске мере и радње и посебна-полицијска овлашћења. Све то уз могућност легалне употребе силе (средстава принуде), док су унутрашњи по природи управни односно управно-надзорни, тј. послови државне управе као и код осталих државних органа. Начин обављања полицијских послова је конкретан и непосредан где постоји и могућност употребе принуде за споровођење тих послова, док унутрашњи послови по начину вршења нису непосредни и могу их обављати други државни органи (Милетић, 2009:45). Узимајући у обзир ове критеријуме списак полицијских послова би вероватно био много краћи, него што је то наведено у тексту ЗОП-а (Лештанин, Никач, 2016:64). Овде се пре свега мисли на „полицијске“ послове који се односе на извршавање послова утврђених прописима о оружју, приватном обезбеђењу и детективској делатности (тач.7); надзор у саобраћају на путевима и други послови из прописа о безбедности саобраћаја (тач.9); и на послове у вези са кретањем и боравком странаца, послове азила, ирегуларних миграција и реадмисије (тач.10) (Лештанин, Никач, 2016:69-75). Битно је нагласити да је законодавац, али и предлагач закона, овом приликом „пропустио“ да послове контроле и обезбеђења административне линије са АП Косово и Метохија уреди као полицијске али сагледавајући тренутну друштвено-политичку ситуацију то је и разумљиво али не и рационално решење јер се то кад-тад мора десити.

Следствено полицијским пословима и полицијска овлашћења, у ширем смислу, уређена су мало другачије у односу на стари ЗОП тако што су предвиђена као полицијске мере и радње и полицијска овлашћења. ЗОП набраја укупно 13 полицијских мера и радњи од којих је, у односу на стари ЗОП, нова само криминалистичко форензичка регистрација, узимање других узорака и криминалистичко форензичко вештачења и анализе (чл. 62). Што се тиче полицијских овлашћења ЗОП набраја укупно 16 од којих су нова провера заставе, гоњење, заустављање, задржавање и спровођење пловила (чл.98); утврђивање присуства алкохола и/или психоактивних супстанци (чл.101), вршење безбедносних провера (чл.102), пријем нађених ствари (чл.103) као и два нова средства принуде распршивач са надражујућим средством (чл.111) и електромагнетна средства (чл.112) (Види: Дефинис-Гојановић, Алујевић, 2011:435-440). Код употребе ватреног оружја као средства принуде ЗОП је укинуо посебне ситуације које је садржао стари ЗОП, али је услов постојања непосредне опасности по живот замењен условом угрожавања живота или чак могућношћу угрожавања живота (Југовић, Симовић, 2016:82) што је у складу са Уставом РС

(чл.24) и Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода (чл.2)¹¹.

Мисија ОЕБС-а у Србији извршила је независну анализу ЗОП-а на основу које је закључила да законодавац није довољно посветио пажње избегавању преклапања ЗОП-а са Законом о кривичном поступку („Сл. гласник РС“ бр. 72/2011,... и 55/2014; даље: ЗКП). Основне замерке систематизоване су у две групе: 1) квалитет писања закона, и 2) одсуство усклађености ЗОП-а са ЗКП-ом. Када су у питању полицијске мере и радње и полицијска овлашћења главна замерка Мисије ОЕБС-а је дуплирање у прописивању појединих мера и радњи и овлашћења истовремено у ЗКП-у и ЗОП-у (нпр. прикупљање обавештења, трагање за лицима и предметима, криминалистичко форензичка регистрација и др.), „неукључивање“ јавног тужиоца у поједине мере и радње и овлашћења (нпр. у привремено ограничавање кретања на одређеном простору) и ближе уређивање полицијских мера, радњи и овлашћења и доношење секундарних прописа мора бити извршено заједно са Министарством правде како би се ојачала функција јавног тужиоца и „тужилачке истраге“ (Анализа ОЕБС-а, 2016). Међутим овој анализи има се замерити строги нормативизам, неразумеваше традиције српске полиције, грешке у преводу на релацији српски-енглески, неразумеваше улоге полиције у прекршајном поступку и др.

Управљање људским ресурсима

Процес управљања одређеном организацијом састоји се од пет кључних функција: планирање, организовање, управљање људским ресурсима, (руко)вођење и контрола. ЗОП је поклатио многу пажњу (око 70 чланова закона) уређивању једне од кључних функција менаџмента-управљању људским ресурсима. Ако говоримо о полицијским службеницима као категорији запослених у МУП-у она се даље разврстава у две поткатегорије: 1) овлашћена службена лица-ОСЛ (лица која обављају полицијске послове и примењују полицијска овлашћења); 2) лица на посебним дужностима-ПД (која обављају друге унутрашње послове у непосредној вези са полицијским пословима). При том, подела полицијских службеника на две наведене поткатегорије није у ЗОП-у доследно спроведена. Неде се говори о „полицијском службенику у статусу овлашћеног лица“, а неде само о „полицијском службенику“ (Југовић, Симоновић, 2016:76). Најбољи избор вероватно би био укидање подкатегорије ПД с обзиром да та подкатегорија полицијских службеника не обавља полицијске послове па самим тим не треба да буде уврштена у категорију полицијских већ државних службеника.

¹¹ Чл. 2. Европске конвенције уређује право на живот односно да се лишење живота не сматра противним чл. 2. конвенције ако проистекне из употребе силе која је апсолутно нужна а) ради одбране неког лица од незаконитог насиља; б) да би се извршило законито хапшење или спречило бекство лица законито лишеног слободe; и ц) приликом законитих мера које се предузимају у циљу сузбијања нереда или побуне.

За полицијске службенике у статусу ОСЈ и припаднике ватрогасно-спасилачких једница уводи 12 чинова, а за полицијске службенике у статусу ПД уводи 12 звања. Чинови и звања распоређени су, у зависности од нивоа образовања, у три групе са средњом стручном спремом, са првим степеном високог образовања и са другим степеном високог образовања (Никач, Лештанин 2016:122). Оно што се мора приметити је да припадницима ватрогасно-спасилачких једница није место у ЗОП-у већ у неком другом системском закону (нпр. о ванредним ситуацијама, заштити од пожара и сл.) који би уредио специфичности ватрогасно-спасилачких једница.

ЗОП предвиђа веома ригорозан систем напредовања, будући да се напредовање може остварити на основу трогодишње просечне оцене која не може бити нижа од „истиче се-4“ (чл.167). Исто тако, радни однос престаје запосленим уколико је два пута узастопно оцењен негативном оценом „недовољан-1“ (чл.172). При том, пропуст је законодавца (или предлагача) што ЗОП-ом нису утврђена ближа мерила за оцењивање резултата рада и каријерно напредовање, у области управљања људским ресурсима, већ је то препуштено секундарним прописима. Први циклус оцењивања требао је да буде половином 2016.године али услед непостојања подзаконског прописа који би то ближе уредио у већини полицијских управа то уопште није ни реализовано или је спроведен „неформални“ поступак оцењивања. Какве ће последице имати ово „кашњење“ на поступак оцењивања у целини као и на каријерни развој запослених у МУП-у предстоји нам да видимо.

Престанак радног односа, као институт радног права, у ЗОП-у је уређен веома ригорозно па чак можда и противно Уставу РС и другим законима. Законодавац набраја шест случајева када запосленим у МУП-у по аутоматизму престаје радни однос, уз могућност супсидијарне и резидуалне примене других прописа (нпр. Закона о раду, Закона о државним службеницима, Посебних колективних уговора и сл.). Посебно је спорна тач.2) у делу који предвиђа престанак радног односа ако се утврди да је запослени престао да испуњава услове за заснивање радног односа који се односе на вођење кривичног поступка за кривична дела која се гоне по службеној дужности или/и осуде због кривичног дела за које се гони по службеној дужности. Уз пуно разумевање законодавца да жели да изврши декриминализацију полиције како поопштравањем услова за пријем тако и прописивањем строгих услова за престанак радног односа, у изради текста ЗОП-а морало се водити рачуна на његову усклађеност како са Уставом РС тако и са другим законима. Такође требало би омогућити пријем у радни однос кандидатима односно останак у радном односу запосленима против којих се води кривични поступак односно који су осуђени за кривична дела из области безбедности саобраћаја (осим ако је осуђен на безусловну казну затвора), за кривична дела учињена из нехата као и за кривична дела извршена прекорачењем нужне одбране или крајње нужде (Упореди Коларић, Марковић 2016б:241). Овим би се „заштитила струка“ односно полицијски службеници који „носе службу“ а којима се може десити нека животна ситуација у којој би кривични поступак био покренут против њих или били осуђени за таква кривична дела.

Устав РС јемчи право на рад, слободан приступ свим радним местима и право на (...) правну заштиту за случај престанка радног односа, тако да се нико тих права не може одрећи (чл.60). Са друге стране осуда за **одређена** кривична дела или на **одређене** казне могу имати за правну последицу престанак, односно губитак одређених права или забрану стицања одређених права (па и права на рад). Правне последице осуде не могу наступити кад је за кривично дело учиниоцу изречена **новчана казна, условна осуда**, ако не буде опозвана, **судска опомена** или кад је учинилац ослобођен од казне. Правне последице осуде које се састоје у забрани стицања одређених права (на рад) су ограниченог карактера и могу се прописати у трајању најдуже до 10 година (чл.64-96. Кривичног законика ("Сл. гласник РС", бр. 85/05,...108/14 и 94/16; даље: КЗ). Синтезом правних норми можемо уочити несклад ЗОП-а (чл.172) са Уставом РС и КЗ-ом што може, пре свега, имати несагледиве последице по остваривање права запослених у МУП-у али и њихов каријерни развој (Види: Марковић, 2016:350-355). У МУП-у је покренуто више управних поступака за доношење управних решења о престанку радног односа по овом/овим основу/основама али, према незваничним подацима са којима располажу аутори, до сада није донето ни једно управно решење. Као највероватнији разлог наводи се да је и само руководство у МУП-у свесно ове неусклађености. Могући разлог је и то што је један синдикат Уставно суду поднео иницијативу за оцену уставности ових одредби ЗОП-а¹².

Трошкови путовања уређени су другачије у односу на стари ЗОП и на опште прописе од државним службеницима тако да запослени у МУП-у има право на накнаду трошкова за долазак и одлазак са рада у висини трошкова само на територији општине или града где је запослен док нема право на трошкове превоза у међуградском саобраћају (чл.189). Разуме се намера законодавца да смањи буџетске издатке, али ово правило у моменту писања овог рада још увек није заживело и трошкови путовања у међуградском саобраћају још увек се обрачунавају и исплаћују. Ако се узму у обзир одредбе чл.10. и 47. Посебног колективног уговора за полицијске службенике („Сл. гласник РС“ бр. 22/15 и 70/15-Анекс) као и чл. 45. Посебног колективног уговора за државне органе ("Сл. гласник РС", број 25/15) одредба чл. 189. ЗОП-а је неприменљива.

Распоређивање и премештај су два различита института радног права. Распоређивање је опредељивање радног места запослених у законом предвиђеним случајевима а премештај је привремена или трајна промена радног места, у прописаним случајевима, у оквиру или ван органа у којем запослени већ ради. Распоређивање се разликује од премештаја јер се врши у одређеним случајевима који су изузетак у односу на премештај и где се каријерни развој запосленог тек започиње док премештај је само промена радног места док се каријерни развој не прекида већ наставља (Лештанин, Никач, 2016:385). Одмах након доношења новог Правилника о унутрашњем уређењу и систематизацији

¹² Види на:

<http://ssp.org.rs/ssp-podneo-inicijativu-za-ocenu-ustavnosti-zakona-o-policiji/> 24.11.2016.год.

радних места извршено је распоређивање по чл. 195. ЗОП-а али тако да више личи на „персоналну примену закона“ него на примену института радног права. Према незваничним подацима смењено је око 15 руководилаца стратешког нивоа и постављени су нови који су почели да распоређују/премештају такође кроз „персоналну примену закона“.

Дисциплинска одговорност запослених у МУП-у проширена је за још неколико лаких и тешких повреда службене дужности а одређене материјалне и процесне одредбе су прецизиране како би се постигла што већа правна сигурност у овој области. ЗОП укида условни престанак радног односа као дисциплинску меру, што је у најмању руку недопустиво, јер је у питању неразумевање правне материје. Ова мера која у себи има рок проверавања и претњу престанком радног односа као најтеже дисциплинске мере може значајно да утиче на повећање радне дисциплине у МУП-у и утицати на запослене да се придржавају правила правног поретка (кодекса).

Анализом правних норми у области људских ресурса може се уочити одређено дуплирање у односу на опште прописе који важе за државне службенике што је непотребно (нпр. институт вршења дужности-чл.136, услови за заснивање радног односа-чл.137. и 138, право на штрајк-чл.170. и др.).

Контрола рада

Контрола рада запослених у МУП-у генерално је боље и прецизније уређена него у старом ЗОП-у. Надлежност Сектора унутрашње контроле (СУК) проширена је и на све остале запослене у МУП-у а не само на полицијске службенике. Међутим то се односи на понашања и активности извршених на раду или у вези са радом. Сматрамо да би се надлежност СУК-а требала проширити и на кривична дела која изврше запослени у МУП-у и ван рада и која нису у вези са радом али само као могућност. На тај начин омогућила би се већа независност у спровођењу рада на прикупљању неопходних доказа о кривичном делу. Наравно „задњу реч“ о томе коме ће бити додељен неки предмет одлучује јавни тужилац који води истрагу и руководи предистражним поступком (Види: Радивојевић, 2015:1381-1382)

Законодавац је обавезао све запослене у МУП-у да полицијским службеницима СУК-а омогуће да изврше контролу и да им у томе пруже потребну стручну и техничку помоћ којом СУК не располаже. Стручна помоћ подразумева било коју врсту помагања које се односи на полицијске послове (форензика, прикупљање обавештења и друге мере и радње), док техничка подразумева омогућавање коришћења материјално-техничких средства (возила, објекти, ИТ опрема и сл.). Међутим, пружање помоћи ограничено је на ресурсе којима СУК не располаже што је веома значајна заштита у погледу делегирања појединих обавеза СУК-а на полицију и друге организационе целине МУП-а. Наиме уколико СУК располаже одређеним стручним кадровима или материјално-техничким средствима ове обавезе не важе за запослене у МУП-у. Са друге стране ако запослени не омогући вршење унутрашње контроле може би-

ти дисциплински одговоран за тежу повреду службене дужности (Лештанин, Никач, 2016:448-449).

Кад су у питању овлашћења СУК-а поред оних који су прописани старим ЗОП-ом СУК може и да наложи-нареди предузимање хитних и неопходних мера и радњи уколико би њиховим одлагањем дошло до повреде људских права и слобода приликом примене полицијских овлашћења или приликом обављања других полицијских послова. Непоступање по оваквом налогу СУК-а повлачи дисциплинску одговорност за тежу повреду службене дужности.

Као највећа новина ЗОП предвиђа, као превентивне активности на сузбијању корупције, могућност примене теста интегритета, анализе ризика од корупције и провере промене имовног стања. Тест интегритета подразумева симулирање одређене реалне ситуације по унапред припремљеном (и одобреном) сценарију, која је идентична пословима и задацима запосленог који се тестира, коју он решава на одређени начин, а у току решавања се посматра реакција и поступање запосленог у конкретној ситуацији. Приликом спровођења овог теста забрањено вршити подстрекавање тестираног на извршење кривичног дела („провоцирање кривичног дела“) или на повреду службене дужности. Ова активност може бити слична неким посебним доказним радњама (нпр. симулованим пословима) али постоје битне како материјалне тако и процесне разлике. СУК-у се мора омогућити да у току теста користи фиктивна идентификациона документа, возила са фиктивном пратећом документацијом за возила, фиктивне регистарске ознаке за возила, просторије и друга неопходна средства („маскирне дисциплине“) за несметано спровођење теста интегритета. Поступак тестирања интегритета мора се видео-тонски фиксирати како би материјал могао бити употребљен као доказ у евентуалном дисциплинском поступку. Без обзира на резултат теста запослени који је подвргнут тестирању и руководиоца организационе јединице у којој запослени ради, након тестирања, морају бити обавештени о спроведеној процедури и резултатима теста.

У погледу контроле имовинских картона и промене имовинског стања полицијских службеника, неопходно је законским одредбама, слично као у Закону о Агенцији за борбу против корупције ("Сл. гласник РС" бр. 97/08,... и 8/15-одлука УС), прецизно регулисати следећа питања: која су лица обавезна да подносе извештаје о имовини и приходима за себе и чланове уже породице; садржину ових извештаја; у којим ситуацијама и у ком року се врши ванредно пријављивање имовине и доношење годишњег плана провере извештаја и праћења имовинског стања. С друге стране, у погледу теста интегритета, законским одредбама неопходно је прецизно уредити питања покретања теста, сврхе, начела, права и обавеза, поступка, правних последица и надзора над њиховим спровођењем, укључујући ту и заштитне механизме који ће представљати гаранцију да ови тестови неће бити предмет злоупотреба (Мишљење Агенције за борбу против корупције).

Притужбе у ЗОП-у су детаљније уређене него у старом ЗОП-у јер су поједине одредбе још увек важећег Правилника о поступку решавања притужби („Сл. гласник РС“ бр. 54/06) унете у ЗОП. Такође одређене нејасноће које су се

јављале у поступку решавања притужби у претходном периоду ЗОП-ом су детаљније уређене. Међутим законодавац је и у овој области остао недоречен посебно када је у питању рок у ком се мора окончати рад по притужби. Одредба ст. 2. у чл. 235. прописује да је руководилац дужан да, након пријема притужбе, притужиоца обавести о покретању притужбеног поступка и да га позове на разговор¹³ у року од 15 дана од дана пријема притужбе док у ст. 7. уређује да се притужбени поступак пред руководиоцем организационе јединице окончава у року од 30 дана од дана пријема притужбе (Шире: Никач, Јурас, 2016:1079-1094). Можемо претпоставити да је предлагач закона заправо хтео да продужи крајњи рок проверавања притужбе. Међутим остаје „енигма“ шта ће руководилац радити у остатку рока од 15 дана да би окончао притужбу (Упореди: Јурас, 2012а:643-660).

Недоумица је и одредба ст. 11. која предвиђа супсидијарну примену закона којим се уређује општи управни поступак на притужбени поступак. То конкретно значи да руководиоци у поступку доносе решења којим мериторно одлучују а притужилац има право жалбе комисији као другостепеном органу (Шире: Никач, Јурас, 2016:1079-1094). О појединачним питањима у притужбеном поступку руководилац или комисија одлучују закључком. Комисија такође доноси одлуке у форми решења а ако притужилац не буде задовољан може покренути и управни спор. Међутим, морамо нагласити да се на овај начин потенцијално ограничавају права притужиоца који може користити и друга правна или друга средства за заштиту својих права и слобода. Ту је пре свега притужба Заштитнику грађана, затим представка народном посланику, кривична пријава надлежном јавном тужиоцу, тужба парничном суду и сл (Лештанин, Никач, 2016:467).

Закључак

Као што је изложено у овом раду у одредбама ЗОП-а постоји велики број недоследности, грешака, неусклађеност правних норми како међусобно, у самом ЗОП-у, тако и са другим законима (ЗКП). Међутим мора се признати да несумњиво ЗОП представља и унапређење у односу на стари ЗОП. Рад је ограничен на одређени број листова тако да није било могуће изложити све уочене недостатке и унапређења. Оно што предстоји у наредном периоду је и доношење секундарних прописа за шта су прописани прецизни рокови а то је најкасније у року од годину дана од дана ступања на снагу ЗОП-а тј. до 5. фебруара 2017. (чл.251). Међутим за поједине подзаконске акте дати су и краћи рокови као нпр. за Кодекс полицијске етике (чл.45) 60 дана од ступања на снагу (рок прекорачен), за чинове и звања (чл.165) рок од 90 дана од ступања на снагу (рок прекорачен) као и мерила за резултате рада (чл.196) рок од 30 дана од ступања на снагу (рок прекорачен).

Оно што је сигурно је да у процесу предприступних преговора са ЕУ ЗОП ће бити контролисан од стране стручних служби ЕУ па ће самим тим ве-

---

¹³ На том разговору руководилац организационе јединице и притужилац усаглашавају ставове о питању постојања угрожавања или повреде људских и мањинских права и слобода.

роватно доживети одређене измене и допуне. Крајњи циљ закона мора бити унапређење безбедности грађана, јачање владавине права, спречавање злоупотреба и корупције запослених у МУП-у као и поштовање људских и мањинских права и слобода.

Литература:

1. *Analiza Zakona o policiji*, (2016) Misija OEBS-a u Srbiji, neobjavljena verzija,
2. Definis-Gojanović, Marija, Alujević, Antonio (2011): *Električni paralizatori-djelovanje na ljudsko tijelo i zdravlje*, Policija i sigurnost br. 3, Zagreb
3. Đurđić, Vojislav (2015): *Perspektiva novog modela krivičnog postupka Srbije*, NBP br. 2, Beograd
4. Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije ("Sl. glasnik RS" br. 97/08,... i 8/15-odluka US)
5. Zakon o državnim službenicima („Sl. glasnik RS" br. 79/05,... i 99/14)
6. Zakon o državnoj upravi („Sl. glasnik RS" br. 79/05, 101/07, 95/10 i 99/14)
7. Zakon o ministarstvima („Sl. glasnik RS" br. 44/14,... i 96/15-dr. zakon)
8. Zakon o policiji („Sl. glasnik RS" br. 101/05, 63/09-odluka US, 92/11 i 64/15)
9. Zakon o policiji („Sl. glasnik RS" br. 6/16)
10. Zakon o sprečavanju nasilja u porodici („Sl. glasnik RS" br. 94/16)
11. Zakonik o krivičnom postupku („Sl. glasnik RS" br. 72/2011,... i 55/2014)
12. Ilić, Goran (2014): *Zakonik o krivičnom postupku i pravna sigurnost ili nekoliko primera kolebanja prakse pod uticajem Zakonika o krivičnom postupku*, NBP br. 3, Beograd
13. Jugović, Sreten, Simović, Darko (2016): *Zakon o policiji Republike Srbije od 2016. godine-kritički pogled*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu br. 1, Novi Sad
14. Juras, Damir (2012a): *O predstavkama i pritužbama Ministarstvu unutarnjih poslova Republike Hrvatske*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu br. 3, 643-660
15. Juras, Damir (2012b): *Povrede službene dužnosti policijskih službenika*, Policija i sigurnost br. 4, Zagreb
16. Kolarić, Dragana, Marković, Saša (2016a): *Neke pravno-političke postavke novog Zakona o policiji*, Srpska politička misao br. 1, Beograd
17. Kolarić, Dragana, Marković, Saša (2016b): *Osnovna ljudska prava policijskih službenika u svetlu novog Zakona o policiji*, Srpska politička misao br. 3, Beograd
18. Krivični zakonik ("Sl. glasnik RS", br. 85/05,... 108/14 i 94/16)
19. Leštanin, Branko, Nikač, Željko (2016): *Komentar Zakona o policiji*, Poslovni biro, Beograd
20. Marković, Saša (2015): *Mere koje preduzima policija prilikom zaštite žrtava nasilja u porodici*, Bezbednost br. 3, Beograd
21. Marković, Saša (2016): *Nova rešenja u Zakonu o policiji*, Zbornik radova: Dominantni pravci razvoja krivičnog zakonodavstva, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Kopaonik
22. Miletić, Slobodan (2009): *Komentar Zakona o policiji*, Službeni glasnik RS, Beograd
23. Mišljenje Agencije za borbu protiv korupcije o Predlogu zakona o policiji, <http://www.acas.rs/wp-content/uploads/2012/12/Misljenje-o-Predlogu-zakona-o-policiji-final-.pdf> 01.11.2016.g.
24. Nikač, Željko (2013): *Izmene i dopune Zakona o policiji Republike Srbije-kritički osvrt na važnije novele*, Bezbednost, br. 2, Beograd
25. Nikač, Željko (2014): *Policija u zajednici*, KPA, Beograd

26. Nikač, Željko, Juras, Damir (2016): *O pritužbama protiv policijskih službenika u Republici Srbiji*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu br. 4, Split
27. Nikač, Željko, Leštanin, Branko (2016): *Kratak osvrt na novele u Zakonu o policiji*, Bezbednost br. 1, Beograd
28. Petković, Nikola, Radić, Goran (2015): *Nasilje u porodici-stara rešenja u novom zakonodavstvu*, Kultura polisa br. 26, Beograd
29. Plavšić-Nešić, Anđelka (2012): *Metodološka pravila za izradu propisa u Republici Srbiji i zemljama regiona*, Strani pravni život br. 1, Beograd
30. Posebni kolektivni ugovor za državne organe ("Sl. glasnik RS", broj 25/15)
31. Posebni kolektivni ugovor za policijske službenike („Sl. glasnik RS“ br. 22/15 i 70/15-Aneks)
32. Radivojević, Nenad (2015): *Sektor unutrašnje kontrole (policije)-u susret novom Zakonu o policiji*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu br. 3, Novi Sad
33. Ratcliffe, Jerry (2016): *Intelligence-led policing*, Routledge, New York
34. Simić, Dragana (2015): *Krivičnopravna zaštita od nasilja u porodici*, Kultura polisa br. 27, Beograd
35. Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS“ br. 98/06)
36. <http://ssp.org.rs/ssp-podneo-inicijativu-za-ocenu-ustavnosti-zakona-o-policiji/>

CRITICAL REVIEW OF THE POLICE LAW

Summary: The authors of the text make a detailed analysis of certain provisions of the new Police Law in order to notice some flaws, inconsistencies and errors in drafting the proposal and adoption of laws. The introduction points out the significance of the Police Law with special view on the negotiations with the EU. In the part which refers to the general provisions of the law dealing with the authors of the Police Law, which in a general way regulate certain relations in the police and the police department in the continent such as the organization and jurisdictions. Police tasks, powers and measures and actions are analyzed in the next section with special emphasis on novel and specific non-compliance with other laws (such as Criminal Procedures Law). Human resource management as an important segment in the police analyzed in detail because it is the legislator paid special attention to the control function. Controlling police work as a function performed by the police is out of police service but within the MoI is analyzed at the end. The authors of the provisions of the Police Act analyzed together with other legal norms lawfully regulations of the Republic of Serbia in order to realized their non-compliance or compliance. In addition to the analysis of legal norms authors have enriched the text of the proposals and suggestions for possible amendments to the law or to issue secondary legislation. However it must be recognized that new Police Law undoubtedly constitutes an improvement over the old Police Law. What is certain is that in the process of accession negotiations with the EU Police Law will be controlled by the professional services of the EU and will thus likely to experience certain amendments. The ultimate aim of the law should be the improvement of the security of citizens, strengthening the rule of law, preventing misuse and corruption of employees in the MoI and respect for human and minority rights and freedoms.

Key words: Police, measures and actions, powers, human resources, control of operation

IV

МЕДИЈИ И ПОЛИТИКА

МИРКО МИЛЕТИЋ*

Факултет за културу и медије
Београд

УДК 316.77(497.11)

Оригиналан научни рад

Примљен: 23.12.2016

Одобрен: 25.01.2017

Страна: 239-249

ДЕКОНСТРУКЦИЈА МЕДИЈСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ**

Сажетак: У раду је анализирано функционисање медијског система у Србији током 2016. године које је засновано на примени нових медијских закона. Анализа је обухватила ефекте приватизације медијских организација у јавном власништву, праксу и последице суфинасирање приватизованих и приватних медијских организација буџетским средствима, функционисање јавних медијских сервиса и медијских организација чији власнички статус још није решен. У оквиру изнетих емпиријских индикатора изведен је закључак да је медијски систем деконструисан до његове потпуне инструментализације од олигархијски спрегнутих политичких субјеката и интересних група капитала. Механизми контроле засновани су на индиректним видовима цензуре и самоцензури, облицима контроле јавног комуницирања који онемогућавају успостављање демократске јавне сфере у Србији. Крајњи резултат је доминација хегемонске неолибералистичке идеологије у медијским садржајима.

Кључне речи: медијски систем, медијски закони, медијска организација, јавни интерес, пројектно суфинансирање, цензура, јавна сфера, деконструкција

Увод

Минула 2016. година била је прва у којој су постали белодани резултати примене нових медијских закона, који представљају формално-правни оквир функционисања медијског система Србије. Реч је о: *Закону о јавном информисању и медијима*, *Закону о електронским медијима* и *Закону о јавни медијским сервисима*¹, усвојеним у Народној скупштини Републике Србије крајем лета 2014. Њима је омогућен други покушај реформе медијског система у складу са „европским стандардима”. Као и први, изведен у периоду од 2002. до 2012. године, неславно је завршен. Првенствено из угла остваривања основног циља обе реформе: стварања слободне и демократске јавне сфере у медијском ком-

---

* nettler@ptt.rs

** Рад је реализован у оквиру истражвачког пројекта МПНТР бр. 47004.

плексу, пропусне за различите мњеске струје које одсликавају сложеност структуре српског друштва у погледу јавног артикулисања интереса свих релевантних друштвених група, слојева и класа.

Све што се дешавало у протеклој години указује да је медијски систем, овим другим покушајем реформисања, деконструисан до нивоа његове потпуне инструментализације од два најважнија агенса медијског система у чврстој олигархијских спрези – владајућих политичких субјеката и интересних група капитала. Тврдњу је могуће аргументовати емпиријским чињеницама у сваком динамичком аспект функционисања медијског система.

Од лошег ка горем

Први циљ реформе био је приватизација медијских организација у јавном власништу на либералном постулату теорије и праксе разумевања односа државе и медијских организација – нема слободе јавног комуницирања посредованог масовним медијима ако су оне својински и финансијски под контролом државе.

Својинско развлашћивање државе извршено је (види: Милетић, 2015) тако што су медијске организације у највећем броју продате приватним власницима (33); у нешто мањем обиму погашене јер нису имале куп(а)ца (28); и у најмањем броју (12) тако што су власници, решењем о преносу капитала, постали запослени у њима¹.

Међутим, каквом-таквом приватизацијом медијских организација, држава није себе и финасијски развластила, јер је уведен модел њиховог тзв. пројектног суфинансирања. Реч је о законској обавези да се на свим нивоима организовања државе у Србији, од Републике до локалних самоуправа, расписују конкурси током сваке календарске године ради финасирања пројекта који подстичу производњу медијских садржаја од јавног интереса.²

Тиме је директна власничка контрола замењена индиректном финансијском контролом медијских организација у приватном власништву. Наиме, број медијских организација у Србији, националног, покрајинског и локалног значаја далеко надмашује потенцијале медијског тржишта, односно могућег броја оглашивача који могу да обезбеде њихов опстанак у медијском систему као, уосталом, и стварне потребе грађана да буду истинито, објективно, правовремено и потпуно информисани о свим питањима преображеним у проблем од јавног интереса.³ Будући да на медијском тржишту нема новца не само за

---

¹ Према подацима објављеним на сајту Удружења новинара Србије: <http://www.uns.org.rs/sr/desk/Privatizacija.html>; приступљено 27.12.2016.

² Чланови 17 – 26. Закона о јавном информисању у медијима, „Службени гласник РС”, бр. 83/2014.

³ У Регистру медија Агенције за привредне регистре на крају 2016. године било је уписано: 826 дневних и периодичних новина, 297 радио-програма, 190 телевизијских програма, 272 интернет портала, 36 уређивачки обликованих интернет страница, као и 23 сервиса новинских агенција. (<http://uns.org.rs/desk/UNS-news/43286/u-srbiji-400-medija-vise-nego-prosle-godine.html>; приступљено 29.12.2016.)

успешно функционисање, него и опстанак свих постојећих медијских организација у приватном власништву⁴, буџетска средства, која се добијају за суфинансирање пројеката, и даље су остала сламка спаса за све њих и најважнији механизам којим држава, односно политички субјекти на власти, финансијски контролишу уређивачке политике приватних и приватизованих медијских организација, јер „сиромашно медијско тржиште и све тањи буџети за оглашавање додатно су усмерили медије ка буџетском финансирању” (Јакоби, ур. 2016: 5). То чине на два начина: опредељивањем величине средстава у буџетима за суфинансирање пројеката од јавног интереса и волонтерским одлукама којим ће медијским организација бити додељена средства. У првом случају, буџетска средства се планирају у знатно мањем обиму од броја медијских организација које их очекују или се, чак, и не предвиђају у буџетским расходима. Али, и када су предвиђена, у другом случају она одлазе у медијске организације одлуком руководиоца државног органа који је расписао конкурс, државног функционера, чиновника који је под директном политичком контролом скупштинске већине. Истина, на предлог стручне комисије, коју предвиђа *Закон о јавном информисању и медијима* али, осим тога што се такве комисије, у највећем броју, формирају по мери скупштинске већине, чак и када је обезбеђена њихова компетентност, последњу реч има државни орган.

Када је реч о средствима која се планирају у буџетима, она су по правилу испод, не очекивања, него потреба медијских организација да њима допуне приходе остварене на тржишту. Захтев Удружења новинара Србије да у буџетима буде опредељено минимално два одсто средстава остао је само то – захтев. Нити на једном нивоу државног организовања, од Републике до сваке појединачне општине она не износе више од један одсто.

Мада процентуално недовољна, средства опредељена у буџетима нису мала у апсолутном износу, посебно када се њима фаворизују одређене медијске организације. Последњи пример је конкурс за пројектно суфинансирање у Београду, који се може узети као својеврсна студија случаја која омогућава повезивање теоријских концепата и емпиријских чињеница, будући да студије случаја „пружају прилику за повезивање факата и концепата, стварности и хипотеза” (Wieviorka, 1992: 160). Тим пре што је конкурс у главном граду, поређен са бројним мањим и малим локалним самоуправама, под будним оком јавности, потпуно видљив, као и његови резултати објављени у децембру 2016. године. А резултати су такви да је Удружење новинара Србије реаговало саопштењем „Град Београд потпуно обесмислио медијски конкурс”, тврдећи да: „Уместо да овим конкурсом заштите и унапреде јавни интерес у јавном информисању, београдске власти шаљу поруку да се плаше слободног извештавања у интересу свих грађана”⁵. У вези са претходним запажњима о члановима стручне комисије и надлежним функционерима за реализацију конкурса, значајно је напоменути да у овој комисији, коју је именovala директорка град-

⁴ Од 2008. до 2014. године средства која су уложена у оглашавање смањена су за четвртину, са 206 на 156 милиона евра (Јакоби, ур. 2016: 6)

⁵ <http://uns.org.rs/saopstenja/43122/uns-grad-beograd-ponovo-obesmislio-medijski-konkurs.html>; приступљено 27.12.2016.

ске информативне службе, нису били представници репрезентативних новинарских удружења (УНС и НУНС).

Други илустративан пример је Јагодина. Конкурс за 2015. годину није ни расписан, а у 2016. години конкурс није био у складу са прописима јер је право учешћа било ограничено само на медије који су располагали техничким и кадровским капацитетима на територији Града Јагодине. Ипак, било је 11 пријава, али је сав новац – 7, 2 милиона, добила једна медијска организација – РТВ Коперникус Јагодина. Реч је о приватизованом Јавном предузећу „Нови пут” (регионални радио-програм и недељне новине и општински телевизијски програм), за које је Скупштина општине Јагодина до краја 2014. године издвајала 50 милиона динара, а онда је у приватизацији ово предузеће, са 80% мање запослених, постало власништво и део медијске компаније „Коперникус” (*KCN – Kopernikus Cable Network*) из Ниша.⁶

На тај начин, егзистенцијалном финасијском зависношћу од буџетских, дакле средстава из јавних прихода, њиховим (не)давањем контролишу се готово све приватне и приватизоване медијске организације у Србији локалног, регионалног, покрајинског и републичког значаја, независно од тога да ли је реч о новинским, радијским и телевизијским предузећима или информативним агенцијама и „издавачима медија” у електронском формату коришћењем интернета.

Од горег ка још горем

Остварена дерегулација, сведена искључиво на власничко, не и финансијско развлашћивање државе, није, међутим, захватила мањи али много значајнији део медијског комплекса, који има највећи утицај на грађане у улози припадника масовне пубlike, анонимних рецепијената медијских садржаја.

Реч је о Радио-телевизији Србије, Радио-телевизији Војводине, „Политици” АД, „Политици новине и магазини”, Компанији „Новости” и, на специфичан начин, информативној агенцији ТАНЈУГ.

Замишљене као јавни медијски сервиси „у служби грађана”, сада већ давне 2002. године, са доношењем *Закона о радиодифузији*, Радио-телевизија Србије и Радио-телевизија Војводине то никада нису постале, независно од свакодневне самопромоције слоганима који су, често, били импрегнирани интенцијама усклађеним са интересима владајућих политичких субјеката (види: Милетић, 2014а).

*Законом о јавним медијским сервисима*⁷ предвиђено је, наиме, да се ове две медијске организације финансирају из таксе коју плаћају физичка и правна лица, „корисници мерила електричне енергије”, која не може бити већа од 500 динара. Такса као основни извор финансирања требало је да буде уведена 1.

---

⁶ <http://www.sinos.rs/srpski/vesti/2/2016/05/02/2516/izvestaj-o-projektnom-sufinansiranju-medijskih-sadrzaja-od-javnog-znacaja-u-srbiji.html>; приступљено 27.12.2016.

⁷ „Службени гласник РС”, бр. 83/2014.

јанура 2016. године, што је и учињено, али у износу од 150 динара. Додатана средства у износу од 4 милијарде динара (3,1 за РТС и 0,9 за РТВ) обезбеђена су у републичком буџету, са образложењем да су грађани, привреда и друштво у целини у незавидном материјалном положају, а од овог хибридног решења и истог износа није се одустало ни у текућој 2017. и идућој 2018. години, изменама поменутог закона на самом измаку 2016⁸. Дакле, држава није себе финансијски развластала ни у случају „јавних медијских сервиса” и тако је и њих задржала под контролом владајућих политичких субјеката, што свака квантитативна и квалитативна анализа њихове заступљености у информативно-политичким емисијама показује и доказује.⁹ Проблем је у томе што директна финансијска зависност РТС и РТВ од средства из државног буџета ове две медијске организације делегитимише, и у формалном и у суштинском смислу, као јавне сервисе „у служби грађана”.

Додатни механизми (ин)директне контроле јесу Управни одбор и Програмски савет РТС-а, као и Савет Регулаторног тела за електронске медије. Наиме, РТС је завршио прошлу годину са непотпуним Управним одбором, уместо 9 било је само 7 чланова. Управни одбор треба да изабере, по новом *Закону о јавним медијским сервисима*, 15 нових чланова Програмског савета, јер је претходном од 19 чланова одавно истекао мандат. Ништа се, међутим, не може урадити с обзиром да је и Савет Регулатора током 2016. радио без трећине од 9 чланова, а годину је, такође, завршио у непотпуном саставу и без – председника. Само на први поглед реч је процедуралним техникалијама. Суштински, у току је процес прекомпоновања Савета Регулатора, који ће редефинисати Управни одбор РТС а овај, по слову новог закона, изабрати 15 нових чланова Програмског савета међу 30 кандидата, такође одавно предложених у Скупштини Србије. Дакле, национални јавни медијски сервис треба увести у ред медијских организација чију је агенду медијских садржаја – личности, догађаја, појава, норми и вредносних оријентација (McCombs & Shaw, 1972: 159-172) – у најважнијим информативним емисијама могуће унапред, барем „минут-два” раније, претпоставити.

И најзначајније новинске компаније још су потпуно зависне од политичких фактора, како у погледу текућег пословања, тако и погледу могућег коначног решења њихове судбине у медијском систему Србије.

Акционарско друштво „Политика” је у већинском власништву државе и организација које је основала. Таква „Политика” АД је власник једне половине „Политике новина и магазина”, док се власник друге половине, у мутним тран-

⁸ „Радио-телевизија Србије и Радио-телевизија Војводине финансираће се у наредне две године и из државног буџета и од таксе од 150 динара, утврђено је изменама закона које је данас усвојила Скупштина Србије. (...) За финансирање јавних медијских сервиса предвиђено је годишње четири милијарде динара.” (<http://www.blic.rs/vesti/drustvo/tv-pretplata-i-naredne-dve-godine-150-dinara/kp7ztss>; приступљено 28.12.2016.)

⁹ Види: Валић Недељковић, Дубравка – *Јавни сервиси (ни)су у служби грађана* (<http://www.novinarska-skola.org.rs/sr/wp-content/uploads/2015/10/JAVNI-SERVISI-NISU-U-SLU%C5%BDBI-GRA%C4%90ANA.pdf>; приступљено 28.12.2016.)

сакцијама од 2012. године, после повлачења немачког ВАЦ-а – изгубио или „изгубио”. Било како било, „најстарије дневне новине на Балкану” – „Политика”, остале су под чврстом контролом политике, са потпуном неизвесношћу када ће бити решен проблем њиховог својинског титулара.¹⁰

Слична ситуација је и у Компанији „Новости”. Овде је структура власништва јаснија – трећина „Новости” је у власништву државе, а две трећине припадају фирмама једног од најекспониранијих представника већ уобличене капиталистичке класе у Србији коме је, међутим, у сталном прекомпоновању олигархијске спреге политике и интересних група капитала онемогућено да располаже „својим” власништвом, па у том медијском интересном органе управљања, тиме и менаџерски и уредничке тимове контролишу владајући политички субјекти.¹¹

Како? Новцем из буџета видљивим државним оглашавањем и „невидљивим” парам оглашивача блиских власти, што је услов опстанка и „Политике” и „Вечерњих новости” на тржишту дневних новина у Србији, које се мери једва половином милиона продатих примерка свих дневника, међу којима су најтиражнији таблоиди.

Посебан случај у последњем покушају реформе медијског система Србије је преставља информативна агенција ТАНЈУГ. Стратешко опредељење власти да коначно медијски систем уподоби „европским вредностима”, а то значи да од почетка 2016. године све медијске организације, осим РТС и РТВ, буду у приватном власништву, резултирало је у случају ТАНЈУГ-а опсенарском статусом – не постоји али функционише. Ова агенција формално је одлуком Владе укинута 31. октобра 2015. године на основу Закона о јавном информисању и медијима. Међутим, није избрисана из регистра АПР и до данас емитује своје информативне сервисе. Ако се зна да је пре укидања шездесет одсто прихода

¹⁰ „Политику” АД Влада Србије је прогласила предузећем од стратешког значаја које ће бити приватизовано изван оквира Закона о јавном информисању и медијима. Реч је о компанији у мешовитом власништву. Највећи акционари су Република Србија, Акционарски фонд, ЕПС, ПИО фонд Републике Србије, Комерцијална банка, АИК банка, итд. У поседу малих акционара се налази нешто више од 20% власништва, тако да је ова компанија, практично, под државном контролом. Године 2002. ова компанија основала је са немачким ВАЦ-ом (WAZ – Westdeutsche Allgemeine Zeitung) нову – „Политика новине и магазини”, која објављује дневне новине „Политику” и „Спортски журнал”, са структуром власништва пола-пола. Међутим, деценију касније ВАЦ продаје, данас се испоставља, не зна се коме свој удео, тако да приватизација „Политике” АД, као предузећа од стратешког значаја за Србију, подразумева претходно разрешење енигме – ко је другу власник компаније „Политика новине и ма газини”? До тада ће и „Политика” АД (непосредно) и „Политика новине и магазини” (посредно) бити под контролом државе. (Милетић, 2015: 319-320)

¹¹ Две трећине власништва је у рукама приватног капитала (две аустријске компаније – *Trimax investments* /24,99 одсто/ и *Ardos holding* /24,90 одсто/, и једне кипарске компаније – *Karamat* /12,55 одсто/21), а преостала трећина припада држави (30 одсто Република Србија, 7 одсто Фонд ПИО). Но, због тога што приватни власник није искористио право прече куповине, „Новости” (укључујући дневник „Вечерње новости” и све периодичне новине које ова компанија објављује) стављене су под пуну контролу државе односно владајућих политичких субјеката, који имају већину у органу управљања. Од јуна 2011. године, наиме, Влада Србије управља „Новостима”, именујући петочлани Надзорни одбор, који поставља генералног директора и главног и одговорног уредника и, индиректно, утиче на формирање менаџерског и уредничког тима. (Исто: 320)

добила уз републичког буџета, поставља се питање како, са преполовљеним бројем запослених, успева да се одржи на медијском тржишту, са конкуренцијом две подједнако велике агенције у приватном власништву (Бета и ФоНет). Бројна објашњења не могу потиснути у страну логичну претпоставку да су за функционисање ТАНЈУГ-а успостављени механизми финансирања које контролише држава, прецизније – владајући политички субјекти.

Од још горег ка најгорем

Претходна скица актуелних промена у медијском систему Србије представља само премису за расправу о слободи јавног комуницирања, посредовањом масовним медијима. Наиме, од последњих избора стално је у фокусу расправе стручњака и интересовања грађана питање – да ли у Србији има или нема цензуре? Или другачије, да ли новокомпоновани медијски систем омогућава функционисање демократске јавности као „четврте власти” у друштву или је тако деконструисан да спречава макар и мале оазе за слободно изражавање мишљења које није у складу са хегемонском неолибералистичком идеологијом, која је у Србији то постала после 5. октобра 2000. године?

Одмах треба рећи, у узаврелим расправама о (не)постојању цензуре у Србији по правилу се појму „цензура” придаје подразумевајуће значење. Теоријски најсведеније одређење цензуре јесте да је она институционално и/или ванинституционално спречавање и ограничавање слободе јавног комуницирања.

Али, као и већина друштвених појава и цензура је друштвено-историјски условљена и има три основна облика.

За први, класичну цензуру, у оба њена појавна вида – превентивна/претходна и суспензивна/накнадна цензура – у највећем броју савремених држава, па и у Србији, може се тврдити да је реликт прошлости и да се као механизам контроле јавног комуницирања примењује још само у тоталитарним државама, које функционисају као партијско-монистичке, теократско-фундаменталистичке или диктаторско-милитаристичке. Истина, и у тзв. демократским друштвима постоје и функционисају неки рецидиви суспензивне/накнадне цензуре, законски нормиране у ванредним овлашћењима државе у истим таквим, ванредним друштвеним околностима или ради спречавања рушења уставног поретка, оружаних побуна и изазивања мржње и подстицања насиља према одређеним друштвеним групама.

Међутим, „Улазимо (ушли смо – примедба аутора) у ново доба политичке цензуре, доба демократског Левијатана, у којем кључне сегменте живота структуришу неодговорне политичке установе (...)”. (Кин, 1995: 74), што имплицира да је у савремености класична цензура замењена бројиним видовима индиректне цензуре и њеном специфичним варијацијом – самоцензуром.

Индиректна цензура, која се последњих година све учесталије метафорички назива „меком цензуром”, и самоцензура јесу начини ограничавања слободе јавног комуницирања и у данашњој Србији.

Три најдоминантнија вида индиректне цензуре, који после доношења нових медијских закона постају све делотворнији, јесу: организовано лагање, политички контролисано оглашавање и корпоративистичко структурирање медијског комплекса.

Организовано лагање остварује се у континуитету процеса пи-ара у којима су се стручњаци за производњу публицитета, тзв. пи-ар мејкери, изместили из позиције спољашњих фактора утицаја на продукцију медијских организација у позицију професионалних комуникатора који раде у тим истим медијским организацијама, али не као медијатори између „света живљења” и грађана, него као агенти својих олигархијски спрегнутих политичких и капиталистичких мецена. У последње две године, осим ретких изузетака, информативни садржаји у дневним и периодичним новинама, радијским и телевизијским програмима, интернет-порталима, свим техникама медијске манипулације (Пакард, 1992; Бретон, 2000), створили су и непрестано је развијају, у теоријски оивиченом концептуалном оквиру тзв. сторителинга (Салмон, 2010), причу о већ започетој бољој будућности Србије, разуме се и свих њених грађана. Дисонантни гласови који се могу чути, првенствено коришћењем интрнетом посредованих друштвених мрежа, затрпавају се постовима и твитовима армије организованих ботова. Може се дозволити постојање малобројних медијских организација чија уређивачка политика није у складу са сижеом „причам ти причу” о бољој будућности, јер није могуће зауздати демократски потенцијал интернета у погледу индивидуалног и групног приступа новом медију, али не сме бити заустављена у Србији већ изведена разградња позиције неутралног професионалног комуникатора и његовог преображаја у електронског агитатора, са дефинисаном хијерархијом – од пи-ар официра до пи-ар редова.

Узрок те разградње, који је у темељу новоуспостављеног, деконструисаног медијског система Србије, јесте зависности највећег дела друштва, тиме и запослених у медијским организацијама, од прихода које, у крајњој инстанци, из цепова грађана алоцирају политички субјекти на власти.

Видљиво то чине тзв. државним оглашавањем под маском информисања грађана о раду државних органа, организација и агенција; затим, већ објашњеном пројектним суфинансирањем изабраних медијских организација у приватном власништву; као и непрестаним одлагањем решавања формално-правног, материјалног и професионалног статуса најутицајнијих медијских организација.

Невидљиво, корпоративистичким механизмима спрезања политичких (државних и страначких), привредних и цивилних друштвених субјекта у интересни сплет који је услов, најпре очувања стечене друштвене позиције, а затим и доминације јавном сфером. „Корпоративистичке процедуре (...) су се развиле иза застора поверљивости и ванзаконитости. Иако представљају трајна обележја политичког пејзажа, ти поступци се ретко стављају у законску форму и обично не подлежу обавези да одговарају пред јавношћу. Они сачињавају један облик владавине 'под окриљем ноћи'. Корпоративистичке процедуре

нису дужне да јавно открију, објасне и оправдају своје активности. Доносиоци одлука нису ни под каквом обавезом *ex ante* да обаве широке консултације о распону могућих избора који се нуде. Не подлежу ни обавезама *post hoc*, на пример, да јавно оправдају било структуру својих расхода, било степен успешности, односно неуспешности у постизању циљева које су сами поставили.” (Исто: 83)

У таквим условима буја трећи облик цензуре – самоцензура. Она је неизбежна у свим временима и у свим социјалним заједницама, али је њен интензитет зависна варијабла од целине друштвеног контекста. Бројни су друштвени разлози самоцензуре, али најважнији међу њима јесу хегемонистичка идеологија у одређеном друштву, политички, економски и медијски систем, облици власништва и начини контроле медијских организација, као и унутрашњи хијерархијски односи у медијским организацијама. Ментално-психички разлози наглашено су индивидуализовани, али су увек, у мањој или већој мери, повезани са социјалним узроцима самоцензуре. У мотивационом смислу могу бити проактивни и реактивни. Први се изражавају жељом за достизањем или очувањем одређеног друштвеног статуса (нпр. радно место, зарада, привилегије, итд.), а други страхом за материјалну или, чак, физичку егзистенцију професионалних комуникатора (Милетић и Милетић, 2012: 297).

У сплету ових узрока, које треба илустровати чињеницом да је просечна зарада стално запослених новинара у Србији¹² у 2016. години била испод републичког просека и износила 300 евра, јасно је да су побројани индиректни видови цензуре и самоцензура у српском „демократском Левијатану” најзначајнији ограничавајући фактори слободе јавног комуницирања и конституисања релативно независне и релативно аутентичне јавности.

¹² „Постоји ли ико ко макар и приближно зна колико новинара заиста постоји и ради у Србији? Колико њих има 'сигуран' посао у неком од медија? Колике су им плате и хонорари? Колико радно време? И прековремени рад? Имају ли право на слободне дане и плаћени годишњи одмор? Да ли су социјално осигурани? Колико њих је последњих година или месеци изгубило посао због текстова и прилога што су их написали или објавили. Колико их је 'протерано' из новинарства у неке професије потпуно супротне новинарству? Зашто безмало 90 одсто студената журнализма у Србији као свој 'идеални' посао сања о ПР положајима, професији која је антипод оном што представља професионално и друштвено одговорно новинарство? Зашто је положај новинарске професије данас на једној од вероватно најнижих лествица угледа у српском друштву и да ли су за то криви само новинари појединци или подједнако – ако не и више – њихови уредници, познати и непознати власници медија и, наравно, сви они политички господари наших живота и и судбина? Како објаснити готово потпуно одсуство солидарности међу новинарима; да ли је то својеврсни 'синдром Ивана Ивановича'? Како то да сви поменути понижавајући услови и реалности живота и 'рада' новинара у Србији нису досад резултирали ниједним штрајком новинара, генералним или неким мање широким? Да ли само зато што постојеће, огромно али прилично аморфно, незадовољство новинара нема ко да каналише и фокусира? И, коначно, да ли је све ово последица општег стања у друштву, не само у Србији и не само у региону, и потпуног неразумевања улоге медија и новинара у њему?” (*Од новинара до надничара. Прекаризација рада и живота*; стр 49;

<http://sindikalizam.org/wp-content/uploads/2014/09/Od-novinara-do-nadnicara.-Prekarni-rad-i-zivotl.pdf>, приступљено 31. 12. 2016).

И поново – све из почетка

Ако би се претходна запажања и тврдње у овом тексту узеле као недо-вољно утемељени, што је у епистемолошком смислу крајње легитимно, поста-вља се питање: зашто се из надлежног министарства најављује доношење нове медијске стратегије?¹³ Реализација претходне, на почетку текста поменути-м усвајањем сета медијских закона, требало је да резултира јасно профилисаним медијским системом који ће као станиште демократске јавности успешно фун-кционисати у барем једном десетлећу. Међутим, сва је прилика, а то показују сви поступци јавних (и тајних) власти у минулих 16 година од када је Србија постала „демократска земља” која тежи успостављању „европских вредности”, да је једина стратегија била и остала – стална деконструкција медијског систе-ма. У том периоду могуће је препознати правило – законски се дефинишу пра-вила (нормативни оквир медијског система) чија се примена, најпре одлаже, а затим највећим делом напушта. Последица је да медијски систем Србије није могуће сврстати ни у један од четири теоријски препозната типа медијских система: партијско-државни, тржишни, тржишно-етатистички или друштвено-цивилни (види Милетић: 2014). Медијски систем какав је у пракси успостав-љен током 2015/16. године представља својеврсни друштвени бастард, непрес-тано мењајући хибрид различитих решења из сва четири типа медијских сис-тема, чија је динамика у функцији остваривања само једног циља – очување новоуспостављених класних односа у Србији, преко политичких субјекта који свој долазак и опстанак на власти плаћају домаћем и страном капиталу кон-тролом јавне сфере у којој нема и не може бити места за осиромашене грађане. Он су за дуже време осуђени на позицију наркотизованих анонимних реципи-јента мас-медијских садржаја, а када (ако могу) приступају новом медију – интернету, стварају фејсбуксовске организације себи сличних виртуелних пер-соналности или твитерашких аватара који потенцијални друштвени активизам исцрпљују коментаришући, под псеудонимима, питања која им се намећу као проблеми од јавног интереса.

Литература:

1. Breton, Filip (2000): *Izmanipulisana reč*, Klio, Beograd.
2. *Zakon o javnom informisanju i medijima*, „Službeni glasnik RS”, br. 83/2014, Beograd.
3. *Zakon o elektronskim medijima*, „Službeni glasnik RS”, br. 83/2014, Beograd.
4. *Zakon o javnim medijskim servisima*, „Službeni glasnik RS”, br. 83/2014, Beograd.
5. Wiewiorka, Michel (1992): Case studies: History or sociology?; in Ragin, C. C. & Becker, H. S. *What is a case? Exploring the foundations of social inquiry*, New York: Cambridge University Press, pp. 159-172.
6. Jakobi, Tanja ur. (2016): *Meka cenzura*, Balkanska istraživačka mreža, Beograd.

---

¹³ Нови министар културе и информисања Србије Владан Вукосављевић најавио је (...) као и рад на нацрту нове стратегије медијске политике до краја године, наводећи да предстоји „деликатан посао, али се нико не плаши тог задатка”.
(<http://www.kultura.gov.rs/lat/mediji/prioriteti-ministarstva-kulture>; приступљено 31. 12. 2016)

7. Kin, Džon (1995): *Mediji i demokratija*, Filip Višnjić, Beograd.
8. McCombs, E. Maxwell & Shaw, L. Donald (1972): The Agenda-Setting Function of Mass Media, *Public Opinion Quarterly*, 36 (Summer), pp. 176-187.
9. Miletić, Mirko (2015): Privatizacija medijskih organizacija u javnom vlasništvu u Srbiji, *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije „Komunikacije, mediji, kultura”*, br. 7. Univerzitet „Džon Nezbit”, Beograd, str. 305-326.
10. Miletić, Mirko (2014): *Struktura i dinamika medijskog sistema Srbije*, Jasen, Beograd.
11. Miletić, Mirko (2014a): Medijski javni servisi u Srbiji, *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije „Komunikacije, mediji, kultura”*, br. 6. Univerzitet „Džon Nezbit”, Beograd, str. 289-316.
12. Miletić, Mirko i Miletić, Nevena (2012): *Komunikološki leksikon*, Megatrend univerzitet, Beograd.
13. Pakard, Vens (1994): *Skriveni ubeđivači*, Grmeč/Privredni pregled, Beograd.
14. Salmon, Kristijan (2010): *Storytelling ili pričam ti priču*, Klio, Beograd.

DECONSTRUCTION MEDIA SYSTEM IN SERBIA

Summary: The author has analyzed the functioning of the media system in Serbia during 2016th which is based on the use of new media laws. The analysis included the effects of privatization of media organizations in public ownership, practice and implications of co-financing of privatized and private media organizations with budgetary resources, the functioning of the public media services and media organizations whose ownership status has not been resolved. In the framework of the presented empirical indicators it was concluded that the media system is deconstructed to its complete instrumentalization of oligarchic political entities coupled with the interest groups of capital. Control mechanisms are based on indirect forms of censorship and self-censorship, forms of control of public communication which prevent the establishment of a democratic public sphere in Serbia. The final result is the domination of hegemonic neo-liberal ideology in media contents.

Key words: media system, media laws, media organizations, public interest, project co-financing, censorship, public sphere, deconstruction.

ВЛАДИМИР БАРОВИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 316.774(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 26.01.2017
Одобрен: 19.02.2017
Страна: 251-265

ИЗВЕШТАВАЊЕ ЕЛЕКТРОНСКИХ МЕДИЈА СА ПОПЛАВА КАО ПРОФЕСИОНАЛНИ И КРИЗНИ ИЗАЗОВ 21. ВЕКА

Сажетак: У раду се анализира више елемената који су важни за истинито, правовремено и објективно медијско извештавање са поплава. Посебно се разматра припрема новинара електронских медија за извештавање, као и извори из којих се информше о тој кризној ситуацији. Оцењују се најбољи модели медијског извештавања са поплава као кризних ситуација високог ризика. Посебно се анализира систем обједињеног деска који је важан модел медијског рада када се догоде велике поплаве које могу да нанесу штету земљама у региону. У раду је оцењен значај грађанског новинарства у тој кризној ситуацији, а изнета је и студија случаја у којој се даје пример неетичког рада појединих медија у време поплава (студија случаја „Дамбо“). У закључном делу се констатује да ће у скорој будућности телевизија бити пред великим изазовима да на правовремен и ефикасан начин извештава о разним кризама укључујући и поплаве.

Кључне речи: медији, телевизија, поплаве, кризе, новинарство, извештавање, етика, деск

Увод

У пролеће 2014. године (тачније средином маја месеца), нашу земљу је погодила озбиљна кризна ситуација-поплава, која је настала услед невремена које је донело обилне вишедневне падавине. Иако је било оцена да се радило о падавинама које су незабележене у последњих стотину година, треба истаћи да је систем одбране од ванредних ситуација у значајној мери заказао, да није било ваљане и правовремене организације, субординације, ни координације разних нивоа власти. Један од основних разлога тако интензивних поплава било је изливање мањих река, и потока који су услед јаких падавина проузроковали поплаве. Проблем је садржан и у чињеници да локалне самоуправе

---

* barovic@ff.uns.ac.rs

(општинске власти) нису улагале ни приближно довољно средстава да се очисте канали од смећа и отпада који мештани бацају у водотокове, није одржавана инфраструктура а локални и градски штабови за реаговање у ванредним ситуацијама нису имали обучено људство и нису увек реаговали у складу са процедурама. При том треба истаћи да су поплаве убрајају у кризне ситуације високог ризика, о чему имамо значајна сведочанства из ближе прошлости (Баровић, 2012: 53).

Поплаве су биле веома опасне како због изгубљених људских живота (процењује се да се директно удавило 23 лица док је 57 особа на разне начине изгубило животе) и да је проузрокована велика материјална штета¹. Највећу штету на подручју државе имале су територије општина: Обреновац, Шабац, Лозница, Лазаревац, Богатић, Мали Зворник, Костолац, Сремска Митровица. Комуникација између општинских и виших органа власти са медијима била је неадекватно организована што је значајан пропуст у управљању том кризом. „Политика односа с јавношћу се не може интуитивно развијати, посебно не у кризним ситуацијама, које су све чешће у свим сферама људског дјеловања а у политици као професији савременог друштва посебно“ (Зубер, 2012: 22). Наведена кризна ситуација затекла је неспремне не само стручне службе и институције које треба да брину о безбедности грађана, већ и саме медије, који се посебно у првом делу кризе нису најбоље снашли. У извештавању електронских медија било је доста пропуста, изношене су нетачне информације, било је примера кршења новинарске етике, и изношења полуинформација које су плаширане у етар. Због наведених пропуста новинара електронских медија (као и штампаних), веома битно је истаћи да је новинарима неопходна едукација, када извештавају са поплава као озбиљних примера кризних ситуација, које неизоставно можемо очекивати и у ближој будућности.

Извештавање електронских медија са поплава

Када анализирамо припрему за извештавање са поплава на првом месту треба истаћи чињеницу да извештач/новинар, нема пуно времена да се припреми за рад, јер информација о поплавама често долази изненада. Није редак случај да се извештач у веома кратком року шаље на терен и да је зато психолошки моменат веома битан. На извештавање са поплава потребно је слати новинара који добро познаје свој посао, по могућству има искуства са исте или сличне кризне ситуације и у скорије време није имао одређених личних тј. породичних проблема (смрт блиског члана породице, развод, проблеми са болестима зависности, алкохолизмом, депресија и сл.). „Када новинар добије информацију да одлази на задатак као што је извештавање са поплава, треба да обави неке од радњи које једним именитељем можемо одредити као припрему. Први елемент подразумева професионалну припрему која се састоји од: лоци-

---

¹ Извор: Данас, 09.07.2014. Податак је доступан на адреси:
http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/u_poplavama_poginulo_57_ljudi.55.html?news_id=285177

рања подручја са ког се извештава, прикупљање информација (РХМЗ, разговор са новинарима, агенцијске вести, интернет), одређивање екипе, утврђивање система рада“ (Баровић, 2012: 56-57).

Најважнији елемент у извештавању са поплава је одређивање најбоље локације за извештавање, под условом да телевизијска екипа може доћи до најугроженије локације. Потребно је проценити да ли је сувоземним путем могуће доћи до локације или је потребно ангажовати пловила и сл, уз напомену да је тада **потребно посебно пажљиво транспортовати мобилну технику** (ранац за линк укључења, камеру или камере, акумулаторске батерије и сл.). Ако је поплава већих размера и под водом је широка територија, веома је препоручљиво понети залихе воде и хране, али и додатне резервне батерије за мобилне телефоне и камере, јер често се из безбедносних разлога на поплављеном подручју искључује струја.

Фотографија 1: *Транспорт медијске екипе преко воде*
(Извор: фотографија В.Баровића)

Радијски новинари поступају по истој методологији, али је њима због природе посла потребно мање опреме и технике да би квалитетно реализовали извештавање за свој медиј (Пралица, 2009:23). Од кључне важности је посебно за новинаре који раде на телевизији, одабрати квалитетну медијску екипу која иде на терен, јер тај медиј поседује најзахтевнију технику за реализацију и производњу програма. У припремне радње улази и одређивање система рада које се састоји од договора са шефом деска и уредништвом: који ће бити пројектовани темпо укључења у информативне емисије, да ли ће бити коришћен

систем обједињеног деска и сл. Новинарски жанрови такође се оквирно могу договорити али они су углавном условљени стањем на терену, линк укључењима, темпом рада. У почетку кризне ситуације најчешће су линк укључења, вести и извештаји а како се криза продубљује или пак опада могу се очекивати интервјуи и интерпретативно – аналитички жанрови.

Када извештавамо са поплава, новинари електронских медија могу се информисати о тој кризној ситуацији из више извора:

1. штаба за ванредне ситуације,
2. друштвених мрежа,
3. колега који су већ на терену,
4. грађана који су угрожени,
5. осталих релевантних извора.

Друштвене мреже треба обавезно консултовати али је потребно имати одређену резерву ако се ради о подацима о великом броју погинулих и сличним информацијама који се пласирају, јер је у пракси било случајева да су наведени подаци били значајно преувеличани. Надлежни штабови за кризне ситуације најодговорнији су за стање на терену и давање правовремених и тачних података.

Фотографија 2: Снимање поплаве са воде коришћењем војног пловила
(Извор: фотографија В.Баровића)

Веома је важно обавити процену и по питању одређивања најбоље позиције за постављање мобилне технике, која се распоређује тако да има добар положај за извештавање. Ако се ради о возилу а не лакој мобилној техници, возило мора да се налази на земљишту које је суво и безбедно за брзо извлачење (да се не би догодило да се екипа изненада нађе у блату или окружена водом). У штабу за кризне ситуације у сарадњи са продуцентом, извештач треба да се договори о могућностима коришћења пловила Сектора за ванредне ситуације, полиције, војске, водопривредног предузећа и осталих учесника у одбрани од поплава у сврхе извештавања, јер снимци са места кризне ситуације су аутентичнији од оних са обале. За телевизију је веома важна могућност коришћења дрона или хеликоптера за снимање поплавлених подручја јер се тиме добија бољи преглед ситуације и виде се праве размере поплаве.

На поплавама је веома чест случај - недостатак електричне енергије тако да новинари треба да понесу квалитетне и отпорне компјутере који ће у таквим условима бити неопходни. „Познатији произвођачи увелико нуде „rugged“ варијанте за рад у екстремним условима, по ценама вишим за 40 – 70 процената од обичних. Ако су вам недоступни определите се за неку једноставну, поуздану машину – компјутерске игрице и компликована графика вам сигурно неће бити приоритет“ (Савић, 2005).

Након одређивања места за извештавање електронских медија, (телевизија за линк укључења бира статичну позицију), новинари свих медија одлучују који систем рада ће одабрати: појединачни рад, рад са више екипа, сменски рад или систем обједињеног деска. Појединачни рад је препоручљив за тв екипу или продукцију која поседује мањи буџет, што је посебно захтевно са аспекта телевизијске продукције која захтева ангажовање возила, технике, више медијских радника, камере, линк уређаја и сл. За радијског новинара појединачни рад је прихватљив јер се укључење у програм или слање фоно извештаја може обавити са терена, под условом да се ангажује обучен и енергичан извештач.

Рад са више екипа је захвалан јер се на терен са различитим задацима пошаље више извештача, што се може користити у свим врстама медија. Након теренског рада у једној монтажи обједињује се више извештаја или се склапа један извештај који обично потписује екипа извештача. Такав систем рада је пожељан јер се добијају свеобухватније информације, поплава се сагледа из више углов, екипе се мање умарају али је мана тог система што је релативно скуп и ретко која медијска кућа га може применити, посебно у време економске кризе, која потреса и најбогатије медије.

Сменски рад подразумева непрекидно покривање поплаве 24 сата уз формирање дежурних екипа које ће покривати терен у сменама од 6 или 8 сати. Такав систем рада је пожељан у електронским медијима када се информативне емисије емитују на сваких пола часа те је смена извештача неопходна. Сменски рад у праћењу поплава је важан јер водостај расте непрекидно и никада се не зна да ли ће током ноћи доћи до преливања круне насипа а дежурна екипа ће тај догађај брзо забележити ако буде на терену. У пракси се сменски

систем неретко користи али је за његову имплементацију потребан већи број извештача и квалитетан распоред који предвиђа сталну ротацију и правовремени одмор новинара.

Система обједињеног деска електронских медија и његова улога при извештавању са поплава

Медији који се баве информисањем као примарним послом, по правилу имају деск, а неки медији и обједињени радијски и телевизијски деск. Информативни садржаји електронских и штампаних медија припремају се у деску, који окупља групу уредника и новинара са циљем да анализирају, обрађују, дефинишу и пласирају информације у одређеним новинарским жанровима. Деск је нервни систем једне медијске куће, и од њега зависи шта ће бити пласирано као садржај неког листа или емисије у електронским медијима. Деск је у одређеној мери условљен системом редакција које по организацији могу бити: једнолинијске, штабске, вишелинијске и матрикс (Рус Мол; Загорац Кершер, 2005:239). Деск и редакције које се ангажују на кризним ситуацијама морају бити прилагођени раду у ванредним околностима, што практично значи да:

- морају имати систем сменског рада који покрива 24 часа;
- мења се програмска шема, информативне емисије се емитују чешће него у редовним приликама, по потреби и на 30 минута;
- имају на располагању мобилне екипе, дописнике;
- поседују мобилну технику, репортажна кола и линк уређаје;
- располажу значајним логистичким ресурсима;
- имају већа овлашћења по питању дужине трајања емисије или величине текста.

Наведене су специфичности које се везују за деск док ради у ванредним ситуацијама, али систем обједињеног деска који се може користити у озбиљним кризама-поплавама, подразумева више елемената. Тај модел је развијен за медијску међународну сарадњу, јер кризе а посебно поплаве не знају за границе, и модел не подразумева да је деск физички лоциран на једном месту, већ се брзом разменом података савременим онлајн технологијама може извршити умрежавање два, три или више постојећих дескова. То је систем виртуелног деска који се примењује у случају поплава већег обима које би угрозиле велико подручје.

То значи да се на пример у један виртуелни систем онлајн умреже деск у Новом Саду, Сегедину и Темишвару, са циљем да непрекидно размењују податке док се путем телевизијске размене шаљу монтирани извештаји или сиров материјал за визуелну компоненту извештаја. Такав модел деска увек може функционисати на једноставан начин, поуздано, али само ако су трасе, везе и линкови добро координирани и беспрекорно функционишу. Тиме се постиже брза и ефикасна размена информација на читавом угроженом подручју, посебно ако се ради о поплавама које својим интензитетом и географском распрострањеношћу угрожавају читав регион.

У ситуацији када криза ескалира, постоји низ важних података које треба пласирати: да ли расте водостај, има ли потребе за евакуацијом, има ли жртава, како напредује акција подизања бедема, какво је стање на терену? У таквим ситуацијама информативни програм се емитује на сваких 30 минута, а да би имали свеже податке укључују се сви центри обједињеног регионалног деска. Ако узмемо за модел трипартитну сарадњу у регионалним оквирима између Новог Сада, Сегедина и Темишвара, можемо констатовати да постоји више димензија координације система деска у време поплава. Језичка баријера се превазилази јер се ангажују новинари који познају језик, нпр. из Новог Сада се за Темишвар шаље извештај или се укључује извештач из румунске редакције јавног сервиса, или регионалног медија који емитује и на овом језику, што је предност вишејезичних медија; из Сегедина се укључује новинар српског програма мађарског јавног сервиса и сл. Посматрани систем у значајној мери функционише захваљујући трипартитној сарадњи која подразумева подједнако ангажовање извештача и техничких капацитета све три стране које сарађују у праћењу кризне ситуације.

Систем обједињеног деска подразумева ангажовање сва три виртуелна центра, а кружење информација може бити установљено по одређеном редоследу, што зависи пре свега од средишта кризне ситуације. Ако је хипотетичка поплава имала акутну фазу кризе у Мађарској, али прети и Румунији, односно Србији, тада је на траси обједињеног виртуелног деска прва тачка прослеђивања извештаја на мађарском језику, студио у Сегедину. Даље слање информација циркулише по систему приоритета које ће одредити шеф обједињеног деска, али према усаглашеним смерницама које подразумевају колективно одлучивање. Тај систем предвиђа одлучивање о глобалним смерницама рада док се мање битне оперативне одлуке могу доносити на нивоу деска.

Посматрана сарадња поред размене извештаја, снимака и сирових информација може подразумевати заједничке пројекте снимања угроженог региона из ваздуха, постављање заједничких репортажних кола, линк пунктова и слање мешовитих екипа на терен (у циљу прављења три извештаја, за свако говорно подручје по један). Такође је веома важно коришћење финансијски прихватљивих услуга спортских аеро клубова, војске или привредних капацитета за снимање кризне ситуације из ваздуха, што даје посебну аутентичност при финалном пласирању медијског производа (Коњхоцић, 2007:29).

У систему обједињеног деска веома значајну улогу може одиграти линк укључење, ако се ради о телевизији, јер се тиме најбрже шаљу подаци и видео снимци, а код конзумента информација ствара се позитиван утисак медијске иницијативе. Појавом нових могућности које пружа интернет, класични медији добили су прилику да се уклопе у нову технологију, што значи да осим класичних линк укључења можемо користити скајп укључења, могуће је укључити и грађанско новинарство ако је квалитет и етички стандард пласирањих снимака прихватљив за емитовање на телевизији/радију.

Могуће је снимати све поступке тима на терену, те путем камере и скајпа преносити слику у деск, што је изводљиво ако угрожено подручје има до-

вољну покривеност. Тиме ће шеф деска стећи увид у стање на терену и ефикасније донети одлуку да ли је потребно слање додатних екипа на терен или замена постојећих извештача новим. Телевизија је у значајној предности у кризним ситуацијама баш због те компоненте, над осталим медијима: „Телевизија је први медиј који је омогућио да гледалац може сликом и звуком пратити догађај истог тренутка када се он дешава“ (Раденковић, 2008:82).

За линк укључења потребна је савремена техничка опрема, а на терену од временских услова зависи да ли се опрема може користити у пуном капацитету током кризне ситуације. Постоји опасност од удара грома у линк уређај, и зато се одмах по уочавању почетка непогоде увлачи линк антена и нема могућности за даљи рад. Ако користимо предности интернет технологије, многобројни технолошки проблеми се могу превазићи и уз адекватне везе, комуникација се брже одвија уз мање финансијске издатке.

Систем обједињеног деска има велику одговорност за рад на терену, и стога се на основу његових препорука формирају језички мешовите медијске екипе, које по моделу морају испуњавати неколико важних предуслова за успешно медијско деловање. Први критеријум је мобилност, што значи да морају бити лако покретљиве и сви њихови чланови морају бити психо-физички здрави и добро кондиционирани, због великих просторних дистанци које екипа прелази. Следећи фактор који је важан у мешовитим саставима је предходно искуство, што значи да извештачи треба да познају кризну ситуацију са којом се сусрећу на терену. У циљу комуникације и присније сарадње битно је да знају језик осталих чланова екипе или енглески, чиме ће лакше и ефикасније сарађивати.

Уз све наведено неопходно је субординирано деловање и испомагање, које је посебно битно у кризним ситуацијама, када тимски рад долази од изражаја као битна претпоставка успешног извештавања. Осим тимског рада у процесу опште рационализације и смањења трошкова којем теже сви медији, могуће је да деск на терен пошаље заједничке екипе састављене од видео новинара (Бојд, 2012:521). Иако је та идеја у домену теорије кризног комуницирања прихватљива, сматрам да је за наше услове и систем рада трипартитног деска боља сарадња са класичним екипама. Кризне ситуације су специфичне по многим елементима и зато је већи број људи из безбедносних разлога прихватљивије решење.

Пример - Систем мешовите екипе покрајински јавни сервис применио је приликом извештавања са поплава на Дунаву и Тиси у пролеће 2006. године. Тада је на терен изашла екипа у којој су били извештачи из српске, мађарске, словачке и других редакција информативног програма уз добар одабир сниматеља који су имали предходно искуство рада у кризним ситуацијама. Сарадња на терену показале се као веома добра и квалитетна, а сви извештаји су емитовани уз слање више off-а на различитим језицима. Систем је добро функционисао, а при том је обједињени деск имао могућност размене информације и пласирања истих вести на више језика (Извор: Баровић Владимир, Борба са поплавама 2006. године, специјална емисија, производња РТВ, 2006).

Грађанско новинарство и поплаве

У раду медијских кућа, има тежњи да се искористе нове тенденције, да од грађана направе мобилне репортере и у тој намери од велике користи је интернет и камера са мобилног телефона. То значи да је разне кризне ситуације које сними грађани на терену, у виртуелном деску могуће примити и емитовати, ако постоји прихватљив технички квалитет, и поштују се етички стандарди. То је добар приступ рада у кризним ситуацијама, који омогућава да емитујемо снимке са више локација, јер неки од аматерских снимака може забележити занимљиве, понекада и кључне сцене одређених фаза поплаве (пуцање насипа, ширење пожара на куће, евакуацију насељеног места). Тај феномен који је већ присутан и увелико се примењује као грађанско новинарство, прилагођен одређеним етичким и медијским стандардима може се примењивати са успехом.

Постоји и негативни аспект посматраног проблема, односно ставови да медији не треба да охрабрују настојања грађана да забележе одређене делове кризне ситуације, и да то доставе медију. Понекад је тај поступак опасан и контрапродуктиван, јер рекламираном новчаном надокнадом коју поједини медији нуде, грађани се доводе у опасност да страдају. Аматери нису обучени и опремљени за рад у кризним ситуацијама и зато је сваки подстицај на снимање сензационалних сцена поплаве или неке друге кризе по сваку цену, не само непотребан, већ и у супротности са новинарском етиком. При том треба нагласити да се истовремено у тим приликама срзавају професионални стандарди што не смемо дозволити, посебно при раду у кризним ситуацијама. Када се пише о медијској етици у контексту поплава, посебно је занимљиво поменути случај „Џамбо“, који су директно креирали, те су тим пре и највише одговорни управо уредници и новинари.

Студија случаја „Џамбо“

Случај „Џамбо“ нису креирали новинари електронских медија већ таблоида, он је касније обилато експлатисан од стране телевизијских кућа. Природа таблоида је специфична и захтева посебан приступ тематици која се обрађује: „Жута штампа је у свакој земљи најтиражнија – зато је зову плејбојска штампа, јер плебс више воли да се опусти, него да се удуби у свој положај у друштву, у раду, па и у потрошњи. Глумећи да се не баве политиком и идеологијом, ови листови убризгавају у свијест штиво које људе одвлачи од друштвених проблема. Главна техника те идеологије јесте - ако сензације нема треба је измислити“ (Ђурић, 2013:43). Посебан проблем са таблоидима у кризним ситуацијама је такозвано прављење „хероја“ од обичних људи, који су иако необучени, неопремљени ипак одлучили да учине „чуда“ у акцији спасавања грађана из поплавлених подручја. За анализу медијског извештавања од кључне важности је такозвани случај Џамбо, односно прављење хероја од

Слободана Недељковића из Обреновца који је постао познат широј јавности под наведеним надимком. У прављењу „јунака поплава“ од Џамба посебно се истакао дневни лист таблоидног карактера „Информер“. Тај медиј 19. маја 2014. године на насловној страници објављује следећи наднаслов: „Херој за пример: Слободан Недељковић Џамбо (25) спасилац из Обреновца“ уз сугестиван наслов: „Данима извлачим људе, у поплави ми се удавила жена и син од две године“, уз пратећу фотографију на којој Џамбо у води до колена носи старијег видно изнемоглог човека (Информер, 19. мај 2014, насловна).

Фотографија 3: „Џамбо ми је спасио живот“ - акцији спасававања под будним оком камере (преузета фотографија са сајма: <http://www.telegraf.rs/vesti/1079073-najtuznija-srpska-prica-dzambo-samo-da-nadjem-zenu-i-sina-i-sahranim-ih-foto>)

У истом броју наведеног листа на страни 3 испод наслова „Џамбо изгубио жену и сина сад спасава друге“ стоји како је Џамбо у поплави изгубио жену и дете од две године али да и поред тог страшног губитка он свакодневно вади људе из бујице и максимално се ангажује у акцијама спасилаца (Инфор-

мер, 19. мај 2014, 3). Осим што је по опису новинара Џамбо изгубио породицу на невероватан, скоро немогућ начин, он има још дирљивију причу јер је наводно избегао са Косова и Метохије где му је побијена цела породица. Посебно је издвојена Џамбова изјава: „И камен да заплаче: Само се надам да ћу наћи тела жене и сина, бар да их сахраним како доликује...“ Већ у следећем броју на насловници Информера уз фотографију стоји: „Акција Информера: Помозимо Џамбу“ (Информер 20. мај 2014, насловна). На страни 3 испод наслова: „Србијо, помози хероју Џамбу“ после Џамбове изјаве да једино жели да негде у муљу нађе тела своје жене и детета стоји: „Информер је одлучио да покрене акцију за помоћ Џамбу. Када све ово прође, кад се нормалан живот врати у Обреновац, Слободану ће требати посао, требаће му и кућа коју је бујица однела. Ми ћемо му помоћи колико год је у нашој моћи, а позивамо и вас да нам се прикључите да се заједно одужимо једном од највећих хероја поплављеног Обреновца“ (Информер 20. мај 2014, 3).

Већ наредног дана на насловници Информера уз фотографију Џамба како носи старца пише: „Џамбо ми је спасио живот. Ђорђе Миковић (83) каже да би умро у поплави да до њега није дошао Слободан Милосављевић Џамбо. Тада није знао да је његов спасилац изгубио целу породицу у паклу Обреновца“. Уз то издвојен је и наглашен текст: „Информер ће Џамбу направити кућу, помозите и ви“ (Информер 21. мај 2014, насловница). На страници 3 у истом броју се додатно разрађује читава прича где спасени старац хвали Џамба који је извукао и његову непокретну супругу.

Фотографија 4: Телевизијски „херој“ поплава. „Херој“ Џамбо на Телевизији Пинк (преузета фотографија са сајта: <http://www.pressonline.rs/info/drustvo/312593/dzambo-ne-treba-mi-titula-heroja-samo-zelim-da-nadjem-porodicu.html>)

Сага о Џамбу се наставља и већ у следећем броју на страни 5 у рубрици „Ударна вест“ стоји наслов: „Џамбо: Људи, зашто ми честитате, ја још нисам нашао ни жену ни сина“ (Информер, 22. мај 2014, стр. 5). У тексту се наводи

да су неки медији погрешно пренели како је Џамбо нашао породицу али да је то неистина, те како се ради о ванредно скромном момку који ништа не тражи за узврат, само жели да помаже. До краја анализiranог периода у Информеру више није било информација о случају Џамбо, али када се убрзо обелоданило да је „јунак“ обичан преварант и да нема ни жену ни дете дошло је до обрта ситуације. Управо медији који су од Џамба направили хероја, кренули су у праву хајку на њега те су почели да га провлаче кроз медијски „муљ“. Као што су раније о Џамбу писали у суперлативу, када је откривена превара, а кривац приведен у полицију, почели су да га оцрњују управо медији који су га највише славили.

Након штампаних медија који су открили Џамба, у трку са циљем стварања „хероја“ поплава од обичног човека почеле су да се такмиче и телевизије са националном фреквенцијом које су одмах увиделе да је од таблоида потребно преузети и експлоатисати причу о Џамбу, као симболу несебичног жртвовања појединца (који је изгубио и најмилије) а жели да помогне угроженим грађанима. Тв Пинк је читаву програмску шему прилагодила поплавама, а у програмском садржају те телевизије било је места и за Џамба, који је промовисан у правог мученика и хероја поплава, који је на „Пинку“ демантовао наводне нетачне информације појединих медија да је нашао породицу.

Фотографија 5: Џамбо даје изјаву за Тв Б92 (преузета фотографија са сајта <http://www.getlinkyoutube.com/watch?v=XmQUyEhk0pw>)

Такође се и телевизија са националном фреквенцијом Б92 укључила у медијску експлоатацију праве саге о „хероју“ Џамбу, који је у директним укључењима на драматичан начин причао о својој наводно тешкој судбини и великој борби да помогне другима. И друге телевизијске станице су пласирале медијске садржаје у којима се истицао Џамбо а због обима поплаве, медијски садржаји о тој кризи су посебно најављивани и истицани као ексклузивни и потресни садржаји. Може се рећи да су поједини електронски медији, телевизије пре свега, покушале да направе праву парадигму ријалитија од поплава, јер су коришћена озбиљна средства укључујући хеликоптере, мобилну технику, непрекидна жива укључења, да би се детаљно извештавало о тој кризној ситуацији.

Иако је у кризним ситуацијама веома тешко радити као у свакодневним условима, за новинара мора постојати императив провере веродостојности информација, постављања питања, провера саговорника. У овом случају имали смо потребу да се сензационална прича пласира по сваку цену, што је довело до прављења „јунака поплава“ од особе која се показала као обичан преварант, који је поплаву искористио у циљу личног богаћења и куповине ствари од новца људи добре воље који су му слали средства искрено потресени причом пласираном у медијима. Ту се види како некритички однос новинара и медија може утицати на обмањивање великог броја конзумента информација, па чак и до позива да се материјално помогне човеку за ког се убрзо установило да није говорио истину. То је пример како „обичан човек“ од хероја и медијске звезде може да постане стигматизована личност, негативац изложен „медијском линчу“.

Закључно разматрање о извештавању са поплава

Извештавање са поплава је комплексно и захтева максималне напоре и анагажовање најквалитетнијих новинара који ће о том феномену имати довољно знања и података, да свој посао ураде на квалитетан начин. О обиму и озбиљности претње сведоче поплаве које су однеле 57 људских живота и начиниле огромну материјалну штету, али и оне из даље прошлости што је само упозорење да ту врсту кризних ситуација можемо у будућности очекивати са још већим интензитетом и последицама ако се на време не предузму опсежне мере. Поплаве је тешко спречити али их можемо дочекати спремни а препоручени начин рада у тим кризама је модел деловања са више екипа. У свакој екипи важно је одабрати вођу екипе о чему Микуљанац сугестивно пише: „У сваком случају, човек који води екипу за извештавање током ванредних догађаја треба да буде неко ко је довољно стар да увек остане хладнокрван (младачка острашћеност је често извор проблема у критичним ситуацијама) и довољно млад да има снагу да издржи неколико дана рада у пакленом ритму јер ванредне ситуације често потрају више од једног дана и по правилу не дозвољавају много спавања и одсуствовања из редакције“ (Микуљанац, 2007).

Ако постоји медијска иницијатива и озбиљно присуство новинара на терену тешко ће неодговорни представници власти предузети радикалне и непромишљене кораке, који могу имати погубне последице по становништво. Реално је очекивати у будућности ескалацију поплава које на низијском подручју представљају најозбиљнију претњу становништву и имовини на подручју Републике Србије, а посебно АП Војводине. То су комплексне кризне ситуације које медији и новинари треба да дочекају спремни и обучени за извештавање које ће бити у служби очувања јавног интереса. Све електронске медије а посебно телевизију поплаве ће ставити пред прави професионални и етички изазов у 21. веку који ће по свим предикцијама стручњака дефинитивно бити у знаку разних кризних ситуација од којих ће поплаве бити у самом врху по уништавању људских живота и материјалних добара.

Литература:

1. Barović Vladimir, *Borba sa poplavama 2006. godine*, specijalna emisija, proizvodnja RTV, 2006)
2. Barović, Vladimir (2012). *Medijsko izveštavanje u kriznim situacijama*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
3. Bojd, Endrju (2012), *Novinarstvo u elektronskim medijima, Metodi pripreme radio i televizijskih vesti*. Beograd: Klio.
4. Đurić, Vesna (2013). *Izazovi žurnalističkih istraživanja*. Banjaluka: Komesgrafika doo.
5. Zuber, Ljubomir (2012). *Politički odnosi s javnošću u Republici Srpskoj*. Pale, Banja Luka: Filozofski fakultet Pale, Univerzitet u Istočnom Sarajevu.
6. Konjhodžić, Amer, *Aeroturizam u Hrvatskoj*, Turizam – Savremene tendencije u turizmu, hotelijerstvu i gastronomiji, 11, 29-32, 2007.
7. Mikuljanac Miroslav, Vanredne situacije: Organizujte efikasan novinarski tim, 2007 (tekst dostupan na internet adresi: www.netnovinar.org/netnovinar/dsp_page.cfm?pageid=512&articleid=9279&urlsectionid=1375&specialsection=ART_FULL)
8. Pralica, Dejan (2009). Radio u vanrednim situacijama, *Link*, broj 75, 22-23.
9. Radenković, Vladimir (2008). *Radio i televizijska produkcija*. Novi Sad: Fakultete tehničkih nauka u Novom Sadu.
10. Rus Mol Štefan; Zagorac Keršer Ana Jugoslava (2005). *Novinarstvo*. Beograd: Klio.
11. Savić Miodrag, *Pamet u glavu a glava u torbi*, 2005 (tekst dostupan na internet adresi: http://www.netnovinar.org/netnovinar/dsp_page.cfm?pageid=512&specialsection=SEARCH_RES)

Медијски извори:

1. Informer, dnevni informativno politički list izlazi u Beogradu.
2. Radio televizija Pink
3. Radio televizija B92

ELECTRONIC MEDIA REPORTING OF THE FLOODING AS A PROFESSIONAL AND CRISES CHALLENGE OF THE 21ST CENTURY

Summary: Work analyses additional elements which are important for a truthful, real time and objective media reporting of the flooding. Electronic media journalist preparations are specially reviewed, as well as sources that are being used for the information gathering in certain crises situation. Best models of media reporting of the flooding has been evaluated, as the high risk crises situation. Further analyses is focused on a joined desk, an important media work model, specially under this kind of circumstances that can possibly inflict great damage to the whole region. Work evaluates significance of civic journalism in this specific crises situation, and the case study has been presented which gives example of unethical work of certain media during the flooding (“Jumbo” case study). Conclusion part determines that in the near future, television will be under great challenges to report effectively and in real time about different kinds of crises situations including floods.

Key words: Media, television, flooding, crises, journalism, reporting, ethics, desk

ПРЕДРАГ Д. ПАВЛИЋЕВИЋ
Академија за националну безбедност
Београд

УДК 342.7:324
Монографска студија
Примљен: 02.02.2017
Одобен: 23.02.2017
Страна: 267-278

ПОЛИТИЧКО ЛИДЕРСТВО И ДОСТОЈАНСТВО

Сажетак: У концептуалним оквирима теорије политике аутор је дефинисао достојанство као инхерентан квалитет политичких ентитета који им омогућава да биствују и да буду третирани у складу са њиховом природом (идентитетом, карактером или функцијом), а који се различито може испољити у зависности од њихових способности, капацитета, планова деловања или намера, односно одредница политичког времена и контекстуалних ограничења за носиоца достојанства. Достојанство је у политичкој сфери дато по дефиницији (преко низа права) али тиме ипак није остварено, оно је само потенција коју политички актери – лидери – морају изградити и освојити првенствено свесном и циљном активношћу. Стога је такође констатовано да начин на који политички лидер показује, испољава и чува достојанство исказује шире принципе на којима дела, као и да су принципи поштовања достојанства блиско повезани са принципима легитимитета. Закључено је да достојанство изражава меру слободе политичких актера. Међутим, поштовање принципа достојанства код политичких лидера има своје кључно ограничење: друштвени и међународно-политички оквир свог испољавања. Стога се може јавити парадокс: управо жртвовање достојанства као мере слободе може бити начин да се одржи идентитет и створе основе за будућу слободу. Вештина да се пронађе права мера ригидности у одбрани достојанства – и на другом крају континуума јасно дефинише и никада не пређе граница унижавања – обележје је промишљених и мудрих одлука, оних које и чине субјективну и активну компоненту онога што обухвата подручје друштвене реалности коју називамо политика.

Кључне речи: моћ, понос, идентитет, интегритет, легитимитет, рационалност, самопоштовање, углед, одбрана, геополитика

Увод

Достојанство се одређује као универзална, суштинска и безусловна вредност, или принцип¹. У овом раду се категорија достојанство разматра из пер-

¹ Марјановић, 2013: 98-99: „...И управо је та човечност људско достојанство јер се као моралност утемељује на уму и слободи. Док ствари имају свој еквивалент, па се зато могу разменити и зато имају своју цену, човек себе и другог може употребити само као сврху и у томе се огледа достојанство човека као личности које нема цену. ... аутономија је основ сваке умне природе и људског достојанства. Принцип поштовања људског достојанства је универзалан јер само тако нећемо

спективе теорије политике и ставља у контекст политичког лидерства. У раду прихватамо одређење политике које каже да је она сфера реалности која обухвата делатности усмерене на регулисање друштвених процеса преко дефинисања скале приоритета развојних циљева и начина њиховог остваривања, које су одређене утицајношћу актера укључених у одлучивање (њиховом социјалном и институционалном позицијом, као и мером поштовања принципа моћи, традиције и преовлађујућих вредносних образаца у друштву), потом испуњавање циљева усклађивањем конфликта проистеклих из различитости интереса актера који их јавно и/или тајно реализују у оквирима, под утицајем и у интеракцији са ширим (економским, друштвеним, културним, конфесионалним) детерминантама, даље промене правила и институционалних оквира операционализације одлука и формулисања идејних конструкција које захтевају нова решења о коришћењу и дистрибуцији друштвених ресурса као одговор на промене у друштвеним односима и/или карактеру и степену утицаја спољних фактора (Pavličević, 2014: 90).

У концептуалним оквирима теорије политике

достојанство можемо одредити као инхерентан квалитет политичких ентитета који им омогућава да биствују и да буду третирани у складу са њиховом природом (идентитетом, карактером или функцијом), а који се различито може испољити у зависности од њихових способности, капацитета, планова деловања или намера, односно одредница политичког времена и контекстуалних ограничења за носиоца достојанства.

На изложени начин одређено достојанство у политици може се уочити опредмећено код појединаца (држављанина и грађанина, бирача или страначког активисте, до дипломате или политичког лидера), групе (нпр. посланичке групе) или институције (од политичких савеза, преко државе и њених институција – рецимо, скупштине до органа локалне самоуправе).

Кључни делајући субјекти у сфери политике су политички лидери. Уз издвајање и *назначавање појединих теоријских поставки* за разумевање места категорије достојанства у политичкој сфери овај текст ће ставити фокус и *предложити оквире* на разумевање и разјашњавање места достојанства у концепту политичког лидерства.

Вишедимензионалност концепта

Као и категорија слободе (слобода *за* и слобода *од*) и категорија достојанство мора бити одређена позитивно и негативно, што значи да достојанство код политичких актера подразумева:

другог употребити као средство него као сврху и у тој универзализацији (поопштавању) је сми-сао чувене Кантове максиме о моралности. Идеја човечанства је сврха по себи, а морални поступак се састоји у томе да се не дирне у идеју човечанства у себи али и другоме. Понашати се у складу са умом значи поштовати своје и туђе достојанство, признавати себе и другог као личности чиме се афирмише сопствена и туђа слобода одлучивања и делања“.

- *имати способност и могућност да се буде достојанствен* (бити у могућности да се искажеш као аутономан политички субјект, имати право и простор за политичко деловање у границама права, делати на начин адекватан својој природи, деловати у складу са својим уверењима, вредностима које подржавају, потребама и интересима – поштујући и не угрожавајући туђа) и
- *не-бити спречен да испољиш или одбраниш* достојанство, што значи бити поштован као делајући политички субјект, при чему
  - канали и средства за повреду туђег достојанства требају бити правом и политичком праксом / културом сведени на минимум док
  - правом дозвољени методи и алати за одбрану достојанства требају бити разноврсни, делотворни и доступни.

Категорија достојанство је иначе тесно увезана са концептом слободе, слобода и људских права, те се и у текстовима који се баве лидерством појављује у овим проблемским оквирима. Ради илустрације:

- „... у многим уставима и међународним документима људско достојанство заузима врло истакнуто место јер не само да се у њима појављује на самом почетку него има и својство фундамента. На основу њега се закључује о великом броју права и слобода која припадају човеку као што су право на живот, слободу као самоодређење али и многа друга“ (Марјановић, 2013: 96-97);
- „Филозофи користе различите метафора за описивање права. Joel Feinberg описује права као неку врсту моралног намештаја: она су чврсте ствари на којима грађани могу да стоје. Људи који имају права могу да захтевају да их други третирају са поштовањем. Бити носилац права је поседовати неку врсту фундаменталне вредности и достојанства“ или „Рећи да је слобода суштински вредна је рећи да је добра себе ради. На пример, многи филозофи сматрају да је добро подржати људске слободе јер је то оно што је потребно да би се поштовало основно људско достојанство“ (Brennan y Couto, 2010: 190-198);
- „... ‘Људска права’ се односе на оне посебно битне елементе живота људског бића без којих би људске слободе и достојанство било немогуће“; „Оправдање људска права уз позивање на било које од ових аисторијских темеља, без обзира да ли је то природа, божански план, или људско достојанство, такође има важне импликације за политичко лидерство. Оно омогућава да се залаже за примену стандарда људских права широм света“; „Специфична људска права се, другим речима, ‘појављују... од конкретних искустава, посебно страдања истинских људских бића и њихових политичких борби у одбрани или ради остварења њиховог достојанства’ (Donnelly, 2003, стр. 58)“ (Zivi y Couto, 2010: 199-206);
- „Различита тумачења поштовања као права човека може ставити вођство у осетљиве ситуације. На пример, када две стране изложе супротстављене захтеве и различита очекивања, поштовање мора да бити показано у разумевању очекивања и поступано са свима са достојанством током преговарачког процеса. Типично, лидерство користи понашања и процесе који омогућавају обема странама да изнесу своје виђење и очекивања, изнесу своје захтеве, и када је то могуће учествују или разумеју процес доношења одлука“. (Hannum, Glover y Couto, 2010: 614).

Достојанство је зато и у политичкој сфери дато по дефиницији (преко низа права) али тиме ипак није остварено – оно је само потенција коју политички актери – лидери – морају изградити, освојити и затим гајити првенствено свесном и циљном активношћу. Основ за наведену тврдњу могу за почетак

бити и констатације: „Ренесансни мислилац Мирандола (1463 – 1494) начинио је заокрет у схватању људског достојанства идејом о самостварању човекове индивидуалности. Човек је биће без унапред одређене суштине, њега карактеришу недовршеност и празнина, а самоодређење, самостварање је оно што је специфично људско. Због тога је људско достојанство више задато него дато – човек као индивидуа бира сопствено устројство и будућност; његова права природа је у слободи да самог себе одреди и пројектује, у чворишту могућности које у себи носи“ (Марјановић, 2013: 97-98).

Достојанство исказује и истиче интегритет, његово постојање је знак способности да се испољи сопственост (специфичност), означава могућност прављења избора које продукује одлуке, тиме и потентност слободног чињења².

Осећај да је очувано самопоштовање знак је да смо очували први предуслов очувања достојанства. Ханум и Гловер (Hannum, Glover у Couto, 2010: 616-617) пишу:

„Самопоштовање није био фокус овог поглавља. Међутим, лидери желећи да испитају и можда побољшају своје самопоштовање могу хтети да размотре следеће елементе:

- *Изглед* (одећа, говор, углађеност, говор тела): Да ли како представљамо себе тачно представљамо најбоље од онога што се надамо за себе? Да ли ваш изглед пренеси поруку коју желите да људи имају о вама?
- *Дружење* (друштвене мреже, породица, итд): Да ли сте ангажовани и стварате односе на које сте поносни а да одражавају и унапређују најбоље у вашем карактеру?
- *Углед* (постигнућа, претходна понашања / инциденти): Да ли сте научили из својих грешки и склопио мир са њима? Да ли сте саопштили своја достигнућа прецизно и на одговарајући начин?
- *Понашање* (речи и дела, третирање других, реакције у ситуацијама, итд): Јеси ли поносан на то како се понашаш према другима? Да ли сте свесни туђих перцепција свог понашања? Да ли ваше понашање тачно одражава ваше вредности и намере?
- *Вредности или веровања* (која ће људи сазнати кроз речи и дела): Да ли сте свесни које вредности и уверења подржавате и како она утичу на ваш суд и понашање?“.

Испољаване достојанства у најмањем одржава самопоштовање (које појачава активитет), оно исказује и спремност да се брани идентитет (став и

---

² Марјановић, 2013: 99: „... Морални и правни закони могу се човечно сачинити једино на основу поштовања људског достојанства. Мада Кант појам људског достојанства није употребљавао за занимање своје филозофије права него само филозофије морала оно је, због јединства Кантове практичке филозофије, темељ и самог права. Човечност се у праву чува заштитом слободе као његове супстанце тако да је читаво поље легитимитета омогућавање моралности или заштита људског достојанства. Човеку је својствена унутрашња слобода да на основу ума стиче увид у исправност и остваривост својих одлука, а задирање у ту његову унутрашњу слободу је повреда достојанства. Због тога слобода одлучивања припада најдубљем језгру људског бића. Исто тако, део човековог достојанства чини и све оно што га прожима у сопственом окружењу – породица, језик, вероисповест, националност, што чини његове корене и идентитет“.

вредности). Стога су у политичкој сфери знаци достојанства показатељ да политички актер уопште поседује квалитет да буде политички субјект, посебно лидер.

Истиче се такође. „У старом Риму достојанство (*dignitas*) је било сталешка категорија части, а приписивано је само лицима са политичким субјективитетом... Кроз читав Средњи век *dignitas* је имао аристократски, неегалитарни смисао и везивао се за порекло, титуле и феудална права. Међутим, већ је Цицерон (106 - 43 г.п.н.е.) најавио преокрет јер је сматрао да је достојанство универзална категорија као суштина човечности и да припада сваком човеку, као дужност и врлина, повезујући га тако са моралношћу уместо са сталешком припадношћу“ (Марјановић, 2013: 97). У концепту достојанства је ипак, када се стави у контекст политике и политичког, остао елемент који означава (важан) положај, ранг. Достојанство зато – да би уопште постојало – мора садржати чврсту основу (моћ, ресурсе, важан положај и одрживу позицију), ма којег обима ова основа била. Стога, у основи ослоњена на егалитаристичко начело (сви грађани се подједнако морају третирати као вредност по себи, поштовање и уважавање њиховог Ја проистиче из достојанства као суштинског својства њиховог Ја), категорија достојанства у политичкој сфери ипак не може имати егалитаристичке исходе.

Мада, померање граница испољавања оног што политички лидери схватају као достојанство (а могу га схватити било као престиж, углед, ауторитет или моћ) има своја ограничења – јер даје основе другој страни за процењивање и на крају јасно одређење граница које је политички субјект поставио. Дозволити учесницима у политичкој арени – посебно супарницима и непријатељима – да зна ваше могућности, лимите и планове (одбране онога што сматрате позицијом која подразумева достојанство) увек води политичком поразу. Стога изгледа да одржање основа достојанства подразумева и мора у себи садржати компоненту тајности. Међутим, кландестилна компонента није оно што даје снагу достојанству – јер ће тајна кад-тад бити разоткривена – већ управо јавна димензија. Снага достојанства у политици и јесте рефлексивна интеракција са другим, јер се у интеракцији огледа степен уважавања политичког субјекта – посебно код политичких лидера. Уважавање при том проистиче из (институционалне и неформалног) утицаја/моћи политичког субјекта – подједнако његове способности да сакрије немоћ. Стога достојанство код политичких лидера у првом реду означава начин деловања које указује на њихову недвосмислену намеру да се одржи интегритет коју прати одређен степен способности (капацитета) да се намера реализује. Потом, а на тој основи, решеност (не ретко храброст) да се очува част и углед онога што (политички лидер) оличава и претставља.

Начин на који политички актер показује, испољава и чува достојанство исказује шире принципе на којима дела. Овде се не ради о поштовању моралних принципа који на политичком пољу нису релевантне категорије (мада се принципијелност / доследност или одговорност могу на њих ослањати).

У политици је мера и карактер (квалитет) и адекватност понашања политичких актера увек дат и одређен преко перцепције других политичких актера

– било непријатеља, било супарника, преко следбеника до оних незаинтересованих или чак апатичних.

Самоконтрола је једно од обележја политичког деловања које може упућивати на испољавање достојанства – а када изостане може директно угрозити достојанство других. Самоконтрола се у политици у основи своди на толеранцију. Управо способност исказивања толеранције може да истакне дигнитет, димензије које истичу не само самоконтролу већ и снагу – храброст и/или умност, самосвојност, до изузетности. Али до мере када толеранција не отвара врата за угрожавање политичког идентитета, и не открива слабе стране.

Самоконтрола је, дакле, у политици пожељна – али некад није могућа у политичких лидера – сугестије за побољшање техника самоконтроле могу на име бити и ствар клиничке психологије. Штавише, самоконтрола није увек и нужно захтев ефикасног политичког деловања – пошто ирационалност која прелази у мржњу и бес – и немилосрдно руши принципе достојанства – може бити (као што је то показао фашизам) врло ефикасан манипулативни политички модус и инструмент. Свакако, контрола свих политичких околности није могућа – чак ни у мисаоним конструкцијама – па тиме није могуће *прецизно* ни знати шта је одговарајући модус политичког понашања и деловања.

Неинтенционалне и/или симболичке форме испољавања достојанствености које се код политичке публике различито схватају и доживљавају – као отменост, господство, специфичан став који испољава јаку и важну личност, важност и изузетност – не могу се само свести на форму. Форма у основи може означити отменост држања – што, јасно је, може допринети престижу, репутацији лидера³. А репутација, посебно она подржана ефикасношћу, појачава лидерovu аутономију и слободу деловања. Ове форме могу указивати управо на више позитивних атрибута потребних сваком политичком лидеру да би одржао свој статус и мотивисао следбенике – као самоспознаја или самопоштовање (без гордости, охолости и надмености), или одмерену а здраву снагу, стабилност и сигурност. Са друге стране, анализа форме може ићи и до закључка да делања појединих лидера упућује и на модерни речник, у њему на реч селебрити – у њеном пожуративном значењу.

Аметер и сарадници (Ammeter et al., 2002: 778-779) упућују да истраживачи (House and Podsakoff, 1994, House 1977 и др.) тврде да су истакнути лидери веома забринути због свог имица, посебно у настојању да их следбеници доживе као веродостојне, компетентне и поуздане, а да су истраживања показала да симболичко и невербално понашање лидеру може бити потенцијално моћан инструмент утицаја (да ефикасна употреба лица и телесних израза и гестова може бити корисна у циљу промене афективне / емотивне реакције следбеника).

Потребно је постићи да се достојанство као начело које је уважено у делању политичких лидера не испољава само у њиховом дискурсу – јер у њему

---

³ Морамо приметити, према Аметер и сарадници (Ammeter et al., 2002: 756), лидер развија репутацију (како повољну тако и негативну) по основу атрибута као што је компетентност, одлучност, поузданост и / или ефикасност.

може лако опстајати. Тачније, да би градио основе за поверење, лојалност и једноставну послушност оних које репрезентује, усмерава и води лидер треба увек имати у виду да је поштовати истину некад ефикасан начин утицаја и грађења статуса. Политички концепти се не морају остваривати и подршка за њих увек ослањати на лажи – а када је та лаж сива и читљива није само удар на радио грађана већ управо стога посебно вређа њихово достојанство. Психолошка принуда у политици може бити болнија и трајнија од оне брахијалне. Поштујући шире културне оквире и детерминанте политички лидери би требало да знају да су „Shahinpoor и Matt (2007) утврдили да се говор истине (оних на власти) организационо вреднује као неговање вредности повезаних са лојалношћу, достојанством, аутентичношћу, аутономијом, интегритетом, храбрости и личном савешћу“ (Dixon у Couto, 2010: 695).

Опет, као принцип политичке активности и одлука достојанство не ретко остаје само форма и флоскула уколико се не гради у свеукупном ставу, вредностима које лидер заступа и штити, а посебно конкретној акцији. Лакше је, наиме, да лидер поштује начело достојанства само на реторичком нивоу – градећи не ретко и прагматичан и ефикасан модус свог политичког ангажмана, но да свој лидерски стил гради тако да се у свим аспектима његовог деловања испољава његов и идентитет заједнице коју представља (читај, да лидер свестан својих ограничења – поштујући како њих, подједнако и своје вредности, потенцијале и циљеве, сходно својим могућностима и околностима дефинише начине и средства, те делује у правцу остваривања вредности, хтења, потреба и интереса политичког идентитета који представља). Чувајући своје достојанство политички лидер тако чува и достојанство оних који му дају легитимитет. Принципи поштовања достојанства су зато блиско повезани са принципима легитимитета.

Поред наведеног, потребно је да се увек може уочити да је повучена доња граница испод које политички лидер не сме ићи а да не угрози, или не уруши и сруши основе на којима почива достојанство. Достојанство се губи лако, тешко га је постојано задржати као принцип политичког активитета, али се и теже урушава и уништава када није маска и фарса.

Политички лидер, дакле, *мора* да ради, дела, показује се и исказује као опредмећење достојанствености. Уз константну обавезу да штити и поштује достојанство оних који његовом политичком делању дају легитимитет лидер не сме заборавити и да својим понашањем утиче на модел политичког понашања у целој политичкој заједници. Лидер мора чувати достојанство не само због очувања и јачања свог угледа, не само због поштовања принципа репрезентације (очувања идентитета, права и интереса оних које представља) и не само због очувања свог легитимитета, већ и због очувања минимума моћи – јер је моћ основ његовог статуса и инструмент деловања, ма на чему је градио. Дакле, првенствено ради очувања суштине своје позиције, њене посебности, лидер мора поштујући принципе грађења и очувања достојанства – да се искаже, покаже и докаже да је лидер, да је први, да је вредан да буде први. Уколико за то има потенцијала.

Унижавање и одбрана достојанства

Политички конфликти у основу почињу поводом оквира којима се дефинише будућност – тј. поводом метода и средстава којима се она досеже. Актуелни процеси и њихово схватање је нужно место судара, док је политичка историја позадина који добија форму аргумента. Стога се истинска политичка победа исказује у мери у којој политички актери успевају да униште сваку суштинску и манифестну димензију политичких супарника и/или непријатеља која чува или подсећа на прошлост, исказује позицију у садашњости и означава перспективе за будућност. Једна од таквих димензија је достојанство.

Очување достојанства подразумева јасну свест о властитом положају, политичком окружењу и факторима који га дефинишу. Није могуће очувати достојанство уколико се не зна и не поседује јасна свест о обиму моћи којом се располаже. Много је лакше и једноставније обманути друге о обиму моћи којом се располаже него остварити јасну свест о њој. Није могуће samozававање. Као што ни слабост не може бити продуктивна, те не може створити ефективне инструменте очувања достојанства.

Засигурно је већ негде написано и да је крајњи циљ уништавања нечијег достојанства уништење нечије воље. Претпоставка постојања и истинског утемељења воље је слобода. Воља може бити остварена једино уколико има могућности – слободу да се испољи. Односно, воља се испољава уколико субјек има способности да се буде свој, да се изрази својственост, као и да се ова сопственост слободно развија. На крају, да то самопотврђивање добије облик ширења утицаја. Политичко деловање је осмишљен процес. Ако утврдимо да се у политичкој сфери покушава, или да се у потпуности успева урушити нечије достојанство, то значи да онај ко у том правцу делује свесно и јасно интенционално жели да уништи вољу (не само способност већ и намеру саму) угроженог политичког ентитета да брани свој идентитет. Да би то (онај који напада) успео први ефекат и резултат је, дакле, да уништавајући нечије достојанство уништи његову вољу. А када нестане достојанства онда важи она латинска *Mors ultima ratio*.

Битно је разумети сам процес овог уништења, као и средства која се примењују у том процесу, мада су она само техничка помагала. Али њих треба анализирати да би их (благовремено) препознали. То јесте циљ и подручје истраживања теорије о политици, а како би се, треба то нагласити, заштитио ентитет. Пошто уништавање достојанства директно урушава сваки ентитет. Дакле, при уништавању нечијег достојанства само уништење није једини момент од значаја, мада је најбитнији резултат процеса.

Круто настојање да се очува достојанствено – односно у том правцу испољено држање / став и усмерене активности – није чак по значају први, а никако није једини начин очувања угледа и части. Предтходно јер постоји опасност (посебно у континуитету политике силе) да принципијелно настојање да се очува достојанство доведе до још већег унижавања. При чему изгледа важи правилност да што је унижавање дуготрајније, све је шире по областима које захвата, дубље задире у друштвено ткиво и политичке институције, озбиљније је по последицама, и теже га је анулирати.

Са друге стране, унижавање може бити пратећа категорија не само оних политичких актера који су у фази декаденције (или су сасвим поражени), већ и оних који, уз реалну процену политичких процеса и односа, опортунитетом (конформизмом, лукавством, прорачунатим попуштањем па и снисходљивошћу) граде (па и шире) просторе свог деловања.

Оправдање за урушавање лидерског достојанства је, наиме, у политици могуће установити, а то може бити:

- Немерљиво јача претња силом и захтеви / нужност крајњег политичког опортунитета;
- Начин да се постигне, досегне одређени или специфичан политички циљ, да се прошире политичке алтернативе и могућности, изврши алокација ресурса, посебно као пут да се дизајнира жељена друштвена и политичка констелација односа и створи политичка клима, често одређен намером да се у одређеном правцу усмере (па тиме чак и мотивишу) следбеници, или;
- Да се изрши, оствари и појача утицај, односно максимизира моћ – ојачају формални и неформални канали и инструменти моћи.

Док је разлог и мотив за одређено лидерско понашање врло уочљив и јасно следи из садржаја прве тачке, преостале две одреднице могу противречити ставу да лидер мора штитити и чувати своје достојанство.

На изглед парадоксално, поступци којима политички лидери урушавају свој интегритет, аутономију деловања, своју самосвојност па и вољу (уколико се сложимо да су то одреднице и показатељи испољавања достојанства) могу управо ојачавати његов положај – што опет јача потенцијале за чување достојанства. Ови (манипулативни) поступци (нпр. попустити захтевима политичког опонента и/или сарадника, претварати се и симулирати, бити чак и снисходљив, оклевати, извињавати се) резултат су процене политичког времена и тајминга, усмерени су на чекање на долазак повољнијег политичког тренутка и успостављање повољније констелације снага, као и на добијање подршке. Они могу бити промишљена стратегије одвлачења пажње, или управо привлачења пажње као једноставна тактика крађе и позајмљивања идентитета – а тиме и моћи (рецимо, опонашање свог партијског шефа у политичкој пракси Србије није тако редак случај). Последње наведено је често политичка мимикрија која ствара основе за политичке савезе и договоре, и која чак, са друге стране, и крњи моћ онога од кога је позајмљена. При чему је одмазда или освета одменутима у овом случају контрапродуктивна.

Свакако, ако се добро лидерство одреди сумултано као етички исправно и као адекватно са аспекта инструменталности овакви поступци су неодговарајући, али у политичком животу се ретко када постављају оваква питања, она се остављају историчарима и као добар материјал за следећу негативну изборну кампању политичким супарницима. Једноставно, одређена понашања, поступци, тактике или стратегије се од стране политичког тела код лидера прихватају или не, или се само толерушу – до тога да се очекују или прижељкују и отворено подржавају. Оне могу бити више увезане са концептом достојанства, било да га одржавају (подижу углед, поштовање) било да га руше код самом лидера, или их лидер усмерава да би угрозио туђи дигнитет.

Поменути поступци нису обележја јаких политичких лидера и не могу имати дугорочне политичке бенефите, али краткорочне и засигурно релативно употребљиве врло често имају. Приметимо, супротан став и реакције – искушења охолог и надменог понашања (до намерног повређивања политичких супарника, оптужби и увреда) – такође не могу имати дугорочне позитивне ефекте по лидера. Али и ова понашања могу имати краткорочне ефекте, посебно сасвим видљиве у изборним кампањама. Што упућује на промишљање реалних димензија које обухвата и подразумева категорија достојанства у политичкој сфери.

Достојанство, нећемо ништа ново написати, подразумева да је свако, и у подједнакој мери достојан поштовања. Достојанство се том линијом може, кад је дискурсни оквир политичко лидерство, и једноставно одредити као поштовање или уважавање лидера, тачније, високо цењење његових способности, изузетних особина или политичких дела и постигнућа засновано у првом реду на когнитивним судовима политичке публике или следбеника о вредностима које он поседује. Мада може имати додирних тачака са концептом харизматског лидерства овако схваћен лидерев статус ослања се на оцени његовог рационалног деловања⁴.

Али треба изградити и климу која поштује достојанство као свима доступну вредност. Ханум и Гловер (у Couto, 2010: 616) тако истичу:

„Следе неки специфични лидерски поступци који могу обезбедити да се покаже поштовање и ствара клима поштовања:

- испољити интерес за и поштовање других перспектива, знања, вештина и способности.
- изразити признање и захвалност за напоре и доприносе других.
- обезбедити приступ ресурсима да помогну другима да обављају своје функције или постигну своје циљеве.
- саопштити информације о политикама, променама, могућностима, или било чему другог што може да утиче на људе или њихов контекст.
- разјаснити процес доношења одлука и, када је то потребно, тражити улаз у процесе.
- Ако неко или група осећа ‘неправду’, признати ту перспективу и извинити се ако је оправдана и исправна“.

Нужност поштовања принципа достојанства

Не сме се заборавити да очување достојанства може стварати основе за операционализацију еластичне политичке стратегије и за флексибилност политичког делања, пошто:

1. достојанство чува легитимитет – јер подстиче механизме позитивне идентификације. Овде је чак сасвим ирелевантно да ли је достојанство обележје засновано на чврстим темељима – док се уочава као постојеће;

---

⁴ Да назначимо да би, са друге стране, огољено поштовање статуса или функције лидера и/или уважавање институције коју оличава свело лидерско достојанство на питање легалитета и легитимитета, или послушности према власти.

2. достојанством се исказује могућност (решеност) да се на кредибилну претњу одговори адекватном узвратном претњом. Мудрост је проценити у којој мери је она могућа (изводљива) и делотворна;
3. чувањем достојанства се показује другом способност (ма колика да је), капацитети (ресурси) и вредност – тиме отварају поља, граде основи и могућности за нова савезништва;
4. чувањем достојанства се шири поље слободног одлучивања – ствара простор за калкулације – чиме се одржава могућност промене политичког курса, до одступања које није пораз. Дигнитет у *том смислу* може бити одговор на притисак, манипулацију и провокацију;
5. Када се дефинишу циљеви политичког деловања који не уважавају очување достојанства те циљеве није више могуће лако повратити, и даље чувати у политичкој агенди. Када се дефинишу циљеви политичког деловања који уважавају очување достојанства исказује се став који означава да постоје границе угрожавања и притиска, услед потенцијалне спремности за отпор;
6. достојанство је претпоставка очувања способности за одбрану (јер је претпоставка одбране спремност за одбрану).

Достојанство, дакле, изражава меру слободе (избора) политичких актера. Међутим, поштовање принципа достојанства код политичких лидера има своје кључно ограничење: друштвени и међународно-политички оквир свог испољавања. Геополитичке констелације дају оквире за праву меру интенционалности (рационалне или ирационалне) у испољавању дигнитета политичког актера. Потребно је да они реално сагледају (геополитичке) односе и разумеју политичко време, да би правилно проценили своје позиције. Стога се може јавити парадокс: управо жртвовање достојанства као мере слободе може бити начин да се одржи идентитет и створе основе за будућу слободу. Вештина да се пронађе *права мера* ригидности у одбрани достојанства – и на другом крају континуума јасно дефинише и никада не пређе граница унижавања – обележје је промишљених и мудрих одлука, оних које и чине субјективну и активну компоненту онога што обухвата подручје друштвене реалности коју називамо политика.

Литература:

1. A.P. Ammeter et al., "Toward a political theory of leadership", *The Leadership Quarterly*, 13 (2002), pp. 751–796
2. Brennan Jason, „Liberty and Freedom“, in: *Political and Civic Leadership: A Reference Handbook*, Editor Couto, Richard A., Copyright 2010 by SAGE Publications, Inc, EBSCO Publishing : eBook Academic Collection (EBSCOhost) - printed on 7/15/2016 11:17 PM via KOBSON – SERBIA AN: 481118 ; Account: s4801949, pp. 190-198
3. Dixon Gene, „Speaking Truth to Power“, in: *Political and Civic Leadership: A Reference Handbook*, Editor Couto, Richard A., Copyright 2010 by SAGE Publications, Inc, EBSCO Publishing : eBook Academic Collection (EBSCOhost) - printed on 7/15/2016 11:17 PM via KOBSON – SERBIA AN: 481118 ; Account: s4801949, pp. 691-700

4. Hannum Kelly M., Glover Sarah L., „Respect“ in: *Political and Civic Leadership: A Reference Handbook*, Editor Couto, Richard A., Copyright 2010 by SAGE Publications, Inc, EBSCO Publishing : eBook Academic Collection (EBSCOhost) - printed on 7/15/2016 11:17 PM via KOBSON – SERBIA AN: 481118 ; Account: s4801949, pp. 611-618
5. Marjanović, Miloš, Ljudsko dostojanstvo kao društvena i pravna vrednost, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 3/2013, str. 95–105
6. Pavličević Predrag, The importance of leader's abilities in political leadership, *Nauka i društvo*, 1 / 2014 (leto), str. 89-112
7. Zivi Karen, „Human Rights“, in: *Political and Civic Leadership: A Reference Handbook*, Editor Couto, Richard A., Copyright 2010 by SAGE Publications, Inc, EBSCO Publishing : eBook Academic Collection (EBSCOhost) - printed on 7/15/2016 11:17 PM via KOBSON – SERBIA AN: 481118 ; Account: s4801949, pp. 199-206

POLITICAL LEADERSHIP AND DIGNITY

Summary: In the conceptual framework of the theory of politics the author has defined dignity as the inherent quality that allows for political entities to exist and be treated in accordance with its nature (its identity, character or function), which may manifest themselves differently depending on their skills, capabilities, action plans or intentions, respectively of determinants of political time and contextual limits for carriers dignity. In the political sphere dignity is given by definition (through a series of rights), but in this way is not fully achieved, it's just a potential that political actors – leaders – must build and conquer primarily with conscious and teleological activity. Hence it was also noted that the way in which political leader shows, manifest and preserves the dignity expresses broader principles on which he or she work, as well as that the principles of respect for dignity is closely connected with the principles of legitimacy. It was concluded that the dignity expresses the measure of freedom for political actors. However, respect for the principles of dignity among political leaders has its key constraint: a social and international political framework of its manifestations. Therefore, it can occur paradox: precisely the sacrifice of dignity as a measure of freedom can be a way to maintain the identity and create a foundation for future freedom. Skills to find the right measure of rigidity in the defense of dignity – and at the other side of the continuum clearly defined and never exceed the limits of humiliation – is characteristic of thoughtful and wise decisions, those that make subjective and the active component of what encompasses the area of social reality that we call politics.

Key words: power, pride, identity, integrity, legitimacy, rationality, self-esteem, reputation, defense, geopolitics

ПОЛИТИЧКИ ЛИДЕРИ КАО ГУРУИ ПОЛИТИЧКЕ МАГИЈЕ

Сажетак: Инерција политичког делања заузима онај простор свести посматрача којим се активира модел готово религиозног односа према лидеру. Кроз такву призму посматран, лидер има довољно простора за садржаје који носе наизглед њему удаљени модели освајања симпатија и антипатија у публици. Обожавање и мржња. Манипулативни елементи магијског и ритуалног религијског делања преносе се у свест посматрача као новоусађена политичка илузија. Таква перцепција искривљује реалну слику, а прибегавање њој често је засењеност вођом као јединим могућим извршиоцем најбољег кроз које се материјализује потреба за спасом. Таква перцепција сама по себи садржи религијске елементе. Када се сакралност и религиозна страст према политичком лидеру умеша у рационалну перцепцију, исходи праве свет овог времена. Ипак, ма какво разочарање уследило протицањем времена, свет политике поново продукује вође који ће бити обожавани и третирани као спасиоци. Колапс вредности, разума и исправног делања све више се меша са опчињеношћу која долази сваким новим лидером, његовог претхоника памтећи само по разочарању јер илузија поред фантастичне засењености на крају увек доноси крах, разочарање, осећај издаје, небезбедности и незнађа.

Кључне речи: политички лидер, магија, религија, политичка илузија

Увод

Трајући у свету хаоса, гримаса аутентичности лидера поприма социјално мистификовани израз којим се закривљује коначност намера. Често не само како би се прикрила свака намера, већ и зато што у већини случајева та намера ни код самог лидера или његових најближих следбеника није до краја и сасвим јасно одређена. Немогућности за изражавање целе и јасне слике леже покривене намером истакнутих да задрже свој положај правећи га недодирљивим, недостижним, надљудским. Религиозним. Стога не чуди што Драган Симеуновић¹ наводи да је поред осталог што јесте, политика и уметност илузије. Пра-

* sanja_klisaric@yahoo.com

¹ Симеуновић, Драган, (2009): *Увод у политичку теорију*, институт за политичке студије, Горепрес, Земун

тећи и најмања дешавања запажамо ту уметност илузује, неочекивану испреплетаност магије и политике. У извесним околностима, током таласа одушевљења опчињене масе својим лидером, политичке вође све више можемо препознати као гуруе политичке магије. Готово органска потреба појединца за вапећим спасом кроз фасцинантно лидерство појединца који уочава излаз из тешког живота и пружа спас од недаћа потпуно подсећа на религијскомагијску занесеност. То је најчесталији феномен или је заступљена потпуна његова супротност- одсуство било каквог интересовања за политику, политичко. Најмањи је број оних који заузимају средину између те две крајности. Самим тим и политика као појава ушла је у поље фаталне привлачности која осваја или одбија идентичном снагом као магија. Та два феномена наизглед потпуно удаљена и претпостављена један насупрот другог здружила су се у превласти над масом којој треба спас. Од било чега. У тако укројеној стварности религиозном страшћу се приступа идеологији лидера, те се и сама физичка манифестација лидера, његово одевање, ход, гестикулација често опонаша, каткад на сасвим несвесној равни, те се око фигуре лидера формира извесан култ неприкосновеног вође који упркос 21.веку неодољиво подсећа на фантазме древних култура у којима се лидерство фанатизује и коме се приписује неприкосновеност, максимално поверење, обожавање, поштовање свих симбола и радњи које упућују на саму личност вође и његове политике. Затичемо човека уплећеног у фасцинацију по квалитету идентичну оној коју пружа узајамно последична веза мага и конзумента магијског извођења. Та обострана зависност и подређеност, преклапање рационалног и надреалног искри у политичком манифестовању. Подређеност човека у односу на готово магијски утицај који се огледа у очекивањима од политичког вође упућује на идентичну занесеност ликом вође како политичког, тако и магијског. Човек као да је приписао политичком безусловно искушавање среће које се често среће у његовој занесености магијом.

Човек у времену- трагови у песку

Свет се већ увелико потрудио да подсећа на место које се окончава у алтернативној стварности коју је, како делује, изгледа једину и успео да створи за себе. Позивање на магију није одмакло од почетака људске мисли. А и зашто би? Кроз магију човек је додирнуо више самог себе него науку и религију. Па, опет тешко је рећи да је наука сасвим наука и да у њој нема баш нимало магије што такође може да се каже и за религију. Криза друштва, општа човечанска криза идентитета, финансијски колапси, ратови вођени сами против себе, искидан смисао породице као јединице људског друштва, читав спектар срушених идеала и оних инстант који долазе и преплављују људе и градове као цунамији свих грехова које је човечанство себи починило. У магији, свакако нисмо далеко од истине. Само магија може да овлада људима у целини, читавом планетом, појединцем и заједницом. Све слике кроз које пролазе наши минути и дани личе једни на друге и сви су понесени магијом времена које не уме или не сме да се дефинише. Магија политике или политичка магија.

Човек јесте одувек имао жељу да се повеже. И то јесте инерција људског бића. Да буде део са неким или нечим. Да споји увек нека два света која су понекад постојала само преко њега. Некад је импулс ка спајању идеја и космоса ишао кроз појединца, другог човека, природу. Кроз необјашњиво. Религија² је наметнула себе као инерцију (не)интелектуалне стварности и психологије како појединца, тако и друштва пружајући шансе за своју позицију како науци, тако и магији, зависно од епоха и култура кроз које се читавала историја целокупног духа човечанства.

Оно што неодољиво привлачи појединца, поред личног интереса је самопрепознавање у идејама, ставовима и визији. Спектар убеђења којима се пласира извесна идеологија на конзумента тог садржаја у тренутку трагања за смислом сасвим истом аналогijом безнађа упловљава у лично опредељење у ком често под утицајем пласирања те идеологије постаје мистификовано, каткад сакрално, веома привлачно и неодољиво страсно доживљено као нешто чему појединац припада³. Оно што такође повезује магију и политику је привид, обмана, илузија⁴. С тим што привид и обмана чине костур илузије. Привид представља халуцинацију, самоубеђење, нешто што није, а што нам се чини да јесте, нешто у шта чак и можемо самоубеђењем и да поверујемо, дакле, привид је наш однос према нечему, док је обмана свесна агресија на наш интелект и поимање од стране неког другог чије стремљење је да нас покори интелектуалном спрегом чинећи од засењене масе идеолошке робове спремне на извршење инструкција свог вође. Идентичан принцип, принцип илузије јавља се у магијском делању. Привид увек представља неки искривљени, намерно улепшан и самим тим нереално представљен приказ којим би се конзумент приволео на емотивно реаговање и подржавање илузије која се пласира. Привид је опаснији од обмане јер уме не само да форсира обману, већ и да је уклања и самим тим обликује стварност другачије од онога како заправо јесте. Те две појаве једнако владају магијскорелигиозним, али и политичким принципом. Поред тога, и у један и у други свет се утања из страха од стварности и потребе да се она контролише. Што се већа моћ кроз илузију додељује магијском или политичком лидеру, то је он више има. Самим тим у зачарани круг духовног, емоционалног, интелектуалног, али и материјалног ропства и подређености увлачи се објекат моћи над којим је доминација субјекта моћи сразмерно велика колико и објектово илузионистичко веровање у ту моћ. Фаталистичко у илузији је то што ниједна илузија не може дуго да траје. У урушавању илузије наступа обмана која уколико се, а углавном тако бива, под утицајем агресије, насиља и системских метода застрашивања, претвара у самообману која је покушај избегавања последица које би уследиле у случају отпора. Степен убеђења у илузију одређује реакцију након увида у обману. Уколико је илузија јака попут сакралности и онда када се њој додели готово божански квалитет реакција, тј. побуна настаје веома ретко, односно могуће и никад.

² Mircea, Eliade (1911) : *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*, Macmillan, London

³ Hildred, Geerts (1975): *Antropology of Religion and Magic I,II*, Journal of Interdisciplinary History 6, New York

⁴ Симеуновић, Драган (2009): *Увод у политичку теорију*, институт за политичке студије, Горепрес, Земун

Када илузију не подржава интензивна имагинација, отпор и побуна услеђују одмах након што се створе околности у којима иницијатори побуне скупе довољно храбрости за то. Овај принцип истоветан је и у политици и у религијско магијском делању. Оно што је занимљиво за однос магије и религије је да је магија претходница религије која се развијала током времена људске историје све више док је током тог истог историјског времена магија остала на истом нивоу на ком се и појавила у друштву⁵. Исти логички систем који је магија упражњавала у свом настанку, веровање у зле духове, чини којима може да се овлада тим силама и данас постоје у свести савременог човека којим та идеологија овлада. Та могућност удруживања човека са натприродним даје му утеху, сигурност и наду да може да утиче на више од своје судбине. Та натприродна вештина управљања друштвом додељује се и политичким вођама. Улога мага у таквој структури веровања даје непроцењиво велико и значајно поштовање друштвене заједнице према магу, као моћном посреднику између та два света. А и политички лидер укројен у илузију масе која га обожава прекраја стварност и измешта је својим божанским квалитетима који му се приписују са циљем да доведе друштво до циља којим их поред своје целокупне појаве осваја и одржава у стању сталног ишчекивања врхунца. Маг који условно влада силама које утичу на друштвени живот омогућава појединцу веру у спас од болести, глади, смрти и многих других емоционалних утеха. У таквом друштвеном кодексу, маг није само врач, мистик и познавалац „вишег“ света. Маг је и лекар, саветник вођама друштвене заједнице којој припада, пророк, травар и најзначајнији члан те заједнице. Маг је владар прошлих друштава из сенке. Његова власт је шира од врховне власти јер је његов суд кредибилнији од било чијег. Магу се верује без преседана. А онда, када маг закаже своје вредности и његова магија изгуби моћ, бива свргнут, замењен, неретко жртвован и убијен⁶.

Концепт магије и магијског садржи много насилног и финалног јер је та гранична вредност живота и смрти управо и узета као прекратница та два света- рационалноискуственог и магијскоинтуитивног. Сама смрт је прецењена и инструментализована јер је имала улогу вишег циља од самог живота. Људске жртве су биле учестала слика на олтарима кроз историју, а проливане крви залог за срећу⁷. Претпоставља се да је овакав нехумани принцип управо узет због саме своје театарности, финалности и трагике жртве као доказа вишим силама да су представници те заједнице покориви, одани, послушни. “Што већа жртва, то већи дар”- било је правило у које су древни, пагански магови веровали и то убеђење проширило се на сва древна друштва⁸. Импозирано је да се овај принцип показао исти у друштвима која међусобно нису комуницирала, те као својеврсна интелектуална доследност се проширило по свету као општи принцип колективног ритуалног чина који као да је засејан у људску свест. Повлачи се крајње алтернативно и наднаучно питање, није ли можда заиста нека „виша“ сила управљала таквом идеологијом која је повезала сва древна

⁵ Диркем, Емил (1982): *Елементарни облици религијског живота*, Просвета, Београд

⁶ Malinowski, Bronislaw (1948): *Magic, Science and Other Essays*, Beacon Press, Boston

⁷ Evan Evans Pritchard, Edward (1976): *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande*, Oxford University Press

⁸ Keith, Thomas (1971): *Religion and the Decline of Magic*, Scribners, New York

друштва иако су океанима, копном и језиком била превише далеко једна од других. Ово питање може да се уметне у истраживање о магији јер магијски свет одобрава необјашњиво.

Фантазмична је корелација између магијско религијског вође и политичког лидера ком је приписана илузија. Као да се извесна мистичност мага уткала у лик политичког вође. Тај феномен се огледа и у суђењу моћницима који су преминули. Иако потпуно бесмислено, такав политички линч након смрти лидера који је за собом оставио незадовољство, невероватно подсећа на древни култ мага коме се и након смрти указује част или затире траг костима. Тако да и тада илузија показује своју доминацију над рационалним. Самим тим и код политике као и код магије за појаву илузије неопходно је одсуство разума како би илузија уопште и успела да постоји. Оба феномена, и магија и политика подражавају овај вид манифестовања илузије и одсуство рационалног у њеном појављивању. Неретко дешава се да појединци сведоче о извесном миситичном искуству у присуству обожаваних лидера, било религијских представника или политичара.

Сјајну аналитику делања необјашњивог мистичког искуства које такође итекако прожима магијско делање можемо да нађемо код Ђуре Шушњића⁹ где се помињу особине мистичног искуства које заправо представљају саму склоност човека према нечему што је сасвим непознато, другачије, необјашњиво, а такође што изазива велику потребу да се у њега проникне, овлада њиме, понекад само доживи изнова или диви. Шушњић даље сматра да мистично искуство појединца може да буде искуство заједнице уколико појединац то искуство подели са својом заједницом. Па, није ли управо овде приказана потреба за неким правилником за мистично делање. Неким системом, неким законитостима којима би могла да се у господарство и делање човека укључи магија. Сама мистика има велике елементе магије генерално. Управо маг и располаже извесном мистичном моћи која га разликује од свих осталих знања других појединаца неке заједнице. То мистично искуство га преобраћује од обичног члана свог окружења у привилеговану, посебну личност, у мага. И то је управо онај феномен који се деси у психичком доживљају током иницијацијског обреда у самом постајању шамана. Управо Ђуро Шушњић¹⁰ и каже да само мистично искуство помера теолошку структуру таквог садржаја на саму психологију вере. Човек има потребу да се повеже са светом тог искуства, те је сам свет магије логичан след таквог интелектуалнодуховног хтења појединца инспирисаног мистичном моћи.

Илузија стварности или стварност илузије и плагијат менталних слика

На основу илузије која влада свешћу конзумента, религиозни човек би свакако могао бити политизовани човек. У свести древног човека ниједна по-

⁹ Шушњић, Ђуро (2009): *Религија I-II*, Чигоја штампа, Београд

¹⁰ Шушњић, Ђуро (2009): *Религија I-II*, Чигоја штампа, Београд

јавна ствар није пука случајност, већ има елементе сакрализације самим тим јер све потиче од Бога-створитеља¹¹. Стога се у свакој ствари и може спознати биће, његов дух и повезаност са Космосом до кога древни човек духовно вапи. У том хтењу да се приближи оним силама које су за њега суштинске своје место проналази као део микрокосмоса. Тако је све што постоји истовремено обично и трансљудско, тј.припада бескрају Космичке и Божанске силе. Та трансцендентна компонента у свету религиозног човека формирала је један интерактивни свет који управља човеком једнако како и човек управља њим уздижући се том приликом до тог света који остаје мистичан, недостижан, несхватљив, ма колико човек овладао техникама магије и магијског делања.

Сакралност сваког бића и предмета омогућила је трансценденталну природу свих ствари и креирала онај свет који је неодвојив од Космоса и Богова, те и сва бића једнако имају утицај на све што се дешава кроз повезаност сакралном споном са највишим узорима највећих духовних сила ка којима се уздиже само са циљем предавања и спајања са силама које могу да помогну религиозном човеку уколико спозна праву путању ка својим створитељима. На том путу кроз духовну снагу, магијски ритуал и инструментално симболички свет који окружује човека и у ком је човек постојано затечен, предавање силама духовног света представља трансценденталну повезаност два света. Човек се повезује са светом повезујући делове свог тела са природом. Нпр. пун месец повезује се са лобањом¹², Месец и Сунце се повезују са очима, ветар са дахом, кости са каменом, влати траве са косом... Човек проналази аналогију којом ће инструментализовати кроз ритуале своју магијску вештину упућујући свој магијски акт ка оним аналогијама ка којима му је у датом тренутку то потребно за повезивање и манипулацију трансцендентним својствима ствари око себе. Сва искуства којима је прожет живот човека у себи носе свете елементе. Њихов утицај се увиђа у обредом обедовању када се храни приписује божански елемент, венчању кроз које се понавља *Хиерос гамос*¹³ Неба и Земље, чарању током ког се инструментализација средстава за излечење повезује са силама светла које побеђују силе таме захваљујући умешности мага да оствари ту космичко-енергијску релацију и омогући проток сила у корист свог врачања. Овај принцип антропокосмичког изједначавања, светотајанственост са магијског човека пренели су се и на религиозног човека¹⁴. Тиме се потенцира да људско искуство ма колико било овоземаљског смисла и путеног прин-

---

¹¹ Thorndike, Lynn (1923): *A History of Magic and Experimental Science during the First Thirteen Centuries of our Era*, I-II vols, Columbia University Press, , New York

¹² Eliade, Mircea (1989) : *Images et Symboles. Essais sur le symbolisme magic*, Payot, Paris

¹³ Елијаде, Мирча (1991): *Историја веровања и религијских идеја*, Просвета, Београд

¹⁴ Пример. Индијски тантризам омогућава и заговара у својој религијској филозофији повезаност физиолошког живота са светотајношћу, те је сексуално сједињавање достигло значајно место у овом религиозном правцу. Стога се сматра да се сексуалним чином (који више није физички чин, већ мистички обред) достиже коначно духовно ослобађање, те партнери више нису људска бића, него слободни и узвишени као Богови. Ипак, и овај принцип је имао аномалије и своје карикатурне облике где су се изводиле настране, девијантне и веома непријатне церемоније у част тантризма и по узору на тантризам. Тако да и овај сакрални принцип уз себе носи и опасности парауниверзалног смисла духа и претвара га у примитиван оргијастички чин.

ципа подлеже дуалности и доживљају на трансземаљском, трансљудском плану. С тим у вези, аналогија таквог делања се исказала и у сфери политичког делања где засењеним лидерима људи који их обожавају приписују надљудске особине, њихово понашање повезују са супериорним које неретко има везе са натприродним и на крају логичним за избављење које нуди као једини могући избор спаса.

Маг користећи ширину Космоса који познаје и који му је наклоњен омогућава учествовање читаве заједнице у добробити уколико се ритуално испоштују сви принципи који воде заједницу до тачке где је сваки појединачни дух једнако одговоран за просперитет заједнице и духовне целине друштва ком припада. Трансцендентни дух појединца постаје општи трансцендентни дух који се спаја на „наднивоу“ са Космосом и Боговима, те свака ствар из света људи може и треба бити укључена у сакрални контекст. И то је додир човека и Космоса кроз трансценденцију. Ипак, треба нагласити и чињеницу да се религиозни сензибилитет мењао у складу са променама које су носили начини живота, као и животна окружења у која су се преносили магијско религиозни принципи¹⁵.

Бог, обожење идеала и магија су највеће духовне тековине човечанског рода. У њима се скупила највећа друштвена моћ. Самим тим, логиком пресликаних модела ауторитативног лидера, магијски гуру се преноси на политичког вођу у околностима појава илузије и обмане у лидерском манифестовању. Принцип магијске привлачности уткан у људску свест пресликао се и на политичке лидере који истим принципом илузије одржавају пажњу и верност својих гласача. Аналитиком наше свести о ништавилу наше природе уздигла се моћна сила како Бога, тако и магије. Магије као споне та два света. Изложен опасностима живота (болести, глад, несрећни догађаји, непредвидивост како живота, али и смрти) и околиша: животињски свет, зависност од природе, али и од међуплеменских сукоба у свести првобитног човека се издвојио епохални изум еволуције наше врсте- веровање. Веровање је ишло готово паралелно са чарањем, врачањем, бајањем, чаробњаштвом, магијом. Магија се није никада отиснула даље од људске свести све од свог настанка. Као и вера и магија траје и подржава интелектуалну и примитивну свест једнаким интензитетом. Моћ магије је током историје била невероватно интензивна. Средњовековни концепти магије¹⁶, магијског, вештица и вештичарења довело је до свеопштег геноцида над свим онима за које се чак и посумњало да се баве магијом, да су вештице и вешци. Те смрти су биле системске и саме у складу са магијским принципом те се оптужени за магијске активности убијао на ванредно прихваћен начин где је спаљивање живог „мага, вештице“ био најчешћи и најшире прихваћен вид ослобађања друштва од зла које се сматрало да чине вештице и магија. Занимљиво је да је и сам прихваћен систем прогона вештица, вештичарења и магије са собом носио један дубоко магијски ритуал у себи. Читајћи извесне стихове који би ослободили конкретно друштво од зла које

¹⁵ Елијаде, Мирча (1991): *Историја веровања и религијских идеја*, Просвета, Београд

¹⁶ Елијаде, Мирча (1991): *Историја веровања и религијских идеја*, Просвета, Београд

вештице и магија доносе, спаљивали су магијско лице верујући да у ватри и пепелу нестаје и зло са њима одлазећи у оне стадијуме духовности који се никад неће вратити и заувек остати у паклу. Тај принцип, иако сасвим јасно прокламован као антимагијски у потпуности подржава магијско деловање. Низ ритуала којима једино сме и дозвољено је да се убије вештица или представник магијског света садржи у целости све елементе магијског ритуала, те контрадикторност овог етичког система времена ком припада доводи до невероватног апсурда и апсолутног колапса логичке свести. С друге стране, необјашњив је и језив мегацид над потенцијално циљним групама магова и магије који овом приликом неће бити детаљније разматран, осим саме чињенице о таквим злочинима којих је човечанска историја пунпрепуна.

Та потреба човека да пронађе посебност у неком лидеру изродила је илузију којом поред магијско религијског лидера може да овлада масом чији поглед се зауставља на било ком довољно харизматском лидеру, па и политичком вођи.

Након претхоних епоха, данас се дешава холивудизација религије и магије. Читава поп култура се усмерава у оном правцу у ком ће да истакне једну од две фаталности, уздизање религиозности или магије на ниво пиједестала људског постигнућа или њихово исмевање. Тај принцип директно погађа оне културне и социјалне групације којима манипулација овим симболима људске заоставштине не игра трпељиву и опростиву пошалицу. И веома често, чак је то постао и принцип последњих година, нечија злоба, ругање, ниподиштавање идеолошког или физичког лидера извесне религијске заједнице, политичког вође, аутоматски је позив на сукоб, немир, рат. Магија и религија део су политичког испољавања. Магија и религија чији је циљ окупљање и уједињење људског рода вековима је занет у својој супротности. Више је, како се чини, овај човечански принцип људима донео зла него користи. Данас, у тоталном апсурду свих оних суштина које нас граде као цивилизацију која брже стреми ка својој пропасти, него ка било каквом успеху, иако се сваки интелектуални и научни домет дефинише као још један корак напред хомо сапијенса, чињенице нас упућују на другачије закључке. Уместо помирења религија на свим нивоима, ратови се воде по истом принципу по ком се то дешавало у свакој прошлости иза нас. Сукоб као да се само ишчекује како би букнуо немир, крвопролиће, разарање, смрт. Мирча Елијаде је далеко отишао у свом антрополошком истраживању религије и магије, можда чак и даље него било који други антрополог, али је фокусирајући са на ту људску потребу да магија има инерцијски принцип људског ума, извесан усађени идеолошки принцип приклањања необјашњивом кроз адекватне маневре који укључују вербални, халуциногени и физички принцип, потиснуо у тој сјајној и непревазиђеној аналитици деструктивни елемент који прати свет магијског ритуалног човека. Та ритуализација је повела магијског човека ка религиозном човеку. А онда када је тај човек дотакао религију у коју се магија уплела попут неодвојивог принципа, усадио се порив да у рат не мора да се иде само због територије, воде, хране, жена. У рат се кренуло због симбола¹⁷. Први пут је симбол постао иницијатор покрета јед-

---

¹⁷ Elijade, Mircea (1989) : *Images et Symboles. Essais sur le symbolisme magic*, Payot, Paris

не групе људи ка уништењу друге. Исти тај симбол је те људе ујединио и дао им целину. Ону целину за којом духовни свет човека вапи од своје самоспознаје. И тај исти симбол исцурео је у религијски спознајни свет из оног магловитог, скривеног, никад дореченог света магије. Символи су уоквирили свет политике.

Магија је човечанству дала све. И пораз и наду. И сигурност и страх. Магија је угравирала у сваку религију свој симболички свет и пренела на један виши, дубљи смисао духа који вернику пружа религија и онај свој значај у прошлости маргинализовала стављајући себе на оно постоље делања из сенке. Магија је освојила и политичку моћ. Магијски принцип само се прекопирао на фаталност припклањања извесној политичкој идеологији. И оно што је импозантно, магија није нестала никад. Њена појавност је на својеврсан начин култивисала људску потребу да направи ограничења природи и судбини, те да овлада знањима која би олакшала постојање човека у великом нескладу који носи читав његов смисао. Може се рећи да је религија од магије наследила веровање у неку „надсилу“, „вишу силу“ која управља дешавањима и судбином, контролише их и одређује; затим, извођење ритуала у сврси коју налаже пракса као и вербалну димензију где извесне речи повезују свет човека и надсвет религије или магије. Речи имају контактну вредност између та два света. Изговарањем речи маг, а касније представник извесне религије, свештеник, омогућавају проток енергија које се сматрају призиваним кроз сам чин ритуалног изговарања. У магијском свету претпоставља се овладавање силама и изједначавање у том ритуалу мага са надсветом. Маг бива посредник између свакодневице и виших сила¹⁸. Свештеник речи не користи за менталну манипулацију, како то бива у магији, већ као спектар израза који поистовећују сам његов земаљски ауторитет са поштовањем и умилостављивањем сила којима се покорава практично и идеолошки. Маг свој ауторитет подиже на ниво готово једнак са натприродним силама. Преузима улогу оне равни имагинарног света где је једнак са тим силама и поставља се у позицију медијатора између два света- земаљског и натприродног. У том времену магијског делања, тачније- у магијском времену, маг је преносилац енергетске трансмисије и владалац знања оног поља за које се верује да може да контролише и мења живот људи. У политици речи су спона између политичара и народа који вапи за животом који му се обећава. За разлику од мага који у свом чину подилазећи вишим силама постаје једнак са тим силама којима верује да ритуално влада, свештеник не поседује у свом делању циљ изједначавања и владања вишом силом, него принцип приклањања вишој сили као и доминацију подређености свештеника у односу на вишу силу у том односу¹⁹. Магија није ограничена датумима и није сведена ни на какаву периодичност. Она дела у складу са потребама. Магија се примењује онда када се јави потреба да се постигне неки конкретан циљ. У религији је овај моменат другачији. Религијски ритуали нису уско везани за један конкретан циљ, већ су временски детерминисани. У

¹⁸ Малиновски Бронислав (1971) : *Магија, наука, религија*, Каријатиде, Београд

¹⁹ Шушњић, Ђуро (2009) : *Религија I-II*, Београд: Чигоја штампа, Београд

магијском ритуалу очекује се директна и моментална помоћ виших сила, док религијски ритуал за циљ има поштовање, слављење, обожавање више силе. Религија се образовала на културнијем цивилизацијском стадијуму духа. Те, је магија у религији остала осликана као идеологија контактеног момента између човека и више силе. Магија је тренутна конекција натприродног и човека док религија има за циљ вечиту, нераскидиву спону. Самим тим, магија не изискује неко конкретно место за своју праксу, већ може бити извођена у сваком простору или отвореној природној средини где маг оцени да је подобно да се ритуал одвија. Религија је свој контакт са вишом силом институционализовала, па се обреди дешавају у храмовима, црквама, цамијама, светим здањима у складу са потребама датог тренутка.

Магија верује да изван света људи постоји извесан свет сила које управљају светом људи. Такође, на тај свет сила извесним ритуалима, бајалицама, покретима може да се утиче. Стога је умеће мага било од највишег значаја сваке заједнице магијског човека. Та сила у коју се веровало да влада свиме што постоји, могла је по убеђењу магијског човека да улази у човека, животињу, камен, дрво, биљку, воду... У све што може да се спозна у окружењу, али и у оне светове који се не могу доживети материјалистички искуствено, већ кроз свет снова, визија, интуиције. Ова концепција виђења и доживљаја више силе усклађује живот човека и природе и никако не може да се сведе на предлогичко или примитивно мишљење. С друге стране религија је изникла из комплекса магије као последица еволуције принципа, а не еволуције свести. И како неки научници тврде (Бронислав Малиновски²⁰, Касирер²¹, Клод Леви Строс²²...), магијско мишљење никако није било суштински заосталије и неразвијеније од мишљења савременог човека. Та квалитативна разлика не може да оправда претходна становишта о заосталој свести човека магијског доба. Егоцентричан свет мага као диригента магијског света уступио је место трансценденталном духу свештеника, али се квалитативно ништа није изменило. Човек је променио усмерење и фокус са односа човек-виша сила пребацио на фокус вера- виша сила, вера као инструмент односа са вишом силом. А посматрајући саполитиколошке стране, могла би се извући и паралела са човек- политички лидер- остварење највећих жеља. Тај магисјки човек само се преточио у политичког човека и са њим разменио лица, задржавајући исту суштину човека који трага за безбедношћу, остварењем снова, реализацијом оних идеја о којима би без свог лидера могао само идаље да сања, фантазам додељен таквом лидеру са којим се путује до циљева и бескрајни суноврат када до тога не дође. Политичка умешност се кроз историју зато неретко плаћала главом, стога се и јављала логична одбојност према политици, а уз њу и према знању уопште. Баш зато што је илузија толико варљива и променљива да се губи свака сигурност, па ипак сам човек стреми непрекидном продубљивању знања, вештина, спознаја. Самоиспуњење у сазнавању доводи до среће, али тај циклус је неис-

---

²⁰ Малиновски, Бронислав (1971) : Магија, наука, религија, Каријатиде, Београд

²¹ Kasirer, Ernst (1998): *Језик и мит- Прилог проучавању проблема имена богова*, Издавачка књи- жарница Зорана Стојановића, Нови Сад

²² Levi Stros, Klod (2011): *Митологије 4. Голи човек*, Прометеј, Нови Сад.

црпан, такорећи- бескрајан. Јер увек ће постојати нешто да се сазна, иако се ствара каткад привид да је већ све откривено, пробијајући тај параван човек непрекидно открива. Откривајући сазнаје себе. И жуди за циљевима које остварује везивањем за вођу чијим вољењем верује да долази до есенције своје самоспознаје. С тим што већа страсти и жудња за циљевима била, утолико је веће разочарање када се она не испуне. Тај принцип и ток судбине обухвата и магијског и политичког и религијског и сваког другог вођу.

Закључак

Ако је трагање за срећом створило људско биће, онда му је религиозност кроз веровање, наду и љубав удахнула потребу за трајањем и напретком, а повезивање у интересне заједнице омогућило остварења циљева, управо због чега човек даје предност другом човеку који би га водио и био му легитимни лидер, јер је задатак политике да пружи што већу сигурност и повећа стабилност заједнице и државе на свим нивоима. Природни људски принцип удруживања у групе почива на страху. А на том страху се и одржава формирана власт чак и онда када је они који су је бирали више не желе. Тим страхом од оног што следи, од оног што јесте и од непредвидивости и религијске вође у покорности држе народне масе. Религиозни као и политички вођа неопходан је како би се успоставио ред у друштву јер у природи људског бића је да ради оно што жели, инерција човека је анархија, а власт човека доводи у ред. Та друштвена контрола заправо је неопходна како би друштво остало одрживо. И магија, и религија и политика као под хипнозом увлаче свог конзумента у свет илузије чијом спознајом кроз обману човек увек изнова покушава да заштити себе сваким разочарањем пред обманом увучен у нови ковитлац трагања за сигурношћу.

Литература:

1. Dirkem, Emil, (1982): Elementarni oblici religijskog života, Prosveta, Beograd
2. Elijade, Mirča,(1991): Istorija verovanja i religijskih ideja, I- II- III knj. ; (Biblioteka Karijatide), Prosveta , Beograd
3. Eliade, Mircea, (1911): Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy, Macmillan, London
4. Eliade, Mircea, (1989): Images et Symboles. Essais sur le symbolisme magic.; Payot, Paris
5. Geerts Hildred (1975): An Anthropology of Religion and Magic I, and Keith Thomas, An Anthropology of Religion and Magic II, Journal of Interdisciplinary History 6, New York
6. Kasirer, Ernst (1998): Jezik i mit- prilog proučavanju problema imena bogova, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad
7. Levi Stros, Klod,(2011): Mitologike 4- Goli čovek, Prometej, Novi Sad
8. Malinowski, Bronislaw, (1948): Magic, Science and Other Essays, Beacon Press, Boston
9. Pritchard, Edward Evan Evans, (1976): Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande, Oxford University Press,

10. Simeunović, Dragan, (2009): Uvod u političku teoriju, Institut za političke studije, Go-rapes, Zemun
11. Thomas, Keith, (1971): Religion and the Decline of Magic, Scribners, New York
12. Thorndike, Lynn, (1923): A History of Magic and Experimental Science during the First Thirteen Centuries of our Era, I-II vols.,: Columbia University Press, New York
13. Thorndike, Lynn, (1905): The Place of Magic in the Intellectual History of Europe,,: Columbia University Press, New York
14. Šušnjić Đuro, (2009): Religija I-II, Čigoja štampa, Beograd

POLITICAL LEADERS AS GURUS OF POLITICAL MAGIC

Summary: Inertia of political action occupies the space of observers' consciousness that activate model which is almost religious relationship with the leader. Observed through such prism, the leader has enough space for contexts that carry him seemingly conquests sympathy and antipathy in the audience. Worshipping and hatred. Manipulative elements of magic and religious ritual actions are transferred into the consciousness of the observer as new built political illusion. Such a perception distorts the real picture, and recourse to it is often leaders' overshadow as the only possible perpetrator of the best through which materializes the need for salvation. This perception contains religious elements. When the sacredness and religious passion for the political leader interfere with rational perception, consequences are making our present time. However, whatever disappointment followed the passing of time, the worlds of politics again produce leaders who will be worshiped and treated as saviors. The collapse of the value of reason and proper action is increasingly being blended with the fascination that comes with each new leader, remembering his previous one only as disappointment, because in addition to the stunning illusion of overshadow at the end always brings downfall, frustration, a sense of betrayal, insecurity and hopelessness.

Key words: political leader, magic, religion, political illusion

V

ДРЖАВА И ПОЛИТИКА

ЉУБИША ДЕСПОТОВИЋ*
Институт за политичке студије
Београд
АЛЕКСАНДАР ГАЈИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 321:327
Монографска студија
Примљен: 19.12.2016
Одобрен: 23.01.2017
Страна: 293-307

ПЕРСПЕКТИВЕ МОДЕРНЕ ДРЖАВЕ У ПОСТВЕСТФАЛСКОМ ПОРЕТКУ**

Сажетак: Расправе о историји и теорији државе у последњем периоду усмерене су на проучавање растакања вестфалског, државоцентричног поретка Модерне који је почео да се одвија крајем 20. века. Национална држава, државне институције и њихово функционисање су пре свега угрожене последицама процеса глобализације које се одвијају кроз наметање читавог низа мера неолибералне политике. Њима се оспоравају државни суверенитет, јавне политике, економска одрживост и угоржава базична сигурност те идентитетска и социјална политика. У раду се анализира глобална моћ и њени актери који подупиру овакву погубну политику, а затим и могућност контрамера које је неопходно извршити како би се извела успешна ревитализација капацитета националне државе.

Кључне речи: држава, вестфалски поредак, глобализација, суверенитет, недржавни субјекти, мултинационалне корпорације

У оквиру бројних полемика о историји и теорији државе највеће дилеме односиле су се на временско одређивање њеног настанка на крају средњег века, у смислу изградње оног типа политичке организације који је у функционалном смислу претеча савремене државе као јасно дефинисаног политичко-правног ентитета (види у: Винсент, 2009: 26). Док су расправе у овој дисциплинарној равни још увек биле у току, отворен је читав низ нових теоријских питања. Њихов је фокус био усмерен на проучавање растакања вестфалског, државоцентричног поретка Модерне који је почео да се одвија крајем 20. века. Све то је отворило нове расправе о будућности, то јест о одрживости класичне модерне државе у савременом свету. Циљ нашег рада због тога тежи да опише процесе разградње модерног државоцентричног поретка који се реализују планским и синхронизованим активностима који се одражавају и на унутардр-

---

* despotlj@stcable.net

** Рад је настао у оквиру пројеката 179014 и 179009 које финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

јавно урушавање политичких и правних институција. Иако се током двадесетог века фокус интересовања политичке науке померио са државе на неке друге политиколошке теме као што су теорије интересних група, истраживања политичког понашања, новог полиархијског плурализма, теорије друштвених покрета, цивилног друштва и сличног, централне теоријске расправе у последње две деценије поново су вратиле интересовање политиколога за базичне проблеме државе, њен положај, функције и као и динамику промена са којима се она суочава. Постоје бројни разлози за овакво преусмеравање политиколошког интересовања као што су: јачање етнонационализма у Европи током југословенске и совјетске дисолуције и настајања нових малих држава и њима својствених, синтетичких националних идентитета, затим симултано интезивирање како процеса регионализације тако и супранационалог повезивања, попут европских интеграција. Свакако, ту су, као „неизбежни”, свеприсутни процеси глобализације са својим космополитским идејним исходиштима који су тако замишљени да оправдају стварање поретка тзв. пост-државности и успон новог институционализма (Павловић, 2008:10).

Без намере да се у раду детаљно бавимо ретроспективним историјским пресеком доктринарног разумевања природе и карактера модерне државе, неопходно је, ипак, поновити неколико кључних теоријских места науке о политици који су неопходни за разумевање правца еволуирања класичне модерне државе у савременом поствестфалском свету. На тај начин у кратком луку обухватићемо теоријска одређења модерних концепција државности чији актуелни статус имамо намеру да преиспитујемо. Први у том низу нововековних политиколошких мислилаца је свакако Николо Макијавели. Он је своје виђење државе усмеравао на њену самосталну *политичку моћ* мимо везе са моралним и духовним димензијама друштва и појединаца који у њему живе. Други значајан политички мислилац у тој епохи је Жан Боден са својим *концептом суверености* као једним од најважнијих својстава који се везују за државу. Том низу припада и Томас Хобс који је отворио питање концепта *државе сигурности* који ће касније, током модерне епохе, све више добијати на значају, као и Џон Лок који поставља темеље *модерне конституционализације државе* и грађанског друштва као неизбежног корелата држави. Надаље, не треба заборавити ни Жан Жак Русоа и Хегела, при чему је први инсистирао на концепту *опште воље* и залагању за непосредну демократију, а други на *умском поретку* државе која својом унутрашњом логиком треба да превлада све видове партикуларности и егоизма који постоје унутар грађанског друштва, а која историјски тежи да се оствари као алтруистички поредак заокружен у својој правној и политичкој универзалности. Свој теоријски допринос дао је и Карл Маркс са својим маркирањем *класног карактера* државе и анализом доминације партикуларних интереса владајућих класа и група над целим друштвеним животом, као и Мак Вебер који државу видео као *политичку организацију* са карактером *јавне установе*, са бирократијом као њеним суштинским обележјем и ексклузивним правом на легитимну примену силе. Не треба превидети ни допринос Алексиса Де Токвила. Његова политичка мисао изнијансирано указује на значај државе и то најмање у неколико битних политичких поља: у *теорији*

демократије, у теорији цивилног друштва и политичке културе као и на пољу транзиције из старог ауторитарног поретка у поредак демократског друштва (Павловић, 2008:13).

Без обзира на коју традицију дефинисања државе и њених главних одлика да се ослонимо, најмањи заједнички именитељ свих њих подразумевао би да модерна политичка заједница мора да буде у стању да испуни најмање три битне функције да бисмо је могли сматрати државом. **Прва функција односила би се на омогућавање унутрашње и спољне безбедности јавног поретка и самих грађана. Друга функција тицала би се обезбеђења неопходног степена легитимног и функционалног представљања, док би трећу улогу државе представљало обезбеђење економске функционалности, односно омогућавање довољног нивоа благостања својих грађана (редистрибуција довољног броја добара и услуга грађанима).** Да би се ове три основне функције могле успешно реализовати, неопходно је да држава испуни шест битних предуслова:

- јасна територијална одређеност као један извор суверености и законски неограничена власт унутар уставно дефинисане територијалности
- транспарентан и гарантован сет уставних принципа и правила као и јасно диференциран национални идентитет
- гарантован корпус униформних права и слобода грађана
- директан и непосредован (без других посредујућих заједница) однос грађана са државом и државним институцијама
- јасно дефинисан корпус тзв. „једног народа” и већинског представљања и одлучивања.
- у случају сложених држава и равноправност федералних јединица (види: Стојановић, Ђурић, 2012: 30)

На овим основама концептуализована модерна држава у савременим условима је знатној мери доведена у дубоку кризу. Процеси глобализације са својим последицама (десуверенизација, детериторизација, деиндустријализација, деинституционализација, делегитимизација, пауперизација, разарање идентитета и слично) изазвали су радикално угрожавање суштинске улоге државе као и редукацију њене самосталности. Поједине одлике класичне државе постају све споредније, док њене бројне функције почињу да одумиру. Бројност становништва, јачина војне снаге, национални морал, национални карактер и идеали који представљали главну кохезивну снагу политичког организовања такође су у опадању. На просторима националних, вестфалских држава ствара се плуралитет нових, колективних ентитета различитих нивоа и опсега, често измењене природе, који су идеална подлога за даља преобликовања силом глобализацијских процеса и интересних упулива. Националне државе данас нису ни једини а поготово не главни носиоци моћи у свету. Настају и развијају се бројни алтернативни политички субјекти (удружења, невладине организације, међународне корпорације, политички покрети од регионалних до међурдржавних) који са својим посебностима у дефинисању својих интереса (из корена другачијих него што су то „национални интереси” држава поимани у димезијама имећу националне безбедности и друштвено економског прогресе-

са) имају и посебне механизме деловања зарад постизања циљева због којих су основани. „Проблематизују се, такође, и питања једнакости националног и државног интереса у оним државама у којима ничу алтернативни идентитети, као нпр. у мултинационалним државама, често поред или мимо донедавно непорецивог и пресудног одређења модерне државе као крајњег политичког арбитра и на унутрашњем и на спољном плану.... Суверена држава престаје, дакле, да буде једини носилац права и обавеза у међународној стварности и у међународном праву, а у исто време, многи ограничавајући фактори живота унутар међународног система, они који су и раније стварно деловали постају све јачи...”(Гајић, 2012:49-50). Модерној националној држави *оспорава се суверенитет, територија, идентитет, институционална способност, безбедносна функција, економски поредак, и егзистенцијални оквир грађана*.

Полазиште заговорника глобализма лежи у ставу како је концепт националне државе историјских превазиђен и да га због тога треба заменити новим видовима транснационалних и регионалних асоцијација. Национална држава посматра се се као главна сметња интензивирању глобализације и јачању финансијских, медијских, информационих и других тржишта као битних сегмената јединственог глобалног поретка. И научној и широј политичкој јавности наметнуто је мишљење како је национална држава за велике проблеме сувише мала, а за мале опет велика. При томе се не указује да и велике и мале проблеме пре и изнад свега узрокују управо транснационалне и регионалне структуре са својим делатностима пред којима је великим делом устукнула национална држава.

На тај начин је отворен проблем тзв. *кризе управљања националном државом*, а све са циљем да би се створио простор за утицај и деловање нових транснационалних структура. Ове структуре су свесно глобализовале перцепцију неких од иначе већ дуго времена присутних међународних проблема (тероризма, организованог криминала, климатских промена, економске и финансијске кризе и сличног). „Данас државе мање доносе правила игре, а више их поштују. Оне спроводе одлуке међународних организација. Готово иста ствар се може прочитати на два различита начина, Први је Гиденсов став, по којем „грађани увиђају да политичари имају ограничену моћ при решавању проблема и као резултат тога губе веру у постојеће системе владавине.” Други је став М. Печујлића по коме, „владе више не осећају одговорност према грађанима већ искључиво према наднационалним организацијама.” Ауторитет државе се растаче и претаче у нове форме друштвених организација као наднационалних творевина.” (Орловић, 2008:109)

Растакањем њихових институционалних облика, националне државе су доведене у позицију осујећености ефикасног деловања а понекад и потпуне блокаде њихових капацитета да решавају проблеме на сопственој територији. Појачани изазови у међународном животу - попут неконтролисане миграције становништва, продубљивања јаза између богатих и сиромашних, ограничености енергетских ресурса, еколошких проблема (глобалне климатске промене, ширење озонских рупа, дефицит пијаће воде, уништавање екосистема), претњи организованог криминала и међународног тероризма - којима ве-

ћина «онемоћалих држава» нису у стању да се супротставе што због својих «еродираних» капацитета, а што због снаге претњи са којима се суочавају, додатно утичу на пад угледа државе. Овакве околности имале су за последицу тзв. делегитимацију како националних институција тако и политичких елита које у новонасталим околностима нису биле способне да преко разорених институција одговоре потреби решавања нагомиланих егзистенцијалних проблема својих грађана. Велико незадовољство становништва преусмеравано је од стране модератора глобализацијских токова у правцу даљег притиска на национални ниво власти, а све зарад обесмишљавања државних институција и некритичког прихватања нових решења која су долазила из поља деловања међународних и транснационалних организација. Све то рађено је под параваном наводног грађења нација и држава. „Други спољни извор потражње за институцијама је политичка власт коју директно врше земље или конзорцијуми земаља као окупационе власти или у снажној непосредној спрези са локалном владом. Ово називамо „грађењем нације” (види: Фукујама, 2007: 49). Општа дезоријентација грађана вешто је коришћена за даљу девалвацију свега што је национално јер се у стварности заиста видљива велика криза функционисања институција националне државе. Пораст неповерења и незадовољства је представљао најочигледнији показатељ новог односа људи према својој матичној држави. У најочитијем облику ово неповерење се огледа у све мањој спремности грађана да се боре и жртвују за своју матичну државу. Због тога су државе, једна за другом, биле принуђене да укину ошту војну обавезу правдајући се потребама професионализације војске, као и економским и функционалним разлозима. (Кревелд, 2012: 398)

Национална политичка елита, компромитована у очима јавности, почела је све више и све учесталије да губи свој изборни легитимитет, пошто у условима разорених државних институционалних капацитета није била у могућности да ефективно испуни своја предизборна осећања као ни планове које су дефинисани у оквиру јавних политика као обавезујућих оквира политичког деловања. Продужено је са убрзаним круњењем легитимацијског основа политичке власти и са паралелним отварањем простора (а услед нараслих потреба становништва) да се новонастали институционални вакуум превлада уз помоћ појачаног интервенционизма међународних организација које су биле део нових глобалних структура моћи. То је особито видљиво на пољу економско-финансијских трансакција. О томе М. Цирн недвосмислено сведочи: „Финансијска тржишта се денационализују темпом који одузима дах и већ дуже време су изван државне контроле. (...) Неразумно је и неморално да спекулације са милијардама долара дневно могу да избаце из колосека животе милиона људи и да их сукобе са државама које заступају интересе становништва.” (Цирн, 2003: 9) „И тако се наставља вртешка, позната и под називом „казино капитализам”. Њу је под контролом, ако је контроле уопште и било, држао само ММФ, који је и сам недржавни актер.” (Кревелд, 2012: 379)

У оквирима надирућих таласа савремене глобализације одвијали су се и процеси угрожавања *безбедоносне функције државе*. Још од времена Томаса Хобса безбедносна функција државе истицана је у први план, уз изношење

става да држава која није у стању да заштити своје грађане губи основни разлог свога постојања, односно да се у том случају држави отказује послушност. „Пружање безбедности - које је барем од Томаса Хобса сматрано најважнијом функцијом корпорације коју називамо државом - поново ће обављати и други ентитети. Неки ће бити територијални, али не и суверени, тј. представљаће заједнице веће од државе, док други, можда и бројнији, неће бити ни територијални ни суверени” (Кревелд, 2012:393). Тако је и Адам Смит у оквиру својих разматрања истицао основне задатке конституционалне државе сматрајући да су, од три поља њених функција, питања безбедности попунила чак два поља. *Први је заштита грађана од насиља и угрожавања од стране других држава, а други - заштита грађана од насиља и угрожавања унутар друштва од стране других суграђана. Сходно оваквом ставу, а с обзиром на озбиљну кризу њеног управљања, безбедоносно поље постаје одлучујуће у будућности када говоримо о могућности опстанка националне државе.*

„Фаза латентних ризичних претњи примиче се крају. Невидљиве опасности постају видљиве.” (Бек, 2001: 81) Урлих Бек је *модерно друштво* означио *ризичним друштвом* управо зато што је новонастале безбедносне ризике видео као резултат трајне неспособности држава да на квалитетан начин заштите своје грађане. Терористички акти током 2015. и 2016. године у Паризу, Ници и Бриселу суморна су потврда оваквих ставова. Такође, „све више грађана у ОЕЦД свету осећа да им је сигурност угрожена ризицима који се односе на угрожавање природних основа живота. Расте број оних којима је нанета штета услед болести изазваних утицајима животне средине (...) У складу са тим, све више људи у ОЕЦД свету се осећа несигурно због пораста криминала и због све већих ризика због угрожавања животне средине.” (Цирн, 2003: 84) Додатни простор за угрожавање безбедносне функције државе створен је омогућавањем слободне конкуренције у виду увођења приватних агенција и секјурити корпорација на виталном пољу безбедности. Нагло ширење обима и врсте услуга, као и количине посла које данас обављају ове корпорације, крунски су докази колико је угрожена безбедност грађана, па и сама држава. Безбедност, та фундаментална функција без које нема озбиљног државног поретка, стављена је на располагање потпуно приватним циљевима.

Спољашња угроженост држава често је била само добар повод да се, иначе обесмишљена функција гломазних војних савеза, стално продужава и траже додатни разлози у том правцу, макар то било и потпуно у супротности са међународним правом и одлукама УН. Ово је посебно видљиво у случаја агресије НАТО пакта на Савезну Републику Југославију 1999 године. Прокламована заштитничка мисија НАТО-а над делом грађана Србије који су наводно били изложени прогону и државном терору била је оспоравана и у редовима неких чланица ЕУ. „Као што су нарочито Французи више пута изјавили, постојање НАТО-а у његовом садашњем облику је очигледно неспојиво са наставком европских интеграција у ономе што је традиционално било најважније: обезбеђивању заједничке одбране од спољње агресије.” (Кревелд, 2012: 375) Велики део српске јавности такође правилно перципира ову тему као штетну по сопствене националне интересе. „Јавност у Србији нема никаквих илузија

да чланство у НАТО-у не значи ништа друго до претежно преобликовање своје безбедности према њеним моћним чланицама, пре свега Сједињеним Државама, што повлачи и излагање притисцима за придруживање њиховим војним авантурама које немају никакве везе са српском безбедношћу и њеним интересима.” (Гајић, 2015: 183). У питању је типичан процес преношења суверености са националног нивоа у корист НАТО институција, о чему француски геополитичар Анри де Гросувр јасно истиче да „или је једна заједница господар својих виталних интереса, или их она поверава другој страни за коју они нису витални”. (Гросувр, 2014: 7)

Глобална моћ и деловање нових глобалних актера

Глобална моћ оличена у систему *глобалног управљања* изнедрила је низ *нових глобалних актера*. Они су преузели улогу управљања и координације од влада националних држава и пренеле га на ниво међународних институција и организација. Оваквом преузимању дела суверености изложене су не само „пропале државе” (failed states) на периферији светског система, већ и земље тзв. језгра или унутрашњег круга најразвијенијих држава каква су европске земље. Управо Европска Унија представља прототип супранационалног вида организовања. Повећање броја нових глобалних актера у међународним односима (мултинационалих компанија, транснационалних политичких покрета и невладиних организација) и пораст њиховог утицаја, међутим, не представљају главну одлику актуелних промена. Ови нови недржавни актери - историјски изворно присутни као видови организовања предузимљивих лобија у западном свету - у мањој или већој мери постоје у међународном животу већ вековима где су иницирали прекоморска истраживања, стварали трговинске везе и били пионири класичне колонијалне политике. Њихова улога у савременој глобализацији, међутим, променила се и квантитативно и квалитативно. Поједини међу новим глобалним актерима постали су моћнији од већине модерних држава, повезујући се у једну умрежену глобалну хијерархију моћи која тежи да створи један целовити постдржавни међународни поредак. Ови актери креирају три врсте односа између постојећих субјеката у међународној заједници. Прву групу односа образују државе и међународне организације, са све мањим сувереним одликама држава а све доминантнијим видовима прерастања међународних организација у самосталне, надржавне субјекте са проширеним надлежностима. Најмоћније међународне организације све чешће арбитрирају у унутардржавним приликама и вођењу тамошње политике. Другу групу хијерархијских односа чине паралелне или првој групи односа потчињене везе између држава и међународних организација на једној страни са недржавним субјектима, транснационалним компанијама и политичким покретима који стоје наспрам њих. Трећу, „најнижу” групу, сачињавају односи свих ових структура са етничким и верским заједницама и другим колективитетима које на микро-плану стварају појединци својим интересним и вредносним удруживањем (Rosenau: 1990). Из снажне умрежености нових глобалних актера прои-

злазе и њихови нови видови деловања који имају све израженији полиитчки карактер у спољнополитичком и унутардржавном животу. „У ранијем „државоцентричном моделу” то или није био случај, или - ако су се недржавни субјекти понекад и упуштали у политичку сферу - то су били ретки случајеви, преседани. Транснационалне корпорације су пре једног века имале, пре свега, економску функцију у међународној привреди и трговини, док су невладине организације првенствено вршиле хуманитарне или социјалне активности. Обе улоге су се одвијале под строгим контролом суверених држава на чијој су територији оне деловале. Сада присуствујемо све већој и све директнијој партиципацији ових недржавних актера у хијерархијама политичке моћи. Заједно са класичним субјектима међународних односа, недржавни субјекти сада ступају у комплексну симбиозу и попримају улогу „капилара” интегративних процеса између/центра и периферија међународног система, било као преносници динамичних конструктивних и деструктивних импулса, било као „везивно ткиво” бројних видова односа између разноврсних субјеката. Приметна политизација алтернативних и нетериторијалних актера међународног живота, видљива у изменама њихове првобитне намене, претворила их је у својеврсне учеснике, «акционаре» у дифузији глобалне моћи.» (Гајић, 2016: 93-94)

Нови глобални актери врше преношење дела суверености у корист транснационалних корпорација, међународних финансијских организација, глобалног капитала и међународних организација. Читав процес штедро промовишу и пропагирају глобални медијски системи, глобалне и регионалне невладине организације, као и њихове испоставе на националном нивоу као њихова локална трансмисија. „Међународни актери такође доприносе делегитимизацији елите. Они не кажњавају елиту због кршења обећања датим бирачима, већ их напротив и охрабрију да то ураде. Међународна заједница кажњава владе због не испуњавања обавеза ММФ-у али није заинтересована да утврди до које мере политичари испуњавају обећања дата бирачима. То се дешава у истом контексту где је на делу тзв. економска десуверенизација држава где мултинационалне корпорације нагризају суверенитет држава способношћу мобилности свога капитала - инвестирањем и повлачењем капитала, али пре свега избегавањем плаћања пореза као основног прихода државе. (...) Економску сувереност државе угрожавају наднационалне организације којима она делегира део своје суверености прихватајући правила игре, транснационалне финансијске институције (ММФ, Светска банка), мултинационалне корпорације и глобализација светског тржишта и информационо-комуникационе технологије (интернет, сателитска телевизија...” (Орловић, 2008:111)

Као видљива последица ових процеса јавља се мањак спремности државе да се и даље носи са горућим проблемима. Институционално осакаћена, функционално блокирана, политички делегитимизована, идентитетски преобликована, дерегулисана, војно онеспособљена и економски осиромашена, држава је све склонија да призна своју капитулацију. „Какви год да су ти процеси, уз њих готово увек иде пад спремности државе да преузме одговорност за своју привреду, неспособност да обезбеди социјална давања и да образује младе, па чак и да обави функцију заштите својих грађана од тероризма и крими-

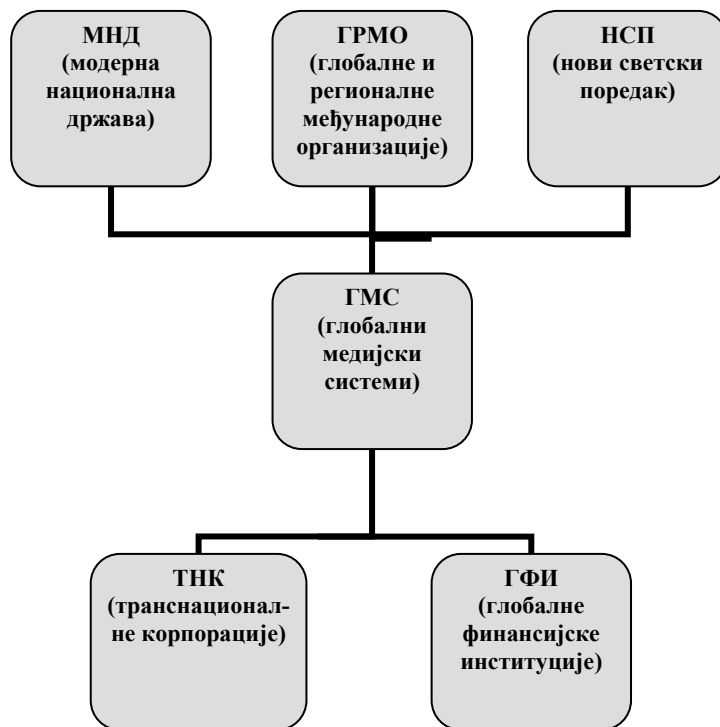
нала. У најбољем случају, државе тај задатак данас деле са другим организацијама, а у најгорем га једноставно, не обављају.” (Кревелд, 2012: 400)

Гледани кроз призму геополитике описани процеси постају видљиви као планиране и веома ефикасне стратегије овладавања просторима којима су до недавно господариле суверене националне државе: тачније речено, они представљају вид геоекономске политике својеврсног навођења и присиљавања читавих региона и земаља да се „специјализују” за сиромаштво тако што се излажу процесима планске пауперизације и деиндустријализације која води ка успоравању па и заустављању њиховог друштвеног развоја. Уочене стратегије представљају неодвојиви део пројектованог циља *елита које глобализују* при настојању да за себе сачувају доминантну економску позицију, да за себе дугорочно обезбеде несметано и неправедно присвајање туђег рада и ресурса - једном речју, да очувају и ојачају властити монополски положај у глобализованој структури финансијске, економске, медијске, војне и геополитичке моћи. На делу је, дакле, својеврсна *геополитика сиромаштва* - реализација стратешког плана контроле економских токова кроз пропадања оних региона и нација који се понашају као геополитички опоненти моћних геополитичких сила и њихових савезника. Насупрот томе, веома је видљиво планско војнополитичко снажење и убрзан економски развој држава које су означене као *пивот државе* или *државе стожери*, а чији је задатак регионално очување и унапређење постојећег геополитичког поретка моћи у свету (Деспотовић, 2015: 39).

У понуђеној *шеми 1*. је на поједностављен али веома јасан начин приказана структура савремених међународних односа посредованих глобалним институцијама које су снажно подржане од стране светског финансијског капитала. Шема показује да су се нови глобални актери позиционирали као *кључни субјекти* који стварају не само *нови поредак моћи*, него и динамику односа унутар њега. При томе је модерна национална држава потпуно развлашћена и инструментализована и, у сегменту преосталих очуваних институционалних капацитета, стављена у функцију одржавања и развоја глобалног корпоративног сектора. Актуелни развој догађаја који се усмерава као доминанцији *корпоративизма* на изненађујуће прецизан начин и готово профетски најавио је амерички председник Абрахам Линколн када је рекао: „Видим како надлази криза која ме плаши, због које стрепим за будућност своје земље... Корпорације су постављене на пиједестал, а долази доба корупције на високим нивоима када ће они који представљају финансијску моћ земље покушавати да продуже своју владавину користећи предрасуде људи све док се читаво богатство не нагомила у свега неколико руку, а република буде уништена.” (Груп, 2012: 65)

У оквиру система глобалне моћи изузетно је важна и улога глобалних медијских система који код грађана стварају привид свестраног, пуралног и слободног јавног информисања. Глобалне *медијске мреже намећу перцепцију света у којој се сакрива стварна и суштинска власт нових глобалних актера* оличена у *транскорпорацијској и финансијској структури што неистедемиче експлоатише све дисфункционалнији поредак модерне државе, док се све оптужбе и негативне одреднице приписују оним актерима које им још увек*

пружају отпор. Креирају се медијски симулакруми који наводе грађане да мисле да су *јавне политике* које су им видљиве у служби управо њихових интереса али и *јавног интереса* дефинисаног политичким и правним поретком њихових држава. О томе на врло убедљив начин сведочи и Џ. Груп када тврди: „Већина људи у модерном свету научена је да верује у стварност која не постоји, људи су научени да верују у не - стварност.” (Груп, 2012: 26)

Шема 1.: Нови глобални актери

Опасности које доноси *нови корпоративни поредак* леже у чињеници да корпорације немају никакву обавезу према државама на чијим територијама остварују своје активности. Корпорације не само да сматрају да не треба да плаћају порезе нити да се повинују државном правном претку, већ константно инсистирају на максималној дерегулацији. Оне одбијају да макар и на симболичан начин учествују у обавезама које државе имају према својим грађанима, а управо су грађани ти који су највеће жртве транскорпорацијског сектора било као њихови евентуални успосленици, било као потрошачи услуга и производа, а највише као порески обвезници који намирују њихове незасите апетите. „За разлику од држава, мултинационалне корпорације нису морале да штите своје држављане, да им обезбеђују социјална давања, да штите границе, нити су имале суверену територију због које би бринуле. Ослобођене ових одговорности и ограничења, корпорације су могле да искористе економске прилике где год би им се оне указале...” (Кревелд, 2012: 377)

Негативне последице корпоративних активности по грађане нису биле само економско-финансијског карактера. Глобални политички експеримент који се врши на живом хуманом ткиву суров је и у својој „креативности”. „Ни становништво, односно грађани државе нису остали без утицаја глобализације. Становништво је изложено разним ударима од етничког чишћења, хуманог пресељења, до апатрида, избеглица, интерно расељених лица до људи са двојним држављанством.” (Орловић, 2008: 117) Још теже последице по грађанство наступиће у будућности, ако се ови мегатрендови наставе. „Они ће морати да на другом месту нађу упориште за свој економски статус, а у неким случајевима и физичку заштиту, или за њих вероватно неће бити будућности.” (Кревелд, 2012: 406). Чак и Јагдиш Багвати, аутор који своју књигу посвећује одбрани глобализације, у поглављу које се бави мултинационалним корпорацијама није желео да прикрије погубни корпоративни утицај на земље и грађане у којима оне економски делују, посебно ако су те државе мале, сиромашне и политички лоше вођене. „Опасност да ће мале земље бити предмет великих корпорација већа је код малих и сиромашних народа са слабом управом. Морамо се суочити са чињеницом да политичари и бирократи тих земаља могу бити подмићени од стране корпорација са дубоким џепом које остварују изузетно велике профите на рачун земље домаћина.” (Багвати, 2008: 279)

За огроман број грађана перспективе оваког развоја догађаја нису обећавајуће: будућност која стоји пред њима је суморна, а њихова егзистенцијална угроженост готово неумитна. Тешко да је постојеће трендове могуће добро разумети и објаснити ван контекста процеса снажног демографског пада и депопулације становништва то јест - метафорично речено - „застаревања човека” чија је суштина бивствовања сведена на привезак техничко-технолошког сектора у оквирима корпорацијског поробљавања. „Као што се то догађало и у прошлости када су се урушавала царства и настајале феудалне структуре, такав прелазак ће често значити губитак слободе јер ће они постати корисници услуга моћних и богатих појединаца или, што је у већини случајева вероватније, корпорација разних врста.” (Багвати, 2008: 406)

Државе које су покушале да се супротставе израстању нове глобалне моћи врло брзо су биле изложене разним облицима политичких и економских санкција, па и војних интервенција. Неке међу њима су биле проглашене за тзв. *неуспешне или слабе државе*, а један број њих и за *одметничке државе*. Без обзира како су оне функционисале, колико су биле слабе и неуспешне или, пак, репресивне и самовољне у свом оглушавању о постојећи међународно-правни поредак, главни разлог за њихово дисквалификаторно одређење и следствени третман био је одбијање ових држава да се прихвате новонастала глобална правила у којима владају крајње неправедни односи. Због тога су ове државе биле изложене дуготрајној и отвореној политици која је намеравала да их баци на колена и примора да капитулирају, а која је имала је своју инспирацију у концепту тзв. *геополитике деструкције*. „Понекад су читави региони или пан-простори били изложени дејству геополитике деструкције. Овакав доктринарно-идеолошки концепт наметао се прво у форми прикривеног облика „пријатељске глобализације” и утеривања у стандарде неолибералне форме

економске размене (читати: пљачке), а у случају његовог одбијања или пружања превеликог отпора, државе - субјекти оспоравања таквих „правила игре” егземплярно су кажњаване агресивним облицима политичких и економских санкција, а на крају и мерама бруталне војне одмазде.” (Деспотовић, 2015: 65)

Закључна разматрања

У временима када бројни изазови и кризе (неке нежељене, а неке плански генерисане) прете да разоре преостале државне капацитете, полако али неминовно учвршћује се и заокружена теоријска спознаја и на њој основан јасан политички став који увиђа потребу за обновом некадашње државне моћи и снаге њених институција, наравно прилагођене новим приликама. Тек након преживљеног искуства урушеног институционалног државног поретка јасније се може сагледати снажна потреба за *ефикасном националном државом*. Сазрева свест да није могуће прескакати, заобилазити или чак потпуно игнорисати *национални ниво безбедности* (Гаћиновић, 2012: 127)

Глобални изазови, ма какви и ма колико они били радикални и широко распрострањени, не могу се успешно решавати без пуних институционалних капацитета националне државе. „Национална држава је незамењива у нуђењу унутрашње сигурности, безбедности, осећања припадности и идентитета... Данас су можда више него раније потребне јаке и ефикасне државе са ограниченим делокругом неопходних функција.” (Орловић, 2008: 121). Стога са правом истиче да глобалисти често заборављају „да је држава цивилизацијска тековина која се дуго и тешко рађала и обликовала и да јој треба наћи достојно место у новој глобалној прекомпозицији моћи и управљања.” (Орловић, 2008: 116)

Један од оптимистичнијих у том погледу је и Давид Хелд, који *моделом космополитске демократије*, покушава да помири глобализацијске трендове и функционалну важност модерне државе (Хелд, 1997: 255). Хелдово виђење космополитске демократије испитује могућности преношења искустава савремене демократије и њених нормативних садржаја са националног, сувереног, на виши, глобални ниво, полазећи од тога да су претходни практични и теоријски транснационални процеси - пре свега они садржани у процесима глобализације – створили предуслове за овакав „подухват” у теоријском и практичном смислу. Слично мисли и Хелдов следбеник, Данијел Аркибуђи: „Космополитски демократски „политички систем” покривао би мрежу демократских форума од локалних до глобаних, са различитим нивоима политичког ангажмана, којим би се „светски грађани” укључили у процес одлучивања око питања од глобалног значаја, без обзира на политичку улогу коју они имају унутар држава.” (Митић, 2010: 97) Прилагођене конкретним околностима од којих би зависио и степен директности партиципације „светских грађана”, институционални ниво за свој циљ имао би остварење владавине права, политичку једнакост, глобалну социјалну правду, економску ефикасност и глобалну еколошку равнотежу (Archibugi, 2003: 8).

Ипак, на основу свега до сада изложеног, несклони смо да поверујемо да је могуће постићи *виталан и одржив компромис* између националних и транснационалних, глобалних актера. И то не из разлога што компромис сам по себи не би био могућ, већ због уверења да су *нови глобални актери, занети својим универзалним претензијама и убеђењима да им историја дува у једра*, неспремни на било какве уступке и узмицања. Ипак, увек постоји и друга страна, *која меру своје слободе и смисла може и мора да тражи у простору легитимне борбе за очување демократског поретка модерне националне државе и благостања њених грађана*.

Какве су, према томе, перспективе модерне националне државе у постсувереном, постдржавноцентричном свету? Упркос слабљењу и поткопавању вестфалске државе која покушава да се носи са последицама системске економске кризе и читавог низа других политичких и културно-идентитетских изазова, савремени токови показују да је улога националне државе и даље преовлађујућа и незаобилазна. Стварни домети утицаја глобализације на умањење суверености сваким даном показују се преувеличаним. Чак и по питању економске глобализације - то јест повлачење контроле националних држава над економском политиком није пресудно смањено, нити је исчезло. „Кејнзијански модел државе благостања, те социјални договор између капитала и синдиката под покровитељством државе јесте у највећој мери урушен. Национална држава је била приморана да кроз различите врсте олакшица привуче себи међународне корпорације и њихове инвестиције (...) Међутим, степен инвестиција и обим међународне трговине нису, у ствари, ништа већи од оног који је био у 19 веку (мада јесу у порасту односу на период 1918-1990 који су карактерисали протекционизам и тржишна затварања): Упркос порасту трговине, светском економијом не доминирају мултинационалне корпорације, већ – државе. Чак две трећине средстава тих корпорација остаје у њиховим матичним државама, што значи да оне могу да буду подложне свим врстама контроле влада земаља у којима је њихово седиште. Да ли се та контрола ефикасно спроводи или не, посебно је питање. Осим тога, делатност већине компанија и даље није глобална, већ регионална.” (Гајић, 2012: 234). Слична ситуација је и по питању ношења држава са политичким и културним изазовима где је утицај глобализације на идентитетско преобликовање ограниченог домета и дубине. Мањак способности држава да се носе са силама сепаратизма и тероризма, нису никакав историјски новитет и њихов успех у тој борби зависи од јачине држава и снаге њених институција: што је држава моћнија, њена способност да се избори са оваквим појавама показује се остваривом. Националним државама нешто је теже да изнађу решења се негативним еколошким токовима, односно са деградацијом животне средине, с обзиром да се ови проблеми протежу далеко преко националних граница. Но, и са овим проблемима се може тражити решење у међудржавним споразумима а не кроз десуверенизацију и изградњу глобалних, наднационалних структура.

Пре и изнад свега, национална држава може да доживи ревитализацију уколико се поново успостави прекинути однос између грађана и политичких елита, а све то под предусловом да се вођењу политике врате искреност и

стварни идеали. А томе треба да претходи реafirмација базичних друштвених вредности и класичних мерила на којима су људска друштва опстајала вековима и миленијумима. Са оваквим „осуштињењем” политичког живота, у другом кораку би дошло до уношења значајнијег полета у државне институције које би биле очишћење од отуђених елита, конформизма, квази-вредности и псеудо- легитимитета. Тек након тога могуће је започети институционалну ревитализацију која би на дужи рок могла да се изнова докаже као ефикасна и поврати пољуљано поверење, дарујући грађанима оно што је базично дужна да им прибави: безбедност, равноправност, друштвену правду и реално достижан степен здравствене, образовне и социјалне бригае. За остваривање позитивних резултата на свим овим пољима неопходно је додатно прилагодити институционалне механизме новим временима и новим изазовима, уз увођење иновативних видова организовања и обучавања кадрова, као и примењивања нових метода и технолошких приступа. При свему томе је, ипак, најважнији квалитетни људски фактор који има свест о заједници и неопходности придржавања њених вредности и циљева. Степен успешности државне ревитализације, наравно, зависи у значајној мери и од доступних ресурса и нивоа друштвеног богатства, што имплицира да ће веће и богатије националне државе лакше достићи степен институционалне ревитализације од слабих, сиромашних и драстично урушених држава. Но, то ће повлачити гравитирање и груписање слабих држава ка оним јачим и закључивања низа споразума и савеза где ће се заштитнички односи базирати на реалним потребама обе стране зарад остварења позитивних друштвених садржаја, а не реализације уских, монополистичких интереса и нихилистичко-утопијских фантазмагорија. Све то упућује на неопходност стварања ширих копросперитетних и безбедносних међудржавних заједница како би се постојећим изазовима одолело. Битна разлика у односу на протекле епохе је углавном та што је у савременом међузависном свету дошло до „геополитичког укрупњавања” на регионалним нивоима, па ће се овакво стање пресликати и на међудржавне везе.

Да резимирамо: не само да је национална држава још увек могућа - она је данас потребнија него икада раније. Свет је ушао у фазу турбулентних односа, бремених многим проблемима који прете да уруше не само оно што је остало од државоцентричног поредка Модерне, него и елементарни егзистенцијални оквир милијарди грађана. Тим злоћудним процесима једино се може супротставити *умрежени поредак националних држава* који тек треба створити, уз битан предуслов у виду унутрашње редемократизације, реинституционализације и релегитимизације њених базичних функција. У супротном, националне државе ће наставити да се уруштавају, а на развалинама онога што је некада био њихов поредак демократије и благостања, наставиће да ничу отуђене структуре глобалне моћи у којима царују монополи и приватни интереси.

Литература:

1. Archibugi D., (2003) „Cosmopolitan Democracy”, *Debating Cosmopolitics* (ed. Archibugi D.) Verso, London & New York, 2003
2. Bagvati J. (2008) *U odbranu globalizacije*, S. glasnik, Beograd
3. Bek U. (2001) *Rizično društvo*, F. Višnjić, Beograd
4. Vinsent E. (2009) *Teorije države*, Službeni glasnik, Beograd
5. Grosu A. (2014) *Pariz, Berlin, Moskva*, Fond Dobročinstvo, Novi Sad
6. Gajić A. (2012), *Ideja svetske države*, Pravni Fakultet, Beograd
7. Gajić A. (2015) *U vrtlogu tranzicije*, IES, Beograd
8. Gajić A. (2016), *Novi feudalizam*, Konras i IES, Beograd
9. Grup Dž. (2012) *Korporatizam*, Amiral buk, Beograd
10. Gaćinović R. (2012) *Bezbednosna funkcija države*, IPS, Beograd
11. Despotović Lj. (2015) *Geopolitika destrukcije*, Kairos, Sremski Karlovci
12. Van Kreveld M. (2012) *Uspon i propadanje države*, FB, Beograd
13. Stojanović Đ. Đurić Ž. (2012) *Anatomija savremene države*, IPS, Beograd
14. Mitić A. (2010) *Kosmopolitiska demokratija kao model nadsavremene demokratije*, magistrarska teza, Pravni fakultet, Niš,
15. Fukujama F. (2007) *Građenje države*, F. Višnjić, Beograd
16. Pavlović V. Stojiljković Z. (2008) zbornik: *Savremena država*, FPN, Beograd
17. Rosenau James N., (1990) *Turbulence in World Politics, A Theory of Change and Continuity*, Princeton University Press
18. Cirm M (2003) *Upravljanje sa one strane nacionalne države*, F. Višnjić, Beograd
19. Orlović S. (2008) „*Država u procesu globalizacije*”, Zbornik *Savremena država*, FPN, Beograd
20. Held D. (1997) *Demokratija i globalni poredak*, F. Višnjić, Beograd

MODERN STATE'S PERSPECTIVES IN POSTWESTPHALIAN ORDER

Summary: Polemics on the history and theory of the state have lately been focused onto the study of the demise of Westphalian, stato-centric order of Modernity that has started to take its place in the late 20-th Century. National state, its institutions and their functioning are today endangered by the consequences of processes of globalization that are realized through the intrusion of neoliberal policy standards. States are denied of their sovereignty, public policies and economic sustainability, while their basic security, identity and social policies are also threatened. This Paper analyses global power and international and domestic actors that are supporting this malignant policy, so as the possibilities of necessary counter-measures to carry out the successful revitalization of national state's capacities.

Key words: state, Westphalian order, globalization, sovereignty, non-state actors, multinational corporations

АЛЕКСАНДАР ШТАЈН*

Музичка школа

„Др Милоје Милојевић“

Крагујевац

УДК 323.28(450):2

Прегледни рад

Примљен: 14.12.2016

Одобрен: 27.01.2017

Страна: 309-321

ДИСКУРС МИТОВА ИТАЛИЈАНСКОГ ФАШИЗМА

Сажетак: Циљ овог рада је да кроз анализу дискурса митова италијанског фашизма укаже на наративни процес стварања тоталитарних режима. Синтагма „италијански фашизам“ треба да јасно разграничи фашизам од његових каснијих деривата, нарочито нацизма, узимајући у обзир различите врховне топове ових идеологија – топове Државе у фашизму и топове Раса у нацизму. Рад ће показати како се дискурсом обликује симболичка стварност која је у дихотомији са свакодневном реалношћу. У раду ће бити анализирани најрепрезентативнији митови кроз које је фашизам градио свој дискурс: Мит о Риму, Мит о револуцији, Мит о новом човеку, као и концепт фашизма као политичке религије. Анализа фашистичког дискурса укључује филозофски и социолошки концепт који му је омогућио да се у сопственом представљању неосновано уздигне до форме доктрине као интелектуалистичког оквира сирове акције као мантиричне константе дискурса и праксе.

Кључне речи: Фашизам, Дискурс фашизма, Митови фашизма, Политичка религија, Бенито Мусолини

Увод

Када се говори о контексту у којем је настао италијански фашизам, најчешћа размишљања истраживача иду у правцу духовне, материјалне и социолошке кризе која је потресала Европу, па самим тим и Италију, непосредно након Првог светског рата. Незадовољна исходом мировних преговора у Паризу 1919/1920. године, Италија се суочавала са снажном економском кризом која је захватила све слојеве друштва.

Роберт Пакстон (Robert Paxton) сматра да је фашизам настао услед неприпремљености либералне државе и друштва да се суоче са променама које су наступиле након рата. Наиме, рат је створио проблеме као што су: дисторзија економије, масовна незапосленост након демобилизације, растућа инфлација, повећање социјалних тензија, давање права гласа масама слабо образованих грађана без искуства грађанске одговорности, наглашене страсти ратне пропа-

---

* astajn@gmail.com

ганде, поремећаји у међународној трговини, а са којима парламент и тржиште, као главни либерални механизми нису успели да се изборе, док је фашизам наступио са решењима за ове изазове (Paxton, 2004: 19).

Пакстон закључује да је искуство рата било одлучујући непосредни предуслов за рађање фашизма, подсећајући на успешну кампању за увођење Италије у рат у мају 1915. године („блистави мај“ фашистичке идеологије) и на Мусолинијеву изјаву на оснивачком састанку Фашистичког покрета у марту 1919. године, којом је његово инсистирање на уласку у рат представљено као „заложно право“ освајања власти: „Право на политичко наслеђе припада нама, јер смо ми били ти који су увели земљу у рат и водили је до победе“ (Paxton, 2004: 32).

Филозофско-идеолошки концепт фашизма

Многи истраживачи фашизма се слажу да овај покрет није имао јасан идеолошки, а још мање филозофски, сложен и логички кохерентан систем идеја. Међутим, Џон Полард (John Pollard) сматра да је фашизам у току свог постојања имао и своју идеологију која се временом мењала и допуњавала. (Pollard, 1998: 121).

За непостојање чврсте политичке идеологије у првим годинама покрета, Полард налази узрок у намери фашиста да добију што ширу подршку, без обзира на идеолошка и политичка уверења својих првих присталица.

Филозофско-идеолошка концепција фашизма заокружена је 1932. године текстом *Доктрина фашизма* (La dottrina del fascismo), објављеним у *Италијанској енциклопедији* (Enciclopedia Italiana), који се састоји из два дела, од којих су у првоме, под називом „Основне идеје“, изнете основне филозофске идеје за које се тврди да их је осмислио Ђовани Ђентиле, најуглеђенији фашистички филозоф и идеолог који је 1928. године написао и објавио текст *The Philosophic Basis of Fascism* (*Филозофске основе фашизма*), док се други део под насловом „Политичка и социјална доктрина“ приписује Бениту Мусолинију.

У оба текста, фашистичка доктрина се ослања на двоструко начело Ђузепеа Мацинија¹, које гласи: „мисао и акција“, чиме се истиче виталистички карактер овог покрета.

У *Доктрини фашизма* се каже да је фашизам „акција и мисао; акција за коју постоји доктрина, и доктрина која се уздиже из већ задатог система историјских снага унутар којих је смештена, и над којима делује изнутра“ и да је фашизам „норма по којој ћемо мерити политичке и личне акције у свакодневном животу“ (Mussolini, 2011).

---

¹ Политичко и филозофско деловање Ђузепеа Мацинија (Giuseppe Mazzini), водеће личности Ризорђимента (Risorgimento) – покрета за независност и уједињење Италије – и оснивача прве италијанске политичке странке „Млада Италија“ која је промовисала патриотски идеал међу италијанском средњом класом, „било је у фашизму растегнуто до непрепознатљивости“ (Reschia, Urbinati, 2009: 13-14).

Ђовани Ђентиле у тексту *Филозофске основе фашизма* пише да се „фашизам враћа најригорознијем значењу Мацинијеве концепције "Мисли и Акције", чиме су та два термина тако савршено коинцидентна да ни једна мисао нема вредност ако се још није изразила у акцији. Стварни "погледи" Дучеа су они које он формулише и извршава истовремено (Gentile, 1928: 300).

Појам 'државе' као врховног топоа у дискурсу фашизма

Од оснивања фашистичког покрета појам Државе је позициониран као врховни топо у дискурсу фашизма, што је у складу са колективистичком и антилебаралном природом покрета.

Милан Брдар у својој књизи „Узалудан позив“ каже да сваку епоху модерне карактерише полемички опозитив дискурса центрираних на један топо који је својом доминацијом специфичан за дату епоху: Бог – у Реформацији (католицизам vs протестантизам); Природа – у просветитељству (рационализам vs романтика); Класа – у постпросветитељству (социјалдемократија vs комунизам), (Брдар, 2004:163).

Иако је фашизам као свог највећег непријатеља апострофирао социјализам, у тој мери да су се Мусолинијеви „сквадристи“ (одреди „црних кошуља“) најбруталније физички обрачунавали са социјалистима, следећи аналогичном Брдаревој класификацији, као дискурс супротан фашизму можемо одредити дискурс либерализма. Опозитивни пар фашизам-либерализам могуће је поставити управо на основу појма Државе. Фашисти су јасно одредили Државу као главни топо свога дискурса, док су са друге стране либерали посматрали Државу као појам у односу на који су поставили свој врховни топо индивидуалних слобода и права. У *Доктрини фашизма* се каже да антииндивидуалистичка, фашистичка концепција живота наглашава важност Државе и прихвата јединку само до оне мере до које се интереси те јединке поклапају с Државним, и да та концепција „стоји на свесној и универзалној вољи човека као историјског ентитета“ (Musolini, 2011). Оптужујући либерализам да је одбацио Државу у име индивидуалног, истиче се да је „фашизам осигурао права Државе изражавајући праву бит јединке. Јединка постоји док постоји у оквирима Државе и док год је изложена потребама Државе“, са акцентом да „осећај о Држави јача у свести Италијана, јер они осећају да је једино Држава незаменљиви чувар њиховог јединства и независности; да само Држава представља континуитет у будућност њиховог порекла и историје“ (Musolini, 2011).

Полард тврди да је последица одбацивања либерално-демократске доктрине појединца и неотуђивости људских права, „механицистичка“ идеја државе као резултат уговора између појединаца да промовишу своје заједничке интересе, и ништа више од тога. Фашистичка идеја државе је органска: појединац не може да бира коме ће да припада, безусловно, на основу историје и генеалогичке. Рођењем потпада под власт државе и нације и припада јој у потпуности, он је органски део ње. Стога, све људске активности: економске, кул-

турне, политичке и религијске спадају под њену надлежност. Појединац постоји због државе, не држава због појединца, па према неодарвинистичкој логици, интереси појединца се морају жртвовати за интересе друштва (Pollard, 1998:121).

Митови италијанског фашизма

Према Ролану Барту (Roland Barthes) мит је најподесније оруђе за идеолошко извртање стварности. У есеју „Мит данас“ који представља теоријски део књиге „Митологије“, Барт каже да се од мита „очекује да произведе непосредан учинак: мало је важно хоће ли се мит затим разградити, претпоставља се да он делује јаче од рационалних објашњења која би га нешто касније могла оповргнути. То значи да се читање мита исцрпљује одједанпут“ (Barthes, 2009: 159). Тумачећи Барта, Петер Перикле Трифонас (Peter Perikles Trifonas) у књизи „Барт и царство знакова“ примећује да се мит идеолошки злоупотребљава јер се ствара вера у поруку која се не доводи у питање (Trifonas, 2002). Јан Нелис (Jan Nellis) у раду *Italian Fascism and Culture: Some Notes on Investigation* (*Италијански фашизам и култура: забелешке у истраживању*) сматра да су митови фашизму обезбедили садржај са причом и местом у историји. Кроз „митску причу“ фашизам је могао да обавести о себи и својој природи, на мање директан а више етеричан начин. Ово је утицало на све некритичнији однос према фашизму, што је на крају довело до тога да, са објављивањем *Доктрине фашизма*, фашизам постане политичка религија (Nellis, 2005: 147). Пакстон сматра да су фашисти бирали оне митове који су одговарали њиховим циљевима унутар националног културног репертоара (Paxton, 2004: 39).

Мит је кључни простор у коме се доминантан дискурс развија. Брдар пише да „владајући дискурс мора уза све то да садржи причу свију прича, метанарацију или владајући друштвени (референцијални) мит, који се више живи него што се мисли“ (Брдар, 2004: 150), а Грифин централни нагласак ставља на митску димензију фашизма као кључ његовог основног идеолошког склада и узрочне динамике (Griffin, 1996: 12).

Сви митови италијанског фашизма искоришћени су за стварање парадигматског мита о јакој и моћној Италији и италијанској нацији, а читав дискурс италијанског фашизма посвећен је изградњи слике снажне Италије. Симонета Фаласка Цампони (Simonetta Falasca – Zamponi) у књизи *Fascist Spectacle – The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy* (*Фашистички спектакл – естетика моћи у Мусолинијевој Италији*) наводи Мусолинијево обраћање грађанима Напуља 1922. године: „Ми смо створили наш мит. Наш мит је вера, страст. То не треба да буде стварност. То је реалност јер је то подстрек, то је нада, то је вера, то је храброст. Наш мит је нација, наш мит је величина нације. Овом миту, овој раскоши коју желимо да преведемо на читаву реалност, ми подређујемо све остало“ (Falasca-Zamponi, 1997: 39).

Пре него што започнемо са анализом вербалних и невербалних дискурса основних фашистичких митова, неопходно је да укажемо на појаву која се као

константа јавља у пратњи фашистичке митологије, а то је садржинска супротност између света дискурса и реалног света у коме су живели Италијани којима се фашистички дискурс обраћао. На овај закључак може се надовезати Брдарева констатација да дискурс има симболичку моћ којом колонизује умове и мобилише интелигенцију да функционишу као директни саучесници дискурзивног режима. Тако, напомиње Брдар, „говор појединца у интелектуалној и политичкој заједници датог друштва стиче легитимност и признање као потенцијални дискурс знања, на основу прећутног концензуса који се не може нарушити, а да онај ко то чини не изгуби легитимност. Ово повлачи искључење из режима дискурса, из заједнице, као и из учешћа у сувереном политичком поретку“ (Брдар, 2004:142). Фаласка-Цампони закључује да је „моћ дискурса, укључујући и његове нелингвистичке облике (ритуале, митове и слике) битан елемент у формирању сопственог идентитета фашистичког режима и изградњи и дефинисању циљева“ (Falasca-Zamponi, 1997: 3).

Мит о Риму

Иако је за фашистичке митове карактеристично да су се међусобно преплитали и користили међусобно постојање за сопствену изградњу и надоградњу, централно место у фашистичком дискурсу заузима Мит о Риму².

Валентина Фољо (Valentina Follo) у објављеној докторској дисертацији под називом *The Power of Images in the Age of Mussolini (Моћ слика у Мусолинијевој ери)* опажа да је пад римског царства довео до губитка униформности, не само у политичком, већ и у језичком и културном смислу. Италију, чак, никада није целу окупирао један освајач. Пре уједињења, Италија није говорила једним језиком, нити су се њени становници изјашњавали као Италијани, већ радије као Римљани, Миланези, Флорентинци и сл. Оснивачи Ризорђимента су препознали Рим као јединствену снагу способну да превазиђе бројне поделе на полуострву. Ђузепе Мацини је, тако, упоредио Рим са светиоником (Follo, 2013: 2).

Ауторка наглашава да се Мусолини, иако је био дете Ризорђимента, није ропски придржавао свих римских вредности које су се односиле на републикански период. „Фашизам филтрира Рим на такав начин да се нагласи његов царски карактер. Фашизам се није представљао само као нов покрет, већ и као покрет за повратак славне прошлости која је ревитализована кроз силу која ће ујединити Италију и Италијане после векова неслоге и стране окупације“ (Follo, 2013: 2). Она сматра да је новонастала генерација Италијана требало да буде подигнута на Миту о Риму: „Мит о Риму је био покретачка снага која је покушала да „уједини“ земљу која је релативно велика географски и подељена политички и културно. Док се Ризорђименто позивао на Рим спорадично, ус-

² У литератури на страним језицима користи се термин „Romanitas“. Овим латинским појмом, означава се читав скуп културних и политичких концепата који се односе на целокупни идентитет старог Рима. У складу са нормативима српског језика, у раду ће бити коришћен термин „Мит о Риму“.

мерен на горњу средњу класу, фашистичка Италија је проширила свој циљ на све слојеве друштва, „бомбардујући“ га свим средствима комуникације“ (Follo, 2013: 2).

Дискурс фашизма је и пре његовог доласка на власт био испуњен величањем „духа старог Рима“, који се у новим околностима изједначава са уједињеном Италијом и представља мост који спаја славну прошлост и светлу будућност, стварајући охрабрујући вербални и невербални простор у тадашњој поражавајућој стварности. Римски дух је постао глобални модел који је важио као животни стил партије, војске и цивилног друштва. Андреа Ђардина (Andrea Giardina) у раду *The Fascist Myth of Romanity* (Фашистички мит о Риму) преноси Мусолонијеве речи: „Прослављање рођења Рима – истакао је Мусолини 21. априла 1922. године, неколико месеци пре Марша на Рим – значи да славимо нашу врсту цивилизације, значи да величамо нашу историју и нашу расу, значи да се чврсто ослањамо на прошлост како бисмо створили бољу будућност. У ствари, Рим и Италија су два неодвојива термина... Рим који славимо сигурно није Рим споменика и рушевина, Рим величанствених рушевина међу којима ни један човек не шета без осећања узбудљиве језе и обожавања... Рим поштујемо, али Рим коме тежимо и припремамо је један други: не ради се о славном камењу, већ о живим људима: то није носталгично размишљање о прошлости, већ напорна припрема за будућност. Рим је наша полазна тачка и референца; то је наш симбол, или, ако хоћете, наш мит. Ми сањамо о римској Италији, мудрој и јакој, дисциплинованој и царској Италији. Много тога што представља бесмртни дух Рима је поново рођено у фашизму: ликтор је римски, наша организација борбе је римска, наш понос и наша храброст су римски: *civus romanus sum*“ (Giardina, 55: 2008). С обзиром на реалну снагу Италије и њену војну моћ која је своје право лице показала већ по самом уласку у Други светски рат и страшним губицима које је претрпела, јасно је да је су дух и величина старог Рима живели једино у дискурсу режима. Захваљујући ери масовног комуницирања која се све више развијала управо у годинама настајања фашизма, тај дискурс постао је замена за стварност великом броју Италијана³.

Да ће свој политички наратив градити на идентификацији Италије са античким Римом, Мусолини је наговестио када је свој покрет назвао именом *Fasci Italiani di Combattimento*⁴, а као основни симбол покрета, а касније и пар-

---

³ Карактеристика доминантног дискурса јесте да, између осталог, постаје „дом“ оном делу „стварности“ која није физички присутна, али у облику иконичких, менталних и звучних слика чини људску свакодневницу. Такви су дискурси великих система, попут цивилизација или религија, који у себи садрже читав спектар карактера чије се постојање заснива на веровању или неверовању у њих. Код оних који не верују, дискурс је јасно одељен од стварности, док код оних који верују, дискурс постаје стварност. Зато, са италијанским фашизмом, први пут у употребу улази појам „политичке религије“.

⁴ Полард истиче да је реч „фашио“, која означава сноп, скупину, добила првенство над речју „партија“ како би се показало да нов покрет нема ништа са старим корумпираним странкама постојећег политичког система, док је појам „*combattimento*“ („борба“) требало да пренесе поруку да је фашизам покрет борбе и акције и да одражава кључни и формативни утицај рата на његове вође (Pollard, 1998).

тије и државе, одредио „фашио литорио“ („fascio littorio“) - сноп дрвених штапова из којих је вирило сечиво секире и који је симболизовао јединство нације и колективистичку идеју о несаломивости групе. Бардина наглашава да је фашистички амблем перфектно указао на вредности дисциплине и реда које је нови режим желео да наметне Италијанима: „То је била радикална промена: осунчана и безбрижна Италија свирача на мандолини, Италија која носи беретке, Италија из таверни, замењена је аскетском и сировом Италијом у знаку „фашиа литориа“. Фашистички стубови су везани јаче него икад, а сечиво је оштрије него икада пре“ (Giardina, 2008: 59).

Фаласка – Цампони подсећа да је Мусолини „као званични фашистички празник одредио 21. април – годишњицу оснивања Рима, да би 19. априла 1923. године „шест месеци након фашистичког доласка на власт и знатно пре успостављања диктатуре, Рођење Рима постало прва прослава коју је Мусолинијева влада институционализовала. Режим је сместио своје тумачење мита о Риму унутар свог хегемонистичког дискурса и предложио своју верзију римске прошлости као једину истиниту, историјски утемељену у италијанским коренима. Мит је допринео успостављању режима као легитимног представника италијанског народа. На крају, реторика супериорности без сумње лежи у основи свих фашистичких интерпретација Рима и део је укупног јединственог идеолошког дискурса“ (Falasca-Zamponi, 1997: 91-94).

Мит о револуцији

У октобру 1932. године режим је организовао изложбу под називом „Mostra della Rivoluzione Fascista“ (Изложба фашистичке револуције) која представља егзактан пример стапања Мита о Риму и Мита о револуцији.

С обзиром на већ поменути политички, културолошки, економски и друштвени контекст у коме је настао, италијанском фашизму је био неопходан револуционарни карактер како би се представио као антисистемско решење постојећих проблема. Да би се осигурала револуционарна природа режима, а на чему ће фашисти инсистирати током читаве своје владавине, потребан је био и револуционарни догађај којим ће доћи на власт. Револуционарно лице је фашистичкој власти било неопходно и како би се истакла неподношљива друштвено-економска криза и да би се указало на масовну подршку коју су фашисти имали у народу, а коју тадашња влада није желела да прихвати.

1920. године, пре него што ће 1921. године свој покрет реорганизовати у Националну фашистичку партију (Partito Nazionale Fascista, PNF), Мусолини је основао Добровољачку милицију за националну сигурност (Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale), такозване „црнокошуљаше“, или „сквадристе“, чији су одреди брутално нападали политичке и идеолошке неистомишљенике и помагали у насилном освајању локалних парламената. Фашистички одреди су 1922. године правили планове како да заузму покрајинске институције власти, након чега је за 28. октобар исте године био планиран Марш на Рим, како би се престоница освојила силом. Луиђи Факта, премијер Италије, предложио

је краљу Виторију Емануелу III да уведе ванредно стање како би заштитио град, што је краљ одбио. Након тога Факта подноси оставку, а краљ нуди место премијера конзервативцу и бившем шефу италијанске владе Антонију Саландру који ту понуду одбија, после чега место премијера бива понуђено Бениту Мусолинију који понуду прихвата и 30. октобра 1922. године постаје премијер Италије. Уз дозволу краља, 50 000 „црнокошуљаша“ дан касније маршира кроз Рим, да би их по завршетку Марша Мусолини возовима послао кућама. Иако се насилно преузимање власти у Италији фактички није догодило, већ је Мусолини према важећем Уставу постао премијер, фашисти су Марш на Рим до краја своје владавине експлоатисали као митско језгро револуције.

Пакстон Марш на Рим назива „гигантским блефом“ који се још увек у широј перцепцији јавности сматра средством преузимања власти (Paxton, 2004: 90). Овај аутор истиче да се Мусолини касније снажно трудио да успостави мит да су „црнокошуљаша“ преузели власт својом вољом и силом. Прва годишњица онога што је требало да буде њихов долазак у Рим обележена је 1923. године четвородневном свечаношћу, а датум 28. октобар, за када је Марш планиран, постао је државни празник. То је такође постао први дан фашистичке нове године када је 1927. године уведен нови календар (Paxton, 2004: 91).

Фаласка - Цампони истиче да је Марш на Рим, који је пратио Мусолинијев долазак на власт, постао важан симбол уткан у наратив фашистичког вође који га је у својим говорима називао револуцијом, говорећи да је фашизам стигао на власт марширајући на Рим. „Фашистичка реторика је од Марша начинила митски догађај у историји фашизма. 28. октобар постао је датум најважнијих фашистичких прослава. Режим је означио Марш као почетак фашистичке епохе. Фашизам је од Марша на Рим направио симболичан моменат у изградњи сопственог револуционарног идентитета. Митизација Марша постала је наративно оруђе у фашистичкој елаборацији своје сопствене историје“ (Falasca - Zamponi, 1997: 2).

Мит о новом човеку

У блиској вези са митовима о Риму и револуцији био је Мит о новом човеку који је извирао из Мита о поновном рођењу нације којег Роџер Грифин (Roger Griffin) схвата као митско језгро италијанског фашизма и његових каснијих деривата, као њихов „фашистички минимум“. Грифин се пита како дефинисати митско језгро фашизма које произилази из фузије револуционарног покрета и антилибералног и популистичког национализма и одговор проналази у двочланом појму „палингенетички ултранационализам“. Термин „палингене-за“ (грчко *palin*, што значи *поново* и *genesis*, што значи *рођење*, прим. аут.) односи се на „поновно рођење“ или „обнову“ и сам по себи није довољан да дефинише фашизам, с обзиром да је вера у могућност регенерације афективни покретач свих револуционарних идеологија. Придев „палингенетички“ добија

дефиницијску функцију у комбинацији са феноменом “национализма“, када овај поприми радикални анти-либерални став и постане ултранационализам. Фашизам, дакле, настаје када се ултра популистички национализам комбинује са митом радикалног крсташког рата против декаденције, а за обнову у свим сферама националног живота. Тако настаје мит о „поновном рођењу нације“ у оквиру фашистичке идеологије (Griffin, 1996:12) .

У исто време са палингенетичким митом, италијански фашисти стварали су Мит о новом човеку.

Мит о новом човеку се појављује у два своја облика, као Мит о новом вођи (Дучеу) који треба да створи снажну Италију, избави је из либералистичке декаденције и поведе је у бољу будућност и Мит о новом Италијану који треба да прихвати „дискурс Новог човека о Новом човеку“ и помогне му у реализацији мита.

Фаласка - Цампони бележи да је Ђузепе Прецолини 1924. године објавио биографски чланак о Мусолинију у коме је истакао његове урођене квалитете и предиспозиције за вођу, док Маргарита Сарфати 1925. године пише прву званичну биографију под називом Живот Бенита Мусолинија која је продата у 200 000 примерака и преведена на 18 језика. У овој биографији Сарфатијева, иначе Мусолинијева саветница и љубавница, потенцира на његовом несрећном детињству као знаку будуће величине, наглашавајући обдареност изузетним карактеристикама које су га претвориле у великог човека (Falasca – Zamponi, 1997: 51).

У земљи под снажним утицајем католичке цркве и великим бројем верника, режим је морао да се измири са Папом и Црквом и да свој дискурс обогати божанским карактером свога вође, у чему му је католичка црква обилато помагала. Фаласка - Цампони подсећа да је након неуспелог атентата 1926. године у званичном листу Ватикана *Osservatore Romano* саопштено да је Мусолинија спасао Бог. Према Ватикану, Мусолинија је штитила супериорна сила која је препознала да је неопходно да Дуче живи, због добробити народа. Небеске силе су биле свесне да је Мусолини спасао земљу од болшевизма, да треба да осигура светлу будућност и да настави рад „васкрсења“. У књизи коју је објавио 1926. године, свештеник Паоло Ардали пореди Мусолинија са Светим Фрањом тврдећи да је, као и овај светац, Мусолини жртвовао себе за друге⁵. Након Латеранских уговора и сам папа Пије XI га је назвао човеком предвиђања и провиденције и да је као такав потребан Италији. Мусолини је приказиван као изабрана особа која је добила снагу и моћ од Бога и блиског односа са њим (Falasca – Zamponi, 1997: 65-66).

И сам Мусолини се у јавности представљао као нов и другачији лидер који сам решава нагомилане проблеме својих сународника.

⁵ Фаласка - Цампони истиче да слика Италије као жртве представља стални мотив у дискурсу режима. Хероизам фашизма конципиран је у оквиру етике жртвовања, моралног и физичког. Појединац се жртвовао за интересе нације, а италијанска нација за цивилизацију и мир у свету тако што је цивилизацијском интервенцијом у Етиопији ослободила афричку популацију од крвожедних лидера (чиме је остварено дискурзивно оправдање агресије империјалистичких подухвата, прим. аут.) (Falasca – Zamponi, 1997).

Фаласка - Цампони наводи да је Мусолини 10. марта 1929. године на Скупштини поводом петогодишњице режима себе приказао као човека који обухвата мора, планине, реке, градове, села, људе. Као човека који је створио нове институције, председавао на преко 60 000 расправа, упознао се са 1 887 112 молби грађана и примао сународнике који су дошли код њега по одговоре на питања која су их мучила. То би значило, сумира Фаласка - Цампони, да је у периоду од 1922. године када је преузео премијерску позицију, дневно председавао на 29 расправа у побринуо се за решавање 813 петиција, објашњавајући да му не смета да ради 14 или 16 сати дневно, те да је то постигао дисперзијом времена и енергије на минимум (Falasca – Zamponi, 1997: 67).

Ова ауторка подсећа да је приликом Мусолинијеве поете Либији 1937. године након дугог периода суше пала киша и да је то повезано са његовим доласком. „Слика свемоћи крунисана је једним од најпопуларнијих фашистичких слогана „Дуче је увек у праву“. Слоган је створио млади фашиста Лео Лонганези у књизи *Vademecum del perfetto fascista* (Упутство за савршеног фашисту) објављеној 1926. године. Режим је издвојио овај слоган и направио од њега наративни уређај да представи Мусолинија као пророчанство и несумњивог носиоца званичне истине (Falasca – Zamponi, 1997: 71-72).

Тако је, уз Мусолинијеву свеprisутност у масовним медијима попут филма, радија и штампе, створен мит о натчовеку, вођи божанских квалитета који се дискурзивно уплео у мит о новом човеку.

Фаласка - Цампони наглашава да је од 1925. године, дакле од успостављања диктатуре, дискурс фашизма био обогаћен Митом о новом човеку који је озбиљан, неустрашив и упоран. Мусолини је наглашавао потребу да преобликује Италијане, да створи италијански карактер, да оформи нову генерацију Италијана, захтевајући пуно учешће својих сународника у остварењу тог циља (Falasca – Zamponi, 1997: 24-26).

Дискурс режима о новом човеку – новом Италијану- претпостављао је фашизацију (фашизам као начин живота) и униформизацију италијанског друштва, што је требало да од Италијана направи успешне ратнике како би се остварио сан о царству.

Фаласка - Цампони примећује да је са успостављањем диктатуре Мусолини још снажније наглашавао потребу да италијанском друштву треба дати нови облик и цитира Мусолинијеве речи из 1932. године објављене у листу „Il Popolo d'Italia“ („Народ Италије“) чији је оснивач управо био Мусолини : „Ја сам дубоко уверен да наш начин исхране, облачења, рада и спавања, читав комплекс наших свакодневних навика треба да буде реформисан“ (Falasca – Zamponi, 1997: 100). То је значило да не треба модификовати само навике, већ и физичке карактеристике људи у блиској будућности. Озлоглашен умор Италијана треба да буде замењен динамичким квалитетима, како моралним, тако и физичким. Тело истренирано физичком активношћу одаје утисак енергије, покрета и истрајности, што су све фашистичке врлине (Falasca – Zamponi, 1997: 100).

Ова ауторка истиче да је Мусолини веровао да промена навика доводи до промене карактера, да извршавање ритуала и гестова има позитивно дејство на организам. Тело се, тако, прилагођава новој снази, а храброст доприноси формирању новог човека као ратника. Црна кошуља, римски поздрав, нови календар, промене у начину говора, марш и римски корак требало је да унесу стил у животе људи и да трансформишу Италију и Италијане. У исто време, поновно откривање ритуала и симбола представљало је извор идентитета режима. Симболи и митови су помогли да се обликује фашистички идентитет (Falasca – Zamponi, 1997: 118).

Утицај новог времена у свакодневној међуљудској комуникацији видљив је и кроз деловање секретара фашистичке странке Акила Старачеа који је водио је кампању за обликовање фашистичког новог човека увођењем фашистичких обичаја, фашистичких језичких правила и расног законодавства. Реформа обичаја заменила је пун поштовања, и формални начин обраћања, заменицом „Lei“ („Ви“) коју су у међусобној комуникацији користили виши слојеви друштва, много приснијом и „другарском“ ознаком другог лица („tu“ у јединици, „voi“ у множини), док се фашистички поздрав употребљавао уместо буржојског руковања (Paxton, 2004: 19)..

Бардина сматра да је фашизам желео да изврши антрополошку револуцију. Нови човек као производ фашистичког образовања је делом човек из прошлости јер чува у себи римски дух, али је пре свега оригинално биће, што омогућује његову дуговечност, односно вечност фашистичке ере (Giardina, 2008:64).

Закључак

Анализирајући велике дискурсе модерне и пратећи како се кроз историју врховни топови дискурса смењују у зависности од епохе (Бог у Реформацији, Природа (Народ) у Просветитељству, Историја (Пролетеријат) у Постпросветитељству), Брдар истиче да „трансформација есхатолошког дискурса диктира да нови топо преузме све функције старог, *ipso facto* да буде топо јединства истине-добра-лепог, односно умности“, а да при том „народ (или пролетеријат) није добар зато што је добар, него је такав због идентичне функције у дискурсу коју је раније имао бог“ (Брдар, 2005: 187).

У том смислу, на основу карактеристика вербалног и невербалног дискурса италијанског фашизма, митологије коју је креирао и експлоатисао, снажног врховног топоа (Држави) и вође (Дучеу) који све што чини, чини за добро Државе, на основу његове изузетно театаралне природе, масовне подршке и најразноврснијих симболских система (само)представљања, долазимо до идеје коју је, како наводи Нелис, још 1959. године формулисао Данте Ђермино (Dante Germino) у својој студији о тоталитарним фашистичким партијама, да је фашизам политичка религија: „Тоталитарне диктатуре су политичке религије, прожете запањујућим месијанским особинама“ (Germino 1959:5, према Nelis, 2005: 146).

Фаласка – Цампони се позива на Емилија Ђентилија, истакнутог историчара који се бави културолошким аспектом италијанског фашизма и који тврди да су фестивали, симболи, ритуали и култови били неопходни инструменти фашистичке сакрализоване верзије политике. За Ђентилеа су националне свечаности, годишњице режима, култ Дучеа и коришћење симбола механизми стварања фашистичке политичке религије. Подизање зграда и преправљање урбаног пејзажа, као и изум нових ритуала и организовање прослава намењени су да допринесу сакрализацији државе под окриљем фашистичке владе. Постојање државе зависи од постојања вере у њу, а Вера у државу је била осигурана „масовним литургијама“ чија је функција била да образују Италијане и да направе од њих нове грађане појачавајући њихов морал. У исто време, слика фашизма као националне религије помогла је да се обликују карактеристике режима са наглашеним вредностима као што су вера, веровање и послушност. Ђентиле наглашава везу између фашистичке симболичке политике и националног осећања тумачећи је као део општег феномена који карактерише политичку модерну (Falasca – Zamponi, 1997: 7).

Креирајући сопствене и самовољно тумачећи већ постојеће митове, дискурс италијанског фашизма, историчан, антилибералан, колективистички усмерен на јачање свога врховног топоа - Државе и њено ширење до структуре царства, постао је *modus operandi* фашистичким супстратима и тоталитарним дискурсима широм планете, све до данас.

Литература:

1. Brdar, Milan (2005): *Uzaludan poziv*; Novi Sad: Stylos
2. Barthes, Roland (2009): *Mitologije*; Zagreb: Pelago
3. Falasca – Zamponi, Simoneta (1997): *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*; Berkeley: University of California Press.
4. Follo, Valentina (2013): *The Power of Images in the Age of Mussolini*; University of Pennsylvania.
5. Gentile, Giovanni (1928): „The Philosophic Basis of Fascism“, *Foreign Affairs*, Vol. 6, No. 2; Council of Foreign Relations (pp. 290-304).
6. Giardina, Andrea (2008): „The fascist myth of romanity“, *Estudos Avançados*, vol.22 no.62; Universidade de São Paulo (str. 55-76).
7. Griffin, Roger (1996): „Staging the Nation's Rebirth: The Politics and Aesthetics of Performance in the Context of Fascist Studies“, *Fascism and Theatre: Comparative Studies on the Aesthetics and Politics of Performance in Europe*; Providence: Bergahn Books (pp. 11-29).
8. Nelis, Jan (2006): „Italian Fascism and Culture: Some Notes on Investigation“, *Historia Actual Online*, Num. 9; Universidad de Cádiz (str. 141-151).
9. Paxton, Robert (2004): *The Anatomy of Fascism*; Alfred A. Knopf: New York.
10. Pollard, John (1998): *The Fascist Experience in Italy*; London: Routledge.
11. Recchia, Stefano, Urbinati, Nadia (2009): *A Cosmopolitanism Of Nations: Guiseppe Mazzini's Writings On Democracy, Nation Building, And International Relations*; Princeton University Press.
12. Trifonas, Peter Pericles (2002): *Barthes i Crtstvo znakova*, Zagreb: Jesenski i Turk

Вебографија:

1. *Benito Musolini: Doktrina fašizma*, „P.U.L.S.E. magazin za umetnost i kulturu“, 2011.
<http://pulse.rs/benito-musolini-doktrina-fasizma/> (25.7.2016.)

DISCOURSE IN THE MYTHS OF ITALIAN FASCISM

Summary: The aim of this paper was to point to narrative process of creation of totalitarian regimes through discourse analysis in the myths of Italian fascism. The syntagmatic expression “Italian fascism” should clearly differentiate fascism from its later derivatives, especially Nazism, taking into account diverse supreme topoi of those ideologies - the topos of State in fascism and the topos of Race in Nazism. The paper shows the use of discourse in shaping symbolical reality which is in dichotomy with everyday life. The paper analyses the most representative myths by which the fascism constructed its discourse: The Myth of Rome, The Myth of Revolution, The Myth of New Man as well as the concept of fascism as a political religion. The analysis of fascist discourse includes philosophical and sociological concepts which made possible its ungrounded promotion to the form of a doctrine as intellectual framework of raw action as a constant mantra in discourse and practice.

Key words: Fascism, Fascist discourse, Myths of fascism, Political religion, Benito Mussolini

МИОДРАГ ЂУЛИЋ*

Центар за основну полицијску обуку
Сремска Каменица

УДК 316.334.3

Прегледни рад

Примљен: 23.12.2016

Одобрен: 02.02.2017

Страна: 323-332

ЛИГА НАРОДА И УЈЕДИЊЕНЕ НАЦИЈЕ НЕПРИХВАЋЕНИ КОНЦЕПТИ

Сажетак: Међународне организације своју функцију подређују циљевима и начелима који су основа њиховог настанка. Управо на њима су и засновани концепти рада међународних организација. У тренутку када су се постављени концепти занемарили створили су се погодни услови за злоупотребе у међународним односима. Лига народа је због непотпуно дефинисаних начелних питања и циљева изгубила свој кредибилитет, што је довело до њеног гашења. С друге стране Уједињене нације успеле су да изграде одређене механизме међународне политике који су задовољавали минимуме поштовања међународног права, али и поред тога нису остале доследне утврђеним вредностима. Да би се разумео значај овог питања у деловању наведених међународних организација сагледаће се фактори који утичу на промене у међународним односима. На тај начин требало би се указати на постојање правних празнина у раду међународних организација и евентуално другачија правна решења која би допринела јачању међународних односа и политике.

Кључне речи: Лига народа, УН, начела, политика, безбедност, сукоби, економија

Међународне организације настале су као механизам који би требао да обезбеди примену кодификованих норми међународног хуманитарног права. Да би одговорили на овај изазов Лига народа, а касније и Уједињене нације требале су да утврде стандарде по којима би „...се њени чланови покоравали једном вишем ауторитету, једној вишој друштвеној власти, која може бити оличена у једној или више личности, у једном органу или у једној делегацији читаве државе.“ (Поповић, 1930:3) По принципу уговорне обавезе представници држава су ратификовали и прихватили циљеве и начела међународне организације, делимично се одричући државног суверенитета. Сврха Лиге народа одређена је у оквиру њеног Пакта кроз једну реченицу: „развијање сарадње међу народима и одржавање мира.“ (Поповић, 1930:37) Овакво одређивање циља било је сувише широко за Уједињене нације, тако да је у Повељи УН он

---

* miodragcujic@gmail.com

проширен на: одржавање међународног мира и безбедности; развијање међу нацијама пријатељских односа; постизање међународне сарадње решавањем међународних проблема економске, социјалне, културне или хуманитарне природе, седиште за усклађивање акција предузетих ради постизања ових заједничких циљева. (The Charter of the UN, 1945:2-3)

Реализација утврђених циљева била је могућа једино кроз постављање стандарда, којих ће се све чланице међународне организације придржавати. Наведени стандарди могу се дефинисати као начела. Иако, у оквиру Пакта Лиге народа нису изричито наглашена начелна питања она се могу извести у виду (1) Начела универзалности, (2) Начела једнакости, (3) Начела једногласности, (4) Начела јавности (Поповић, 1930:52-53) Након гашења Лиге народа, као једини легитимни наследник - Уједињене нације приступиле су реорганизацији начелних питања. У оквиру чл. 2. Повеље дефинисани су: (1) Начело суверене једнакости, (2) Начело савесности и сагласности, (3) Начело мирног решавања спора, (4) Начело уздржаности, (5) Начело пружања помоћи УН, (6) Начело одрживости мира и безбедности, (7) Начело не мешања у унутрашња питања држава...изузев по одредби Главе VII. (The Charter of the UN, 1945:3)

Постављена начела у самом старту нису прихваћена на одговарајући начин. Коришћена су алтернативно као оправдање за одређивање и предузимање мера према појединим субјектима у међународним односима. Олако се улазило у међународне проблеме, али уместо решења, проблеми су се продубљивали или преливали на суседне територије. Из тих разлога може се констатовати да су неприхваћени концепти Лиге народа и Уједињених нација заправо продукт злоупотребе циљева и начела њихових организација.

До ког нивоа су те злоупотребе досезале и на који начин су се негативно одражавале на међународне односе довољно говоре изјаве високих политичких представника, статистички подаци о наоружању, донете резолуције, покренути регионални сукоби, ефекти тих сукоба, отворена кризна жаришта, миграције, тероризам и сл.

Анализиом изнетих ставова, околности и чињеница, требало би се указати на узрочнике и факторе који директно ометају примену постављених стандарда у раду међународних организација и евентуално корекцију или изразу потпуно нових међународних механизма који ће остварити постављене циљеве.

Национални интерес и међународна политика

Изградња позиције једне државе у међународним круговима условљена је различитим критеријумима, као што су: територијална и демографска заступљеност, одређеност политичког система, степен развијености њених институција, економска развијеност, применљивост безбедносних система... једном речју – геополитика.

Разлике у геополитичком смислу често су представљале разлог конфронтације, што је захтевало формирање међународне организације способне да елиминисхе или у знатној мери смањи потенцијалне ризике или претње по мир.

Чињеница је да су циљеви и начела Лиге народа и Уједињених нација представљали очекивања њених чланица, међутим та очекивања увек су била само маска за остваривање националних интереса. Да би се у исто време задовољили постављени постулати и национални интереси кључну улогу требало је потражити у међународној политици.

У тумачењу модерне светске политике Курт Реизел изнео је интересантну констатацију да је: „...свет постао политичка арена, тако да сваки политички догађај било где у свету утиче или може да утиче, на све остало.“ [Буркман (Burkman, 2008:2)] Да ли то значи да су догађаји у свету могли да промене утврђене концепте међународних организација које се баве њиховим решавањем?

Након окончаних сукоба у Руско-Јапанском рату, мир је склопљен Портсмутским уговором 1905. године, у коме је посредовао амерички председник Теодор Рузвелт с израженом пристрасношћу Јапанској страни, али без права на репарацију, што је утицало на стварање затегнутих односа између Јапана и САД.¹ У наведеном случају сукобљене стране требале су да се фокусирају искључиво на права које им омогућава чл. 13 Пакта Лиге народа (Арбитражу и судски поступак), уместо на посредовање једне од чланица. Последица оваквог акта манифестовала се у нарушавању интегритета начела *универзалности*.

У сукобу интереса чланица међународне организације неретко долази до повреде начела *једнакости*. Након одбијања званичника Јапана да, на иницијативу америчког председника Вудро Вилсона, одузете територије врате Кини, у име САД предузете су екстремне мере на тај начин што је у Конгресу изгласан тзв. *Exclusion Act*, закон којим се Јапанцима забранило усељавање у Сједињене Државе.² Једнакост у конкретном случају повређена је у смислу чл. 3. ст. 3. Пакта Лиге народа, јер представник САД није изнео питање повреде мира од стране Јапана пред једини меродавни орган – Скупштину Лиге народа.

У којој мери национални интереси поткопавају деловање међународне организације као што је Лига народа указује Хоаре-Лавалов споразум.³ Процес одуговлачења у одређивању, а затим и спровођењу санкција према Италији, која је започела агресију над Етиопијом, представљао је антагонизам интереса Велике Британије и Француске са мерама прописаним у чл. 16. Пакта Лиге народа. Избегавање редовне процедуре која је прописана оснивачким актом

¹ „У Јапану су избиле протугамеричке демонстрације, које су добиле такве размере да је у Токију проглашено опсадно стање...Захваћени хистеријом „жуте опасности“* Одбор за школство градске управе у Сан Франциску наредио је да сва деца Niseia* морају убудуће ићи у школу у Chinatownu.“ [Толанд (Toland), 1982:86]

² „Зашто би за двије Америке вриједила Монроева доктрина, а за Азију начело „отворених врата“? питали су се Јапанци и указивали на чињеницу да се америчка војна интервенција у карибском подручју заправо ни по чему не разликује од Јапанског запосједања бандитизмом прожете Манџурије. (Толанд, 1982:87-88)

³ „Ако Мусолини пристане, цела ствар ће бити упућена Комитету Петорице (дуго Лигиној агенцији за преговоре у овој афери), која би заузврат предложила даље одлагање на састанку Комитета Осамнаесторице (отприлике 12. децембар, да донесе одлуку о санкцији за нафту). Током периода преговора, који Лавал, предвиђа рачунајући оквирно од 14. до 18. децембра, пуна одговорност за одлагање и поравнање из руку Британије и Француске прешла би на Лигу.“ [Беиар (Bear, 1976:124-125)]

Лиге народа, не само да су повређена начела *једногласности и јавности*, већ су извршене тешке повреде идентичне агресији, које би се могле квалификовати као саучесништво у агресији. Ни Велика Британија, ни Француска нису сноси-ле никакве последице, а санкције према Италији нису предузете идентично од свих чланица. Пратећи исход кризе између Италије и Етиопије, Хаиле Селасие предвидео је гашење ове организације констатацијом да: „...не би било кукавички само према нашем народу, већ и издаја Лиге народа и свих држава које су показале да могу имати поверења све до сада у систем колективне безбедности. Ови предлози су негација и одступање од принципа на којима почива Лига народа...” [Беиар (Bear, 1976:135)]

Догађаји на међународној сцени одражавају се и на међународне односе који владају између чланица Уједињених нација, али и оних држава које нису њен део. Велику улогу у тим односима имају носиоци светске политике: Кина, Руска федерација, Француска, Уједињено краљевство Велике Британије са Северном Ирском и САД. Неспорно је да су наведене државе лидери у политичком, економском, војном погледу, међутим да ли појам „стална чланица“ везан за Савет безбедности и избор десет несталних чланица од стране Генералне скупштине УН не представља један вид дискриминације? Да ли се статус „сталних чланица“ супротставља тумачењу *суверене једнакости* њених чланица?

Овакво питање не би било примерено када је реч о међународним односима да лидери појединих држава своје личне циљеве не идентификују са циљевима своје нације. Амерички председник Џорџ В. Буш, у једном од својих обраћања медијима указао је на чињеницу да САД не треба ничија дозвола за очување безбедности када је реч о америчкој безбедности и ирачком режиму.⁴ Иступањем у јавности са оваквим ставовима директно се даје до знања међународној заједници да се одредбе Повеље УН односе искључиво на држављане малих држава.

Повеља Уједињених нација у оквиру својих постулата издвојила је и начело *савесности и сагласности*. Замисао да представници УН у оквиру држава које представљају у сваком тренутку поседују моралне кочнице, које ће их у недостатку одређеног решења усмеравати на правила *bona fides*, све више губи своју функцију. Лоренс Самерс, бивши директор Хардварда и секретар за финансије САД, решење загађења видео је у преусмеравању токсичног отпада у сиромашне државе.⁵ Овакви ставови ни у ком погледу не могу да испуне моралне норме достојне човека, али нажалост овакве идеје се реализују и без знања Уједињених нација.

⁴ „На конференцији за медије одржаној 6. Марта 2003. год, на пример, Буш је изјавио да постоји само „једно суштинско питање, а то је: да ли је ирачки режим потпуно и безусловно разоружан као што је захтевао у резолуцији УН бр. 1441?“ Одмах затим је разјаснио да одговор на ово питање уопште није битан, јер „када је реч о нашој безбедности, не треба нам ничија дозвола“. (Чомски, 2008:46)

⁵ „Загађивање штетно по здравље треба да се веже за оне земље где ће то изазвати најмање трошкове, а то су земље са најнижим надницама. Сматрам да се економској логици која стоји иза усмеравања токсичног отпада у земље са најмањим надницама нема шта замерити и да морамо имати храбрости да је уважимо.“ (Чомски, 2008:121)

Ако се размотре само међународни односи између чланица Лиге народа и Уједињених нација, може се констатовати да они нису засновани на чврстој вољи њених носиоца да очувају мир или утичу на међународни просперитет, већ на националним циљевима из којих представници матичних држава покушавају да остваре и личну корист.

Војно-политичке интервенције, фактор безбедности или дестабилизације

Концепти *мирног и уздржаног решења спора* који је настао у међународним односима није реално могуће у свакој ситуацији, због чега међународна организација, као што је Лига народа или Уједињене нације, располажу механизмом принуде. У оквиру Лиге народа тај механизам није био адекватно уређен, јер се ослањао на вољу њених чланица, док су Уједињене нације тај механизам развијале упоредо са извршним нормама (Резолуцијама), формално дајући на тај начин легитимитет свакој донетој одлуци.

И поред кодификације норми међународног хуманитарног права, које су требале да подигну међународну свест на један виши ниво, оспоравајући решење спорова оружаним путем, није могла да се створи безбедна атмосфера. Државе су се окренуле повећању борбеног потенцијала, што је представљао један од могућих разлога учесталог војног ангажовања Савета безбедности. До ког нивоа су се развијали борбени потенцијали говори чињеница да је „од почетка XX века, потрошња ресурса намењених производњи и набавкама наоружања и војне опреме, повећана за 25 пута. Тако је, на пример, укупан светски расход за наоружање и војну опрему 1900. износио 10 милијарди долара, 1950. године – 70 милијарди, 1974. године 210 милијарди, само НАТО је дефинисао своје потребе у висини од 297,3 милијарде долара.“ (Петковић, 1996:99-100)

Након окончања периода „Хладног рата“ војне алијансе изгубиле су своју сврху, а наоружање је остало у поседу држава чланица тих савеза. Увиђајући значај Уједињених нација и корист коју је из тога могао да извуче НАТО је постојећу доктрину прилагодио остварењу њених циљева. „Нови изазови за безбедност чланица НАТО-а, који се огледају у опасности да се сукоб у који није укључена ни једна чланица НАТО-а „прелије“ изван својих оквира и негативно утиче на безбедност савезника, отворили су питање могућности и потребе деловања НАТО-а ван територије земаља чланица.“ (Милинковић, Теокаревић, 1998:40) На тај начин остварена је могућности за поједине чланице да учврсте свој положај у Уједињеним нацијама и концентришу своју моћ тако да у старту могу оправдати сваку покренуто војну интервенцију.

Концентрација те моћи у рукама појединих чланица најбоље је илустрована у изјави Кофи Анана: „На крају 1996, свет се променио скоро до не препознатљивости. Хладни рат се завршио са резултатом да Савет безбедности више није био у стању структуралног и трајног застоја...то није значило да су њени чланови били у стању и спремни да се договоре о ефикасном току акције у

сваком случају, што смо брзо и болно открили у Сомалији, Руанди, и бившој Југославији. Али то је значило да званичници УН могу проговорити за неке од принципа постављених у Повељи или Универзалној Декларацији о људским правима али звучало је као да ће се гнев аутоматски сручити од стране једне од сталних чланица Савета на њихове главе или изазвати кризу тако да ће парализовати целокупан систем.“ [Анана (Annan,2014:2)] У контексту наведеног Чомски је указујући на први рат у Заливу констатовао да „су Сједињене Државе извршиле велики притисак да натерају Савет безбедности да се сагласи са њиховим ратним планом, мада се већина света и тада томе противила.“ (Чомски,2008:31)

Улога САД евидентна је и у „...резолуцији Уједињених нација бр. 242 (од 22 новембра 1967. год.) придодата одредба о палестинској држави на окупираним територијама са којих би се иселили Израелци. Међутим, Сједињене Америчке Државе једноставно блокирају ову резолуцију већ пуних тридесет година.“ (Чомски,2008:85)

Кризе на подручју југоисточне Европе, конкретно простору бивше Југославије, као и на Блиском истоку у Ираку, Авганистану, Либији, Сирији ... постале су патент који су носиоци колективне безбедности успешно пласирали. Тај патент Чомски је представио кроз метафору да „током последњих десет година сваких годину или две стварано је неко велико чудовиште од кога морамо да се бранимо.“ (Чомски, 2009:38)

Одрживост мира и безбедности представља основну функцију Савета безбедности, али начин на који се то реализује наводи на другачији закључак. Након што су Федерација БиХ и Република Српска, Хрватска и СРЈ потписале *Споразум о субрегионалној контроли наоружања у Фиренци* 16. јуна 1996. године до изражаја је дошао нов начин деловања НАТО-а.⁶ У циљу реализације Дејтонског споразума на територији бивше Југославије, НАТО је по први пут званично у име УН реализовао пројекат „базирање снага НАТО на просторима земаља чланица које географски и геополитички припадају Балкану. То су Турска и Грчка.“ (Радиновић, Инђић, 1999:50)

Следећи корак састојао се у постављању „мировних снага“ на простору сукобљених ентитета позивањем на одредбе чл. 73. Повеље УН.⁷ На примеру БиХ, постављањем мировних снага, намећу се и нормативне одредбе народу који живи на наведеној територији у смислу управљања, чиме се ствара једна врста протектората.

Једном успешно реализован пројекат, коришћен је као матрица у супротстављању кризама „демократизације друштва“ и „развоја оружја за масовно

⁶ „Основна идеја коју је творац (САД) споразумом уградио у документ састоји се у следећем: (1) до максимума снизити ниво наоружаности свих инволвираних држава; (2) снаге тако балансирати да нико не би могао да оствари битно преимућство када је реч само о квантитету средстава; (3) осујетити могућност да ту врсту преимућства оствари војна коалиција Хрватске и Федерације БиХ у потенцијално могућем сукобу против СРЈ. (Радиновић, Инђић, 1999:47-48)

⁷ чл. 73. Повеље УН „Чланови Уједињених нација који су одговорни или који предузимају на себе одговорност за управљање територијама чији народи још нису постигли пуну меру самоуправе...“ (The Charter of the UN)

уништење“ широм света. На тај начин створена је формула која у сваком тренутку омогућава интервенцију на подручју сваке суверене државе позивањем на одредбе Главе VII Повеље УН.⁸

Однос економије и међународних организација

Економија је веома битан фактор у међународним односима, јер посредством ње државе се међусобно повезују у домену трговине, предузетништва, привреде, лаке и тешке индустрије...

Значај економије у међународним односима, када је реч о Лиги народа, иако површно, констатовано је кроз одредбу чл. 23. Пакта. Ова одредба је мешовитог карактера јер обухвата и поједина социјална питања. У економском смислу наглашен је: надзор над споразумима који се односе на трговину са женама и децом, на продају опијума и других шkodљивих лекарија; надзор над трговином с оружјем и муницијом, као и мере за обезбеђење и одржавање слободе саобраћаја и промета, укључујући и мере правичног поступања са трговином свију Чланова Лиге. (Поповић, 1930:270)

Приступање економији као једном од значајних фактора у међународним односима требао је да буде много шире од једне одредбе, због чега су оснивачи Уједињених нација у оквиру Повеље предвидели чак два поглавља „Међународна економска и социјална сарадња“ и „Економски и социјални савет.“

Правна подлога је битна, међутим,....нормативна снага не лежи само у организацији у целини, већ и њеним појединим агенцијама, програмима, фондовима и међународним споразумима који падају под њено окриље.“ [Красно (Krasno, 2004:47)] Економски ослонац у том

смислу представљале би две међународне организације: Међународни монетарни фонд и Светска банка. Иако су значајне за функционисање ОУН, тешко је дефинисати њихов правни положај у односу на њу.

Међународни монетарни фонд је стални посматрач у УН „са широком надзорном одговорношћу за уредно функционисање и развој међународног и финансијског система.“ (Fritz-Krockow, 2007:1) Своју надлежност фокусира на: промовисање монетарне сарадње, регулисање раста међународне трговине, стабилизовање девизног курса, успостављање мултилатералних система трансакције, уступање финансијских средстава. (Fritz-Krockow, 2007:1) Као стратешки партнер, улога ММФ за УН је значајна и с аспекта инвестирања у поједине пројекте, па чак и допуну буџета ОУН.

Светска банка, могла би се такође означити значајним партнером УН, јер њена функција заједно са ММФ састоји се у саветодавној и финансијској помоћи оним државама које су у процесу рецесије, у циљу спречавања сиромаштва у свету.

⁸ Главе VII Повеље УН „Акције у случају претње миром, повреде мира и акта агресије“ (The Charter of the UN)

У правним оквирима обе организације *пружају помоћ УН*, међутим ван њих оне се фокусирају искључиво на профитабилност. О томе аргументовано говори чињеница по којој су „интервенције Светске банке веома профитабилне за врло посебан сет изабраника Светске банке које критичари често игноришу или узимају здраво за готово, тј. северне престонице роба, финансија, и услужних сектора посебно „Велика петорка“ држава (САД, Уједињено краљевство, Немачка, Јапан, и Француска) које контролишу већину гласова у управљању глобалном политичком економијом.“ (Goldman,2005:11) Значајно је нагласити да „мултилатералне финансијске институције имају своје уставе и одговорности и да је очигледно да Уједињене нације не могу, преузети функције доношења одлука које тренутно припадају овим институцијама.“ [Јужни центар Женева (The South Centre Geneva,1997:6)] Овакве околности омогућавају пословање преко различитих корпорација, што отвара могућности злоупотребе посредством тзв. „фантомска предузећа.“⁹

Изнети аргументи указују на то да између ОУН, с једне стране и ММФ и Светске банке, с друге стране не постоје механизми контроле, нити воља да се у одређеним трансферима прати кретање финансијских

средстава. Без обзира колико то изгледало критички и сурово, одређена финансијска средства завршавају на оним рачунима из којих се финансирају тероризам, миграције, револуције, оружани сукоби, епидемије - једном речју криза.

Закључак

Концепти на којима су Лига народа и Уједињене нације изградиле темеље модерног доба, који су служили за вишедеценијску борбу на очувању међународног мира и покушаја да се из тешких времена начини искорак ка савршенијем и напреднијем човечанству не могу остати незабележени.

Постојећа начела Лиге народа нису могла бити поштована јер нису тумачена као обавезујуће норме, већ више као формалне смернице које су пожељне од њених чланица, без реалне санкције.

Када је реч о поштовању начела прописаних у Повељи УН, она су детаљно формулисана, без могућности калкулисања, али погодна за демагошке изговоре.

Овакво становиште наводи на закључак да постојећи концепти нису у потпуности прихваћени. Узрок, међутим, не треба тражити у њима, већ у механизмима контроле и неадекватним санкцијама за повреду процедура у решавању настале кризе.

У том контексту било би пожељно да Генерална скупштина УН преиспита досадашњу улогу Савета безбедности и надлежност Економског и соци-

---

⁹ „Фантомска предузећа представљају велику опасност и ризик по економску безбедност пословања компанија зато што послују временски кратко, а затим се након одређених пословних операција, пасивизирају и са циљем прикривања превара и других кривичних дела ликвидирају.“

јалног савета и у складу са донетим закључцима размотри могућност увођења пакета контролних мера.

Такође, постојеће правне празнине у декларацијама и резолуцијама ОУН, требале би се конкретно дефинисати кроз кроз акте ниже правне снаге, тако да би се детаљно регулисала примена утврђених начела. На тај начин спречиле би се злоупотребе и евентуално избегавања било какве формално-правне процедуре.

Императивним нормама могло би се утицати на свест о обавезности придржавања начела, односно концепција којима се руководе Уједињене нације у свом делокругу рада, што би им пружило нову шансу за будућност и потврдило изреку патријарха Павла да: „Ништа није изгубљено, док не буде изгубљено.“

Литература:

1. Annan A.K. (2014) *We the peoples: A UN for the twenty-first century*, Taylor & Francis, New York
2. Bear W.G. (1976) *Test Case: Italy, Ethiopia, and the League of Nations*, Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, California
3. Burkman W.T. (2008) *Japan and League of Nations, Empire and World order, 1914-1938*, University of Hawai'i Press Honolulu
4. Goldman M. (2005) *Imperial Nature, The World Bank and struggles for social justice in the age of globalization*, Yale University Press
5. Milinković B., Teokarević J. (1998) *Bezbednost Evrope i širenje NATO-a (projekat: Evropska kolektivna bezbednost nakon Mاستrihta)*, Institut za evropske studije, Beograd
6. Popović Đ. (1930) *Liga naroda njen postanak, uređenje i rad*, Srpska književna zadruga, Poučnik VI, Beograd
7. Petković V.M. (1996) *Tajni ratnici*, TETRA GM, Beograd
8. Radinović R., Indić T. (1999) *Balkan – mogućnost regionalnog sistema bezbednosti*, Institut za evropske studije, Beograd
9. Stojanović M., Pavlović D. (2014) *Ekonomска bezbednost poslovanja*, Škola Plus, Beograd
10. *The Charter Of The United Nations And Statute Of The International Court Of Justice (1945)*
11. Toland J. (1982) *Uсpon i pad Japanskog imperija*, Svezak prvi, Centar za informacije i publicitet, Zagreb
12. Čomski N. (2008) *Intervencije, Rubikon*, Novi Sad
13. Čomski N. (2009) *Kontrola medija (Spektakularna dostignuća propagande)*, Rubikon, Novi Sad
14. The Sout Centre Geneva (1997) *For a strong and democratic United Nations: A South perspective on UN reform*, Zed Books Ltd London & New York
15. Fritz-Krockow B. (2007) *International Monetari Fund Handbook: It Functions, Policies and Operations*, Parmeshwar Ramlogan, Washington

THE LEAGUE OF NATIONS AND UNITED NATIONS NOT ACCEPTED CONCEPTS

Summary: International organizations, their function subordinate objectives and principles which are the basis of their origin. Just them are designed concepts the work of international organizations. At a time when the concepts set neglected created the favorable conditions for abuse in international relations. The League of Nations is due to incompletely defined the principles issues and goals lost its credibility, which led to its extinguishing. On the other hand the United Nations have managed to carve out certain mechanisms of international politics which met the minimum respect for international law, but nevertheless did not remain consistent the established values. To understand the importance of this issue in the functioning of those international organizations will look into factors that affect changes in international relations. In this way, it should be pointed out to the existence of legal gaps in the work of international organizations and possibly different real solutions that would contribute to strengthening accept international relations and politics.

Key words: The League of Nations, UN, principles, policy, security, conflict, economics

НЕБОЈША ПЕТРОВИЋ*

Студентски центар Нови Сад
Нови Сад

УДК 329(497.1):323.15

Оригиналан научни рад

Примљен: 07.02.2017

Одобрен: 24.02.2017

Страна: 333-345

КПЈ И МАЂАРИ У ВОЈОВОДИНИ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Разарања, протеривање и свирепа убиства у Другом светском рату додатно су појачали неповерење и неразумевање, које је иначе постојало између Срба и Мађара. Кулминација националне мржње узроковала је жељу за коначним обрачуном код значајног дела једног и страх од освете код припадника другог народа. И поред тога што се борила за националну равноправност на економском, политичком, друштвеном и културном пољу, КПЈ није остала имуна на националну острашћеност што је била особина и осталих комунистичких партија. У раду смо настојали да прикажемо однос КПЈ у Војводини према Мађарима у првим годинама након Другог светског рата.

Кључне речи: комунисти, терор, дискриминација, хапшење, равноправност

Срби и Мађари у Војводини су и поред вишевековног међусобног културног, привредног и политичког утицаја имали особен пут историјског развоја са често опречним и супротстављеним интересима. Ове супротности су у Другом светском рату изродиле силу која је лако однела превагу над друштвеним вредностима који су грађени вековима. Наиме, нацистичка пропаганда је годинама пре рата ширила теорије које оправдавају примену бруталних мера за елиминисање претњи за државу, систем или нацију. Та претња није била само нека држава која се усудила да пружи отпор или политичка организација која се није мирила са нацистичком идеологијом, већ често и читави народи.

Било је пуно разлога који су указивали на Србе као највећу претњу, новом, Хитлеровом устројству насталом на рушевинама Краљевине Југославије. Осим НДХ која по свирепости над Србима није пуно заостајала за методама које је примењивао њен ментор над Јеврејима, мађарска окупациона власт у Бачкој убрзо је доказала да је и она кадра да спроводи екстремно насиље над цивилним становништвом. Одсуство значајније реакције мађарског живља на брутална убијања Срба у Новом Саду и Шајкашкој и њихов слаб одзив на по-

---

* nebojsa.petrovic@scns.rs

живе антифашистичког покрета, био је довољан доказ ослободиоцима из НОП-а да и Мађаре у Војводини, исто као Немце, сматра заговорницима убиствене идеологије. Оваквом мишљењу допринела је и чињеница да је за време окупације значајан део мађарског становништва био укључен у активности разних фашистичких организација и удружења као што су „Њилаши” и „Турсњи вадас”.¹

Разарања, протеривања, убиства и обострани страх изазвали су велику мржњу између два народа. КПЈ је још у пролеће 1944. године преко Слободне Војводине претила свима који су окрвавили руке словенском крвљу.² Док су једни ослобођење дочекали са зебњом и страхом од освете други су очекивали коначан обрачун. Југословенски комунисти су били незадовољни подршком окупатору или са пасивношћу мађарске мањине за време рата и такво понашање су намеравали да искористе као аргумент за њихово колективно кажњавање. Они чак овакве идеје и циљеве нису ни крили. Никола Петровић члан Покрајинског одбора КПЈ сматрао је увођење Војне управе историјском одлуком која ће обезбедити словенски карактер Војводине.³ Овакви ставови били су подударни са националистичким односом какав су имале буржоаске државе у међуратном периоду. Тако да оно што „великосрпска шовинистичка камарила”, како је нова власт обично називала претходни режим, није ни помишљала, Едвард Кардељ је једноставним речима описао као правилан став према непријатељу државе и нове власти. „Ми смо такође желели да истерамо, и иначе бисмо истерали, да није у Мађарској било револуције, и Мађаре из Војводине... Међутим, после разговора са Мађарима и комунистима, са оним Гереом сам разговарао, па онда са Титом, Титу јавио читав разговор и сложили смо се да не инсистирамо на генералном истеривању; али пошто смо пре тога такав став заузимали, нисмо хтели сасвим да одступимо од тога. И онда смо предложили, или је неко други предложио, по нашем договору, од тих социјалистичких држава – то се сада више не сећам – да можемо истерати до 40 000 Мађара. Међутим, нисмо практично никог истерали, сем оне најгоре агенте мађарских окупатора.”⁴

Бруталност и испољавање екстремног насиља према непријатељу и „непоузданим елементима”, карактеристична је појава за све револуционарне владе. Осим тога, КПЈ је барем у првим годинама по преузимању власти морала примењивати искуства и методе владања СССР-а. Стаљинове чистке и прогони 30-тих година били су узор, који је због неограниченог поверења и убеђености у Стаљинову безгрешност, и код југословенских комуниста избрисао разлику између изворних комунистичких начела и националистичког начина решавања националног питања. Такође, овај узор је и ослобађао савест за разна злодела иза којих је стајала Партија.

¹ Комунистичка власт је после рата дошла до прецизних података који доказују масовност наведених организација. Тако је на пример у бачкотополском срезу било у разним фашистичким и профашистичким друштвима око 24 000 људи, у Новом Саду је организација „Њилаша” бројала 4000 чланова а у Бечеју иста организација имала је 700 активних чланова. АА. Ф. 334, кутија 180

² Слободна Војводина, 10. април 1944.

³ Слободна Војводина 28. октобар 1944.

⁴ Владимир Дедијер, Нови прилози..., 133

И поред тога што је дат велики политички и национални значај Покрајинској комисији за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, која је основана још у септембру 1944. године, кажњавање Мађара за почињене злочине током рата отргло се од правне контроле.⁵ Пресуде за стрељања су доношене без икакве формалне правне процедуре, довољна је била листа чланства у њилашкој или некој другој сличној организацији или непроверена пријава од често морално непоузданих особа.⁶

Приликом укидања Војне управе као главни разлог њеног увођења наведено је одстрањивање петоколониша и кажњавање из редова мађарског народа злочинаца и сарадника немачког фашизма и мађарског окупатора.⁷ Пошто се, уколико је то државни апарат желео, значајан део Мађара на овај или онај начин могао довести у везу са окупационим снагама, овако постављени циљеви представљали су основу за политичко насиље над целим народом. Пре него што се почела правити разлика између мађарских и немачких грехова, оштрицу освете први су осетили припадници наведених фашистичких организација. Хапшења и стрељања започела су већ по самом доласку ослободилаца у мешовитим или већински мађарским местима.

На пример одмах по ослобођењу, у сенћанском округу у селу Надрљану, близу Старе Кањиже, стрељано је преко 150 Мађара. Док је у Мољу њих 150, животом је платило одлазак у мађарску војску.⁸ Стрељања је у Бачкој било у скоро свим местима са мађарским живљем.⁹ Значајан број потпуно недужних људи заточен је са Немцима у многобројним логорима, где су услед слабе исхране и заразних болести умирали у бедним условима.¹⁰ Штампа је расељавање и потпуно невиних људи из Чуруга који су многи окончали живот у логорима, цинично окарактерисала као меру која није усмерена према Мађарима већ против оних који су својим злочинима извршили кривично дело.¹¹

Због недостатка документације, близине фронта и острашћености појединаца у ОЗН-и веома је тешко утврдити поуздан број жртава у овим репресалијама. У зависности од припадности српској или мађарској историографији, њихов број процењивао се од 5 до чак 40 000 људи.¹² У циљу смањивања емо-

⁵ Александар Касаш, Протокол о изручењу ратних злочинаца између Демократске Федеративне Југославије и Мађарске, из новембра 1945. године, Истраживања, 22, Нови Сад 2011, 432

⁶ Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и његових помагача стигло је чак 938 828 пријава. Срђан Цветковић, Број и структура оптужених домаћих ратних злочинаца и колаборациониста према фонду Државне комисије и њена инструментализација, Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе, бр.2, Београд 2004, 83

⁷ Слободна Војводина, 1. фебруар 1945.

⁸ У овом крају значајан број Срба је такође одлазио у мађарску војску. За сурову одмазду против мађарског становништва, Партија је касније свалила кривицу на групу шовинистички настројених Срба и Црногораца који су као чланови партије „спроводили четнички утицај”. А.В.Ф. 334, 142

⁹ Бездану је убијено око 100 људи, у Сивцу 70, у Кањижи и Суботици неколико стотина. Број жртава није заостајао ни у Чуругу, Мољу, Тителу и Бачком Јарку. Исто

¹⁰ Заправо само дан после донете одлуке о логорисању Немаца, решено је да се изврши и логорисање Мађара и то у логоре у Бачком Јарку, Гајдобри, Бусину итд. Александар Касаш, Мађари у Војводини, 160, 182

¹¹ Слободна Војводина, 26. јануар 1945.

¹² Видети: Александар Касаш, Мађари у Војводини 1941-1946, Нови Сад 1996,

ција и злонамерне манипулације бројем жртава, Покрајинска скупштина је 2000. године формирала комисију за истраживање војвођанских губитака у Другом светском рату. И поред значајних резултата, Комисија ипак није регистровала све жртве комунистичког терора. Стога је из истих разлога, само годину дана после публиковања резултата наведене Комисије, формирана мешовита научна комисија од стране мађарске и српске академије наука. Изузетно озбиљним методолошким приступом (у којем су евидентирани поред имена жртве и време смрти, као и тип и доступност документа који се односи на конкретни случај), база података са мађарским жртвама на територији Војводине без жртава у Сомбору и Новом Сад, до 2016. године садржала је 7.511 жртава. Дакле, захваљујући овом истраживању и када база података буде формирана и са жртвама ова два града (за Нови Сад се процењује око 1500 а за Сомбор од 1500 до 2000 жртава) са великом прецизношћу биће познат и коначан број мађарских жртава.¹³

Мржња и неповерење према Мађарима није била подједнако заступљена у војвођанским селима и градовима. Она је највише зависила од степена патње које је српско становништво претрпело у периоду окупације. У овим крајевима је било извесно да ће неко ко је мађарске националности а за време окупације је радио као државни службеник, бити подвргнут тешком мучењу и на крају без суђења и ликвидира¹⁴. Тамо где је почињен масакр над српским живљем, наведени циљеви режима само су подизали емотивну грозницу код својих следбеника и напаћеног становништва. Иса Јовановић је тврдио да су одмазде углавном вршили мештани и то често на иницијативу партијских активиста. Исто као и у случају са немачким и мађарским становништвом за време окупације, тоталитарни режим нове Југославије лако је обичне људе изманипулисао за разне облике саучесништва. Овако рањиви и осветнички расположени елементи у друштву и самој власти, често су поред бруталних доносили и бесмислене одлуке, као што је забрана МНОО из Чуруга сељацима Мађарима из Старог Бечеја и Бачког Градишта да обрађују сопствену земљу у чурушком атару.¹⁵ Непотребно је истицати да нам слични примери можда и најбоље указују на сировост и недостатак суптилности комунистичких власти у борби против стварних и измишљених непријатеља. Очигледно је да слобода није донела само казну за починиоце претходних злочина и неправди, већ је тамо где је режим сматрао корисним, веома лако и брзо успоставила и нове облике потчињености.

---

¹³ Мађари и Срби са две стране променљиве границе 1941-1948, Тематски зборник радова Будимпешта 2016, 13, 14

¹⁴ Илустративно је казивање Ф.Гчији је отац био ојачар: „И тада су мог оца ухапсили, одвели га кући, па потом Жабал. Тада су тамо били затворени у сеоском дому, те су их ови који су били расположени да муче људе.. Мађари и Срби са две стране променљиве границе 1941-1948, 132

¹⁵ По овом питању Срески НОО Старог Бечеја Окружном НОО оправдавао је свој захтев да власти у Чуругу престану са ометањем пољопривредних радова, тиме што Мађари одлазе у чурушки атар само ради обраде земље и не намеравају тамо да се трајно населе. Тек велике површине необраног кукуруза у време дефицита прехранбених производа, натерали су више партијске структуре да се овај проблем реши без позивања на било какву одговорност. А.В. Ф. 346. 197/1945

Обесправљеност Мађара, нарочито у периоду Војне управе, била је видљива на сваком кораку. Тако је на основу одлуке коју је донео ГНОО Стари Бечеј од 26. октобра 1944. године без икаквог критеријума одабрано око 300 Мађара на рад у српским домаћинствима која нису завршила пољопривредне радове.¹⁶ Сеоске страже састављене од добровољаца, по правилу такође нису правили разлику између сарадника окупатора и обичних људи који су пасивно сачекали крај рата. Самоиницијативно су вршили ислеђивања, малтретирали, тукли и пљачкали мађарско становништво.¹⁷ Команда места Бечеј је чак донела одлуку да се Мађарима у граду и околним селима одузму радио апарати и бициклови, који су одмах развучени без икаквог трага.¹⁸

Ипак, чињеница да су комунисти Немце издвојили као главне кривце за сва злодела у току рата, а Мађаре и то само оне у Бачкој као њихове саучеснике, била је срећна околност по мађарско становништво. Захваљујући томе, размере одмазде према њима биле су знатно мање у односу према фолксдојчерима. Док се притисак на Немце повећавао, југословенско партијско и државно руководство је услед комунистичке солидарности и угледа земље у иностранству променило однос према Мађарима у тзв. другој фази Војне управе.¹⁹ Поред овога не смео занемарити чињеницу да се у Европи после Другог светског рата настали знатно другачији политички приоритети који нису остављали простора за дуже неговање национализма. У идеолошкој подели света на комунизам и капитализам уместо нација корене у европским друштвима захватају друге вредности за које се полажу животи. Попут „класне равноправности”, демократије, политичких слобода, светске револуције и сл.

Дакле, највероватније због Титове интервенције командант Војне области генерал Иван Рукавина морао 1. децембра 1944. године свим командама места и војним станицама послати допис у којем наглашава да су права и дужности Мађара изједначена са осталим становништвом и да сходно томе се морају распустити сви логори састављени од Мађара. Такође, Мађарима је пружена могућност уласка у редове Н.О.В, а уколико то нису желели били су мобилисани у војничке радне јединице које су по организацији, дисциплини, исхрани и смештају биле изједначене са осталим јединицама.²⁰ Овим актом власт је започела интеграцију мађарске мањине у политички и друштвени систем нове Југославије.

Партија је као један од својих најважнијих задатака поставила решавање националног питања, јер је тек успостављање и остварење политике братства и

¹⁶ У истом месту Србима је опроштен порез, док су Мађари морали испунити све обавезе према држави. Такође, исти одбор је заједно са одбором у Градишту мобилисао 500 Мађара који су са белим тракама оку руке и под претњом пушака поправљали јавне објекте. Затим су у многим местима вршене реквизиције искључиво од Мађара

¹⁷ У Темерину је због масовног пребијања Мађара смењен командир војне станице, а у Каћу је по салашима било случајева пребијања и пљачкања Мађара. А.В. Ф. 334, 735/1945

¹⁸ А.В.Ф.334. 307

¹⁹ Иса Јовановић у својим мемоарима сведочи да је Тито био нарочито бесан због злочина над Мађарима и лошег мишљења који због тога може настати код међународне јавности. Иса Јовановић, У служби револуције, Нови Сад 1986, 199

²⁰ А.В. Ф.170

јединства, по мишљењу словеначког историчара Јанка Плeтeрског, значило и њено освајање власти.²¹ Ово као и друга питања решавана су у складу са марксистичким учењем, односно са економских и класних позиција. Заправо, комунисти су настојали да националне анимозитете трансформишу у класну борбу радника, сиромашног и средњег сељака против буржоазије и кулака. Пошто је национализам сматран буржоаском творевином, комунисти су били уверени да се он може превазићи само доследном заменом капиталистичког система комунистичком идеологијом. „Када хоћемо да стварамо братство у односима између Срба и Хрвата и између Срба и Хрвата с једне и Мађара с друге стране, морамо гледати на то да ли смо поставили правилно питање економско, нарочито питање аграра.”²²

Најбоља прилика да се ова стратегија примени и провери била је аграрна реформа која је почела да се спроводи само неколико месеци после горе наведене изјаве Благоја Нешковића, тада високог функционера КПЈ. Међутим, реформа из 1945. године имала је у погледу националне политике много сличности са реформом из периода Краљевине. И то не само у смислу словенизације ових простора, већ и у односу према мађарској аграрној сиротињи. Тако у Ст. Бечеју 750 беземљаша мађарске националности није добило земљу и поред тога што је после деобе у фонду остало 500кј. Да наведена земља није дата у закуп богатијим Србима, што је касније нарочито сметало идеолошки поткованијем чланству КП, вероватно би ова занимљива информација остала незабележена.²³

Дакле, и поред искрених и неких конкретних мера од стране виших партијских и државних органа у правцу промене односа према Мађарима, властодршци и чланство на терену мало је марило на њихове фразеама испуњене политичке говоре. Идеолошки слабо упућени и даље неослобођени од предрасуда, неповерења и мржње према Мађарима, нису могли тако брзо одступити од политике која је спровођена у периоду Војне управе. Заправо, у околностима када је Покрајински комитет због нетрпељивости између Срба и Хрвата питање положаја националних мањина у 1945. и 1946. год ставио у други план, и није се могла очекивати брза политичка промена и ментална трансформација често сасвим необразованог чланства. Стога, политички, економски и културни положај Мађара остао је у рукама локалних комуниста од којих су многи још увек били задојени непријатељством и реваншизмом.²⁴

Одржавању оваквог расположења донекле је погодновало и откривање током 1946. и 1947. године неколико група, пре свега фашистичке ојентације,

---

²¹ Јанко Плeтeрски, *Нације, Југославија, Револуција*, Београд 1985, 382.

²² А.В.Ф.334. Извештај Благоја Нешковића на VII покрајинској конференцији ПККПС Војводине одржаној 5-6. априла 1945. године

²³ А.В.Ф.334.307

²⁴ Предрасуде и неповерење према мађарској мањини избијају из већине извештаја среских и градских НО у вези мађарских културних друштава који су формирани по укидању Војне управе. Поменути извештаји ова удружења махом оптужују за рад противан духу народно-ослободилачког покрета, реакционарне активности религиозног карактера али за шовинизам и ревизионизам. А. Новог Сада.Ф.346 пов. 4/1946

састављених од Мађара, којима је био циљ вршење атентата на комунистичке функционере и изазивање диверзија.²⁵ И поред тога што није откривена ни једна озбиљнија, односно масовнија политичка организација или диверзантска група, додатно је стварана атмосфера која је поговорила одржавању стереотипа о Мађарима као непоправљивим непријатељима новог поретка и југословенске државе.

Поправљање положаја мађарског становништва подразумевало је и њихово повећано учешће у Партији и другим органима власти. Због тога се најважнији задатак власти у Војводини после укидања Војне управе односио на „поправљање” њеног националног састава. Анализом националног састава народноослободилачких одбора од месних, преко градских, среских, и окружних до Главног НОО Војводине утврђена минорна заступљеност националних мањина. Као највећи кривци за овакво стање и изражену нетрпељивост према Хрватима и мањинама означени су протерани колонисти.²⁶ Ова тврдња може бити тачна само уколико се односи на ниже органе власти и то у оним местима која су колонизована у периоду Краљевине. Сигурни смо да њихова „нетрпељивост” није могла утицати на састав Главног НОО за Војводину у чијим редовима је 1945. године од 45 чланова било само два Мађара.²⁷ У многим мешовитим селима било је мало или уопште није било Мађара у Партији.²⁸ Заправо, ова национална структура одржавала је по мишљењу Бранка Петрановића, степен учешћа појединих националности у народноослободилачкој борби, „представљајући школски пример демонстрације деловања закона наравномерности сваке револуције, па и југословенске.”²⁹ Проблем је настао због неспремности нижих партијских структура да спроведу у дело националну политику КПЈ и да положај оних које су до недавно третирали и сматрали непријатељима подигну на ниво равноправног учесника у органима власти.

²⁵ Навешћемо само неке, најупечатљивије извештаје о овим групама, за које, осим намере и немамо потврду о конкретном терористичком акту. Група Тот Јосифа, католичког свештеника из Новог Сада. Формирани су 1947. године од стране неколико омладинаца „верски затучаних”. Сакупљали су оружје са циљем да врше атентате на партијске и државне руководиоце. Група Мелар Андрије, графичког радника из Новог Сада. Било их је десетак лица; делили су летке релigioзно-фашистичког карактера. Наводно имали су циљ да се повежу са Мађарском и да изводе диверзије и саботаже. Затим, група мађарског жандара Шебек Петера, која је била више бандитског карактера. У својим редовима имали су неколико војних дезертера и кретали су се у бечејском срезу. Група Сочек Јосипа из Новог Сада састављена од омладинаца и делова је током 1945. и 1946. године. Растурани су летке, како се у извештају наводи фашистичког садржаја и развијали мржњу против СССР. Затим, неколико група састављена од младића, од којих многи нису имали ни 18 година. Рад ових група заснивао се на писању парола против комунистичког режима и слабењу утицаја КПЈ на мађарску омладину. А.В.Ф.334- кутија 1980

²⁶ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, Југословенски федерализам-идеје и стварност II, Београд 1987, 145

²⁷ Исто

²⁸ Тако на пример Партија у Темерину 1947. године није имала ни једног члана Мађара. Затим у Скореновцу, где је било веома мало Срба, од девет чланова Партије седам су били српске националности, или у Остојићеву, где су од педесет чланова била свега два Мађара. А.В.Ф.334, Годишњи извештај ПККПС за Војводину 1947. године

²⁹ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, Југословенски федерализам-идеје и стварност, 145

Из докумената који су нешто касније настали можемо видети како су потискивани и искључивани Мађари из политичког живота. У мешовитим или већинским мађарским местима плански су организовани напади на партијску организацију и оне партијске руководиоце који нису Срби. Под паролом борбе проив „Њилаша” и представника окупаторске власти, раскринкавани су мађарски политички руководиоци, што је изазивало неспокојство а онда пасивност и политичку изолацију мађарског становништва.³⁰

Имајући све то у виду, ПК је у мају 1947. године са среским комитетима одржао састанак у вези јачања партијске организације међу Мађарима. По мишљењу ПК постојали су услови за масовни улазак Мађара у Партију, нарочито због тога што је међу њима био приличан број радника запослених у индустрији и пољопривредним добрима.³¹ Међутим, пошто су на састанку само констатоване околности и чињенице везане за положај и социјални статус мађарске мањине, он и није могао донети значајније промене по овом питању. Изгледало је као да партијски функционери на терену нису схватили да је дошло до промене односа КПЈ према Мађарима. Обласни комитет СКОЈ-а и после наведеног саветовања није предузео чак ни формалне кораке у правцу политичког активирања омладинаца из редова националних мањина, нарочито Мађара. Пошто није израдио посебан план рада са националним мањинама секретар Обласног комитета СКОЈ-а правдао се да он са њима „није видео могућност неког посебног рада”.³²

Оно што је посебно забрињавало ПК били су чести инциденти као што је употреба шовинистичких парола у свакодневном говору и масовне туче у национално мешовитим селима. Тако је једно од главних политичких питања у многим селима Војводине било решавање нетрпељивости између Срба и Мађара. Пример таквог стања био је Марадик, у којем је међусобни однос ова два народа био заоштрен у толикој мери да је свакодневно била угрожена безбедност мештана. Примећено је да су обавезе приликом обавезног откупа пољопривредних производа биле неравномерно распоређене, по правилу на штету Мађара. Напади ножевима, туче и пребијања у којима су учествовали и чланови Партије, осликавају нам степен националне мржње али и однос какав су комунисти на терену, нарочито у мањим местима и даље имали према Мађарима. Шовинистичке пароле које су несметано кружиле селом нису никог узбуђивале.³³ Широм Војводине био је изражен шовинизам и међу школском децом. Осим туча између ученика Срба и Мађара, примећено је да у многим градовима и селима, нарочито у мешовитим школама деца „не иду заједно, неће да се играју заједно и слично”.³⁴

---

³⁰ Небојша Петровић, Политика на селу, 208

³¹ А.В.Ф.334. Годишњи извештај ПККПС за Војводину 1947. године

³² А.В.Ф.334. Записник са седнице ПК одржане 11. децембра 1947. године.

³³ Шовинистичке пароле код Мађара биле су: „Ми нисмо слободни”, „Мађари у Југославији нису равноправни”, „Срби нас подјармљују”, „Срби слободно могу да бију Мађаре, нико их не позива на одговорност”, „Мађари се више оптерећују обавезама”, „Срби су насилници-дивљаци”.

³⁴ А.В.Ф.334.80

Све је указивало да се морају предузети енергичније и конкретније мере за поправљање положаја Мађара и других мањина. Кривица за њихов лош положај сваљена је на ниже партијске структуре којима је владао „великосрпски шовинизам”, који је на Фебруарском саветовању, 1948. године у Београду, истакнуто као главни проблем у партијској организацији.³⁵ На основу архивске грађе и постојеће литературе, можемо констатовати да је национална компонента код чланства, нарочито у првим годинама после рата била итекако изражена. Али је тешко утврдити колико је на формирање политичких ставова и наведеног политичког деловања могла утицати пропаганда грађанских националних странака и нарочито поражене и прокажене четничке идеологије. Нема сумње да је теорија о великосрпском шовинизму људима из врха КПЈ користила да оправдају себе и за догађаје из периода Војне управе. За чување од прљања дуго неговане слике у јавности о сопственој безгрешности и хуманости, они су за неке злочине над Мађарима оптужили партијске организације на терену које су „спроводиле четнички утицај”.³⁶ Такође, теорија о „великосрпској хегемонији” представљала је ону врсту ставова КПЈ која се у међуратном периоду учврстила и никада није отклоњена. Потребна сталног опреза према српском национализму и страх од његовог хегемонизма посебно је био изражен код српских комуниста који су на овом питању градили своје каријере.³⁷

Било како било, мора се признати да је овако шокантна оптужница прилично отрежњујуће деловала на партијске организације широм Војводине. Она је разбудила и ПК, чији су чланови током 1948. године посећивали срезове са претежно мањинским насељима, где су организовани многобројни семинари и предавања о националном питању. Борби против шовинизма посвећена је велика пажња и на VIII покрајинској конференцији, која је одржана новембра 1948. године. У циљу поправљања националног састава партијске организације у Резолуцији конференције истакнута је неопходност борбе против шовинизма у партијским организацијама, али и потреба да се свим средствима „учвршћује братство и јединство свих националности у Војводини”.³⁸ Ове мере и страх од оптужби за српски шовинизам, допринели су радикалној промени односа локалних комуниста према Мађарима. Тако да је већ током 1948. године примећена појачана активност припадника националних мањина, нарочито приликом одазива на разне државне захтеве и мере. Чињеница да је број Мађара чланова КПЈ више него дуплиран 1948. године у односу на претходну, сведочи о значајном напретку у правцу успостављања поверења између власти и мађарске мањине.

Међутим, нови проблем у овим односима настаје непосредно после објављивања Резолуције Информбироа. У новим околностима, политички рад међу националним мањинама био је у тесној вези с борбом против Информбироа, пре свега зато што су њихове матичне државе постале главна полуга притиска

³⁵ Небојша Петровић, Политика на селу, 209

³⁶ А.В.Ф.334.142

³⁷ Мира Радојевић, Јосип Броз Тито и корени југословенске федерације, Суочавање са прошлошћу-пут ка будућности: Југославија 1918-1941, Научни скуп у Сремској Каменици 2010, 376

³⁸ Небојша Петровић, Политика на селу, 211

СССР на Југославију. Самим тим, рад са мањинама захтевао је посебну пажњу партијске организације и других масовних организација у Војводини. Ова интензивна активност и даље је била усмерена на поправљање националне структуре партијских организација и државних органа, као и на упознавање национални мањина са лошом привредном и политичком ситуацијом у ИБ-овским земљама, уз правдање економске, државне и националне политике КПЈ. И поред великог труда, стратегија масовнијег примања мањина у Партију, наилазила је на поред старих и на нове препреке. Поред већ помињаног „солунаштва”, многа партијска руководства, најчешће по селима, пријем у Партију, на пример Мађара, повезивала су са догађајима на југословенско-мађарској граници и често су идентификовала Мађаре у Југославији са информбировцима у Мађарској.

Кампања Информбироа условила је да се код одређеног дела мађарског становништва разбуктају шовинистичко расположење и ревизионистичке идеје. Међу њима су преношене вести о наводној концентрацији совјетских и мађарских трупа на југословенској граници.³⁹ Сан о припајању Војводине или њеног северног дела Мађарској био је привлачан и многим члановима КПЈ. Пропаганда ИБ имала је највише утицаја на северу Војводине, у Суботици и њеној околини, где је 1949. године од 90 чланова КПЈ искључених због делатности на, како се тада говорило, линији ИБ, 56 припадало мађарској заједници.⁴⁰

Из тих разлога, о утицају ИБ на Мађаре и друге националне мањине, 1950. године одржано је низ састанака ПК на којима је било угледних гостију из Београда. На тим састанцима је констатовано да се тај утицај, осим идеолошког, како је и очекивано, условио да се „код Мађара развију појаве шовинизма и ревизионизма”.⁴¹ Као мере које је требало предузети да се ова опасност по Партију али и државу одстрани, Слободан Пенезић и Петар Стамболић предложили су појачану пропаганду против режима у Будимпешти и организовање појединаца или групе Мађара „да дижу свој глас против онога што се дешава у Мађарској”.⁴²

Уочљиво је да се Партија, нарочито савезни и републички функционери трудили да одрже већ успостављену политику према Мађарима. Док су у ово време остале мањине препуштене самима себи или спорадичним активностима партијских организација, напорима за успостављање поверења Мађара у КПЈ и Југославију посвећена је велика пажња. Реторика којом су осуђивани због њиховог држања за време окупације, замењена је истицањем њиховог доприноса

³⁹ Извештај ПК наводи да су Мађари у Кули сувише дигли главу и дешавало се да у редовима при било каквој деоби нека Мађарица испује Српкињу речима: „чекај доћи ће наше време.” Осим тога, код њих су постојали разни рокови по којима је требало да дође мађарска војска за коју су наводно и „спремали колаче”. А.В.Ф.334. 777

⁴⁰ А.В.Ф.334.80

⁴¹ Слободан Бјелица, Комунисти у Војводини и сукоб са Информбироом, Истраживања, 20, Нови Сад 2009, 39

⁴² Исто, 40

победи над фашизмом и послератној изградњи социјализма.⁴³ Затим, максимално су кориштене изјаве пребеглих мађарских војника о привредном и политичком стању у њиховој земљи, о којима се нарочито дискутовало на фронтонским конференцијама у местима где живе Мађари.⁴⁴ Писма која су стизала од избеглих рођака и пријатеља из Мађарске, додатно су поспешивала југословенску пропаганду и ширила страх од ригидног комунизма.⁴⁵

Управо у овом периоду уложени су највећи напори за исправљање несразмере у националном саставу Партије.⁴⁶ Због великог одлива мађарске интелигенције после рата, њиховог масовног хапшења и стрељања, било је веома тешко повећати број партијских и државних функционера из реда мађарске заједнице. Стога је КПЈ посебну пажњу посветила отварању школа на мађарском и на језицима других националних мањина. До 1950. године од укупног броја школа у Војводини 30% школа је припадало мањинама. Од основних школа тај однос се пење и до 50%.⁴⁷

За власт су поред ниске стручности новозапосленог мађарског наставног кадра много важнији проблем представљали старији наставници који су, како видимо из једног документа из 1950. године били претежно шовинистички настројени.⁴⁸ Уочљив изостанак репресивних метода, у времену када је Партија била нарочито осетљива на сличне појаве, сведочи нам о посебној пажњи, коју је КПЈ посвећивала према мањинама, пре свега Мађарима. Другим речима, због сукоба са ИБ-ом, вођена је „борба за наклоност мањинског становништва”, што је условило знатно толерантнији и суптилнији однос према њима. Политичка и идеолошка неподобност наставног кадра, стрпљиво је решавана организовањем великог броја курсева за наставнике из редова мањина у циљу, како је Митра Митровић изјавила „уношења идеје социјализма какав већ имамо код Срба”.⁴⁹

Са отварањем школа упоредо се радило на оснивању културно-просветних друштава, који су до 1950. године постали главни центри културне делатности и важно средиште јавног живота у мађарским местима. Наравно власт их је користила као погодан апарат за усмеравање и контролисање културног али и политичког живота.⁵⁰

⁴³ Слободна Војводина, 9. август 1949.

⁴⁴ А.В.Ф.334.221

⁴⁵ А.В.334.1754

⁴⁶ Из овога периода су честа документа која исцрпно показују резултате политике равноправности Срба и Мађара у мешовитим или чисто мађарским местима.

⁴⁷ А.В.Ф.334. 9117.

⁴⁸ А.В.Ф 334.80

⁴⁹ Исто

⁵⁰ Колико је власт посвећивала пажњу контроли културног рада, показује нам план културно-просветног рада са Мађарима. У тачки 1. овог плана, налаже се одељењу за просвету ГИОАПВ-а да формира комисију за издавање уџбеника, којом би „руководио поверљив друг”. Док су у кадровско одељење ПК-а и срески комитети добили задатак да провере кадрове у редакцијама, уредништвима, позоришту, као и да утврде колико је „потребно нових и бољих људи”. Наравно, провера се вршила у сарадњи да УДБ-ом. А.В.Ф.334.222

Препрека ширења „социјалистичке свести” код мађарског становништва дошла је, како је и очекивано, од стране Римокатоличке цркве. Али, како се види из партијских извештаја, непријатељско деловање мађарског свештенства према КПЈ била је, због ранијих репресивних иступа државних органа, опрезна и блажа. То ипак није значило да се њихов утицај на мађарско становништво смањило, јер су цркве и даље биле добро посећене, чак и од стране знатног дела чланова Партије. Управо ову приврженост Мађара религији КПЈ је вешто користила у борби против ИБ. Наиме, бесомучни напади на клер у Мађарској дао је југословенским комунистима одличан аргумент у пропагандном надметању за наклоност војвођанских Мађара.⁵¹ Наравно, упирање прстом на бескрупулозно понашање према Цркви у информбировским земљама, могло је имати смисла и политичког ефекта једино уколико се нетрпељивост према религији брижљиво контролише.

На крају, морамо споменути још једну важну чињеницу која је играла значајну улогу у промени односа власти према мађарској мањини. Сукоб са СССР и већи економски и политички контакти са Западом натерао је југословенске комунисте да преиспитају дотадашње безрезервно копирање совјетских метода управљања државом и друштвом. Макар и у почетку и декларативно промовисање демократизације власти, неминовно је довело до извесног ублажавања репресије и попуштања окова диктатуре. У мешовитим и мађарским местима, старих комунистичких „хероја” заслепљених разним предрасудама према мањинама и страхом од „непријатеља свих боја”, педесетих година, више, готово да и није било. Од непоправљивог противника социјалистичког друштва и југословенске државе, војвођански Мађари су се у време сукоба са ИБ властима показали као лојални грађани и ништа мање од осталих југословенских народа, верни следбеници Јосипа Броза и КПЈ.

Литература:

1. Arhiva Novog Sada, F.346 pov. 4/1946
2. Aleksandar Kasaš, Mađari u Vojvodini 1941-1946, Novi Sad 1996.
3. Aleksandar Kasaš, Protokol o izručenju ratnih zločinaca između Demokratske Federativne Jugoslavije i Mađarske, iz novembra 1945. godine, Istraživanja, 22, Novi Sad 2011.
4. A.V.F.334, Godišnji izveštaj PKKPS za Vojvodinu 1947. godine
5. A.V.F.334, kutija 180
6. A.V.F.334, kutija 1980
7. A.V.F.334, Zapisnik sa sednice PK održane 11. decembra 1947. godine.
8. A.V.F.170.
9. A.V.F.334.
10. A.V.F.334.80
11. A.V.F.334.142
12. A.V.F.334.221

---

⁵¹ Петар Стамболић је скренуо пажњу ПК Војводине на ово стање у суседној држави и свој план образложио следећим речима: „Сигурно је да о томе овдашњи попови знају и да се боје доласка Руса. То ми у нашој агитацији такође не треба да заборавимо.” АВ. Ф.334.80

13. A.V.F.334.222
14. A.V.F.334.307
15. A.V.F.334.735/1945
16. A.V.F.334.777
17. A.V.F.334.1754
18. A.V.F.334.9117
19. A.V.F.346.197/1945
20. Branko Petranović, Momčilo Zečević, Jugoslovenski federalizam-ideje i stvarnost II, Beograd 1987.
21. Časopis Arhiva Srbije i Crne Gore, br.2, Beograd 2004.
22. Isa Jovanović, U službi revolucije, Novi Sad 1986, 199
23. Janko Pleterski, Nacije, Jugoslavija, Revolucija, Beograd 1985.
24. Mađari i Srbi sa dve strane promenljive granice 1941-1948, Tematski zbornik radova Budimpešta 2016.
25. Mira Radojević, Josip Broz Tito i koreni jugoslovenske federacije, Suočavanje sa prošlošću-put ka budućnosti: Jugoslavija 1918-1941, Nebojša Petrović, Politika na selu
26. Naučni skup u Sremskoj Kamenici 2010.
27. Slobodan Bjelica, Komunisti u Vojvodini i sukob sa Informbiroom, Istraživanja, 20, Novi Sad 2009.
28. Slobodna Vojvodina, 10. april 1944.
29. Slobodna Vojvodina 28. oktobar 1944.
30. Slobodna Vojvodina, 26. januar 1945.
31. Slobodna Vojvodina, 1. februar 1945.
32. Slobodna Vojvodina, 9. avgust 1949.
33. Vladimir Dedijer, Novi prilozi

COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA AND THE HUNGARIANS AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary: Destruction, deportation and brutal murderers during the Second World War additionally increased mistrust and misunderstanding, which had already existed between Serbs and Hungarians. Culmination of national hate caused the need for final showdown between the significant part of one, and fear of revenge among members of the other side of these two nations. Besides the fact that the Communist Party of Yugoslavia struggled for national equality in economic, political, social and cultural fields, it was not able to stay immune on national enthusiasm, which did not bypass other communist parties. In this paper we will try to show the relationship of the Communist Party of Yugoslavia towards the Hungarians in the first years after the Second World War.

Key word: communists, terror, discrimination, arrest, equality

МАРИЈАНА ДУКИЋ МИЈАТОВИЋ *

Економски факултет

Суботица

УДК 347.74:341.24

Монографска студија

Примљен: 10.02.2017

Одобрен: 28.02.2017

Страна: 347-360

ОДРЕЂИВАЊЕ МЕРОДАВНОГ ПРАВА КОД УГОВОРА О МЕЂУНАРОДНОЈ ПРОДАЈИ РОБЕ

Сажетак: Уговор о међународној продаји је изузетно значајан у савременој међународној пословној пракси. У већини држава Европске Уније и на глобалном нивоу уговор о продаји се сврстава у именоване уговоре привредног права. У раду су упоредно правно анализиране правне одредбе националног законодавства усмереног на легислативу везану за уговор о продаји, којима се дефинише продаја као правни посао, те регулишу права и обавезе уговорних страна, као и све специфичности уговора о међународној продаји робе. Ауторка је анализирала како домаће, тако и изворе међународног права у овој области са посебним освртом на заснивање међународне надлежности суда у случају постојања спора са елементом иностраности, одређивања меродавног права, као одраза доминантне тачке везивања *lex voluntatis*, те арбитражног решавања спорова као најдоминатнијег решења код ове врсте уговора.

Кључне речи: уговор о продаји, елемент иностраности, меродавно право

Увод

Међународна продаја има низ елемената и карактеристика заједничких са правним послом продаје у унутрашњем промету. Закључивању уговора о продаји претходи давање понуде и прихват исте, те постизање сагласности воља о битним елементима уговора.

Да би уговор о продаји имао статус уговора о међународној продаји потребно је да се седишта уговорних страна налазе на територијама различитих држава и да су испуњена још два алтернативна услова (да су државе у којима се налази седиште уговорних страна ратификовале Бечку конвенцију и да правила Међународног приватног права упућују на примену права једне државе уговорнице).¹

---

* m.mijatovic@ef.uns.ac.rs

¹ Види више: Варади Т., Бордаш Б., Кнежевић Г, Павић В.(2007) Међународно приватно право, Службени гласник ,Београд.

Дакле, за класификацију уговора о продаји у међународне уговоре потребно је да буду испуњени субјективни елемент и то да у тренутку закључивања уговора, продавац припада једној, а купац другој земљи (за одређивање припадности продавца и купца, постоји избор између више тачака везивања - држављанства, пребивалишта и редовног боравишта када су у питању физичка лица, односно места оснивања, седишта и места пословања када су у питању правна лица.), те објективни елемент, који подразумева да се роба којом се тргује трансферише са територије једне државе на територију друге државе.

Конвенција УН о међународној продаји робе из 1980.године значајан је извор права у овој области.²

Примена конвенције о међународној продаји робе

Конвенција УН о уговорима о међународној продаји робе садржи униформне супстанцијалне одредбе, којима се уређује међународна продаја и примењује се према члану 1.став 2 на „уговоре о продаји робе закључене између страна које имају места пословања у различитим државама...”. Потребно је да је уговорним странама та чињеница била позната у току закључења уговора или раније. Битно је да је предмет уговора роба, што значи да је искључена примена Конвенције о међународној продаји робе на продају некретнина и права.³

Ако једна од страна има више пословних места у различитим земљама, узеће се у обзир оно место пословања које је у најближој вези са уговором или његовим извршењем „имајући у виду околности које су биле познате странама или које су стране имале у виду у било које време пре или у тренутку закључења уговора, одређује члан 10.став 1 Конвенције Појам седиште би требало тумачити као аутономни појам који указује на пословно седиште, односно пословну јединицу, а не на место где се налази орган управљања, односно стварно седиште правног лица у смислу домаћег права.

Према одредбама члана 8. Закона о решавању сукоба закона⁴ припадност правног лица одређује се по праву државе по коме је оно основано. Ако правно лице има стварно седиште у другој држави, а не у оној у којој је основано и по праву те друге државе има њену припадност, сматраће се правним лицем те државе. Одредбама члана 7. Закона о међународном приватном праву прописано је да се за потребе овог Закона сматра да се седиште правног лица и организације без својства правног лица налази се у држави из које се управља пос-

---

² Конвенција УН о уговорима о међународној продаји робе (1980) - (Службени лист СФРЈ - Међународни уговори, број 10/1984) и Конвенција о застарелости потраживања у области међународне купопродаје робе (1974) - (Службени лист СФРЈ – Међународни уговори, број 5/1978);

³ Види више: Дукић Мијатовић М.(2012) Међународно приватно право, Правни факултет Универзитета Привредна академија Нови Сад;

⁴ Закон о решавању сукоба закона са прописима других држава(„Сл. лист СФРЈ”, бр. 43/82 и 72/82 - испр., „Сл. лист СРЈ”, бр. 46/96 и „Сл. гласник РС”, бр. 46/2006 - др. закон)

ловима правног лица односно пословима организације без својства правног лица. Претпоставља се да се седиште правног лица односно организације без својства правног лица налази у месту које је уписано у јавни регистар као седиште правног лица односно организације без својства правног лица. Ако правно лице односно организација без својства правног лица није још уписана или се не уписује у јавни регистар, претпоставља се да се седиште налази у месту назначеном у акту којим се уређује њихова организација. Одредбама члана 30. и 53. Конвенције, који одређују садржину уговора о међународној продаји и битне елементе уговора регулише се који уговори не могу да се класификују у ову групу уговора. Не сматра се продајом уговор у коме се наручилац обавезује да ће испоручити битан део материјала потребних за производњу наручене робе, ни уговор у којем се претежни део обавеза стране која испоручује робу састоји у извршењу неког рада или пружању услуга, ни уговор о дистрибуцији робе као оквирни уговор, те продаја робе купљене за личну или породичну употребу или за потребе домаћинства, изузев ако продавац у време закључења уговора није знао нити је морао знати да се роба купује за такву употребу.

Поље примене Конвенције значајно је ограничено и у погледу питања уговорног права, која су њоме регулисана. Чланом 4. изузета су питања пуноважности уговора, пуноважности било које од његових одредаба, или обичаја и дејства која уговор има на својину продате робе. Решавање ових питања препуштено је праву које буде одређено као меродавно за уговор, изузев ако није изричито друкчије предвиђено самом Конвенцијом (ипак, поједини чланови Конвенције односе се на пуноважност уговора - нпр., члана 11. и чл. 29). Питање одговорности продавца за смрт или телесне повреде које роба проузрокује било ком лицу - купцу или трећем лицу - такође је искључено, на основу члана 5. Конвенције, за разлику од питања одговорности за штету коју роба проузрокује на стварима купца, које је обухваћено Конвенцијом.⁵

Други услов за примену Конвенције је према члану 1. став 1. тачка 2. постојање одређене везе између уговора и државе уговорнице. Конвенција се примењује само на оне уговоре о међународној продаји робе код којих уговорне стране (продавац и купац) имају седишта у државама уговорницама. Када обе уговорне стране имају места пословања у државама уговорницама, постаје небитно које је право меродавно према правилима међународног приватног права, бар што се тиче оних питања која су уређена Конвенцијом. Наши судови су обавезни да примењују Конвенцију ако уговорне стране имају места пословања у државама уговорницама.

Конвенција се може применити уколико правила међународног приватног права указују на примену права једне од држава уговорница. Под правилима међународног приватног права подразумевају се колизионе норме суда. Конвенција се тада примењује иако једна од страна (или чак ниједна) нема место пословања у држави уговорници, што је помоћни критеријум за индиректну примену Конвенције, који се активира само ако нису испуњени услови

⁵ Види више: Станивуковић М (2007) Практикум за међународно приватно право, 4. измењено и допуњено издање, Нови Сад, Издавачки центар Правног факултета у Новом Саду и Станивуковић М, Живковић М (2010) Међународно приватно право, Службени гласник, Београд;

за њену директну примену. Постоји могућност стављања резерве на ову одредбу према члану 95. Конвенције. Стављањем резерве изражава се, у ствари, неприхватање дате државе да Конвенција замени њена национална правила о продаји у односу на сваку међународну продају, без обзира на реципроцитет.⁶

На основу члана 93. Конвенције, државе чланице са сложеним правним поретком могу да ограниче примену одредаба Конвенције на поједине територијалне јединице, под условом да територијалне јединице у датој држави имају сопствене правне прописе у области уговора о продаји робе. У том случају, ако се место пословања купца или продавца налази у тој држави, сматра се да је његово место пословања у држави уговорници, само уколико се налази на територији оне федералне јединице у којој се Конвенција примењује. То значи да се свака територијална јединица третира као посебна држава уговорница.

Држава уговорница може да изјави приликом прихватања Конвенције да се не сматра обавезном у погледу другог или трећег дела Конвенције. Други део се односи на закључење уговора, а трећи на права и обавезе из уговора. Држава која је дала такву изјаву не може се сматрати државом уговорницом у односу на онај део Конвенције чију је примену том резервом искључила. Ову резерву, предвиђену у члану 92. искористиле су неке државе уговорнице у односу на други део Конвенције. Поред тога, на основу члана 96, може се искључити примена оних одредаба Конвенције које дозвољавају да се уговор о продаји закључи, измени или споразумно раскине у усменој форми, или да се понуда, прихватање или било која друга изјава воље учини на неки други начин а не у писаној форми.

Уколико државе имају иста или слична правила за питања на која се Конвенција односи, без обзира да ли су све уговорнице или нису, може се дати изјава на основу члана 94, којом се искључује примена Конвенције у односу на уговоре о продаји или њихово закључење када купац и продавац имају места пословања у тим државама. Наша земља приликом прихватања није ставила ниједну од ових резерви, али друге јесу, па приликом утврђивања да ли се Конвенција примењује наш суд мора да води рачуна о резервама које су стављене од других држава уговорница.

Уговорним странама је дато овлашћење у члану 6. Конвенције, да искључе примену Конвенције у целини, или да одступе од било које од њених одредаба. Странке једино не могу одступити од одредбе, којом је нека држава уговорница на основу члана 96. учинила обавезном писану форму за уговоре о купопродаји у којима једна од уговорних страна има место пословања на њеној територији. Приликом састављања уговора, стране које желе да искључе примену Конвенције на основу члана 6, треба то изричито да формулишу.⁷

---

⁶ Уколико није изабрано меродавно право и уколико посебне околности случаја не упућују на друго право, а полазећи од одредбе чл. 20. ст. 1. тач. 1. Закона о решавању сукоба закона са прописима других земаља, код међународне продаје, будући да је продавац тужилац, као меродавно право би се примењивало право места где се у време пријема понуде налазило пребивалиште, односно седиште продавца.- Решење Вишег трговинског суда, Пж. 6104/2007(1) од 22.4.2008. године - Судска пракса трговинских судова - Билтен бр. 4/2008.

⁷ Види више: Кнежевић Г.(1989) Меродавно право за трговачки уговор о међународној и продаји робе, Институт за упоредно право, Монографије, Београд;

Одређивање меродавног права за међународну продају робе

Закључивање уговора

Понуда у нашој легислативи представља предлог упућен једном или одређеном броју лица да се закључи уговор. Ако је у питању неодређени број лица то је позив да се учини понуда. Тако је одредбама члана 32. Закона о облигационим односима⁸ прописано да је понуда предлог за закључење уговора учињен одређеном лицу, који садржи све битне састојке уговора тако да би се његовим прихватањем могао закључити уговор. Ако су уговорне стране после постигнуте сагласности о битним састојцима уговора оставиле неке споредне тачке за доцније, уговор се сматра закљученим, а споредне тачке, ако сами уговарачи не постигну сагласност о њима, уредиће суд водећи рачуна о претходним преговорима, утврђеној пракси између уговарача и обичајима. Предлог за закључење уговора учињен неодређеном броју лица, који садржи битне састојке уговора чијем је закључењу намењен, важи као понуда, уколико друкчије не произлази из околности случаја или обичаја. Излагање робе са означањем цене сматра се као понуда, уколико друкчије не произлази из околности случаја или обичаја. Слање каталога, ценовника, тарифа и других обавештења, као и огласи учињени путем штампе, летака, радија, телевизије или на који други начин, не представљају понуду за закључење уговора, него само позив да се учини понуда под објављеним условима. Али ће пошиљалац таквих позива одговарати за штету, коју би претрпео понудилац, ако без основаног разлога није прихватио његову понуду. Понудилац је везан понудом изузев ако је своју обавезу да одржи понуду искључио, или ако то искључење произлази из околности посла. Понуда се може опозвати само ако је понуђени примио опозив пре пријема понуде или истовремено са њом. Понуда у којој је одређен рок за њено прихватање обавезује понудиоца до истека тог рока. Ако је понудилац у писму или телеграму одредио рок за прихватање, сматраће се да је тај рок почео тећи од датума означеног у писму, односно од дана кад је телеграм предат пошти. У случају да писмо није датирано, рок за прихватање понуде тече од дана кад је писмо предато пошти. Понуда учињена одсутном лицу, у којој није одређен рок за прихватање, везује понудиоца за време које је редовно потребно да понуда стигне понуђеноме, да је овај размотри, о њој одлучи и да одговор о прихватању стигне понудиоцу. Понуда уговора за чије закључење закон захтева посебну форму обавезује понудиоца само ако је учињена у тој форми. Исто важи и за прихватање понуде.⁹

Понуда је прихваћена кад понудилац прими изјаву понуђеног да прихвата понуду. Понуда је прихваћена и кад понуђени пошаље ствар или плати цену,

⁸ Закон о облигационим односима („Службени лист СФРЈ”, бр. 29/78, 39/85, 57/89 и „Службени лист СРЈ” 31/93. и Службени лист СЦГ бр. 1/2003)

⁹ Страначка способност страног правног лица одређује се према праву државе по коме је основано, а када правно лице има фактичко седиште у другој држави а не у оној у којој је основано, сматраће се правним лицем те државе.- Решење Вишег трговинског суда, Пж. 11323/2005 од 13.12.2005. године.

као и кад учини неку другу радњу која се, на основу понуде, праксе утврђене између заинтересованих страна или обичаја, може сматрати као изјава о прихватању. Прихватање се може опозвати ако понудилац прими изјаву о опозивању пре изјаве о прихватању или истовремено са њом. Понуда учињена присутном лицу сматра се одбијеном ако није прихваћена без одлагања, изузев ако из околности произлази да понуђеном припада извршан рок за размишљање. Понуда учињена телефоном, телепринтером или непосредном радио-везом сматра се као понуда присутном лицу. Ако понуђени изјави да прихвата понуду и истовремено предложи да се она у нечему измени или допуни, сматра се да је понуду одбио и да је са своје стране учинио другу понуду своме ранијем понудиоцу. Ћутање понуђеног не значи прихватање понуде. Нема дејства одредба у понуди да ће се ћутање понуђеног или неко друго његово пропуштање (на пример, ако не одбије понуду у одређеном року, или ако послату ствар о којој му се нуди уговор не врати у одређеном року и сл.) сматрати као прихватање. Али, кад понуђени стоји у сталној пословној вези с понудиоцем у погледу одређене робе, сматра се да је прихватио понуду која се односи на такву робу, ако је није одмах или у остављеном року одбио. Исто тако, лице које се понудило другом да извршава његове налоге за обављање одређених послова, као и лице у чију пословну делатност спада вршење таквих налога, дужно је да изврши добијени налог ако га није одмах одбило. Ако у случају из претходног става понуда, односно налог није одбијен, сматра се да је уговор закључен у тренутку кад је понуда, односно налог стигао понуђеном. Прихватање понуде извршено са задоцњењем сматра се као нова понуда од стране понуђеног. Али, ако је изјава о прихватању која је учињена благовремено, стигла понудиоцу после истека рока за прихватање, а понудилац је знао или је могао знати да је изјава отпослата благовремено, уговор је закључен. Ипак, уговор у таквом случају није закључен ако понудилац одмах, а најкасније првог идућег радног дана по пријему изјаве, или и пре пријема изјаве, а по истеку рока за прихватање понуде, извести понуђенога да се због закашњења не сматра везан својом понудом. Понуда не губи дејство ако је смрт или неспособност једне уговорне стране наступила пре њеног прихватања, изузев ако супротно произлази из намере страна, обичаја или природе посла.

У *common law* систему сматра се да је понуда прихваћена када је понуђени послао одговор о прихватању, а друге земље када понудилац прими одговор. Конвенција о међународној продаји робе фаворизује теорију пријема из разлога правне сигурности. Прихватање понуде мора да одговара понуди, ако не одговара сматра се да је упућена нова понуда. Уколико понудилац не реагује на ту понуду сматра се да је исту прихватио. *Common law* систем познаје опозивост понуде док год се уговор не закључи, *civil law* систем прихвата неопозивост понуде. Конвенција о међународној продаји робе регулише да понуда може да се опозове, али да опозив стигне понуђеном, пре него што је отпослао свој прихват. Понуда неће моћи да се опозове ако је везана за рок или је понуђени веровао да не може да се опозове.

Испуњење уговора

Према домаћој легислативи продавац је дужан предати ствар купцу у време и на месту предвиђеном уговором. Продавац је извршио обавезу предаје купцу, по правилу, кад му ствар уручи или преда исправу којом се ствар може преузети. Ако није што друго уговорено или не произлази из природе посла, продавац је дужан предати ствар купцу у исправном стању, заједно са њеним припацама.¹⁰ Плодови и друге користи од ствари припадају купцу од дана кад је продавац био дужан да му их преда. Кад је уговорено да предаја ствари буде извршена у току извесног периода времена, а није одређено која ће страна имати право да одреди датум предаје у границама тог периода, то право припада продавцу, осим кад из околности случаја произлази да је одређивање датума предаје остављено купцу. Кад датум предаје ствари купцу није одређен, продавац је дужан извршити предају у разумном року после закључења уговора, с обзиром на природу ствари и на остале околности. Кад место предаје није одређено уговором, предаја ствари врши се у месту у коме је продавац у часу закључења уговора имао своје пребивалиште или, у недостатку овога, своје боравиште, а ако је продавац закључио уговор у вршењу своје редовне привредне делатности, онда у месту његовог седишта. Али, ако је у часу закључења уговора уговарачима било познато где се ствар налази, односно где треба да буде израђена, предаја се врши у том месту. У случају да је према уговору потребно да се изврши превоз ствари, а уговором није одређено место испуњења, предаја је извршена уручењем ствари превозиоцу или лицу које организује отпрему. Ако је продавац дужан послати ствар купцу, мора закључити на уобичајен начин и под уобичајеним условима уговоре потребне за извршење превоза до одређеног места. Трошкове предаје, као и оне који јој претходе, сноси продавац, а трошкове одношења ствари и све остале трошкове после предаје сноси купац, ако није што друго уговорено. Ако није што друго уговорено или уобичајено, продавац није дужан предати ствар ако му купац не исплати цену истовремено, или није спреман да то истовремено учини, али купац није дужан исплатити цену пре него што је имао могућност да прегледа ствар. Кад се предаја ствари остварује уручењем превозиоцу, продавац може одложити одашиљање ствари до исплате цене, или послати ствар тако да задржи право да располаже њом за време превоза. Ако је задржао право да располаже стварју за време превоза, продавац може захтевати да ствар не буде предата купцу у месту опредељења док не исплати цену, а купац није дужан исплатити цену пре него што је имао могућност да прегледа ствар. Међутим, кад уговор предвиђа плаћање уз предају одговарајуће исправе, купац нема право да одбије исплату цене због тога што није имао могућности да прегледа ствар. Ако се после одашиљања ствари купцу покаже да су његове материјалне прилике такве да се основано може посумњати да ће он моћи исплатити цену,

¹⁰ Дукић-Мијатовић М. : Нацрт Закона о међународном приватном праву и признање и извршење страних арбитражних одлука, Зборник радова IX традиционалног научног скупа Правнички дани Универзитета Привредна академија Правни факултет за привреду и правосудје Нови Сад, 2012, стр. 372-383

продавац може спречити изручење ствари купцу чак и кад овај већ има у рукама исправу која га овлашћује да захтева изручење ствари. Међутим, продавац не може спречити изручење ако га захтева неко треће лице које је уредан ималац исправе која га овлашћује да захтева изручење ствари, осим ако исправа садржи резерве у погледу дејства преноса, или ако продавац докаже да је ималац исправе кад ју је прибављао поступио свесно на штету продавца.

Међународна надлежност и меродавно право код уговора

И Конвенција УН прихватила је саобразност испоруке. Продавац не одговара ако је у тренутку испоруке купац знао да испорука није саобразна. Прелазак ризика са продавца на купца је релевантан моменат за утврђење несаобразности.

Недостатак постоји: ако ствар нема потребна својства за њену редовну употребу или за промет; ако ствар нема потребна својства за нарочиту употребу за коју је купац набавља, а која је била позната продавцу, или му је морала бити позната; ако ствар нема својства и одлике које су изричито или прећутно уговорене, односно прописане; кад је продавац предао ствар која није саобразна узорку или моделу, осим ако су узорак или модел показани само ради обавештења. Сматра се да нису могли остати непознати купцу они недостаци које би брижљиво лице са просечним знањем и искуством лица истог занимања и струке као купац могло лако опазити при уобичајеном прегледу ствари. Али, продавац одговара и за недостатке које је купац могао лако опазити, ако је изјавио да ствар нема никакве недостатке или да ствар има одређена својства или одлике.

Наведена решења познаје и Конвенција УН о међународној продаји робе. Што се тиче места испоруке Конвенција УН регулише да је приоритетно место оно које је најчешће утврђено уговором, потом место где је продавац имао седиште у моменту закључења уговора. Изузеци су генеричне ствари, које су издвојене у циљу испоруке или индивидуално одређене ствари, као и кад је уговорена предаја превозиоцу. Уместо појма испорука Конвенција УН познаје појам располагање. Што се тиче времена испоруке решење по Конвенцији УН је да је то разуман рок по закључењу уговора, који се може и продужити ако није фиксни рок.

Ако купац не добије захтевано испуњење уговора у разумном року, задржава право да раскине уговор или да снизи цену. Купац може раскинути уговор само ако је претходно оставио продавцу накнадни примерени рок за испуњење уговора. Купац може раскинути уговор и без остављања накнадног рока ако му је продавац после обавештења о недостацима саопштио да неће испунити уговор или ако из околности конкретног случаја очигледно произлази да продавац неће моћи испунити уговор ни у накнадном року. Ако продавац у накнадном року не испуни уговор, он се раскида по самом закону, али га купац може одржати ако без одлагања изјави продавцу да уговор одржава на снази.

Купац је дужан платити цену у време и на месту одређеном у уговору. У недостатку уговорне одредбе или друкчијих обичаја, плаћање се врши у часу и

у месту у коме се врши предаја ствари. Ако се цена не мора платити у часу предаје, плаћање се врши у пребивалишту, односно седишту продавца

У *common law* правном систему уговор је пуноважан и без одређивања цене, а тада се утврђује *reasonable price*. У сваком случају мора се водити рачуна о девизним прописима, па тако Конвенција УН дефинише да је плаћање предузимање свих мера и испуњавање формалности предвиђених уговором или законом у циљу плаћања. Конвенција не помиње које су то мере, а Хашки закони су наводили акцептирање, отварање акредитива...Прећутна цена је она која се у тренутку уговора редовно наплаћивала у односној трговачкој струци за ту врсту робе(по Хашким законима је било она цена коју је продавац редовно наплаћивао у време закључења уговора) Место испоруке по Конвенцији је одређено у седишту продавца или уз предају робе или докумената.

По Конвенцији УН постоје битна и небитна повреда уговора.Битна повреда постоји када једна страна повреди уговор тако да друга страна претрпи такву штету која је лишава суштински оног што је очекивала од уговора , изузев ако такву последицу није предвидела страна која чини повреду нити би је прихватило разумно лице истих својстава у истим околностима

Повреде уговора пре доспећа постоје код одлагања извршења уговора, где једна страна може да одложи извршење ако је јасно да друга неће извршити своје обавезе услед озбиљног недостатка способности за извршење или кредитне способности и њеног понашања у погледу примена за извршење или извршење уговора.Ако је роба отпремљена а дође до таквих околности продавац може спречити предају робе купцу, чак и ако има у руци неки документ по коме робу може добити. До раскида уговора пре доспећа може доћи ако понашање једне стране или објективне околности наводе да уговор неће бити испоштован.Повреда уговора пре доспећа код узастопних испорука подразумева могућност раскида с разликом раскида код једне испоруке(може раскинути у односу на ту), бивших испорука, будућих (у разумном року ако то произлази из једне испоруке)испорука и прошлих и будућих испорука(ако су у односу међузависности па не би могле због тога да се користе)

Страна која жели да се користи овим правом треба о томе да обавести другу страну.Код одлагања извршења мора одмах наставити са извршавањем обавеза, уколико друга страна пружи довољно обезбеђење да ће уредно извршити своје обавезе, оно које пружа разумн сигурност.

Када је реч о битној повреди уговора онај ко раскида треба да пошаље разумно обавештење другој страни о својој намери, сем у случају да друга страна изјави да неће извршити своје обавезе. Санкције за случај неизвршења су прво захтев за извршење уговора(*common law* не познаје извршење у натуре, отклањање недостатака (ако то не би било неразумно узимајући у обзир све околности), снижење цене(у *common law* га нема, јер се све постиже накнадом штете) Накнада штете је по Конвенцији УН једнака је претрпљеном губитку и измаклој добити који су услед повреде настали за другу страну.

Уколико нема услова за непосредну примену Конвенције о међународној продаји робе потребно је одредити меродавно право за уговор о продаји са

елементом иностраности, на основу домаћег међународног приватног права. Након примене колизионих норми и утврђивања меродавног права, може се доћи до закључка да треба ипак применити правила Конвенције, јер је меродавно право државе уговорнице, или да треба применити национално право неке државе која није уговорница.

У пракси већине националних судова, као и међународних трговинских арбитража, клаузула о избору права државе уговорнице као меродавног за уговор о купопродаји тумачи се као избор саме Конвенције, јер Конвенција представља саставни део националног права, који уређује међународну продају.

Поступање пред арбитражним судовима

Арбитражни суд доноси своју одлуку на основу права или на основу правичности (*ex aequo et bono*). Одлука на основу правичности може се донети само ако су се странке о томе изричито споразумеле. Ако такав споразум постоји, арбитражи у доношењу одлуке нису дужни да се строго придржавају права и правних правила, чак ни кад постоје императивне норме које регулишу дати уговор, већ се могу управљати према сопственом схватању правичности. Ипак арбитражи су и тада дужни да одлучују у границама јавног поретка државе на чијој територији заседају, јер у супротном одлука може бити поништена.¹¹

Одредбама члана 49. и 50. Закона о арбитражи предвиђено је да арбитражни суд доноси одлуку применом права, односно правних правила, уговора и обичаја, а може да донесе одлуку на основу правде и правичности (*ex aequo et bono, amiable composition*) само ако су се странке о томе изричито споразумеле. Арбитражни суд у међународној арбитражи одлуку доноси применом права или правних правила које су странке споразумно одредиле. Свако упућивање на право одређене државе тумачиће се као непосредно упућивање на материјално право те државе, а не на њене колизионе норме, осим ако нешто друго није изричито предвиђено споразумом странака. Ако странке нису одредиле меродавно право или правна правила, арбитражни суд у међународној арбитражи то право, односно правила одређује на основу колизионих правила које оцени прикладним. Арбитражни суд увек ће водити рачуна о одредбама уговора и обичајима.¹²

Уговарајући примену правилника о арбитражи, уговорне стране често у истој у арбитражној клаузули користе и слободу избора меродавног права, односно уговарају право које ће се применити на њихов евентуални спор.¹³

¹¹ Види више Дукић-Мијатовић М (2011) Положај арбитра у арбитражном поступку-компаративни преглед, Страни правни живот, бр. 1 и Дукић Мијатовић М. (2010) Признање и извршење арбитражних одлука - Осврт на измене и допуне UNCITRAL-овог Модел Закона о међународној трговинској арбитражи, Правна ријеч, бр. 5;

¹² Нема места примени Закона о арбитражи Републике Србије ако странке нису уговориле арбитражу на територији Републике Србије.- Решење Вишег трговинског суда, Пж. 3618/2008 од 28.1.2009. године.

¹³ Правно је ваљана Арбитражна клаузула о поверавању будућих спорова о правима којима странке слободно располажу Арбитражи у Паризу као избраном суду, када не постоји основ за ништавост споразума о арбитражи по члану 10. Закона о арбитражи.- Решење Вишег трговинског суда, Пж. 9058/2006 од 22.3.2007. године - Судска пракса трговинских судова - Билтен бр. 2/2007

Не мора постојати никаква веза између уговора и изабраног права, јер се уважава интерес уговорних страна да се примени право које неће стављати ниједну од њих у повољнији положај.

Сваки арбитражни суд има своје право места арбитраже – које укључује и колизионе норме. Аутономија воље уговорних страна заснива се на међународном приватном праву државе места арбитраже. Многи арбитри је и данас примењују и приликом одређивања меродавног права полазе од колизионих норми које важе у држави места арбитраже.¹⁴

У Европске конвенције о међународној трговачкој арбитражи (1961) је прихваћено начело да арбитри нису дужни да примене колизионе норме државе у којој заседају, већ могу применити колизионе норме које сматрају одговарајућим. Исто правило касније је постало део Модел-закона UNCITRAL-а о међународној трговинској арбитражи и Арбитражних правила UNCITRAL-а.

Дешава се да уговорне стране не одреде меродавно право, због тога што не могу о томе да постигну споразум, али и због тога што су усмерене на конкретни и непосредни економски циљ који желе да постигну закључењем уговора и не размишљају о могућим споровима.

Одредбе националних закона о одређивању меродавног права у арбитражном поступку су диспозитивног карактера.

Арбитражни правилници најпознатијих арбитражних институција предвиђају да ће арбитри ако странке нису изабрале меродавно право, применити право или правна правила која сматрају одговарајућим. Постоји одређени број правилника у којима се арбитри још увек упућују на примену колизионе технике. Тако у Арбитражним правилима UNCITRAL-а налазимо на упућивање арбитра да ради одређивања меродавног права примене колизионе норме које сматрају меродавним. Ако странке нису уговориле примену неког правилника, што се врло ретко дешава, арбитри при одређивању меродавног права, нису дужни да се придржавају ниједног националног закона о међународном приватном праву, јер нису представници државног правосуђа. Ипак, готово сви национални закони о арбитражи садрже одредбу о одређивању меродавног права која се примењује на арбитражне поступке ако је место арбитраже у тој држави. Постоје и закони који садрже посебне колизионе норме за арбитражни поступак.¹⁵

Одсуство избора меродавног права, у кумулацији са чињеницом да је у питању привредни уговор са елементом иностраности, тумачи се као намера уговорних страна да изузму свој уговор од примене било којег државног (националног) права, односно да га подвргну недржавном међународном праву.

У нашем закону таквог ограничења нема. На основу члан 51. став 3. Закона о арбитражи, ако странке нису одредиле меродавно право или правна

¹⁴ Закон о арбитражи не примењује се у поступцима пред Арбитражом при Привредној комори Србије, који се воде по Закону о приватизацији.- Пресуда Вишег трговинског суда, Пж. 3415/2008 од 7.5.2008. године - Судска пракса трговинских судова - Билтен бр. 2/2008.

¹⁵ Види више Борић Ж (2009) О арбитражи, арбитрабилност, уговор о арбитражи, странке, арбитражни суд и поступак, Право и порези, Загреб, бр.1.

правила, арбитражни суд у међународној арбитражи одређује меродавно право, односно правила, на основу колизионих правила која оцени прикладним.¹⁶

Закључак

Уговор о продаји према Закону о облигационим односима закључују продавац и купац, који су се сагласили о битним елементима правног посла, а то су роба и цена. Да би уговор о продаји имао статус уговора о међународној продаји потребно је да се седишта уговорних страна налазе на територијама различитих држава и да су испуњена још два алтернативна услова и то да су државе у којима се налази седиште уговорних страна ратификовале Конвенцију о међународној продаји робе из 1980. године и да правила међународног приватног права упућују на примену права једне државе уговорнице. Нужно је да буде испуњен субјективни елемент и то да у тренутку закључивања уговора, продавац припада једној, а купац другој земљи (за одређивање припадности продавца и купца, постоји избор између више тачака везивања - држављанства, пребивалишта и редовног боравишта када су у питању физичка лица, односно места оснивања, седишта и места пословања када су у питању правна лица.), те објективни елемент, који подразумева да се роба којом се тргује трансферише са територије једне државе на територију друге државе. Одсуство избора меродавног права, у кумулацији са чињеницом да је у питању привредни уговор са елементом иностраности, тумачи се као намера уговорних страна да изузму свој уговор од примене било којег државног (националног) права, односно да га подвргну недржавном међународном праву. У нашем закону таквог ограничења нема. На основу члан 51. став 3. Закона о арбитражи, ако странке нису одредиле меродавно право или правна правила, арбитражни суд у међународној арбитражи одређује меродавно право, односно правила, на основу колизионих правила која оцени прикладним. Закон предвиђа још неколико колизионих норми које имају у виду нарочито уговоре о продаји: право места где се ствар мора предати меродавно је за начин предаје ствари и за мере које треба предузети ако се одбије преузимање ствари. Међутим, ово посебно везивање није императивно - право места предаје ствари се не примењује ако су уговорне стране уговориле на други начин. У споровима на које се примењује Конвенција о међународној продаји робе, начин испуњења одређен је самом Конвенцијом. На уговоре о продаји закључене на берзи примењује се право седишта берзе, а на уговоре о промету непокретности – право места налажења непокретности. Пуноважност уговора о купопродаји по форми и способност уговорних страна процењују се по праву одређеном у складу са општим колизионим нормама које важе за све остале уговоре. На питање преноса својине на продатој роби примењује се право меродавно за стварноправне односе - право места налажења ствари. Ако се појави проблем уобичајене квалификације - када треба одредити да ли је реч о стварноправном или уговорном односу - проблем се решава по домаћем праву.

---

¹⁶ Арбитражна одлука коју је донео стални арбитражни суд професионалног и струковног удружења представља исправу која може имати својство извршне исправе у складу са одредбама Закона о арбитражи. - Решење Вишег трговинског суда, Иж. 2528/2008 од 8.12.2008. године

Литература:

1. Blagojević T. B. (1950) Међународно приватно право, Sukob zakona kod građanskopravnog odnosa sa elementom inostranosti, Naučna knjiga, Beograd;
2. Borić Ž. (2009) O arbitraži, arbitrabilnost, ugovor o arbitraži, странке, arbitražни суд и поступак, Право и порези, Загреб, бр.1;
3. Varadi T.(1990) Међународно приватно право, 3. изменјено и допуњено издање, Forum ,Novi Sad;
4. Varadi T., Bordaš B., Knežević G.(2001) Међународно приватно право, Forum,Novi Sad;
5. Varadi T., Bordaš B., Knežević G, Pavić V.(2007)Међународно приватно право, Службени гласник ,Beograd;
6. Dika M., Knežević G, Stojanović S. (1991) Komentar Zakona o međunarodnom privatnom i procesnom pravu, Nomos , Beograd;
7. Draškić M., Stanivuković M. (2005) Ugovorno право međunarodne trgovine, Službeni list SCG, Beograd;
8. Dukić Mijatović M. (2012) Међународно приватно право, Правни факултет Универзитета Привредна академија Нови Сад
9. Dukić-Mijatović M. (2010) Pregled aktuelne lex mercatoriaе u primeni dokumentarnog akreditiva, Pravni život, br. 12;
10. Dukić-Mijatović M. (2011) Položaj arbitra u arbitražnom postupku-komparativni pregled, Strani pravni život, br. 1;
11. Dukić Mijatović M. (2010) Priznanje i izvršenje arbitražnih odluka - Osvrt na izmene i dopune UNCITRAL-ovog Model Zakona o međunarodnoj trgovinskoj arbitraži, Pravna riječ, br. 5;
12. Dukić-Mijatović M.(2012) : Nacrt Zakona o međunarodnom privatnom pravu i priznanje i izvršenje stranih arbitražnih odluka, Zbornik radova IX tradicionalnog naučnog skupa Pravnički dani Univerziteta Privredna академија Правни факултет за привреду и правосудје Нови Сад;
13. Jakšić A.(2003) Међународна трговинска арбитража, Правни факултет , Beograd;
14. Jezdić M., Pak M.(1982) Међународно приватно право III, 5. изд., Naučna knjiga, Beograd;
15. Knežević G(1989) Merodavno право za trgovački ugovor o međunarodnoj i prodaji robe, Institut za uporedno право, Monografije, Beograd;
16. Pak M.(1982) Priručnik za primenu međunarodnog privatnog prava, Službeni list, Beograd;
17. Perović J.(2002) Међународно решавање спорова u међународним пословним односима, Beograd;
18. Ročkomanović M.(2006) Међународно приватно право, Ниш;
19. Stanivuković M. (2007) Praktikum za međunarodno privatno право, 4. изменјено и допуњено издање, Novi Sad, Izdavački centar Pravnog fakulteta u Novom Sadu;
20. Stanivuković M, Živković M. (2010) Међународно приватно право, Службени гласник, Beograd;
21. Stanković, G. (2010) Грађанско процесно право, Правни факултет, Ниш;
22. Ustav Srbije („Службени гласник RS br.98/2006)

Закони и подзаконски акти

1. Закон o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih država („Službeni list SFRJ”, br. 43/82 i 72/82, „Službeni list SRJ”, br. 46/96 i „Službeni glasnik RS”, br. 46/2006);
2. Закон o obligacionim odnosima („Službeni list SFRJ”, br. 29/78, 39/85, 57/89 i „Službeni list SRJ” 31/93. i Službeni list SCG br. 1/2003);
3. Закон o arbitraži (Službeni glasnik RS, broj 46/06);

Мултилатерални међународни уговори

Конвенције у области међународне продаје робе

1. Конвенција o zastarelosti potraživanja u oblasti međunarodne kupoprodaje robe (1974) - (Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, broj 5/1978);
2. Конвенција UN o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe (1980) - (Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, broj 10/1984);

Конвенције у области међународне трговинске арбитраже

1. (Njujorška) Конвенција o priznanju i izvršenju inostranih arbitražnih odluka (1958) - (Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, broj 11/1981);
2. Конвенција o izvršenju inostranih arbitražnih odluka (1927) - (Službeni list FNRJ - dodatak, broj 4/1959);
3. Protokol o arbitražnim klauzulama (1923) - (Službeni list FNRJ, broj 4/1959);
4. Evropska konvencija o međunarodnoj trgovinskoj arbitraži (1961) - (Službeni list FNRJ - dodatak, broj 12/1963);

DETERMINATION OF APPLICABLE LAW IN CONTRACTS FOR THE INTERNATIONAL SALE OF GOODS

Summary: Agreement on international sales is very important in modern international business practice. In most countries of the European Union and on a global level contract of sale is classified as sui generis contract of commercial law. The paper presents comparative legal analyzes of the legal provisions of national legislation aimed to the legislation related to the contract of sale. Sale agreement is defined as legal work with the rights and obligations of the parties as well as all the specifics of the contract of international sale of goods. In this manuscript the author has analyzed both domestic and international sources of law in this area, with special emphasis on the establishment of the international jurisdiction of the court in case of dispute with a foreign element, determination of the applicable law, as a reflection of the dominant anchor points lex voluntatis and arbitration as a dispute resolution solutions for najdominatnijeg these types of contracts.

Key words: sales agreement, a foreign element, applicable law

ВЕЉКО М. ДЕЛИБАШИЋ*

Адвокат

Београд

УДК 343.98:347.91/.95

Прегледни рад

Примљен: 10.02.2017

Одобрен: 28.02.2017

Страна: 361-373

СПОРАЗУМ ЈАВНОГ ТУЖИОЦА И ОКРИВЉЕНОГ О ПРИЗНАЊУ КРИВИЧНОГ ДЕЛА

Сажетак: У раду се анализира један од три споразума између јавног тужиоца и окривљеног, споразум о признању кривичног дела. Након уводног дела, у којем се указује на два велика позитивноправна кривичнопроцесна система и чињеницу да је дошло до преузимања појединих института из једног у други и обрнуто, прелази се на анализу споразума о признању кривичног дела. После навода о настанку овог института упозорава се на опасност да услед његове примене и невина лица признају кривично дело које нису извршила. Затим се објашњава корист коју од споразума могу имати окривљени и бранилац. Посебна пажња се посвећује процесу закључења споразума, иницијативи за склапање споразума, самом поступку преговарања и улози коју има бранилац у том поступку. Наводе се обавезни и факултативни елементи споразума и указује на неке специфичности ових елемената. Поред тога, указује се на одлуке које се могу донети поводом споразума и на ограничену могућност улагања жалбе против тих одлука. У делу који се односи на правно дејство споразума о признању кривичног дела скреће се пажња на ставове судске праксе који су неприхватљиви и који се морају променити, а затим се износе закључна разматрања у којима се констатује неопходност измене и допуне одредаба које се односе на овај институт.

Кључне речи: споразум, јавни тужилац, окривљени, бранилац, признање кривиче, невино осуђен

Увод

У два велика позитивноправна кривичнопроцесна система спадају: 1) континенталноевропски систем и 2) англосаксонски или адверзијални кривичнопроцесни систем. Савремено кривично процесно право карактерише све изразитија конвергенција елемената из два велика светска кривичнопроцесна система, што је последица како општих глобалистичких тенденција, тако и свести о потреби уграђивања у поједине правне системе оних елемената који су потенцијално ефикасни и корисни, независно од тога да ли потичу из једног или другог великог кривичнопроцесног система. Тако на пример, данас многи

---

* veljkodelibasic@mts.rs; + 381 64 1100-761

континенталноевропски кривични поступци садрже и неке елементе адверзијалних поступака, при чему је, свакако, најтипичнији институт окончања поступка на темељу споразума тужиоца и окривљеног о признању кривице (*plea bargaining*, односно *deal*), што је довело и до тврдњи неких аутора о постојању својеврсне заразе овим кривичнопроцесним институтом у европским земљама (*plea bargaining infection*, Бајовић, 2009: 125). Обрнуто, и многи адверзијални кривични поступци прихватају нека решења из континенталноевропских процедура. Оваква конвергенција, иако свакако оправдана, ипак има своје границе, које се у битној мери морају заснивати и на присутној правној традицији одређене државе. Није једноставно, а по правилу није ни оправдано да се једном правном систему, који већ устаљено припада одређеном великом типу кривичног поступка, вештачки калеме доминирајући елементи из другог типа, јер то може изазвати огромне практичне проблеме, а пре свега несналажење субјеката поступка у новом кривичнопроцесном амбијенту, што за последицу има неефикасан или неправичан, односно и неефикасан и неправичан кривични поступак (Шкулић, 2014: 15).

Законик о кривичном поступку познаје три споразума која могу да закључе јавни тужилац и окривљени, и то: споразум о признању кривичног дела, споразум о сведочењу окривљеног и споразум о сведочењу осуђеног. Поред ова три споразума, законик познаје институт одлагања кривичног гоњења, који представља специфичан вид споразума (иако се тако не зове) између јавног тужиоца и окривљеног, према којем, уколико окривљени испуни налог јавног тужиоца у остављеном року, јавни тужилац одбацује кривичну пријаву и не покреће кривични поступак.

Споразум о признању кривичног дела

На прве примере споразума о признању кривице у Сједињеним Америчким Државама наилазимо почетком XIX века, и то у поступцима за незакониту продају алкохола, да би почетком XX века то постао доминантан начин решавања кривичних предмета. Најпре се јавља споразум о оптужници којим се тужилац обавезује да одустане од појединих оптужби или да ублажи оптужницу у замену за признање окривљеног, да би се крајем XIX века, када су и судије почеле да прихватају ову праксу развио и споразум о санкцији (Бајовић, 2009: 56). Данас статистички подаци показују да се 90% свих кривичних пресуда у Сједињеним Америчким Државама доноси на основу споразума о признању кривице (Larson, 2003: 32).

Иако је циљ кривичног поступка да нико невин не буде осуђен, а да се учиниоцу кривичног дела изрекне санкција под условима које прописује кривични закон, на основу законито и правично спроведеног поступка, споразуми између јавног тужиоца и окривљеног носе изванредан степен опасности да и невинно лице буде осуђено.¹ Истовремено, иако се не може оспорити чињеница да

---

¹ О могућности и разлозима да невинно лице склопи споразум о признању кривичног дела видети: Шкулић М., Илић Г., *Реформа у стилу „један корак напред – два корака назад“*, Београд, 2012, стр. 93–98, и Симоновић Б., Турањанин В., „Споразум о признању кривице“, *Криминалистички и кривично процесни аспекти доказивања*, Бања Лука, 2013, стр. 27–28.

се овим споразумима убрзава кривични поступак, поставља се питање да ли је у том случају увек реч о правичном поступку, при чему се мора имати у виду да се ефикасност не сме поистовећивати с брзином кривичног поступка, нити с његовим коначним исходом (Шкулић М., Илић Г, 2012а: 22). Кривични поступак који је само брз а није правичан, не може бити идеал државе која је демократска и бар елементарно тежи да се одликује владавином права (Шкулић М., Илић Г, 2012: 13).

Досадашња пракса (пре свега у САД) показала је да су неки окривљени признали кривична дела која нису учинили и склопили споразум о признању кривичног дела. Ово су урадили у страху од суђења, јер да нису тако урадили, односно да се нису нагодили, признали дело и склопили споразум на основу којег су добили вишедеценијске казне затвора, претила им је опасност да им се изрекне смртна казна, па су изабрали мање зло. Касније, када је ДНК анализа добила пуну примену у кривичном поступку,² утврдило се да нису извршили дела која су у склопу споразума признали. То је најбољи показатељ да споразуми тужиоца и окривљеног носе висок степен опасности да невино лице буде осуђено, па се због тога ови институти морају опрезно користити.

Треба рећи да би се о овом питању могао заузети и другачији став, који би се тешко могао прихватити. Наиме, да окривљени у наведеном примеру нису имали опцију да закључе споразум с тужиоцем, њима би се судило у редовном поступку и постојала би реална опасност да им буде изречена и извршена смртна казна. Самим тим они не би ни доживели тренутак да ДНК анализа, као веома прецизна метода вештачења биолошког материјала, добије пуну примену у кривичном поступку, односно не би имали прилику да докажу да су невини (Делибашић, 2015: 20).

Корист од склапања споразума о признању кривичног дела, када је реч о јавном тужиоцу, огледа се у значају који признање окривљеног има за поткрепљивање навода оптужбе, док се корист посматрано из угла окривљеног првенствено огледа у могућности блажег кажњавања (Илић П. Г. и др., 2012: 666). Поред тога, да склопи споразум тужилаштво може бити мотивисано чињеницом да неће морати да прикупља додатне доказе и да троши радно време на припремање за суђење и присуствовање главном претресу који може дуго да траје, а избећи ће и ризик од неуспеха у суђењу. Важан мотив за јавног тужиоца може бити и чињеница да се у случају склапања споразума оштећени, односно жртва неће додатно излагати непријатности да долазе у суд и поново препричавају догађај који је за њих веома мучан (нпр. жртва силовања, трговине људима и слично).

Додатни мотив окривљеном може да буде избегавање неизвесности поводом исхода поступка, коју нека лица тешко подносе, као и нелагодности које би морао да проживљава током присуствовања главном претресу. Посебно интересантан мотив за окривљеног да склопи споразум може да буде избегавање трошкова кривичног поступка, или немогућност да се снесе ти издаци.

² О анализи ДНК у кривичном поступку видети више: Делибашић В., Панић Б., "Анализа ДНК и њена примена у кривичном поступку у Републици Србији", *Правни живот*, број 9, том I, Београд, 2011, стр. 805–821.

Наиме, кривични поступак који се води у складу са Закоником о кривичном поступку из 2011, за окривљеног је изузетно скуп поступак, јер мора сам да обезбеди доказе за своју одбрану.³ Да би одбрана била квалитетно припремљена, бранилац мора да обави многобројне разговоре с потенцијалним сведоцима и да проучи доказни материјал, како онај који се налази у списима, тако и онај до којег је дошао сопственим ангажовањем, а његове радне сате мора да финансира окривљени. Затим неопходно је о трошку окривљеног извршити вештачења или ангажовати стручног саветника и сл., с циљем припремања квалитетне одбране, што је изузетно скупо и за шта у пракси окривљени, по правилу, нема довољно средстава. У таквој ситуацији, без финансијске подршке, постоји опасност да положај окривљеног и поред могуће добре одбране буде гори него што би био да је имао новац да финансира квалитетнију одбрану. У таквим случајевима је за окривљеног можда мудрије да не ризикује са суђењем, већ да донесе прагматичну одлуку и склопи споразум о признању кривичног дела (Delibašić, 2014: 264).

Закључење споразума о признању кривичног дела

Иницијатива за преговоре о закључењу споразума о признању кривичног дела може потећи од јавног тужиоца, окривљеног или браниоца, док суд нема никаква права у погледу иницијативе, као уосталом ни у погледу процеса преговарања и закључења споразума (Бејатовић, 2012: 109). Законик не тражи посебну форму за иницијативу којом се покрећу преговори, што значи да је то неформални акт једне од странака или браниоца. Сам предлог нема никакво правно дејство и странке увек могу изменити услове које су изнеле у предлогу или одустати од њега. Међутим, постоји могућност злоупотребе иницијативе која би потекла од окривљеног или браниоца уколико би она била у писменој форми. Она се огледа у опасности да такав поднесак обелодане медији или да се, у случају неуспеха преговора, „случајно“ нађе у списима, током суђења у којем окривљени негира извршење кривичног дела. Из тог разлога, у случају када окривљени или његов бранилац иницирају преговоре, препоручује се да то чине усмено (Delibašić, 2014: 264).

Када окривљени иницира преговоре, он то, по правилу, чини преко браниоца. И тужилац преговоре у пракси најчешће иницира преко браниоца, а бранилац, када види да постоји интерес клијента да склопи споразум, то сугерише окривљеном, па се, ако он то прихвати, с таквим предлогом обраћа тужиоцу. У сваком случају, улога браниоца је веома значајна при закључењу споразума, при чему он води рачуна да се споразум закључи у складу са законом и уз максималну заштиту интереса окривљеног кога брани. С тим у вези, треба рећи да се у пракси може догодити да окривљени жели да склопи споразум о признању кривичног дела иако није извршио дело које му се ставља на терет, па се поставља питање како бранилац треба да се понаша у таквој ситу-

---

³ Иако законик прокламује претпоставку невиности (члан 3), ипак се на више места захтева или макар очекује да окривљени доказује своју невиност (члан 303. став 3, члан 350. став 1, члан 395. став 4. тачка 1).

ацији. Такав случај може да се појави у три основна облика: а) окривљени хоће да призна дело које није извршио у страху од могуће казне која му прети уколико буде осуђен па не жели да ризикује; б) окривљени хоће да призна дело које није извршио јер нема пара да плати квалитетну одбрану па очекује да ће бити осуђен иако није крив; в) окривљени жели да признањем кривичног дела које није извршио заштити неко лице, односно правог извршиоца, нпр. блиског сродника, пријатеља, лице које му за то даје новац или прибавља неку другу корист, односно које га принуђава да тако учини (Делибашић, 2015: 26-27).

У оваквим ситуацијама бранилац треба да саветује клијента да тако нешто не чини, јер је циљ Законика о кривичном поступку да нико невин не буде осуђен, а бранилац свакако мора да допринесе да се тај циљ и оствари. Зато он мора окривљеном реално да предочи све одредбе закона које се односе на њега и конкретну ситуацију у којој се налази, а након сугестије да споразум не закључи, коначну одлуку мора да препусти окривљеном. Посебно је деликатна ситуација када окривљени лажним признањем жели да заштити неко друго лице, тим пре ако је у питању неморални мотив (примање одређене користи за себе или другог) или ако је окривљени присиљен (од лица које треба прикрити или неког другог лица) да то уради.⁴ Након што посаветује клијента да то не треба да ради, бранилац има само две могућности: 1) да откаже пуномоћје не наводећи разлог због којег то чини или употребљавајући уопштени изговор којим се наводи да се с клијентом не слаже у конципирању одбране; 2) да остане бранилац. У сваком случају, бранилац никоме не сме да открије, а поготово не државним органима, да клијент жели да призна дело које није извршио, јер му то не дозвољавају закони који регулишу његов положај у кривичном поступку, као ни Кодекс професионалне етике адвоката. Наиме, однос поверења између окривљеног и браниоца је неприкосновен и све што бранилац сазна од окривљеног или на други начин, а није у оквиру одбране коју је окривљени изнео у поступку, он не сме да открије. При томе се не сме заборавити чињеница да се окривљени брани тако што има апсолутну слободу да изабере начин на који жели да то чини, а улога браниоца је да му пружи стручну помоћ, не излазећи из оквира закона и морала (Delibašić, 2014: 27-28).

Да би његов клијент разумео релативне предности и мане прихватања споразума, бранилац треба да укаже окривљеном на могуће сценарије и у случају да прихвати споразум и у случају да иде на суђење. То захтева да бранилац у потпуности разуме предмет и да процени могуће доказе и одредбе које ће се применити. Захваљујући својој стручности и искуству он треба добро да процени ситуацију како би окривљеном предочио које су могућности за доношење осуђујуће пресуде и какве су природа и дужина могуће кривичне санкције. Окривљени на основу тога може да упореди било коју понуду о признању кривичног дела у предмету и да одлучи да ли ће је прихватити. Коначну одлуку о томе да ли да прихвати споразум о признању кривичног дела увек доноси окривљени.

⁴ Тај проблем се може појавити и онда када се уопште не говори о споразуму, већ окривљени једноставно лажним признањем жели да заштити некога.

Када тужилац има необориве доказе и добре шансе за осуђујућу пресуду, споразум о признању кривичног дела је нешто што бранилац треба да препоручи клијенту. С друге стране, ако тужилац има слабе доказе или се његова понуда подудара са оним што бранилац очекује као исход суђења, онда, по правилу, бранилац свом клијенту може да препоручи да одбије понуду тужиоца јер на суђењу не може много да изгуби.

Сам процес преговарања има две основне фазе. Прва је преговарање о кривици које подразумева анализу чињеница с којима се наступа, тј. које презентују тужилац и окривљени с браниоцем. Друга је преговарање о санкцији на основу претходне сагласности о постојању неких чињеница на основу којих свака страна тумачи кривицу окривљеног (Симоновић, Турањанин, 2013: 23). Када је реч о првој фази у теорији се поставља питање како се чињенице уопште могу утврђивати преговарањем, а затим се таква могућност критикује. С тим у вези истиче се да чињенице или постоје и имају одређене карактеристике и значење, или не постоје. Стварност се не утврђује преговарањем, него доказивањем.

Јавни тужилац и окривљени могу да закључе споразум о признању кривичног дела за било које кривично дело и то могу учинити до завршетка главног претреса. Имајући у виду чињеницу да је овај институт установљен, између осталог, да би се избегло суђење, најбоље би било да се споразум склопи што пре, како би се његова сврха остварила у пуној мери. Иако је, по правилу, тужилац све мање заинтересован за склапање споразума како време одмиче, јер се између осталог припремио за суђење, скупио је доказе и сл., другим речима утрошио много радног времена и енергије, треба рећи да има много предмета, поготово старих, где су тужиоци веома заинтересовани да склопе споразум и у каснијим фазама поступка. Такође, иако је окривљени утрошио доста енергије и новца у спремање своје одбране, све до окончања поступка постоји могућност да се код њега појави потреба да склопи споразум, а пре свега да би добио очекивану корист у виду мање казне, односно блаже кривичне санкције.

Приликом закључења споразума о признању кривичног дела окривљени мора имати браниоца. Ова одредба се појашњава тако што се прецизира да је реч о обавезној одбрани, где окривљени мора имати браниоца од почетка преговора с јавним тужиоцем о закључењу споразума о признању кривичног дела, до доношења одлуке о споразуму. Имајући у виду чињеницу да овај споразум поред извесних погодности окривљеном намеће и одређене обавезе, али и ускраћује нека права која би у редовном поступку имао, законодавац је исправно поступио када је прописао обавезност одбране. То даље подразумева да ће окривљеном бити постављен бранилац по службеној дужности уколико га сам не обезбеди.

У зависности од стадијума поступка, јавни тужилац споразум о признању кривичног дела подноси одговарајућем облику судске функционалне надлежности. До потврђивања оптужнице, споразум се подноси судији за претходни поступак, а након потврђивања оптужнице, председнику већа.

Садржај споразума о признању кривичног дела

Споразум о признању кривичног дела садржи обавезне и факултативне елементе. Обавезни елементи су: 1) опис кривичног дела које је предмет оптужбе; 2) признање окривљеног да је учинио то кривично дело; 3) споразум о врсти, мери или распону казне или друге кривичне санкције; 4) споразум о трошковима кривичног поступка, о одузимању имовинске користи прибављене кривичним делом и о имовинскоправном захтеву, уколико је поднет; 5) изјава о одрицању странака и браниоца од права на жалбу против одлуке којом је суд у потпуности прихватио споразум, осим у пар специфичних случајева; 6) потпис странака и браниоца. Факултативни елементи су: 1) изјава јавног тужиоца о одустајању од кривичног гоњења за кривична дела која нису обухваћена споразумом о признању кривичног дела; 2) изјава окривљеног о прихватању одређених обавеза; 3) споразум у погледу имовине проистекле из кривичног дела која ће бити одузета од окривљеног.

Оптужница је, такође, обавезни део споразума, и у њеном диспозитиву се налази опис кривичног дела које је предмет оптужбе.

Код првог обавезног елемента поставља се питање, шта се подразумева под „описом кривичног дела које је предмет оптужбе“, односно чији опис треба да буде наведен (окривљеног или тужиоца). Окривљени увек има „свој“ поглед на кривично дело, почевши од објашњења мотива, услова и околности које су постојале приликом извршења, до реалних радњи појединих лица (оштећених, саучесника, сведока). Сасвим другачији поглед на чињенични склоп кривичног дела може да има тужилац. Понекад између њихових виђења постоје битне разлике, али ће на крају то бити ствар договора.

Законски текст захтева да признање окривљеног мора бити потпуно, добровољно, свесно и не сме бити у супротности с другим доказима. Потпуно признање је признање које обухвата све чињеничне елементе оптужбе, као и правну квалификацију кривичног дела. Признање је добровољно ако је резултат слободне воље окривљеног и не сме бити последица примене силе, претње, принуде или незаконитих обећања, док свесно признање подразумева постојање пуне свести окривљеног да својим исказом потврђује наводе оптужбе (Бајовић, 2009: 323).

Овде се одмах поставља питање да ли окривљени, који је по правилу правни лаик, може, односно мора да зна правну квалификацију да би је признао. Ако бисмо прихватили став да признање мора бити потпуно, што обухвата и правну квалификацију, онда би окривљени морао да зна, нпр. разлику између „обичног“ убиства и тешког убиства, која је разлика између групе и организоване криминалне групе и сл., односно читав низ правних појмова и института. То се од окривљеног не може очекивати, а самим тим ни тражити, па би став да признање мора бити потпуно, што обухвата правну квалификацију, требало ублажити утолико што признање мора бити потпуно у контексту чињеничних навода, а не и у погледу правне квалификације. Када је у питању правна квалификација конкретног догађаја, окривљеном стручну помоћ треба да пружа бранилац (то је још једно оправдање за обавезну одбрану код овог

института), односно управо је ту потребно његово ангажовање да би се спречиле грешке или злоупотребе и помогло окривљеном (Делибашић, 2015: 37-38).

С тим у вези, треба рећи да ће се у пракси окривљени увек руководити прагматичним разлозима и да њему неће бити важна правна квалификација кривичног дела већ искључиво кривична санкција која ће му бити изречена. Тако нпр, свако ће радије прихватити да буде осуђен за кривично дело тешко убиство и да му буде изречена казна затвора од десет година, него да буде осуђен за „обично“ убиство и да му буде изречена казна затвора од тринаест година.

Такође, тврдње да признање окривљеног мора бити потпуно само су донекле тачне јер, између осталог, јавни тужилац приликом склапања споразума има право да одустане од неког кривичног дела. Пре би се могло констатовати да се прво мора постићи договор између јавног тужиоца и окривљеног о томе које чињенично стање окривљени жели да призна, па уколико се јавни тужилац с тим сагласи, онда се оптужба по потреби мења, тако да буде у складу с датим признањем. У сваком случају не би било могуће да у споразуму о признању кривичног дела окривљени признаје нешто што се разликује од коначног става тужилаштва изнетог у оптужници која фигурира уз споразум.

У ситуацији када јавни тужилац окривљеном ставља на терет више кривичних дела, предмет споразума може бити одустајање од кривичног гоњења за нека од њих. Став да се то чини у случају признања окривљеног није сасвим исправан. Ако би се прихватило да се то може чинити у случају признања окривљеног да је учинио и та кривична дела од којих тужилац одустаје, поставља се читав низ начелних питања која се односе на опортунитет кривичног гоњења. У ствари било би сасвим исправно да тужилац одустаје од кривичног гоњења управо за она кривична дела која окривљени не признаје, јер би се у супротном постављало логично питање, зашто се одустаје од гоњења за кривична дела која окривљени признаје (Delibašić, 2014: 268-269).

Одлучивање о споразуму о признању кривичног дела

Споразум о признању кривичног дела није обичан уговор који би производио дејство сам по себи, након закључења у законом прописаној форми, већ је он само основ за судску одлуку којом се пресуђује кривична ствар, под условом да га суд, након оцене, претходно прихвати посебном одлуком. Отуда је његово дејство на кривичну ствар посредно (Ђурђић, 2011: 245). О њему суд одлучује на рочишту које се држи без присуства јавности, односно на припремном рочишту, које се такође држи без присуства јавности.

До одбацивања споразума о признању кривичног дела долази ако споразум не садржи обавезне елементе. Сам одбачај није сметња да странке поднесу нови споразум без недостатака због којих је претходни споразум одбачен. Такође, ако на рочиште није дошао окривљени који је уредно позван, а који није оправдао изостанак, суд ће решењем одбацили споразум. Овакво решење је логично јер, с једне стране, без присуства окривљеног није могуће испитати да

ли је он свесно и добровољно признао кривично дело, односно кривична дела која су предмет оптужбе, а с друге стране, својим недоласком на рочиште окривљени суштински показује да није заинтересован за споразум, односно може се тумачити да је од споразума одустао.

Решење о одбијању споразума о признању кривичног дела суд доноси ако утврди: а) да дело које је предмет споразума није кривично дело, а нема услова за примену мере безбедности; б) да је кривично гоњење застарело, или да је дело обухваћено амнестијом или помиловањем, или да постоје друге околности које трајно искључују кривично гоњење; в) да нема довољно доказа за оправдану сумњу да је окривљени учинио дело које је предмет споразума, односно оптужбе. Такође, суд ће одбити споразум ако није испуњен један услов или више услова неопходних за прихватање споразума. Када ово решење постане правноснажно, споразум о признању кривичног дела и сви списи у вези са њим уништавају се у присуству судије који је донео решење и о томе се саставља записник, а поступак се враћа у фазу која је претходила закључењу споразума. Судија који је донео решење о одбијању споразума не може учествовати у даљем току поступка.

Суд ће пресудом прихватити споразум о признању кривичног дела и огласити окривљеног кривим ако утврди: а) да је окривљени свесно и добровољно признао кривично дело, односно кривична дела која су предмет оптужбе; б) да је окривљени свестан свих последица закљученог споразума, а посебно да се одриче права на суђење и да прихвата ограничење права на улагање жалбе против одлуке суда донесене на основу споразума; в) да постоје и други докази који нису у супротности с признањем окривљеног да је учинио кривично дело; г) да је казна или друга кривична санкција, односно друга мера о којој су јавни тужилац и окривљени закључили споразум предложена у складу с кривичним или другим законом (члан 317). Ова пресуда садржи и разлоге којима се суд руководио приликом прихватања споразума.

Сврха судске провере у односу на окривљеног јесте да он буде заштићен и да се у случају постојања заблуде или принуде, које искључују добровољност, и непостојања довољно јасне свести о свим елементима споразума, он не прихвати, чак ни онда када окривљени и његов бранилац остају при закљученом споразуму. Овде је улога суда да оценом постојања услова за закључење споразума заштити окривљеног од било какве злоупотребе других учесника у поступку (Николић, 2009: 163). Ово зато што признање окривљеног ни на који начин не би смело да буде резултат уцене, обмане или принуде не само државних органа него ни било ког другог лица (Илић П.Г. и др., 2012: 674).

Пре прихватања споразума, суд се мора уверити да је окривљени свестан последица датог признања и закљученог споразума. Основно право којег се окривљени на овај начин одриче представља право на суђење, током којег би јавни тужилац био дужан да доказује наводе оптужнице, док би окривљеног штитила претпоставка невиности. Склапањем споразума окривљени се одриче ових права. Уколико су испуњени услови суд ће донети пресуду којом се споразум прихвата.

Жалба против одлуке о споразуму о признању кривичног дела

Против решења којим се споразум о признању кривичног дела одбацује или одбија, жалба није дозвољена. Пресуду којом је прихваћен споразум о признању кривичног дела јавни тужилац, окривљени и бранилац могу у року од осам дана од дана достављања побијати жалбом, ако постоји неки од разлога за обуставу поступка, односно ако дело које је предмет споразума – пресуде, није кривично дело, а нема услова за примену мере безбедности, ако је кривично гоњење застарело, или је дело обухваћено амнестијом или помиловањем, или постоје друге околности које трајно искључују кривично гоњење.

Ако се пресуда не односи на предмет споразума, жалба је такође дозвољена. Овде је реч о ситуацији у којој је суд, прихватајући споразум, изашао ван оних оквира које су странке споразумом поставиле. Тако би, примера ради, жалба против пресуде на основу споразума била дозвољена када би суд својом одлуком повредио чињенични идентитет кривичног дела за које постоји признање окривљеног или изрекао кривичну санкцију тежу од оне која је договорена између тужиоца и окривљеног (Илић П. Г. и др., 2012: 670).

Правно дејство споразума о признању кривичног дела

Важно питање које се поставља у вези са споразумом о признању кривичног дела јесте могућност његовог коришћења у поступку који се води против других лица. Аргумент који би се наводио у прилог могућности да се споразум изводи као доказ лежи у чињеници да он садржи признање окривљеног. Противаргумент, би био да се у споразуму не налази исказ саопштеног, већ „признање“ које је производ нагодбе, што се не би могло подвести под термин исказ. Такав став би се посебно потенцирао чињеницом да је окривљени приликом давања „признања“ имао могућност „да тргује“, и да је то компромис између њега и тужиоца, а никако исказ у кривичнопроцесном смислу. Иако би предност требало дати другом тумачењу, треба рећи да је досадашња судска пракса углавном прихватала могућност да се споразум о признању кривичног дела изводи као доказ у поступку против саопштених (Delibašić, 2014: 275-276).

Следеће спорно питање јесте да ли лице које је склопило споразум о признању кривичног дела може бити сведок у поступку који се води против саокривљених који нису склопили споразум. Пошто Законик о кривичном поступку не искључује такву могућност, не би уопште смело да буде спорно да је то дозвољено. Међутим, оно што посебно забрињава јесте став који судови углавном прихватају, а то је да се читају споразум и пресуда донета на основу таквог споразума, а истовремено одбијају да се у својству сведока испита лице које је споразум склопило.

У досадашњој пракси, одбрана је жестоко оспаравала признање дато у склопу нагодбе, тврдећи да су неки делови признања апсолутно лажни, објаш-

њавајући могућност лажног признања кривичног дела. При томе се најчешће истиче да је у питању прагматична одлука окривљеног да склопи споразум, односно да приликом склапања споразума окривљеног не интересује истина, него само корист коју може добити, па и по цену да призна неистините делове оптужнице. Из тог разлога се ова лица и предлажу за сведоке од стране одбране. Тиме што се противи таквом предлогу тужилаштво индиректно признаје да није сигурно у квалитет добијеног признања, а приклањајући се ставу тужилаштва, суд одбијањем предлога одбране грубо повређује начело контрадикторности и ускраћује основно право окривљеног, односно одбране, да поставља питања лицу које окривљеног терети (Delibašić, 2014: 275-276). С тим у вези, ако би се такав тренд наставио, суштински, користећи споразум о признању кривичног дела као доказ, у наш процесни систем увело би се заправо начело формалне оцене доказа, што је неприхватљиво. Уз то, треба имати у виду, пошто окривљени нема ни законску обавезу да говори истину, да он може да склопи споразум и да при томе да лажно признање.

Озбиљан проблем у пракси може настати ако окривљени на самом почетку кривичног поступка склопи споразум о признању кривичног дела тако што призна извршење кривичног дела, при чему у самом опису радње своју улогу прикаже знатно повољније у односу на саокривљене, односно део радњи које је сам предузео, приликом признања припише саокривљенима, а каснији доказни поступак покаже да је такво признање било лажно. Тако нпр. лице А. призна да је учествовало у убиству два полицајаца, тако што их је намамило у стан, где су у њих пуцали лице Б. и Ц. и на основу споразума о признању кривичног дела буде осуђено за тешко убиство на најмању казну прописану за то кривично дело. Међутим, касније се, на основу доказа који се изводе у поступку који се води против лица Б. и Ц. утврди да је у полицајце ипак пуцало лице А, док лице Б. уопште није пуцало. Имајући у виду да је у односу на окривљеног А. поступак правноснажно завршен, не би се могло дирати у пресуду која је у односу на њега донета на основу споразума. Овај пример довољно говори у прилог ставу да је потпуно неприхватљиво користити споразум о признању кривичног дела, а поготово пресуду која је донета на основу тог споразума као доказ у поступку који се води против саокривљених.

Закључак

Законик о кривичном поступку из 2011. предвиђа могућност споразума о признању кривичног дела између јавног тужиоца и окривљеног, на основу којег се доноси пресуда, чиме се кривични поступак у значајаној мери поједностављује и убрзава. Истовремено, такав поступак је далеко јефтинији, како за саму државу, тако и за окривљеног, па у тим чињеницама лежи пуно оправдање за његову примену. Међутим, кривични поступак који је само брз, уколико истовремено није и правичан, не сме бити идеал коме се тежи у демократској држави која се одликује владавином права. Зато се увек мора имати у виду чињеница да институт споразум о признању кривичног дела са собом

носи извесну опасност да невино лице призна кривично дело које није учинило, и да самим тим буде осуђено, иако је циљ кривичног поступка управо супротан, односно да нико невин не буде осуђен.

Одредбе којима је овај институт регулисан у једном делу су недовољно прецизне, а један број питања уопште није решен. Иако овај институт почиње све више да се примењује у нашем кривичном поступку, досадашња судска пракса не успева да одговори на поједина спорна питања, а у погледу неких је заузела погрешан став. Зато је неопходно указати на све те проблеме, и уједно иницирати измену и допуну постојећих одредби, с циљем, пре свега, да невина лица не буду осуђена. С тим у вези, посебно се мора имати у виду да наши судови олако прихватају да се споразум о признању кривичног дела, или, што је још горе, пресуда донета на основу тог споразума!? користи као доказ у поступку против саокривљених који нису склопили споразум, при чему се не дозвољава одбрани да у својству сведока испита лице које је тај споразум закључило. Поред читавог низа начелних питања која се у вези с тим могу поставити, није спорно да се на тај начин повећава опасност да невина лица буду осуђена на основу споразума о признању кривичног дела, али овај пут невина лица која уопште и нису склопила споразум, већ је реч о саокривљенима, односно лицима која не признају кривично дело које им се ставља на терет.

У циљу смањења опасности од злоупотреба овог института, али и ненамерних грешака које се могу у пракси направити, треба побољшати постојеће законско решење, с циљем да невина лица не буду осуђена, како она која склапају споразум, тако и она којима се суди у редовном поступку. Истовремено, циљ измена и допуна ових одредби био би да се олакша примена овог релативно новог института у нашем кривичном поступку, односно да се да одговор на читав низ спорних питања. При томе се мора имати у виду наша досадашња судска пракса, затим упоредноправна решења овог института, као и спорна питања на која се, између осталог, указује и у овом раду.

Литература:

1. Delibašić V., "Plea Agreement", *Archibald Reiss Days*, Volume III, Belgrade, 2014, str. 268–269.
2. Larson N. E., *Guidebook for Defense Attorneys on New BiH Criminal Laws*, Sarajevo, 2003, str. 32.
3. Bajović V., „Sporazum o priznanju krivice“, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, Beograd, 2009, str. 323.
4. Bajović V., *Sporazum o priznanju krivice, uporedno-pravni prikaz*, Beograd, 2009, str. 125.
5. Bejatović S., „Sporazum o priznanju krivice (novi ZKP Srbije i regionalna komparativna analiza)“, *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva*, Beograd, 2012, str. 109.
6. Delibašić V., Panić B., "Analiza DNK i njena primena u krivičnom postupku u Republici Srbiji", *Pravni život*, broj 9, tom I, Beograd, 2011, str. 805–821.
7. Delibašić V., *Sporazumi javnog tužioca i okrivljenog*, Novi Sad, 2015, str. 20.

8. Đurđić V., *Krivično procesno pravo - posebni deo*, Niš, 2011, str. 245.
9. Ilić P. G. i dr., *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, Beograd, 2012, str. 670.
10. Nikolić D., „Sporazum o priznanju krivice i njegov doprinos efikasnosti postupanja u krivičnim stvarima“, *Alternativne krivične sankcije i pojednostavljene forme postupanja*, Beograd, 2009, str. 163.
11. Simonović B., Turanjanin V., „Sporazum o priznanju krivice“, *Kriminalistički i krivično procesni aspekti dokazivanja*, Banja Luka, 2013, str. 27–28.
12. Škulić M., Ilić G., *Kako je propala reforma / Šta da se radi?*, Beograd, 2012, str. 13.
13. Škulić M., Ilić G., *Reforma u stilu „jedan korak napred – dva koraka nazad“*, Beograd, 2012, str. 93–98,
14. Škulić M., *Krivično procesno pravo*, Beograd, 2014, str. 15.

AGREEMENT BETWEEN THE PUBLIC PROSECUTOR AND THE DEFENDANT ABOUT PLEA BARGAINING

Summary: The paper analyzes one of the three agreements between public prosecutor and defendant, agreement about confessing a criminal act. After the introduction, where two criminal proceeding systems are pointed out and the fact that it came to taking over some institutes from one to another, and vice versa, agreement about confessing a criminal act is analyzed. Following the statements about origin of this institute, it is warned about the danger that its application causes innocent persons confess criminal acts they did not commit. After that, the benefit that defendant and defender might have out of this agreement is explained. Special attention is given to the process of concluding the agreement, initiative for concluding the agreement, the negotiation procedure itself and the defender's role in the procedure. Mandatory and optional elements of the agreement are stated, and some of their specificities are pointed out. Besides that, some of the decisions that could be made based on the agreement and limited possibility to file a complaint against those decisions, are stated. In the part related to the legal effect of the agreement about confessing a criminal act, the attention is drawn to the court practice attitudes which are unacceptable and must be changed, and then conclusions are made where the necessity of amending the provisions of this institute.

Key words: agreement, public prosecutor, defendant, defender, confessing the guilt, innocently convicted

ЖЕЉКО ВОЈИНОВИЋ*

ЂУРЂИНА ПРОКИЋ

Економски факултет

Суботица

УДК 338.4::338.1

Прегледни рад

Примљен: 10.02.2017

Одобрен: 28.02.2017

Страна: 375-386

ОЦЕНА БОНИТЕТА ПРЕДУЗЕЋА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА

Сажетак: Оцена бонитета долази из потребе да се утврди финансијска ситуација у предузећу, као и финансијски углед. Утврђивањем само неких показатеља за оцену бонитета, као што је показатељ на кратак рок - ликвидност, може се утврдити погрешна ситуација у предузећу, те је битно одрадiti детаљну анализу на основу финансијских извештаја. Постоје многе технике за обрађивање оцене бонитета у предузећу, а традиционални метод се сматра најдетаљнијом техником. Добијени показатељи пореде се на основу референтних вредности и на тај начин се утврђује кредитна способност и ситуација у предузећу. На крају, бонитет се може оценити као добар, прихватљив или лош. Важно је пронаћи који индикатори су утицали на лош кредитни бонитет и покушати их побољшати, како би се избегао банкрот предузећа.

Кључне речи: ликвидност, анализа, бонитет, финансијски положај, приносни положај, имовински положај.

Увод

Савремени начин пословања подразумева употребу модерне информационо комуникационе технологије која је омогућила свеприсутну онлајн куповину. Е-куповина имплицирала је већу конкуренцију предузећа, док је с друге стране допринела јачем положају потрошача. Другим речима, данас потрошачи, употребом интернета располажу са много више информација приликом куповине и у могућности су да само једним „кликом миша“ промене своју одлуку о куповини. Дакле, у ери „моћног“ потрошача предузећа морају да одговоре на бројне изазове уколико желе да опстану.

Један од битних предуслова успешног будућег пословања и развоја предузећа је континуирана примена различитих техника за анализу њиховог пословања. Анализом завршних рачуна и финансијских извештаја потребно је израчунати показатеље успеха, односно неуспеха предузећа током одређене године. Један од најзначајнијих показатеља будућег успешног пословања и развоја јесте оцена бонитета предузећа. У ширем смислу, оцена бонитета

---

* zeljko.vojinovic@ef.uns.ac.rs, 00 381 24 628030

представља анализу целокупне ситуације предузећа, а у ужем смислу она дефинише анализу кредитне способности, ликвидност, оцену зарађивачке способности.

Кроз теоријски део, а затим и резултате датих анализа представљено је пословање компаније Х, применом метода оцене бонитета. Циљ истраживања се односи на приказ пословања предузећа Х и оцену кредитне способности, кроз коришћење најпоузданијих метода оцене пословања. Најобухватнија метода за оцену бонитета предузећа јесте традиционална метода, кроз истраживање финансијског, приносног и имовинског положаја. Овај традиционални модел пореди се са савременим моделом оцене бонитета, и на тај начин се добија шири и реалнија слика о стању у предузећу. На основу оцењених резултата дате су и мере које би могле побољшати пословање и бонитет предузећа Х.

Теоријске претпоставке оцене бонитета

Бонитет је један од кључних показатеља у пословању предузећа и има велику улогу у доношењу пословних одлука. Процена бонитета се темељи на детаљној анализи финансијских извештаја предузећа. Анализа финансијских извештаја представља рашчлањивање извештаја на елементе при чему се испитује њихов квалитет, квантитет и међусобни однос како би се уочила кретања у предузећу и донели закључци. Другим речима „анализа значи растављање или рашчлањавање неке целине на њене саставне делове. На основу анализе долази се до закључака о узроцима који су условили промену посматране појаве. Сврха анализе у економији предузећа јесте да припрема материјал из документације на основу кога ће се моћи оценити стање и пословање предузећа“ (Цветковић, 2004: 5).

Заједнички циљ сваке анализе биланса јесте оцена финансијске ситуације. Оцена финансијске ситуације може се објаснити као оцена солвентности, ликвидности, кредитне ситуације у предузећу. Посебно је важно да предузећа која нису солвентна, имају нарушену равнотежу, задужена су и непрофитабилна, уоче те проблеме на време и покушају да их реше или минимизирају, како не би дошло до стечајног поступка.

Појам бонитета

Бонитет предузећа представља „квантитативни и квалитативни израз пословне способности предузећа и сигурности његовог привређивања“ (Родић, и др. 2015: 322). Бонитет представља скуп особина једног субјекта које га чине сигурним дужником. „У ужем смислу бонитет изражава кредитну способност и ликвидност фирме, а у ширем смислу његову укупну позицију - организациону, кадровску и материјално - финансијску конституцију, позицију на тржишту, пословну репутацију, развојне програме и пословну перспективу, а отуда и кредитну способност и ликвидност“ (Богетић, 1993: 25).

Бонитет се не поистовећује са кредитном способности пословног партнера, већ му се дају „шира значења: пословност, начин извршавања обавеза, укљученост на тржишта, способност менаџмента и кадровска структура (односно репутација на тржишту и углед који предузеће има у пословном свету)“ (Малешевић и Малешевић, 2011: 67).

На основу финансијских извештаја предузећа, који се пореде са подацима гране којој предузеће припада, бонитет се може оценити као (Малешевић и Малешевић, 2011: 68):

1. Дobar - имају инвеститори који испуњавају строге критеријуме: да им се вредносни папири, односно емитоване акције укључују на листе берзи ефеката; да су финансијски и профитно стабилни; без тешкоћа се укључују на финансијско тржиште и лако га купују односно продају, јер се верује у њихов бонитет.
2. Прихватљив - имају они инвеститори који могу обављати своју пословну активност уз несметано финансирање односно плаћање обавеза кредиторима о року и добављачима са уобичајеним одложеним роком плаћања. Ови инвеститори добијају кредите без залагања имовине и њеног имобилисања до отплате кредита, а са добављачима прихватају уобичајене рокове плаћања а могу договорити и одложена плаћања изван уобичајених.
3. Минимални - инвеститору као дужнику пружа могућност да му повериоци верују да ће у року платити обавезе, односно добављачи испоручивати робу, сировине, материјал са одложеним роком плаћања али уз одређена ограничења. Инвеститор који има минимум кредитног бонитета позајмљује новац и кредит само уз залог или гаранцију трећег лица са добрим кредитним бонитетом.

Традиционални модел оцене бонитета

Подаци о бонитету чине полазну основу за финансијску анализу пословања неког предузећа. Ти подаци служе и за сагледавање успешности пословања предузећа и њиховог положаја у окружењу. У пракси се најчешће користи традиционални модел оцене кредитног бонитета и по овом моделу оцена бонитета се изводи на основу следећих показатеља (Родић, и др. 2011:233):

1. Финансијски положај;
2. Имовински положај;
3. Приносни положај;
4. Управљање;
5. Тржишна вредност акције.

Финансијски положај одређује се на основу стања финансијске равнотеже, задужености, стабилности, солвентности и ликвидности. Он се може оценити као добар, прихватљив и лош. Дobar финансијски положај је ако његова финансијска равнотежа (краткорочна и дугорочна) обезбеђује ликвидност на дуги рок, односно солвентност. Уз тај услов, добар финансијски положај је и када се увећава сопствени капитал, и када предузећа могу да финансирају проширену репродукцију. Прихватљив је онај финансијски положај у коме постоји ликвидност али се не гарантује сигурност јер недостаје ликвидна резерва (због једнакости дугорочно везаних средстава и сопственог капитала увећеног за дугорочни дуг). У овом прихватљивом положају, обезбеђује се и

релативна независност, а предузећа су способна да финансирају само просту репродукцију. Лош финансијски положај предузећа проистиче из нарушене финансијске равнотеже која не обезбеђује одржавање ликвидности на дуги рок, лоше финансијске структуре и немогућности да субјект финансира просту репродукцију из властитих извора финансирања.

Показатељи који се користе за израчунавање и утврђивање финансијског положаја су:

- Новчана ликвидност представља однос готовине и готовинских еквивалената са краткорочним обавезама. Овај коефицијент показује способност предузећа да измири своје обавезе у тренутку у којем су оне доспеле. Референтна вредност показатеља је већа од 1, што углавном није случај у предузећима, али то не значи да предузеће није ликвидно, јер је ово показатељ на краatak рок, те се у случају неликвидности истраживање треба преусмерити и на дужи рок;
- Убрзана ликвидност представља однос готовине и еквивалената готовине увећане за краткорочне пласмане са краткорочним обавезама. Референтна вредност коефицијента убрзане (ригорозне) ликвидности је веће од 1;
- Текућа (општа) ликвидност представља способност предузећа да измири своје краткорочне обавезе обртном имовином. Другим речима, ово је однос обртне имовине и краткорочних обавеза. Референтна вредност показатеља је веће од 2;
- Солвентност представља однос укупне имовине и укупних обавеза, односно способност предузећа да измири своје обавезе целокупном имовином предузећа, макар и из стечајне масе. Референтна вредност овог коефицијента је веће од 1;
- Финансијска стабилност представља однос дугорочно везаних средстава и дугорочних извора средстава. Референтна вредност треба да буде мања од 1 јер предузеће део своје краткорочне имовине треба да финансира из дугорочних извора;
- Степен задужености у % представља однос сопственог капитала и позајмљених извора. У теорији постоје три теорије финансирања, и то су: традиционална теорија, модерна теорија, и теорија органског састава капитала. Традиционална теорија се залаже за однос сопствених и туђих извора 50%-50%, модерна 30%-70%, а теорија органског састава капитала се залаже за 60% сопственог капитала и 40% позајмљеног;
- Проценат покрића залиха: Анализа финансијске равнотеже јесте најважнија анализа у оквиру финансијског положаја предузећа. Финансијску равнотежу можемо посматрати као краткорочну и дугорочну, али најкориснији начин сагледавања финансијске равнотеже за анализу бонитета јесте на основу обртног фонда. Претпоставља се, да предузеће које има већи износ нето обртних средстава аутоматски обезбеђује и већи степен ликвидности. Финансијска равнотежа се утврђује поређењем нето обртног фонда са сталним залихама. Уколико је обртни фонд једнак сталним залихама, тада постоји дугорочна финансијска равнотежа и услови за одржавање ликвидности у области дугорочног финансирања. Ако је обртни фонд већи од сталних залиха тада, дугорочна равнотежа је померена ка обртном фонду чиме је створена сигурност за одржавање ликвидности. А ако је вредност обртног фонда мања од сталних залиха, онда је угрожено одржавање ликвидности у области дугорочног финансирања.

У оцени анализе *приносног положаја* значајна су два показатеља:

- Стопа нето приноса на укупан капитал;
- Стопа нето приноса на сопствени капитал.

Моћ зарађивања јесте најбољи индикатор рентабилности, који показује степен способности датог улагања да одбаци неки принос од своје употребе. (Красуља, 1973: 177) Рентабилност укупног капитала показује принос на укупно уложена средства предузећа, и у овом показатељу изражава се као нето принос на укупан капитал. Другим речима, стопа приноса на укупан капитал показује колико се остварује нето приноса на сваких 100 динара укупно уложених средстава. Рентабилност сопственог капитала показује принос који предузеће оствари на уложени сопствени капитал.

Анализа *имовинског положаја* изражава се преко:

- Коефицијентата обрта обртне имовине који представља однос прихода од продаје и просечне обртне имовине;
- Коефицијента обрта укупне имовине који представља однос укупних прихода и просечне имовине предузећа. Референтна вредност овог коефицијента је да буде што већи;
- Коефицијента дотрајалости основних средстава који се изражава као однос исправке вредности и набавне вредности основних средстава. Референтна вредност овог показатеља је 50%, односно уколико је коефицијент мањи значи да средства нису провела ни половину свога века у употреби, те да неће скоро доспети на замену. Уколико је вредност већа од 50% значи да ће основна средства доспети на замену у скоријем временском периоду.

Савремени модел оцене бонитета

Altman Z-score модел је развијен у САД крајем 1960-их година. То је први модел у коме је почела примена мултиваријантног приступа који се дефинише као рачунање финансијских показатеља предузећа да би се утврдила успешност предузећа. Altman је одабрао 5 показатеља, и на бази њих формулисао Zeta модел који је са одређеном вероватноћом могао предвидети стечај предузећа за временски период од 5 година. Формула коју је извео гласи:

$$Z - skor = 1,2X_1 + 1,4X_2 + 3,3X_3 + 0,6X_4 + X_5$$

X_1 – представља однос обртног капитала и укупних средстава,

X_2 – представља однос нераспоређеног добитка и укупних средстава,

X_3 – представља однос бруто финансијског резултата увећане за финансијске расходе и укупних средстава,

X_4 – представља однос капитала и укупних обавеза,

X_5 – представља однос прихода од продаје и укупних средстава.

Референтне вредности овог показатеља јесу:

- Уколико је Z-skor мањи од 1,81 предузеће нема кредитне перформансе, односно његово пословање је пред банкротом;
- Уколико се Z-skor налази између вредности 1,81 и 2,99 значи да предузеће има прихватљиве кредитне перформансе и пословање се оцењује као ризично;
- Уколико је Z-skor већи од 2,99 предузеће се оцењује као здраво и сматра се да има добре кредитне способности.

Приказ оцене бонитета на примеру предузећа X

У даљем тексту биће дат приказ и дискусија резултата спроведеног емпиријског истраживања, методом студије случаја, применом следећих техника: анализа финансијског положаја, анализа имовинског положаја и анализа приносног положаја.

Анализа финансијског положаја

За потребе анализе финансијског положаја коришћени су подаци са сајта Агенције за привредне регистре, и на основу њих направљен је табеларни приказ. Коефицијенти ликвидности стављају у однос краткорочна средства и краткорочне обавезе, односно представљају могућност предузећа да измири доспеле обавезе са краткорочним средствима.

Табела 1: *Израчунавање коефицијената кратког рока за утврђивање финансијског положаја предузећа X (у 000 рсд-а)¹*

Р. бр.	ПОЗИЦИЈА	2012.	2013.	2014.	2015.
1	Готовина и еквиваленти готовине	292.501	290.432	304.861	285.758
2	Потраживање	1.263.386	1.261.768	1.083.346	1.507.690
3	Готовина и краткорочна потраживања	1.555.887	1.552.200	1.388.207	1.793.448
4	Обртна имовина	2.544.880	2.472.763	2.589.520	3.541.851
5	Краткорочне обавезе	3.127.822	2.862.911	3.546.695	5.039.170
5	Коефицијент новчане (тренутне) ликвидности (1/5)	0,09	0,10	0,09	0,06
6	Коефицијент ригорозне (убрзане) ликвидности (3/5)	0,50	0,54	0,39	0,36
7	Коефицијент текуће (опште) ликвидности (4/5)	0,81	0,86	0,73	0,70

Коефицијент новчане ликвидности за посматрани период предузећа X најпре бележи приближно једнаку вредност, затим се уочава благи пад. Сходно чињеници да је износ готовине и готовинских еквивалената далеко мањи од износа текућих обавеза, овај коефицијент има ниску вредност те се може извести закључак да предузеће није ликвидно у датом тренутку посматрања.

Коефицијент убрзане ликвидности се у почетку креће око 0,5 па у каснијим годинама благо пада. Ово су изузетно мале вредности показатеља, с обзиром да је референтна вредност показатеља убрзане ликвидности 1, дакле, дуго већа.

¹ Подаци преузети са www.apr.rs
(http://fi.apr.gov.rs/prijemfi/cir/Podaci_Komplet_1.asp?strSearch=08207259&kod=8cf00ac3c4de43e72d9208a6a0c9c1f76eb47593), датум приступа 19.12.2016.

Општи се рацио ликвидности често сматра показатељем финансијског „здравља“ и мерилом капацитета предузећа да измирује своје краткорочне обавезе. Референтна вредност овог показатеља је 2, те је израчунати показатељ предузећа Х више него низак. Међутим, иако се може констатовати веома ниска ликвидност предузећа, не можемо са тачном прецизношћу извести закључак о томе да ли је предузеће кредитно способно јер оно то може бити упркос израженој неликвидности.

Табела 2: *Израчунавање дугорочних коефицијената за утврђивање финансијског положаја предузећа Х (у 000 РСД-а)²*

1	Стална имовина	4.629.830	5.028.902	6.129.749	7.064.106
2	Залихе	836.658	840.388	1.001.116	1.398.098
3	Дугорочно везана средства (1+2)	5.466.488	5.869.240	7.130.865	8.462.204
4	Капитал	3.159.853	3.442.251	3.839.095	3.839.801
5	Дугорочна резервисања	3.510	3.967	4.074	3.978
6	Дугорочне обавезе	883.525	1.278.929	1.377.299	1.684.171
7	Дугорочни извори средстава (4+5+6)	4.046.888	4.725.147	5.220.468	5.527.950
8	Финансијска стабилност (3/7)	1,35	1,24	1,37	1,53
9	Нето обртни фонд	-582.942	-303.705	-909.281	-1.536.156
10	% покрића залиха (ОФ/Залихе)	-69.68%	-36.14%	-90.83%	-109.9%
11	Укупна имовина	7.174.710	7.588.058	8.767.163	10.605.965
12	Укупне обавезе	4.014.857	4.144.840	4.928.068	6.727.319
13	Солвентност (11/12)	1.79	1.83	1.78	1.58
14	Укупна пасива	7.174.710	7.588.058	8.767.163	10.605.965
15	Структура задужености у % (4/14)	42,21%	45,36%	43,79%	36,21%

Коефицијент финансијске стабилност и по дефиницији, мора бити мањи од 1 јер предузеће део своје краткорочне имовине треба да финансира из дугорочних извора. Коефицијент којим се приказује дугорочна финансијска равнотежа, односно коефицијент финансијске стабилности у свим годинама посматрања има вредност већу од 1 код предузећа Х, те се не може потврдити да је предузеће финансијски стабилно.

Нето обртни фонд нам показује извесан екстремитет, с обзиром да је добијен негативан резултат. То се догађа у случају када су дугорочни извори средстава мањи од дугорочно везаних средстава. “Нето обртни капитал се повећава када се повећавају дугорочни извори средстава, а смањују се неуплаћени уписани капитал и стална имовина. Супротно од тога, нето обртни капитал се смањује када се повећавају неуплаћени уписани капитали и стална имовина, а смањују капитал, дугорочна резервисања и дугорочне обавезе“ (Родић и Филиповић, 2011: 342).

² Подаци преузети са www.apr.rs

(http://fi.apr.gov.rs/prijemfi/cir/Podaci_Komplet_1.asp?strSearch=08207259&kod=8cf00ac3c4de43e72d9208a6a0c9c1f76eb47593), датум приступа 19.12.2016.

Нето обртни фонд се може исказати и као део обртних средстава који се финансира из дугорочних извора. На тај начин се утврђује нето обртни фонд који представља “вишак обртних средстава изнад краткорочних обавеза, који у суштини представљају резерву ликвидности која треба стално да се држи у предузећу због ризика неликвидности” (Тинтор, 2009: 65). У случају предузећа Х краткорочне обавезе далеко премашују износ обртне имовине, те је нето обртни фонд, и на тај начин посматран, негативан.

Коефицијент солвентности за све четири посматране године је већи од један, што значи да је предузеће солвентно. Другим речима, предузеће је способно да исплати све своје обавезе, кад-тад, макар из стечајне односно ликвидационе масе јер постоји покривеност свих обавеза дакле, краткорочних и дугорочних, укупном пословном имовином предузећа. Дакле, иако је претходно утврђена неликвидност овог субјекта, видимо да је солвентност на задовољавајућем нивоу, иако би било повољно имати и вишу вредност овог показатеља.

Са становишта задужености, видимо да се предузеће налази између традиционалне теорије финансирања и модерне теорије. У случају предузећа Х, видимо да се у почетку она приближава традиционалној теорији финансирања, а касније коефицијенти падају, толико да је однос у 2015. години свега 36%. Уколико се овај пад настави у наредним годинама предузеће ће се „модерно финансирати“.

По основу свега реченог, може се закључити да ликвидност није могуће ни теоријски одржати јер негативан обртни фонд управо на то и указује. С обзиром да се ради о предузећу трговинске делатности, мора се нагласити да се висок износ дугорочних средстава односно дугорочно везане имовине може приписати великом броју пословних објеката које предузеће поседује.

Анализа приносног положаја

Нето принос на укупан капитал се математички израчунава као збир нето добитка и трошкова камата. Просечна вредност укупног капитала утврђена је помоћу следеће формуле:

$$\text{Просечна вредност УК} = \frac{\text{капитал 2012.} + \text{капитал 2013.} + \text{капитал 2014.} + \text{капитал 2015.}}{4}$$

На исти начин добијена је и просечна вредност сопственог капитала предузећа Х, с обзиром да сопствени капитал посматрамо као збир основног и осталог капитала, резерви и нераспоређеног добитка.

Уочава се пад ове категорије у посматраном времену, како због раста трошкова камата (због повећаног задуживања) тако и због смањења нето добитка из године у годину, те је то негативна тенденција за предузеће Х.

Табела 3: Приказ приносног положаја предузећа X, по годинама (у 000 рсд-а)³

Р. бр.	ПОЗИЦИЈА	2012.	2013.	2014.	2015.
1	Нето добитак	391.057	323.622	225.444	71.440
2	Трошкови камата	65.722	63.471	81.613	93.021
3	Нето принос на укупан капитал	456.779	387.093	307.057	164.461
4	Просечна вредност укупног капитала	3.570.250	3.570.250	3.570.250	3.570.250
5	Просечна вредност сопственог капитала	3.570.250	3.570.250	3.570.250	3.570.250
6	Стопа нето приноса на укупан капитал (3/4)	12,79%	10,84%	8,60%	4,61%
7	Стопа нето приноса на сопствени капитал (1/5)	10,95%	9,07%	6,31%	2,01%

Како ова стопа показује колико се на сваких 100 динара уложених средстава остварује нето приноса, може се рећи да су ове стопе релативно ниске. Рецимо, за 2012. годину (при највећој вредности ове стопе) на 100 динара укупно уложених средстава остварило се 12,79 динара нето приноса на капитал.

Анализа имовинског положаја

Анализа обрта имовине представља брзину обрта путем коефицијента обрта обртне или укупне имовине. Коефицијент обрта јесте заправо резултат ефикасности пословања.

Табела 4: Приказ имовинског положаја предузећа X, по годинама (у 000 рсд-а)⁴

Р. бр.	ПОЗИЦИЈА	2012.	2013.	2014.	2015.
1	Просечна обртна имовина	2.787.255,5	2.787.255,5	2.787.255,5	2.787.255,5
2	Просечна укупна имовина	8.533.974	8.533.974	8.533.974	8.533.974
3	Приходи од продаје	13.819.436	13.753.200	12.417.483	15.160.874
4	Укупни приходи	14.299.116	14.122.070	13.512.649	15.302.534
5	Коефицијент обрта обртне имовине (3/1)	4,96	4,93	4,46	5,44
6	Коефицијент обрта укупне имовине (4/2)	1,68	1,65	1,58	1,80

³ Подаци преузети са www.apr.rs

(http://fi.apr.gov.rs/prijemfi/cir/Podaci_Komplet_1.asp?strSearch=08207259&kod=8cf00ac3c4de43e72d9208a6a0c9c1f76eb47593) , датум приступа 19.12.2016.

⁴ Подаци преузети са www.apr.rs

(http://fi.apr.gov.rs/prijemfi/cir/Podaci_Komplet_1.asp?strSearch=08207259&kod=8cf00ac3c4de43e72d9208a6a0c9c1f76eb47593) , датум приступа 19.12.2016.

У динамици, оба коефицијента падају респективно све до 2015. године, где уочавамо раст, што је свакако позитивна тенденција с обзиром да референтна вредност овог показатеља треба да буде што већа. То значи да, што је вредност коефицијента већа, мањи је број дана трајања обрта.

Анализа бонитета према Z-skor моделу

Постоји много савремених техника за оцену бонитета, али је изабран Z-skor као најстарија савремена техника.

Табела 5: Приказ оцене бонитета према Z-skor моделу (у 000 РСД-а)⁵

Р. бр.	ПОЗИЦИЈА	2012.	2013.	2014.	2015.
1	Обртни капитал	-582.942	-303.705	-909.281	-1.536.156
2	Укупна средства	7.174.710	7.588.058	8.767.163	10.605.965
3	X1 (1/2)	-0,08	-0,04	-0,10	-0,15
4	Нераспоређена добит	2.322.450	2.632.852	2.855.035	2.857.401
5	X2 (4/2)	0,32	0,35	0,33	0,27
6	Бруто добит+ финансијски расходи	588.532	479877	473.461	349.082
7	X3 (6/2)	0,08	0,06	0,05	0,03
8	Капитал	3.159.853	3.442.251	3.839.095	3.839.801
9	Обавезе	4.014.857	4.144.840	4.928.068	6.727.319
10	X4 (8/9)	0,79	0,83	0,78	0,57
11	Приходи од продаје	13.819.436	13.753.200	12.417.483	15.160.874
12	X5 (11/2)	1,93	1,81	1,42	1,43
13	Z-skor	3,02	2,95	2,40	2,07

Према резултатима овог показатеља, видимо да се предузеће у 2012. години налазило у подручју које је карактеристично за здраво предузеће. Међутим, из године у годину, овај показатељ пада. Иако се предузеће налази у области угроженог предузећа, односно има прихватљив кредитни бонитет али је пословање ризично, требало би обратити пажњу на ове показатеље с обзиром да су они из године у годину све нижи.

Финансијски здрава предузећа	$Z > 2,99$
Финансијски угрожена предузећа, али са потенцијалом оздрављења	$1,81 < Z < 2,99$
Предузећа кандидати за стечај	$Z < 1,81$

⁵ Подаци преузети са: [www.apr.rs](http://fi.apr.gov.rs/prijemfi/cir/Podaci_Komplet_1.asp?strSearch=08207259&kod=8cf00ac3c4de43e72d9208a6a0c9c1f76eb47593)
(http://fi.apr.gov.rs/prijemfi/cir/Podaci_Komplet_1.asp?strSearch=08207259&kod=8cf00ac3c4de43e72d9208a6a0c9c1f76eb47593), датум приступа 19.12.2016

Закључак

Оцена бонитета даје јасну слику о положају предузећа и активности које обавља предузеће. Утврђивањем финансијског, приносног и имовинског положаја могу се извести закључци о стању на тржишту трговине.

Финансијски углед и положај предузећа су повезани, јер без доброг финансијског положаја нема ни доброг финансијског угледа. Од бонитета предузећа зависи и могућност тог предузећа да набави изворе финансирања. На основу израчунатих положаја, закључујемо да предузеће X није у могућности да измирује своје обавезе о року доспелости, због недостатка ликвидних средстава у активи биланса стања. Међутим, рачунајући солвентност утврдили смо да је оно у позитивној тенденцији, али треба напоменути постојање опасности да се у наредним годинама погорша и овај показатељ, због тако јасне изражене неликвидности. Предузеће је задужено у границама нормале, мање од 50%, те овај показатељ није алармантан. Коефицијент који показује најзначајнији пад јесте стопа нето приноса на укупан, као и на сопствени капитал. Ова два показатеља су драстично пала у посматраних последњих пет година, те на то треба обратити пажњу и покушати спречити даљи пад, повећањем нето добитка или смањењем обавеза.

На основу савремених начина рачунања бонитета видимо да предузеће X има средње резултате. Наиме, према Z-skor моделу предузеће се налази у ризичном пословању, иако тренутно има прихватљив кредитни бонитет.

Из свега горе наведеног, можемо закључити да се предузеће X налази између прихватљивог и лошег кредитног бонитета. Мера која би се могла увести јесте продаја дела фиксне имовине, у корист повећања обрног дела имовине, и повећања финансијске стабилности, као и повећања бонитета.

Литература:

1. Bogetić, P., (1993), Bonitet i analiza finansijskog položaja firme, Bar, Zbornik radova.
2. Cvetković, N., (2004), *Analiza poslovanja preduzeća*, Beograd, Megatrend Univerzitet primenjenih nauka.
3. Malešević, E., Malešević, Đ., (2011.), *Upravljanje investicijama*, Bečej, Proleter.
4. Rodić, J., Andrić, M., Vukelić, G., Vuković, B., (2015), *Analiza finansijskih izveštaja*, Bečej, Proleter.
5. Rodić, J., Vukelić, G., Andrić, M., (2011), *Analiza finansijskih izveštaja*, Bečej, Proleter.
6. Rodić, J., Filipović, M., (2011), *Poslovne finansije*, Beograd, Beogradska poslovna škola.
7. Tintor, J., (2009), *Poslovna analiza*, Zagreb, Masmedia.
8. Radovanović, R., Pejić, L., Stanišić, M., (1991) *Ocjena boniteta preduzeća*, Beograd, Privredni Pregled.
9. www.apr.rs (19.12.2016.)
10. www.finansije.net (12.decembar 2016.)
11. www.kamatica.com (12.decembar 2016.)

CREDIT WORTHINESS OF A COMPANY: CASE STUDY

Summary: Credit rating comes from the need to determine the financial situation of the company, as well as financial reputation. By identifying some indicators for solvency assessment, as an indicator of short-term - liquidity, may be determined in the wrong situation of the company, and it is important to do analysis on the basis of published financial statements. There are many techniques for processing credit worthiness of the company, a traditional method is considered to be the most effective technique. The obtained data is compared on the basis of reference values and this determining creditworthiness and the situation in the company. At the end, solvency companies can be good, acceptable and bad. It is important to determine which indicators point to poor credit worthiness, and then do everything that they repaired to prevent the bankruptcy of the company.

Key words: liquidity, analysis, ratings, financial position, the position of the effective yield, property position

ГОРАН П. ИЛИЋ*

Правни факултет
Београд

УДК 343:343.13

Монографска студија

Примљен: 16.11.2016

Одобрен: 12.01.2017

Страна: 387-398

СУДСКО ТУМАЧЕЊЕ И ПРАВНА СИГУРНОСТ У КРИВИЧНОМ ПРАВУ**

Сажетак: У раду је анализиран растући значај судског тумачења у примени јемстава која се везују за правну сигурност у кривичном праву. Размотрени су основни чиниоци који доводе до непрецизности, противуречности и постојања правних празнина у кривичној материји. Указано је на начине за превазилажење тих потешкоћа, при чему је централно место у раду посвећено разматрању улоге суда у тумачењу кривичне норме. Аутор подсећа на текстуална и друштвена ограничења с којим се сусреће судија приликом тумачења правне норме. Закључак до којег аутор долази јесте да се судска креативност испољава по правилу као утврђивање правног правила, а само изузетно као успостављање правног правила. Тај изузетак ће постојати у случају када се судија сусретне с правном празнином, при чему се у свом поступању мора ослонити на право као целину, као и на друштвени контекст у којем доноси одлуку. У том смислу се може говорити о подељеној надлежности између закона и судске праксе у стварању правних норми.

Кључне речи: судско тумачење, правна сигурност, кривично право, правно правило, судска креативност

I

Да су којим случајем у наслову овог рада уместо речи *тумачење* употребљене речи *стварање права* био би *in medias res* назначен правац у којем је анализиран однос судског поступања и захтева за правном сигурношћу у кривичном праву. То ипак није учињено из неколико разлога.

Наш правни поредак спада у континенталне правне системе у којима је судски допринос правној сигурности свођен најчешће на улогу судије који, Монтескјеовим (*Montesquieu*) речима казано, представља „уста закона“. У складу с тим је заступано гледиште да судско тумачење не може имати ствара-

---

* gilic@ius.bg.ac.rs ; goran.ilic@ustavni.sud.rs

** Чланак је написан у оквиру пројекта „Идентитетски преображај Србије“ Правног факултета Универзитета у Београду.

лачки домашај, већ се судија појављује као посредник између опште правне норме и њене примене на конкретан случај. То се чини уз помоћ правног силотизма, тј. заључивања у оквиру којег виши суд (*praemissa maior*) представља сама норма, нижи суд (*praemissa minor*) је суд о постојању чињеница предвиђених у норми, а закључак је да се норма има применити на општи случај (Лукић, 1983: 233).

И начело законитости у кривичном праву (*Nullum crimen, nulla poena sine lege scripta, praevia, certa et stricta*) схваћено на традиционалан начин искључује могућност за било какав стваралачки допринос судије у овој правној области. Уставни значај овог начела (члан 34 ст. 1 и 2 Устава)¹ и чињеница да је садржано у међународним документима о људским правима и основним слободама од којих треба поменути члан 7 Европске конвенције о људским правима,² наводе на закључак да у кривичноправној материји има места само за судско тумачење правне норме. Међутим, стање ствари је данас у великој мери измењено.

Друштвени процеси који се у последњих неколико деценија одвијају на европском правном простору довели су до значајног слабљења овог темељног принципа кривичног права. Не треба трошити превише речи на то да кривични закон не представља само опис одређеног понашања које чини биће кривичног дела, већ изражава и друштвене вредности које законодавац, путем кривичноправне заштите као *ultima ratio* механизма, настоји да очува. Управо у том продору моралних односно етичких чинилаца поједини аутори (Dubarry, 2007: 2) виде основни разлог због којег опада значај начела законитости у кривичном праву. Они сматрају да кривични закон нема више само декларативни карактер, већ постаје инструмент за начелно усмеравање понашања појединаца. У том циљу се уводе правни стандарди који остављају простор за својеврсну културну комуникацију кривичне норме сачињене од појмова и вредности једног еволутивног тренутка, с појмовима и вредностима будућности (Мајић, 2009а: 36).

Чиниоци који доводе до опадања значаја начела легалитета у кривичном праву могу се разврстати на унутрашње и спољашње (Rebut, 2003: 512). Основни унутрашњи узрок који доприноси опадању значаја овог начела јесте квалитет закона, односно све већа недореченост и непрецизност законске норме (Van de Kerchove, 2000: 9). Овај узрок је у тесној вези с чиниоцима који споља поткопавају важност начела законитости: све већи број извора кривичног права који се одликују *подзаконским* и *надзаконским* карактером, као и пречесто инкриминисање које отвара пут ка примени кривичноправне норме противно захтевима нужности и сразмерности (Илић, 2011: 27).³

¹ Устав Републике Србије – Устав, *Службени гласник РС*, 98/06.

² Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода измењена у складу с Протоколом 11 и Протоколима 1, 4, 6, 7, 12 и 13, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, 9/03, 5/05 и 7/05-исправка и *Службени гласник РС – Међународни уговори*, 12/10 и 10/15.

³ С правом је примећено да свођење кривичноправне реакције на свакодневну раван расипа симболичку снагу *ultima ratio* заштите основних вредности сваког друштва (Rebut, 2003: 514, 515).

Када је реч о деловању наведених спољашњих чинилаца унутар националног правног система, у доктрини се указује на учестало доношење „бланкетних“ кривичних закона (*les lois pénales „en blanc“*) који прописују само кривичну санкцију и истовремено упућују на општи правни акт нижег ранга у којем су садржани конститутивни елементи бића кривичног дела (Pradel, 2016: 814, 815). Услед тога долази до фактичког и временског раздвајања диспозиције и санкције које садржи кривична норма, а уз то се ослобађа простор за уплив извршне власти у област прописивања кривичних дела и санкција.

Донекле слична ствар се догађа и у оквиру Европске уније у којој постоји и сваким даном добија на значају систем одредаба које су државе чланице обавезне да поштују. С обзиром да је Унија надлежна да доноси прописе у области материјалног и процесног кривичног права, настаје обавеза за чланице да их се придржавају бар у мери која обезбеђује исти ниво заштите како на националном, тако и на европском нивоу (Marguery, 2013: 300). Иако већ само постојање наднационалних прописа чини сложенијим унутрашњи кривичноправни систем, основни проблем је у томе што се европске институције углавном ограничавају на доношење одредаба које прописују понашања, док се државама чланицама препушта да заокруже кривичну норму, тј. да диспозицији наднационалног карактера додају „националну“ кривичну санкцију (Pradel, 2016: 816).⁴

Услед деловања наведених спољашњих чинилаца долази до опадања квалитета кривичног закона, што утиче на ниво испуњености захтева за предвидљивошћу, нужношћу и сразмерношћу кривичних дела и санкција. Данас је чест случај да се приликом номотехничке редакције кривичне норме посеже за концептима „нејасног“ или „променљивог“ садржаја. На тај начин творац норме настоји да обухвати што више сличних друштвених односа (Мајић, 2009б: 47) и да оствари ефикаснију заштиту основних друштвених вредности.

Због тога се у оквиру континенталног правног система придаје све већи значај судском одлучивању, што је у државама англо-америчког система одувек био случај. Наиме, у *common law* систему судски прецедент изворно представља метод уз помоћ којег се појединачна норма чини суштински општом, иако формално задржава свој карактер појединачне норме (Лукић, 1983: 187). Ни прихватање судског прецедента није лишено дилеме у вези с различитим улогама и одговорности у процесу судског одлучивања, при чему се издавају два супростављена виђења судског одлучивања – доктрина текстуализма и доктрина активне слободе (Gur-Ari, 2006: 14-16).⁵

⁴ Док се случај подељене надлежности између законодавне и извршне власти приликом доношења кривичних норми може анализирати у светлу система поделе власти као основног уставног начела, расподела надлежности између европских и националних органа указује на то да се држава лишава своје суверености у области доношења кривичноправних прописа. Анализа ових питања заслужује посебан осврт који превазилази оквире овог текста.

⁵ Заговорници текстуализма сматрају да судска надлежност у области уставног права треба да буде ограничена на правна питања која је могуће решити на основу језика самог Устава. Правна питања која обухватају друштвену политику или одмеравање супротстављених норми представљају искључиво домен политике: Конгреса тј. демократски изабраних представника народа. На

У *civil law* правном окружењу се, под одређеним условима, до сада углавном говорило о судској пракси као методу помоћу којег се ствара право општим нормама у облику појединачних. Овај метод претпоставља да се право и даље ствара искључиво појединачним нормама приликом решавања конкретних случајева, и то претежно изрицањем санкција. Такве норме постепено постају опште, јер се временом устаљује истоветна пракса у истоветним случајевима (Лукић, 1983: 187).

Поред тога, класичној теорији о судској функцији као искључивој примени права упућивана је критика с неколико различитих аспеката (Тропер, 2014: 103-105). Указивано је да судска одлука ствара право јер прописује понашање. При томе судија није чврсто везан нормом коју примењује, већ му виша норма најчешће допушта да одреди, у оквирима неких граница, садржину пресуде. На крају, али не мање важно, пре изрицања пресуде суд је позван да протумачи законски текст који је вишезначан и да се определи за једно од значења. Тумачење није акт сазнања већ акт воље, што би значило да судија одређује и горњу и доњу премису судског силогизма.

Велики допринос промени која је наступила у вези са значајем судског одлучивања за правну сигурност у кривичном праву дао је Европски суд за људска права. С обзиром на то да начело законитости прожима читаву Европску конвенцију о људским правима, одредба члана 7. ЕКЉП представља посебан случај примене темељног начела правне државе у кривичној материји (Илић, 2016: 117). Појам закона има аутономно значење у пракси Европског суда за људска права, а то значи да му Суд придаје посебно значење које се може разликовати од значења које има у националним правним системима држава уговорница (Поповић, 2009: 123).

Европски суд за људска права се приликом тумачења појма закон не задржава на „формалном“ значењу појма, већ га тумачи у „материјалном“ смислу (Renucci, 2012: 880), тако да поред писаног закона, обухвата и судску праксу (*Sunday Times против Уједињеног Краљевства*, 6538/74, 26. 4. 1979, § 47). Штавише, појмом „закон“ су обухваћени и подзаконски акти, као и неписано право (*Kafkaris против Кипра*, 21906/04, 12. 2. 2008, § 139). На основу тога се може рећи да „закон“ представља важећу одредбу како су је протумачили надлежни судови (*Kruslin против Француске*, 11801/85, 24. 4. 1990, § 29).

У излагању које следи биће размотрена улога суда приликом тумачења одредаба које се односе на испуњеност услова за постојање кривичног дела, на кривичну санкцију и на кривични поступак.

другој страни, став присталица доктрине активне слободе јесте Устав треба читати у светлу остварења његових далекосежних циљева: стварања и очувања партиципативног демократског друштва. У складу с тим, судије су обавезне да користе начела која ће најделотворније остварити темељне уставне вредности: демократску самоуправу.

II

Када је реч о улози судије у вези с оценом услова за постојање кривичног дела може се рећи да је, упркос неких примера из прошлости који се везују за земље англо-америчке правне традиције,⁶ судијска функција ограничена на тумачење кривичне одредбе и да нема стваралачки карактер (Pradel, 2016: 836, 841). Судско тумачење представља нужан коректив уз помоћ којег би кривичним одредбама требало „повратити“ одлике предвидљивости, сразмерности и нужности. У том смислу и Европски суд за људска права допушта постепено разјашњавање правила о кривичној одговорности помоћу судског тумачења од случаја до случаја, „под условом да резултат буде у сагласности са суштином кривичног дела и да се може разумно предвидети“ (*Kafkaris protiv Kипра*, § 141).

О предвидљивости судског тумачења може се говорити, између осталог, када се кривична одредба уз помоћ телеолошког тумачења прилагођава новом друштвеном тренутку. Телеолошки метод тумачења се заснива на претпоставци да постоји „раскорак“ између циља норме (који може бити схваћен као смисао одредбе или намера законодавца) и средства тј. речи уз помоћ којих је он остварен. Избором овог начина сазнања права судија добија могућност да прећутно заобиђе захтев за строгим тумачењем кривичне норме и да задре у поље законодавца (Dubarry, 2007: 9).

Тај задатак се може обавити утврђивањем актуелног значења правне норме (објективни приступ) или намере законодавца у време њеног доношења (субјективни приступ). Доктрина даје предност објективном приступу, јер он полази од важећег система вредности и у том оквиру утврђује право значење кривичне норме (Pradel, 2016: 843, 844).

Телеолошки метод поставља судију у положај законодавца, с том разликом што судија не доноси опште норме које уређују понашања појединаца, већ даје одговор на питање да ли одређено понашање може да се подведе под законску норму. Пошто се том приликом износи вредносни суд у вези с одређеним понашањем (уосталом, то чини и законодавац када одлучује да ли ће да инкриминише неко понашање), поједини аутори (Dubarry, 2007: 9) сматрају да судија добија од законодавца *нормативну надлежност*. Њена специфичност је у томе што се судија суочава с два ограничења (Поповић, 2013: 48). Прво је у вези с текстом који, иако пружа велики број могућности, ипак ограничава судију у избору који врши. Друго ограничење произилази из друштвених проблема које треба решити и идеја уз помоћ којих се то чини, као и начина живота и уобичајеног понашања у оквиру заједнице.

Поменуто је да Европски суд за људска права заступа гледиште да телеолошки метод тумачења кривичне норме омогућава да се она прилагоди новом

⁶ Један од последњих случајева (*Shaw против Директора јавних гоњења*, 1962, АС 220) у којем је улога суда имала стваралачки карактер односио се на објављивање годишњака с подацима о лондонским проституткама. Издавач је гоњен због завере за квање јавног морала (*conspiracy to corrupt public morals*). Иако је у својој одбрани истицао да такво дело не постоји, став Дома лордова је био да иако дело заиста није постојало, постојаће у будуће (Pradel, 2016: 837).

друштвеном тренутку. Штавише, уколико је испуњен овај услов није искључена могућност измене судске праксе, иако је одредба кривичног закона остала неизмењена. Тако је у два предмета (*S. W. против Уједињеног Краљевства*, 20166/92, 22. 11. 1995, § 44; *C. R. против Уједињеног Краљевства*, 20190/92, 22. 11. 1995, § 42) промена судске праксе у правцу кажњавања мужа за силовање властите супруге утемељена на цивилизованом концепту брака и основним циљевима Европске конвенције о људским правима, чија суштина јесте поштовање људског достојанства и људске слободе.

Иако се овом приступу не може упутити приговор са становишта заштите вредности на које се позвао Европски суд за људска права, неспорно је да се у конкретном случају радило о тумачењу кривичног закона *in malam partem* што отвара питање поштовања захтева *nulla poena sine lege stricta*. Реч је о забрани стварања кривичног права (тј. бића нових кривичних дела и нових кривичних санкција, а на основу сличности с кривичним делима и санкцијама предвиђеним у кривичном закону) на штету оптуженог путем аналогije.⁷

И упоредни правни системи забрањују без изузетка примену аналогije на штету оптуженог, али допуштају тумачење уз помоћ аналогije *in bonam partem*. Овај став се у доктрини објашњава *ultima ratio* карактером кривичног права, а примењују се у вези с постојањем околности које ублажавају или искључују одговорност или доводе до ублажавања или ослобођења од казне (Pradel, 2016: 849). Када је реч о казни, треба подсетити на став Европског суда за људска права (*Del Río Prada против Шпаније*, 42750/09, 21. 10. 2013, §§ 88, 103, 117, 118) да до повреде законитости у кажњавању може доћи и ретроактивном применом измењене судске праксе *in malam partem* (Илић *et al.*, 2016: 1036).⁸

За разлику од претходно анализираних случајева, судско поступање у вези с одредбама кривичног поступка није ограничено аналогijом, већ је судија слободан да испољи креативност приликом одлучивања. При томе се могу разликовати две ситуације, од којих прва подразумева постојање одговарајуће процесне одредбе, док се друга одликује одсуством правне нормe (Pradel, 2016: 850).

---

⁷ Специфичност наведених случајева је у томе што се једино уз помоћ ширег тумачења кривичног закона могла пружити заштита лицима која су оштећена кривичним делом силовања. У питању је темељни став Европског суда за људска права да Европска конвенција представља „уставни инструмент европског јавног поретка“ уз помоћ којег се *a priori* омогућава заштита права жртава од понашања која представљају озбиљне нападе на њихов телесни и душевни интегритет.

⁸ У овом предмету је размотрена разлика између „казне“ и мере која се односи на извршење „казне“. Да би се одредило да ли се нека мера односи искључиво на начин извршења казне или утиче на њено трајање, мора се од случаја до случаја размотрити шта изречена „казна“ стварно подразумева у унутрашњем праву у одређеном тренутку или, другим речима, која је њена суштинска природа. С обзиром на то да подносиатеља представке у тренутку изрицања казне затвора није могла да претпостави да ће судска пракса бити измењена на тај начин да јој у умањење казне неће бити урачунато време које је у току издржавања казне провела на раду у затвору (реч о периоду од скоро девет година), то је имало за последицу да је на њену штету измењена дужина изречене казне.

Чест је случај да су одредбе кривичног поступка непотпуне или да оставаљају одређене недоумице у вези с процесном установом коју уређују. Као пример таквог поступања може да буде поменут процесни институт познат као доктрина о „плодовима отровног дрвета“.⁹

Законик о кривичном поступку¹⁰ прописује да се судске одлуке не могу заснивати на доказима који су посредно, према начину прибављања, у супротности са Уставом, ЗКП, другим законом или општеприхваћеним правилима међународног права и потврђеним међународним уговорима (члан 16 став 1 ЗКП). Иако је овом формулацијом у суштини прихваћена доктрина о „плодовима отровног дрвета“ у пракси редовних судова се могу наћи одлуке у којима је заузет супротан став. У једном таквом случају (*Уж-3650/2012*, 11. 12. 2014) Уставни суд је указао да је редовни суд, издвајањем записника о претресању из списка предмета као доказа на којем се не може заснивати судска одлука, улазак у стан и претресање које је након тога извршено у суштини оценио као незаконите. Такав недостатак се није могао отклонити саслушањем полицајаца који су извршили претрес стана и читањем потврде о одузетим предметима, јер је реч о доказима који не би постојали да није било незаконитог уласка у стан и извршеног претресања (Илић *et al.*, 2016: 302).

Друга ситуација у којој се судска активност одликује стваралачким карактером претпоставља да не постоји правна норма која уређује одређену процесну установу. Примера ради, у нашем кривичном поступку нема одредбе која би по угледу на члан 455 став 2 ЗКП ограничила могућност вишеструког укидања првостепеног решења. Због тога је став Уставног суда (*Уж-4554/13*, 19. 12. 2013) да је другостепени суд дужан, нарочито када је реч о одлучивању о жалби на решење о продужењу притвора, да се руководи уставним начелом да трајање притвора мора бити сведено на најкраће могуће време. Свако другачије поступање, а нарочито вишеструко пребацивање одговорности у погледу трајања притвора на првостепени суд у ситуацији када су испуњени услови за преиначење или поништење решења о продужењу притвора, у супротности је са суштином притвора, као изузетне мере којом се ограничава слобода окривљеног (Илић *et al.*, 2016: 1100).

Сличан начин закључивања примењен је и приликом разматрања случаја у којем је жалбени суд „усвојио“ жалбу и преиначио првостепено решење на штету подносиоца жалбе (Илић *et al.*, 2016: 1097). Уставни суд је пошао од максиме *tantum devolutum quantum appellatum* и подсетио да изузетак од наведеног правила мора бити законом прописан (*Уж-8937/13*, 9. 6. 2016). У одсу-

⁹ Настала у пракси Врховног суда Сједињених Америчких Држава (*Silverthorn Lumber Co. против Сједињених Држава*, 251 U.S. 385, 40 S.Ct. 182 (1920); *Wong Sun против Сједињених Држава*, 371 U.S. 471, 83 S.Ct. 407 (1963)), доктрина о „плодовима отровног дрвета“ искључује могућност да на суђењу буду изведени докази који су прибављени на незаконит начин или непрописним поступањем полиције, као и докази коју су прибављени уз помоћ таквог неваљаног доказа. Од овог правила постоје и изузеци који су утврђени у пракси америчког Врховног суда (Ducat, 2009: 536, 537).

¹⁰ Законик о кривичном поступку – ЗКП, *Службени гласник РС*, 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 и 55/14.

тву таквог изузетка поступањем другостепеног суда на штету подносиоца жалбе доведено је у питање остваривање смисла права на жалбу, које је зајемчено чланом 36 став 2 Устава. Наиме, жалба се може усвојити само у корист подносиоца, јер би супротно поступање значило да се жалиоцу намеће ризик који је противан самој природи и смислу жалбе као изразу процесне воље њеног титулара.

III

На крају, али не мање важно, треба се осврнути на дијалог који се води између националних и међународних судова, а пре свега Европског суда за људска права. Такав дијалог је у данашње време неопходан и пожељан (Pradel, 2016: 853). Неопходан је јер постоји надређеност између различитих судова, тако да се уз помоћ дијалога успоставља одређена повезаност. Дијалог је пожељан будући да је свет све отворенији, а границе губе значај који су некада имале, па је корисно да се судије из различитих правних система познају и размењују мишљења.

Специфичност дијалога између националних судова и Европског суда за људска права испољава се на два начина (Поповић, 2013: 58, 59). Методи тумачења које примењује Европски суд за људска права (на пример, еволутивно тумачење, аутономни концепти или доктрина поља слободне процене) имају велики утицај на националне судове. На другој страни, национални судови се налазе под јаким утицајем стандарда који су настали у пракси Европског суда за људска права.

Услед тога национални судови посежу за усаглашеним тумачењем, као и кумулативном и комбинованом применом законских и одредаба Европске конвенције о људским правима (Dupré de Boulois, 2015: 3, 4, 6).¹¹ Усаглашено тумачење подразумева да судија тумачи закон тако да се може применити под условима који су сагласни са стандардима Европске конвенције о људским правима. На тај начин се проширује поље примене закона или употпуњује правни режим који је одређен законом.

Као пример за усаглашено тумачење може да буде наведен предмет (*IUz-1218/10*, 19. 4. 2012) у којем је Уставни суд изнео гледиште о значењу појма „средства општења“ (Илић, 2013: 187-190). Приликом анализе оспорених одредаба Закона о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији¹² Уставни суд се позвао на праксу Европског суда за људска права према којој појам „средства комуницирања“ обухвата не само непосредни садржај комуникација, већ и податке о томе ко је и са ким остварио комуникацију, или је то покушао, у које време, колико дуго је одређени разговор трајао, колико

---

¹¹ До кумулативне примене долази у случају када законска одредба није усаглашена са захтевима Европске конвенције о људским правима. Излаз из ове ситуације се проналази у истовременој примени правне норме која испуњава стандарде садржане у Европској конвенцији о људским правима. Одлика комбиноване примене јесте да се законска и конвенцијска норма суштински не разликују. Услед тога судија примењује истовремено обе одредбе или само једну од њих.

¹² Закон о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији, *Службени гласник РС*, 88/09.

учестало (фреквентно) је комуникација кроз преписку, разговоре или упућене поруке остваривана у одређеном периоду времена и са којих локација је вршена (*Malone против Уједињеног Краљевства*, 2. 8. 1984, § 84; *Copland против Уједињеног Краљевства*, 3. 4. 2007, § 43).¹³ С обзиром да у нашем правном систему једино одлука суда може представљати основ за одступање од јемстава садржаних у члану 41 став 1 Устава, то важи и за податке које се не односе непосредно на садржај комуникације, јер они чине интегрални елемент заштићене тајности комуникације. На основу тога је Уставни суд утврдио да поједине одредбе Закона о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији нису у сагласности са Уставом.¹⁴

*
* *

У данашње време је судска пракса постала својеврсна конкуренција закону, с обзиром да објашњава, надахњује и ствара закон (Pradel, 2016: 864-865). Стваралачка улога судија се огледа у непосредном стварању позитивног права без обзира да ли је потребно да законодавац доноси или мења одређени закон. Вероватно најпознатији пример таквог поступања јесте одлука коју је 24. 2. 1803. године донео Врховни суд Сједињених Америчких Држава у предмету *Marbury против Madisona* (5 U.S. (1 Cranch) 137, 2 L.Ed. 60). Том одлуком је створено судско преиспитивање (*Judicial Review*) савезних закона, иако је Устав у члану VI предвиђао само судску контролу закона федералних јединица (Ducat, 2009: 3-11).¹⁵ У данашње време се као пример наводе одлуке Суда правде у Луксембургу (CJCE, 10. 7. 1980, *Комисија против Француске*, случај

¹³ Европски суд за људска права не сматра да судска одлука представља услов *sine qua non* за прибављање листинга, података о базним станицама и других података који се не односе непосредно на садржај комуникације, већ, препуштајући државама да то питање уреде, испитује да ли је таква мера „предвиђена законом“ и „неоходна у демократском друштву“. Такво овлашћење може имати и полиција (*P.G. и J.H. против Уједињеног Краљевства*, 25. 9. 2001, §§ 13, 45-48).

¹⁴ Изложено становиште Уставног суда утицало је и на поступање органа кривичног гоњења у предистражном поступку. Наиме, изворна редакција члана 286 став 3 ЗКП предвиђала је да полиција по налогу јавног тужиоца може у циљу откривања кривичних дела и проналажења учинилаца да прибави евиденцију остварене телефонске комуникације, коришћених базних станица или извршити лоцирање места са којег се обавља комуникација. Пре него што је ова одредба унета у ЗКП став Врховног суда Србије (*Кж1. бр. 1274/04*, 23. 9. 2004) је био да „листинг“ учињених и примљених телефонских позива које воде овлашћене службе ПТТ представља регистровање телефонских бројева с којих су обављени разговори, а не прислушкивање и тонско снимање, те заснивањем пресуде на прибављеном „листингу“ као доказу, није учињена битна повреда одредаба кривичног поступка. Након одлуке Уставног суда отклоњене су дилеме да ли појам комуникације обухвата и задржане податке, тако да је судска пракса, након одређених недоумица, излаз пронашла у посебној доказној радњи рачунарско претраживање података, а након тога је измењена одредба члана 286 став 3 ЗКП и овлашћење за издавање налога је дато судији за претходни поступак.

¹⁵ Судско преиспитивање је доктрина, настала у Енглеској у XVII веку, према којој судови имају право да испитају уставност радње предузете од других грана власти. Иако је пракса била призната у случају др Бонама (*Dr. Bonham's Case*) из 1610, судско преиспитивање никада није прерасло у принцип који би ограничио законодавну власт у Великој Британији. Основни разлог за то јесте што судско преиспитивање почива на појму судске супремације, а он је у сукобу с принципом супремације парламента.

152-78) у којима је, без упоришта у уговорима о Заједницама и Европској унији, проглашен примат европског на националним правом (Pradel, 2016: 866).

Да ли се на основу изложених примера може рећи да судови имају стваралачку улогу у настаку права? Одговор би морао да буде позитиван, при чему не треба сметнути с ума да се судија среће с текстуалним и друштвеним ограничењима о којима је било речи.

Постоји схватање да се судска креативност може разумети као употпуњавање законских одредби и њихово претварање у правна правила (Поповић, 2013: 45). Процес судског одлучивања има стваралачки карактер, јер обична законска одредба на крају креативног процеса, који се састоји од тумачења, постаје правно правило. Једном речи, судије не успостављају правна правила, већ учествују у њиховом утврђивању.

У претходном излагању је поменуто гледиште које стваралачки карактер судске активности изводи из чињенице да судска одлука ствара право, да судија није строго везан нормом коју примењује и да тумачење законског текста представља акт воље, а не сазнања (Тропер, 2014; 103-105).

Завређује да буде наведено и схватање о правилима пресуђивања као врсти секундарних правила (поред којих постоје секундарна правила признања и промене, као и примарна правила о обавезама) (Харт, 2013: 156, 157). Систем који поседује правила пресуђења нужно поседује и правила признања, јер ако су судови овлашћени да доносе ауторитативне одлуке о прекршају правила, овакве одлуке морају бити ауторитативне и у погледу тога шта јесу правила, како она гласе.

На основу изложеног може се закључити да се судска креативност испољава по правилу као *утврђивање* правог правила, а само *изузетно* као успостављање правог правила. Тај изузетак ће постојати у случају када се судија сусретне с правном празнином, при чему се у свом поступању мора ослонити на право као целину, као и на друштвени контекст у којем доноси одлуку. У том смислу се може говорити о подељеној надлежности између закона и судске праксе у стварању правних норми (Pradel, 2016: 866).

Литература:

1. Van de Kerchove, Michel (2000), „Éclatement et recomposition du droit pénal“, *Revue de science criminelle et de droit pénal comparé*, n° 1
2. Gur-Arie, Mira (2006), „Америчка јуриспруденција у трећем миленијуму - коментари“, *Америчка јуриспруденција XX века* (уредници G. Vukadinović, A. Kartag-Odri), Novosadska asocijacija za teoriju, etiku i filozofiju prava, Novi Sad
3. Dubarry, Julien (2007), „Quand le juge répressif fait la loi...“ „Wenn der Strafrichter das Recht schafft...“, Intervention en allemand à un séminaire de doctorants organisé par le Professeur Claus Kress (Université de Cologne) et Mme Dr. R. Rissing van Saan, présidente de la deuxième chambre criminelle de la Cour fédérale allemande (24 p. dactyl. version française améliorée, juillet 2007 PDF)
<http://www.droitcompare.fr/Ressources/juge%20penal.pdf> (posećeno 10. septembra 2016)

4. Ducat, Craig R. (2009), *Constitutional Interpretation*, Ninth Edition, Wadsworth Cengage Learning, Boston
5. Dupré de Boulois, Xavier (2015), „Le juge, la loi et la Convention européenne des droits de l’homme“, *Revue des droits et libertés fondamentaux*, n° 8
6. Ilić, Goran P. (2011), „Država versus kriminalitet i standardi ljudskih prava“, *Kriminal i državna reakcija – fenomenologija, mogućnosti, perspektive* (priredile L. Kron, B. Knežević), Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
7. Ilić, Goran P. (2013), „Uticaj prakse Ustavnog suda Srbije na standarde ljudskih prava u krivičnom postupku“, *Uloga i značaj Ustavnog suda u očuvanju vladavine prava 1963-2013*. (priredila B. M. Nenadić), Ustavni sud, Beograd
8. Ilić, Goran P. et al. (2016), *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, Deveto izmenjeno i dopunjeno izdanje, Prema stanju zakonodavstva od 15. septembra 2016. godine, Službeni glasnik, Beograd
10. Ilić, Goran P. (2016), „O predvidljivosti retroaktivne primene blažeg krivičnog zakona – osvrt na odluku Evropskog suda za ljudska prava: Mikulović i Vujisić protiv Srbije“, *Identitetski preobražaj Srbije Prilozi projektu 2015 – kolektivna monografija* (priredile: R. Vasić, M. Polojac), Univerzitet u Beogradu Pravni fakultet, Beograd
11. Lukić, Radomir (1983), *Metodologija prava*, Naučna knjiga, Beograd
12. Majić, Miodrag (2009a), „Načelo legaliteta – normativna i kulturna evolucija (II deo)“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, n° 2
13. Majić, Miodrag (2009b), „Načelo legaliteta – normativna i kulturna evolucija (I deo)“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, n° 1
14. Marguery, Tony (2013), „European Union Fundamental Rights and Member States Action in EU Criminal Law“, *20 Maastricht Journal*, n° 2
15. Popović, Dragoljub (2009), „Autonomni koncepti evropskog prava ljudskih prava“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, n° 4
16. Popović, Dragoljub (2013), *Postanak evropskog prava ljudskih prava Esej o sudskoj kreativnosti*, Službeni glasnik, Beograd
17. Pradel, Jean (2016), *Droit pénal comparé*, 4e édition, Dalloz, Paris
18. Rebut, Didier (2003), „Le principe de la légalité des délits et des peines“, *Libertés et droits fondamentaux* (sous la direction de R. Cabrillac, M.-A. Frison-Roche, Th. Revet), 9e édition revue et augmentée, Dalloz, Paris
19. Renucci, Jean-François (2012), *Traité de droit européen des droits de l’homme Droit européen des droits de l’homme*, 2e édition, L.G.D.J, Paris
20. Troper, Mišel (2014), *Pravna teorija države*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Službeni glasnik, Beograd
21. Hart, Herbert (2013), *Pojam prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Službeni glasnik, Beograd

Правни прописи:

1. Ustav Republike Srbije – Ustav, *Službeni glasnik RS*, 98/06
2. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda izmenjena u skladu s Protokolom 11 i Protokolima 1, 4, 6, 7, 12 i 13, *Službeni list SCG – Međunarodni ugovori*, 9/03, 5/05 i 7/05-ispravka i *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, 12/10 i 10/15
3. Zakonik o krivičnom postupku, *Službeni glasnik RS*, 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 i 55/14
4. Zakon o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji, *Službeni glasnik RS*, 88/09

JUDICIAL INTERPRETATION AND LEGAL SECURITY IN CRIMINAL LAW

Summary: This paper analyzes the growing importance of judicial interpretation in the application of safeguards, which are related to legal security in criminal law. The main factors that lead to inaccuracies, contradictions and the existence of legal gap in the criminal matter are considered. It is pointed to the ways of overcoming these difficulties, whereby the central place in the work is devoted to the consideration of the court's role in the interpretation of criminal norms. The author recalls the text and social constraints faced by judges in the interpretation of legal rules. The conclusion to which the author comes is that the judicial creativity is manifested as a rule of fortification the legal rule, and only exceptionally as the establishment of legal rule. This exception will exist also in the case when the judge meets with a legal gap, whereby in its treatment must rely on the law as a whole, as well on the social context in which he makes the decision. In this sense we can speak about divided jurisdiction between legislation and judicial practice in the creation of legal rules.

Key words: judicial interpretation, legal security, criminal law, legal rule, judicial creativity

VI

ПРАВО И УПРАВЉАЊЕ

ДАРКО ВАСЕЛИЋ*
ЛАДИН ГОСТИМИРОВИЋ
Висока пословно техничка школа
Добој

УДК 331.108:323(497)
Прегледни рад
Примљен: 02.02.2017
Одобрен: 23.02.2017
Страна: 401-414

APPLICATION OF CATEGORY MANAGEMENT IN WESTERN BALKANS REGION

Summary: Under category of products is considered group of products which have the same functional characteristics and cohesiveness. Such group of products should be merchandised in one place on retail shelves. This merchandising has to secure the best approach to shoppers. Also, such group of products has to be managed as a business unit. Management of such group of products is called Category Management. If practiced properly, Category Management has potential to significantly improve business results, what is already proven on markets of USA and EU. Category Management based on these postulates has been introduced in markets of Western Balkans about a decade ago. Still, it is questionable if Category Management in this region is accepted at level to drive positive results. Main goal of this paper was to find out acceptance and development of Category Management on these markets after about a decade of practice. Based on this, aim was to conclude if there is additional potential for development in Fast Moving Consumer Goods (FMCG) industry based on further acceptance of Category Management. Reasons behind current situation also were one of objectives of this research. Through implemented research, responses gathered from the biggest companies in FMCG industry. Research results show that Category Management on observed markets is not sufficiently developed yet and that is still in the developing phase. However, results show that Category Management adaptation will highly accelerate in following period.

Key words: Category Management, Category of Products, Category Manager

Introduction

Significant changes have occurred in the Western Balkans marketing channels in the past decade. Retailers have gained significant power due to processes of concentration and integration (Bogetic, Veljkovic&Stojkovic, 2015). Many companies in the growing and very competitive Fast Moving Consumer Goods industry face the challenge of satisfying the consumers' needs in most effective and efficient way (Singh&Muller, 2006). We could say that, on long-term basis, not only the competi-

---

* dvaselic@gmail.com

tiveness of enterprises but also their survival on the market horizon depends on this. Assessment of their efforts made in process of adding value takes place in front of store shelves in just a few seconds, i.e. in the moment of making a decision about purchase (first moment of truth). These first seconds make all the difference between the successful and unsuccessful ones, between those which have a future in the market competition and those which do not, between those which have found a way to reach their customers and those which have failed (Singh&Muller, 2006).

Until 1980s, there was advantage for companies that produce goods in comparison to retail companies that resell goods. Producers had better knowledge on consumers and more effective methods of gathering data about their target groups (Karolefski&Heller, 2005). Still, recent retail concentration, development in information technologies and much closer partnerships between producers and retailers gave the same access to necessary data. Real outcome of this new way of doing business is new leverage where power shifts from producers to retailers. Key thing for this was abolishment of recommended shelf price by producers (Golijanin, 2010). Having this in mind, producers started to consider retailers as true business partners, since they could not survive without their support. So, partnership became dominant term and producers started developing this partnership being valuable partner to retail.

Following this development, the last decades of the 20th century saw the emerging of a new form of product management – the concept of Category Management. Category management is a recent retail management initiative that aims at improving a retailer's overall performance in a product category through more coordinated buying, merchandising, and pricing of the brands in the category than in the past (Suman, Murali, Mantrala&Rockney, 2001). Under category of products is considered group of products, within products family, which have the same functional cohesiveness. Belonging to a category of products suggests elements of equality that product may have with other products in the category, but points out precisely the elements of diversity compared to other products (Gasovic, 2008).

The concept was initiated in 1985 year by US retail company Schucks (Bogetić, 2007) in times of increasing retail concentration in the domestic market. It was soon adopted by the major international producers (Procter & Gamble, Unilever etc.) in an attempt to develop expertise in this area as a response to the increasing domination of retail in the supply chain. Wider acceptance of Category Management is connected with wider application of bar code scanners (Singh&Blattberg, 2001).

Adoption of the Category Management led to some important changes in business operations. Some of them are (Karolefski&Heller, 2005):

- Management based on groups of similar products and not on individual products
- Consumer is in the focus of attention
- Retailers and suppliers work together to offer the consumer higher value for invested money
- Retailers and suppliers work together to optimize their own value chain
- Power shifts from suppliers to retailers
- Creation of multifunctional teams of retailers and suppliers instead of earlier contacts through sales and purchase departments, etc.

From previous quotes is visible that relationship between retailers and suppliers is very important for Category Management. Retailers can significantly enhance category performance by allowing a key supplier to assume the role of Category Captain where the key supplier has significant input in Category Management efforts. Still this relationship has to be tightly monitored and governed by retailers in order to maximize results category management processes (Morgan, Kaleka&Gooner, 2007).

Process of Category Management

Category Management process takes place through phases of planning, organization and control and audit (Singh&Muller, 2006). Besides these three phases, some authors also contemplate implementation as a separate phase (Vaselic, 2016). In order to be closer to the Category Management practice, we will adopt that approach in this paper as well. Planning, as the first phase of Category Management process, takes following steps (Bogetic, 2007):

- Category definition
- Category role
- Category assessment
- Category goals
- Category strategy and
- Category tactics.

Assortment of products or services is group of all products or services which company sells or offers as services (Golijanin, 2010). In the process of defining category assortment the starting point are the consumers and their understanding of substitutability and compatibility of products as well as the manner of their purchasing. In order to avoid subjective defining of the category assortment it is crucial to maintain active participation of retailers and suppliers as well as including the decision making based on relevant research information about the consumers. Relevant research information is data which can be obtained from the shop panel, household panel and motivation research of the consumers.

When observing the role of categories, corporative strategy has to be supported by individual categories and the roles of categories are assigned in the light of corporative strategy. This strategy can make difference between different object formats (one format consists of retail facilities with common characteristics like number of square meters, strategy, assortment etc.) that the retailer possesses. Category cross-analysis enables four types of roles: destination; routine/preferred; occasional/seasonal; convenience (Bogetić, 2007).

When evaluating category potential it is necessary to perform category analysis, sub-category analysis, brand analysis and product analysis on the basis of consumer's, market, retailer's and supplier's perception of the category (Singh&Muller, 2006). The wish is to determine potential for growth of the category and profitability contribution of the category or, it is necessary to determine the gap

between what the category represents in present and what it might become in specific retail chain. Setting pace is the basis of strategy and tactics making for the category and it is beneficiary for future business operations and overcoming the gap between the potential and what the category currently is.

Essence of the fourth step in Category Management is establishment of category goals agreed upon by the retailer and main suppliers (Bogetić, 2007). Category goals are quintessentially set of indicators which direct category business operations and indicators which tell us whether we are moving in the right direction. Establishment of appropriate goals for the category enables drawing the conclusion whether the business operations are in the right direction and at the right pace from the regular revision of aim accomplishment. In order to make this step structured, recommendation is to use Balanced Score Card tool (Kaplan, 2008).

Category Marketing Strategies are a set of decisions about the functions of individual sub-categories in the category business portfolio as well as the plan of realization of the category role and goals (Vaselic, 2016). Thereby, roles of sub-categories in the accomplishment of category strategy are additionally stressed out, which means that only well-orchestrated cooperation of sub categories leads to synergy which is the efficient realization of category strategy. Karolefski and Heller (2005) list seven possible category strategies:

- Traffic creation: attracting the shoppers into the shop, departments and categories
- Transaction generation: increasing the value of average purchase
- Generating the profit: Profit increase
- Generating money: Improving money flow
- Creating excitement: Creating interest and enthusiasm among the consumers
- Creating image: Strengthening the image of retailer in the eyes of the shopper
- Protection of market share: strong category positioning against competition.

After category strategy defining it is also necessary to define the tactics as the final element in the product category management planning process. Tactical plan is created with the purpose of making concrete actions with the aim to accomplish the set aims of the category. That means that the actors of Category Management are presented clear guidelines for the basic tactical plan: assortment, prices, promotions, shelf presentation and shelving (Bogetic, 2016). There are noticeable systematic differences in the impact of the price, promotion and assortment variables that depend importantly on the category role that the particular category plays in the store's overall portfolio (Dhar, Hoch&Kumar, 2001). Through tactical plan must be considered not only how it affects competing brands and total category sales, but also how it could affect sales in other categories (Kamakura& Kang, 2007).

Category organization as the second phase of the category management process represents the directing of resources in order to achieve the strategic goals and planned tasks (Vaselic, 2016). Basically, directing resources means assigning tasks to specific organization units and individuals, as well as establishing responsibility for completion of tasks.

Keeping in mind the above mentioned, implementation can be observed as a special, third phase of the category management process. Primary goal of the im-

plementation phase is implementation of plans created in the planning phase through the organization established in the organization phase.

The fourth activity or function of the category management is the control and audit. Control means measurement and correction of activities with the aim to achieve goals and plans. Control is tightly connected to audit. Audit represents control and reassessment of the overall activities of a company (Bogetic, 2007).

Results achieved by retail companies in developed market economies indicate that the implementation of Category Management as a new concept of management of categories (grades, groups of homogenous products) has led to an improved turnover, profitability, market share, inventory levels, higher level of cooperation with suppliers, higher levels of consumer understanding and satisfaction (Gulenc&Araci, 2008). Moreover, it is generally considered to yield benefits for all partners within the supply chain, including adding value for consumers through improved category benefits and reduced marketing and distribution costs (Lindblom& Olkkonen, 2008).

Introduction of Category Management in markets of the region has started only several years ago. Consequently, Category Management is not a widely accepted method of product management in region so far. Specifically this was research topic which will be presented on following pages.

Application of Category Management in the markets of Western Balkans – research methodology

Research about the achievements in application of Category Management was conducted on markets of Serbia, Croatia and Bosnia and Herzegovina since these three markets are the biggest representatives of Western Balkans region. Research was conducted from June to October 2015.

It was performed by online questionnaire. In-depth interviews were performed with representatives of multinational companies present in these three markets. Interviews were performed in order to obtain qualitative data and better understanding of research topic which was used for better preparation of online questionnaire.

Aim of research was to comprehend development of Category Management practices in Western Balkans region. Besides this, goal was to perceive opinions of the industry about the potential of this concept. Through the answers obtained goal was to confirm or oppose the thesis that there is potential for the development of business operation on the ground of Category Management and that there are possibilities to have synergetic effects with other business concepts.

Addresses of 5,387 individual respondents in FMCG sector in all three markets were gathered and out of that number 220 individuals from respectable companies were selected and asked to complete online questionnaire. Regarding the fact that the presence and knowledge of Category Management is limited, this number is acceptable and more than sufficient. Expected return rate of completed questionnaires was 20% in order to be able to determine how representative was the base aggregate number.

In the end of research the number of completed questionnaires was 52 which is 26% rate out of total number. Return rate is satisfactory bearing in mind the presence of Category Management practice in three observed markets.

Besides that, we wanted to achieve balance of gathered questionnaires from individual parts of FMCG industry so we had equal number of manufacturers/suppliers, retail companies and as the third group other respondents in FMCG sector.

In the following three tables is the sample of respondents, or how the companies-respondents who completed the questionnaire were divided. They will represent geographical division, division according to companies as part of FMCG industry and division according to functional areas within the companies where the respondents are employed.

Table 1: *Geographical sample dispersion*

	Serbia	Croatia	Bosnia and Herzegovina
Collected questionnaires	36%	29%	35%

Source: *Vaselic, 2016*

Table 2: *FMCG sector branch sample dispersion*

	Manufacturer	Retailor	Supplier	Other
Collected questionnaires	51%	25%	16%	8%

Source: *Vaselic, 2016*

Table 3: *Functional sample dispersion*

	Top management	Sales	Marketing	Other
Collected questionnaires	26%	42%	24%	8%

Source: *Vaselic, Gostimirovic, 2016*

Within the sample 48% of the respondents are from the companies present in over 10 markets, 14% are present in 6 to 10 markets, 35% is present in 2 to 5 markets and only 3% of companies are present in only one market.

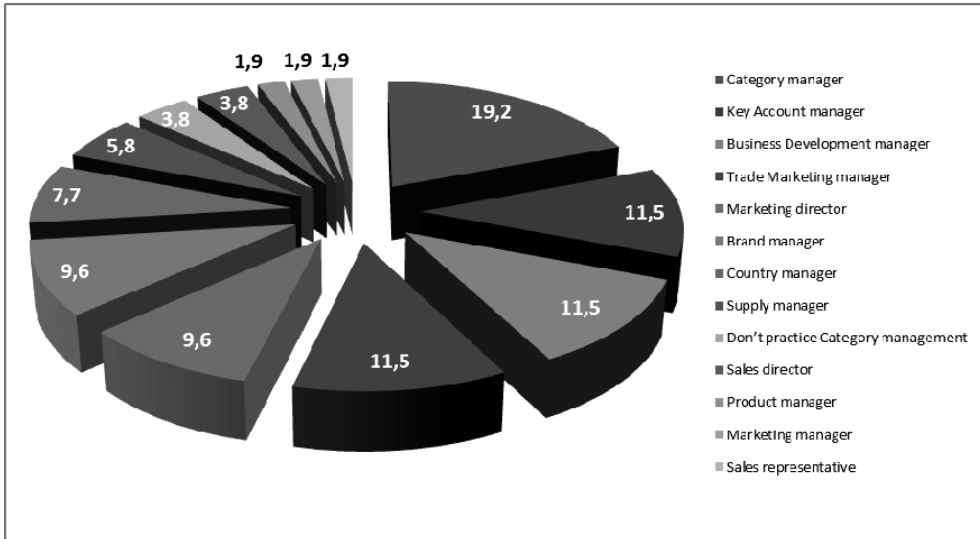
One of the requirements was also the number of employees in the companies of the respondents and following answers were obtained: 48% companies have over 1,000 employees, 25% have 100 to 1,000 employees, 23% have 10 to 100 employees and only 4% have less than 10 employees.

Application of Category Management in the markets of Western Balkans – research results

The first part of the research was aimed at finding out who deals with the category management in the companies. Answers to questions provided the basis for making conclusions about the phase of development and acceptance of the concept

on all three observed markets. All the obtained answers are presented in the following Figure.

Figure 1: *Dispersion of responsibilities for Category Management activities*

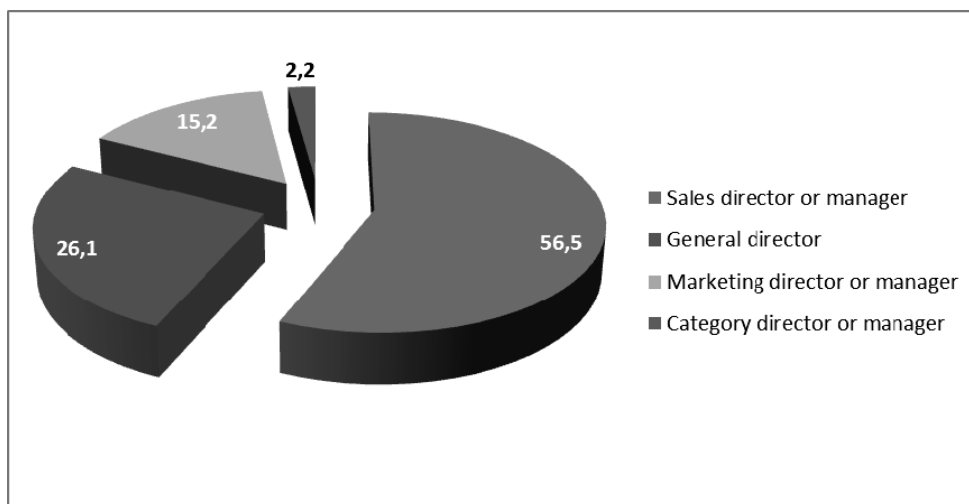
Source: *Vaselic, Gostimirovic, 2016*

It is evident from the pie chart that the highest percentage of responsibilities for Category Management is assigned to Category Manager with 19.2% answers. Category Manager is followed by Key Account Manager. Business Development Manager and Trade Marketing Manager had 11.5% answers. These positions are followed by Marketing Director (9.6%), Brand Manager (9.6%), Country Manager (7.7%), Supply Manager (5.8%) and other positions with under 5% of answers.

This is not the most favorable state for the industry considering the fact that the majority of responsibilities are on the Category Manager. It became evident from the research that Category Manager consists 1/5 of answers. Besides Category Manager who is responsible for Category Management activities on the retail side, on the producer/supplier side the most common answer is Brand Manager/Product Manager. They emerge in 11.5% of answers which is very low percentage. We can draw a conclusion from all the above mentioned that the state of Category Management on the producer/supplier side is poor and that on the retail side the situation is better.

One of the guidelines of adopting and development are organizational links within the companies themselves. That was precisely the subject matter of the conducted research and it was done for the purpose of determining organizational links for Category Management. Basic aim was to grasp to whom are organizationally responsible the persons who deal with Product Category Management in the companies. Obtained results are presented in the following Figure.

Figure 2: *Organizational responsibility of employees dealing with Category Management*

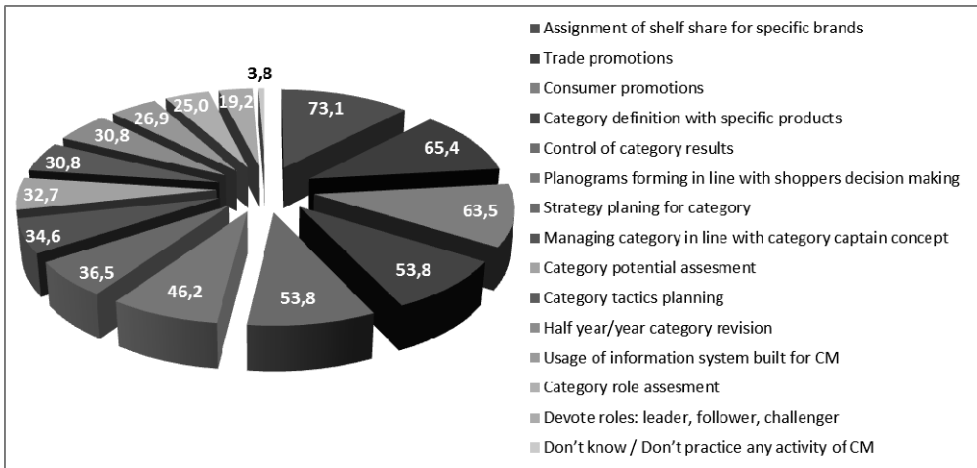

Source: *Vaselic, Gostimirovic, 2016*

It is evident that 56.5% respondents stated that the person who deals with Category Management is organizationally responsible to Sales director or Manager. In line with this is the piece of data that 26.1% of respondents stated that the organizational responsibility is to General director, whereas 15.2% stated that it is to Marketing director or Manager. Only 2.2% of respondents stated that the person dealing with Category Management is responsible to Category Director or Category Manager. We can draw the conclusion that although there are people who are performing activities of Category Management, we cannot say that there are established departments or units for Category Management within the companies or that there is strategic commitment to Category Management considering the fact that people who occupy these positions are entitled to Sales director, Marketing director or General director. When there is strategic commitment of the company to Category Management, employees who are dealing with the activities of Category Management would consist a part of an independent department or unit run by product Category Management Director.

After this part our next task was to find out which activities are performed by the professionals in the area of Category Management. The activities they perform lead to knowledge about the level of development of this concept on the observed markets. Obtained data is presented in the following Figure.

Figure 3: *Most frequently performed Category Management activities*

Source: *Vaselic, Gostimirovic, 2016*

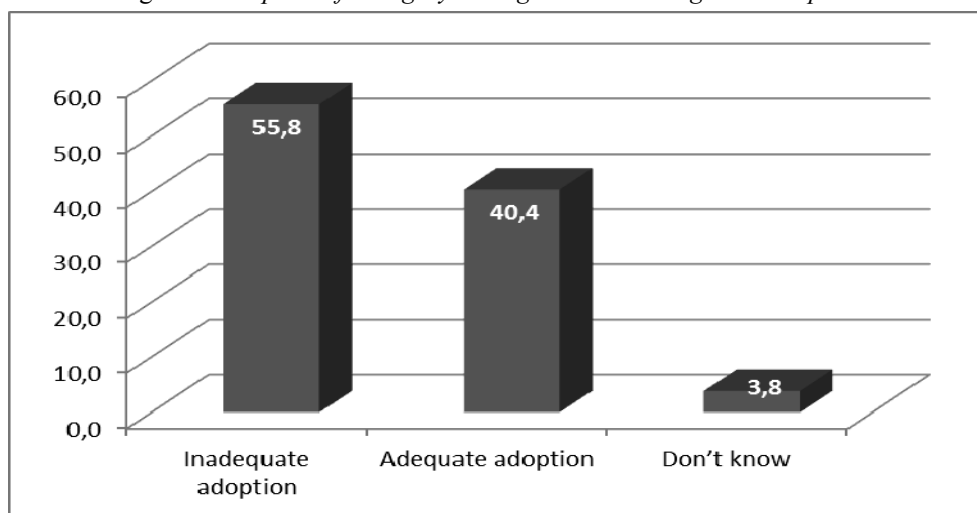
Considering the fact that in this part the task was to state all the activities performed and that a single respondent was able to provide multiple answers, it is reasonable to explain only the answers with over 50%. Such activities are assignment of shelf share for specific brands, trade promotions, consumer promotions, category definition with specific products and control of category results.

Due to complex nature of the provided answers we can draw the conclusion that only basic activities are being performed in the area of product Category Management. In other words, all the activities with 50% answers are in the group of basic or primary activities of Category Management. More complex ones like category potential assessment, category role assessment, category tactics planning etc. did not get percentage of answers.

Nevertheless, taking into account that almost all other activities were between 20% and 50% we can also draw the conclusion that there are companies which perform more complex activities but they still do not make the majority on the observed markets.

Statements from the previous parts were directly confirmed by the respondents when they were asked about the level of adopting Category Management in the companies where they are employed. Answers are provided in the following Figure.

Figure 4: *Adoption of Category management in the regional companies*

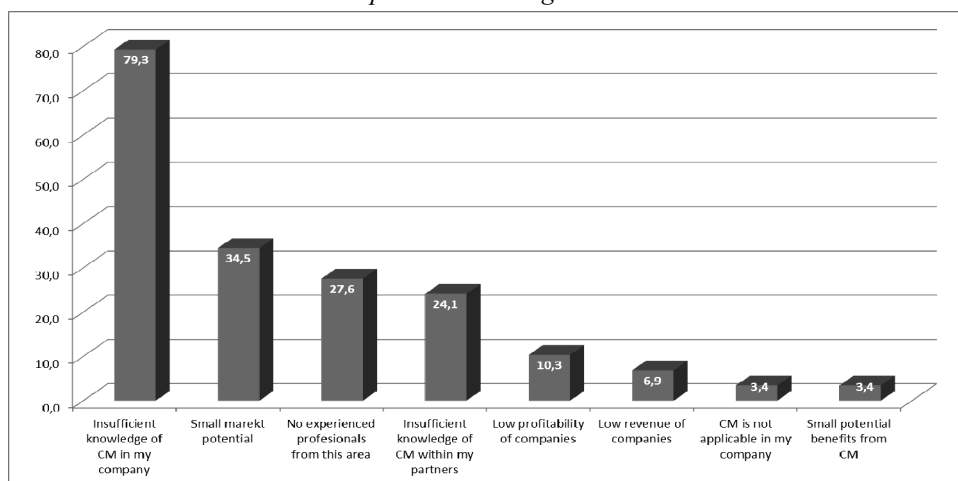

Source: *Vaselic, Gostimirovic, 2016*

We can see from the Figure that 55.8% of respondents consider that the adoption of Category Management is inadequate on the regional markets. What is surprising is that 40.4% of respondents think that the adoption is adequate. The only explanation is that the respondents are not familiar enough with the potentials and possibilities of Category Management, hence they do not see or recognize possible improvements in the application of the concept.

Confirmation of this opinion was provided in the following part where the respondents were asked what the reasons of inadequate adoption of Category Management in their companies were. Provided answers are presented in the following Figure.

Figure 5: *Reasons for inadequate adoption of Category Management in the companies on the regional market*

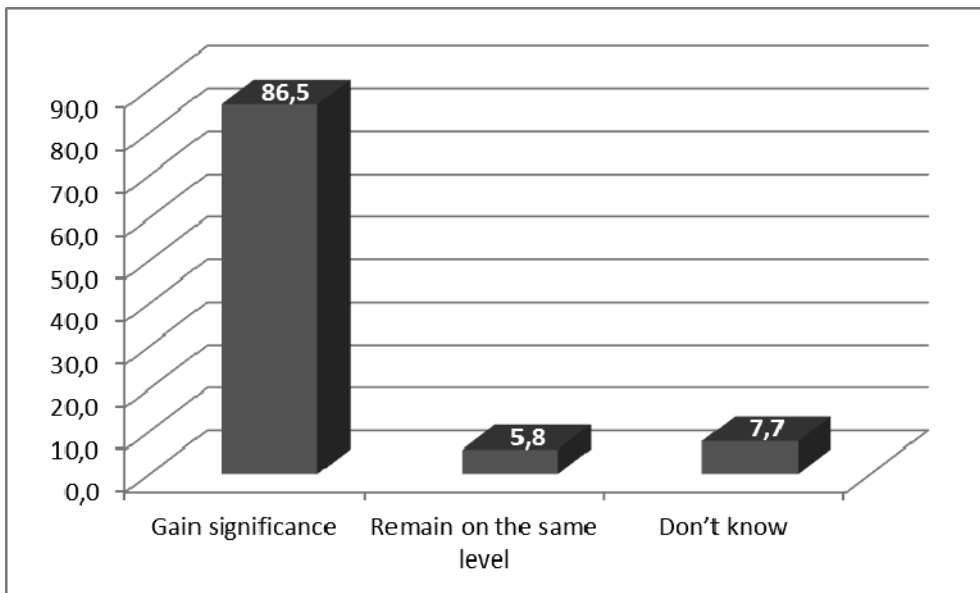

Source: *Vaselic, Gostimirovic, 2016*

It is clear that primary reason of insufficient adoption is insufficient knowledge about the concept of Category Management in the respondents' companies. This answer emerges in three quarters of the answers. Three answers which appear in significant percentage but also with the significant difference compared to the previous one are: small market potential, insufficient knowledge about Category Management within my partners and no experienced professionals from the area. Bearing in mind that Drucker proved twenty years ago that knowledge is one of key factors of economic growth (Jednak&Kragulj, 2015), then we can rightfully say that insufficient knowledge about the concept of Category Management is one of key limiting factors.

Having all the findings in mind it was very interesting to see what the representatives of the industry consider to happen in the future in the area of Category Management in the region. Respondents stated whether they thought Category Management would gain importance in the following five years. Obtained answers are presented in the following Figure.

Figure 6: *Opinions about the future of Category Management*

Source: *Vaselic, Gostimirovic, 2016*

We can see that over 80% of respondents answered that Category Management would gain in significance in the period of 1 to 5 years. Those who consider that it would remain on the same level are in negligible percentage. We can easily conclude from all the above mentioned that more significant adoption and development of Category Management is yet to come on the regional markets. It is very encouraging state and it provides us the guideline of the direction in which FMCG industry will be developed in the following middle-term period.

Conclusion

Category Management as a new form of product management started to be introduced to the markets of Western Balkans from 2005. Main reasons behind the introduction of the concept were the necessity to strengthen the competitive position and more readily welcome international competition.

Nevertheless, the concept is still not sufficiently developed on the observed markets, which is to certain extent an obstacle to faster growth and development of the industry on the observed markets.

Category Management is primarily developed to serve the function of sale and professionals in the area are often organizationally responsible to people in charge for sale. This is far from ideal situation which would mean existence of separate organizational unit for Category Management.

Category Management is in qualitative sense still insufficiently developed which is confirmed by the structure of activities performed in the regional companies.

Respondents also consider that the concept is not sufficiently adopted and that primary reason for such situation is insufficient level of knowledge about the concept in the companies where they perform their business activities. We can conclude that insufficient knowledge is one of the primary obstacles to more serious adoption of the concept and consequently growth and development of the companies.

Besides this relatively negative condition of Category Management adoption on Western Balkans markets we can conclude that more significant adoption of the concept is yet to come and that FMCG industry is yet to make more significant steps in this direction.

References:

1. ANA/Nielsen (2014). *Integrated Multi-Screen Survey*. Retrieved from www.nielsen.com
2. Bogetic Z., Veljkovic S., Stojkovic D. (2015). Do Partner Relations In Marketing Channels Make a Difference In Brand Management Implementation? Evidence From Serbia And Montenegro. *Ekonomika preduzeća*, 65, 306-322
3. Dhar, S.K., Hoch, S.J., Kumar, N., (2001). Effective category management depends on the role of the category. *Journal of Retailing*, 77 (2), 165–184.
4. Dorovic D. (2015). Supplier Contribution to Profit Calculation and Supplier's Expense Levels, *Management*, 74, 57-68
5. Gasovic, M. (2008). Nove forme sistema menadžmenta proizvoda – menadžment kategorije. *Marketing*, 39(4), 139-141.
6. Golijanin D. (2010). *Marketing u trgovini*. Univerzitet Singidunum: Beograd,
7. Gostimirovic L., Ahmetašević J., E-Government Marketing, Lap Lambert Academic Publishing, ISBN:978-3-659-95730-7
8. Gostimirovic L., Ahmetašević J., How often the Industries Introduce New Products to the Market: Wood Industries of FB&H Results, *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences* 2016, Vol. 6, No. 10, ISSN: 2222-6990

9. Gulenc, F. İ., & Aracı, O. [2008]. Analitičko rešenje kategorijskog menadžmenta - uticaj kategorijskog vodstva na profite po ketegorijama. *Serbian Journal of Management*, 3(2), 137-144.
10. Jednak S., Kragulj D. (2015). Achieving Sustainable Development and Knowledge-Based Economy in Serbia, *Management*, 75, 1-11
11. Kalicanin, Dj., Veljkovic, S., & Bogetic, Z. (2015). Brand orientation and financial performance nexus. *Industrija 1*, 155-173,
12. Kaplan R. (2008). Using Strategy Maps and the Balanced Scorecard to Describe and Implement Your Strategy, Balanced Score Card conference, Sarajevo,
13. Karolefski J., Heller A. (2005). *Consumer-Centric Category Management*, AC Nielsen, John Wiley & Sons: New Jersey,
14. Kotler, P., & Keller K. L. (2012). *Marketing management 14/E*. Prentice Hall: New Jersey,
15. Lehman D., Winer R. (2001). *Product management*, 3rd edition, Mc Growe: Boston,
16. Lindblom, A., Olkkonen, R. (2008). An analysis of suppliers' roles in category management collaboration. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 15(1), 1-8.
17. Milisavljevic M. (2000). Marka i marketing strategija, *Marketing*, 1, 3-9,
18. Morgan, N., Kaleka, A., Gooner, R. (2007). Focal supplier opportunism in supermarket retailer category management. *Journal of Operations Management*, 25(2): 512-527
19. Singh J., Blattberg R. (2001). *Next Generation Category Management*, Datamonitor PLC: London,
20. Suman, B., Murali M., Rockney W. (2001). The Impact of Category Management on Retailer Prices and Performance: Theory and Evidence. *Journal of Marketing*: October 2001, Vol. 65, No. 4, pp. 16-32.
21. Suzana S. (2005). Budućnost oglašavanja, novi mediji, novi klijenti, novi potrošači u post-televizijskom dobu, *Marketing 1*, 53-54
22. Vaselec D. (2016). *Međuzavisnost Shopper marketinga i Category menadžmenta*, odbranjena doktorska teza,
23. Vaselec D. (2010). *Upravljanje kategorijama proizvoda široke potrošnje*, odbranjeni magistarski rad,

ПРИМЈЕНА МЕНАЦМЕНТА КАТЕГОРИЈЕ ПРОИЗВОДА НА ТРЖИШТИМА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Сажетак: Под категоријом производа подразумева група производа, за које се сматра да имају исте функционалне карактеристике и кохерентност. Таква категорија производа треба да се излаже на истом мјесту на малопродајним полицама. Овако излагање треба да осигура најбољи приступ крајњем купцу. Такође, оваква група производа треба да буде управљана као посебна пословна јединица. Управљање оваквом категоријом производа се назива менаџмент категорије производа. Ако је практикован исправно, менаџмент категорије производа има потенцијал да унаприједи пословне резултате, што је већ доказано на тржиштима УСА и ЕУ. Менаџмент категорије заснован на овим постулатима је почео да се уводи на тржишта Западног Балкана прије десетак година. Ипак, још се поставља питање да ли је он прихваћен у овом региону на нивоу да генерише позитивне резултате. Главни циљ овог рада је да утврди прихваћеност и развијеност Категору менаџмента на ова три тржишта након десетак година практиковања. Сходно овоме, циљ је да се утврди да ли постоји додатни потенцијал развоја индустрије робе широке потрошње на темељу већег усвајања менаџмента кате-

горије. Разлози за тренутно стање су такође истраживани у овом раду. Кроз имплементирано истраживање, одговори су прикупљени од највећих ФМЦГ компанија. Резултати истраживања показују да менаџмент категорије на посматраним тржиштима није још довољно развијен и да се још налази у фази развоја. Ипак, резултати показују да ће се прихватање Категору менаџмента у наредном периоду значајно убрзати.

Кључне ријечи: менаџмент категорије производа, категорија производа, менаџер категорије

ЉУПКА МАНДИЋ КЕЛИЈАШЕВИЋ*

Градска управа за социјалну и
дечију заштиту
Нови Сад

УДК 316.334.2:497.11

Прегледни рад
Примљен: 03.02.2017
Одобрен: 23.02.2017
Страна: 415-426

ОСОБЕНОСТИ СОЦИЈАЛНОГ ПРЕДУЗЕТНИШТВА У СРБИЈИ – ИЗМЕЂУ ДРУШТВЕНЕ УКЉУЧЕНОСТИ И „ПРОФЕСИОНАЛНЕ РЕХАБИЛИТАЦИЈЕ”

Сажетак: У овом раду се разматра дискурс настајања и примене социјалног предузетништва, различити утицаји на његове форме у српском друштву и њихов резултат изражен у облицима алтернативног запошљавања, инклузије и активизма. Социјално предузетништво у Србији настаје у сусрету различитих друштвених стремљења који утичу на неуједначен развој и одређење сврхе овог феномена – социјалне заштите и грађанског активизма поводом бриге о угроженим друштвеним категоријама, потребе развоја предузетништва и дискурса европских интеграција. Нагласак је стављен на разматрање примера у области социјалног предузетништва особа са инвалидитетом као једне од категорија које су предмет савремених мера политике запошљавања и социјалне политике, као и на тешкоће на које социјално предузетништво наилази у српском друштву.

Кључне речи: социјално предузетништво, запошљавање, особе са инвалидитетом

Увод

Социјално предузетништво је, као релативно нов вид предузетништва у Србији постао познат у последњих десет година, иако није у потпуности дефинисан у формално правном смислу. Законска регулатива није предвидела оквире за оснивање ових предузећа у Србији, тако да је њихов развој још увек у процесу повоја, а стручна јавност и академски кругови не бележе истраживања овог феномена у значајнијој мери.

Међутим и поред изостајања адекватног правно регулативног оквира који би омогућио конструисање социјалних предузећа у Србији, покушаји развоја идеје и праксе социјалног предузетништва су присутни већ изванредан период. Они се остварују посредством деловања удружења грађана или других форми грађанске партиципације, присутан је покушај сензибилизације јавности, бар

---

* : ljupkamandic@yahoo.com, ljupka.mandic@uprava.novisad.rs

оног дела јавности који је заинтересован за иновације у области социјалних услуга, такође се тежи уврштавању социјалног предузетништва у стратешке документе и планове политике запошљавања и социјалне политике. На једној страни налази се свест о универзалности људског права, тако и права на рад, остваривање зараде и достојанствен живот свих чланова друштва, док се на другој страни суочавамо са предрасудама и стигматизацијом према угроженим категоријама и двојаким схватањима о њиховим способностима и улози у свету рада. Отуд се јавља и једно од схватања рада као професионалне рехабилитације вулнерабилних група, а на којем се између осталог заснива и Закон о професионалној рехабилитацији и запошљавању особа са инвалидитетом, а који у својој примени и административној пракси ствара одређени отклон од циљева инклузије осетљивих категорија.

Анализа се, управо из тих разлога, допуњује примерима из искуства предузетништва у Србији, који на тај начин илуструју друштвену стварност. На једној страни се уочавају тешкоће угрожених и маргинализованих друштвених категорија, а на другој и недостаци читаве друштвене и привредне трансформације.

Карактеристике социјалног предузетништва

Термин „социјална економија“ се први пут у литератури јавља у XIX веку, у делу Џона Стјуарта Мила „Принципи политичке економије“, у коме он охрабрује задругарство, проучавајући предности и слабости радничког организовања и трага за принципима алтернативне економије.

Иако се коришћење појма социјалног предузетништва разликује, у зависности од друштвено-економског контекста одређене средине у којој се одвија функционисање трећег сектора, најопштије прихваћено је становиште које наводе Борзага и Галера, да је социјално предузетништво економски сегмент спектра организација које чине трећи сектор, односно предузетничке активности са социјалним циљем (Борзага, Галера, 2012).

Док евиденција Уједињених нација упућује на дефинисање у националном контексту, у Европској унији се термин „социјално предузеће“ односи на организације које имају „ограничене профитне, али и непрофитне, социјалне циљеве“. У Британији се наглашава вишак профита као карактеристика социјалног предузетништва, док се у Северној Америци наглашава двоструки биланс, као остварење профита и социјалног циља предузећа.

Оне су приватне (не део државног апарата), формално организоване, према одређеном правном основу, аутономне у одлучивању, слободне, без обавезног чланства, делимично профитне, окренуте задовољавању потреба, а не стварању капитала, имају демократски систем одлучивања, тј. сви чланови имају право на учествовање у доношењу одлука (Колин, 2008:24).

Једна од често цитираних је и дефиниција Џеј Грегори Диса, где се социјално предузетништво одређује као: прихватање мисије креирања и одржавања

друштвене вредности; препознавање и константна тежња ка новим могућностима које потпомажу ову мисију, укључивање у процесе континуиране иновације, адаптације и учења, храбро пословање без ограничавања тренутно расположивим средствима, показивање наглашеног осећаја одговорности према клијентима и постигнутим резултатима (Колин, 2008:26).

Основне особине које одређују социјално предузетништво су: производња добара или пружање услуга, висок степен аутономије, тенденција ка плаћеном раду и усмереност на социјалне циљеве и допринос заједници.

То се пре свега односи на усмерење да остваривање одговарајућих финансијских ефеката послужи као основа за постизање претходно дефинисаних ширих друштвених и еколошких циљева социјалног предузећа и промоцију дугорочне самоодрживости.

Социјална предузећа се од традиционалних удружења грађана и невладиних организација, разликују по томе што имају снажнију привредну делатност и спремност да се упусте у преузимање ризика, а на другој страни, за разлику од класичних профитних предузећа имају израженију оријентацију према ширим друштвеним циљевима и интересима шире заједнице.

Она дају допринос друштву и економски и друштвено угроженим у заједницама, пружајући робу и услуге јер ове категорије становништва нису у могућности да их плате, стварајући услове за запошљавање и радну интеграцију маргиналних друштвених група, доприносећи тиме стварању социјалне кохезије и акумулације социјалног капитала (Цвејић, С., Бабовић, М., Вуковић, О., 2009: 18).

Један од најпознатијих примера социјалног предузетништва у свету представља Грамин банка, нобеловца Мухамеда Јунуса (<http://www.grameen-info.org/>). Он је током 1970-их, у периоду када је у Бангладешу владала глад међу становништвом, започео обезбеђивање микрокредита сиромашнима како би се ослободили дуга зеленашима. Ова банка је временом инспирисала велики број других пројеката.

Основни смисао оваквих пројеката након Грамин банке, као и сличних организационих облика пре ње, је заштита интереса оних друштвених слојева које су неуспеси недовољно развијене тржишне привреде највише погађали. Они представљају одговор на тадашња политичка, друштвена и економска догађања као што су неефикасност тржишта за остваривање добити (профита), неуспех влада код тражења решења друштвених проблема, разочарење у домете државе благостања, неуспех оснивача, приватних и хуманитарних, да уз помоћ новца примерено и дугорочно задовоље друштвене потребе.

Противречности у развоју социјалног предузетништва у Србији

У оквиру цивилног сектора у српском друштву постоји одређен број организација са иницијативама које одговарају социјалним мисијама и односе се на угрожене категорије становништва. То су најчешће организације у форми

удружења грађана, пољопривредне и омладинске задруге, spin off предузећа, пословни инкубатори. Ови организациони облици, а пре свега пољопривредне задруге често се поистовећују са социјалним предузећима с обзиром да постоје одређене сличности – друштвени актери и једних и других су депривилеговани слојеви који имају смањене шансе за опстанак на тржишту, тако да се оријентишу на изналагање других начина функционисања, попут удруживања, како би опстали (Шљукић С., Шљукић М., 2015:89).

Ово пре свега указује на тешкоће функционисања у условима неолиберализма и тржишне привреде која почиње да преовладава у Србији а у којој је неизвесан опстанак свих учесника, а поготово припадника осетљивих категорија.

Петер Дракер (Дракер, 1991), бавећи се потребама и проблемима предузетничког друштва, указујући на значај везе предузетништва и социјалног старања, истиче потребе две важне социјалне иновације у његовом функционисању: политику која води бригу о сувишним радницима, али и потребу систематског напуштања превазиђених социјалних политика и институција.

Наведено виђење, донекле осветљава перспективу цивилног сектора у Србији, с обзиром на однос јавних институција према различитим облицима социјалних иновација. Да бисмо ближе упознали тешкоће које социјално предузетништво има у својој примени у Србији, задржаћемо се на његовој анализи посредством димензије запошљавања, односно „алтернативног“ запошљавања у условима високе стопе незапослености.

Незапосленост као последица економске кризе и социо-културних околности, представља један од опосредујућих чинилаца тзв. „културе сиромаштва“ као „структурални израз друштвене неусклађености између расположивих радних места и аспираната на њих“ (Милошевић, 2004).

Према анализи Тима за социјално укључивање и смањење сиромаштва, транзиција у Србији се одвијала по сличном обрасцу као и у другим земљама у транзицији. Започета је 2001. године и битно се одразила на тржиште радне снаге у Србији, посредством измене радног законодавства и својинских односа. Усвојен је либералан закон са циљем флексибилности запошљавања, смањени су порези и доприноси на зараде, обезбеђене отпремнине у случају губитка посла. Међутим развој транзиционих токова није остварио очекиване циљеве на тржишту рада нити је допринео бржем реструктурирању предузећа (Матковић, Мијатовић, Петровић, 2010).

Након првобитног вишегодишњег раста бруто друштвеног производа, у 2008. се уочава пад извоза и индустријске производње, што представља знаке кризе и убрзаног раста стопе незапослености (Матковић, Мијатовић, Петровић, 2010).

Често се може констатовати недостатак мотивације и неразвијеност способности за самостално превазилажење тешкоћа, као последица културе сиромаштва којом је опсередован живот угрожених категорија, што резултира тешкоћама у налажењу посла и ситуацијом зачараног круга друштвене искључености. Групе које су најчешће заинтересоване као циљне групе, корис-

ници или носиоци социјалних предузећа, су као и у већини развијених друштава: особе са инвалидитетом, лечени зависници, бивши осуђеници, Роми и поједине друге етничке групе, избегла и расељена лица, корисници социјалне помоћи, а у Србији у ову групу се могу сврстати и жене са отежаним приступом запошљавању.

Наведене друштвене категорије су такође предвиђене као циљне групе за ангажовање у социјалним предузећима у Предлогу Закона о социјалном предузетништву и запошљавању у социјалним предузећима, те се као основна потреба и намена социјалног предузетништва препознаје њихово запошљавање.

Пракса социјалног предузетништва у ангажовању друштвено осетљивих категорија.

Као што одлике социјалног предузетништва, те примери из праксе развијених земаља указују, социјална мисија овог вида предузетништва није у простом запошљавању осетљивих друштвених категорија и њиховом „удаљавању“ са евиденције незапослених. Запошљавање у условима недовољне институционалне подршке и неуређене регулативе може да резултира последицама управо супротним од очекиваних, бројним злоупотребама и неуспехом привредне активности.

У српском друштву се социјалним предузећем сматра и активност удружења грађана која то често није. Честа су представљања социјалних предузећа која се легитимишу искључиво запошљавањем жена (жене су препознате као категорија теже запошљивих, међутим у условима високе стопе незапослености не могу се сврставати у категорију вулнерабилних). Такође се може уочити запошљавање особа са телесним инвалидитетом на пословима за које су преквалификоване, а из разлога неприступачности окружења и ограничених могућности за мобилност на радном месту.

Наведени неразвијени капацитети удружења грађана у Србији, показују управо те тенденције.

На другој страни, проблематику можемо уочити и у дискурсу у коме се у Србији афирмишу питања бриге о осетљивим категоријама и њихово запошљавање. Основни проблеми у реализацији социјалног предузетништва и унапређењу положаја осетљивих категорија налазе се у сфери 1. политичког оквира инклузије и 2. редукционистичког схватања рада.

- Проблематика бриге о унапређењу положаја осетљивих друштвених категорија као што су сиромашни, особе са инвалидитетом, Роми, није развијана у оквиру дискурса људских права као што је то био случај у европским земљама, пре свих чланицама савета Европе и потписницама Европске Конвенције за заштиту људских права и основних слобода. Она настаје у складу са потребама придруживања Европској унији, а трансформација концепта депривираних и друштвене инклузије су у овом случају изостали (Трифуљеско, 2012). Резултат се може уочити у бројним недоследностима и неправилностима у процесу инклузије, подршке запошљавању, образовању и активизму.

- Битно је нагласити претпоставку да је рад у западној културној димензији редукван на економску категорију запослености, као један од пресудних

критеријума персоналне реализације и егзистенције. Према становишту британског социолога Оливера (према Трифуљеско, 2012) капитализам у 19. веку је људе са физичким и менталним тешкоћама идентификовао као проблематичне будући да нису компетитивни радници и тиме се искључују из главних токова друштвене активности. Тако да индустријско друштво и масовна производња заправо опстају захваљујући миту о физичкој савршености, самосталности и економској конкурентности, те је и претпоставка о независности као норми рефлексивна тих предрасуда.

Претходно наведени фактори даље откривају и одређене раскораци у поимању људских права и неолибераног схватања рада, што се нарочито одражава на питања вулнерабилних категорија. Сам дискурс људских права, доприносићи равноправности и друштвеном укључивању, утицао је позитивно на осветљавање перспективе угрожених и њихову партиципацију, међутим на другој страни се налази питање на који начин неолиберализам препознаје вулнерабилност. Људска права у пракси капитализма могу представити и изложеност несигурности на тржишту рада, оних које је капитализам 19. века већ препознао као недовољно компетитивне и едуковане. Уколико се рад одреди искључиво као економска нужност, уочава се њихов проблематичан положај на тржишту рада, на другој страни редуковање рада на категорију рехабилитације води даљој стигматизацији угрожених и њиховом посматрању као објекта друштвене помоћи.

Као последица наведених чинилаца дешава се да у решавању проблема незапослености већу улогу имају пасивне од активних мера запошљавања, а посебно су у политици запошљавања рањивих група, доминантно коришћене мере тзв. заштићеног тржишта рада као што је формирање посебних предузећа у којима су запошљавани инвалиди, и прописиване квоте, односно проценти инвалида на укупан број запослених, које сваки послодавац треба да запосли, што је тренутни израз званичне политике запошљавања особа са инвалидитетом у Србији.

Социјално предузетништво у инклузији особа са инвалидитетом – између права на рад и рада као „терапије“

Циљ представљања примера радног ангажовања особа са инвалидитетом је анализа могућности и граница социјалног предузетништва за унапређење положаја осетљивих друштвених категорија у форми у којој је оно примењено у српском друштву.

За разумевање улоге социјалног предузетништва у друштвеном укључивању осетљивих категорија потребно је тумачити „значење“ рада у социјалном предузећу за његове запослене и друштвену вредност која се ствара на овај начин. Постоје категорије запослених за које је социјално предузеће адекватно и равноправно запошљавању, али и примери радника који не успевају да постигну професионални интегритет у овој сфери запослења.

Пример за ову анализу може представљати проблематика запошљавања особа са инвалидитетом у Србији.

На евиденцији незапослених у Србији постоји велики број лица са здравственим проблемима, које је најчешће тешко категорисати. У оквиру ових група постоји и значајан број особа са психофизичким сметњама и хроничним болестима. Међу њима је велики број особа са физичким хендикепом, али често са вишим нивоима образовања и стручно оспособљених, који трагају за запослењем, али им се често нуде послови који су испод њиховог квалификационог нивоа. Ово често за последицу има њихово пасивно коришћење социјалних давања, јер су особе са инвалидитетом искључене из посредовања и без нових мера активне политике запошљавања њихова запосленост се тешко постиже.

Иако у Србији постоји од 2009. године Закон о професионалној рехабилитацији и запошљавању особа са инвалидитетом, њихово запошљавање је ипак у директној вези са ставовима друштвене средине о инвалидности и мења се тако како се мењају ставови о могућностима и способностима ових особа.

Наиме, осамдесетих година 20. века, развоју социјалног модела инвалидности доприноси Међународни покрет особа са инвалидитетом, а према овом приступу инвалидност није проблем појединца, нити може уопште бити посматрана као проблем, већ су задатак и одговорност друштва да обезбеди свим члановима заједнице услове и услуге за равноправан живот. Пре овог модела доминирао је медицински модел схватања инвалидности који пажњу фокусира на појединца, коме је потребна помоћ и старање, а који је без могућности за самосталан живот и одлучивање, где је доминантна улога стручњака, а институције у којима су смештени најчешће су затвореног типа (Shakespeare, T. & Watson, N., 2001).

Социјални модел утицао је на поимање инвалидности као питања људских права и политичког питања. УН су 2001. године почеле рад на нацрту Конвенције о правима особа са инвалидитетом.

Управо због своје комплексности и разнолике природе, инвалидност захтева и даље захтевне и конструктивне промене у окружењу као предуслов за пуно уважавање људских права и стварање једнаких шанси за све, укључујући потпуно приступачну заједницу и одговарајуће службе за подршку (Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2001).

У поређењу са другим члановима друштва који се суочавају са дискриминацијом, као што су жене или етничке мањине, особе са инвалидитетом се суочавају са вишеструким баријерама ка пуном учешћу, почев од ускраћеног приступа образовању и запошљавању до непостојања службе за подршку неопходних за обављање свакодневних активности.

Питање запошљавања особа са инвалидитетом у Србији је формулисано у форми „професионалне рехабилитације“ што није у складу са суштином рада и професионалног интегритета особа са инвалидитетом. У складу са наведеним, радна рехабилитација и социјално предузетништво су постали окосница запошљавања свих особа са инвалидитетом у Србији, без обзира на склоности, умеће, стручну спремину, знања и вештине.

Имајући наведено у виду, за разумевање значаја одредница овог закона за негативна искуства у пракси је битна анализа наведене правне регулативе. У Закону о професионалној рехабилитацији и запошљавању особа са инвалидитетом наглашено је начело укључености особа са инвалидитетом у све сфере друштвеног живота, али „у складу са професионалним способностима“. Процена професионалне способности представља норму којом се одређује да ли особа може бити запослена. Особе чији је радни учинак мањи од трећине радне норме у организацији не могу бити запослени ни под општим ни под посебним условима. За њих се предвиђа ангажовање у радним центрима, као терапијска активност, те се на такав начин инвалидност поново премешта из социјалног у биомедицински дискурс, односно релегитимише се стари смисао инвалидности – болест који поборници социјалног модела инвалидности деценијама покушавају да аболирају (Трифуљеско, 2012).

С обзиром на отклон од социјалног модела инвалидности у правној регулативи и институционалним документима, ситуација са запошљавањем особа са инвалидитетом у пракси удаљава нас још више од социјалног модела.

Чести су примери запошљавања особа са физичким инвалидитетом на пословима за које су ове особе неретко преквалификоване, нпр. запошљавање на пословима диспечера, иако особа поседује универзитетско образовање. Мотив за овај вид запошљавања је често попуњавање норме обавезе запошљавања особа са инвалидитетом, а на другој страни и недостатак воље за прилагођавање радног места условима проступачности, те се мање мобилан посао као што је рад на централи намеће као једноставније решење.

Запошљавање особе са инвалидитетом под оваквим околностима и са циљем испуњавања норме не може бити сматрано социјалним предузетништвом, јер оно не подразумева само просто радно ангажовање, већ и све елементе које смо у теоријским одредницама навели као друштвену вредност.

Упознавање са праксом социјалног предузетништва у Србији нас суочава са великим бројем примера социјалних предузећа која су организована око неке производне или услужне делатности и која запошљавају особе из друштвено осетљивих категорија, односно теже запошљивих. У условима веома високе стопе незапослености међу теже запошљивим категоријама се могу наћи и млади без радног искуства, особе старије од 50 година, жене жртве насиља, незапослени на селу, бивши зависници (<http://www.sens.rs/>).

С обзиром на присуство готово свих старосних и социјалних категорија у овим формама запошљавања, наведене организације се условно могу сматрати социјалним предузећима. Поред околности економске кризе и социјалне угрожености великог дела становништва и значаја њихов запошљивости, потребно је прецизније издвојити предузећа са елементима који одговарају одликама социјалних предузећа у смислу социјалног укључивања, унапређења друштвеног положаја и стварања друштвене вредности.

Позиција на тржишту рада је у директној вези са економском ситуацијом и у блиској вези са социјалном укљученошћу али није њен суштински израз. Укљученост у свет рада још увек није друштвена укљученост, односно

равноправно учешће у друштвеном животу, а социјално предузеће би требало да посредством економске иницијативе и кооперације доприноси укључивању у друштвени живот оних којима друштво то није довољно омогућило.

Иницијативе попут примера предузећа „Наша кућа“ (<http://www.sens.rs/>) представљају форме које не поседују све функције и структуру социјалних предузећа, али садрже иницијативе и елементе који у анализи могу илустровати значај стварања друштвене вредности и допринос инклузији. Ово предузеће је основано у форми удружења грађана које окупља особе са сметњама у развоју и њихове породице, те је започело производњу папирне галантерије и после извесног времена потписало уговор са Унијом пекара Србије која откупљује њихове производе. У производњи су ангазоване особе са сметњама у развоју, а остваривање прихода и учење располагању новцем подстиче њихову социјализацију и осамостаљивање. Иако се овај облик може сматрати „терапијским“ у смислу рехабилитације, даљи подаци о активности овог предузећа нам могу указати на постојање више функција социјалног предузећа.

Чињеница да предузеће окупља особе са сметњама у развоју и постиже одређени степен видљивости у друштву и успех у раду, повезујући се са Унијом пекара Србије, показује способност одрживости иницијативе а на тај начин и могућност за осамостаљивање особа са сметњама у развоју што јесте један од главних циљева њиховог активизма.

На другој страни, ово предузеће проширује своје активности оснивајући услугу кетеринга по приступачним ценама за старе и слабије покретне особе. Ово је важан сегмент социјалног предузећа, проширивање активности и услуга на друге социјално осетљиве категорије, чиме се јача сектор заштите и подршке угроженима.

Сличан пример бележи и социјално предузеће у оквиру Царитаса Београд, који оснива перионицу веша у којој запошљава жене из социјално угрожених категорија, али и обезбеђује услуге по симболичним ценама за старе и угрожене.

Искуства других друштава пружају нешто другачију слику развоја социјалног предузетништва. Уочава се да социјална предузећа настају у условима слабости капиталистичког система, када долази до криза у већим компанијама и умножавања социјалних проблема попут сиромаштва, бескућништва, болести, патолошких појава попут наркоманије и алкохолизма. Управо у Италији у таквим условима је велики значај имала активност добровољних удружења која су утицала на смањење проблема сиромаштва незапослености, друштвене патологије. У Италији правна форма социјалног предузећа обухвата сва она приватна предузећа, укључујући задруге, чија је главна преузетничка економска активност стабилна и има за циљ производњу и размену добара и услуга корисних за социјалну добробит и од општег интереса (Progetto Sviluppo, 2006:21). Последњих година, у Италији, након брзог развоја, дошле су до изражаја слабости и ограничења социјалних кооператива, које више постале зависне од јавних предузећа и изложене притиску тржишта, што такође указује на тешкоће опстанка у условима тржишне привреде.

С обзиром на специфичности трећег сектора у земљама постсоцијализма, Бугарска представља један од примера држава које последњих година граде систем повољан за развој алтернативне економије и социјалног предузетништва.

Ову област деловања обављају правна лица са економском делатношћу ради остваривања социјалне мисије у односу на угрожене категорије становништва. Она делују кроз два облика удруживања- непрофитне организације и трговачка друштва, а главне области деловања су пружање социјалних и здравствених услуга, услуга обуке и образовања, посредовање у запошљавању, производња и трговина.

Од 2006.у Бугарској делује и Асоцијација социјалних предузећа, која окупља 26 организација са непривредним циљем, које делују у области социјалних услуга. Асоцијација је усвојила и Етички кодекс социјалних предузећа у Бугарској којим се предвиђа да ова предузећа делују у друштвеном интересу, у циљу обезбеђивања социјалне и економске користи, да представљају јединство социјалних добара и предзетничког пословања (Колин, 2008:41).

У Словенији се социјално предизетништво остварује највише кроз предузећа за запошљавање особа са инвалидитетом у радним центрима и заштитним радионицама, што је омогућено Законом о предузећима за запошљавање инвалида и Програмом оспособљавања и заштите инвалида у Републици Словенији.

Закључак

Схватање о кључној улози бизниса и максимизације профита у економском развоју, добило је другачије оквире који у овај приступ укључују и друге елементе значаја попут социјалног капитала, корпоративне одговорности, хуманизације рада.

Имајући у виду користи и предности социјалног предузетништва, које су наведене у овом раду, и даље постоји дилема да ли је социјално предузетништво могуће у условима неолибералне тржишне привреде и да ли га треба развијати у Србији у постојећем облику. Ово нарочито имајући у виду специфичност циљева и принципа на којима она почива.

Наиме, социјално предузетништво почива на друштвеним вредностима као што су: поверење, солидарност, пожртвованост, правичност, искреност, отвореност, одговорност, демократичност, а опосредовано је на другој страни поставкама капиталистичког друштва у коме се развија.

Такође, успех социјалног предузетништва је у директној вези са препознавањем значаја људских права у друштву, као и доминантних политика везаних за маргиналне категорије. Уколико не постоје одговарајуће подстицајне политике за афирмацију и укљученост угрожених, јављају се тешкоће у препознавању значаја социјалног предузетништва и тешко се превладавају предрасуде и стигматизација у широј заједници.

Досадашње искуство у овом процесу показује да обнављање социјалне економије иде брже у оним земљама које су пре увођења социјализма имале дужу традицију филантропије. Међутим смисао социјалног предузетништва треба да превазилази филантропске оквире, оно служи сврси јачања, осамостаљивања и равнoprавности угрожених а не филантропском односу помоћи, што је на другој страни веома тешко у условима слободног тржишта и неолибералне економије. Намеће се питање да ли су људска права искоришћена у условима неолибералне економије као механизам за укључивање свих на тржиште рада и избегавање трошкова социјалних давања. Идеја кометитивности на тржити се може негативно одразити на појединце који у суштини имају смањене шансе на тржити рада. У таквим условима се социјално предузетништво може схватити као одређени оквир заштите угрожених, али и укључивања оних који су у неједнаком положају на тржишту као последица неинформисаности и предрасуда. Исто тако, осетљиве категорије на овај начин и даље остају у посебном кругу запослених што не представља целовит вид укључивања у друштво и свет рада.

Литература:

1. Babović, M. (2010): *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, UNDP Srbija
2. Borzaga, Carlo; Galera, Giulia (2012): *The Concept and Practice of Social Enterprise. Lessons from the Italian Experience*, *International Review for Social Research*, Volume 2, Issue 2
3. Cvejić, Slobodan-Babović, Marija-Vuković, Olivera (2009): *Mapiranje socijalnih preduzeća u Srbiji*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Beograd
4. Draker, P. (1991): *Inovacije i preduzetništvo*, Privredni pregled, Beograd
5. Kolin, Marija (2005): *Neprofitne organizacije - novi socijalni partneri*, Argument, Beograd
6. Kolin Parun, Marija (2008): *Socijalna preduzeća i uloga alternativne ekonomije u procesima evropskih integracija*, Evropski pokret-Srbija, Beograd
7. Matković G., Mijatović B., Petrović M. (2010): *Uticaj krize na tržište radne snage i životni standard u Srbiji*, Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Centar za liberalno demokratske studije, Beograd
8. Milošević, Božo (2004): *Umeće rada*, Prometej, Novi Sad
9. Ružičić Novković, M. (2014): *Predstavljanje osoba sa invaliditetom u medijskom diskursu Srbije*, Centar Živeti uspravno, Novi Sad
10. Shakespeare, T. & Watson, N. (2001) *The social model of disability: an outdated ideology?*, *Research in Social Science and Disability* volume 2, pp 9-28
11. Šljukić, S., Šljukić, M. (2015): *Zadrugarstvo kao oblik socijalnog preduzetništva: mogućnosti i ograničenja*, u Kuburić Z., Zotović M., Škorić M., Kišjuhas A. – *Istraživanja u oblasti socijalnog rada, socijalne zaštite i socijalne politike*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad
12. Šporer, Ž. (2004): *Koncept društvene isključenosti*, *Društvena istraživanja* 13(1-2): 171-193
13. *Treći sektor i socijalno preduzeće: mogućnosti razvoja?* - doprinos italijanskog iskustva (2006): *Progetto Sviluppo CGIL*, Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije
14. Trifunjesko, S. (2012): *Politička tehnologija „onsepsoobljenosti“*, *Antropologija* 12, sv3.

Документи:

1. Закон o socijalnom preduzetništvu i zapošljavanju u socijalnim preduzećima, http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/1688-13Lat.pdf, pristup 10.08.2015.
2. Закон o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, Službeni glasnik Republike Srbije, br.36/2009
3. Закон o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Službeni glasnik Republike Srbije, br.33/2006
4. Primena Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom u organima uprave AP Vojvodine i organima uprave jedinica lokalne samouprave na teritoriji AP Vojvodine, Ombudsman AP Vojvodine, 2011, dostupno na http://www.ombudsmanapv.org/riv/attachments/article/392/Izvestaj-OSI%20zaposljavanje_ml.pdf
5. <http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml>
6. www.smartkolektiv.org, pristup 28.09.2015.
7. <http://www.grameen-info.org/>, pristup 28.09.2015.
8. <http://www.uips.rs/>, pristup 28.03.2016.
9. <http://www.sens.rs/>, pristup 28.09.2015.
10. <http://www.fairtrade.net/>, pristup 8.08.2015.

PARTICULARITIES OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN SERBIA - BETWEEN SOCIAL INCLUSION AND "PROFESSIONAL REHABILITATION"

Summary: This paper is analyzing the discourse formation and implementation of social entrepreneurship and its different influences in Serbian society. Their result is expressed in forms of alternative employment, inclusion and activism. Social entrepreneurship in Serbia is manifested in the encounter of different social tendencies that affect the uneven development. Main areas of this kind of entrepreneurship are social protection and civil activism regarding the care of vulnerable social groups. Accent was placed on the researching a example in the field of social entrepreneurship of persons with disabilities. They are one of the categories which are the target groups of contemporary measures of employment policy and social policy.

Key words: social entrepreneurship, employment, persons with disabilities

АЛЕКСАНДАР Б. МАТКОВИЋ*

Факултет за европске
правно-политичке студије
Нови Сад

УДК 316.7:314.14
Монографска студија
Примљен: 29.12.2016
Одобрен: 02.02.2017
Страна: 427-440

ЗАШТИТА ДОСТОЈАНСТВА, ПИЈЕТЕТА И ИМОВИНЕ УМРЛОГ ЛИЦА И ЊЕГОВИХ НАСЛЕДНИКА

Сажетак: У раду се анализира материја криминалитета који стоји у конекцији са правно заштићеним добрима на простору гробаља. У првом делу се изводи теоријско разматрање карактеристичних кривичних дела, њихових субјективних и објективних обележја, примећених правних дилема, осталих нејасноћа и др. Унутар друге целине спроведена је емпиријска анализа регистрованих случајева из судске и криминалистичке праксе. Завршни део посвећен је дискусији и извођењу општих закључака у погледу кључних особина предметних злочина и саме описане негативне друштвене појаве по себи, уз нуђење конкретних сугестија и смерница за њено превазилажење. Између осталог, закључено је да су у оквиру датог криминалитета најприсутнији имовински деликти; да се девастирање гробних простора истински повезано са националном или верском нетрпелиивошћу сусреће релативно ређе и то углавном у мултикултуралним срединама са значајно поремећеним међуетничким односима; да се кривично дело повреде гроба најчешће извршава или због постојања личног анимозитета између учиниоца и покојника, односно његове породице, или пак као општевандалистички чин адолесцената који стоји у примарној вези са њиховом генералном психосоцијалном перспективом.

Кључне речи: имовински деликти, повреда гроба, споменици културе, крађа, вандализам, дискриминација, толеранција

Увод

Уништавање и оштећење објеката на простору гробаља представља један од проблема савременог друштва о којима се често говори, но чијем превазилажењу се не посвећује довољна пажња. Да би се уочио значај разматрања ове негативне појаве, довољно је указати на бројност (како у иностранству, тако и на локалном нивоу) злочина наведене категорије, на континуитет њиховог временског и просторног распрострањавања, као и на важност друштвених вредности које се њима нападају. Људско достојанство, пијетет, поштовање према

---

* al.matkovic@gmail.com

умрлима и чување успомене на њих; лични, национални, верски идентитет; верске слободе и права; права националних мањина; споменици културе и заштићене просторно-културне целине; имовина- само су неке од вредности које се у том смислу угрожавају. У наредним редовима покушаћемо да кроз мулти-дисциплинарну, примарно правну анализу, обрадимо материју предметног криминалитета, уз истовремено изналажење оптималних модела и сугестија за унапређење како превенције, тако и друштвене репресивне реакције.

Теоријска анализа

Кривична дела извршена на простору гробаља и повезана са самим гробним простором чине веома хетерогену категорију у сваком погледу. Злочини поменуте групе разликују се по врсти, тј. по позитивноправном одређењу самог дела, по мотивима, начину извршења и др. Они такође имају и варирајући историјски континуитет постојања и распрострањавања, који опет стоји у директној вези са врстом дела и мотивима извршења. У наредним редовима пажња ће бити посвећена савременим видовима описаног противправног понашања.

У случају када је радњом извршења изазвана последица у виду оштећења или уништења гробног места, спомен обележја или одузимања посмртних остатака, односно других предмета из гроба, може бити спорно коју инкриминацију треба применити у конкретној ситуацији. Такође, неретко се појављује и дилема у погледу неформалне „поткатегорије“ кривичног дела о коме је реч (у смислу постојања појединих препознатљивих типова извршења кривичних дела повезаних са гробним простором). Можемо приметити да је кључ за правилну квалификацију, као и за препознавање описаних додатних обележја, поред анализе радње извршења, објекта који се напада и наступелих последица, такође и уочавање мотива злочина. На основу досадашњих истраживања дате материје¹, могу се издвојити следећи карактеристични мотиви:

- а) повреда гробног места ради одузимања предмета или посмртних остатака (примера ради, одношење делова спомен обележја, одузимање новца или предмета од вредности похрањених унутар гробног места, одношење посмртних остатака и др);
- б) уништење или оштећење спомен обележја из личног анимозитета према покојнику или његовој породици;
- ц) скрнављење гробних места као општевандалистички чин без додатних мотивационих фактора;
- д) скрнављење мотивисано екстремистичким национализмом, шовинизмом и/или ксенофобијом;
- е) скрнављење мотивисано религијским или антирелигијским побудама (Matković, 2016: 256).²

¹ Видети: Matković, A, 2016, *Krivično-pravni aspekti okultnih ritualnih aktivnosti*, doktorska disertacija, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Beograd.

² Потребно је нагласити да се у пракси сусрећу и комбинације мотива- једна од веома честих комбинација јесте фузија мотива наведених под д) и е).

Прелазећи на анализу типова злочина, треба приметити да гробно место или друго место у коме се умрли сахрањује, споменик или спомен-обележје, предмети који се налазе у гробу и на лешу, као и посмртни остаци покојника могу бити објекти радње извршења различитих кривичних дела. Ипак, уочава се да најчешће у обзир долази примена законских описа следећих кривичних дела: повреда гроба (чл. 354 КЗ), прописано у оквиру групе кривичних дела против јавног реда и мира; крађа (чл. 203 КЗ), односно тешка крађа (чл. 204 КЗ) као типично имовинска кривична дела. Предмет крађе или тешке крађе најчешће јесу саставни делови спомен обележја или пак пратећи садржаји и предмети у његовој околини (нпр: делови споменика, бисте, скулптуре, украсни предмети, вазе, метална слова, клупе, ограде, цвеће и др). Међутим, то могу бити и леш, делови леша, предмети који се налазе на самом покојнику, у његовом телу (нпр. златни зуби, протезе и сл), као и предмети који се налазе у гробу, под условом да могу бити у промету и да имају одређену вредност (Мрвић Петровић, 2010: 189). Предмет кривичног дела повреда гроба могу бити гробно место, друго место у коме се умрли сахрањује (чл. 354 ст.1 КЗ) или споменик, односно спомен-обележје (чл. 354 ст. 2 КЗ). Прописано је као материјални деликт (захтева се да је једном од алтернативно предвиђених радњи извршења, неовлашћено предузетих, на објекту радње проузрокована повреда). Ако су тим кривичним делом остварена обележја неког тежег, предвиђено је да ће се учинилац казнити за то друго кривично дело. У контексту приказаних могућих мотива извршења, то би нарочито могло бити кривично дело изазивања националне, расне и верске мржње и нетрпељивости (чл. 317 ст. 2), када се врши скрнављење споменика, спомен-обележја или гробова у вези са националним или верским осећањима. Такође, може се применити и тешки облик кривичног дела уништења и оштећења туђе ствари (чл. 212 ст. 3), квалификован висином проузроковане штете и врстом предмета који се уништава или оштећује (Кривични законик Републике Србије).

У погледу правног квалификовања предметних противправних радњи, могу се уочити значајне дилеме. Сходно законском опису кривичног дела повреда гроба, услови за његову примену испуњени су у оним случајевима када је дошло до уништења, оштећења, уклањања, прекопавања или другог „грубог повређивања“ саставних делова гроба, а да том приликом нису остварене претпоставке за примену неког другог кривичног дела за које је запрећена већа казна. Овакав законски опис упућује на закључак да је оправдано одредити се за наведену квалификацију у оним случајевима када мотиви извршења нису повезани са прибављањем противправне имовинске користи (крађа [чл. 203 КЗ], тешка крађа [чл. 204 КЗ]). Међутим, некада није једноставно утврдити да ли се ради о класичном вандализму или је реч о одузимању предмета који чине саставни део гроба у циљу остварења имовинске користи. Тада је, разумљиво, од пресудног значаја квалитет спроведене истраге у правцу расветљавања правих мотива извршења кривичног дела. Такође, проблем постоји и у погледу границе примене кривичног дела повреда гроба, са једне и одузимање туђе ствари (чл. 211 КЗ), односно уништење и оштећење туђе ствари (чл. 212 КЗ). Имајући у виду да је првопоменуто дело управо специјализовано прописано

зарад примене на противправне радње повезане са гробним простором (наспрот широко постављеном пољу примене друга два [иначе стриктно имовинска] деликта), мишљења смо да је исправно примарно се фокусирати на првопоменути деликт уперен против јавног реда и мира. Томе у прилог иде и околност да висина запрећене казне за друга два дела у основном облику не премашује казну која је прописана првопоменути (3 године затвора). Изузетак би представљали они случајеви у којима постоји основ за примену тежих облика наведених имовинских деликата, за које је запрећена казна затвора већа од 3 године. Нејасноће могу настати и у случајевима откопавања гроба или отварања гробнице, уз истовремено одношење појединих предмета, односно постојања сумње да је дошло до одношења предмета (укључујући ту и посмртне остатке). Иако радња извршења несумњиво примарно упућује на законски опис дела повреда гроба, треба имати у виду да садржај чл. 1 ст. 1 кривичног дела тешка крађа (обијање или проваљивање „затворених простора“, савлађивање „механичких препрека“) такође одговара појединим елементима описаног злочина. Уважавајући специфичности сваке од горе приказаних дилема, могу се ипак понудити одређене генералне смернице. Поново указујући на есенцијалну важност правилног разумевања мотива, мишљења смо да први ниво селекције приликом правног квалификовања треба базирати на критеријуму постојања, односно одсуства елемента имовинске користи. У наредном ступњу селекције, опредељујући критеријум треба поставити у односу на висину запрећене казне. Све остале нејасноће које се могу појавити у пракси могуће је разрешити искључиво квалитетним оперативним радом у оквиру истраге (пре свега фокусирајући се на мотив, *modus operandi*, затечене релевантне трагове и др).

Од значаја је размотрити дилему у погледу тога шта је све обухваћено законским појмом „гроб“. Према једном тумачењу, гроб обухвата објекат у земљи у коме је умрли покопан или положен, али и простор површине над земљом која је оивичена и означена уобичајеним знаком са подацима о умрлом (Стојановић, 2009: 749-750). Поменуто мишљење нам се чини сасвим оправданим. Томе иде у прилог и схватање Врховног суда Србије према коме надгробни споменик чини саставни део гроба (ВСС Кзз 1/75, према: Стојановић, 2009: 750.). Отуда став 2 члана 354 Кривичног закона, у коме се као објекат радње извршења наводи искључиво „споменик или друго спомен обележје умрлом лицу“ (за разлику од става 1 у коме се помиње „гроб“) треба протумачити тако да је намењен регулисању само оних случајева у којима локација на којој се налази споменик или спомен обележје не одговара месту на коме се фактички налазе посмртни остаци умрлог, тј његог гроб у формалноправном смислу. У свим другим ситуацијама, у којима се радња извршења предузима према споменику или спомен обележју који су саставни део гроба, постојаће облик из става 1 чл. 354 КЗ (Стојановић, 2009: 749-750).

Кривично дело повреда гроба из Кривичног законика Србије не помиње изричито делове тела покојника, односно посмртне остатке. То доводи до одређених проблема, како у теорији, тако и у пракси. Оштећењем или уништењем гроба, скрнављењем посмртних остатака или крађом предмета из гроба угрожава се мир покојника и повређују имовинска права његовог наследника,

при чему се истовремено на тај начин, будући да умрли не могу бити субјекти права личности, нарушава пијетет: напад који је у суштини усмерен на успомене на мртве својим последицама погађа њихове живе потомке (Kalodera, 1941: 76; Finžgar, 1988: 145). У склопу права на пијетет, живи чланови породице и потомци имају право да захтевају да се поштују породичне везе, њихова осећања и сећање на умрлог, у складу са чланом 8. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода и према домаћем законодавству (Пресуда Апелационог суда у Крагујевцу, Гж 1914/13). С обзиром на то, мишљења смо да би требало изменити законски опис кривичног дела из члана 354. на такав начин да обухвати и друге објекте - посмртне остатке покојника. Један од примера успешног законског регулисања ове материје јесте члан 332. Казненог закона Републике Хрватске, чијим ставом 2 се пружа заштита и: телу покојника, делу тела, фетусу и пепелу умрле особе (Kazneni zakon Republike Hrvatske).

Како показује глобална пракса, деликти уперени према гробном месту који су мотивисани верском и националном нетрпељивошћу заузимају одређен простор у оквиру ове категорије злочина. У њиховој распрострањености требало би, како се чини, тражити један од разлога који је мотивисао и нашег законодавца да поменуте активности пропише као једну од радњи извршења посебног облика кривичног дела изазивање националне, расне и верске мржње и нетрпељивости (чл. 317 ст. 2 КЗ). При томе појавни облици могу бити: а) повреда гробних места верских и националних мањина од стране већинског становништва дате територије; б) иницијално или реакционарно деструктивно деловање припадника мањина усмерено према гробним местима припадника већинске етничке или верске категорије; ц) повреда гробних места једне нације или вере од стране припадника друге нације или вере једнако или приближно једнако заступљене у одређеној средини (Matković, 2016: 257-258).³

Емпиријска анализа

У оквиру емпиријског дела овога рада извршена је анализа и провера реалних практичних обележја кривичних дела која стоје у конекцији са гробљанским простором. Као узорак за анализу случајева из праксе одабрани су противправни акти новијег датума који су извршени на простору Новог Сада и који су званично регистровани у оквиру документације јавног комуналног предузећа надлежног за уређивање и одржавање гробаља ЈКП „Лисје“.

Узорак је обухватио све доступне званично забележене случајеве извршења кривичних дела на простору гробаља у временском периоду од 2009. до 2016. године. На основу прикупљених и обрађених података, може се уочити следеће. У наведеном временском распону у доступној документацији регистровано је укупно 25 случајева који су пријављени служби овог комуналног

³ Сви описани случајеви нарочито се интензивирају приликом заоштравања међусобних односа становништва одређене територије (са кулминацијом током ратних дејстава и других оружаних обрачуна).

предузећа. Од овога броја, њих 15 имало је за последицу уништење, оштећење, одузимање или други вид повреде појединачног гробног места или друге имовине у саставу гробља, док је преосталих 10 било уперено према већем броју гробљанских објеката истовремено. На основу службених белешки поводом свих наведених примера противправних радњи, уочавамо да се убедљива већина њих може подвести под законски опис неког од имовинских кривичних дела (најчешће крађе и тешке крађе) - чак 17 случајева. При томе је 9 примера представљало део шире криминалне акције у оквиру које је дошло до одузимања предмета са великог или већег броја различитих надгробних споменика или гробних парцела, док је 8 аката имало индивидуални карактер и било уперено ка појединачном објекту. Као типични објекти радње извршења имовинских деликата крађе и тешке крађе, уочавају се одузимање различитих металних предмета (слова на надгробним споменицима, месингане вазе за цвеће, ограде, украси, плоче и др); затим, одузимање других предмета који могу бити стављени у промет (мермерне вазе, цвеће и др); коначно, у одређеном броју случајева уочавају се примери отварања гробница у циљу проналажења и одузимања предмета од вредности. У том смислу, једини забележен пример јесте отварање укупно 28 гробница, који акти су, по свему судећи, извршени непосредно један за другим (током исте вечери) или евентуално уз одређени краћи временски размак, али у склопу исте криминалне акције (у томе случају би, по свему судећи, правно најисправније било окарактерисати наведене радње као извршење кривичног дела у продуженом трајању). У погледу дела повреде гроба, анализа службених белешки указује да постоји основ за примену (или макар разматрање) ове правне квалификације само у 3 примера. Уочава се да поједини случајеви имају обележја значајно другачија од убичајених видова противправних радњи који се уврежено повезују са гробним простором. Примера ради, забележена су 2 инцидента пробијања и рушења ограде гробља (највероватније нехотичног) моторним возилом, тј. аутомобилом. У зависности од става тужиоца везано за субјективна и објективна обележја конкретног преступа, овде, како се чини, долази у обзир и примена прекршајних санкција, али се може радити и о различитим кривичним делима (нпр. против безбедности јавног саобраћаја, против имовине, као и евентуално против опште сигурности људи и имовине). Нарочито је правно интересантан први од два цитирана случаја, будући да је у оквиру њега паралелно са рушењем ограде дошло и до оштећења већег броја (укупно 6) надгробних споменика. Иако су наступеле последице веома сличне или пак истоветне појединим класичним видовима извршења кривичног дела повреда гроба, мишљења смо да овај случај својом специфичношћу (а нарочито у вези са одсуством намере учиниоца) ипак не допушта овакав вид правне квалификације, услед чега се треба одредити за другачији облик одређења учиниоачеве радње (документација ЈКП „Лисје“).

Оно што је важно уочити јесте податак да број случајева који су регистровани у наведеној документацији не одговара укупном броју реално постојећих случајева, који је свакако значајно већи. Такође, приметно је да број пријава полицији поводом описаног противправног понашања такође не одговара

квантитету случајева у проученој документацији, односно да га премашује.⁴ То се може објаснити разликом између овлашћења надлежних служби за одржавање и уређење гробаља, са једне и овлашћења полиције, са друге стране. Иако је једна од надлежности поменуте службе заштита и старање о безбедности на гробљанским површинама, полиција је једина законом овлашћена да спроводи истрагу и предузима остале законом прописане мере поводом извршених кривичних дела. Такође, грађани се често приликом обавештавања о извршеном кривичном делу непосредно обраћају полицији, што је, формалноправно, свакако оправдано, но што често има за последицу недовољну обавештеност других заинтересованих страна о регистрованим злочинима. Од утицаја је и специфичност својинскоправних односа у погледу територије гробаља, будући да је град искључиви власник земљишне парцеле на којој се налази гроб, грађани су закупци земљишта, док се комунално предузеће појављује само као јавна служба надлежна за уређивање и одржавање гробаља. Ипак, мишљења смо да све наведене околности не би требале да представљају препреку на пољу ближе и директније сарадње службе обезбеђења гробаља и полиције. Међусобно информисање, не само у смеру од комуналних предузећа ка МУП-у, већ и обрнуто (у смислу полицијског обавештавања надлежних у предузећима о свим пријавама грађана непосредно МУП-у, о исходу полицијске истраге, покретању судских поступака и др) осетно би побољшало обавештеност свих заинтересованих лица, што би свакако могло допринети и квалитетнијем генералном поступању поводом описаних негативних друштвених појава на простору гробаља.

За крај, може се у базичној статистичкој форми изразити удео појединих карактеристичних типова кривичних дела у укупности криминалитета повезаног са гробљанским простором. Сходно малопре изведеној анализи, уочава се да су процентуално најзаступљенији имовински деликти (нарочито крађа и тешка крађа) који заузимају укупно 68%. Насупрот њима, кривично дело повреде гроба много је мање заступљено – свега 12%. Остали деликти показују велику међусобну хетерогеност, услед чега није целисходно вршити њихова даља подгруписања. Њихов укупни процентуални удео износи 20% (документација ЈКП „Лисје“).

Дискусија, закључци и сугестије

Како се може приметити, резултати емпиријског истраживања показују да су у пракси најзаступљенија кривична дела против имовине, и то превасходно она дела која имају одређени лако уочљив „прагматични“ мотив у виду жеље за противправним остварењем имовинске користи (крађа и тешка крађа).

⁴ Ове околности могу бити потврђене већ обичним увидом у поједине медијске извештаје о вандализмима или крађама на гробљима, о којима не постоји писани траг у проученој званичној документацији. Уп. нпр: V, Ђ, 2013: <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:457219-Poruseno-25-spomenika-na-Almaskom-groblju>; Nepoznat autor, 2012: <http://www.blic.rs/vesti/hronika/oskrnavljeno-jevrejsko-groblje-u-novom-sadu/zbd9j9g>; Šuljagić, R, 2013: <http://arhiva.24sata.rs/novi-sad/vesti/ost/ostkrnavljeno-almasko-groblje-vandali-redom-rusili-spomenike/85048.phtml>.

То стоји у сагласности и са изнетим теоријским поставкама, те нарочито потврђује став о важности уочавања критеријума постојања, односно одсуства елемента имовинске користи као изузетно важног за правилно разумевање и правно квалификовање конкретног злочина у вези с гробним простором. У погледу разграничења кривичних дела крађе и тешке крађе, осим општих критеријума, треба нарочито имати у виду како висину причињене штете, тако и податак да ли је приликом извршења дела дошло до отварања гробнице или откопавања гроба, будући да су то услови од којих зависи постојање тешког облика крађе (уп. Кривични законик Републике Србије).

Кривично дело повреда гроба, иако је несумњиво заступљено и одговара реалним потребама санкционисања ове специфичне врсте злочина, доста је мање присутно међу званично евидентираним случајевима. Објашњење те околности треба тражити у већем броју чинилаца. Осим фактора мотива извршења, који имовинке деликте свакако чини заступљенијим у домену наведеног криминалитета, мишљења смо да су од особитог значаја и објективне околности при извршењу кривичног дела (са нарочитим акцентом на одабиру објекта радње извршења кривичног дела, метода извршења и др). Како показује пракса, учиниоци овог дела веома често бирају стара, осамљена, недовољно одржавана гробља, на којима је надзор много слабији (или пак непостојећи), а општа флукуација људи (укључујући и родбину и пријатеље покојника) осетно мања него на централним градским гробљима (Matković, 2016: *passim*). То доводи до процентуално мањег регистровања извршења кривичних дела повреде гроба, као и до начелно слабијег интересовања за њихово пријављивање и расветљавање. У погледу мотива за извршење наведеног кривичног дела, запажа се да су они, у случају напада на већи број гробова, а под уобичајеним околностима, најчешће повезани са општевандалистичким намерама учинилаца и ослобођени других крајњих циљева (примера ради, повезаних са верском, националном или другом мржњом и нетрпељивошћу). Са друге стране, у случају угрожавања појединачног гроба или појединачне породичне гробнице, осим поменутог вандализма по себи, један од честих мотива тиче се постојања одређених сукоба на релацији учинилац кривичног дела - покојник/ породица покојника. У погледу кривичних дела која се извршавају услед постојања верских или националних нетрпељивости (када је, сходно закону, заправо реч о посебном облику кривичног дела изазивање националне, расне и верске мржње и нетрпељивости из чл. 317 ст. 2 КЗ), приметно је да, супротно честим спекулацијама, ова дела, иако непобитно заступљена, имају много мању присутност у друштву него што се то често сугерише. Уз несумњиво постојање одређеног процента изузетака, приметно је да се таква дела масовније сусрећу углавном у периодима постојања одређених већих друштвених конфликта и верско-националних сукоба, нарочито у мултикултуралним срединама са поремећеним међуетничким односима. Поред многих примера на глобалном нивоу, то потврђују и бројни случајеви регистровани током различитих ратних сукоба на простору наше државе и других бивших СФРЈ република (упоредити: Golubović, 2014: 367; Антонијевић, 2013: 2, 80 и д, 138 и д, 192-198 и др; Vilus, 2007: 20-25).

Све малопре речено уједно упућује и на закључак о неусаглашености фактичких одлика криминалитета повезаног са гробним простором, са једне и распрострањене слике у друштву о поменутој појави, која је формирана под превасходним утицајем сензационалистичког медијског извештавања, са друге стране. Како се може приметити, у медијским извештајима веома често се сусрећу наводи о вандалистичким актима на гробљима који се, без претходне провере и без упуштања у реално чињенично стање, олако приписују верским или националистичким екстремистима (нарочито већим групама таквих лица). У том погледу, уобичајено се појављују тврдње о деструктивном деловању претпостављених верских секти, о масовној распрострањености деструктивних националистичких група које организовано и систематски девастирају гробља на којима су сахрањени припадници других нација и друге вероисповести и сл (Lanning, 1989: *passim*; Karlsberg, 2002: 9-11; Magill, 2002: 19-23). Такво непроверено приписивање неретко се врши свесно и тенденциозно, у циљу повећања тиража, слушаности, односно гледаности медија о коме је реч. Међутим, може се констатовати да такви наводи најчешће не одговарају реалности, будући да оптужбе о постојању националистичких и/ или верских мотива злочина у већини „стандардних“ случајева (тј случајева у којима није евидентирана ескалација националне или верске нетрпељивости у конкретној заједници) заправо нису основане.

Имајући у виду ове околности, раније размотрена обележја кривичног дела повреда гроба, као и резултате наших досадашњих истраживања (Matković, 2016: *passim*), може се приметити да вандализми уперени према надгробним спомен обележјима у убедљивој већини случајева заправо представљају резултат деструктивног деловања младих особа (најчешће тинејџера) ослобођеног специјализованих побуда личне или идеолошке природе. Такво понашање најчешће своје примарне узроке бележи у индивидуалној животной перспективи учиниоца, нарочито у вези са његовим узрастом, системом вредности, животним навикама, афинитетима и сл. Склоност ка агесији, прихватање модела противправног понашања, припадност групи вршњака делинквентног усмерења, жеља за афирмисањем и за скретањем пажње на себе, за изазивањем друштвене реакције, употреба психоактивних супстанци и сл, неке су од важнијих смерница које је потребно имати у виду приликом покушаја објашњења побуда наведених злочина (Matković, 2016: 242-249, 269 и др).

Осим тенденције да се извршењу кривичних дела која стоје у вези са уништењем, оштећењем или другим видовима повреде гробног простора често приписују мотиви који у пракси не одговарају чињеничном стању, треба указати на још један проблем у разумевању описаног феномена. Наиме, примећује се да се, чак и у ситуацијама када се правилно уочава да је у конкретним случајевима реч о вандализму (најчешће тинејџерском) иза кога не стоје други крајњи мотиви, и тада неретко преувеличава обим реалног друштвеног присуства ове негативне појаве. Примера ради, резултати једног америчког истраживања спроведеног на Универзитету у Џорџији показали су да се међу 31. типом карактеристичних вандалских аката извршаваних од стране тинејџера, вандализми повезани са надробним споменицима налазе управо на последњем

месту, обухватајући око 4% укупног броја извршених недозвољених аката (Bachtel, 1983: 80). Стога је и речено важно имати у виду, како би се поставио оптималан баланс између потребне друштвене реакције и неутемељеног ширења узнемирености у заједници.

У блиској вези са управо наведеним стоји и однос између квантитета примера адолесцентског вандализма на гробљима, са једне и ширења узнемирености у друштву поводом речене појаве, са друге стране. Резултати наших досадашњих истраживања (Matković, 2016: 155-160) показали су да је један од примарних мотива за вршење кривичног дела повреде гроба код тинејџера управо њихова свест о снажној друштвеној реакцији (у виду забринутости, страха, панике, праћених и подстакнутих сензационалистичким медијским извештавањем) која ће уследити након регистровања извршења злочина (видети: Victor, 2002: 32-34; Bromley, 1991: 49 i d; Robbins, 2002: 91 i d; Koen, према: Tompson, 2003: 16). Самим тим, неадекватним потенцирањем реалне или, чешће, умногоме преувеличане опасности која друштву прети од учинилаца поменуте категорије злочина, постижу се, заправо, контрапродуктивни резултати, будући да се на тај начин додатно развија афинитет једног дела делинквената према вршењу ових кривичних дела.⁵ Отуда се препоручује да се поменутој негативној друштвеној појави приступа обазриво и без претенциозних и неутемељених спекулација, како би се већ на почетном ступњу елиминисали или умањили подстицаји за појаву криминалног имитирања.

Примећује се да је највећи број анализираних званично евидентираних случајева уништења, оштећења или друге повреде гроба и надгробног спомен обележја регистрован на централном градском гробљу (документација ЈКП „Лисје“). Разлоге томе треба тражити у следећим околностима: највећа површина гробља/ највећи број гробних места (односно, највећи број потенцијалних објеката извршења кривичног дела); најнефективнији надзор службе обезбеђења и редовна провера чињеничног стања (тј. добар увид у укупност дешавања, те самим тим и ажурна евиденција противправних активности); велики промет људи (како потенцијалних учинилаца кривичних дела, тако и грађана који обавештавају службу обезбеђења или полицију о уоченим последицама); активни статус гробља (већи број непосредно заинтересованих лица, попут блиске родбине и пријатеља, за чување успомене и заштиту пијетета покојника) и др. Услед наведеног, предлаже се додатно унапређење безбедносно-логистичких мера (како на нивоу надлежне службе обезбеђења, тако и у погледу поступања органа унутрашњих послова) у циљу појачаног надзора и бољег увида у дешавања на осталим мањим гробљима.

Треба прокоментарисати још један правни аспект који се јавља као препрека потпунијој заштити имовине и других добара обухваћених гробним простором. Ради се о чињеници да многа гробља, као јавне површине у својини

⁵ То потврђују и примери из праксе судова Србије. Упоредити нпр. списе следећих предмета: Предмет Општинског суда у Новом Саду, бр. КИМ 113/03; Предмет Општинског суда у Новом Саду, бр. КМ 96/04; Предмет Општинског суда у Ваљеву, бр. КИМ 64/04; Предмет Окружног суда у Ваљеву, бр. КМ 6/06.

града, односно општине, по правилу нису закључана у ноћним сатима, што је управо период када се већина описаних кривичних дела извршава. Надлежни органи из локалних предузећа којима је поверено старање о гробљима неретко наводе управо овај аргумент као разлог за умањење или елиминисање свог дела одговорности за настале последице. Формалноправно посматрано, оправдан је став о праву грађана на слободан и временски нелимитиран приступ гробљанским површинама, будући да је реч о јавним површинама доступним становништву на употребу. Овакво мишљење додатно оснажују и поједине специфичне околности. Неке од њих су: транзитна улога појединих градских гробаља кроз која грађани свакодневно пролазе (значајно скраћујући на тај начин путању коју треба да пређу приликом обављања својих редовних активности), чињеница да су многа историјска гробља проглашена заштићеним споменицима културе, као и да су на њима сахрањене бројне знамените личности које грађани имају право да несметано посећују; друге штетне последице које могу наступити услед нехотичног закључавања грађана (имајући у виду велику површину гробаља и честу лошу прегледност терена) и др. Међутим, поменути аргументи против закључавања свакако не би смели бити оправдање за недовољно ажуран надзор надлежних служби задужених за обезбеђење. Услед свега реченог, а особито имајући у виду генералну потребу за појачаном заштитом просторно-културних целина проглашених споменицима културе, сугерише се значајно унапређење мера обезбеђења сходно техничким правилима струке и расположивим могућностима (повећање броја ангажованог људства, увођење видео надзора и др).

Конечно, водећи се ставом да су правилна информисаност, едукација и развијање свести неки од најбољих и најделотворнијих видова сузбијања друштвено непожељних појава, мишљења смо да би, паралелно са свим предложеним мерама, требало осетно порадити на плану едукативне превенције, као и ресоцијализације. У том погледу, предлаже се: унапређење обавештености становништва о правој природи описане негативне појаве, са нарочитим акцентом на њеним последицама; ресоцијализација учинилаца описаних деликата кроз укључивање у адекватне тематске едукативне програме; подстицање грађана (нарочито деце и адолесцената) путем различитих формалних или неформалних активности на спознају о противправним, неетичким, те, слободно се може рећи- антицивизацијским аспектима угрожавања мира покојника и имовине на простору гробаља и др.

За крај, може се објединити предлог неколицине најважнијих мера унапређења превентивног и репресивног деловања на сузбијању описане категорије криминалитета. На основу свих остварених увида, сугерише се: спровођење одређених законодавних реформи (нарочито у погледу кривичног дела повреда гроба, у смислу изричите заштите посмртних остатака покојника); утврђивање јаснијег става у оквиру судске праксе поводом прецизирања границе између повреде гроба и кривичног дела уништење и оштећење туђе ствари; унапређење мера обезбеђења и редовног надзора над свим гробљима, а нарочито над онима која су у целини или делимично проглашена споменицима културе; могућност едукације радника МУП-а и лица задужених за обезбеђење

гробаља у погледу типичних мотива злочина, типологије учинилаца, односа метода извршења, типа деликта и сл; побољшање сарадње на релацији органа унутрашњих послова и надлежних служби за уређивање и одржавање територије гробаља; увођење активнијег међусобног информисања и обостане размене обавештења приликом пријављивања кривичног дела и током откривања и процесуирања учинилаца; вођење ажурних и потпуних евиденција регистрованих злочина, уз адекватну статистичку и другу обраду, односно стручну анализу; превентивна едукација становништва, као и програмска ресоцијализација учинилаца наведених кривичних дела.

Литература:

1. Antonijević, Snežana V. (2013): *Mogućnosti unapređenja zaštite i očuvanja srpske nacionalne baštine prostora Metohije na početku 21 veka* (doktorska disertacija), Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, Beograd.
2. Bachtel, Douglas (1983): *Teenage vandalism in Georgia*, University of Georgia, Athens (Georgia, US).
3. Bromley, David (1991): Satanism: The new cult scare, u: Richardson, James, T; Best, Joel; Bromley, David (1991): *The Satanism Scare*, Aldine De Gruyter, Hawthorne.
4. Finžgar, Alojzij (1988): *Prava ličnosti*, NIU Službeni list SFRJ, Beograd.
5. Golubović, Vidoje (2014): Regionalna suradnja na zaštiti i očuvanju kulturne baštine, *Međunarodni problemi*, Vol. LXVI, br. 3-4.
6. Kalodera, Marko (1941): *Naknada neimovinske štete – rasprava iz komparativnoga prava*, bez izdavača, Zagreb.
7. Karlsberg, Elizabeth (2002): Satanism Threatens Youth, u: Roleff, Tamara (2002): *Satanism*, Greenhaven Press, San Diego.
8. Lanning, Kenneth (1989): *Satanic, Occult, Ritualistic Crime: A Law Enforcement Perspective*, FBI Academy, Quantico.
9. Magill, Gordan (2002): *Satanic Ritual Abuse Is a Serious Problem*, u: Roleff, Tamara (2002): *Satanism*, Greenhaven Press, San Diego.
10. Matković, Aleksandar (2016): *Krivično-pravni aspekti okultnih ritualnih aktivnosti*, doktorska disertacija, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Beograd.
11. Mrvić Petrović, Nataša (2010): *Krivično pravo – posebni deo*, Pravni fakultet Univerziteta Union/ Službeni glasnik, Beograd.
12. Nepoznat autor (2012): Oskrnavljeno Jevrejsko groblje u Novom Sadu, *Blic Online*, 11.01.2012, <http://www.blic.rs/vesti/hronika/oskrnavljeno-jevrejsko-groblje-u-novom-sadu/zbd9j9g>, pristup 09.10.2016.
13. Robbins, Susan (2002): Social and Cultural Forces were Partially Responsible for Satanic Panic, u: Roleff, Tamara (2002): *Satanism*, Greenhaven Press, San Diego.
14. Stojanović, Zoran (2009): *Komentar Krivičnog zakonika*, Službeni glasnik, Beograd.
15. Šuljagić, R. (2013): Oskrnavljeno Almaško groblje, vandali redom rušili spomenike, 24 sata, 15.04.2013, <http://arhiva.24sata.rs/novi-sad/vesti/vest/oskrnavljeno-almasko-groblje-vandali-redom-rusili-spomenike/85048.phtml>, pristup 09.10.2016.
16. Tompson, Kenet (2003): *Moralna panika*, Clio, Beograd.
17. V, Đ. (2013): Porušeno 25 spomenika na Almaškom groblju, *Večernje novosti online*, 04.10.2013, <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:457219-Poruseno-25-spomenika-na-Almaskom-groblju>, pristup: 09.10.2016.

18. Victor, Jeffrey (2002): *The Extent of Satanic Crime is Exaggerated*, u: Roleff, Tamara (2002): *Satanism*, Greenhaven Press, San Diego.
19. Vilus, Jelena (2007): *Pravna zaštita kulturnih dobara*, ECPD, Beograd.

Прописи:

1. Kazneni zakon Republike Hrvatske, *Narodne novine* 125/11, 144/12, 56/15, 61/15.
2. Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005- ispr. 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014.

Судски и службени документи:

1. Predmet Opštinskog suda u Novom Sadu, br. KIM 113/03.
2. Predmet Opštinskog suda u Novom Sadu, br. KM 96/04.
3. Predmet Opštinskog suda u Valjevu, br. KIM 64/04.
4. Predmet Okružnog suda u Valjevu, br. KM 6/06.
5. Predmet Apelacionog suda u Kragujevcu, Gž 1914/13.
6. Zvanična dokumentacija JKP „Lisje“ koja se odnosi na period 2009-2016. godine.

PROTECTION OF DIGNITY, PIETY AND PROPERTY OF THE DECEASED PERSON AND HIS HEIRS

Symmary: In this paper, the author analyzes the matter of crime, which stands in connection with the legally protected goods on the territory of cemeteries. The first part includes theoretical analysis of characteristic criminal offenses, their subjective and objective characteristics, the perceived legal dilemmas, other uncertainties etc. Within the second chapter stands empirical analysis of registered cases from the judicial and criminal practices. The final part is dedicated to discussion and to the creation of general conclusions regarding the key features of those crimes, as well as of this negative social phenomena per se, together with suggestions and guidelines for overcoming of it. Among other things, it was concluded that, in the described context, property crimes are the most prevalent; that the devastation of burial space truly associated with national or religious intolerance occurs relatively rarely and mainly in multicultural environments with troubled interethnic relations; that the grave violation offense is most commonly executed due to personal animosity between the offender and the deceased or his family, or as an general vandalistic act of the adolescents which stands in close and prime relation with their general psychosocial perspective. Some of the recommended measures in order to improve preventive and repressive action in combating described crime categories are: the implementation of certain legislative reforms (particularly concerning violation of the grave, in terms of explicit protection of the remains of the deceased); establishing a clearer stance in the context of case law regarding the border between violation of the grave and the offense of destruction or damage of property belonging to another; improving security measures and regular monitoring of all cemeteries, especially over those that are wholly or partially declared monuments of culture; the education of Ministry of Interior and the persons responsible for protection of the cemeteries in terms of typical motives of the crime, typology of offenders, relationships between the method of execution and the type of offense and the like; improving cooperation between police and

services which are in charge for maintenance of the cemeteries; introduction of active mutual informing and mutual exchange of data concerning the detection and prosecution of perpetrators; keeping updated and complete records of registered crimes, with adequate statistical and other processing, and expert analysis; preventive education of the population and the program for social reintegration of the perpetrators of described crimes.

Key words: crimes against property, violation of the grave, cultural monuments, theft, vandalism, discrimination, tolerance

МИЛОШ С. КРСТИЋ*

Природно-математички факултет
Ниш

УДК 168:172

Монографска студија

Примљен: 27.11.2016

Одобрен: 19.01.2017

Страна: 441-455

НЕКИ МЕТОДОЛОШКИ И МЕТАТЕОРИЈСКИ ПРОБЛЕМИ ТЕОРИЈЕ РАЦИОНАЛНОГ ИЗБОРА**

Сажетак: Рад је посвећен разматрању методолошких и метатеоријских изазова теорије рационалног избора. Методолошки изазови тичу се питања: да ли се теорија рационалног избора може адекватно, емпиријски тестирати и да ли теорија рационалног избора омогућава истраживачима да изводе занимљиве хипотезе у везих главних области примене. Одговори на ово питања имају важне импликације на амбицију теорије рационалног избора да буде теорија-упуство за друштвена истраживања. Такође, у раду се разматрају и следећи метатеоријски проблеми: како да се разумеју очигледни контра докази који произлази из примењених области друштвених истраживања? Да ли је могуће обезбедити објашњења ових доказа унутар теорије рационалног избора ширењем њених кључних претпоставки и помоћних хипотеза? Или да ли да се теорија рационалног избора побољша (и ако јесте, како?) интеграцијом концепата и механизма других друштвених приступа, а да ипак остане разумна „радна машина“ и „полазна тачка“ за социолошка истраживања?

Кључне рећи: теорија рационални избор, теорија-упуство за друштвена истраживања, друштвена истраживања, кључне хипотезе, „мост“ хипотезе

Увод

Током протеклих неколико деценија, теорија рационалног избора остварила је утицај у многим важним друштвеним дисциплинама (економска и политичка социологија, социјална неједнакост и раслојавање, миграције и интеграције, социологија породице, криминал и социологија религије) (Hechter и Kanazawa, 1997; Hedström и Stern 2008, Voss и Abraham 2000; Wittek et al., 2012). Може се рећи да је теорија рационалног избора значајно утицала на главни ток у овим дисциплинама и да је успешно допринела решавању кључних проблема. У циљу развоја, научници предлажу даље јачање алијансе

---

* krsticmilo3@gmail.com

** Рад је део пројекта 179066, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС

измеђе ове теорије и анализа података из анкета и експерименталних истраживања (Fehr и Gintis, 2007).

Растућа заступљеност теорије рационалног избора у емпиријским истраживањима се не посматра увек као „успешна прича“. Теорију рационалног избора одликује континуирани и распрострањени скептицизам о њеној тежњи да постане универзална и емпиријски потврђена социолошка теорија. С једне стране, научници се питају: да ли се теорија рационалног избора може адекватно, емпиријски тестирати и да ли она омогућава истраживачима да изводе занимљиве хипотезе у везих главних области примене (Bunge 1996; Green и Shapiro 1994; Mood 2009; Smelser 1992)? Са друге стране, постоје сумње у свеобухватност теорије рационалног избора. Иако су многи резултати друштвених истраживања у областима примене у складу са теоријом рационалног избора, чиста објашњења (рационалног избора *genuine rational choice explanations*), заснована на кључним концептима теорије рационалног избора (као што су: приходи, трошкови, расположиве алтернативе и очекивања), очигледно не могу да адекватно објасне људске активности (Kahneman и Amos, 2000, 2003).

Порекло ових супротстављених импресија (резултата), у крајњој линији, лежи у основи методолошких и метатеоријских изазова. Методолошки изазови тичу се тестирања теорије рационалног избора. Као и свака друга општа теорија, теорија рационалног избора може бити тестирана тек након увођења „мост“ хипотеза које претпостављају да преференције, веровања и ограничења актера (непосредне детерминанте индивидуалног понашања које се могу објаснити и разумети основним претпоставкама теорије рационалног избора) у великој мери зависе од више објективних фактора. Ове претпоставке „премошћују“ дистанцу између објективних фактора и непосредних детерминанти понашања на нивоу индивидуалних актера. Поред тога, основне претпоставке теорије рационалног избора захтевају детаљну спецификацију, пре увођења „мост“ претпоставки. Другим речима, потребно је одредити које су преференције, веровања и ограничења актера релевантна. Помоћне претпоставке о иницијалним условима су, такође, познате као „мост“ претпоставке, јер „премошћују“ дистанцу између основних (општих) претпоставки теорије рационалног избора и специфичних области примене. Поставља се питање: како да се стигне до ових „мост“ претпоставки? Која универзална теорија може да се користи као основа за извођење ових хипотеза? Одговор на ово питање има важне импликације на амбицију теорије рационалног избора да буде теорија-упуство за друштвена истраживања. Други методолошки проблем односи се на врсте додатних хипотеза (врсте „мост“ хипотеза) које су могуће и разумне унутар граница теорија рационалног избора у покушају да дају објашњења у складу са емпиријским доказима. Нема сумње да је растућа употреба теорије рационалног избора у емпиријским истраживањима резултат њене привлачне компаративна предности која допушта да се широк опсег прецизних помоћних, додатних хипотеза („мост“ претпоставки) и модела изводе из релативно ограниченог скупа основних хипотеза теорије рационалног избора (Hedström и Udehn, 2009: 27). Исто тако нема сумње да је широко распрострањени скептицизам према теорији

рационалног избора резултат чињенице да је већина хипотеза и модела директно изведених из теорије рационалног избора (тачније, из њених основних претпоставки) лако одбачена емпиријским истраживањима у кључним областима примене. Метатеоријско питање је, онда, како да се разумеју очигледни контрадокази који произлази из примењених области социолошких истраживања? Да ли је могуће обезбедити објашњења ових доказа унутар теорије рационалног избора ширењем њених кључних претпоставки и „мост“ хипотеза? Или да ли да се теорија рационалног избора побољша (и ако јесте, како?) интеграцијом концепата и механизма других социолошких приступа, а да ипак остане разумна „радна машина“ и „полазна тачка“ за социолошка истраживања?

Веома динамична дискусија окружује ове проблеме и питања у последњих неколико деценија. Значајан број доприноса остварен је у европској социологији, где теорија рационалног избора представља главни приступ социолошком теоретисању и истраживању (Diekmann и Voss 2004; Edling и Stern, 2003). Ипак, ова литература је само делимично доступна међународној научној заједници која често није упозната са ширим контекстом специфичних дискусија.

У овом чланку, даћемо преглед неких важних дебата и напредака. Започињемо са методолошком дискусијом, усмеравајући се на генерални однос између теорије рационалног избора и друштвених истраживања. Потом анализирамо ставове о томе како теорија рационалног избора може или треба да буде тестирана помоћу емпиријских података и како теорија рационалног избора може или треба да обезбеди теорију-упуство за друштвена истраживања. Следеће, прелазимо на метатеоријску дискусију која се тиче питања: како додатне, помоћне хипотезе („мост“ хипотезе) могу или треба да буду изведене да би теорија рационалног избора била теорија (погодна платформа) за друштвено истраживање и да ли и како концепти других социолошких приступа могу бити интегрисани у теорију рационалног избора ради даљег напредка различитих области примене? Завршићемо са неким општим перспективама које произилазе из ових дискусија.

Методолошки проблеми и постигнућа

Да би у потпуности схватили значај методолошке дискусије која окружује теорију рационалног избора, корисно је подсетити се шире научне мисије теорије рационалног избора. Шири научна мисија теорије рационалног избора је да неке, са становишта економске науке, егзогене области, као што су: антропологија, културна и економска сегрегација, криминал, брак, миграције, фертилитет, претвори у уобичајене области економског истраживања (Беговић, 2010). Методолошки гледано, корени ове мисије налазе се у Поперовој филозофији критичког рационализма (Popper, 1959) и дедуктивног-номолошког модела објашњења, иако је теорија рационалног избора компатибилна и са модернијим приказима објашњења заснованим на друштвеним механизмима (Hedstrom и Ylikoski, 2010; Opp, 2005).

У Поперовој филозофији критичког рационализма и дедуктивно - номолошком моделу објашњења претпоставља се да каузални односи постоје само на нивоу појединца (микро ниво анализе). Са друге стране, објашњење у друштвеним наукама подразумева разумевање како могуће друштвена структуре (друштвени механизми) утичу на актере и како понашање актера, са своје стране, утиче на друштвене структуре (макро ниво анализе) (Coleman, 1990). Повезивање прелаза између макро и микро нивоа анализе мора бити довољно прецизно како би омогућило конструисање и тестирање модела друштвених механизма или структура. У овом погледу, можемо да тврдимо да теорија рационалног избора има компаративну предност, како показују њени модели размене, тржишта, организација, мрежа (модел неких дрштверних структура). Ближе, аналитичка прецизност основних претпоставки и концепата теорије рационалног избора дозвољавају систематско (доследно, методично) извођење „мост“ хипотеза“ које „премошћавају“ дистанцу између друштвених структура или механизма и преференција, веровања и очекивања актера, омогућујући емпиријско тестирање које може да доведе до потврђивања, модификовања, или, у крајњем случају, до оповргавања основних претпоставки теорије рационалног избора.

Метатеоријски идеали на којима се заснива теорија рационалног избора приписују кључну улогу емпиријском истраживању, захтевајући емпиријске провере теорије. Традиционално, представници теорије рационалног избора су против осталих приступа који развијају, у најмању руку, нејасне концепте и претпоставке који су једва емпиријски проверљиви (Homans, 1967: 10) и против су истраживања која покушавају само да статистички објасне одступања модела од стварности, без јаке теоријске основе (Esser, 1996; Goldthorpe, 1996).

Међу великим изазовима који произилазе из ових амбициозних циљева и принципа теорије рационалног избора, два питања су добила посебну пажњу. Прво, разматрајући са аспекта теорије као емпиријски контролисане конструкције, истраживачи су развили различите стратегије за тестирање модела рационалног избора. Друго, гледано са аспекта теорије као упуства (смерница) за друштвена истраживања, научници су дискутовали о проблему: како доћи до теорије рационалног избора као веома опште теорије индивидуалног деловања (опште теорије акције), са теоријским моделима и хипотезама специфичним за конкретне области истраживања? Као што ћемо видети, ове дискусије су произвеле идеје које нису само ограничене на теорију рационалног избора, већ су релевантне за сваки покушај примене универзалних теорија у друштвеним истраживањима.

Стратегије тестирање теорије рационалног избора

Теорија рационалног избора претпоставља да актери разматрају трошкове и користи расположивих алтернатива, формирају очекивања о последицама ових алтернатива и бирају алтернативу која најбоље задовољава њихове преференције. Значајна експериментална истраживања су показала систематско

нарушавање ових претпоставки, што је омогућило даље усавршавање алтернативних теоријских оквира (Rieskamp et al., 2006).

У социолошкој теорији, главне методолошке дискусије фокусирају се на две различите стратегије тестирања теорије рационалног избора: једну директну и једну индиректну. Стратегија директног тестирања теорије рационалног избора покушава да директно измери очекиване трошкове и користи (приходе) уз помоћ мерних скала у оквиру анкете. На пример, да бисе измерили перципирани трошкови или бенефити, испитаници су замољени да оцене колико је важан, или колико је добар или лош, одређени (очекивани) исход (приходи или трошкови)?

Критичари стратегије директног тестирања указују, прво, да је директно тестирање неизводљиво на основу података који су доступни у секундарним базама (базе Републичког завода за статистику, Међународног монетарног фонда, Светске банке итд.), а које укључују податке о доходу, порезу, потрошњи и сл., друго, да су субјективне перцепције испитаника од мањег социолошког значаја, и треће, да стратегија директног тестирања одвлачи пажњу од анализе објективних фактора људског понашања (Goldthorpe, 1998). Ови аргументи су главна мотивација за примену стратегије индиректног тестирања теорије рационалног избора.

Стратегија индиректног тестирања теорије рационалног избора уздржава се од покушаја да се директно измере трошкови и корисност (Voss и Abraham, 2000: 57). Присталице тврде да је то непотребно и да теорија рационалног избора омогућава конструисање математичких модела (друштвених структура или механизма) који се могу тестирати индиректно, фокусирајући се на лакше уочљиве објективне факторе људског понашања (Breen и Cooke, 2005; Brüderl и Kalter, 2001). Зато се стратегија индиректног тестирања у великој мери заснива на тзв. „мост“ претпоставкама, које претпостављају да акterове преференције, веровања и ограничења (непосредне детерминанте индивидуалног понашања које се могу објаснити и разумети основним претпоставкама теорије рационалног избора) у великој мери зависе од објективних фактора (Esser, 1998; Vippler и Lindenberg 1987: 145). При том, ове претпоставке „премошћују“ дистанцу између објективних фактора и непосредних детерминанти понашања на нивоу индивидуалних актера (први корак у макро-микро-макро анализи). На пример, у студији пружања јавних добара, често се претпоставља да је величина групе у негативној корелацији са веровањима чланова групе да је у интересу групе да јавно добро буде обезбеђено (Стојановић, 2010: 11). На исти начин, брачни парови са децом могу перципирати веће трошкове развода (Brüderl и Kalter, 2001), а особе успешније у образовању и на тржишту рада могу очекивати веће потенцијалне трошкове незаконите радње, јер они имају више да изгубе (Matsueda et al., 2006: 101-2). У стратегији индиректног тестирања, мерење је ограничено на (посматрано) понашање и објективне факторе, као што су: доходак, величина групе, тип породице или друштвене класе.

Предност стратегије индиректног тестирања је у томе да је ове и сличне факторе релативно лако измерити и од суштинског су значаја за друштвена истраживања. Главни изазов је смањена убедљивост тестова, које прати већа

зависност од „мост“ претпоставки. У емпиријским анализама увек тестирамо теоријски модел и „мост“ хипотезе и у принципу је увек могуће да се окриве и модификују „мост“ хипотезе, ако тестови не успевају да потврде моделе. Иако су ова практична ограничења оповргљивости позната општа карактеристика емпиријског тестирања (Porrer, 1959), проблем је утолико израженији ако се стратегија индиректног тестирања више ослања на „мост“ претпоставке.

Други проблем стратегије индиректног тестирања је да поједини објективни фактори вероватно утичу на неколко параметара кост-бенефит калкулације актера. Понекад су то параметри који делују у супротним правцима. На пример, можемо тврдити да особе са већим дохотком перципирају веће трошкове од утаје пореза и веће потенцијалне уштеде путем утаје пореза. Зато је тешко да се јасно предвиде ефекти дохотка на утају пореза. Друго, стратегија индиректног тестирања често подразумева извођење и тестирање („мост“) хипотеза које су конзистентне са теоријама, различитих од теорије рационалног избора. Другим речима, тешко је логички извести хипотезе које се баве односом између посматраног понашања и варијабли као што су: старост, образовање, или друштвене класе, а које су у исто време специфичне за теорију рационалног избора. Ово омогућава критичарима да се сложе да „неке од студија, које покушавају да пронађу доказе конзистентне са теоријом рационалног избора, у ствари тестирају моделе који се много не разликују од модела других теорија, различитих од теорије рационалног избора (Akers и Sellers, 2009: 30).

Теорија рационалног избора и упуство за друштвена истраживања

Дискусија која је до сада описана усмерена је на питање: како тестирати модел рационалног избор емпиријски? Међутим, много фундаменталније питање је: како, најпре, доћи до таквог теоријског модела? Када градиммо моделе рационалног избора у друштвеним наукама, морамо да направимо две класе претпоставки о актеровим преференцијама, веровањима и ограничењима. Прва класа претпоставки су тзв. „мост“ претпоставке које описују како одређени објективни фактори утичу на актерове преференције, веровања и ограничења. Пре тога, међутим, морамо одредити које су преференције, веровања и ограничења релевантни. Ове помоћне претпоставке о иницијалним условима су, такође, позванате као „мост“ претпоставке, јер „премошћују“ дистанцу између општих, основних претпоставки теорије рационалног избора и специфичних области примене. Иако је увођење таквих додатних претпоставки велики корак у примени теорије рационалног избора, недовољна систематска пажња је била посвећена њиховим изворима. Ово се променило када су ове хипотезе постале предмет интересовања теоретичара рационалног избора. Централно питање је мера до које ове додатне претпоставке о иницијалним условима треба да буде изведене из универзалне теорије, чији се концепти и механизми могу интегрисати у теорију рационалног избора. Да бисмо одговорили на ово питање, размотримо теорију функција социјалне (друштвене) производње Сигверта Линдберга (Siegwart Lindenberg).

Фокусирајући се на претпоставке о преференцијама, Линденберг је формирао теорију функција социјалне производње, указујући да ће то омогућити извођење релевантних („мост“) претпоставки о актеровим преференцијама у друштвеним истраживањима (применама теорије рационалног избора) (Lindenberg, 1996). Наиме, циљ теорије функција социјалне производње је да објасни разноврсност (диверзитет) и промене посматраних преференција позивањем на фундаменталније и стабилније преференције. Теорија функција социјалне производње претпоставља да људска бића теже ка два универзална циља: физичко благостање и социјално одобравање. Права комбинација инструменталних циљева - комфора и стимулације/активације производи физичко благостање, док је социјално одобравање (социјално благостање) функција инструменталних циљева, као што су: статус, психолошко одобравање и љубав. На основу ових експлицитних дефиниција универзалних и инструменталних циљева, теорија функција социјалне производње може применити микроекономску теорију цена за анализу супституције ових инструменталних циљева у складу са кост-бенефит анализом. Размотримо пример човека који иде у пензију (или остаје без посла). Он ће бити у стању да мање производи социјално одобравање путем статуса и због тога теорија функција друштвене производње претпоставља да ће више инвестирати у активности које стварају психолошко одобравање или љубав. На овај начин, теорија функција социјалне производње објашњава промене у преференцијама. Исто тако, ова теорија може да се примени у идентификацији релевантних актерових преференција.

Међутим, критичари теорије функција социјалне производње сумњају да ће њена употреба донети значајни добитак у смислу теорије (упуства) за емпиријска истраживања, зато што се могу оспорити њене претпоставке о универзалним (физичко и друштвено благостање) и инструменталним (комфор, активност, статус и сл.) циљевима и зато што можда неће бити могуће прецизно одредити функције производње физичког и друштвеног благостања (социјалног одобравања), укључујући и односе субституције (Stachura, 2009). Судећи по критичарима универзалних теорија индивидуалног деловања, изгледа да истраживачи не могу да изводе додатне („мост“) претпоставке о релевантним актеровим преференцијама, веровањима и ограничењима из емпиријских потврђених универзалних теорија. Уместо тога, у изградњи модела рационалних избора и објашњења, они ће морати да се окрену комбинацији знања, прелиминарних тестова и хеуристичких принципа.

Трансформације теорије рационалног избора

Проблеми и напредак о којима смо дискутовали баве се методолошким питањем: како тестирати теорију рационалног избора емпиријски и како доћи до неопходних помоћних („мост“) хипотеза које се тичу преференција, очекивања и ограничења? Међутим, примена теорије рационалног избора у области социолошких истраживања је изазвала фундаменталније проблеме који доводе у питање језгро теорије рационалног избора.

Ово језгро се састоји од специфичног погледа на индивидуално понашање који укључује следеће претпоставке: (A1) понашање се може објаснити као избор између алтернатива; (A2) актере преференције, веровања и ограничења су главне детерминанте понашања; (A3) преференције актера морају да задовоље услове као што су: асиметричност, потпуност и транзитивност; (A4) актери бирају оптималну алтернативу, тако што пореде очекиване приходе и трошкове (Крстић и Крстић, 2015: 3).

Поред тога, многе присталице модела рационалног избора укључују концепте као што су: егоизам, конзеквенцијализам (који претпоставља да су актери мотивисани последицама сопствених акција), конзистентност и оптимална веровања. Теорија рационалног избора апроксимира модел човека познат као хомо оецоомицус: (A5) актери су оптимално информисани рационални егоисти који брину, искључиво, за опипљиве последице својих активности (Хафнер и Крстић, 2014: 4).

Међутим, примена теорије рационалног избора на све већи број истраживачких области је јасно показала емпиријску неадекватност овог скупа рестриктивних премиса. Овај доказ је навео присталице теорије рационалног избора да се приклоне широкој верзији, која одбацује хипотезу (A5) и дозвољава шири опсег преференција, очекивања и ограничења. Упоредо са овом метатеоријском реакцијом, друга група научника предлаже фундаменталнији „ремонт“ основних претпоставки теорије рационалног избора који значи да су истраживачи отишли корак даље од става о понашању као о нечему што је укоренено искључиво у максимизирању очекиване корисност у условима задатих ограничења. Идеја је да се теорија рационалног избора обогати кроз интеграцију додатних концепата и механизма других социолошких приступа у основне претпоставке о људском понашању (основне претпоставке теорије рационалног избора).

Шира верзија теорије рационалног избора

Развој теорије рационалног избора је током последњих неколико деценија представља прелаз из уске у широку верзију теорије рационалног избора (Орр, 1999). Иако се теорија рационалног избора и даље редовно изједначава са *homo economicus*-ом, шира верзија теорије рационалног избора је прихватила приступ који ослабљује њене традиционалне рестриктивне претпоставке. У овој широј верзији, преференције треба само да задовоље услов конзистентности и могу другачије обухватити различите мотиве, као што су: алтруизам и правичност, или уопштеније, жеља да се делује у складу са сопственом идентитетом, вредностима и интернализованим нормама (Yee, 1997). Веровања су сама по себи субјективна и могу бити заснована на непотпуним, несавршеним или пристрасним информацијама.

Усвајање ове шире верзије теорије рационалног избора је била реакција на очигледне контрадоказе који проистичу из области примене истраживања (Gilboa et al., 2014). На пример, у студији колективне акције, примећено је да многи појединци доприносе обезбеђивању јавних добара без обзира на проб-

лем „слободног возача“, трошкове и сл. (Орр 1986, р. 93). Као реакција, научници су развили широк модел рационалног избора колективне акције који претпоставља да актери имају реалне користи од учешћа у колективној политичкој акцији и да чак и у великим групама појединци верују да њихови доприноси повећавају вероватноћу успеха колективне акција (Finkel et al. 1989). Низ емпиријских примена и тестова је потврдило да су ови подстицаји главне појединачне детерминанте учешћа у колективној политичкој акцији (Орр, 2001).

Један од најзначајних присталица широке верзије је немачки аутор Оп (Орр, 1999). Његов рад, у којем је модел колективне политичке акције главни пример, укључује широку верзију теорије рационалног избора. Што се тиче преференција, Оп напушта претпоставку да су актери мотивисани последицама сопствених акција (претпоставка консеквенцијализма). Аутор истиче да актери могу остварити корисност директно избором акције, ако је акција у складу са актеровим интернализованим нормама или се прилагођава његовом идентитету. Опова широка верзија не подразумева ни *a priori* ограничења веровања актера, ни претпоставке о рационалности формирања веровања.

Кључно питање, овде, је: да ли језгро (основне претпоставке) широке верзије теорије рационалног избора омогућује извођење „мост“ хипотеза. Другим речима, да ли широка верзија теорије рационалног избора може да буде теорија за друштвена истраживања? Наиме, све док се у друштвеним истраживањима претпоставља да су су актери информисани, рационални егоисти који брину само о опипљивим трошковима и користима, основне претпоставке теорије рационалног избора обезбеђују теорију-упуство за друштвена истраживања, те прелазак на ширу верзију прети да лиши теорију рационалног избора њене компаративне предности односно могућности дедукције широког спектра прецизних („мост“) хипотеза из неколико основних премиса.

Један од теоријских покушаја да се језгро широке верзије теорије рационалног избора опреми са теоријом-упуством за емпијска истраживања јесте интеграција Линденбергове теорије функција друштвене производње у широку верзију теорије рационалног избора. Као што смо рекли у одељку 3, кључна претпоставка Линдербергове теорије функција друштвене производње је да се преференције између физичког благостања и социјалног одобравања (које важе за све појединце) могу објаснити и разумети позивањем на преференције између комфора и стимулације/активације, с једне стране, и позивањем на преференције између статуса, психолошког одобравања и љубави, с друге. Интеграцијом кључне претпоставке Линдербергове теорије и широке верзије теорије рационалног избора, попуњава се празнина језгра теорије рационалног избора која је настала слабљењем кључних претпоставки теорије.

Обогаћивање теорије рационалног избора

Представници теорије рационалног избора сматрају да једноставно дозвољавање већег распона преференција, очекивања и ограничења није довољно

(Boudon 2003; Elster 2007; Esser 2009; Lindenberg 2008). Они су предложили да се иде даље од објашњавања понашања искључиво на основу максимизације корисности у условима задатих преференција, веровања и ограничења. Став да је теорији рационалног избора потребна модификација настао је делом из проблема „празнине“ широке верзије. Такође, ово модификација је била мотивисана и емпиријским доказима који сугеришу развој општије теорије акције, интегрисањем додатних концепата и механизма у теорију рационалног избора. У вези са тим, две врсте доказа се посебно истичу. Као прво, неколико студија указује на већу зависност понашања од контекста, него што теорија рационалног избора предвиђа. И друго, постоје докази да значајан део појединаца мање реагује на подстицаје него што то теорија рационалног избора предвиђа.

Серија експеримената је показала да понашање у социјалним дилема зависи, у доброј мери, од ситуације и имплицитних сигнала (Lieberman et al., 2004). Ближе, понашање зависи од начина на који актери тумаче ситуацију на основу сигнала који активирају менталне моделе, као што културне идеје и норме. Главни представници бихевиоријалне теорије игара морали су да почну да цене став да ови ефекти уоквиравања (*the framing effects*) нису експериментално конструисане особености, већ да одражавају основне процесе који су у основи сваке акције. Појединци очигледно „бирају оквир за интерпретирање експерименталне ситуације“ (Gintis, 2000: 241). Њихово понашање је веома осетљиво на контекст, производећи значајне варијације (промене) у понашању између сличних ситуација, као и ситуација са снажним међу-културним разликама.

Што се тиче утицаја подстицаја на људско понашање, анализе у кључним области социолошких истраживања су показале да актери мање реагују на сигнале него што то предвиђају модели рационалног избора. У студији миграција, истраживачи су већ одавно приметили да многи појединци који могу да остваре добит од миграција и имају прилику да мигрирају чак и не разматрају ову могућност (Speare, 1971: 130). Слично томе, у истраживању гласања, истраживачи су показали да многи људи не реагује на очекиване корисности и трошкове гласања (Blais, 2000).

Обе врсте доказа указују на изворе промена у понашању које се не могу објаснити и разумети претпоставкама теорије рационалног избора. Ово не мора нужно да значи да теорија рационалног избора не може да се користи за анализу и предвиђање феномена (Abell, 1992: 191). „Представе варијација понашања“ у терминима преференција, очекивања и ограничења су још увек могуће (Gintis, 2007: 48). Поента је да су механизми који узрокују ефекат уоквиравања и варирање понашања у великој мери егзогени (не зависи) у односу на такве „представе“ (и основне претпоставке теорије рационалног избора). Како ови механизми (за генерисање акције) могу имати значајне последице на макро нивоу (нпр, за перзистентност друштвене неједнакости и решавања конфликта), истраживачи у све већој мери признају да њихово укључивање може бити од велике експланаторни вредности (Lindenberg, 2008).

Овакав развој не би требало да буде изненађење у социологији. Ближе, идеја дефиниције ситуације, као и идеја да су актери у тренутку неосетљиви на подстицаје су дуго биле срж социолошких размишљања. Иако је много од овог рада усмерено само на концептуалне дискусије, истакнути представници социолошке науке су покушали да користе ове идеје као полазне тачке за општије теорије акције. Тако, развијајући Веберов концепт вредносне рационалности, Будон (Bound) истиче да су актери често мотивисани нормативним или когнитивним уверењима, пре него инструменталним подстицајима. Како би објаснио неинструменталне акције, Будон је изнео своју теорију уобичајне (ординарне) когнитивне рационалности, која се фокусира на реконструкције трансубјективних система разлога на основу којих могу да се изводе преференције, веровања и осећања актера (Boudon, 2011). Линденберг и Езер (Esser) су развили теорију акције која се усмерава на избор и утицај контекста (оквира), дозвољавајући, при томе, интеграцију кључних идеја из симболичког интеракционизма, феноменолошке социологије и социјалне психологије. Ове теорије уоквиравања (*framing theories*) заслужују посебну пажњу, пошто су мање познате, али су се већ доказале способним да генеришу значајан напредак у неколико социолошких области истраживања.

Линденбергова теорија уоквиравања претпоставља да људска бића теже да постигну циљ који је у фокусу у датом тренутку, уместо да разматрају читав интервал преференција и ограничења, као што то претпоставља теорија рационалног избора. У самој сржи Линденбергове теорије уоквиравања је динамика између примарних (*foreground*) и секундарних (*background*) циљева. Док први углавном управљају перцепцијама, активирањем знања и понашањем, последњи циљеви, према Линдбергу, могу и даље да утичу, било јачањем или слабењем тренутног циља (циља у жижи), на процесе спознаје и понашања циљева (Lindenberg, 2008). Линденберг нуди експлицитну дефиницију главних циљева који су заједнички свим људским бићима: хедонистички циљ – позива актере да побољшају своје стање истог момента, циљ-добитак – позива актере да чувају и побољшају своје ресурсе у дугом року, и нормативни циљ - позива да актери делују конзистентно са друштвеним очекивањима. Према Линденбергу, хедонистички циљ има највећу *a priori* снагу, следи циљ-добитак, и на крају нормативни циљ (Lindenberg, 2008).

Закључак

Предности теорије рационалног избора огледају се у развоју прецизних хипотеза и (теоријских) модела који могу да се изведу и емпиријски тестирају у истраживањима. Иако је изазвала многе дискусије и више пута проглашавана неважећом од стране својих критичара, теорије рационалног избора је успешно ушла у основне социолошке области истраживања и донекле се трансформисала у мејнстрим.

Као што смо показали, методолошке дискусије у теорији рационалног избора помогле су да се идентификују предности и недостаци различитих

стратегија тестирања теорије рационалног избора, омогућавајући, истраживачима да направе најбољи избор. Повезано са овим дискусијама је и трансформација основних претпоставки теорије рационалног избора. Амбициозни циљ теорије рационалног избора је био да прилагоди друштвене науке заједничким бихевиоралним микроосновама. Сматрало се да ово заједничко језгро нуди теорију или упуство за друштвена истраживања и уједињује стечена знања у различитим областима примене. Како је широка верзија теорија рационалног избора одбацила многе од својих традиционалних рестриктивних претпоставки, помоћне претпоставке о преференцијама, веровањима и ограничењима актера су добиле на значају. Празнина језгра широке верзије теорије рационалног избора представља проблем за амбицију теорије рационалног избора да буде теорије или упуство за емпиријска истраживања.

Док неки од истраживача оправдавају придржавање уске верзије теорије рационалног избора на методолошком нивоу, други се слажу да можемо решити проблем празнине ослањајући се на емпиријске методе за утврђивање и мерење преференције, очекивања и ограничења актера. Па ипак, постоје истраживачи фаворизују велику ревизију основних претпоставки теорије рационалног избора укључивањем нових концепата и механизма. Иако на различите начине, теорије деловања Линденберга и Езера додељују централно место актеровој дефиницији ситуације и његовој различитој осетљивости на подстицаје. Свакако се може дискутовати да ли овакве теорије и даље треба разматрати као део теорије рационалног избора или не.

Литература:

1. Abell, Peter (1992) „Is rational choice theory a rational choice of theory?“, u: Coleman James, Fararo Thomas (ur.), *Rational Choice Theory: Advocacy and critique*, Sage, London.
2. Akers, Ronald, Sellers, Christine (2009): *Criminological Theories: Introduction, Evaluation, and Application*, Oxford University Press, Oxford.
3. Begović, Begović (2010). „Geri Beker – ekonomski imperijalista“, u: Pelević, B. (ur.), *Ekonomisti nobelovci*, Beograd: Centar za izdavački delatnost.
4. Blais, Andre (2000): *To Vote or Not to Vote? The Merits and Limits of Rational Choice Theory*, University Pittsburgh Press, Pittsburgh.
5. Boudon, Raymond (2003) „Beyond rational choice theory“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 29, No. 4, pp. 1–21.
6. Boudon, Raymond (2011) „Ordinary rationality: the core of analytical sociology“, u: Demeulenaere, Pierre (ur.), *Analytical Sociology and Social Mechanisms*, New York, Cambridge University Press.
7. Breen, Richard, Cooke, Lynn (2005) „The persistence of the gendered division of domestic labour“, *European Sociological Review*, Vol. 21., No.1, pp. 43–57.
8. Bunge, Mario (1996): *Finding Philosophy in Social Science*, Yale University Press, New Haven.
9. Brüderl, Josef, Kalter, Frank (2001) „The dissolution of marriages: the role of information and marital-specific capital“, *Journal of Mathematical Sociology*, Vol. 25, No. 4, pp. 403–421.

10. Coleman, James (1990): *Foundations of Social Theory*, Belknap Press, Cambridge.
11. Diekmann, Andreas, Voss, Thomas (2004) „Rational choice theory. Status and Prospects“, u Diekmann, Andreas, Voss, Thomas (ur.) *Rational choice theory in the social sciences. Applications and Problems*, Oldenbourg, Munich.
12. Elster, Jon (2007): *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge.
13. Esser, Hartmut (1996). „What is wrong with “variable sociology”?”, *European Sociological Review*, Vol. 12, pp. 159–166.
14. Esser Hartmut (1998) „Why are bridge hypotheses necessary?”, u Blossfeld Hans, Prein Gerald (ur.), *Rational choice theory and large scale data analysis*, Boulder.
15. Esser, Hartmut (2009) „Rationality and commitment: the model of frame selection and the explanation of normative action“, u: Chkaoui Mohamed, Hamilton, Peter (ur.), *Raymond Boudon: A Life in Sociology, Part Two: Toward a General Theory of Rationality*, Oxford: Bardwel.
16. Edling, Christofer, Stern, Stern (2003) „Scandinavian rational choice sociology“, *Acta Sociological*, Vol. 46, pp. 5–16.
17. Fehr, Ernst., Gintis, Hintis (2007) „Human motivation and social cooperation: experimental and analytical foundations“, *Annual Review Sociology*, Vol. 33, pp. 43–64.
18. Finkel Steven, Muller, Edward, Opp, Karl-Dieter (1989). „Personal influence, collective rationality, and mass political action“. *American Political Science Review*, Vol. 83, pp. 885–903.
19. Gintis, Herbert (2000): *Game Theory Evolving: A Problem-Centered Introduction to Modeling Strategic Interaction*, Princeton University Press, Princeton.
20. Gintis, Herbert (2007) „A framework for the unification of the behavioral sciences (with open commentaries and author’s response)“, *Behaviour Brain Science*, Vol. 30, pp. 1–61.
21. Gilboa, Itzhak, Postlewaite, Andrew, Samuelson, Larry, Schmeidler, David (2014) „Economics models as Annalogies“, *The Economic Journal*, Vol. 124, pp. 513–533.
22. Goldthorpe, John (1996) „The quantitative analysis of large-scale data-sets and rational action theory: for a sociological alliance“, *European Sociological Review*, Vol.12, No. 2, pp. 109–126.
23. Goldthorpe, John (1998) „Rational action theory for sociology“, *British Journal of Sociology*, Vol. 49, No. 2, pp. 167–192.
24. Green, Donald, Shapiro, Ian (1994): *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, Yale University Press, New Haven.
25. Hechter, Michael, Kanazawa, Satoshi (1997) „Sociological rational choice theory“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 23, pp. 191–214.
26. Hedström, P., Stern, C. 2008: *Rational choice and sociology*, u: Durlauf, SN., Blume, LE. (ur.), *The New Palgrave Dictionary of Economics*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
27. Hedström, P., Udehn, L. 2009: *Analytical sociology and theories of the middle range*, u: Hedström, P., Bearman, P. (ur.) *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*, Oxford: Oxford University Press.
28. Hedström, Peter, Ylikoski, Petri (2010) „Causal mechanisms in the social sciences“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 36, No. 5, pp. 49–67.
29. Hafner, P., Krstić, M. 2014: *Rational Economic Behavior– Interdisciplinary Approach*, *Ekonomika*, Vol. 60, No. 4, pp. 155-164.
30. Homans, George (1967): *The Nature of Social Science*, Harcourt, New York.

31. Krstić, Bojan, Krstić, Miloš (2015) „Normativna teorija racionalnog izbora: prošlost, sadašnjost i budućnost“, *Theoria*, Vol. 58, br. 2, str. 49 – 64.
32. Kahneman, Daniel, Tversky, Amos (2000): *Choices, Values, and Frames*, Cambridge, University Press, Cambridge.
33. Kahneman, Daniel (2003) „Maps of Bounded Rationality: A Perspective on Intuitive Judgment“, *American Economic Review*, Vol. 93, No. 5, pp. 1449–1475.
34. Lindenberg, Siegwart (1996) „The Relevance of Theoretical Bridge Acceptance“, *Kölner Z Soziol Sozialpsychol*, Vol. 48, No. 2, pp. 126–140.
35. Lindenberg, Siegwart (2008) „Social rationality, semi-modularity and goal-framing: What is it all about?“, *Analyse & Kritik*, Vol. 30, pp. 669 – 687.
36. Liberman, Varda, Samuels, Steven, Ross, Lee (2004) „The name of the game: predictive power of reputations versus situational labels in determining prisoner’s dilemma game moves“, *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 30, No. 9, pp. 1175–85.
37. Matsueda, Ross, Kreager, Derek, Huizinga, David (2006) Detering delinquents: a rational choice model of theft and violence, *American Sociological Review*, Vol. 71, No. 1, pp. 95–122.
38. Mood, C. 2009: Problems without ends: how rational choice theory escapes its explanatory task, u Cherkaoui, M., Hamilton, P. (ur.), *Raymond Boudon: A Life in Sociology, Part Two: Toward a General Theory of Rationality*, Oxford: Bardwell.
39. Opp, Karl-Dieter (1986) „Soft incentives and collective action: participation in the anti-nuclear movement“, *British Journal of Politic Science*, Vol. 16, No. 1, pp. 87–112.
40. Opp, Karl-Dieter (1999) „Contending conceptions of the theory of rational action“, *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 11, No. 2, pp. 171–202.
41. Opp, Karl-Dieter (2001) „Collective political action. A research program and some of its results“, *Analise and Kritik*, Vol. 23, pp. 1–20.
42. Opp, K-D. (2005) „Explanations by mechanisms in the social sciences. Problems, advantages and alternatives“, *Mind & Society*, Vol. 4, No. 2, pp. 163–178.
43. Popper, Karl (1959): *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, London.
44. Rieskamp, Jörg, Busemeyer, Jerome, Mellers, Barbara (2006) „Extending the bounds of rationality: evidence and theories of preferential choice“, *Journal of Economic Literature*, Vol. 44, No. 2, pp. 631–161.
45. Smelser, Neil (1992) „The rational choice perspective: a theoretical assessment“, *Rational Sociology*, Vol. 4., No. 4, pp. 381– 410.
46. Speare, Alden (1971) „A cost-benefit model of rural to urban migration in Taiwan“, *Population Studies*, Vol. 25, No. 1, pp. 117–130.
47. Stachura, M. (2009) „Bridge hypothesis criticism of the economic theory of the goals“, *Zeitschrift für Soziologie*, Vol. 38., No. 1, pp. 152–169.
48. Stojanović, Božo 2010: Mansur Olson-mislilac sinteza, u Olson, M. *Uspon i sumrak naroda-ekonomski rast, stagflacija i društvena rigidnost*, Beograd: Službeni glasnik.
49. Voss, Thomas, Abraham, Martin (2000): Rational choice theory in sociology: a survey, u: Quah, SR., Sales, A. *The International Handbook of Sociology*, London: Sage.
50. Wippler R., Lindenberg S. 1987: Collective phenomena and rational choice, u Alexander, J., Giesen, B., Münch, R., Smelser, N. *The Micro-Macro Link*, Berkeley: University California Press.
51. Wittek, Rafael, Snijders, Thomas, Nee, Victor (2012): *Handbook of Rational Choice Social Research.*, Stanford University Press, Stanford.
52. Yee, Albert (1997) „Thick rationality and the missing “brute fact”: the limits of rationalist incorporations of norms and ideas“, *Journal of Politics* Vol. 59, No. 4, pp. 1001–1039.

CERTAIN METHODOLOGY AND METATHEORETICAL PROBLEMS OF RATIONAL CHOICE THEORY

Summary: Advantages of rational choice theory are reflected in the development of precise hypotheses and theoretical models that it can be derived and empirically tested in research. Although it has caused many discussions and has been repeatedly declared invalid by its critics, rational choice theory has successfully entered into the basic sociological research and to some extent transformed into mainstream. Related to these discussions is the transformation of the basic assumptions of rational choice theory. The ambitious goal of rational choice theory was to adapt the social sciences with common behavioral mikroosnovama. It was believed that this common core offered theory or instruction for social research and united the acquired knowledge in different fields of application. As the wide version of rational choice theory has abandoned many of its traditional restrictive assumptions, auxiliary assumptions about preferences, beliefs and constraints actors' have gained in importance. The emptiness of the core of the wide version of rational choice theory is a problem for rational choice theory' ambition to be a theory or instructions for empirical research.

Key words: rational choice theory, theory-instruction for social research, social research, the key hypotheses, "bridge" hypothesis

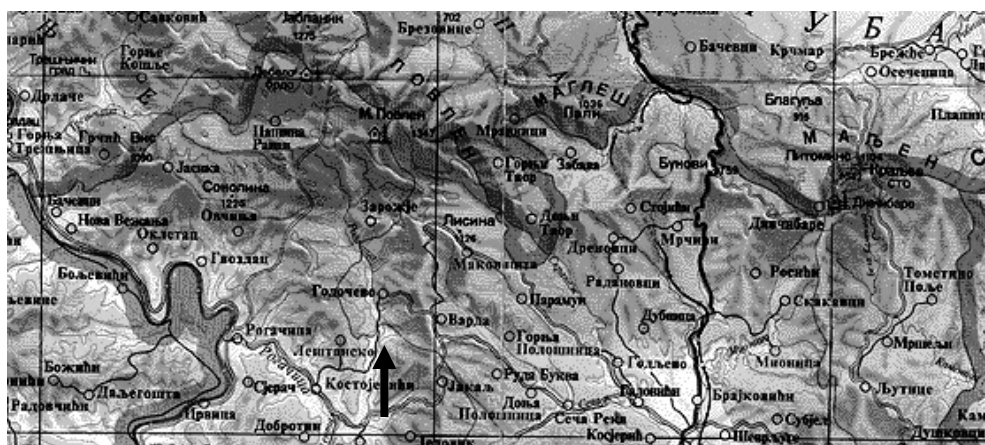
НАСЕЉА У СРБИЈИ ИЗМЕЂУ ЗАКОНСКЕ И УРБАНИСТИЧКЕ РЕГУЛАТИВЕ: ФОРМИРАЊЕ ВАРОШИЦЕ РОГАЧИЦА 1839-1858.

Сажетак: Након ослобођења државна управа Србије је почела реконструкцију мреже насеља. У првој половини 19. века гранична област западне Србије, око манастира Рача, није имала средиште насеље као средиште среза. Године 1839. група житеља Рогачице се писмено обратила државној управи са захтевом да се њихова варошица плански уреди. Држава је послала службеника Јелисеја Вукајловића, који је израдио урбанистички план насеља 1839. г. и почела лицитацију за продају новоформираних парцела. Имовински спорови око власништва над искрченим земљиштем на коме је планирано насеље су довели до потпуног гашења интересовања за куповином плацева и насељавањем. Због судских спорова око земљишта држава је одлучила да обустави активности око основања насеља и средиште среза оснује неколико километара јужно где је данас варошица Бајина Башта. Насеље Рогачица се постепено гасило а становници су се отсељавали. Неуспех у основању насеља није обесхрабрио државну управу већ су искуства и сазнања стечена у Рогачици успешно искористили у наредним пројектима.

Кључне речи: варошице у 19. веку, Рогачица, урбанизам, имовински односи, оснивање насеља у Србији.

Увод

Насеље Рогачица се налази на ушћу реке Рогачице у Дрину. Околна брда, Стрењача, Товарница, Просјек и Лучевик, су са падинама великог нагиба док је долина поред реке мале ширине. Насеље се налази на путу који се пружа од Ужица, преко Дуба, Костојевића, кроз Рогачицу, даље наставља на север долином Дрине ка Лозници и Шапцу. [Слика 1]

Слика 1. Положај насеља у Западној Србији

О историји рачанског среза током 19. века најобимнију студију је написао С. Игњић „Бајина Башта и околина до 1941.г.“¹ и обимна студија Новака Живковића: „Окружје ужичко половином 19. века“². Простор се помиње у списима М.Ђ.Милићевића,³ Љ.Павловића,⁴ Ј.Вујића,⁵ и Д.Пантелића.⁶ Аутор овог рада је публиковао рад о „Регулационом плану Рогачице из 1839. године“⁷ и рад о „Регулационом плану Ужица 1863. године“⁸ који третира судбину централног насеља у овом делу Србије и везу са пропашћу заснивања варошице у месту Рогачица. Међутим, систематизација развоја насеља Рогачица и утицај законске регулативе на настанак, развој и пропаст варошице до сада није публикована.

Циљ овог рада је да се систематизује и анализира постојећа писана, архивска, теренска и остала расположиву грађу о насељу Рогачица. Затим да анализира утицаје који су довели до идеје о ушоравању насеља, утицаје који су довели до напуштања исте и последицама неуспелог пројекта на друштво и становнике. Поред наведеног, рад анализира квалитет и обим искуства државне управе на формирању насеља којим је рапологала у тренутку оснивања варошице, анализира урбанистичко решење Рогачице које је усвојено и анализира његов однос према осталим насељима у ослобођеној Србији. Циљ рад је да се дефинишу искуства који су настала у Рогачици а која су примењена у каснијим пројектима оснивања варошица у Србији.

¹ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта.

² Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице.

³ Милићевић, М.Ђ., (1876) *Кнежевина Србија*, Београд.

⁴ Павловић, Љ., (1930) *Соколска нахија*, Београд.

⁵ Вујић, Ј., (1902) *Путешествије по Србији*, књ.2. Београд.

⁶ Пантелић, Д., (1936) *Војоногеографски описи Србије пред Кочину крајину од 1783.-1784.г.*, Београд.

⁷ Кузовић, Д., (2014) Урбанистички план Рогачице из 1839“, у: *Изградња*, vol. 68, бр. 7-8, стр. 352-358, ISSN 0350-5421 = *Izgradnja*, УДК 711.4(497.11-15)1839“

⁸ Кузовић, Д., (2013) „Трансформација урбаног развоја на примеру првог урбанистичког плана Ужица из 1863. године“ *Архитектура и урбанизам*, број 36, ИАУС, Београд, стр. 68-73.

Документација

Развој насеља до 1833. године

Аустријски официр Јован Перетић 1784. не бележи постојање Рогачице. Од села поред реке Дрине помиње село Тихово, са 12 кућа и скелом за превоз путника преко реке, које се налази на ушћу реке Дервенте у Дрину.⁹ Неки аутори сматрају да је вероватно дошло до замене локације Рогачице са локацијом која је неколико километара узводно.¹⁰ Јоаким Вујић 1826. бележи село Рогачицу са црквом од плетера која је више пута спаљивана. У селу се налази леп камени мост на реци Рогачици.¹¹ Школа у Рогачици је отворена 1832. што индиректно говори о економској и демографској снази насеља.

Развој насеља од 1833. до 1839. године

Кнез Милош је 1833. донео заповест да Рогачица, место поред Дрине, постане средиште соколске нахије и уведе се варошице, заједно са Пожегом и Ивањицом које су тада постојале. После Курлагине буне у Ужицу 1833., Нахијски Суд и Магистрат из Ужица су премештени у Рогачицу. У том решењу стоји:

„...Њихова Светост милостивејши Господар и књаз наш, изволио је суд нахије ужичке и соколске, који је до сада за обадве речене нахије у Ужицу био, из Ужица дигнути, и место достадашњег једнога, за обадвије нахије, за соколску нахију особити суд поставити...“¹²

Поред нахијског средишта, Рогачица је била средиште среза (рачанског) од 1834. до 1855.¹³ Средиште среза је 1855. привремено премештено у Ужице а 1858. у новоосновану варошицу - Бајину Башту, која се налази неколико километара узводно реком Дрином од Рогачице.

Подаци о грађевинском фонду у Рогачици говоре да је 1839. било 14 завршених објеката, 4 су била у изградњи, а 14 домаћинстава је изразило намеру да започне нову градњу. Од наведених објеката среска канцеларија је имала површину од 196 стопа а једна грађевина у власништву среског старешине, Гаја Вилотијевића, је имала површину 700 квадратних стопа.¹⁴

Старешина среза, Гајо Вилотијевић, је поступајући по захтеву становника Рогачице писмено тражио да окружна власт пошаље једног свог члана „*кои би побележити могао куда ћеду моћи људи бине подизати,*“¹⁵ јер становници хоће куће и дућане „*плански подизати и градити*“.¹⁶

⁹ Пантелић, Д., (1936) *Војоногеографски описи Србије пред Кочину крајину од 1783.-1784.г.*, Београд, стр. 109.

¹⁰ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр. 65.

¹¹ Вујић, Ј., (1902) *Путишестве по Србији*, књ.2. Београд, стр. 15.

¹² Архив Србије, Архив Србије, Суд округа ужичког, 1833., преузето из: Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр. 66.

¹³ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр. 66.

¹⁴ Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице, стр. 35.

¹⁵ Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице, стр. 34.

¹⁶ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр.66.

Нагласио је да су многи спремили грађу за градњу и да, када дођу погодније временске прилике, су спремни почети са градњом. Ужички магистрат који није имао за то обучене људе се обратио Крагујевцу а овај је предмет проследио Попечитељству внатрених дела у Београд. Попечитељство је одговорило је да ће се послати једно лице ради регулисања чаршије у Рогачици „*гди житељи тога места желе бине изградити*“.¹⁷

Државна управа је у Рогачицу послала Јелисеја Вукајловића.¹⁸ Након увида на терену он је 4. априла 1839. послао свој предлог регулације насеља уз следећи опис:

*„Поље Рогачице састоји се из два ођеленија: једно мање и на брегу ди се бине граде у долини, обкоито са брегови, т.ј. са северне стране тече поток зовоми Буковица; цела дужина долине износи 103 2/6 а највећа ширини 56 4/6“.*¹⁹

Поред предлога регулације извршио је попис постојећих грађевина у насељу и плацева слободних за изградњу нових објеката.

Као отежавајућу околност при изради решења Јелисеј Вукајловић је навео да су грађани раније почели да граде своје куће и механе мимо било каквог урбанистичког плана. О томе каже: „*Људи пре мог размеренија куће јесу већ имали, које ја пак нисам могао разорити*“. Такође, наводи да се, посматрајући начин живота у насељу, намеће потреба да за свако домаћинство се обезбеди простор „*за авлију и мало баштице*“.

Следећи проблем приликом израде плана је био у трасирању сокака у насељу о чему Вукајловић пише следеће:

„Будући пак да су обстојатељи искали пут у исто место од планине отворити, будем принуђен, кроз на путу стојеће њиве, паралелен линије повући...“.

На основу списка заузетих и слободних плацева које је формирао који је начинио могу се сазнати имена власника плацева и бонитет постојећих објеката. Од 40 плацева, 8 плацева је могло ићи на продају. Остали плацеви су заузети јавним (правитељственим ханом, мутваком, конаком, остављени плац за школу и правитељственом писарском кућом) и приватним објектима. Од 40 плацева 14 имају изграђене објекте, 4 су у изградњи а 14 су у плану за изградњу.²⁰

Развој насеља од 1839. до 1841. године

Према новој организацији општина, из јуна 1839., Рогачица је припадала Својдрушкој општини и имала је 66 кућа са 76 ½ пореских глава.²¹

¹⁷ Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице, стр. 34.

¹⁸ Јелисеј Вукајловић (1808-1848) је рођен у сремском селу Маркушци а погинуо у борби са Мађарима код Футога. Био је секретар управе вароши Београда од 1842-1848.г. Дао немерљив допринос оснивању Београдског читалишта 1846.г. које је пружило велику помоћ српском народу за време Мађарске буне 1848.г. Кроз Новине читалишта београдског, које су излазиле сваког петка и доносиле вести из земље и света, Читалиште је давало подршку српским интересима. Јелисеј Вукајловић се бавио новинарством за ове новине. Преводио је са немачког језика. О животу и раду Јелисеја Вукајловића у: Поповић, Р., (2009) Прилози за биографију Јелисеја Вукајловића, *Споменица историјског архива Срем*, број 8, С. Митровица, стр. 102-116.

¹⁹ Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице, стр. 34.

²⁰ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр.68.

²¹ Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице, стр. 59.

Урбанистичким планом Јелисеја Вукајловића је предложено да се кроз насеље просече пут који је делом пролазио кроз ливаде, њиве и шљивик. Аутор плана је предложио да се земља за изградњу пута не заузима до јесени, док се не убере постојећа летина, усеви и шљиве. Захваљујући оваквој траси пута са његове леве и десне стране може се формирати још 50 нових плацева погодних за градњу. Планирао је да се постојећа среска канцеларија повеже са Ужичким путем, преко парцеле свештеника (на којој су се налазиле малде шљиве). Школа је одређено да буде преко пута цркве а између цркве и школе се налазио један конак који се, према мишљењу Јелисеја Вукајловића, могао помакнути. Дефинисао је локацију за правитељствени хан.²²

Од постојећих јавних објекта здање у коме се налазила среска канцеларија је у попису државних имања из 1839. уписана да садржи четири собе, док-сат и подрум, да је саграђена од чатме и покривена са шиндром. Поред ње налазила се канцеларија среског писара, грађевина од чатме покривена шиндром. У оквиру дворишта су се налазила апсана од брвана и ар за коње. Поред се налазио један и по плуг њиве и ливада.²³

На челу Комисије која је требала да продаје плацеве формиране овим планом налазио се сердар Јован Мићић и он је почео са лицитацијама на пролеће 1839. али се због спора око власништа мали број заинтересованих јављао за куповину. На пример приликом продаје локације за изградњу правитељственог хана јавио се један заинтересовани купац.

Разлог за спорове и негодовање власника земљишта је покренуло незадовољство окружног начелника Петра Секулића и двојице локалних свештеника, Зарије Митровића и Луке Милосављевића. Они, како бележе тадашњи извештаји, „...никако не пристаје да онди чаршија буде, и да се земља њина притисне.“ Даље, сматрају да Суд општине није питан за изградњу чаршије, већ је дело становника који су се доселили са стране у Рогачицу. На скупу у Рогачици свештеници су изјавили да више неће остати у Рогачици ако им се одузме земља у „сврху постојавања варошице“.²⁴

Након покретања спора извршена је истрага од стране државне управе са циљем да се утврди да ли су незадовољни власници земље исту купили или искрчили. Испоставило се да су власници „из трња извадили земљу“ која се сада налази на месту чаршије. Свештеници су „без платежно“ заузели ненасељену земљу у Рогачици. Након што је земља заузета са градњама у Рогачици власници су добили накнаду за заузету земљу на локацији у Пљескову. Земљу је обезбедио Илија Поповић, државни саветник који је пописивао и куповао турска имања у том крају. Али, то није било довољно, власници земље су и даље били против изградње варошице. Предмет је прослеђен Намесништву на надлежност уз коментар да су становници Рогачице „који су испрва сами захтевали да се ушоре, сада од тога одвраћају“.²⁵

²² Извештај Јелисеја Вукајловића од 07. априла 1839. године, преузето из: Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице, стр. 34.

²³ Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице, стр. 42.

²⁴ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр. 69.

²⁵ Архив Србије, Ужичко окружно начелство, 1839., преузето из: Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр. 69.

Намесништво је Решењем од 3. јула 1839. донело одлуку да се оконча даља активност око формирања варошице на месту Рогачице у коме стоји:

„Наместничество, известивши се из писма опечитељства внутрни дела од 23. јунија т. бр. 1152, да Рогачичани из окупације ужичког не желе ушорити се, и од Правитељства купити бившу њину земљу, место које им Правитељство је друге земље у Пљескову дало, већ да се ради да им та земља, као њихова сопственост, остане онако, као што је и до сада била, решава да се та земља на расположенију њином остави, и да никакве лицитације у Рогачици за исту не буде, а Правитељство опет да узме у притјаженије своје земље оне у Пљескову, које им је било за промену за земљу ону, у Пљескову дало.

*Решење ово саопштава Наместничество попечитељству на извршеније“.*²⁶

Како је у Решењу констатовано, око 32 плаца су заузета, а на њима су изграђени или је започета изградња објеката. Држава је прекинула послове на изградњи варошице тако да је остало питање шта се дешава са изграђеним објектима и како се врши накнада и у ком износу за заузету земљу. Власници земље су тражили накнаду за земљу и накнаду за изгубљене приносе са земље у периоду док је земља била заузета.

Наведена питања је требао да реши Начелство. У спору, са једне стране, су била двојица локалних свештеника (Зарија Митровић и Лука Вукосављевић), председник општинског суда (Петар Секулић) и један члан Примирителног суда (Лука Јевтић). На другој страни су били срески начелник (Гајо Вилотијевић) и досељеници који су изградили објекте (Петар Милошевић, Лука Семегњевац, Јово Младеновић и Петар Гордић).

У једном од дописа досељеници су тврдили да су да свештеника, који су се доселили из Босне, позивали становнике Својдруга да сруше и попале куће у чаршији. Прва понуда досељеника је била да се заузета земља исплати по тржишним ценама или да власници земље њима исплате вредност изграђених објеката. Како договора није могло да буде, Начелство је обе стране послало кући да још мало размисле и кажу на шта пристају.

У Решењу Апелационог Суда у Крагујевцу од 27. јануара 1841. стоји да је варошица почета да се гради 1833. Затим, за заузету земљу је најпре договорено да се исплати кроз адекватну површину у селу Пљесково, која је раније била муслиманска, и да су власници на то пристали. Али када је почело „ушоравање“ чаршије власници су одустали од таквог решења. Према Решењу стоји да су власници објеката у Рогачици дужни да власницима земље дају земљу у истом селу Својдруг а ако немају да купе земљу у околини, која је у власништву ужичких муслимана, и то у „нешто већој количини“.²⁷

Развој насеља од 1841. до 1858. године

Половином јула 1844., поступајући по тужбама из Рогачице, срески начелник је извршио увид на терену у Рогачици и констатовао да је већина плацева, који нису изграђени, намерно закрчена како се не би продавали и да

²⁶ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр.70.

²⁷ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр.71.

би се спречила градња. На местима за нови конак, нову школу и писарски конак није се ништа изградило. За локацију планираној за пијацу забележио је да „...*је земљу ову Перо Сарајлић узео, воћњак посадио, и ... начисто у притјаже- није своје обратио*“. Попечитељство внатрених дела је донело одлуку да се заузете парцеле исплате по процени, а да се оне које нису заузете врати власницима да они на њима граде.²⁸

Андреј Арчибалд Патон је 1843. забележио леп камени мост на реци Рогачици, нову кафану и калдрмисану главну улицу.²⁹

Спор око земље у Рогачици се наставио током 1845. Наставио се и након одлуке кнеза да се прекине са активностима ради изградње среског средишта. Срески наченик, Гајо Вилотијевић, је тужен од стране Павла Вукашиновића, да је заузео две ралице земље и да их обрађује и користи. Наченик је признао да је исту заузео али да је то урадио поступајући по Урбанистичком плану Рогачице, правдајући се да је наведени план усвојио и кнез и Правитељство. На том месту је требало дасе подигне управна зграда, дућани и механе и да се просеку улице. Своју кућу није подигао на тако прибављеној земљи већ на другом месту „*на лицу размјерене чаршије*“. Позвао се да је ранију одлуку Суда да они који су заузели земљу у простору који је обухваћен планом морају власницима земље (коју су заузели) да дају земљу на другом месту. Поред ње позвао се и на каснију одлуку Суда где су власници објеката у обавези да земљу исплате по процени. Спор је настављен.³⁰

Суд округа ужичког је 1845. одредио Комисију коју су предводили судија Коста Чолак-Антић и срески наченик Неша Ђорђевић. Улога Комисије је да изврши увид у стање на терену и изврши процену заузетих и незаузетих плацева ради исплате новчане накнаде власницима. Као основа за процену вредности земље су биле процене из судова из околних места: Стрмово, Оклетач, Сијерач, Љештанско, Рогачица и Својдруг. Комисија је прегледала 51 плац у Рогачици и према плану начинила попис плацева. Попис је обухватио плацеве који су под спором и оне који нису. Испоставило се да од 51 плаца само 10 плацева није под спором. Поред тих плацева нико се није судио око насипа дуж реке и земљишта пута према реци Дрини које није ни било намењено за градњу. Целокупно остало земљиште које је обуваћено Урбанистичким планом је практично било под спором.

Процене које је начинила Комисија су имале и описе грађевина које су биле подигнуте на заузетим плацевима. Занимљиви су описи постојећих објеката који говоре о њиховом бонитету. Тако је Гајо Вилотијевић имао кућу са четири дућана у приземљу и четири собе на спрату, а земље под и око грађевина је било 55 квадратних хвати, укупне вредности земљишта 250 гроша (толико је морао да исплати бишвем власнику земље Вукашиновићу) а имовина је имала укупну вредност 5290 гроша.

²⁸ АС-МИД-В-IV-15/1844. Акт попечитељства правосудија АНо 2714 од 6. новембра 1844., преузето из: Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице, стр. 230.

²⁹ Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице, стр. 59.

³⁰ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр. 51.

Кмет Рогачице, Петар Сарајлија, је имао кућу са три дућана и механом. У списку су процењена имања и осталих власника објеката којих има седам. Правитељствена имања су: среска кућа, стан за начелника и писара, апсана и чардак над њом и ар за коње укупне вредности 7840 гроша а вредност заузетог земљишта је процењена на 1400 гроша чаршијских и требала да је буде исплаћена двојици свештеника.

Комисија је констатовала да пређашњи власници земишта нису радо продавали земљу у Рогачици нити су пристајали на замену у оближњем селу Црвица или Пљесково (касније Бајина Башта) са образложењем да су им далеко од кућа. Са сличним незадовољством су реаговали и власници објеката који су изјавили „...*да ће пре свој зданија уступити него земљу за ону цијену платити.*“. И тако се нова процена преточила у наставак спора. Власнике објеката је заступао Гајо Вилотијевић, срески начелник. Изјавио је да су власници земљишта добили земљу у Пљескову (локација на којој је основана варошица Бајина Башта) и да су је обрађивали, али да су се заинатили и да траже баш ону на којој су подигнуте грађевине у Рогачици. Касније у спору су обе стране пристале да поступе по налазу Комисије али - неке наредне.

У том тренутку се у селу Пљесково, налазила слободна земља која је некада припадала Ибрахим-аги Мулахметовићу, спахији из Ужица. Концепција начелника и градитеља из Рогачице је била да земљу у Пљескову откупе и да је дају као накнаду власницима „*чаршијске земље*“ у Рогачици. Како је касније време показало чаршија је саграђена не у Рогачици већ у Пљескову, касније Бајиној Башти.³¹

У Рогачици се налазила гранична каралула о чему сведочи низ докумената о догађајима приликом пребега српског становништва из Босне или немилих догађаја са оружјем.³²

Након одласка муслиманског становништва из Србије и поред великог откупа земље, доста земље је остало неоткупљено. Ту земљу је обрађивало сиромашно становништво. Међутим, 1851. почела су да се појављују лица која су исплаћивала земљу власницима у Босни и са тапијама се појављивала у Србији тражећи да ступе у посев новостечене имовине. При томе су истеравали становништво које је до тада обрађивало земљу иако није било њен власник. Могли су да остану на земљи али да плате вишеструко већу цену. То је изазивало огорчење становништва и велике тензије у држави. Ради решавања ових питања морало се укључити и Министарство иностраних дела ради провере веродостојности великог броја новорписаних тапија. Неколико парцела у селу Својдруг и варошици Рогачица је тако дошло под нови проблем.³³

Развој насеља након 1858. године

Насељавање варошице су зауставили имовински спорови око земљишта на коме је планирана чаршија, главни генератор развоја сваког насеља. Отежа-

³¹ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр. 253.

³² Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр. 374.

³³ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр. 393-394.

вајућу околност је правила локација насеља која је на самој периферији државе, са лошим саобраћајним везама и са слабом економском основом околних села која гравитирају варошици. Када се све то здружило у једну целину број становника је стагнирао а док су остале варошице повећавале број житеља у Рогачици се смањивао. О дугом периоду гашења насеља има неколико докумената. У „Српским новинама“ од 15. априла 1858. се констатује:

*“Наша Рогачица тако је опала, да изгледа као каква стара развалина, а то је зато што ова варошица није на згодном месту.”*³⁴

Године 1876. М.Ђ.Милићевић помиње Рогачицу као сеоску варошицу у оквиру села Својдруг.³⁵

Занатлије у Рогачици оснивају свој еснаф, и одвајају се од еснафа из Бажине Баште, и 31.августа 1888.³⁶

Љуба Павловић је боравио у простору Соколске нахије од 1911. до 1913. О Рогачици је забележио:

*„...њен положај је веома рђав, укљештена је Стрмењачом и Товарницом, тако да нема места за ширење и светлост јој тешко прилази. Стара Рогачица је била на ушћу Рочагице са десне стране и наслањала се на Дрину, што се види из зидина и гробаља.”*³⁷

Рогачицу назива „варошицом“ и да се налази на месту где се најлакше и најзгодније прелазило преко Дрине за ужичке и ваљевске крајеве. Такође, наводи да је варошица до пре 80 година (почетком 19.века) имала трговце из Далмације, Херцеговине и Сарајева. Трговци муслимани су се иселили из Рогачице пре 1834. у Босну. Када је Рогачица била центар Соколске нахије подигнута је црква и школа. Куће су дуж једне улице а насеље је подељено на два дела: Врачар и Беговац.

На основу пописа становништва 1863. у Рогачици живи 15 домаћинстава, 1884. у насељу живи 276 становника, 1895. живи 198, 1900. живи 209, 1905. живи 319 а 1910. живи 229 становника.³⁸

Урбанистичко планирање у Србији у првој половини 19. века

Након ослобођења Србије државна управа је посветила пажњу велику градовима. Нека насеља су реконструисана у потпуности, нека су делимично реконструисана а нека насеља су основана.

Пре оснивања Рогачице, треба поменути да је 1827-1831. направљен план за оснивање Пореча, Пожега је основана 1832. (по плану Лазара Зубана), Лозница је основана 1833., Рашка 1835., Лешница 1836., Алексинац 1839. (по плану Франца Јанкеа). Од планова који третирају делове постојећих насеља

³⁴ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр. 71.

³⁵ Милићевић, М.Ђ., (1876) *Кнежевина Србија*, Београд, стр. 622.

³⁶ Игњић, С., (1984) *Бајина Башта и околина до 1941.г.*, Бајина Башта, стр.72.

³⁷ Павловић, Љ., (1930) *Соколска нахија*, Београд, стр. 405.

³⁸ Којић, Б., (1970) *Варошице у Србији 19. века*, Београд, стр. 59.

треба истаћи план црквене чаршије у Пожаревцу из 1827. и план чаршије у Брусници из 1839.³⁹

Након оснивања Рогачице 1839. основани су Горњи Милановац 1855. и Бајина Башта 1855., и завршен план измештања Неготина 1868. Реконструкција језгра Параћина је урађена 1860.⁴⁰ а централног дела вароши Ужице 1863.⁴¹

Урбанизам прве половине 19. века у западној Србији карактерише посвећивање пажње јавним коридорима (сокацима, улицама и трговима). Блокови настају пре као резултат саобраћајне мреже него као свесно обраћање пажње на карактеристике блока и парцела унутар њега.

У плану Пореча (1831) дефинисани су блокови и унутрашња парцелација у њима. План обухвата 12 блокова који између себе формирају стамбене улице од којих је једна веће ширине и носи назив главна и заједно са управном улицом на њу проглашена за чаршију. Парцеле се пружају на две улице кроз целу дубину грађевинског блока. Чела блокова су орјентисана ка главној улици – чаршији и садрже пет парцела за пословне објекте које имају укупну површину једне парцеле орјентисане према стамбеним улицама. План показује велику практичност и размишљање како да се замисао о новом насељу спроведе у пракси баш кроз посебну пажњу која је посвећена парцелацији унутар блока.

У плану Пожеге (1832) улице имају приоритену улогу и повезане су са кружним главним тргом пречника 110 м. Блокови су дефинисани само својим спољашњим габаритима док се парцелација унутар њих планом није разрађивала. О томе сведоче постојеће парцеле које су постављене под углом у односу на улични фронт, мала ширина парцела и изузетно велика дубина. Велики број парцела има излаз на две улице. Може се констатовати да је геометрија јавних коридора једноставно преклопљена са постојећом парцелацијом претходно пољопривредног земљишта без посебне разраде парцела у складу са новим потребама урбаног насеља.

У плану Лознице (1833) примењена је схема са по две паралелне улице које се секу под правим углом и формирају квадратну форму која је намењена за трг. Парцеле око главног трга су правилне и под правим углом у односу на регулациону линију. Парцеле које нису наслоњене на главни трг делимично имају правилну форму а делимично су задржале претходну парцелацију.

У плану Рашке (1835) је концепција насеља заснована на централно постављеним тргом. У односу на њега све улице су или паралелне или управне. Трг се пружа кроз два квадратна блока и визуре сваке од улица се завршавају на централном тргу. Парцеле су правилне док су неправилне формиране само на оним местима где план није спроведен до краја.

У плану Лешнице (1836) примењена је идентична шема као у плану Лознице. По неправилној геометрији парцела се може закључити да није планом предвиђена (или је предвиђена а није спроведена што се такође дешавало).

³⁹ Мацура, В., (1983) *Урбано планирање у Србији 19. и 20. века*, Београд, стр. 33-34.

⁴⁰ Максимовић, Б., (1962) *Урбанизам у Србији*, Београд, стр. 113.

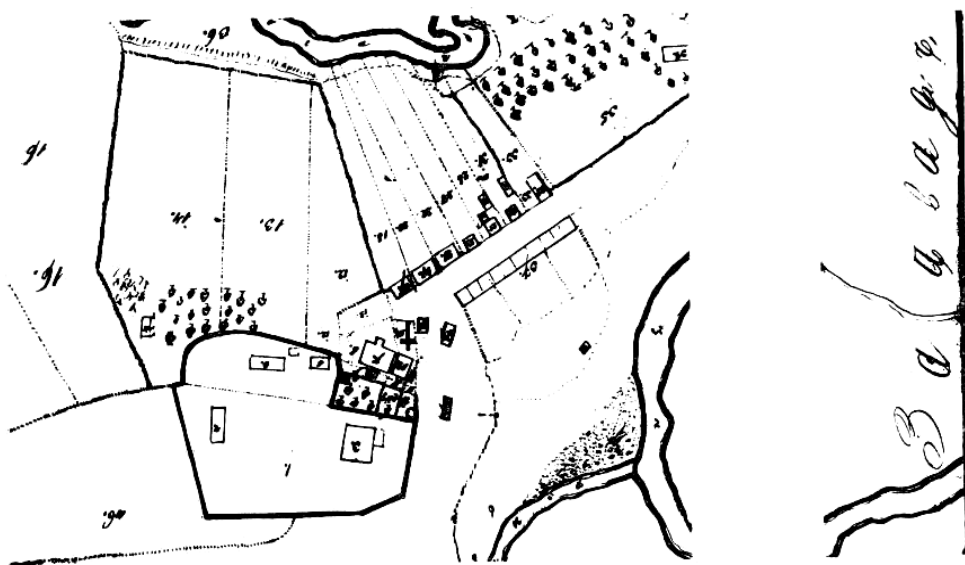
⁴¹ Кузовић, Д., (2013) „Трансформација урбаног развоја на примеру првог урбанистичког плана Ужица из 1863. године“ *Архитектура и урбанизам*, број 36, ИАУС, Београд, стр. 68-73.

У плану Алексинца (1838) већ постојеће насеље је артикулисано око две улице које се секу под правим углом. Углови блокова који на стају на такав начин су засечени под углом од 45° . Парцелација унутар тако формираних блокова је пажљиво разрађена: парцеле које су удаљени од главног трга имају велику дубину док парцеле близу трга имају нању површину како би се компензовала предност што се налазе на важнијем месту у насељу.

Карактеристика свих планова израђених до 1839. се састоје од централно постављеног трга око кога се развија саобраћајна мрежа насеља. Улице су под правим углом а блокови су правилне геометрије. Улице су ширине у складу са рангом. Парцеле унутар блокова су правилне код неких насеља а код неких насеља (судећи према постојећој парцелацији) или нису уопште формиране или нису спроведене мада су планом предвиђене. Планови оперишу са релативно малим бројем улица (Алексинац -2, Лозница и Лешница – 4, Пожега – 6, Рашка – 8) док величина блока варира и до неколико пута између највећег и најмањег.

Регулациони план Рогачице из 1839. године

План Рогачице је израђен 1839. од стране Јелисеја Вукајловића. Регулација насеља је покренута од грађана а не од државе јер су власници објеката тражили да се изврши „ушоравање“ насеља. Према речима аутора пре израде плана су већ биле саграђени неки објекти које није могао рушити како би регулисао насеље и они су свакако утицали на планско решење. Други утицај је извршила топографија терена која није омогућавала да се насеље слободно развије већ је морало да се формира у скученом простору између околних брда и речног корита. [Слика 2]

Слика 2. Урбанистички план Рогачице 1839. (аутор Јелисеј Вукајловић)

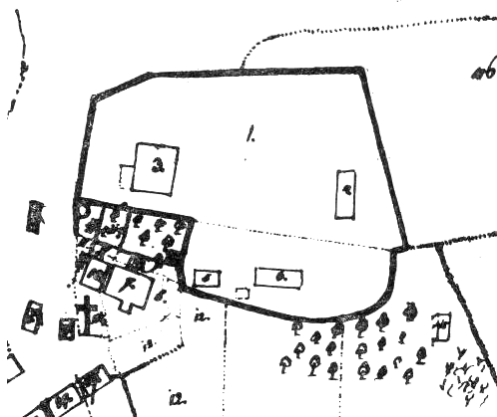
Облик насеља се не може прецизно дефинисати. Насеље је формирано око саобраћајнице која пролази кроз речну долину. Као јасна форма у насељу се једино истиче главна улица која малим делом има правилну геометрију, сви остали елементи насеља су неправилног облика. Додатни утицај на облик насеља је дала река које смањују расположиви простор за развој насеља.

Зоне у насељу се формирају на основу два саставна дела насеља: чаршије и простора око правитељственог дома. Чаршија је права деоница главног пута који води од Ужица ка Дрини и садржи са обе стране планиране објекте. Овај део насеља нема форму блока већ се простор улицом – чаршијом дели на два дела и парцеле се пружају на обе стране до речног корита. Простор око правитељственог дома такође нема јасну геометријску форму већ је настао као последица промене трасе пута и нема облик геометријски дефинисаног урбаног блока. [Слика 3]

Слика 3. Детаљ плана – пословна зона (чаршија)

Концепција насеља према планском решењу се заснива у низовима парцела које су постављене са страна саобраћајнице. У делу чаршије се налазе јасне границе јавног простора и омеђене су правилном регулацијом док у делу око јавних објеката не постоји јасна регулација. Оваква појава се може оправдати делом са топографијом терена и делом са природом и карактером јавних објеката који су грађени током 19. века. [Слика 4]

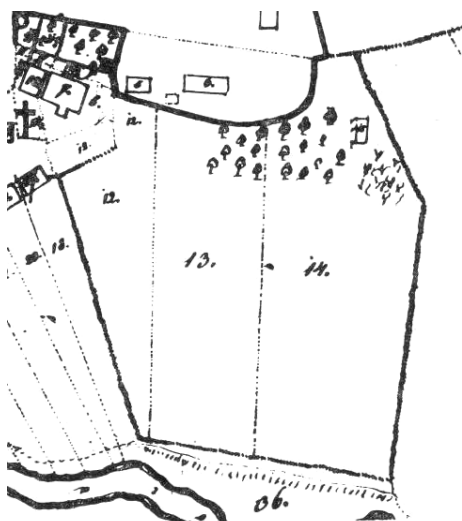

Слика 4. Детаљ плана – јавни објекти око Правитељственог дома

Распоред саобраћајница се заснива на главном путу који је и једина саобраћајница. Постојећа траса пута није јасно дефинисана на плану. Само у делу око чаршије улица има бочне границе. У делу где је планирано да се трасира преко постојећих ливада и воћњака није графички дефинисана.

Блокови у плану нису дефинисани због тога што планом нису одређене улице које су управне на главни сокак а са супротне стране уличног фронта се налази река која је узета као граница блока. Условно се као блок може сматрати простор између главне улице, речног корита са супротне стране и две велике парцеле намењене за јавне објекте. Он се састоји од шест веома дубоких парцела које према улици имају објекте постављене на регулационој линији. Блок који се налази са супротне стране улице има дефинисан улични фронт и назначене границе три парцеле. свака од три парцеле има по три волумена предвиђена за изградњу објеката. Са дворишне стране нема планирана улица као ни са обе бочне стране.

Парцелација је планом веома прецизно разрађена. Кроз парцелацију у плану могу се посматрати практични проблеми које је аутор плана имао на терену и које је хтео да предупреди планом. Парцеле у делу према чаршији имају малу ширину уличног фронта и велику дубину. Са уличне и бочних страна парцеле имају праву линију док према реци се завршавају како то захтева геометрија речног корита. Парцеле за јавне објекте су највеће и немају правилан облик. Нове парцеле, које настају цепањем постојећих пољопривредних парцела, су много веће него оне у чаршији. Највећи део парцела има четвороругаони облик док по неке имају облик троугла.

Слика 5. Детаљ плана – новоформиране парцеле на истоку насеља

Окућница и њен садржај се може анализирати на примерима објеката који се налазе у делу чаршије и то у њеном јужном блоку јер су ту пре израде плана већ били саграђени објекти или је почетља њихова изградња. Окућница се налази на парцели која са чеоне стране има улицу док са дворишне стране се наслања на реку. Главни објекат се налази на граници парцеле до улице док се помоћни објекти граде дуж једне од бочних страна парцеле. Занимљиво је да се помоћи објекти граде дуж западне границе парцеле чиме се смањује инсолација дворишта током хладних зимских месеци. Од седам парцела у овом блоку само су на две парцеле констатовани помоћни објекти. У довришном делу парцеле шта се налазило, може се само претпоставити на основу писаних трагова које је оставио Јелисеј Вукајловић у обазложењу плана (да мора свакој кућици мало баштице оставити). У средњем делу окућнице се налазила башта а у доњем воћњак, како је то пракса у већини окућница које је населило становништво из истог краја као и у Рогачици. [Слика 5]

Положај и особине објеката се може анализирати на основу графичког дела плана и пописа који је аутор, Јелисеј Вукајловић, начинио. У плану су забележени објекти на неким од локација. Према записнику стоји да од 40 плацева на 14 постоје изграђени објекти, у изградњи су била 4 објекта а 14 објеката је било у плану да се гради и имали су припремљен грађевински материјал. Објекти на парцели заузимају границу парцеле према улици. Својим габаритом заузимају део или целу ширину уличног фронта. Улаз на парцелу је са једне од бочних страна уличног објекта. Површина објекта је дата у квадратним стопама и површина постојећих стамбено-пословних објеката је 110, 120, 130, 150, 196, 264, 450 и 700 квадратних стопа. Објекти су начињени од чатме и покривени шиндром или каменом плочом.

На цртежу Рогачице из 1888., Феликса Каница, приказано је насеље са низом призменим и спратних кућа саграђених у традиционалном духу од чатме и покривених ћерамидом. Регулација улице је неправилна. У десном делу цртежа је приказан Правитељствени дом и још један објекат у дворишту начињен од дрвета и покривен дрвеном шиндром. Парцела је ограђена са дрвеном оградом. У даљини, на крају осовине улице, се види црква. Локација на којој је начињен цртеж се на основу плана може тачно прецитирати.⁴² [Слика 6]

Слика 6. Рогачица 1888. (цртеж Феликса Каница)

Распоред јавних објеката у насељу је заснован на стању затеченом пре израде плана. Правитељствени хан, мутвак, конак, школа, писарска кућа су распоређени по целом насељу и нису груписани на једном месту. У односу на водотоке насеље се налази у зони која је са две стране ограничена са речним и коритима потока. [Слика 7]

⁴² Каниц, Ф., *Србија – земља и становништво*, Београд, 1987., стр.

Слика 7. Рогачица – објекти и парцелација на дан 28.11.2012.

Закључак

Рогачица почетком 19. века није била значајно насеље. Простор је формиран крчењем шума и уређењем корита реке која пролазе кроз долину у којој се налази насеље. Пораст становништва је почео око 1833. када је формирано старо језгро насеља. Током 1838. власници објеката у насељу су писмено тражили да се изврши урбанистичка регулација насеља. Држава је послала свог чиновника Јелисеја Вукајловића који је 1839. израдио план који су усвојиле државне институције. Након усвајања плана сердар Јован Мићић је почео да продаје плацеве формиране планом. Тада су почели спорови између власника објеката у насељу и власника земљишта. Власници земљишта су тражили да им се исплати земља што су власници објеката прихватили.

Међутим, након неколико процена и великог броја расправа није дошло до договора странака око вредности која треба да се исплати за земљиште. Затим је понуђено да се купи земља у селу Својдруг (где се налази Рогачица) или у оближњем селу Пљесково (али нешто више него у Рогачици). Власници земље су најпре прихватили понуду, ушли у посед, али су се поново појавили са захтевом да им се врати земља у Рогачици. Како није било договора Намесништво је донео одлуку да се обуставе све активности на изградњи варошице у Рогачици. У том тренутку у насељу је било изграђено 14 објеката, 4 је било у изградњи. То је, за то време, велики грађевински фонд реализован као зачетак насеља. Одлука о урбанизацији Рогачице је повучена и требало је или да се надокнади земља или да се надокнаде објекти. Тако су спорови настављени дуго година након наредбе о престанку активности на формирању варошице. Током спорова као локација одакле би се надокнадила земља увек је фигури-

рало село Пљесково. Власници земље из Рогачице су увек одбијали локацију Пљесково, сматрајући је много неповољнијом. На месту Пљескова, 10 година касније, формирана је варошица Бајина Башта.

У урбанистичком смислу насеље је формирано на путу који води од Ужица ка долини реке Дрине и даље ка Београду и Босни. Регулациони план је кренуо од ограничења наметнутих постојећим стањем. На локацији је већ било изграђено 14 објеката тако да су они морали да буду уклопљени у планско решење. Концепцијски насеље је организовано око чаршије и центра правитељственог дома. Осовину насеља чини саобраћајница која пролази кроз долину. Облик насеља је неправилан и настао је под утицајем трасе пута и положаја речног корита који ограничава простор расположив за изградњу. Насеље је подељено у две зоне: зону чаршије и зону јавних објеката. Зона чаршије је правилно обликована и састоји се од парцела које се пружају од улице до речног корита у залеђу. Зона јавних објеката се састоји од простора око правитељственог дома у коме је планиран низ других објеката потребних локалној управи. Део јавних објеката је планиран и у зони поред пословног дела насеља. Парцеле су издуженог облика тако да су објекти на граници према јавној саобраћајници. Помоћни објекти на окућници се налазе дуж бочних страна парцеле. У дворишном делу парцеле се налази врт и воћњак. Објекти су површина од 110 до 700 квадратних стопа, правоугаоног су облика и саграђени од бондрука покривени са шиндром или каменим плочама, које карактеришу народно градитељство краја.

Урбанистичка искуства у Србији пре регулације Рогачице (1839), су имала традицију дугу око 12 година. У периоду од 1827. до 1839. регулисани су Пореч, Пожега, Лешница, Лозница, Рашка и Алексинац. Сви планови обраћају пажњу на детаље који требају да помогну његову релаизацију као што су парцелација и карактеристике улица. Главни урбанистички мотив су тргови који по правилу настају на раскрсницама саобраћајница који имају велики симболички и функционални значај у насељу. Рогачица није планом имала предвиђен трг испред јавних објеката. Вероватно је велика парцела око правитељственог дома имала улогу да касније буде артикулисана као трг.

Регулација насеља је добро урађена али оснивање варошице није успело. Разлога има више: нерешени имовински односи, помешаност интереса претставника власти с интересима насеља, злоупотреба утицаја државних чиновника и свештенства на становништво, промена династија у Србији, потенцијали локације у топографском и саобраћајном погледу итд. Као најважнији утицај испоставило се да су имовински односи. Вероватно су власници објеката рачунали да ће кроз урбанистичку регулацију приморати власнике земљишта да продају земиште које су им заузели. Занимљиво је да је као локација на којој је нуђена земља и која је увек одбијана као неповољна била село Пљесково на коме је касније настала Бајина Башта, просперитетна и напредна варошица западне Србије.

Литература:

1. Vujić, J., (1902) *Putšestvije po Srbiji*, knjiga 2, Beograd.
2. Živković, N., (1984) *Okružje užičko polovinom 19. veka*, Užice.
3. Ignjić, S., (1984) *Bajina Bašta i okolina do 1941.*, Bajina Bašta.
4. Kanic, F., (1987) *Srbija – zemlja i stanovništvo*, Beograd.
5. Kojić, B., (1970) *Varošice u Srbiji 19. veka*, Beograd.
6. Kuzović, D., (2014) Urbanistički plan Rogačice iz 1839“, u: *Izgradnja*, vol. 68, br. 7-8, str. 352-358, ISSN 0350-5421 = *Izgradnja*, UDK 711.4(497.11-15)1839“.
7. Kuzović, D., (2013) „Transformacija urbanog razvoja na primeru prvog urbanističkog plana Užica iz 1863. godine“ *Arhitektura i urbanizam*, broj 36, IAUS, Beograd, str. 68-73.
8. Maksimović, B., (1962) *Urbanizam u Srbiji*, Beograd.
9. Macura, V., (1983) *Urbano planiranje u Srbiji 19. i 20. veka*, Beograd.
10. Milićević, M.Đ., (1876) *Kneževina Srbija*, Beograd.
11. Pavlović, Lj., (1930) *Sokolska nahija*, Beograd.
12. Pantelić, D., (1936) *Vojonogeografski opisi Srbije pred Kočinu krajinu od 1783.-1784.g.*, Beograd.
13. Popović, R., (2009) Prilozi za biografiju Jeliseja Vukajlovića, *Spomenica Istorijskog arhiva Srem*, broj 8, Sremska Mitrovica, str. 102-116.

Порекло илустрација

1. Slika 1. Multisoft, *Užice nekad i sad*, Užice, 1997.
2. Slika 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. Živković, N., *Okružje užičko polovinom 19. veka*, Užice, 1984.
3. Slika 9. Ignjić, S., *Bajina Bašta i okolina do 1941.*, Bajina Bašta, 1984.
4. Slika 10. *Gugl Zemlja* (Google Earth), (pristupljeno 28.11.2012.).

SETTLEMENTS IN SERBIA BETWEEN URBAN AND LEGAL REGULATIONS: FOUNDATION OF BOROUGH ROGAČICA 1839-1858.

Summary: After the liberation, Serbian government administration began with reconstruction of settlement network. Border area of western Serbia, around Raca monastery, had no focal settlement. In 1839. group of residents of Rogacica wrote to state government requesting their small town to be systematically regulated. The state sent official Jelisej Vukajlovic, who developed urban plan of the settlement in 1839. Same year began the bidding for sale of newly formed plots. Property disputes over the ownership of land planned for new borough led to complete shutdown of interest in purchasing plots and settling. State now decided to suspend activities around foundation of the settlement and to form center of the district a few kilometers to the south, where today is small town Bajina Basta. Failure in founding of settlement did not discourage state administration. Experience and knowledge gained in Rogacica were successfully used in subsequent projects.

Key words: borough, Rogacica, urbanism, settlement foundation

ТОМО В. ОДАЛОВИЋ*
НЕБОЈША Д. ЈЕРИНИЋ
Београдска пословна школа
Београд

УДК 35.07:336.2
Прегледни рад
Примљен: 10.02.2017
Одобрен: 28.02.2017
Страна: 475-484

ПРОБЛЕМ ЕВАЗИЈЕ ПОРЕЗА И БЕЗБЕДОНОСНЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Сажетак: Неусаглашеност пореза (tax noncompliance) обухвата евазију или избегавање пореза и пореске обавезе, које може бити легално, тиме и легитимно али питање је колико и морално (tax avoidance) и илегално (tax evasion). У оба случаја долази до смањења пореских прихода а у пропорционалној мери до повећања финансијског потенцијала за финансирање нелегалних активности, што значајно утиче и на правичност и ефикасност пореског система као једног од најбитнијих основа за финансирање функција сваке државе. Следствено томе, дугорочни ефекат избегавања плаћања пореза доводи до смањења способности држава да омогуће и праведну расподелу пореског терета. Као последица тога, може се објективно очекивати да порески обвезници нису у стању да испуне своје фискалне обавезе у пуном капацитету, тј. у највећој могућој мери. Тиме ни држава не располаже пуним капацитетима својих ресурса за адекватну реализацију политичко-административне, безбедоносне, социјалне, економске те сваке друге функције државе. Свакако, не треба занемарити ни основну забринутост државе око испуњавања општих стандарда моралног система вредности, где евазија пореза има директан негативан утицај, кроз давање и укоренивање погрешних образаца понашања те продубљивања неповерења према државним институцијама као и пораста незадовољства грађана јер терет пореске обавезе носи само део пореских обвезника а не сви. На међународном плану, илегалне пореске праксе, као што је евазија пореза коштају државе милијарде долара у изгубљеним пореским приходима. Земље попут Канаде, Сједињених Америчких Држава и Велике Британије се ослањају на способност размене информација са пореским оазама и другим земљама, како би ефикасније управљале својим пореским системима и бориле се против избегавања плаћања пореза. У исто време, пореска евазија је у већини случајева и основа омогућавања постојања „сиве економије“, која обухвата илегалне активности предузете са циљем постизања економске користи ентитету који је практикује а у најмалијим случајевима овако илегално прикупљена финансијска средства служе и за финансирање терористичких активности. Одлука да се прекрше одређени законски прописи избегавањем плаћања пореза, може зависити од разних мотивишућих фактора, али најчешће је условљена проценом односа између очекиваног добитка од неплаћеног

---

* tomo.odalovic@bbs.edu.rs

пореза и губитка сагледаног кроз призму извесности и квантитета репресивног одговора државе и могуће санкције.

Кључне речи: пореска евазија, избегавање пореза, „сива економија“, пореска оаза, тероризам, неусаглашеност пореза

Транснационалне компаније и евазија пореза кроз трансферне цене

Корпоративно избегавање плаћања пореза представља велики изазов за ефикасну примену пореских закона и ефикасно спречавање, откривање и санкционисање изигравања пореске обавезе. Избегавање плаћања пореза укључује премештање финансијских и робних трансакција у циљу добијања пореских предности, бенефиција или смањења пореза на начин који није у складу са позитивном пореском регулативом због чега представља одређену манипулацију, за разлику од тзв. легалног избегавања пореза.¹ Оваквом манипулацијом законских решења се врло често баве транснационалне компаније кроз интрафирмско финансирање унутар саме компаније путем трансферних цена. Пословним финансирањем, унутар транснационалних компанија које се обавља између матичне компаније и филијала, може се вршити трансфер како одређеног, тако и неопредељеног капитала, по знатно повољнијим условима.

Трансферне цене у оквиру интрафирмског финансирања се формирају само за производе и услуге који се са циљем изигравања пореске обавезе, размењују унутар те транснационалне компаније, а одређује их и пројектује матична компанија. Такође, у већини случајева трансферне цене не одговарају стварним вредностима производа и услуга, већ поприлично одступају од тржишних цена. На овај начин, транснационална компанија може да профитира на рачун државе домаћина, јер може на једноставан начин да пребацује профит из филијале у матичну компанију, не користећи регуларне тржишне механизме већ фингиране интрафирмске трансакције којима се умањује цена производа а тиме и пореска основица за наплату пореза. Због тога што је профит у овим случајевима званично умањено приказан, могуће је избећи плаћање пореза. Манипулација трансферним ценама омогућава пребацивање оствареног профита у земљама са високим пореским стопама, у земље са ниским пореским стопама на профит, тако што филијале које послују у земљама са високим пореским стопама, продају своје производе и услуге по ниским трансферним ценама филијали која послује у земљи са ниским пореским стопама.² Такође, у случајевима где је порез на новододатну вредност у земљи домаћину висок, та вредност се у финалној цени робе смањује, а трошкови инпута се вештачки повећавају, па долази до умањења пореске основе и самим тим пореске обавезе целе компаније се смањују на уштрб земље домаћина. Са друге стране, у случајевима где земља домаћин субвенционише извоз, трансферне цене могу

---

¹ Karen B. Brown, A Comparative Look at Regulation of Corporate Tax Avoidance, *Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*, Vol 12, Springer, Netherlands 2012, 1-2.

² Jelena Kozomora, Sandra Stojadinović Jovanović, *Međunarodno poslovanje finansiranje*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd 2011., 111-113.

порасти, уместо да се сниже и на тај начин подизањем извозних цена, остварују се веће субвенције (што такође иде на терет пореских обвезника јер се субвенције дају из буџета државе домаћина).

Веома је тешко открити сам обим коришћења трансферних цена са циљем избегавања пореза када су транснационалне компаније у питању, самим тим што су могућности бројне и разне. Географски положај, моћ и информисаност, транснационалним компанијама омогућава да избегавају плаћања пореза како на легалан, тако и на илегалан начин. Свакако, у оба случаја, коришћење трансферних цена представља неетичку пословну праксу којој већина земаља покушава да стане на крај. Као на пример, у САД је контрола трансферних цена уведена још 1921.године.³ Након тога, 60-тих година прошлог века је уведена регулатива за контролисање трансферних цена у финансијском сектору при давању зајмова без камата, затим пружању услуга међу компанијама и набавке, као и трансакцијама које су везане за пренос власништва. Такође, Уједињене нације су 70-тих година прошлог века формирале Комисију за транснационалне компаније и УН Центар за транснационалне компаније (Commission on Transnational Corporations и United Nations Centre on Transnational Corporations - UNCTC), са Кодексом понашања (United Nations Code of Conduct on Transnational Corporations), који изричито забрањује коришћење неетичких трансферних цена.

Финансирање тероризма и предузете мере против међународне евазије пореза

Средства која се користе за терористичке активности понекад флукутирају посредством банкарског система кроз инвеститорске куће, брокерске куће, осигуравајућа друштва, инвестиционе фондове и друге инвестиционе компаније које послују на сличне начине. Такође, постоје и алтернативни начини за пренос средстава, као што су неформални системи трансфера, хуманитарне организације, међународна трговина, интернет, царинске трансакције, дигиталне валуте и некретнине. Један од честих начина за кретање илегалних финансијских средстава је пореска оаза. Пореска оаза је земља која пружа окружење у коме се или не плаћа порез уопште или се знатно може уштедети на плаћању пореза. Ове земље настоје да подстакну инвестиције и да надокнаде губитке прихода кроз наплату разних накнада за пуштање у рад, као и месечном или годишњем нивоу. Процењује се да су офшор банкарске индустрије утајиле преко 7,5 трилиона долара, што кошта државе најмање 200 милијарди долара у изгубљеним приходима годишње. Друга процена наводи да је 21 биљон долара утајен кроз офшор пореске оазе у 2010. години. ⁴ Средства канализована преко пореских оаза за могуће финансирање тероризма су привукле

³ Ibid, 117.

⁴ David S. Kerzner, David W. Chodikoff, International Tax Evasion in the Global Information Age, Palgrave Macmillan, Canada 2016, 1-2.

посебну пажњу међународних организација као што је Организација за економску сарадњу и развој (OECD). Поред OECD, друге међународне организације су активне у решавању овог проблема, као што је и Међународни монетарни фонд (IMF), који надгледа офшор програме процена. У овом светлу занимљиво је осврнути се на чињеницу да је и сам амерички Стејт Департмент фебруара 1998. године, када се, тадашња, југословенска полиција први пут озбиљније сукобила са тзв. Ослободилачком војском Косова (ОВК) те ову прогласио међународном терористичком организацијом, што је између осталог, значило и забрану америчким држављанима да на било који начин дају донације једној таквој организацији, да јој продају оружје, или да је на неки други начин помажу.⁵ Ови програми процењују усаглашеност офшор пореских оаза са међународним стандардима против финансијског криминала.

Евазија пореза се односи на финансирање тероризма под једноставном претпоставком да терористи користе финансијска средства из тзв. Сиве зоне пословања која се не обавља легалним токовима те тиме и не подлеже контроли финансијских токова а и терористи свакако не плаћају порез на приход који нелегално приходују а користе за финансирање својих активности. Сједињене Америчке Државе су трасирале пут у борби против финансирања тероризма кроз „агресивни, вишеструки приступ“, који је покренут од стране извршне власти, уредбом коју је потписао председник у септембру 2001. године, након терористичког напада 11 септембра. То је укључивало замрзавање имовине финансијера тероризма и њихове терористичке мреже, као и јавно етикетирање великог броја појединаца и ентитета који су означени као учесници терористичких организација. Министарство правде активно гони појединце и ентитете оптужене за терористичко финансирање под Статутом „Материјалне подршке“ („Material Support“ Statute; 18 U.S.C. 2339A and 2339B) као и Патриотским законом (USA PATRIOT Act) који је увео нове финансијске регулативе после терористичких напада 11. септембра 2001. године. Друге земље су такође следиле овај пример. У Великој Британији, посебна јединица је оформљена под називом Јединица за замрзавање терористичких средстава (Terrorist Asset Freezing Unit) у оквиру Трезора Њеног Величанства (Her Majesty's Treasury), са посебним овлашћењима за коришћење поверљивих информација са циљем да се замрзне имовина у одређеним случајевима. Док финансијске институције у неким земљама, као што су Сједињене Америчке Државе и Велика Британија, имају законску обавезу да пријаве трансакције које задовољавају одређени критеријум сумње о финансијском криминалу, многе земље то не раде. Таква ситуација захтева мултилатералне акције, као што су интервенције од стране Организације за економску сарадњу и развој (OECD), Оперативне групе за финансијску акцију (FATF), Уједињених нација (UN), Међународног монетарног фонда (IMF), као и Светске банке, са циљем да прекину корупцију вршењем већег притиска на финансијске институције у свим областима, како би се повећала транспарентност и размена информација

---

⁵ Ćirić, J., Kosovo i Metohija - idealno mesto za organizovani kriminal, Institut za uporedno pravo, Kosmet - Gordijev čvor, Beograd, 2008., str. 196 -197.

са земљама страних инвеститора. ФАТФ и УН вероватно имају највећи утицај на универзално усвајање и унапређење Иницијативе за спречавање прања новца (AML) и Иницијативе за спречавање финансирања тероризма (CFT).⁶

Током протеклих десетак година, многе земље су потписале стотине уговора за размену информација који су познати као Споразуми о размени пореских информација (Tax Information Exchange Agreements - TIEA). Канада је потписала преко чак двадесет ТИЕА уговора. ТИЕА може учврстити способност земаља да управљају и спровode своје пореске и кривичне законе тако што ће олакшати размену иностраних пореских информација које се затим могу користити у испитивању пореског обвезника. У 2013. години, на захтев Г20, ОЕЦД је позвала да се уведе аутоматска размена информација кроз својих сто двадесет чланова које су у том тренутку биле у саставу Глобалног форума о транспарентности и размени информација у пореске сврхе (Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes) као глобални економски приоритет за борбу против евазије пореза. Међународно опорезивање се односи на фискални однос између обвезника и његове економске активности у две или више земаља. ⁷ Међународна евазија пореза углавном се састоји од обвезничког намерног необјављивања остварених прихода у иностранству, у потпуности или у делу прихода који би иначе били опорезовани у складу са пореским законима две земље, земље домаћина и оне у којој је остварен приход. Евазија пореза се самим тим разликује од избегавања пореза или легалног коришћења закона једне земље да смањи порез кроз пореске олакшице. Циљеви међународне пореске политике су, пре свега, унапређење светске економске ефикасности, а она се, између осталог, постиже и укључивањем тзв. Неутралности извоза капитала (Central Export Neutrality - CEN) и Неутралности увоза капитала (Central Import Neutrality - CIN).⁸ ЦЕН је постигнут онда када одлука пореског обвезника у вези са инвестирањем код куће или у иностранству није под утицајем пореза. Са друге стране, ЦИН подразумева да су све инвестиције и пословање у одређеној земљи на истом општем нивоу пореза без обзира на боравиште инвеститора, било да се ради о иностраној или домаћој резиденцији.

Билатерални порески споразуми (такође познати као конвенције о двоструком опорезивању), заједно са унилатералним домаћим мерама обезбеђују избегавање двоструког опорезивања за квалификоване пореске обвезнике, у већини случајева кроз расподелу права на опорезивање искључиво или земље у којој бораве, или земље порекла, затим обезбеђивањем механизма за смањење пореске стопе или обавеза које се иначе примењују у оквиру домаћег законодавства. Размене информација на билатералном нивоу се углавном врше кроз Модел конвенције о порезима на доходак и имовину који је покренут од стране ОЕЦД (OECD Model Tax Convention on Income and on Capital), који

⁶ Jayesh D'Souza, *Terrorist Financing, Money Laundering, and Tax Evasion: Examining the Performance of Financial Intelligence Units*, CRC Press, USA 2011, 45-46.

⁷ David S. Kerzner, David W. Chodikoff, *International Tax Evasion in the Global Information Age*, Palgrave Macmillan, Canada 2016, 34.

⁸ *Ibid.*, 41

садржи правну основу за билетаралну размену информација, а она је позната и као Међународни стандард о размени података у пореске сврхе (Common Reporting Standard for automatic exchange of tax information).⁹ Размена информација је веома битна како би се осигурало да се конвенција правилно користи и да би се олакшала администрација опорезивања у државама потписницама, у модерном времену изузетног повећања међународне трговине и трговине путем интернета.

Све у свему, постоји хитна потреба да све земље сарађују, како на билатералном, тако и на мултилатералном плану, пре свега, са циљем пресретања финансијских средстава терориста чије активности, у великом броју случајева, имају транснационални карактер. Због прекограничних активности терориста, борба против финансијског криминала треба да представља глобални, координисани напор да се са тим проблемом, на најбољи могући начин, изађе на крај, а константна и аутоматска размена информација о порезу, на међународном плану, мора постати императив за све земље.

Сива економија

Под сивом економијом обично се подразумевају одређене економске активности, и приходи изведени из њих, који имају за циљ да заобиђу или на неки други начин избегну законске регулације, опорезивање или инспекцију. Пажња јавности је усмерена на сиву економију у току Другог светског рата када су веће пореске стопе, контрола цена и програми рационализације обезбедили подстицај за фирме и појединце да учествују разним илегалним активностима. Трансакције на тзв. Црној берзи су обично обухватале исплате у готовини са циљем елиминисања било каквих контрола и ревизија које би се иначе могле покренути од стране пореских органа и других регулаторних агенција које су спроводиле пореску политику у складу са законом. Главни облик евазије пореза је, пре свега, потпуно или делимично непријављивање прихода пореским управама, као што су Пореска управа Сједињених Држава (Internal Revenue Service - IRS), Управа пореза и царина Велике Британије (Her Majesty's Revenue and Customs - HMRC), Канадска Агенција прихода (Canada Revenue Agency - CRA), итд. Неформалне истраге између академика и владиних стручњака откриле су да је распрострањено интересовање са обе стране Атлантика за проблеме везане за евазију пореза, нерегистровану радну снагу, фискалне и макроекономске импликација онога што се уопштено зове непримећена, скривена или сива економија.

Главне претпоставке могу бити да велики и растући сегмент економске активности може избећи сложене системе мерења који су успостављени од стране владиних агенција за праћење економске активности. Будући да се сис-

---

⁹ Aleksandar R. Ivanović, Ankica Ivanović, „Oblici međunarodne poreske kontrole kao metod sprečavanja i suzbijanja poreskih krivičnih dela“, *Pravne teme*, vol. 4., god. 2, *Časopis Departmana za pravne nauke Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru*, 84-96.

тем мерења ослања у великој мери на пореске информације, раст непоштовања пореске регулативе може да произведе дисторзије у информационом систему који генерише запажања о напретку економске активности.¹⁰ Граница где почиње избегавање пореза је прилично маглопита, утолико што појединци имају дискреционо право да пребаце своје активности између сектора који опорезују и неопорезују приходе. Опорезиви приход из легалних и илегалних активности је даље подељен на пријављене и непријављене компоненте прихода. Померања из сектора пријављених опорезивих прихода у сектор непријављених опорезивих прихода представља један облик избегавања пореза, односно, непријављивање легалних и илегалних извора опорезивог прихода. Сектор без надзора укључује илегалну производњу робе и услуга, јер је, по обрачунским правилима, искључена из стандардних прорачуна, али овај сектор обухвата и широк спектар легитимних прихода производње, који из разних разлога нису адекватно забележени у механизму друштвеног књиговодства. Такве активности ће обухватити све приходе који су зарађени, али не и у потпуности евидентирани у прорачуну националног дохотка.

Нефинансијска компонента сектора без надзора обухвата привредне активности домаћинства, предузећа и институција које производе аутпуте који су део одређене размене, која је по обичају или због неадекватних података, углавном искључена из конвенционалних прихода. У централизованим економијама, многе званичне цене се вештачки одржавају испод равнотеже, због чега званични сектор има неизбежне недостатке које су карактеристични за земље у развоју. Многе од ових земаља развијају „паралелну“ економију са одређеним тржишним ценама и платама које су изнад оних у званичном сектору. Ове разлике у ценама дају подстицај који помера средства ка сектору без надзора. Слично томе, у тржишно-оријентисаним економијама, где држава набавља средства и за обезбеђивање јавних добара и за прерасподеле путем пореза, порески подстицаји изазивају промену привредне активности према сектору без надзора. Опорезивање и регулација може да се избегне законски, пребацивањем средства у нефинансијски сектор без надзора. Овде се може очекивати и повећана учесталост илегалног непријављивања опорезивог финансијског прихода као дела економије која се обавља ван свих књига. ¹¹ Као резултат високих пореских стопа и других владиних прописа, појединци и фирме имају економске подстицаје да сакрију своје активности владиних агенција за прикупљање података, непријављивањем опорезивог финансијског прихода.

Постојање сиве економије има потенцијално озбиљне импликације за економске перформансе и јавну политику. Активности спроведене у овом сектору нису ни заштићене ни регулисане на исти начин као у званичном сектору. Перспектива економског раста и развоја може бити угрожена оптерећењем због недостатка социјалне инфраструктуре. Јавне финансије испаштају, јер се пореска основица смањује, а самим тим тако слаби способност државе да гене-

¹⁰ Edgar L. Feige, *The underground economies: Tax evasion and information distortion*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, 14.

¹¹ *Ibid.*, 25.

рише приходе. Осим тога, јавни морал и поштовање основних законских начела која имају за циљ да промовишу једнакост, владавину права и транспарентност су директно угрожена постојањем сиве економије. Такође, процене и препоруке твораца економске политике могу бити склоне већим грешкама због оскудности званичне статистике. Због свега наведеног, константно је потребно радити на откривању величине сектора без надзора, као и на преиспитивању нових фактора који утичу на појаву паралелних, скривених економија.

Закључак

Избегавање пореза и мере против избегавања су питања од изузетног великог интереса за све пореске органе, корпоративни менаџмент, државну и глобалну безбедност. Од богаћења одређених транснационалних компанија кроз креирање трансферних цена, што утиче лоше на економију земље домаћина, преко могућег финансирања терористичких активности кроз прикупљање средстава путем евазије пореза, до раста паралелних сивих економија, избегавање плаћања пореза има огроман негативан утицај и на националном и на светском плану. А свакако први услов који претходи стварању критичне масе, која прераста у подобно тло за настанак терористичких организација, јесте масовно и неправедно сиромашење раније добростојећих и образованих људи.¹² На националном плану, државе се боре против неусаглашености пореских прописа кроз рад пореских управа, међутим оно што је кључно је постојање међународних регулатива и размене информација између свих земаља међусобно, како би се коначно откриле фингиране трансакције обављене преко пореских оаза, унутар транснационалних компанија и црне берзе.

Док државама неретко недостаје способност да повећају осећај моралне обавезе и финансијске дисциплине јавности да измири своје пореске обавезе, што је свакако превентивни облик деловања, оне то замењују репресивним капацитетом да повећају опасност од санкција за избегавање плаћања, а то често може бити, услед неспособности превентивног деловања, једини могући механизам за поштовање закона. Свакако, потребно је константно осмишљавати нове стратегије и реформе, које ће се прогресивно предузимати у циљу усаглашавања пореских прихода, размене информација, као и остварења праведног и одрживог пореског система, како на националном, тако и на интернационалном плану. У мери у којој изигравањем пореза и пореске обавезе једна држава осиромашује своје финансијске ресурсе да ефикасно врши своје функције, у којој се неправедно распоређује порески терет, у којој не постоји вера у ефикасност институција и праведну примену прописа, у којој не постоји свест о финансијској дисциплини те легално и етичко понашање свих субјеката тржишне утакмице, свакако се у тој мери повећава капацитет за осиромашење оних који легално послују и извршавају своје пореске обавезе, а тиме повећава

---

¹² Јеринић, Н., Одаловић, Т., Безбедност као изазов и одговор кроз призму културе и идентитета, Култура полиса, Београд, 2017, стр. 91-103.

и незадовољство грађана који уз експанзију сиве економије и црне берзе постају лака мета за стављање тог незадовољства у функцију интереса оних покрета, идеологија и политика које се и на екстреман начин, као што је и тероризам, боре за остварење својих екстремистичких или револуционарних циљева.

Литература:

1. Aleksandar R. Ivanović, Ankica Ivanović, „Oblici međunarodne poreske kontrole kao metod sprečavanja i suzbijanja poreskih krivičnih dela“, *Pravne teme*, vol. 4., god. 2, Časopis Departmana za pravne nauke Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
2. Ćirić Jovan., Kosovo i Metohija - idealno mesto za organizovani kriminal, Institut za uporedno pravo, Kosmet - Gordijev čvor, Beograd, 2008.
3. David S. Kerzner, David W. Chodikoff, *International Tax Evasion in the Global Information Age*, Palgrave Macmillan, Canada 2016
4. Edgar L. Feige, *The underground economies: Tax evasion and information distortion*, Cambridge University Press, Cambridge 1989
5. Filip Palda, *Tax Evasion and Firm Survival in Competitive Markets*, Edward Elgar, UK-USA 2001
6. Greg Travers, *The tax adviser's guide to part IVA: a practical guide to the application of the general anti-avoidance rule*, The Tax Institute, Australia 2014
7. Jayesh D'Souza, *Terrorist Financing, Money Laundering, and Tax Evasion: Examining the Performance of Financial Intelligence Units*, CRC Press, USA 2011
8. Jeffrey A. Dubin, *The Causes and Consequences of Income Tax Noncompliance*, Springer, New York 2012
9. Jelena Kozomora, Sandra Stojadinović Jovanović, *Međunarodno poslovno finansiranje*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd 2011.
10. Karen B. Brown, *A Comparative Look at Regulation of Corporate Tax Avoidance*, Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice, Vol 12, Springer, Netherlands 2012.
11. Robert W. McGee, *The Ethics of Tax Evasion: Perspectives in Theory and Practice*, Springer, New York 2012
12. Jerinić Nebojša, Odalović Tomo, *Bezbednost kao izazov i odgovor kroz prizmu kulture i identiteta*, Kultura polisa, Beograd, 2017.

THE ISSUE OF TAX EVASION AND SECURITY EFFECT

Summary: Tax noncompliance includes tax evasion which may be legal (tax avoidance) and illegal (tax evasion). In both cases there is a decrease in tax revenues, which significantly affects the fairness and efficiency of the tax system. In addition, long-term effects of tax evasion could lead to a reduction in the capacity of government to allow a just distribution of the tax burden. As a result, we can expect that taxpayers are unable to fulfill their fiscal obligations to the fullest. Certainly, we should not neglect the basic concerns of the state in meeting the general standards of moral value system where tax evasion has a direct negative impact, by giving incorrect behavior patterns. At the international level, illegal tax practices, such as tax evasion cost the governments billions of dollars in lost tax reve-

nues. Countries such as Canada, the United States and the United Kingdom rely on the ability to exchange information with tax havens and other countries, in order to manage their tax system more efficiently and to fight against tax evasion. At the same time, tax evasion is in most cases a basis that allows the existence of a „shadow economy“, which includes illegal activities undertaken with the aim of achieving economic benefits for the entity that is practicing it, as well as financing of terrorist activities. The decision to violate certain regulations with tax evasion, may depend on various factors, but most often it is conditioned by an assessment of the relationship between the expected profit from the unpaid tax and possible losses through sanctions.

Key words: tax evasion, tax avoidance, the „shadow economy“, tax haven, tax non-compliance

МИЛОВАН КОМНЕНИЋ*

Адвокат

Београд

МИЛОШ В. МАРКОВИЋ**

Правни факултет за привреду и правосуђе

Нови Сад

УДК 343.9

Прегледни рад

Примљен: 10.02.2017

Одобрен: 28.02.2017

Страна: 485-496

СТИЦАЈ ОБЛИКА КРИВИЧНОГ ДЕЛА ФАЛСИФИКОВАЊА ИСПРАВЕ И ЊЕГОВ ОДНОС СА СРОДНИМ КРИВИЧНИМ ДЕЛИМА

Сажетак: Објект заштите код кривичних дела фалсификовања исправа јесте правни саобраћај. Под правним саобраћајем треба схватити промет исправама којима се доказује постојање или непостојање појединих односа међу људима, односно постојање права и обавеза насталих из тих односа, или којима се констатују и утврђују поједине личне, статусне и друге чињенице у тим односима. Исправе служе као извор сазнања и доказа, па стога морају бити истините, како би се правни саобраћај одвијао без сумњи и подозрења. Истинитост исправа чини основ поверења у правном саобраћају. Због тога угрожавање тог поверења – прављењем лажних или преиначених правих исправа, прибављањем таквих исправа у намери да се употребе као праве, или употребом лажне или преиначене праве исправе – представља кривично дело фалсификовања исправа, код основних, квалификованих и посебних облика овог кривичног дела, када је у питању материјални фалсификат.

Правни саобраћај је објект заштите и код интелектуалног фалсификата због тога што су службене исправе, књиге или списи докази и извори сазнања о постојању или непостојању многих стања, права и обавеза великог броја субјеката, које су од посебног значаја за правне и друштвене односе у сталном промету. Поверење у њихову истинитост и исправност је услов сигурности у одвијању овог промета.

Кључне речи: правни саобраћај, фалсификовање, исправе, сродна кривична дела, однос

Увод

Кривични законик Републике Србије у чл. 355 предвиђа кажњавање за два кривична дела: основни облик кривичног дела фалсификовања исправе: ко направи лажну или преиначи праву исправу у намери да се таква исправа употреби као права или ко лажну или неистиниту исправу употреби као праву или

* masha.komnenic@ mail.com

** markovic@pravni-fakultet.info

је набави ради употребе казниће се затвором до три године, (став 1) и тежи (квалификовани) облик кривичног дела фалсификовања исправе: ако је дело из става 1 овог члана учињено у погледу јавне исправе, тестаментa, менице, чека, јавне или службене књиге или друге књиге која се мора водити по закону, учинилац ће се казнити затвором од три месеца до пет година. (став 2) и (став 3) у коме је предвиђено да ће се за покушај дела из става 1 овог члана казнити.

Стицај између облика кривичног дела фалсификовања исправе

О проблему постојања и карактеру стицаја између појавних облика кривичног дела фалсификовања исправе расправљало се у нашој предратној и послератној кривичноправној теорији, а у судској пракси заузимања су различита становишта.

У предратној кривичноправној теорији, у времену између два светска рата, заступало се мишљење да ако исто лице прави и употребљава лажну, односно преиначену исправу, постојала би два кривична дела у односу супсидијаритета, пошто се она настављају једно на друго, тако што прво служи другом, а друго служи за допуну првог, на чије је остварење по самом свом појму управљено.¹ Због тога се радња фалсификовања јављала као супсидијарна употреби, као тежем делу.

У кривичноправној теорији, у време важења Кривичног законика из 1951. године, постојало је мишљење да је употреба лажне исправе последица прављења исте.² Сматрало се да је прављење лажне исправе или преиначење праве исправе претходни стадијум, који је посебно инкриминисан због опасности угрожавања правног саобраћаја, с тим што, ако дође до употребе, онда претходни губи своју самосталност због стадијума употребе, па је, према томе, немогућ стицај између ова два појавна облика фалсификовања.³

Предратна судска пракса по овом питању није била јединствена. На једној страни, постојала су становишта да је могућ стицај између дела у облику прављења лажне или преиначења праве исправе и дела употребе.⁴ На другој страни, сматрало се да је прављење, односно преиначење праве исправе код постојања намере употребе самом употребом изгубило своју самосталност, улазећи у састав бића дела употреб.⁵

У послератној судској пракси доминантно је становиште да не постоји стицај између два дела у облику прављења лажне или преиначене праве исправе и кривичног дела у облику употребе такве исправе од стране истог лица, мада са различитим основима непостојања стицаја. У неким судским одлукама заузимања су становишта да не постоји стицај између ових појавних облика

¹ Живановић, Тома (1936): *Основи кривичног права Краљевине Југославије*, Посебни део, књ. 2, св. 2, Београд, стр. 51.

² Таховић, Јанко (1957): *Коментар Кривичног законика*, Београд, стр. 586.

³ Златарић, Богдан (1958): *Кривични законик у практичној примени*, св. 1, Загреб, стр. 182.

⁴ *Пресуда Касационог суда*, Кре-267/36м од 19.05.1936.г.

⁵ *Пресуда Касационог суда*, Кре-1264/37, од 07.10.1937.г.

дела фалсификовања исправа по принципу консумпције, а у другим по принципу супсидијаритета.⁶

Међутим, наша садашња кривичноправна теоријска схватања јединствене су у том погледу: „Није могућ стицај између прављења лажне исправе или преиначења праве исправе и употребе такве исправе од стране истог лица. У таквом случају постоји само кривично дело употребе лажне или преиначене исправе док се прво дело појављује као припремна фаза у извршењу другог“.⁷

Прављење лажне исправе или преиначење праве у намери да се употреби као права и употреба такве исправе две су инкриминације које задржавају своју самосталност само када су учињене од различитих лица. Међутим, уколико ово дело учини исто лице, постоји привидни идеални стицај по принципу супсидијаритета и учинилац одговара само за употребу фалсификоване исправе, као примарно дело. Према томе, није од значаја у ком својству је лице које употребљава исправу учествовало у њеном прављењу (извршилац, подстрекач, помагач). Међутим, кад ова два дела врше различита лица, а не ради се о саучесништву, онда постоје два кривична дела и једно од њих одговара за фалсификовање исправе, а друго за њену употребу.

Спорно је да ли постоји стицај кривичних дела када је јавна исправа употребљена више пута од једног истог лица. У том погледу, у теорији и пракси, прави се разликовање између тога да ли се иста исправа употребљава више пута ради остварења истог циља или је коришћена у различите сврхе. У првом случају, који би, на пример, постојао кад је лажна диплома о завршеном факултету употребљена на више конкурса ради заснивања радног односа, не би постојао стицај кривичних дела, док би се радило о реалном стицају кад би учинилац у више махова употребио фалсификовану исправу ради остварења различитих циљева (на пример: лажно сведочанство о завршеној школи прво је употребљено за упис на факултет, а затим ради заснивања радног односа). По нашем мишљењу, сваком употребом фалсификоване исправе остварено је ово кривично дело, па колико има употреба толико је дела и учињено. Међутим, код овог дела посебно је оправдана примена продуженог кривичног дела, нарочито у оним случајевима кад је предмет фалсификовања таква исправа која се често употребљава, као што је, рецимо, здравствена књижица, радна књижица и слично.

Истовременом употребом више фалсификованих исправа од стране истог лица остварује се више кривичних дела. Судска пракса узима да у таквом случају постоји стицај кривичних дела (онолико дела колико је преиначених или лажних исправа употребљено), без обзира на то да ли је њихова употреба управљена за постизање истог или различитих циљева. Сматрамо да ово правило не би требало применити у оним случајевима када се две или више употребљених исправа односе на доказивање исте правно релевантне чињенице (кад, на пример, учинилац конкурса за радно место лекара специјалисте под-

⁶ Пресуда Врховног суда Србије, Кж. 1792/53, Јовашевић, Драган (1995): *Кривично дело фалсификовања исправа*, Докторска дисертација, Београд, стр. 261

⁷ Лазаревић, Љубиша (2006): *Коментар Кривичног законика Републике Србије*, Београд, стр. 879.

носи и лажну диплому о завршеном медицинском факултету и лажно уверење о специјализацији). У таквом случају фалсификоване исправе могу штетно да се одразе само у односу на заснивање једног правног односа, а предузета је једна радња у кривичноправном смислу.⁸

Кад исто лице наведе надлежни орган да овери нешто неистинито у исправи, записнику или књизи, па то онда и употреби, остварена су обележја ова ова кривична дела, али ће, по принципу супсидијаритета, одговарати за употребу неистините исправе.

Кад се иста исправа од истог лица употребљава више пута, односно кад се одједном употреби више неистинитих исправа, ситуација је аналогна оној која настаје приликом употребе лажне или преиначене исправе, тако да су иста решења као и код тог кривичног дела. Код овог дела могућа је примена правила о продуженом кривичном делу.⁹

На овом месту треба рећи и то да је кривично дело навођења на оверавање неистинитог садржаја слично једном посебном облику кривичног дела фалсификовања исправе из чл. 356 ст. 2 Кривичног законика РС, а то је дело навођења обманом на потписивање исправе. Разлика између ова два кривична дела састоји се у самој природи исправе (објекту радње извршења), чија се неистинита садржина оверава. Ако је у питању јавна исправа, записник или књига, или ако потписивање њихове неистините садржине значи оверавање штогод неистинитог што има да служи као доказ какве правне чињенице у правном саобраћају, тада постоји кривично дело навођења на оверавање неистинитог садржаја из чл. 358 Кривичног законика РС. У свим осталим случајевима ради се о посебном облику кривичног дела фалсификовања исправе из чл. 356 ст. 2 Кривичног законика РС.¹⁰

Однос кривичних дела фалсификовања исправа и сродних кривичних дела

Поред кривичног дела фалсификовања исправа из чл. 355 нашег Кривичног законика он познаје и нека друга кривична дела у групи кривичних дела против правног саобраћаја, која су сродна са кривичним делима фалсификовања исправа. То су у првом реду посебни случајеви фалсификовања исправе (предвиђени у чл. 356 Кривичног законика Републике Србије), навођење на оверавање неистинитог садржаја (предвиђено у чл. 358 Кривичног законика Републике Србије) и кривично дело фалсификовања службене исправе (предвиђено у чл. 357 Кривичног законика Републике Србије). У наредним излагањима ћемо нешто више рећи о овим сродним кривичним делима и њиховом односу према кривичном делу фалсификовања исправе из чл. 355 Кривичног законика Републике Србије.

⁸ Лазаревић, Љубиша, *op. cit.*, стр. 880.

⁹ Нешић, Љубисав (1989): *"Осврт на кривична дела фалсификовања исправа и њихов однос према другим кривичним делима"*, Часопис „Безбедност“, Београд, 4/1989, стр. 258.

¹⁰ Лазаревић Љубиша, *op. cit.*, стр. 879.

Посебни облици кривичног дела фалсификовања исправе

Смисао одредби Кривичног законика о посебним случајевима фалсификовања исправе није заправо у одређивању посебних кривичних дела, већ управо у конкретизовању неких посебних, специфичних облика за које се изричитом законском одредбом прописује да се имају сматрати за дела фалсификовања исправе, иако то на први поглед не изгледа тако. Овде се ипак може поставити питање да ли је баш било неопходно посебно у закону предвидети ове посебне случајеве фалсификовања исправе или су се такви деликти могли подвести под појам и обележја кривичног дела из чл. 355 Кривичног законика Републике Србије.

По једном схватању, овде се ради о неком самосталном и посебном кривичном делу. Оно као такво постоји и егзистира као самостално и посебно у првом реду због обмане и довођења у заблуду другог лица о садржини какве исправе коју оно као давалац потписује, сматрајући да потписује другу исправу или исправу са другим садржајем, као и у случајевима лажног представљања у погледу положаја, чина или звања.

Друго мишљење, које је, пак, доминантно у кривичноправној теорији и судској пракси, сматра да се код посебних случајева фалсификовања исправе заправо ради само о фалсификовању исправе, а не о неком другом самосталном посебном кривичном делу. Али, због специфичности у појављивању и неким другим особинама, закон је све ове случајеве сакупио на једном месту и изричито нагласио да се у овим случајевима ради о фалсификовању исправе. На овом месту посебно ће се споменути и то да су интелектуални фалсификати исправе у ствари они фалсификати исправе у којима је издавалац исправе истинито, дакле, тачно означен, али садржина исправе није истинита, односно не одговара вољи оног лица које је ставило свој потпис на ту исправу.¹¹

Криминално-политички разлози определили су законодавца да посебне случајеве фалсификовања исправа систематизује у Кривични законик као посебно кривично дело. То је у првом реду учињено због могуће ситуације да поједини појавни облици предвиђени у овом кривичном делу не би могли бити подведени под законски опис кривичног дела из чл. 355, па стога не би били ни кривично гоњени (криминално-политички разлози), као и због великог степена друштвене опасности ових појединих активности и важности заштите исправа и правног саобраћаја уопште.

Поступањем на један од начина предвиђених у чл. 356 Кривичног законика Републике Србије извршилац дела остварује елементе бића кривичног дела фалсификовања исправе из чл. 355 Кривичног законика Републике Србије. Значи, ови посебни случајеви могу се појавити како у односу на јавну исправу, тако и у односу на приватну исправу, али сваки од ових случајева има низ својих специфичности, на шта ћемо указати у наставку излагања.

¹¹Лазаревић, Љубиша, *op. cit.*, стр. 881.

Дакле, разликујемо следеће посебне (облике) случајеве кривичног дела фалсификовања исправе:

1. злоупотреба бланкета;
2. навођење на потписивање исправе обманом;
3. издавање исправе без овлашћења;
4. издавање исправе обманом о свом положају, чину или звању;
5. фалсификовање исправе неовлашћеном употребом правог печата или знака.

Злоупотреба бланкета

Ово кривично дело чини онај ко какву хартију, бланкет или други предмет на коме је неко лице ставило свој потпис неовлашћено попуни изјавом која има вредност за правне односе.¹²

Кривично дело злоупотребе бланкета могуће је извршити како у погледу приватне исправе, тако и у погледу јавне исправе и са њом изједначених исправа у погледу кривичноправне заштите.

Као што је већ речено, у оставарењу услова да се попуњавање бланкета врши неовлашћено могуће су у пракси три ситуације:

У првом случају потписник не зна за постојање извршиоца кривичног дела па чак није ни битно да ли је на законит или незаконит начин извршилац дошао до потписаног бланкета или другог предмета у смислу овог кривичног дела.

У другом случају потписник може знати да извршилац кривичног дела поседује бланкет са његовим потписом, па чак може и да зна каквом је изјавом тај бланкет попуњен, али он на то не пристаје нити то хоће нити жели. Није довољно да потписник ћутке пређе преко овог сазнања.

У трећем случају претпоставља се постојање одређеног споразума између лица које је ставило потпис на неки предмет и учиниоца овог кривичног дела, али овај други је прекорачио границе тог споразума. Прекорачење претходног споразума може се одвијати у два правца. Први случај јесте ако је бланкет испуњен неповољније за потписнике споразума у односу на постигнути споразум. Пример за овај случај може бити следећи: код споразума о садржини потписане облигације извршилац дела може да испуни исту на већи износ новца него што је било договорено.

Повољније испуњење бланкета у односу на претходни споразум или договор јесте друга могућност. Овакав случај постоји када је у потписану облигацију стављен мањи износ новца. Интересантно је да и у овом случају постоји наведено кривично дело, али по правилу нема виности.¹³

Дело је свршено када је хартија, бланкет или неки други предмет неовлашћено попуњен изјавом која има вредност за правне односе. За постојање

---

¹² Живановић, Тома, *op. cit.*, стр. 23-25.

¹³ Чејовић, Боро (2008): *Кривично право у судској пракси, Посебни део*, Крагујевац, стр. 925 и Пресуда Другог општинског суда у Београду К-1328/89 од 07.05.1990.

дела није битно зашто је исправа на овакав начин направљена ни какав је био циљ стављања потписа; није неопходно да је исправа употребљена.

Навођење обманом на потписивање исправе

Овај облик кривичног дела постоји када се друго лице обмане о садржају какве исправе и тако наведе да стави свој потпис на такву исправу, држећи да се потписује под какву другу исправу или под какав други садржај.

Код овог облика кривичног дела, слично као код претходног, не постоји подударност између садржине исправе и воље лица које је назначено као њен издавалац. Разлика је у начину на који се то постиже: злоупотребом туђег потписа или обманом другог лица да стави потпис на непознату исправу или на исправу са другачијим садржајем него што му је претходно приказан. До тога може доћи нарочито у два случаја. Први је када једно лице, на молбу другог, саставља неку исправу (признаницу, уговор или другу исправу), али у њу не унесе онај садржај који молилац жели, већ другачији, па молилац то потпише верујући да садржина исправе одговара његовој вољи. На пример, када окривљени наведе оштећеног да потпише исправу која је означена као писмени тестамент, представљајући му да се ради о пуномоћју за банку којом га он овлашћује да уместо њега подиже одређену своту новца у неком одређеном циљу.¹⁴ Други случај је када се потписивање врши на поверење, тј. без читања садржине, па се међу праве исправе подметне и она на којој се не би ставио потпис да се њена садржина знала. Треба, међутим, имати у виду да предмет овог облика кривичног дела не може бити јавна исправа, записник или књига јер би се у том случају радило о делу навођења на оверавање неистинитог садржаја из чл. 358 Кривичног законика Републике Србије.

Кривично дело је свршено када је учинилац довођењем у заблуду или одржавањем у заблуди у погледу садржаја исправе навео друго лице да на њу стави свој потпис. При том није од значаја да ли је садржина исправе делимично или у целости неистинита, али је неопходно да је неистинит онај део који је чини исправом, тј. који се односи на чињенице које су значајне за правне односе.

Издавање исправе без овлашћења

Овај облик кривичног дела постоји када се исправа издаје у име неког лица без његовог овлашћења или у име лица које не постоји. Издавање исправе без овлашћења постоји у два случаја. Први је када учинилац дела потпише исправу својим именом и презименом, али уз назначење да то чини по овлашћењу издаваоца исправе. У другом случају, учинилац сам потписује друго

¹⁴ Пресуда Окружног суда у Београду, Кж-3354/90 од 05.02.1991, Стојановић, Зоран (2006): *Коментар Кривичног законика Републике Србије*, „Службени гласник“, Београд, стр. 747.

лице као издаваоца исправе, назначујући да то чини по његовом овлашћењу.¹⁵ На исправи мора бити изричито наведено да се то чини по овлашћењу другог лица, јер би без те назнаке, потписивање другог значило прављење лажне исправе, инкриминисано као претходно кривично дело. Основно је да се то чини без овлашћења лица које је означено као издавалац овлашћења. Да би се у овим случајевима радило о фалсификовању исправе, неопходно је да сама потврда о постојању овлашћења за издавање исправе представља чињеницу која има вредност за правне односе (тј. да управо она заснива пуноважност предметне исправе). Према томе, ако би основна изјава воље, тј. она изјава воље због које је исправа иначе издата, била пуноважна и без назнаке да се исправа издаје по овлашћењу, не би се радило о кривичном делу фалсификовања исправе у смислу овог прописа.

Аналогна томе јесте ситуација када се исправа издаје у име лица које не постоји, које је умрло или је проглашено мртвим.¹⁶

Дело је свршено када је без овлашћења издата исправа у име другог лица или од лица које не постоји. Није неопходно да је таква исправа и употребљена, али се мора радити о исправи у ужем или ширем смислу.

Издавање исправе обманом о положају, чину или звању

Овај облик кривичног дела постоји када издавалац исправе уз свој потпис стави да има какав положај или чин или звање иако нема такав положај, чин или звање, а то има битан утицај на доказну снагу исправе.

Исправа је у том случају права по садржини и потпису лица које је на њој назначено као издавалац, али је неистинита по пореклу, јер је није издало лице овог звања, положаја или чина које је на њој назначено. Због тога се мора радити о таквим исправама чија је доказна вредност управо везана за одређена својства издаваоца, као што су: положај (директора предузећа, одређеног државног функционера, руководиоца у организацији и сл.), чин (неки од војних чинова) и звање (професора, лекара и др.).¹⁷

Потпис треба да стоји уз наведена својства иако она не припадају учиниоцу, што значи да учинилац треба да је свестан те околности, да би постојало ово кривично дело. Ако је учинилац погрешно држао да има одређени чин, односно да се налази на одређеном положају, ово кривично дело неће

¹⁵ Пресуда Другог општинског суда у Београду, К-1328/89 од 07.05.1990;

Пресуда Окружног суда у Београду, Кж-3354/90 од 05.02.1991, Билтен Окружног суда у Београду, 35–36/91, стр. 79;

Пресуда Окружног суда у Београду, Кж-257/08 од 06.02.2008. и пресуда Општинског суда у Лазаревцу, К-226/07 од 18. 09. 2007, Билтен Окружног суда у Београду, 79/2009, стр. 107.

¹⁶ Пресуда Окружног суда у Београду, Кж-845/97 од 22.04.1997;

Пресуда Другог општинског суда у Београду, К-521/96 од 08.10.1996;

Чејовић, Боро, *op. cit.*, стр. 925;

Пресуда Окружног суда у Београду, Кж-1726/98;

Стојановић, Зоран, Перић, Обрад (2007): *Кривично право, Посебни део*, Београд, стр. 302.

¹⁷ Лазаревић, Љубиша, *op. cit.*, стр. 882.

постојати. Дело не постоји ни у случају када неосновано приписане чињенице, положај или звање немају битан утицај на доказну снагу исправе.¹⁸

Дело је свршено када је учинилац уз свој потпис ставио положај, чин или звање који му не припадају, а то је имало битног утицаја на доказну вредност исправе. За постојање овог кривичног дела потребно је претходно утврдити да учинилац дела није имао наведени положај, чин или звање у време издавања исправе, односно у време када је исправа употребљена. Да ли један означени положај, чин или звање битно утичу на доказну снагу исправе или не, зависи од сваког конкретног случаја, нарочито од чињеница које су садржане у тако сачињеној или употребљеној исправи.

Фалсификовање исправе неовлашћеном употребом правог печата или знака

Овај облик кривичног дела састоји се у прављењу исправе на тај начин што се неовлашћено употребљава прави печат или знак.

Предмет овог облика фалсификовања по правилу су приватне исправе на које се неовлашћено ставља печат или знак који њихов издавалац употребљава – мора се радити о правом печату или знаку. Предмет дела могу бити и оне јавне исправе за чију је доказну вредност довољан печат, без потписа.¹⁹

Дело је свршено стављањем печата или знака. На исправу се не сме ставити потпис другог лица, јер би се у том случају радило о делу прављења лажне исправе.²⁰

Наведени облици кривичног дела представљају посебне случајеве фалсификовања исправе, тако да и за њих важи оно што је речено о том делу. То значи да код учиниоца мора постојати намера да се направљена или преиначена исправа употреби као права. Употреба овако сачињених исправа такође представља кривично дело. Стога и ова дела треба квалификовати као фалсификовање исправе (чл. 355) са позивом на одређену тачку из члана Закона у коме је предвиђен посебан случај фалсификовања исправе (чл. 356).

Закључак

У систему кривичног права Републике Србије, у глави тридесет другој, у групи кривичних дела против правног саобраћаја, предвиђено је више, као што је наведено, сродних кривичних дела фалсификовања исправа. Наша садашња кривичноправна и теоријска схватања јединствена су у том погледу: Није мо-

¹⁸ Чејовић, Боро, *op. cit.*, стр. 926.

¹⁹ Пресуда Окружног суда у Суботици, Кж-504/02; Стојановић, Зоран, *op. cit.*, стр. 748.

²⁰ Пресуда Окружног суда у Београду, Кж-2209/91 од 13. 09. 1991; Пресуда Петог општинског суда у Београду, К-620/90 од 03. јула 1991; Чејовић, Боро, *op. cit.*, стр. 926.

гућ стицај између прављења лажне исправе или преиначења праве исправе и употребе такве исправе од стране истог лица. У таквом случају постоји само кривично дело употребе лажне или преиначене исправе док се прво дело појављује као припремна фаза у извршењу другог.

Прављење лажне исправе или преиначење праве у намери да се употреби као права и употреба такве исправе две су инкриминације које задржавају своју самосталност само када су учињене од различитих лица. Међутим, уколико ово дело учини исто лице, постоји привидни идеални стицај по принципу супсидијаритета и учинилац одговара само за употребу фалсификоване исправе.

Међутим, кад ова два дела врше различита лица, а не ради се о саучесништву, онда постоје два кривична дела и једно од њих одговара за фалсификовање исправе, а друго за њену употребу.

Истовременом употребом више фалсификованих исправа од стране истог лица остварује се више кривичних дела. Судска пракса узима да у таквом случају постоји стицај кривичних дела (онолико дела колико је преиначених или лажних исправа употребљено), без обзира на то да ли је њихова употреба управљена за постизање истог или различитих циљева.

Кривично дело навођења на оверавање неистинитог садржаја слично једном посебном облику кривичног дела фалсификовања исправе из чл. 356 ст. 2 Кривичног законика РС, а то је дело навођења обманом на потписивање исправе. Разлика између ова два кривична дела састоји се у самој природи исправе (објекту радње извршења), чија се неистинита садржина оверава. Ако је у питању јавна исправа, записник или књига, или ако потписивање њихове неистините садржине значи оверавање штогод неистинитог што има да служи као доказ какве правне чињенице у правном саобраћају, тада постоји кривично дело навођења на оверавање неистинитог садржаја из чл. 358 Кривичног законика РС. У свим осталим случајевима ради се о посебном облику кривичног дела фалсификовања исправе из чл. 356 ст. 2 Кривичног законика РС.

Код посебних случајева фалсификовања исправе заправо ради само о фалсификовању исправе, а не о неком другом самосталном посебном кривичном делу. Због специфичности у појављивању и неким другим особинама, закон је све ове случајеве сакупио на једном месту и изричито нагласио да се у овим случајевима ради о фалсификовању исправе. Поступањем на један од начина предвиђених у чл. 356 Кривичног законика Републике Србије извршилац дела остварује елементе бића кривичног дела фалсификовања исправе из чл. 355 Кривичног законика Републике Србије. Значи, ови посебни случајеви могу се појавити како у односу на јавну исправу, тако и у односу на приватну исправу, али сваки од ових случајева има низ својих специфичности, на шта је указано у овом раду.

Оно што је речено о односу између фалсификовања исправе и њене употребе кад кривично дело почини исто или различито лице, или у стицају са другим кривичним делима, важи и за ове посебне облике фалсификовања. Ово дело има извесне сличности са једним од посебних случајева фалсификовања исправе – навођење обманом на потписивање исправе (тачка 2 члан 356). За

основ њиховог разликовања мора се узети природа исправе чија се неистинита садржина оверава. Ако је реч о јавној исправи, јавној књизи или јавном записнику и ако потписивање њихове неистините садржине значи оверавање ових исправа, тада постоји ово кривично дело, а у осталим случајевима је у питању посебно фалсификовање исправе.

Неистинито оверену исправу може употребити и извршилац дела у облику навођења на оверавање неистинитог садржаја, у којем случају ће постојати дело и одговорност само за дело у облику употребе неистинито оверене исправе, пошто није могућ стицај између појавних облика овог кривичног дела (привидни стицај по принципу супсидијаритета). У оваквом случају навођење на оверавање јавља се као претходна фаза дела у облику употребе неистинито оверене исправе.

Литература:

1. Živanović, Toma (1936): *Osnovi krivičnog prava Kraljevine Jugoslavije*, Posebni deo, knj. 2, sv. 2, Beograd.
2. Zlatarić, Bogdan (1958): *Krivični zakonik u praktičnoj primjeni*, sv. 1, Zagreb.
3. Jovašević, Dragan (1995): *Krivično delo falsifikovanja isprava*, Doktorska disertacija, Beograd.
4. *Krivični zakonik Republike Srbije*, „Sl. glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.
5. Lazarević, Ljubiša (2006): *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Beograd.
6. Nešić, Ljubisav (1989): „Osvrt na krivična dela falsifikovanja isprava i njihov odnos prema drugim krivičnim delima“, *Časopis „Bezbednost“*, Beograd, 4/1989.
7. Stojanović, Zoran (2006): *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Službeni glasnik, Beograd.
8. Stojanović, Zoran, Perić, Obrad (2007): *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd.
9. Tahović, Janko (1957): *Komentar Krivičnog zakonika*, Beograd.
10. Čejović, Boro (2008): *Krivično pravo u sudskoj praksi, Posebni deo*, Kragujevac.

Пресуде:

1. Presuda Kasacionog suda, Kre-267/36m od 19.05.1936.g.
2. Presuda Kasacionog suda, Kre-1264/37, od 07.10.1937.
3. Presuda Vrhovnog suda Srbije, Kž. 1792/53,
4. Presuda Drugog opštinskog suda u Beogradu K-1328/89 od 07.05.1990;
5. Presuda Okružnog suda u Beogradu, Kž-3354/90 od 05.02.1991;
6. Presuda Okružnog suda u Beogradu, Kž-257/08 od 06.02.2008. i Presuda Opštinskog suda u Lazarevcu, K-226/07 od 18. 09. 2007, Bilten Okružnog suda u Beogradu, 79/2009, str. 107.
7. Presuda Okružnog suda u Beogradu, Kž-845/97 od 22.04.1997 i presuda Drugog opštinskog suda u Beogradu, K-521/96 od 08.10.1996;
8. Presuda Okružnog suda u Beogradu, Kž-1726/98;
9. Presuda Okružnog suda u Beogradu, Kž-2209/91 od 13.09.1991 i presuda Petog opštinskog suda u Beogradu, K-620/90 od 03.06.1991;
10. Presuda Okružnog suda u Subotici, Kž-504/02.

CONCURRENCE OF THE CRIME OF FORGERY AND ITS RELATIONSHIP WITH RELATED CRIMINAL ACTS

Summary: The object of protection to the criminal offenses of falsifying documents is the legal traffic. The legal traffic should be understood as the circulation of documents which prove the existence or non-existence of certain relationships between people, i.e. the existence of the rights and obligations arising from such relations, or which establish and define certain personal, statutory and other facts in these relations. The documents serve as a source of information and evidence, and therefore must be true so that the legal traffic can take place without suspicion and mistrust. The veracity of documents form the basis of trust in the legal traffic. Therefore jeopardizing that trust - creating a false or modified real documents, obtaining such documents with the intent to use as genuine, or using false or altered real documents - constitute the criminal offense of falsifying documents, in basic, qualified and specific forms of this criminal offense when it comes to the material forgery.

Legal traffic is the object of protection with intellectual forgery because the official documents, books or papers, evidence and sources of information about the existence or non-existence of many conditions, rights and obligations of a large number of subjects, which are of particular importance for the legal and social relations in constant traffic. Confidence in their veracity and accuracy is the condition of security in the performance of this traffic.

Key words: legal traffic, falsifying documents, related criminal offenses, relationship

УСЛОВНА ОСУДА И НОВЧАНА КАЗНА

Сажетак: Као и код већине института кривичног права, законодавац је тако поступио и код условне осуде, не одредивши њен појам. Дакле појам условне осуде није садржан у Кривичном закону. Условна осуда је кривична санкција која је првобитно настала под идејом да замени краткотрајне казне затвора. Дакле, реч је о алтернативној кривичној санкцији која представља супститут за краткотрајне казне затвора. Условна осуда је кривична санкција која подразумева утврђивање учиниоцу кривичног дела одређене казне уз истовремено одређивање да се она неће извршити ако осуђени за време које одреди суд, покаже добро понашање и изврши наметнуте обавезе. Иако је њена основна сврха да замени краткотрајне казне затвора, што је изричито прописано и у Кривичном закону, у теорији је доста присутно становиште по којем би условну осуду требало прописати и за новчану казну, о чему ће више речи бити у самом раду.

Кључне речи: условна осуда, казне, новчана казна, изрицање условне осуде

Уводна разматрања

Условна осуда је кривична санкција која се јавила пре свега као замена за краткотрајне казне затвора, јер је друштво спознало да се сврха кажњавања некада може постићи и само претњом да ће одређена казна бити и извршена. Сврха мера упозорења а самим тим и условне осуде јесте да се без ограничавања права и слобода, учинилац одврати од даљег вршења кривичних дела. Условна осуда је настала као одраз тежње да се казна прилагоди личности учиниоца кривичног дела тако да њено извршење буде одраз потребе за поправљањем делинквента.¹

Дакле, условна осуда је кривична санкција која је производ савремене криминалне политике где се пре свега кажњавањем настоји постићи специјална превенција, односно васпитање и преваспитање делинквента, а не одмазда и испаштање.

---

* jdragojlovic@pravni-fakultet.info

¹ Јоко Драгојловић, Однос условне осуде и казне, *Култура полиса*, вол. 13, бр. 31, 2016, стр. 511.

Условна осуда поред тога што има наглашен специјално-превентивни карактер на начин што суд изриче условну осуду онда када процени да ће се сврха кажњавања постићи и под претњом извршења казне, она самим тим има наглашен и социјално-етички прекор учиниоца, као и васпитно-педагошки третман. Утврђивањем казне која се неће извршити до изражаја долази социјална и етичка неприхватљивост таквог понашања. Тиме што суд одлаже извршење казне коју је утврдио, учинилац се ставља у стање кушње и додатно се мотивише да се понаша друштвено прихватљиво и у складу са законским прописима. Одлагањем извршења казне и постављањем неких услова које учинилац мора да испуни код њега се развија осећај личне одговорности и обезбеђује се његова ресоцијализација. Управо те наметнуте обавезе које учинилац мора да испуни представљају први тест који се ставља пред делинквента.² Ако се делинквент оглуши о наметнуте обавезе, по правилу долази до опозивања условне осуде и примене неког од институционалних третмана, односно казне затвора.³

Дакле, условна осуда је самостална кривична санкција која се реализује кроз опомену учиниоцу под претњом извршења утврђене казне, ако поново изврши неко кривично дело или ако не испуни неку од наметнутих обавеза. Учиниоцу се не прети неком апстрактном казном, већ конкретном, напред утврђеном и одмереном од стране суда. На овај начин се додатно делује на учиниоца да мора да испуни обавезе и поправи своје понашање, јер у супротном већ утврђена казна ће бити и извршена.

„Другим речима, условна осуда је специфична кривична санкција предвиђена у закону, коју, под законом утврђеним условима и у законом спроведеном поступку, изриче суд кривично одговорном учиниоцу кривичног дела. Састоји се у одлагању извршења казне учиниоцу кривичног дела, под условом да за одређено време не изврши ново кривично дело и испуни сам или уз помоћ или надзор других услове који су му постављени од стране суда, у ком случају до извршења казне неће доћи“.⁴ Дакле, ако учинилац испуни услове који су му наметнути до опозивања условне осуде неће доћи, а самим тим неће доћи ни до извршења утврђене казне која је била под претњом извршења.⁵ Овде се ради о парапеналној мери у чијој примени нема стварног одузимања или ограничења права, слобода или материјалних вредности учиниоца кривичног дела.⁶

Неки аутори наводе да условно кажњавање представља „својеврсну погодбу између државе која представља суд и учиниоца кривичног дела“, према којој се „држава споразумева са окривљеним да неће извршити казну, коју је

---

² Станко Бејатовић, *Условна осуда*, НИО Пословна политика, Београд, 1986, стр. 47.

³ Иван Јоксић, Проблеми у примени условне осуде, *Избор судске праксе*, вол. 15 бр. 9, 2007, стр. 26-28.

⁴ Станко Бејатовић, *op. cit.* стр. 17.

⁵ Zdravko Dragić, Uvjetna osuda u praktičnoj primjeni, *Naša zakonitost*, vol. 37, br. 7-10, 1983, str. 15.

⁶ Velinka Grozdanić, Marissabell Škorić, *Uvod u kazneno pravo - Opći dio*, Organizator, Zagreb, 2009, str. 193-194.

већ одредила према учиниоцу кривичног дела, уколико се он држи својих обавеза у тој погодби“.⁷

Иако се учиниоцу прети конкретном, напред утврђеном и судски одмереном казном, утврђена казна ипак не представља суштину ове кривичне санкције, већ суштину ове кривичне санкције представља одлагање извршења утврђене казне. Кроз одлагање казне учиниоцу се даје могућност да кроз примерено понашање и испуњење наметнутих обавеза покаже друштву и држави да се поправио. Учиниоца је осуђен на условну осуду, а самим тим и на одређено време проверавања где друштву треба да покаже да је својим владањем „ заслужио да му друштво опрости утврђену казну“.⁸

Правна природа условне осуде

Када је реч о правној природи условне осуде, свакако се током историје њеног развитка водила велика полемика по том питању. Међутим, данас када је реч о правној природи условне осуде, ипак готово да не постоје недоумице. У том смислу, условна осуда је самостална кривична санкција и заједно са судском опоменом представља меру упозорења. Мере упозорења прописане су у глави пет КЗ-а и представљају самосталне кривичне санкције. Законодавац је када је реч о условној осуди прописао и услове под којима се она може изрицати, услове које учинилац мора испунити, а који су постављени од стране суда, услове под којима се условна осуда може опозвати, као и рокове у којима се условна осуда може опозвати. Поред наведеног, када је реч о условној осуди законодавац је прописао и посебну сврху изрицања ове кривичне санкције. У том смислу, у оквиру опште сврхе кривичних санкција (члан 4 став 2 Кривичног законика) сврха условне осуде је да се према учиниоцу лакшег кривичног дела не примени казна кад се може очекивати да ће се упозорењем уз претњу казне довољно утицати на учиниоца да више не врши кривична дела. Дакле, из наведеног се може закључити да се условна осуда изриче за лакша кривична дела и онда када се код учиниоца спознају таква својства (недостатак криминогених фактора) да се може очекивати да ће на њега деловати да убудуће не врши кривична дела.⁹ Иако је неспорно да је условна осуда самостална кривична санкција њена тесна повезаност са казном је ипак неспорна.¹⁰ У том смислу, казна је на неки начин њен саставни део, стога ћемо у наставку рада направити краћи осврт на однос између условне осуде и казне. Условна осуда је самостална кривична санкција која се изриче кривично одговорним учиниоцима за лакша кривична дела.

⁷ Наташа Мрвић-Петровић, *Алтернативне кривичне санкције и поступци*, Војноиздавачки завод, Београд, 2010, стр. 68.

⁸ Милош Бабић, Иванка Марковић, *Кривично право – општи дио*, Правни факултет Бања Лука, Бања Лука, 2008, стр. 428.

⁹ Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09 и 111/09 и 121/12, 104/13, 108/14, члан 64, став 2.

¹⁰ Више о томе у: Зоран Стојановић, Однос условне осуде и казне у Кривичном закону СФРЈ и питање самосталности условне осуде, *Зборник радова правног факултета у Новом Саду*, 11/1977, 1977, стр. 265-272.

Међутим, приликом изрицања условне осуде, суд утврђује казну али истовремено одређује да се она неће извршити и самим тим изриче условну осуду. У овој ситуацији учинилац кривичног дела је осуђен на условну осуду. Дакле, приликом изрицања условне осуде утврђена казна представља изражавање интензитета претње због извршеног кривичног дела.¹¹ Изрицањем условне осуде а не казне, казна се у односу на условну осуду налази у другом плану, до чије реализације долази у случају опозивања условне осуде. Дакле, из овога се намеће закључак да казна представља конститутивни део условне осуде.¹² Да казна представља конститутивни део условне осуде потврђује и чињеница која се односи на услове изрицања условне осуде. Дакле, да би се условна осуда могла изрећи, између осталог неопходно је да је суд утврдио казну затвора у трајању мањем од две године.

Сврха условне осуде

Условна осуда је уз судску опомену најблажа кривична санкција. Како је реч о кривичној санкцији, њена сврха је најпре постављена и општом сврхом кривичних санкција. У том смислу, општа сврха прописивања и изрицања кривичних санкција је сузбијање дела којима се повређују или угрожавају вредности заштићене кривичним законодавством.¹³

Дакле, овако постављена општа сврха свих кривичних санкција па самим тим и условне осуде састоји се у заштити друштва од криминалитета. Како је у оквиру опште сврхе кривичних санкција, сврха кажњавања изражена кроз спречавање учиниоца да чини кривична дела и утицање на њега да убудуће не чини кривична дела, утицање на друге да не чине кривична дела, као и изражавање друштвене осуде за кривично дело, јачање морала и учвршћивање обавеза поштовања закона, тако суд и приликом изрицања условне осуде мора да се руководи овим принципима. У том смислу, у оквиру опште сврхе кривичних санкција, условна осуда своју сврху остварује и на плану генералне и на плану специјалне превенције.

Поред опште сврхе условна осуда има и своју посебну сврху. У том смислу, сврха условне осуде је да се према учиниоцу лакшег кривичног дела не примени казна кад се може очекивати да ће упозорењем уз претњу казне довољно утицати на учиниоца да више не врши кривична дела.

Анализирајући претходну одредбу може се доћи до закључка да се сврха изрицања условне осуде састоји у¹⁴:

---

¹¹ Станко Бејатовић, *op. cit.* стр. 82.

¹² У литератури постоје аутори који негирају казну као конститутивни део условне осуде. Види: Franjo Bačić, *Uvjetna osuda i uvjetna osuda sa zaštitnim nadzorom u Prijedlogu Krivičnog zakona SFRJ, Naša zakonitost*, vol. 30, br. 6, 1976, str. 46-47.

¹³ Кривични законик, *Сл. гласник РС*, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09 и 111/09 и 121/12, 104/13, 108/14, члан 4, став 2.

¹⁴ Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, ЈП Службени гласник, Београд, 2012, стр. 287.

- избегавању примене казне – реч је о тежњи која је својствена условној осуди а са-стоји се у избегавању примене казне затвора, а самим тим и избегавању негатив-них последица које производе краткотрајне казне затвора;
- утицају на учиниоца да убудуће не врши кривична дела – како условна осуда де-лује пре свега на плану специјалне превенције њена је примарна сврха да оствари позитиван утицај на учиниоца у смислу његовог уздржавања од вршења нових кривичних дела;
- упозорење уз претњу казне – казна односно претња казном представља конститу-тивни елемент условне осуде на основу којег се на неки начин обезбеђује ефикас-ност и функционисање условне осуде.

Дакле, из наведеног се може закључити да се условна осуда изриче како би се избегла примена казне, ако је реч о лакшим кривичним делима и ако се код учиниоца спознају таква својства (недостатак криминогених фактора) да се може очекивати да ће на њега условна осуда деловати тако да убудуће не врши кривична дела. Овако постављеном посебном сврхом условне осуде, јасно се долази до закључка да ова кривична санкција има више изражен спе-цијално превентивни карактер.

Дакле, суд приликом изрицања ове санкције мора посебно да води рачуна о личности учиниоца, о његовим својствима и евентуалној криминалној „заражености“, односно присуству криминогених фактора, јер поред тога што је основна сврха ове кривичне санкције да се не примени казна, то је могуће само онда када се може очекивати да ће и претња примене казне на учиниоца дело-вати довољно, да убудуће не врши кривична дела. Сврху условне осуде не треба схватити у смислу избегавања примене казне, већ се њеном применом очекује да ће упозорење уз претњу казном довољно утицати на учиниоца да не врши кривична дела.

Дакле условном осудом долази до остварења принципа по којем је пот-ребно увек изрећи блажу кривичну санкцију ако се сматра да се и блажом сан-кцијом може постићи сврха кажњавања.¹⁵

Сходно томе, до примене условне осуде ће доћи онда када је реч о лак-шем кривичном делу и када није неопходно да се изриче казна, јер се може очекивати да ће и претња примене утврђене казне на учиниоца деловати да више не врши кривична дела.

Прописујући сврху условне осуде КЗ је у извесном смислу поставио и границе њене примене. Те границе подразумевају да је реч о лакшем кри-вичном делу, и да је реч о учиниоцу код којег се може очекивати да ће се и условном осудом на њега деловати тако да убудуће не врши кривична дела.¹⁶

Као мера криминалне политике, условна осуда је изузетно важна кри-вична санкција што потврђује и њена велика примена у пракси. Такође, ова

¹⁵ Више у: Мирослав Ђорђевић, Условна осуда и измене кривичног законодавства, *Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, вол. 28, бр. 3, 1990, стр. 17-25.

¹⁶ Љубиша Лазаревић, *Коментар Кривичног законика Републике Србије*, Савремена администра-ција, Београд, 2006, стр. 231.

кривична санкција је веома исплатива посматрано и са економског становишта јер за државу не изискује никакве трошкове.¹⁷

Исто тако, посматрано са аспекта учиниоца, условна осуда му не ставља никакав „печат осуђиваности“ нити производи неке штетне последице у погледу економског, социјалног и породичног статуса.¹⁸

Условна осуда и новчана казна

Од самог настанка условне осуде па све до данас поставља се питање оправданости изрицања условне осуде код новчане казне. Ставови и мишљења по овом питању су подељена, те се у литератури могу наћи теоретичари који између осталог сматрају да се условна осуда може и треба изрећи и код навчане казне, као и они који сматрају да није оправдано изрицати условну осуду код новчане казне.¹⁹

Теоретичари који се противе изрицању условне осуде код новчане казне истичу да је основни циљ и сврха условне осуде да замени примену краткотрајних казни затвора и отклоне његово негативно дејство. Такође, новчаном казном учинилац се не излаже боравку у затвору, жигосању и губитку одређених права, као што је то случај код казне затвора.

Како је новчана казна одређени вид плаћања она свакако не може да деморалише и да представља опасност за потенцијално повратништво.²⁰ Противници изрицања условне осуде код новчане казне сматрају да се на тај начин губи сваки вид застрашивања, а самим тим и генералне превенције. Професор Љубиша Лазаревић заступа слично схватање наводећи „Ако се пође од основне сврхе условне осуде, онда се може поставити питање да ли је оправдано одлагање извршења новчане казне. Основна намена условне осуде је замена краткотрајне казне лишења слободе и у таквој функцији лежи најјаче криминално-политичко оправдање ове санкције. Са друге стране, новчана казна намењена је, пре свега, оним учиниоцима који се у извршењу дела руководе користољубивим мотивима, а изриче се када је са обзиром на имовно стање учиниоца могуће њено извршење. Оправдано је дакле, да се посегне у имовину оног учиниоца који је хтео да је увећа на незаконит начин и на штету другог. Стога, када је оправдано изрећи ову казну нема великог оправдања да се одло-

---

¹⁷ Зоран Чукић, Условна осуда, Судска пракса, *Југословенски – стручно-информативни часопис*, вол. 28, бр. 1, 2008, стр. 63-644.

¹⁸ Дарко Радуловић, Појам и правна природа условне осуде – криминалнополитичко оправдање и заступљеност у пракси, *Правна ријеч*, вол. 6, бр. 19, 2009, стр. 184.

¹⁹ Више у: Мирољуб Томић, Новчана казна и условна осуда: (нова решења и досадашња искуства) у Станко Бејатовић (уредник) *Нова решења у кривичном законодавству и досадашња искуства у њиховој примени* – Зборник радова XLIII редовно годишње саветовање на Златибору, Удружење за кривично право и криминологију Србије и Црне Горе и Интермекс, Београд, 2006, стр. 111-128.

²⁰ Тихомир Васиљевић, *Условна осуда-историјат установе и системско излагање с обзиром на југословенско и инострано законодавство*, докторска расправа, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1935, стр. 177.

жи њено извршење, чак и кад се новчана казна изриче да би се избегло изрицање краће казне затвора“.²¹

Теоретичари који оправдавају примену условне осуде и код новчане казне истичу да је сасвим оправдано изрећи условну осуду и код новчане казне, јер се ради о учиниоцима који су извршили лакша кривична дела од оних који су осуђени на казну затвора, па им затвор замењен условном осудом. Дакле, ако се условна осуда не би могла изрећи код новчане казне онда би имали ситуацију да се учиниоцима тежих кривичних дела даје условна осуда, а онима који су извршили лакша кривична дела не даје.²² Овакав приступ би се свакако косо са основним принципима сразмерности санкције учињеном кривичном делу. Наиме, лице које буде осуђено на условну осуду, у случају доброг владања током времена проверавања, утврђену казну затвора не извршава. Насупрот томе, лице које је осуђено на новчану казну нема ту могућност, већ се његова казна нужно мора извршити. У случају да се новчана казна не може ни принудно извршити, долази до њене замене казном затвора.²³ Услед тога долазимо у ситуацију да је лице које је извршило лакше кривично дело морало да извршава казну затвора због немогућности плаћања новчане казне, а лице које је извршило теже кривично дело за које је била утврђена казна затвора, па замењена условном осудом, након доброг владања током времена проверавања, ипак не мора у затвор. У оваквим ситуацијама, долази до нерзмерности државне реакције и репресије на конкретно кривично дело. Тако онај ко је извршио лакше кривично дело, бива принуђено да извршава казну затвора, док онај ко је извршио теже кривично дело, ипак на крају избегне извршење казне затвора. Напред изнето се може конкретно приказати кроз следећи пример:

Од два лица од којих је једно одговарало као извршилац а друго као помагач и од којих прво треба да буде строжије кажњено, прво буде осуђено на затвор условно, а друго новчано безусловно. По истеку рока пробе осуђени на затвор не мора да издржава казну затвора, а осуђеном на новчану казну би у случају да не може исту да плати, била замењена казном затвора. Дакле, из напред изнетог долазимо до закључка да би у овој ситуацији лице које је требало да буде блаже кажњено, прошло много горе.²⁴

Иако је доста спорна чињеница да се новчана казна мења затворском казном (управо због напред изнетог примера), чини се да је то једини начин да се повећа успешност извршења новчане казне. Ако новчаној казни субсидијеритет не би била казна затвора, јако тешко би у пракси било извршење новчане казне, јер би се осуђени увек потрудио да не дође до њеног извршења ни принудним путем. На овај начин би се у потпуности изгубио смисао новчане казне. Услед тога, у теорији су предлагана различита решења. У том смислу, Лист и Перен сматрају да би најбоље било дати безусловно осуђеном на новчану

²¹ Љубиша Лазаревић, Предстојеће измене у југословенском кривичном законодавству, *Правни живот*, вол. 33, бр. 7-8, 1984, стр. 532.

²² Barthou у француској скупштини и Traire у сенату 3. VI 1890. год. Цитирано према: Васиљевић, Т., *op. cit.* стр. 178.

²³ Види члан 189 Закона о извршењу кривичних санкција, *Сл. гласник РС*, бр. 55/14.

²⁴ Васиљевић, Т., *op. cit.* стр. 179.

казну да тражи одлагање субсидијерног затвора када до њега дође. И ово није примењиво и осим тога што ће осуђени у нади да ће му бити дато одлагање субсидијерног затвора избегавати плаћање новчане казне, и судија после толико времена нема могућности да правилно оцени има ли места овом одлагању.²⁵ Уважавајући напред изнето, чини се да су у пракси могуће само две ситуације, прва је да се дозволи изрицање условне осуде и код новчане казне, док друга подразумева да се новчана казна која не може бити ни принудно извршена, ипак замени казном затвора, па да се услед тога прихвати и чињеница да се некада лице које је извршило лакше кривично дело, кажњава теже, од онога лица које је извршило теже кривично дело.

Према тренутно важећем Кривичном закону Србије (у даљем тексту КЗ), не постоји могућност изрицања условне осуде код новчане казне. То недвосмислено произилази из члана 66 став 1 који прописује да се условна осуда може изрећи кад је учиниоцу утврђена казна затвора у трајању мањем од две године. Овакво законско решење је код нас присутно изменама КЗ-а из 2005. године. Према ранијим законским решењима од озакоњења условне осуде у Србији, условна осуда се могла изрећи и за новчану казну. Дакле, као што можемо видети, последњом реформом КЗ-а оваква могућност је укинута. Законодавац се овде водио мишљу да не постоји криминалополитичко оправдање да се условна осуда изриче и за новчану казну. Међутим, сматрамо да би ипак требало прописати могућност изрицања условне осуде и код новчане казне. Свакако да би њену примену требало свести на најмању могућу меру и изрицати је само онда када суд дође до уверења да се учинилац налази у тешкој економској ситуацији, а да је на основу тежине кривичног дела, као и других околности које се односе на учиниоца, оправдано изрећи новчану казну. У овим ситуацијама би за учиниоца изречена безусловна новчана казна била много тежа санкција него ли условна осуда. Управо из тог разлога, сматрамо да би било оправдано прописати могућност изрицања условне осуде и код новчане казне, али да судови ову могућност користе само изузетно, када се учинилац налази у веома тешкој економској ситуацији. За лица која немају могућност плаћања новчане казне осуда на новчану казну по правилу представља осуду на затвор, јер ће новчана казна услед немогућности извршења бити замењена затвором. Умајући у виду напред изнето сматрамо да је нужно водити рачуна и о принципима правичности, услед чега не би требало допустити да мањи кривац трпи више од већег кривца, што би се нужно десило, посебно у оним ситуацијама када долази до замене новчане казне казном лишења слободе, без кривице учиниоца кривичног дела (када учинилац изречену новчану казну не може да плати).²⁶

Могућност изрицања условне осуде и код новчане казне је у целости у складу са сврхом условне осуде, будући да се иста састоји у томе „да се према учиниоцу лакшег кривичног дела не примени казна...“. Како је новчана казна прописана за лакша кривична дела и представља казну у систему кривичних

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Станко Бејатовић, Новчана казна и условна осуда, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, вол. 58, бр. 1, 1986, стр. 4-5.

санција, и сама сврха условне осуде је у потпуности у складу са могућношћу изрицања условне осуде код новчане казне.

Закључак

Условна осуда изриче се како би се избегла примена казне, ако је реч о лакшим кривичним делима и ако се код учиниоца спознају таква својства (недостатак криминогених фактора) да се може очекивати да ће на њега условна осуда деловати тако да убудуће не врши кривична дела.

Овако постављеном посебном сврхом условне осуде, јасно се долази до закључка да ова кривична санкција има више изражен специјално превентивни карактер. Суд приликом изрицања ове санкције мора посебно да води рачуна о личности учиниоца, о његовим својствима и евентуалној криминалној „заражености“, односно присуству криминогених фактора, јер поред тога што је основна сврха ове кривичне санкције да се не примени казна, то је могуће само онда када се може очекивати да ће и претња примене казне на учиниоца деловати довољно, да убудуће не врши кривична дела. Сврху условне осуде не треба схватити у смислу избегавања примене казне, већ се њеном применом очекује да ће упозорење уз претњу казном довољно утицати на учиниоца да не врши кривична дела.

Анализирајући наше кривично законодавство, а самим тим и условну осуду, сматрамо да постоје добра законска решења, која су у складу са савременим теоријским поставкама и која не одступају од модела прихваћених у европским законодавствима, међутим, сматрамо да би требало размислити и о могућности изрицања условне осуде и за новчану казну.

Наиме, ако се условна осуда не би могла изрећи код новчане казне, имали би ситуацију да се учиниоцима тежих кривичних дела изриче условна осуда, а онима који су извршили лакша кривична дела не изриче. Овакав приступ би се свакако косо са основним принципима сразмерности санкције учињеном кривичном делу. Напред изнето можемо увидети кроз следећи пример:

Лице које буде осуђено на условну осуду, у случају доброг владања током времена проверавања, утврђену казну затвора не извршава. Насупрот томе, лице које је осуђено на новчану казну нема ту могућност, већ се његова казна нужно мора извршити. У случају да се новчана казна не може ни принудно извршити, долази до њене замене казном затвора.

Услед тога долазимо у ситуацију по којој је лице које је извршило лакше кривично дело морало да извршава казну затвора због немогућности плаћања новчане казне, а лице које је извршило теже кривично дело за које је била утврђена казна затвора, па замењена условном осудом, након доброг владања током времена проверавања, ипак не мора у затвор. У оваквим ситуацијама, долази до нерзмерности државне реакције и репресије на конкретно кривично дело. Тако онај ко је извршио лакше кривично дело, бива принуђено да извр-

шава казну затвора, док онај ко је извршио теже кривично дело, ипак на крају избегне извршење казне затвора.

Сходно томе, сматрамо да би ипак требало прописати могућност изрицања условне осуде и код новчане казне. Свакако да би њену примену требало свести на најмању могућу меру и изрицати је само онда када суд дође до уверења да се учинилац налази у тешкој економској ситуацији, а да је на основу тежине кривичног дела, као и других околности које се односе на учиниоца, оправдано изрећи новчану казну, па је заменити условном осудом.

У овим ситуацијама би за учиниоца изречена безусловна новчана казна била много тежа санкција него ли условна осуда. Управо из тог разлога, сматрамо да би било оправдано прописати могућност изрицања условне осуде и код новчане казне, али да судови ову могућност користе само изузетно, када се учинилац налази у веома тешкој економској ситуацији. За лица која немају могућност плаћања новчане казне осуда на новчану казну по правилу представља осуду на затвор, јер ће новчана казна услед немогућности извршења бити замењена затвором.

Умајући у виду напред изнето, нужно је водити рачуна и о принципима правичности, услед чега не би требало допустити да мањи кривац трпи више од већег кривца, што би се нужно десило, посебно у оним ситуацијама када долази до замене новчане казне казном лишења слободе, без кривице учиниоца кривичног дела.

На крају, као што смо и напоменули, могућност изрицања условне осуде и код новчане казне је у целости у складу и са сврхом условне осуде, будући да се иста састоји у томе „да се према учиниоцу лакшег кривичног дела не примени казна...“. Како је новчана казна прописана за лакша кривична дела и представља казну у систему кривичних санкција, и сама сврха условне осуде је у потпуности у складу са могућношћу изрицања условне осуде код новчане казне.

Литература:

1. Babić, Miloš, Marković, Ivanka, *Krivično pravo – opšti dio*, Pravni fakultet Banja Luka, Banja Luka, 2008.
2. Bačić, Franjo, Uvjetna osuda i uvjetna osuda sa zaštitnim nadzorom u Prijedlogu Krivičnog zakona SFRJ, *Naša zakonitost*, vol. 30, br. 6, 1976, str. 38-47.
3. Bejatović, Stanko, Novčana kazna i uslovna osuda, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, vol. 58, br. 1, 1986, str. 1-10.
4. Bejatović, Stanko, *Uslovna osuda*, NIO Poslovna politika, Beograd, 1986.
5. Vasiljević, Tihomir, *Uslovna osuda-istorijat ustanove i sistemsko izlaganje s obzirom na jugoslovensko i inostrano zakonodavstvo*, doktorska rasprava, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1935.
6. Dragić, Zdravko, Uvjetna osuda u praktičnoj primjeni, *Naša zakonitost*, vol. 37, br. 7-10, 1983, str. 5-19.
7. Grozdanić, Velinka, Škorić Marissabell, *Uvod u kazneno pravo - Opći dio*, Organizator, Zagreb, 2009.

8. Dragojlović, Joko, Odnos uslovne osude i kazne, *Kultura polisa*, vol. 13, br. 31, 2016., str. 511-519.
9. Đorđević, Miroslav, Uslovna osuda i izmene krivičnog zakonodavstva, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, vol. 28, br. 3, 1990, str. 17-25.
10. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. glasnik RS*, br. 55/14.
11. Joksić, Ivan, Problemi u primeni uslovne osude, *Izbor sudske prakse*, vol. 15, br. 9, 2007, str. 26-28.
12. Krivični zakonik, *Sl. glasnik RS*, br. 85/05, 88/05 – ispr., 107/05 – ispr., 72/09 i 111/09 i 121/12, 104/13, 108/14.
13. Lazarević, Ljubiša, *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Savremena administracija, Beograd, 2006.
14. Lazarević, Ljubiša, Predstojeće izmene u jugoslovenskom krivičnom zakonodavstvu, *Pravni život*, vol. 33 br. 7-8, 1984, str. 527-537.
15. Mrvić-Petrović, Nataša, *Alternativne krivične sankcije i postupci*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2010.
16. Radulović, Darko, Pojam i pravna priroda uslovne osude – kriminalnopolitičko opravdanje i zastupljenost u praksi, *Pravna riječ*, vol. 6, br. 19, 2009, str. 179-192.
17. Stojanović, Zoran, *Komentar Krivičnog zakonika*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2012.
18. Stojanović, Zoran, Odnos uslovne osude i kazne u Krivičnom zakonu SFRJ i pitanje samostalnosti uslovne osude, *Zbornik radova pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 11/1977, 1977, str. 265-272.
19. Tomić, Miroljub, Novčana kazna i uslovna osuda: (nova rešenja i dosadašnja iskustva) u Stanko Bejatović (urednik) *Nova rešenja u krivičnom zakonodavstvu i dosadašnja iskustva u njihovoj primeni* – Zbornik radova XLIII redovno godišnje savetovanje na Zlatiboru, Udruženje za krivično pravo i kriminologiju Srbije i Crne Gore i Intermeks, Beograd, 2006, str. 111-128.
20. Čukić, Zoran, Uslovna osuda, Sudska praksa, *Jugoslovenski – stručno-informativni časopis*, vol. 28, br. 1, 2008, str. 63-64.

SUSPENDED SENTENCE AND PENAL FINE

Summary: For most institutes of criminal law, the legislator didn't determine its term. The same is with a suspended sentence. The notion of a conditional sentence is not contained in the Criminal Code. A suspended sentence is a criminal sanction which was originally created under the idea to replace short-term prison sentences. Therefore, it is the alternative criminal sanction which is the substitute for short-term prison sentences. A suspended sentence is a criminal sanction which implies that the offender ordered certain penalty, but at the same time ordered that it not be executed if convicted for a time determined by the court, shows good behavior and perform obligations imposed. Although its main purpose is to replace short-term prison sentences, which is expressly provided for in the Criminal Code and, In theory there is the view according to which the conditional sentence should have been prescribed for the fine too, which will be discussed in the paper.

Key words: suspended sentence, penalties, fines, imposition of a suspended sentence

СНЕЖАНА Г. ЛЕКИЋ*

Београдска пословна школа

Београд

ЈЕЛЕНА М. ВАПА-ТАНКОСИЋ**

Факултет за економију и инжењерски менаџмент

Нови Сад

УДК 338.23:336.74

Прегледни рад

Примљен: 10.02.2017

Одобрен: 28.02.2017

Страна: 509-522

УПРАВЉАЊЕ РИЗИКОМ УСКЛАЂЕНОСТИ ПОСЛОВАЊА И ПОЛИТИКА „УПОЗНАЈ СВОГ КЛИЈЕНТА” У БАНКАРСТВУ

Сажетак: Прање новца је процес трансформације непоштено и незаконито стеченог прихода у легално стечена средства. Начела управљања ризиком су основа за све одлуке које се доносе у вези са пословањем банке. Управљање ризицима се заснива на утврђеној методологији управљања ризицима, коју су менаџмент и сви запослени обавезни да усвоје и да их се придржавају. Народна банка Србије прописује да су банке дужне да образује посебну организациону јединицу („compliance“) у чијем је делу кругу контрола усклађености пословања банке са законским прописима, као и управљање ризицима од санкција регулаторних тела, ризиком финансијских губитака и репутационим ризиком. Банке су дужне да својим актима пропишу процедуре за идентификовање, мерење и процену ризика, као и за управљање ризицима и усаглашавање са важећим прописима о прању новца. Циљ овог рада је да укаже на важност политике заштите од прања новца, успостављања надлежне организационе јединице („compliance“), као и на примену правила и процедура из политике документа „Упознај свог клијента“. Процедура „Упознај свог клијента“ ближе дефинише радње и мере које банке предузимају ради отклањања ризика који може настати као последица неусклађености пословања са прописима којима се уређује откривање, спречавање и пријављивање прања новца и финансирање тероризма, чиме се отклања ризик неусклађености пословања банака са законским прописима.

Кључне речи: прање новца, банкарство, „compliance“, упознај свог клијента, Народна банка Србије

Увод

Прање новца је процес трансформације непоштено и незаконито стеченог прихода у легално стечена средства. То је прикривање нелагалног извора прихода или његово коришћење (Classens, 2006). Прање новца је проб-

---

* lekic.sneza@gmail.com

** jvapa@fimek.edu.rs

лем интернационалног карактера, јер се сам процес прања новца одвија кретањем нелегално стечених средстава кроз међународне финансијске токове. Стога је потребно обезбедити висок степен координације и међународне сарадње у сузбијању овог феномена. UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime) процењује да укупан обим прања новца у свету износи између два и пет процената укупног светског друштвеног бруто производа или између 615 милијарди и 1.540 милијарди евра сваке године (EUROPOL SOCTA, 2013, EU Serious and Organised Crime Threat Assessment).

Неопходно је одговарајућим мерама онемогућити да се финансијски систем користи за прање прљавог новца. У томе значајну улогу има Народна банка Србије (НБС) која треба да утврди регулативу и врши супервизију банака да би спречила и открила прање новца. Овом регулативом потребно је прописати мере за банке и финансијске институције које укључују обавезу извештавања надзорних органа уколико постоји сумња у вези порекла новца; примену одговарајућих санкција; строга правила код издавања лиценци банкама и финансијским институцијама. За банкарски сектор битно је да систем управљања ризиком и структура корпоративног управљања буду добро организовани и прилагођени да омогуће превенцију, односно борбу против прљавог новца у финансијски систем (Бјелајац, 2011: 160). Управни одбор банке је у обавези да донесе политике и процедуре за познавање клијената и спречавање прања новца и финансирања тероризма за чије спровођење морају бити јасно дефинисане одговорности и подељене на одговарајуће носиоце, односно одговарајуће организационе делове, Управни одбор, остало руководство и друге запослене. Програм за спровођење активности банака за спречавање прања новца и финансирања тероризма подразумева и перманентну едукацију и свесност запослених. На тај начин развија се етичко утемељено понашање привредних субјеката и друштвене заједнице не само са закониома него и са основним моралним принципима и стандардима (Fijat, 2012: 61).

Спречавање прања новца у банкама

С обзиром на своју величину и значај у целокупном финансијском сектору и на велики број клијената и трансакција које се за њих спроводе, банкарски сектор је изложем ризику прања новца и финансирања тероризма. Најзначајнији закони који се тичу проблематике прања новца и финансирања тероризма у банкарском сектору у Србији су: Закон о банкама („Службени гласник РС“, бр. 107/2005, 91/2010 и 14/2015); Закон о спречавању прања новца и финансирања тероризма („Службени гласник РС“, бр. 20/2009, 72/2009, 91/2010 и 139/2014); Закон о девизном пословању („Службени гласник РС“, бр. 62/2006, 31/2011, 119/2012 и 139/2014); Закон о платном промету („Службени лист РС, бр. 3/2002, 5/2003 и „Службени гласник РС“, бр. 43/2004, 62/2006, 111/2011 – др. Закон, 31/2011 и 139/2014 – др. Закон), на основу којих је донет низ подзаконских прописа које ближе одређују поједине области, од којих посебан значај имају Одлука о минималном садржају процедуре „Упознај свог клијен-

та“ („Службени гласник РС“, бр. 46/2009), као и Одлука о смерницама за процену ризика од прања новца и финансирања тероризма („Службени гласник РС“, бр. 46/2009 и 104/2009).

У спречавању прања новца и финансирања тероризма Народна банка Србије (НБС) има регулаторску и супервизорску улогу. Регулаторска улога значи НБС учествује у изради појединих секторских закона и подзаконских аката чији је циљ смањивање могућности прања новца и финансирања тероризма кроз финансијске институције чије пословање контролише. Супервизорска улога НБС отпочиње процесом издавања дозвола за рад, након чега следи поступак надзора како би се обезбедило праћење у смислу испуњавања и процењивања адекватности система за спречавање прања новца и финансирања тероризма и спречило обављање тих активности одвија кроз финансијске институције.

Чланом 51а Закона о банкама (Службени Гласник РС бр. 107/2005, 91/2010 и 14/2015) „банка је дужна да објављује податке о стратегији и политикама управљања ризицима банке, капиталу банке, адекватности капитала банке, као и друге податке, односно информације, у складу са прописима НБС. То је регулисано и Одлуком НБС о објављивању података и информација банке (Службени Гласник Републике Србије бр. 125/2014 и 4/2015) по којој су банке у обавези да објаве квалитативне и квантитативне податке, односно информације, прописане наведеном Одлуком, једном годишње са стањем на дан 31. децембра. Такође, квантитативне податке, односно информације је потребно објавити са стањем на дан 30. јуна.

Банке су обвезници по Закону о спречавању прања новца и финансирања тероризма са низом обавеза у процесу управљања ризиком од прања новца и финансирања тероризма, као што су утврђивање и провера идентитета својих клијената, укључујући утврђивање стварног власника, праћење пословања клијената, достављање информација, података и документације Управи за спречавање прања новца, израда анализе ризика од прања новца и финансирања тероризма, континуирано образовање, оспособљавање и усавршавање запослених и друге обавезе, а све у циљу смањења могућности да буду злоупотребљене у сврху прања новца и финансирања тероризма (Управа за спречавање прања новца, 2013: 104). Кроз спровођење процедура: успостављање ефикасне политике познавања клијената, пажња на комитенте који обављају или учествују у трансферима средстава велике вредности, израда и и одржавање извештаја о трансакцијама и незаконитим референцама, банке помажу у спречавању прања новца и финансирања тероризма (Лекић, Вапа, 2017: 236).

Ризици и управљање ризицима у банкама

Имајући у виду делатност којом се баве, банке су склоне преузимању различитих врста ризика у своме пословању. Ризик подразумева вероватноћу остваривања непожељног тока догађаја, односно губитак (Crouhy, Galai, Mark, 2006: 5). У литератури постоји више подела банкарских ризика. Једна од нај-

шире прихваћених подела банкарске ризике дели у четири категорије: 1) стратегијски, 2) кредитни, 3) тржишни и 4) оперативни ризик (Walker, 2001: 3).

У свом пословању банка је посебно изложена или може бити изложена следећим ризицима: ризику ликвидности; кредитном ризику, укључујући и резидуални ризик, ризик смањења вредности потраживања, ризик измирења/испоруке, као и ризик друге уговорне стране; каматном ризику; девизном ризику и осталим тржишним ризицима; ризику концентрације, који посебно укључује ризике изложености банке према једном лицу или групи повезаних лица; ризицима улагања банке; ризицима који се односе на земљу порекла лица према коме је банка изложена (ризик земље); оперативном ризику, који посебно укључује правни ризик; ризику усклађености пословања банке; стратешком ризику; и другим ризицима („Службени гласник РС“, бр. 45/2011, 94/2011, 119/2012, 123/2012, 23/2013 – др. одлука¹, 43/2013, 92/2013, 33/2015 и 61/2015).

Слика 1. Систем управљања ризицима банке

Извор:

Erste Bank a.d. Novi Sad: Objavljivanje podataka i informacija po Basel II Stubu 3, cmp. 8; https://www.erstebank.rs/rs/Downloads/...ca9f.../Pillar_3_NBS_20141231_srb.pdf, 10. 01. 2017.

Да би превазишле ризик банке морају успоставити свеобухватан и поуздан систем управљања ризицима. Управљање ризицима је процес у којем менаџери идентификују, процењују, надзиру и контролошу ризике који су повезани са пословним активностима банке, односно финансијске институције у којој раде (Ivanović, 2009: 29). Систем управљања ризицима обухвата: стратегију и политике за управљање ризицима, као и процедуре за идентификовање и мерење, односно процену ризика и за управљање ризицима; одговарајућу унутрашњу организацију, односно организациону структуру банке; ефективан и ефикасан процес управљања свим ризицима којима је банка изложена или може бити изложена у свом пословању; адекватан систем унутрашњих контрола; одговарајући информациони систем; адекватан процес интерне процене адекватности капитала („Службени гласник РС“, бр. 45/2011, 94/2011, 119/2012, 123/2012, 23/2013 – др. одлука, 43/2013, 92/2013, 33/2015 и 61/2015). Активности управљања ризицима банке приказане на *слици 1*.

Управљање ризицима превасходно се заснива на начелима за управљање стратегијским ризицима, начелима за управљање кредитним (одређивање рејтинга клијента, интерне кредитне процене, вредновање колатерала, рокова, праћење отплате кредита, стандарде документације итд.) и стратегијским циљевима. Начела управљања ризиком су основа за све одлуке које се доносе у вези са пословањем банке. Управљање ризицима се заснива на основним принципима, које су менаџмент и сви запослени обавезни да усвоје и да их се придржавају.

НБС прописује да су банке дужне да образује посебну организациону јединицу у чијем је делокругу управљање ризицима и својим актима пропишу процедуре за идентификовање, мерење и процену ризика, као и за управљање ризицима (<https://www.nbs.rs>). Служба контроле усклађености пословања и управљања ризицима безбедности (Compliance and Security Management Department) је одговорна за успостављање и надзор над процесом идентификације и праћење ризика усклађености пословања из домена compliance и безбедности, као и за управљање тим ризиком (у даљем тексту Служба compliance и безбедност). Ова служба је подељена у четири организационе јединице, *слика 2*.

Слика 2: Служба compliance и безбедност

Извор:

Erste Bank a.d. Novi Sad: Objavlјivanje podataka i informacija po Basel II Stubu 3. cmp. 14; https://www.erstebank.rs/rs/Downloads/...ca9f.../Pillar_3_NBS_20141231_srb.pdf, 10. 01. 2017.

У случају Ерсте банке Одељење централног Compliance прати, управља и извештава о: ризику усаглашености са политиком управљања општим и појединачним актима, ризику хартија од вредности у смислу поштовања Директиве за тржишта финансијских инструмената („Markets in Financial Instruments Directive – MiFID“) и прописа о тржишту капитала, ризицима сукоба интереса и прихватање поклона, репутационог ризика укључујући и домен одговорног финансирања, управљању процесом заштите податка о личности.

Одељење контроле спречавања прања новца (AML) прати, управља и извештава о: ризику познавања клијента, прања новца и финансирања тероризма у контексту идентификације клијената, усаглашености са политиком кредитирања банке и контроле трансакција, са посебним освртом на санкције и ембарго те за њих везане индикаторе, као и са посебним освртом на поштовање САД прописа о избегавању опорезивања („Foreign Account Tax Compliance Act – FATCA“).

Одељење управљања ризицима финансијског криминала прати, управља и извештава о: ризику интерних и екстерних превара, криминалних радњи укључујући и корупцију, непоступања по прописима и интерним актима банке, ризику непоштовања пословних обичаја односно неетичког понашања, као и о заштити узбуњивача.

Одељење управљања ризицима безбедности управља и извештава о: ризику информационе безбедности, ризику заштите информационих ресурса укључујући и заштиту података, физичке и техничке заштите, континуитета пословања у контексту одржавања пословања процеса банке без прекида (искључујући финансирање и друге главне банкарске ризике: ликвидност, адекватан ниво капиталних захтева, тржишни ризици и сл.) уз планове опоравка критичних ресурса Банке (ИТ ресурси, запослени, објекти, добављачи) и управљање кризним ситуацијама везаним за овај план.

Политика „Упознај свог клијента“

Историја политике „Упознај свог клијента“ се садржи у пракси процеса корпоративног управљања, процеса познатог као „due diligence“. Разлог за идентификацију историјске позадине политике „Упознај свог клијента“ је трострука. Прво, овај концепт је настао као резултат релевантних законских мера у САД. Друго, због екстратериторијалног ефеката закона САД, глобалних утицаја, законодавне мере САД-а су такође утицале на развој међународних стандарда о спречавању прања новца. Треће, политика „Упознај свог клијента“ чини део „due diligence“ процеса у многим међународним инструментима и стога су ова два појма наизменично користе и представљају ефикасне мере за спречавање прања новца (Tuba and van der Westhuizen, 2014: 56).

Сврха политике „Упознај свог клијента“ у банкама је да служи посебним потребама Банке, смањи могућност различитих превара и да искључи могућност да Банка буде употребљена у криминалне сврхе (прање новца или финансирање тероризма), а у исто време обезбеђује добру репутацију Банке и унап-

ређује транспарентност односа са клијентима. Приступ Базелског комитета политици „Упознај свог клијента“ је много шири, не укључује само перспективу прања новца већ се управо ова политика може посматрати као кључни елемент у ефективном управљању банкарским ризицима. Мере заштите политике „Упознај свог клијента“ превазилазе једноставно отварање и вођење евиденције рачуна и захтевају од банака да формулишу политику прихватања клијената која укључује „due diligence“ већег опсега за ризичније рачуне, и проактивно праћење рачуна повезаних са сумњивим активностима. Неадекватност или одсуство политике и процедура „Упознај свог клијента“ може изложити банку озбиљном ризику, посебно репутационом, оперативном, правном, као и ризику концентрације. Значајно је истаћи да су сви ови ризици повезани. Међутим, било који од њих може довести до значајних финансијских трошкова за банку (нпр. путем повлачења средстава од стране депонената, губитак међубанкарских линија, покретање кривичних пријава, истражних трошкова, замрзавања средстава и губитка кредита). Битни елементи процедура за управљање ризицима и контроле политике „Упознај свог клијента“ банака треба да садрже: (1) политику прихватања новог клијента, (2) идентификацију клијента, (3) константно праћење високо ризичних рачуна и (4) управљање ризицима (Basel Committee on Banking Supervision, 2001).

Приликом процене и класификације Банке узимају у обзир следеће параметре: крајњег власника, врсту акција односно удела, разлог за трансакцију, земљу порекла и намену средстава, одступања од клијентовог уобичајеног понашања, природу пословне трансакције и очекивано порекло средстава. Банке морају имати што је више могуће информација о клијенту и његовим активностима. Банке не смеју да отварају и воде тајне, анонимне и нумеричке рачуне, рачуне са фиктивним именима, као ни рачуне без пуног имена власника, и не треба да врше отварање рачуна путем е-маила и интернета.

Банка примењују правило „Упознај свог клијента“ тиме што сакупљају све неопходне податке у складу са Законом. Ова активност укључује: 1) скупљање и чување свих докумената који се односе на стање и правно постојање клијената и све неопходне информације о пословним активностима клијента; 2) пажљиво праћење трансакције клијента у погледу његових субјеката и одговарајућих партнера; 3) сакупљање, обраду и чување информација о појединим трансакцијама и пословима; и 4) држање прецизне и детаљне документације о клијентима и њиховим трансакцијама.

Упутство о минималној садржини процедуре „Упознај свог клијента“ ради отклањања ризика који може настати као последица неусклађености пословања обвезника у члану 1 (Сл. гласник РС, бр. 100/2006) дефинише одређене факторе ризика:

- „држава порекла клијента, држава порекла већинског оснивача, односно власника клијента или лица које на други начин врши контролни утицај над управљањем и вођењем послова клијента, без обзира на то где се та држава налази на листи не-кооперативних држава и територија коју издаје међународни орган за контролу и спречавање прања новца (ФАТФ), на листи држава коју израђује Управа за спречавање прања новца или на листи држава које банка сматра ризичним на основу сопствене процене,

- држава порекла лица које с клијентом обавља трансакције без обзира на то где се та држава налази на листама,
- клијент, већински оснивач, односно власници клијента или лица која на други начин врше контролни утицај над управљањем и вођењем послова клијента, или лице које с клијентом обавља трансакције – према којима су спроведене принудне мере ради успостављања међународног мира и сигурности, у складу с резолуцијама Савета безбедности Уједињених нација,
- непознат или нејасан извор средстава клијента, односно средстава чији извор клијент не може доказати,
- случајеви кад постоји сумња да клијент не поступа за свој рачун, односно да спроводи инструкције трећег лица,
- неуобичајени пут трансакције, нарочито ако се има на уму њен основ, износ и начин извршења, сврха отварања рачуна, као и делатност клијента – ако је клијент лице које обавља пословну делатност,
- случајеви кад постоје индиције да клијент извршава сумњиве трансакције,
- клијент који је носилац јавне функције,
- клијент који је јавна личност,
- рачуни других лица повезаних с клијентом,
- специфичност послова које клијент обавља,
- у случају да клијент жели да обави трансакцију, а која нема јасну финансијску сврху или трансакција није у складу са финансијским стањем и пословањем клијента, односно није такве врсте коју би одређени клијент очекивано могао предузети, а што се утврђује након разматрања релевантних података, првенствено циља трансакција,
- када клијент исказује неуобичајен захтев за заштитом приватности, посебно у вези са подацима који се односе на његов идентитет, делатност, имовину и пословање,
- када клијент одбија или пропусти да назначи порекло средстава код сваке трансакције чија вредност прелази 15.000 еура или када постоји сумња да су средства прибављена из нелегалних извора,
- када се оцени да је клијент неку трансакцију трансформисао у више појединачних трансакција, ради избегавања утврђивања идентитета,
- када клијент одустаје од налога ради избегавања утврђивања идентитета након што је у складу са одредбама закона упознат са дужношћу да се идентификује,
- када клијент не показује интересовање за провизију, друге трошкове и ризике трансакције,
- када клијент обавља трансакцију као овлашћено лице, а не жели да идентификује странку у име које наступа,
- када је клијент из земље, или има рачун у земљи која је означена као ризична (јер не примењује стандарде из области откривања и спречавања прања новца и спречавања финансирања тероризма),
- када је клијент раније осуђиван за кривична дела против платног промета и привредног криминала и против службене дужности,
- када се на клијентовом рачуну исказује изненадан прилив новчаних средстава, посебно ако је до тада клијентов рачун био углавном неактиван,
- када се на клијентовом рачуну исказује прилив новчаних средстава из земаља које су ризичне, јер не примењују стандарде из области откривања и спречавања прања новца,

- када се на клијентовом рачуну исказује велики прилив новчаних средстава док на рачуну хартија од вредности нема промета“.

Одлука о минималној садржини процедуре „Упознај свог клијента“ („Службени гласник РС“, бр. 46/2009) у члану 2. став 3 дефинише неуобичајене трансакције као „трансакције које нису у складу са уобичајеном праксом, укључујући и неуобичајену учесталост депоновања (уплата) и/или повлачења средстава с рачуна, и сложене трансакције знатне вредности којима се депонују (уплаћују) или повлаче велики новчани износи, трансакције које имају већи број учесника, трансфери или друге трансакције који економски или правно нису оправдани, укључујући и трансфере који нису у складу с регистрованом делатношћу клијента, док су сумњиве трансакције оне трансакције у вези с којима постоје основи сумње да је у питању прање новца и финансирање тероризма, а препознају се на основу показатеља (индикатора) утврђених листом коју обвезник израђује у складу са Законом“.

Праћење и анализа активности банака у управљању ризиком од прања новца и финансирања тероризма

Ради унапређења надзора Народна банка Србије је од 2006. године установила праксу посредног праћења и анализе активности банака у области управљања ризиком од прања новца и финансирања тероризма на основу података из Упитника о активностима банке у области управљања ризиком од прања новца и финансирања тероризма (у даљем тексту: Упитник).¹ Основни циљеви сачињавања и анализе Упитника су: сагледавање стања у процесу идентификовања, мерења и управљања ризиком од прања новца и финансирања тероризма у целокупном банкарском систему на шестомесечном нивоу; упућивање на примену установљених правила и принципа „Упознај свог клијента“; индиректно праћење развоја успостављеног система управљања ризиком од прања новца и финансирања тероризма; препознавање слабих тачака и благовремено указивање банкама на потенцијалну изложеност ризику.

За период април-септембар 2016. године двадесетдевет банака које су у периоду обухваћеним упитником пословале у банкарском сектору Србије доставиле су НБС попуњене упитнике у за то предвиђеном року, док је једна банка каснила неколико дана (https://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_7/analiza_spn_II_16.pdf). Све банке су у складу са Одлуком о смерницама за процену ризика од прања новца и финансирања тероризма („Службени гласник РС“ бр. 46/2009 и 104/2009), коју је донела НБС, израдиле анализу ризика и процену изложености ризику од прања новца и финансирања тероризма, узимајући у обзир и резултате Националне процене ризика од прања новца. У зависности од процењеног степена изложености странке ризику од прања новца и финансирања тероризма, банке су своје клијенте класификовале у низак, средњи и

¹ Упитником су обухваћена два периода: април–септембар текуће године, односно октобар текуће године – март наредне године.

висок. Упоредни преглед структуре броја странака по процењеним степенима ризичности и примењеним радњама и мерама приказан је у *табели 1*.

Табела 1. *Структура странака у банкарском сектору према степену ризика и примењеним радњама и мерама за период април–септембар 2016.*

Степен ризика	Број странака	% учешће	Примењене мере	Број странака	% учешће
низак	5.043.645	37,60	поједностављене	934.164	6,960
средњи	8.304.259	61,85	опште	12.373.127	92,178
висок	75.118	0,55	појачане	75.130	0,682
	13.423.022	100		13.423.022	100

Извор: Народна банка Србије (2016): *Анализа одговора банака на достављен упитник о активностима банке из области управљања ризиком од прања новца и финансирања тероризма за период април–септембар 2016, стр. 10.*

Банке су дужне да примењују опште, поједностављене или појачане радње и мере познавања и праћења странке. У периоди вршења ове анализе, на 92,178% странака у банкарском сектору примењене су опште радње и мере, појачане се спроводе се код 0,682%, а поједностављене код 6,960%. Од укупног броја случајева у којима се примењују поједностављене радње и мере познавања и праћења, на само две банке односи се 827.920 клијената, а све остале банке их примењују на 115.244 клијента. Достављени подаци даље показују да 13 банака на све своје клијенте које су класификовале у групу нискоризичних примењују поједностављене радње и мере познавања и праћења странке, пет банака те мере уопште не примењује, док њих 12 то чини само за сразмерно мали део клијената из групе нискоризичних (НБС, 2016: 10–11).

На постављено питање у Упитнику да ли су својим унутрашњим актима предвиделе учесталост праћења клијената, сходно нивоу ризика у који су сврстани, све банке су одговориле потврдно. Банке су се изјасниле да прекидају пословни однос с клијентом због немогућности спровођења радњи и мера познавања и праћења странке, ако и да сачињавају службену белешку у писменој форми и разматрају да ли постоје основи сумње да је у питању прање новца или финансирање тероризма у случајевима када одбију понуду за успостављање пословног односа или извршење трансакције из наведених разлога. На постављено питање у Упитнику да ли су имале захтеве за отварање анонимних рачуна, штедних књижица на шифру или доносиоца и др. ради прикривања идентитета странке, све банке су одговориле одрично. Све банке поседују информациони систем који препознаје више међусобно повезаних готовинских трансакција истог клијента чија је укупна вредност једнака или прелази износ од 15.000 евра. Све банке су потврдиле да су интерним актима предвиделе учесталост праћења трансакција које врше клијенти који су сврстани у категорију с највишим ризиком, као и периоде праћења међусобно повезаних готовинских трансакција. Према добијеним одговорима, 12 банака повезане трансакције најмање прате у току једног дана, осам банака у периоду од недељу дана, две банке у периоду од 15 дана, пет банака у периоду до 30 дана, једна у периоду до три месеца, једна у периоду до шест месеци, једна у периоду од

годину дана, док једна банка повезане трансакције прати у зависности од нивоа ризика у дужем временском периоду.

Све банке су сачиниле листу појединаца и ентитета у вези с финансирањем тероризма, док су као извор за ових листа најчешће користиле листе Савета безбедности Уједињених нација, листе ЕУ и листе *OFAC*. У Упитнику је 29 банака навело да користе посебан софтвер за препознавање сумњивих трансакција или лица, док се само једна банка изјаснила да не користи софтвер. Банке су се такође изјасниле које су показатеље с Листе за препознавање сумњивих трансакција, као и Листе показатеља у вези с финансирањем тероризма објављене на сајту Управе укључиле у тај софтвер. У *табели 2* је приказано који број показатеља за препознавање сумњивих трансакција у вези с прањем новца² су 24 банке имплементирале у свој софтвер. који су Објављени на сајту Управе

Табела 2. Број укључених показатеља у вези с прањем новца

Број показатеља за банке	Број банака
Мање од 10	6
10–19	11
20–29	5
30–37	2

Извор: Народна банка Србије (2016): *Ibid.*, стр. 12.

Према подацима из Упитника, 24 банке су се изјасниле да су у свој софтвер укључиле показатеље за препознавање сумњивих трансакција у вези с финансирањем тероризма, што је приказано у *табели 3*.

Табела 3. Број укључених показатеља у вези са финансирањем тероризма

Број укључених показатеља у вези са финансирањем тероризма	Број банака
Мање од 5	11
5–10	11
Више од 10	2

Извор: Народна банка Србије (2016): *Ibid.*, стр. 12.

Осим тога, 24 банке су навеле и број од 248 других показатеља (из сопствених листа показатеља) које су укључиле у софтвер за препознавање сумњивих трансакција и/или лица, *табела 4*.

Табела 4. Број укључених показатеља које је развила банка

Број укључених показатеља у вези са финансирањем тероризма	Број банака
Мање од 5	8
5–9	5
10–19	9
20–25	0
50	2

Извор: Народна банка Србије (2016): *Ibid.*, стр. 13.

² Листа Идикатора за препознавање сумње да се ради о прању новца или финансирању тероризма за банке објављена је на званичној веб страници Управе <http://www.apml.gov.rs>. Ову измењена и допуњена листа садржи 37 индикатора које су обвезници су дужни да примењују од 1. 10. 2014. године.

Од других показатеља укључених у софтвер, банке најчешће наводе показатеље који су препознати на основу искустава у праћењу трансакција и послова странака, а могу се изразити програмским језиком и као такви укључити у информациони систем, што показује да се банке у управљању ризиком у све већој мери и без захтева регулатора ангажују на подизању квалитета обављања послова спречавања прања новца и финансирања тероризма. Потребно је да све банке и даље унапређују систем праћења трансакција и клијената како би правовремено извршиле идентификацију, процену ризика и примениле адекватне радње и мера према својим клијентима.

Закључак

Прању новца као распрострањеном облику нелегалне економије, посебно су изложене финансијске институције, које због тога могу бити изложене правном, као и ризику репутације. Из тог разлога финансијске институције морају да се заштите путем континуираног надзора и процене базе клијената. Уколико не примењују стандарде доброг познавања, процене и контроле својих клијената, банке морају бити предмет повећаног надзора регулаторних органа. Како би се смањила рањивост банкарског сектора на ризик од прања новца потребно је јачати примену приступа заснованог на процени ризика од прања новца, јачати системе унутрашње и спољне ревизије пословних процеса повезаних са управљањем ризиком од прања новца, као и даље јачања корпоративног управљања и „compliance“ функције у банкама.

Све банке имају израђене политике, процедуре, инструкције и друга унутрашња акта којима регулишу област спречавања прања новца и финансирања тероризма. Одлуком о минималном садржају процедуре „Упознај свог клијента“ прописана је банкама обавеза сачињавања, као и садржај ове процедуре. Неоподно је да сви запослени банке, који су одговорни за њено кредитно експонирање, изузетно добро познају клијента и његово пословање, као и да изграде међусобно поверење на релацији клијента и банке, што банци омогућава да заузме бољу позицију у правцу задовољавања потреба клијената. Политика „Упознај свог клијента“ налаже Банкама да упознају свог клијентима и да то знање константно продубљују током заједничког пословног односа, што није једнократна активност већ континуиран процес. Управљање базом клијената је процес који у данашње време захтева повећану транспарентност и јасноћу, усаглашеност са стандардима и регулаторним мерама у настојању да се умањи перцепција ризика у пословању. Концепт и пракса политике „Упознај свог клијента“ постаје све важнији у Банкама управо ради минимизирања ризика повезаног са трансакцијама клијената сумњивог карактера које би могле да значајно штете имици институције.

Литература:

1. Bjelajac, Željko (2011): Pranje novca kao faktor ekonomske destabilizacije u nacionalnim i međunarodnim razmerama. *Poslovna ekonomija*, 5(2): 151-170.
2. Lekić, Snežana; Vapa-Tankosić, Jelena (2017): Značaj jedinstvenog pravnog okvira za proces sprečavanja pranja novca u bankarstvu, *Kultura polisa*, god. XIV (2017), posebno izdanje, str. 221-240.
3. Crouhy, Michel; Galai, Dan; Mark, Robert (2006): *The Essentials of Risk Management*, McGraw-Hill, New York.
4. Walker, Simon (2001): *Operational Risk Management*. Conley Walker PTY LTD.
5. Tuba, Maphuti; van der Westhuizen, Chinelle (2014): An analysis of the 'know your customer' policy as an effective tool to combat money laundering: is it about who or what to know that counts?, *Int. J. Public Law and Policy*, Vol. 4, No. 1, pp.53-70
6. Fijat, Ljiljana (2012): *Mere protiv pranja novca u bankama*, Novi Sad, Zadužbina Andrejević.
7. Ivanović, Periša (2009): *Upravljanje rizicima u bankama*, Beograd, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije.
8. Classens, Roger (2006): *Sprečavanje pranja novca*, Beograd, Udruženje banaka Srbije.

Домаћи прописи и документа

1. Закон о sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma, „Službeni glasnik RS“, br. 20/2009, 72/2009, 91/2010 i 139/2014.
2. Закон о sprečavanju pranja novca, „Službeni list SRJ“ br. 53/01,
3. Odluka о upravljanju rizicima banke, Službeni glasnik RS, br. 45/2011, 94/2011, 119/2012, 123/2012, 23/2013 – dr. odluka, 43/2013, 92/2013, 33/2015 i 61/2015.
4. Odluka о minimalnim standardima upravljanja informacionim sistemom finansijske institucije, Službeni glasnik RS, br. 23/2013, 113/2013 i 2/2017.
5. Odluka о objavljivanju podataka i informacija banke, „Službeni glasnik RS“, br. 125/2014 i 4/2015.
6. Nacionalna strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma, Službeni glasnik RS, br. 89/2008
7. Nacionalna strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma, Službeni glasnik RS, br. 3/2015.

Интернет извори:

1. Odluka о minimalnoj sadržini procedure „Upoznaj svog klijenta“, „Službeni glasnik RS“, br. 46/2009. http://www.nbs.rs/internet/latinica/20/kpb/upoznaj_svog_klijenta.pdf
2. Uputstvo о minimalnoj sadržini procedure „Upoznaj svog klijenta“ (Sl.glasnik RS br. 100/2006), <http://www.overa.rs/uputstvo-o-minimalnoj-sadrzini-procedure-upoznaj-svog-klijenta.html>
3. Narodna banka Srbije: Analiza odgovora banaka na dostavljen upitnik о aktivnostima banke из области upravljanja rizikom од pranja novca i finansiranja terorizma за period april–septembar 2016, https://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_7/analiza_spn_II_16.pdf

4. Erste Bank a.d. Novi Sad (2015): Objavlјivanje podataka i informacija po Basel II Stubu 3, https://www.erstebank.rs/rs/Downloads/...ca9f.../Pillar_3_NBS_0141231_srb.pdf (10. 01. 2017.)
5. Basel Committee on Banking Supervision (2001): Customer due diligence for banks, October 2001, <http://www.bis.org/publ/bcbs85.pdf> (15.01.2017.)
6. Europol socta (2013): EU Serious and Organised Crime Threat Assessment, <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-serious-and-organised-crime-threat-assessment-socta-2013>(15. 01.2017.)
7. Uprava za sprečavanje novca (2013): Nacionalna procena rizika od pranja novca u Republici Srbiji, www.apml.gov.rs.

COMPLIANCE RISK MANAGEMENT AND "KNOW YOUR CUSTOMER" POLICY IN BANKING

Summary: Money laundering is the process of transforming unfairly and illegally acquired income in legally acquired assets. The principles of risk management are the basis for all decisions taken in connection with the business operations of the bank. The risk management is based on the established methodology of risk management, which the management and all employees are required to adopt and adhere to. The National Bank of Serbia prescribes that banks are required to form a separate organizational unit ("compliance") which is responsible for the compliance with legal regulations and for the risk of regulatory sanctions, the risk of financial losses and the reputational risk. Banks are required to define in their acts the procedures for the risk identification, measurement and assessment, as well as for the risk management and compliance with applicable regulations on money laundering. The aim of this paper is to highlight the importance of policies to combat money laundering, by establishing the responsible organizational unit („compliance“), and of the application of the rules and procedures set out in the policy document "Know Your Customer". The procedure "Know your customer" defines the actions and measures undertaken by the banks in order to eliminate the risk that can arise as a result of non-compliance with the operating regulations governing the detection, prevention and reporting of money laundering and terrorist financing, which eliminates the risk of non-compliance with legal regulations in Banks.

Key words: money laundering, banking, compliance, Know your Customer, National Bank of Serbia

ЕФЕКТИ УСПЕШНОСТИ ДИЗАЈНА САЈАМСКОГ ШТАНДА

Сажетак: Ефикасност постизања пословних циљева представља кључни фактор опстанка предузећа на тржишту. Питање ефикасности је уствари одговор на деловање конкурентских предузећа и тражење адекватне позиције и удела на тржишту или деловима тржишта. Наиме, ефикасност дизајна сајамског штанда чини скуп мера и активности које у моделу наступа предузећа на сајму дају максималне продајне ефекте и побољшавају слику и углед предузећа у јавности. Предмет истраживања овог рада јесте, оптимална комуникација између предузећа и заинтересованих купаца на сајамском штанду, с циљем повећања продаје и ефикасности инвестиције излагања на сајму.

Кључне речи: ефекти, сајамско излагање, дизајн штанда

Увод

Дизајн изложбеног сајамског простора, треба да представља предузеће, његову пословну политику и циљеве који се желе остварити наступом на сајму као инструменту унапређења продаје, да у медијском смислу, представи производе који ће бити изложени, детаљан план и положај у сајамској хали као и прецизне информације о посебном виду и времену представљања производа. Овакав вид комуникације заинтересованих страна представља најчистији облик трговине веће економске вредности. Директна трговина на сајамском штанду уствари представља проверу знања продаваца производа предузећа и могућности куповине заинтересованих купаца. Системски уређен простор представља предузеће излагача као неког где је могуће проверити све употребне вредности производа с дизајнираним амбијентом који одговара врсти сајма и карактеристикама самих производа или услуга. Сам дизајн сајамског штанда део је укупног пројекта наступа предузећа на сајму, као и стратегије и тактике успешности наступа предузећа на сајму. Ефекти дизајна сајамског штанда у

---

* ekonomistdoo@sbb.rs, 063/500 818

виду остварене продаје производа уствари представљају основни предуслов, ефикасности инвестирања наступом на сајму као и побољшање своје тржишне позиције код купаца и потрошача који су купили производ, код оних који нису купили производ али имају куповне намере, али и проверу стања ефикасности у смислу маркетиншке позиције предузећа на тржишту.

Када је у питању истраживање за потребе овог рада, најважнији фактор, који је определио сам дизајн изложбеног простора јесу, дизајн, прозора и врата као најважнијих елемената са аспекта естетике, квалитетно уређеног простора, као и саме функције у пословном или стамбеном објекту. Дакле, циљ самог истраживања на сајму грађевинарства били су продавци ових производа, како је напоменуто, из разлога јединствености простора али и могућности стварања пријатног амбијента, као разлога за куповину производа у којем сам дизајн игра важну улогу.

Стратегија реализације дизајна сајамског штанда

Претпоставке реализације планиране стратегије

Полазећи од основног циља рада дефинисана је и истраживачка хипотеза на којој се он заснива. Истраживачка хипотеза која се тестира у раду гласи:

Х: Применом квалитетно дизајнираног штанда доћи ће до повећања продаје производа. Истраживачка хипотеза је проверавана на београдском међународном сајму грађевинарства са ширег аспекта од поменутог предмета истраживања (израда, магистарске и докторске тезе) који се жели овим радом постићи уз одређене закључке и сугестије. Наведена хипотеза је проверавана непосредно на сајму путем анкетног упитника али и непосредном комуникацијом са излагачима и посетиоцима. Намера је да се прикупљањем релевантних података докаже постављена хипотеза и постигне концизно теоретско сагледавање проблема уз извођење одређених закључака, као и препорука у смислу промена планиране стратегије ради њене ефикасности али и сугестија за нека будућа истраживања значаја сајмова као инструмента унапређења продаје.

Дизајнирање изложбеног простора преставља скуп свих активности које се предузимају у плану ефикасности дизајна сајамског штанда, чији визуелни, естетски и медијски ефекат, треба да привуче што већи број посетилаца на штанд, као и што већи и значајнији број заинтересованих купаца и потрошача али и представника компанија од значаја за куповину производа с обзиром да се ради о сајму од међународног значаја.

Професионална комуникација предузећа на сајму и успешно закључена продаја може се дефинисати као умешност представљања производа или услуге на тако атрактиван и ефикасан начин да купац непосредно осети задовољство производом или услугом и као резултат тога донесе одлуку о куповини. (Прдић, 2009).

Табела 1. *Најефикаснији инструмент маркетинг комуникације за
привлачење посетилаца да посете сајам*

Инструменти комуницирања	Проценат прихватљивости
Лични позив	27%
Директна пошта и Е - пошта	16%
Публицитет и односи с јавношћу	14%
Економска пропаганда	20%
Пропагандни подстицаји	12%
Спонзорство	11%

*Извор: Резултати анкете спроведене на међународном сајму
грађевинарства у Београду*

Привлачење посетилаца да посете сајам део је укупног пројекта и управљања активностима у моделу наступа предузећа на сајму и представља део стратегије и тактике планираних активности за успешну реализацију наступа с циљем постизања економских (продајних) и маркетиншких (комуникацијских) ефеката наступа. Потребно је напоменути значај личног контакта, вербалне и невербалне комуникације, као и континуираности вођења базе података о купцима, потенцијалним купцима и осталим заинтересованим субјектима који могу допринети, ефикасности сајамског наступа. Поред наведених инструмената, потребно је напоменути и значај инструмената маркетинг комуникације који треба да представе значај сајма, његов међународни карактер и створе такве маркетиншке услове да што већи број посетилаца и купаца посете сајам и наравно штанд предузећа.

Значај дизајна за успех излагања

Сајамски штанд је непосредно место где се излажу производи и представља предузеће у целини. Штанд може бити постављен у затвореном или отвореном простору зависно од врсте сајмова као и производа који се излажу. Потребно је напоменути да је комуникација на штанду само део укупне стратегије комуницирања с купцима и потрошачима пре у току и након сајма и да представља квалитетно помоћно средство које ће утицати да купац купи производ у току сајма или непосредно након сајма.

У покушају да се максимално задовоље сви функционални и технички захтеви ради лаког и брзог обављања операција, успешан штанд треба да формира дистанцу у односу на уобичајену сајамску сценографију. Јединственост пројекта штанда је одраз карактеристичног појавног облика и иманентан је високим техничким и естетским квалитетима. (Зарић, 1999)

Дизајн штанда треба да омогућава:

- Штанд треба да је уочљив и да омогућава лако кретање посетиоцима – гужва онемогућава стварно упознавање са производом и његовим употребним карактеристикама.
- Потребно је остварити непосредни контакт и отклонити све баријере између менаџера и посетилаца.
- Порука на штанду мора бити јединствена.

- Користити знаке и слике грађевинске столарије који ће привући пажњу посетилаца.
- Регистрација посетилаца на штанду. (Прдић, 2009)

Дизај штанда је кључни фактор у укупној сајамској стратегији. Он треба да представља прави имиџ корпорације, да заинтересује посетиоце и да буде естетски привлачан, истовремено испуњавајући и друге функције, као што је излагање, демонстрације, разговори и гостопримство. (Смит, 2002)

Тактика укључује све промотивне идеје, број особља и посетилаца на штанду у сваком тренутку, информације о томе да ли ће постојати промотивне активности ван штанда, с намером да привуку посетиоце на штанд, да ли ће се штанд искористити и за фотографисање, шта је све планирано да буде на располагању и изложено на штанду од електронске опреме (видео, интерактивни компакт дискови), производе и продајне литературе који треба да се изложе. (Смит, 2002)

У интегрисаном маркетинг комуницирању као савременом стратешком приступу компанија дизајн није везан само за производе и амбалажу већ је у функцији имиџа корпорације у целини. Ради се о целовитом поступку обликовања визуелних комуникација почев од, Corporate identity (CI) преко инструмената маркетинг микс-а до инструмената промотивног микс-а. Целовито визуелно представљање ствара јединствен учинак и доприноси позитивном и јасном имиџу компаније и њених производа и услуга. Овом приликом дизајн се посматра, у првом реду, у контексту визуелне комуникације, њихову ликовну, текстилну, типографску, архитектонску и другу обраду али и на обликовање аудиовизуелних порука и примени различитих комбинација симбола (слика, музика, реч, мирис, укус). (Салаи, 2004)

Значај дизајна сајамског штанда у стратегији наступа предузећа на сајму је веома битан с становишта стварања таквог пословног амбијента који ће омогућити, битну претпоставку у смислу повећане продаје производа а то је, стварање таквих услова који ће стварањем корисног амбијента, представити производе, употребне вредности производа и представити предузеће као значајног тржишног чиниоца. Потребно је нагласити и значај „продајног особља“ као једног од најважнијих чинилаца реализације успешне стратегије наступа предузећа на сајму у зависности од циљева који су планирани на одређеном сајму.

Анализом ставова познатих стручњака који су, дизајну штанда дали велики значај, како у финансијском смислу, у укупним пројектованим средствима за наступ на сајму, тако и у специфичности самог дизајна који ће промовисати предузеће, створити све неопходне услове за остваривање планираних циљева и свакако повећање продаје и укупне економске позиције предузећа на тржишту или деловима тржишта, може се констатовати да је истраживачка хипотеза релевантна с становишта постизања ефеката истраживања.

Креативна идеја основни елемент дизајна

Креативност дизајна штанда представља помоћно средство помоћу којег менаџери сајамског наступа доприносе атрактивнијем амбијенту и бољем прегледу простора зависно од места излагања. Основни циљ креативности када је

у питању излагачки штанд представља покушај приближавања самог штанда просторном амбијенту и стварању услова у којем ће купац своју заинтересованост за производ претворити у директан вид трговине.

Како је тешко доћи до креативне идеје, тако је тешко и реализовати исту. Присуство креативности у излагању предузећа на сајму, огледа се у познатој чињеници да су сајмови најефикаснији инструмент за лансирање нових производа на тржиште. Креативна идеја, креативан производ и ефикасан инструмент за постизање економских и комуникацијских циљева предузећа дају сајмовима предност у односу на друге инструменте комуницирања за реализацију креативних идеја. (Прдић, 2012)

Висок степен тржишне флексибилности и ниски фиксни трошкови представљају значајну одредницу и компаративну предност малих предузећа. Она су често и извор иновација и као таква доприносе убрзанијем развоју привреде. У овим предузећима долази до изражаја предузетничка иницијатива, профитабилност улагања капитала, иновативност и креативност. (Радновић, Илић, Миљковић, 2012)

Креативност се може дефинисати као способност да се остваре нове и неоубичајене идеје. Те идеје могу бити мање или више занимљиве, оригиналне, апстрактне итд. Креативност је подлога за иновације, а иновације су резултат примењене креативности. Свака креативна идеја не мора постати иновација, али нема иновација без креативности. (Прдић, 2012)

Постоје различити ставови када је у питању и сама улога креативности у остваривању пословних циљева предузећа. Стварање нових пословних идеја представља иновативан корак у смислу побољшања и одржања тржишне позиције предузећа. Са аспекта продаје производа или услуга на сајамском штанду, креативна идеја, може бити оригиналан начин комуникације с циљем подстицаја на куповину. То, наравно значи да представљање производа или услуге на специфичан и комуникационо прихватљив начин ствара предуслов за мерљив успех излагања.

Директна комуникација предуслов успешности

Компаније могу да имају различите приступе глобалном тржишту, тј. могу да се одреде за масовни маркетинг или циљани маркетинг. Савремена пракса глобалног маркетинга карактеристична је по отклону од масовног и преласку на циљани, имајући у виду његове предности у препознавању и коришћењу глобалних маркетинг прилика, развијању глобалних брендова и подизању ефикасности укупног маркетинг програма на глобалном тржишту. (Грубор, 2012)

Сајмови као инструмент унапређења продаје и маркетинг комуницирања, представљају један од најуспешнијих инструмената циљаног маркетинга, јер омогућавају непосредан контакт са купцима и потрошачима али и ексклузивну могућност сусрета са великим бројем доносиоца одлука када је у питању куповина производа, а посебно за привредну грану као што је грађевинарство.

Свака успешна маркетинг комуникација заснива се на адекватној бази података о купцима и потрошачима. База података о купцима није краткорочна него дуго заснован концепт комуникације с купцима и потенцијалним купцима у циљу успостављања квалитетних пословних односа. Прикупљање валидних података на сајамском штанду, о купцима представља стратешку активност предузећа за успешно позиционирање на тржишту. Ажуриране и циљно орјентисане базе података омогућавају стратешки приступ купцу заснован на избалансираном интересу и профилу купца којем се предузеће прилагођава у фази процеса куповине.

Методологија база података омогућава међусобно повезивање следеће три карактеристике:

- Прикупљање и анализа информација о потрошачима,
- Циљане посебне добробити одређеним купцима,
- Средство за тачно мерење остварених резултата. (Акер, Кумар, Деј, 2008)

На основу прикупљених информација, потрошач дефинише одређени број релевантних опција које постају предмет опсежног разматрања. То је тзв. релевантан сет из кога ће једна опција бити изабрана. Фаза процене омогућава потрошачу да идентификује догађаје и активности које му помажу да свакој идентификованој опцији додели одређено значење и пренесе симболичку вредност. (Станковић, Ђукић, Поповић, 2012)

Табела 2. *Најважнији инструмент за привлачење купаца да посете штанд предузећа*

Којим средством маркетинга сте сазнали за одржавање сајма – навести-
Због чега посећујете сајмове грађевинарства – навести разлог-
Да ли Вас је наша компанија позвала да дођете на сајам -
Који је Ваш основни разлог да посетите сајам -
Колико водите рачуна о ценама и квалитету производа -
Да ли је наш штанд дизајниран у складу с вредностима наше компаније -
Оцените рад нашег продајног тима и успешност комуникације: 1 2 3 4 5
Желите ли да остваримо непосредан пословни контакт након сајма – да: не-

Извор: Анкетни упитник за проверу упознатости купца о одржавању сајма ; позицији и месту штанда наше компаније; куповним намерама; лојалности компанији и њеним производима

Циљ анкетања купаца и потенцијалних купаца на самом штанду јесте, провера идентитета и имица предузећа, позиција сајма као инструмента продоје у односу на остала средства продаје производа, провера квалитета и цене производа, задовољство компанијом и њеним продајним тимом и могућност и интереси сарадње након сајма. Емпиријском анализом добијених података, такође је могуће проверити претпоставку истраживања о значају сајмова и дизајна штанда на ефекте успешности дизајна сајамског штанда.

Формулар за регистрацију посетилаца на сајамском штанду

GLZNWED LTD. - МЕЋУНАРОДНИ САЈАМ ГРАЂЕВИНЕ

Ваше име: Дан сајма: Датум: Време:

Одмах попуните линије горе.

Затим три пута штиклирајте вертикалне колоне доле за сваког посетиоца штанда са којим сте водили разговор без обзира на то колико је тај разговор био кратак.

(За дефиниције погледајте полеђину)

1. ТИП ПОСЕТИОЦА	1 2 3 4 5 6 7 8 20
а. Од посебног значаја	.....
б. Могућност куповине	.....
ц. Остали посетиоци	.....
2. ЗНАЧАЈ (број када у току године)	1 2 3 4 5 6 7 8 20
а. Веома велики (5000 и више)	.....
б. Велики (1000-5000)	.....
ц. Средњи (500-1000)	.....
д. Мали (мањи од 500)	.....
е. Без посебног значаја или могућности куповине	.....
3. ПРЕТХОДНО ЗНАЊЕ	1 2 3 4 5 6 7 8 20
а. Детаљно о најмање једном од наших производа	.....
б. Уопштено знање о нашем асортиману производа	.....
ц. Без претходног знања о нашим производима	.....

Извор: *Pirs Nikolson, Exhibition Audience Audits Limited, Glynwed Limited*

Напред наведени формулар, даје могућност продајном тиму предузећа да, створи адекватну базу података, када су у питању купци с релевантним могућностима доношења одлука (тип посетиоца), његов значај у смислу куповине производа предузећа, од малог па до великог значаја, (значај) као и комуникативна сазнања о предузећу и његовим производима (претходно знање). Анкетирање посетилаца на самом штанду, ствара поуздану основу за продају производа али и сигурну базу података када је у питању став купаца и потрошача о производима предузећа и њихове упознатости с тржишном позицијом предузећа у односу на конкуренцију.

На основу спроведених истраживања, путем анкетног упитника, на самом штанду предузећа произвођача грађевинске столарије, о зазлосима посете штанду, добијени су следећи резултати:

- Да, виде нове производе одговорило је 31% испитаника,
- Да, сазна најважнија техничко – технолошка достигнућа 28%

- Да, изврши поређење са другим конкурентским предузећима, када је у питању цена и квалитет производа 24%,
- Привукао их дизајн штанда и пријатан амбијент 16% испитаника,
- Ниједан 1%

За сајамску индустрију и специјализоване сајмове као што је грађевинарство, веома важан сегмент тактике наступа јесте регистрација посетилаца као потенцијалних купаца. Истраживање од стране Федерације сајамске индустрије (Exhibition Industry Federation) показује да 29% посетилаца припадају топ менаџменту који има аутономију доношења одлука, док 55% припада средњем нивоу менаџмента. Када се погледају претходни резултати 84%, посетилаца сајма има удео у доношењу одлука, што свакако повећава значај сајмова у смислу продаје производа.

Привредна грана као што је грађевинарство, има одлучујућу улогу када су у питању људи који имају могућност, доношења битних одлука или су стручњаци и експерти за стварање пословних прихода и амбијента с становишта ексклузивности. Потребно је напоменути да су ови специјализовани сајмови утолико више значајни када се има у виду да се ради углавном о производима високе економске вредности или новим производима, који се углавном прво промовишу на сајмовима.

Табела 3. Оцена квалитета сајма

Квалитет сајма	Оцена сајма од 3 - 5
Међународни сајам	89% процената
Сајам грађевинарства водећи у региону	92% процената
Квалитет доносиоца одлука	85 % процената
Број посетилаца	74% процената
Квалитет и услуга организатора	76% процената
Маркетиншко—комуникацијски ефекти сајма	75% процената

Извор: Резултати анкете о квалитету међународног сајма грађевинарства у Београду

Потребно је напоменути ради релевантности истраживања да оцене мање од добре нису објективне с становишта истраживања с обзиром да се ради о производима с високом ценом и одабраним квалитетом, као и значај међународног сајма грађевинарства на овим просторима.

На основу ставова излагача произвођача грађевинске столарије анкетираних на међународном сајму грађевинарства на узорку од 50 излагача, може се закључити да је сајам испунио њихова очекивања у погледу продаје производа и остварених пословних контаката с људима од утицаја за доношење одлуке о куповини производа. Тиме је и потврђена основна претпоставка истраживања да се квалитетним дизајном сајамског штанда и осмишљеном комуникацијом, може привући пажња, важних купаца да посете штанд предузећа и донесу одлуку о куповини њихових производа, као и повећање укупне позитивне медијске слике о предузећу код потенцијалних купаца, града, регије или државе у зависности од значаја и потврђеног идентитета предузећа излагача на сајму.

Мерење ефикасности штанда

Мерење ефикасности, представља један од најважнијих елемената стратегије дизајна сајамског штанда и представља проверу остварених резултата у смислу продаје производа, успешности промоције новог производа на тржиште као и остварену комуникацију с купцима и потрошачима и осталом јавношћу која је заинтересована за статус предузећа. Мерење економске ефикасности подразумева различите методе а везане су за количину продатих производа, обим продатих нових производа, проценат исплативости инвестиције излагања на сајму, поређење ефикасности продаје у односу на конкурентска предузећа и др. Наравно, подразумева се да је стратегија дизајна и продаја на сајамском штанду део укупне стратегије наступа предузећа на сајму у моделу управљања активностима наступа на сајму као тржишном инструменту.

Економски интерес потрошача је да купује од аутентичне компаније чији је углед у јавности присутан. Њена репутација и њен идентитет и вредности управљачког менаџмента доприносе ефикасности рада компаније. Такве компаније привлаче инвеститоре и повећавају значај потенцијалних улагача у будућности. (Прдић, 2015)

Према познатом аутору у вези сајамске индустрије Џејмсу Дадлију, укупна финансијска средства као и трошкови излагања се разликују у зависности од величине и врсте сајма, локални, регионални или међународни сајмови. Истраживања показују да на име истраживања простора одлази 20 – 25% укупних потребних средстава, а 40 – 50% за конструкцију и дизајн штанда.

Данас је ефикасност један од основних чинилаца који одређује пословни успех, тржишни положај и опстанак савременог предузећа. Ефикасност се може дефинисати као мера постизања циља. Вредносна анализа сајма је врста прегледа који обухвата извештај о свим купцима и поверљив појединачни извештај о клијентима, и користи се за поређење наступа предузећа и наступа конкурената. (Прдић, Кузман, Барјактаровић, 2014)

Дизајнер, такође трба да познаје формулу 3М – три кључна извора – особље, финансијска средства и рокове. Четврто М, значи да целокупан сајамски дизајн треба да буде усредсређен на кључне мерљиве циљеве (да ли су сви елементи повезани и усклађени са свеукупном сајамском стратегијом итд.). (Смит, 2002)

У циљу успешног истраживања као и практичних ефеката истраживања која могу допринети позитивним ефектима пословања домаће привреде на тржишту као и „прихватљивим“ карактеристикама о економским и комуникацијским ефектима која треба да одликују истраживање, уз констатацију да је тржишна позиција предузећа проверавана на практичном примеру. (Прдић, Кузман, Барјактаровић, 2014)

Успостављање односа међусобног разумевања и успешне комуникације између предузећа које жели да својим информацијама непосредно утиче на ставове и понашање купаца и потенцијалних купаца је кључни однос који ће

отклонити многе препреке или дилеме које се могу појавити. Тиме ће предузеће стећи кредибилитет, превазићи неспоразуме и контролисати процес непосредне комуникације. (Прдић, 2012)

Мерење ефикасности дизајна представља контролни механизам поређења реализације планираних циљева наступа предузећа на сајму с аспекта изградње стабилне тржишне позиције. Најбитнији аспект мерења ефикасности самог дизајна сајамског штанда, представља контролу продајних ефеката остварених непосредном комуникацијом на штанду у складу с претпоставком истраживања када су у питању ефекти овог рада али и укупну комуникацију остварену на штанду која може донети позитивне ефекте у виду продаје након сајма. Ефикасност када су у питању резултати истраживања овог рада може се сагледати укупним продајним ефектима оствареним на сајамском штанду (видети претходно поглавље), заснованој на заинтересованости купаца, потенцијалних купаца и потрошача за производе предузећа али и свим маркетиншко – комуникацијским ефектима који ће допринети повећању имиџа предузећа и као крајњи резултат повећану продају производа.

Резултати истраживања

Вредновање истраживања

Теоријски доприноси истраживања састоје се из констатације да је дизајн сајамског штанда кључни сегмент у моделу наступа предузећа на сајму јер представља директну комуникацију и трговину са купцима и потрошачима на сајму. Намера овог рада је да прикаже значај и целину комуницирања предузећа са тржиштем у виду остваривања економских ефеката наступа и побољшања тржишне позиције на домаћем и регионалном тржишту. Циљ је био анализа улоге, ефеката и значаја дизајна сајамског штанда на исплативост инвестиције приликом наступа на сајму, као и допринос бољој економској позицији предузећа на тржишту. Намера, овог рада је да прикаже целину стратегије наступа предузећа на сајму, као и значај дизајна сајамског штанда у таквом моделу наступа. Циљ је био дефинисати такав облик непосредне комуникације на сајамском штанду, који ће довести до повећања продаје производа предузећа, повећати значај сајмова као инструмента унапређења продаје и маркетинг комуницирања као и економској стабилности предузећа на тржишту.

Допринос за будућа истраживања

Када су у питању теоретска истраживања, потребно је континуирано, праћење и анализа, позиције предузећа унутар самог привредног сектора којем припада, као и континуирано прикупљање базе података о купцима и потрошачима разних нивоа и склоности. Емпиријска истраживања представљају мерење одређених законитости, комуникацијских процеса и проверу исплативости инвестирања у сајмове као инструмент унапређења продаје. Њихов допринос будућности и тржишне позиције предузећа, огледа се у провери теориј-

ских, стручних и научних сазнања, као и одређеним законитостима која су сама предузећа, приликом наступа на сајму или неком другом инструменту продаје могла да уоче. Посебан допринос за будућа истраживања аутор овог рада види у поређењу конкурентности сајмова с другим инструментима продаје производа или услуга, као и проналажење њихове оптималне комбинације с циљем изградње стабилне тржишне позиције предузећа.

Закључак

Имајући у виду значај дизајна сајамског штанда у стратегији наступа предузећа на сајму, овај рад управо ставља акценат на плански процес и стратегију и тактику коришћења сајамског штанда као директног и непосредног вида комуникације. Моделом, који подразумева дефинисање сајамског штанда у стратегији наступа предузећа на сајму, његов допринос на ефекте продаје, дизајн сајамског штанда, поставља се као концепт који с једне стране доприноси, повећању економских и комуникацијских резултата наступа предузећа на сајму, а својим визуелним амбијентом, и медијском атрактивношћу ствара позитивну слику код купаца и потрошача, и остале јавности која сајмове посматра као медијске догађаје. Испуњавањем свих наведених претпоставки створени су услови и потврђена хипотеза истраживања да је квалитетан дизајн сајамског штанда основни предуслов за повећање продаје производа предузећа а поготово када се ради о увођењу нових производа на тржиште или производа високе вредности, што је карактеристично за привредну грану као што је грађевинарство.

Литература:

1. Dejvid A, Aker, Kumar, V, Dej S Džordž (2008): Marketinško istraživanje, Ekonomski fakultet, Beograd
2. Grubor, Aleksandar(2012): Segmentacija, targetiranje i pozicioniranje u globalnom marketingu, Anali ekonomskog fakulteta, Subotica, Vol.48. br. 28. Str. 123-131
3. Pol, R. Smit (2002): Marketinške komunikacije, Klio, Beograd
4. Prdić, Nedeljko(2009): Sajmovi građevinarstva-instrument marketing komuniciranja, Neobjavljeni magistarski rad, Ekonomski fakultet, Subotica
5. Prdić, Nedeljko(2012): Efekti nastupa preduzeća na sajmu, Anali ekonomskog fakulteta, Subotica, Vol.48. br.28. str. 133-143
6. Prdić, Nedeljko(2012): Strategija sajмова u sistemu integrisanih marketing komunikacija, Poslovna ekonomija, Sremska Kamenica, Vol.10, Br.1. str. 151-172
7. Prdić, Nedeljko(2012): Sajmovi kao instrument integrisanog komunikacijskog miksa, Neobjavljena doktorska disertacija, NDD,Fakultet poslovne ekonomije, Univerzitet Edukons, Sremska Kamenica
8. Prdić, Nedeljko(2015): Model društvenog marketinga u javnom sektoru, Kultura polisa, Novi Sad, br. 27, str. 429-443.

9. Prdić, N, Kuzman, B, Barjaktarović, M(2014): Practical research results of a successful company's appearance at the fair, *Ekonomika poljoprivrede*, Beograd, Vol 61, br.4, str. 903-914.
10. Radnović, B, Ilić, M, Miljković, J(2012): Marketing tržišna orijentacija kao imperativ opstanka i razvoja malih i srednjih preduzeća, *Poslovna ekonomija*, Sremska Kamenica, Vol.10. br.1. str. 105-129.
11. Salai, Suzana(2004): Dizajniranje integralnog marketing komuniciranja, *Anali ekonomskog fakulteta*, Subotica, br.11, str.63-73.
12. Stanković, LJ, Đukić, S, Popović, A(2012): Istraživanje motiva i stavova potrošača o turističkim destinacijama, *Marketing*, Beograd, Vol.43, br.2. str. 104-112.
13. Zarić, Siniša (1999): Čarobni svet sajмова, Grmeč, Beograd

THE EFFECT OF PERFORMANCE DESIGN EXHIBITION STAND

Summary: The effectiveness of the business objectives is a key factor in the survival of the enterprise market. The issue of efficiency is in fact a response to the effect of competitive enterprises and seeking adequate position and market share or market segments. Name, efficiency design fair booth consists of a set of measures and activities in the model performs companies at the fair provide maximum sales effects and enhance the image and reputation of the company in public. The subjects of this paper is, optimal communication between the company and interested buyers to exhibition stands, in order to increase sales and efficiency of investment in the fair.

Key words: effects, exposure fairs, design stand

Ⅶ

ПРИКАЗИ

ИЗВОРНА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА ЕСТЕТИЧКЕ ПРЕДМЕТНОСТИ КАО ИДЕЈЕ ЕСТЕТИКЕ

/приказ књиге Мирка Зуровца *Идеја естетике*, Београд:
Службени гласник, 2016/

Монографска студија *Идеја естетике* започета је са прелиминарним одређењем њеног појма и испитивала је његова изворна значења. Настајање модерне естетике исписано је у десет поглавља, а њено рођење у три, да би ширење њеног подручја било обухваћено са седам поглавља, како би у шестој, завршној глави, размотрило карактеристике и перспективе њене аутономије. Стил писца указује на философску зрелост, попут оне Аристотелове с краја прве реченице списка *О песничкој уметности*¹, што проговара већ у првој реченици наше *Идеје естетике*: „Морамо отпочети одређењем појма естетике и њене идеје.“² Таква нужност је оправдана потребом да се избегне једностраност саморазумљивости која води у застрањивања, да би оно што нам је познато и упознали (што је стара Хегелова препорука из *Феноменологије духа*), јер након прелиминарног изјашњења, потпуније одређење долази тек на крају, након излагања њених суштинских садржаја: „Резултати су бољи и поузданији уколико је припрема била темељнија, а тако стечени претходни појам изграђенији је и јаснији.“³

Попут Кантове метафоре сналажења морепловца на бурном мору, и Мирко Зуровац је пронашао јасну слику важности добро изграђеног прелиминарног појма: „Естетска земља је коначно постала округла, а звезде на естетском небу толико сјајне да довољно обасјавају тако замршене и испреплетане земаљске путеве. Њима треба кренути тек када су довољно обасјани свет-

¹ „... казујмо почињући према природи првом од оних првих“ (“... λέγομεν ἀρχαίμενοι κατὰ φύσιν πρῶτον ἀπὸ τῶν πρώτων”) /Ar. *De arte poetica liber*, Oxonii: E typographeo claredoniano 1975., recognovit brevique adnotatione critica instruxit Rvdolfvs Kassel, 1447^a12-13/

² Мирко Зуровац, *Идеја естетике*, Београд: Службени гласник, 2016., стр. 13

³ Исто, стр. 14

лошћу претходно осигураног (или прелиминарног) појма.⁴ Његово објашњење те слике је убедљиво дато потанком анализом пригодних речника и приручника за бављења естетиком, па у том смислу и анализа просветитељских вокабулара (Франков речник философских наука; Енциклопедија британика, Суриов естетички речник, онај универзалне философске енциклопедије Андре Јакова итд.) указује на дефицитарност којом располажу, тако да се за потпунији развој тог појма нуде као сувислији историјски и проблемски приступ, који би могли да пруже основ за јединство самог појма: „Дугогодишње искуство професора естетике, коју сам предавао различитим групама, учврстило ме је у уверењу да се та два приступа не могу строго одвајати, јер разматрање различитих проблема мора да се ослања на њихову историју, а истраживање рађања и развоја естетичких идеја увек претпоставља њихово препознавање као одређених проблема, које нам осветљава пут и без кога не бисмо могли кренути у истраживање... Али, пошто такав појам естетике, довољно развијен и довољно поуздан да би нам могао послужити као звезда водила нашем кретању и а priori као услов нашег виђења, није дат ни у постојећим речницима и енциклопедијама, ни у постојећим историјским прегледима естетике, не преостаје нам ништа друго него да сами осигурамо довољно поуздан прелиминарни појам ове дисциплине, чак и пре него што се упустимо у излагање њених битних садржаја.“⁵ Могло би се рећи да је такав низ тумачења естетичких разматрања неопходан за конституисање почетног основа естетике као науке, која се довољно уздигла до општости, да може да јој омогући компетенцију казивања. У том духу постављање тематског питања „шта је онда естетика“ на почетку другог поглавља студије *Идеја естетике*, смера ка пробијању у дубљи слој њеног разумевања.

Оно што следи из етимолошке анализе упућује на двозначност одређених опажања и њихове општости. У том смислу је предмет мишљења размисљање о лепом као најбожанскијем и најчаснијем, о непроменљиво узвишеном, које не иде ка лошијем уводећи неко кретање. Из историје философије нам је познато како је аргумент за ово Аристотелу била тврдња, да ако ум није мишљење, него могућност, онда му је напорна непрекидност властитог мишљења, па би нешто друго било достојније него ум, а ипак је нешто не опажати боље него уопште не опажати, па је мишљење првобитне непокретљиве суштине мишљење мишљења: «Уколико се то што се мисли и ум не разликују код свега оног што нема твар, они ће бити исто, и мишљење ће бити једно с тим што се мисли.»⁶ У том смислу свеукупност као опажајна целина света, тј. свет као свеопште опажајно тело (естетичка соматика), поставља питање о суштини као питање о узроку његовог бића преко суштине, то јест преко његовог узрока датости. Све што јесте има свој узрок у властитој суштини, што важи и за свет као целину, па најдостојанственији род бића као чиста делотворност може да буде виђен као узрок бића, а са тиме и његова опажајна суш-

⁴ Исто, стр. 15

⁵ Исто, стр. 25-27.

⁶ Ар., *Мет.* 1075^а3-6

тина: „Јер појавно лепо је оно за чиме се жуди, а жели се оно биће лепоте, отуд што мислимо пре него што мислимо стога што га желимо, јер мишљење је начело.“⁷ У умним додирима лепо се многостуко показује у мисаоним карактеризацијама, тако да му припадају с њима повезана тумачења и оцене. `Естезис` у својој отворености подразумева оно опажајуће као усмерено на предметност, а сам предмет естетике ту бива од антике обухватан, али и расплинут, тако да су његове карактеристике да је: „... оно што је била предност раних појмова /таква да/ представља највећи проблем за касније мислиоце, који често нису у стању да оживе њихов изворни смисао и да их врате у живот.“⁸

Како повраћај тог смисла тешко успева (мада није немогућ као такав), методолошки је мудрије следити његове метаморфозе значења и промене смерница разумевања, јер: „Људски свет се мењао кроз историју. То је непобитна чињеница. А свака промена света донела је са собом и ново схватање природног поретка ствари и њиховог постојања. Тако су се мењали услови живота. А са променама услова живота наши појмови су добијали нов смисао, што се често пренебрегава и заборавља.“⁹ Такве трансформације у нововековној философији су и најочљивије, а посебно од онда, од кад се естетика конституише као философска дисциплина, те успоставља као наука о чулним појавама и њиховом савршенству (Баумгартен), задобија и аутономију у сфери лепог које се допада без интереса (Кант) и уопштава значења до чулног сјаја истине (Хегел). То је и онај период њених метаморфоза који је успео да разграничи путеве који су допуштали превелики утицај физиократије у наступајућем позитивизму, те да остави простор за изнутра остварива, смисленија разматрања укупног виђења стварности. Настанак модерне естетике по нашем аутору тако подразумева социјално-економске и историјско-духовне услове, где су се начини остваривања друштвеног статуса уметника преплитали са вртоглавим црквено-политичким догађајима, утирући правце постављања нових правила у немирним и несигурним временима, не само по уметност.

Чинквеченто као век превладавања средњовековних норми и ограничења, те остваривања европског ренесанса са непролазним сликарским и књижевним уметничким делима, одменио је након шеснаестовековних верских и грађанских ратова, те откривања нових земаља, раса људи, биљака и животиња, другачијих цивилизација, кризом изазван нови поглед на свет, оптерећен теолошким скептицизмом, да би се улио у седамнаести, век барокне уметности, чије су главне стилске особине: „... гомилање и кулминација изражајних средстава и претераност у изразу (реторичност)... у разбијању сувише уочљиве правилности и хармоније класичне и ренесансне уметности, у продору субјективног уметничког израза, с примесом бизарног и тајанственог, префињености духа и истанчаности укуса, што је све водило већој спиритуалности, па и мис-

⁷ Ар., *Мет.* 1072^a28-30

⁸ Мирко Зуровац, *Идеја естетике*, Београд: Службени гласник, 2016., стр. 32

⁹ *Исто*, стр. 32. Природан поредак ствари и њихово постојање у историјским метаморфозама значења појмова, били су предмет разматрања и 715-моје студије ΦΥΣΙΣ и ΚΟΣΜΟΣ: Природа и свет код античких мислилаца са оптиком Кантове технике природе, Нови Сад: Завод за културу Војводине, 2016., стр. 715-768.

тичности у уметности и артистичкој рафинираности стила.¹⁰ Премда се у њој на патетику надовезује склоност ка помпезности, грандиозности и театралности, те у усковитланом динамизму чини супротност ренесансној племенитости у ставу и покрету, узвишеној смирености, тај унешени немир преувеличаних гестикулација и афективних покрета, као да је желео да се оствари илузија отвореног неба, те да се узвитлана тела баце у тај `бескрајни имагинарни простор`, као што се то у књижевности чини у препуштању сугестијама фантазије, те пикторескности у речима и представама.

Са повлачењем барока и ступањем у историјски дух класицизма и романтизма, појачава се потреба за рационалношћу и избацивањем афективности испред себе, његовим рефлектовањем у разноврсним формама представа, што омогућава настајање модерне естетике. Њено место рођења је по нашем аутору Лајбниц-Волфов философски систем, које са родоначелником, Александром Баумгартеном, за кога, насупрот Винделбанду (`досадна поетика`) и Крочеу (`философском оклопу недостаје ново тело које би га заоденуло`), Мирко Зуровац држи: „Без сумње, аутор *Федра* и *Хипије* грешио је што је поистоветио лепо са добрим, али није због тога учинио идеју лепог предметом посебног проучавања: у овој анализи он је продро до једне дубине која веома далеко оставља иза себе Баумгартена и све друге Волфове ученике који су се бавили истом темом. То је тачно. Али због величине божанственог Платона не би требало одузети Баумгартену оно што му по заслуги припада. Сваком треба признати оно што заслужује. Баумгартену припада сасвим одређено место у осамостаљивању естетике и издвајању у посебно подручје истраживања... Тај почетак није био случајан: он је резултат дубљег промишљања самог предмета филозофије унутар филозофског правца у којем се већ назиру хегелијанске идејне координате које не дозвољавају да било шта остане затворено и скривено пред људским умом.“¹¹ У Баумгартеновој систематичности естетика је написана из философских разлога и побуда, где се мисли оправдано услед непротивречности укључују у целину из које су и објашњиве, те шире свој утицај на естетско у уметности, на лепу књижевност, посебно на поезију. Уопштавање овог смисла је у *Идеји естетике* препородног карактера, почивајући на темељима једне изворније философске антропологије: „Филозоф је човек међу људима`. Зато образовање, изградња човека, потпуног човека, остаје једна од основних интенција његовог дела. Учење о побољшавању осетилности циља на употпуњавање образовног идеала научне делатности, а захтев да се негује осетилност само је симбол те опште тенденције... тенденција ка индивидуалном... Образовање појединих талената, нарочито талента за аналитичко рашчлањавање појмова, може приличити научнику и може користити стручњаку, али се тиме никада не може испунити задатак којем филозоф треба да тежи. Тај задатак захтева да ниједно подручје сазнања не буде потпуно запустено и да ниједан дар духа не закржља. Зато филозофски дух не сме замишљати да је узвишен и виши од дарова опажања и имагинације. Напротив, он се с њима мора прожимати и мора их довести у потпуну равнотежу са даром

¹⁰ Исто, стр. 107.

¹¹ Исто, стр. 366, 368

суђења и закључивања, да би из такве хармоније произашле потпуност и унутарња затвореност филозофског система, из којег тек произлази највише индивидуално отеловљење филозофског духа... Тако естетско код Баумгартена има значење захтева да се истине као истине учине конкретним, а тиме и саопштивим, да се учине ближим људима, што можда није чисто филозофски, већ више културно-историјски задатак, али због тога није ништа мање значајан... Означавајући границе лепог, Баумгартен хоће да човека задржи у тим границама.¹² Мирко Зуровац са овим испуњавањем природе и добијања људског одређења, види пробијање просветитељске мисли о остваривању људског идеала, по тзв. хуманизацији чулности; како 'уобразиље', тако и 'чулних страсти' као живих импулса и покретачких снага које подстичу душевно збивање као целину и непрекидно га одржавају у свом току (човек као *felix aestheticus*), али која треба да се доводи и до савршенства (*via regia philosophici*), које се не може наћи у нагонском и разузданом уживању чула, него у лепоти чистог опажања и чистог сазнавања из *vita cognitionis sensitivae*. Са тиме се он отргао дилеми сензуализма или рационализма, крчећи пут продуктивним синтезама ума и чулности, остајући оригиналан и у разумевању нужности сингуларности када естетску истину дефинише као сингуларну, јер се значење лепоте, посебно уметничке, не може парафразовати кроз форму без садржаја или редукцију уметности на израз поруке. Међутим, естетика испитује чулну појаву која може да доведе до разума, поседујујући аналогију са логичким процесима у улози коју она има по рационално мишљење, тако да се кофузно чулно сазнање претвара у другачију врсту која припада естетици. Тако чулно задовољство не може да докучи идеју која га омогућава, али док опажамо предмет чулима, нејасно помишљање на његову идеју је укључено у сам процес опажања, нарочито онда када себи представљамо оно што видимо и постанемо свесни оног што осећамо (несводива природа лепоте је ту јединство 'материјалног' и 'духовног' истовремено). Наш аутор сматра да такав естетички модус дубоко условљава и Кантову и Хегелову философију када се тврди да су 'естетичне': „То се могло рећи зато што у његовој филозофији у центру различитих одредби увек стоји он естетско као један модус који није ни чисто чулан ни чисто духован, него има нечег и од чулног и од духовног, нечег и од природе и од слободе.“ Што се тиче Шелинговог односа према уметности који је у идеалном свету као организам у реалном, ту такође имамо проницљиво сагледавање: „Шелинг је погрешно што је идентификовао Бога и уметника. Ова грешка је код њега породила патос према уметности. Уметност је уздигнута на ранг божанске делатности. На њу се није гледало као на производ ограниченог људског духа, већ као на објављивање вечног. И доиста, понекад изгледа да је човек у многим својим делима превазишао своје људске могућности: Божанска комедија, Хамлет, Луча микрокозма. Али није Бог сишао у уметника, као што је мислио Шелинг, него је велики уметник успео да се узвиси до достојанства божанског. Не користи Бог човеку, него човек својим делом постаје Бог.“¹³

¹² Исто, стр. 371-372

¹³ Исто, стр. 408; 413

Актуелни смисао естетике Мирко Зуровац види у претпоставци да свако сазнање има чулни корен јер на равни чулности истовремено учествују и више сазнајне способности, па људска чулност сама по себи није безумна. Умна чулност не може да буде на дну наших сазнајних способности, него јој је место у њиховом средишту, тако да може међу њима да посредује. Након препознавања средишњег значаја подручја које јој је додељено, естетика је почела да игра улогу посредника међу подвојеним областима: „Из те привилеговане позиције, она је могла да отвори за себе читаву сферу маште и привида, да закорачи у царство могућег и утопијског, да ступи у одаје `лепе душе` и естетског начина живота, да сагледа могућност естетског понашања човека, да се уздигне до естетског стадијума на животном путу егзистенције, па чак да се узвиси до појмовног и интелектуалног, а да, истовремено, не напусти ништа од дражи чулне непосредности.“¹⁴ Она изворно означава учење о опажању, да би јој у примењивању на подручју могућности сазнања била намењена рефлексiji о лепом, као посредујући моменат између рефлексije и разума. Тако поред способности да сазнајемо свет и да га мењамо нашом слободном вољом, ми поседујемо и способност да чулима примамо и маштом осећамо постојећи свет, те да га саобразно закономерности лепоте преобликујемо у домострој естетске стварности, коју осећамо и доживљавамо као блиску и завичајну: „Ово подручје чини трећу аутономну област, која се сада резервише за естетику као посебну филозофску дисциплину. Човек, дакле, сазнаје, мења, и осећа свет, па три највише филозофске вредности морају остати Истина, Доброта и Лепота. Логика се бави истином, етика добрим, а естетика лепим. Тако естетика, заједно са логиком и етиком, сада заузима узвишено место у систему филозофских дисциплина. У том смислу би се чак могло рећи да правилима саунања и деловања, законима лепог и истинитог, кодовима понашања и суђења, одговарају од речи до речи три претпостављена циља естетике: правила уметности, закони лепог и кодови укуса. У нешто измењеном смислу, данас много актуелнијем, естетика значи свако филозофско размишљање о лепом и уметности, које, понекад, има тенденцију да се поистовети са теоријским проучавањем уметности и различитих врста уметничког искуства.“¹⁵ Да би естетика уопште и била могућа, било је потребно мислити рационалну активност персонaлног субјекта кроз интегрисање интуитивних својстава осећања, тј. да се рационализује оно што је чулно и укаже на стваралачка својства имагинације (видова представљања ствари), постављена изван сектора мануелних техника, налазећи своју специфичност у стваралачкој субјективности поетичког ума као реакције на унтелектуализам класичне уметности. Лепо се схвата као однос са субјектом који га мотри, што производи извесно осећање или афективно стање, одређено на различите начине, али не и без ризика које такво одређивање носи као узето за самостално: „Претераним истицањем своје независности, занатлија се променио у уметника који се сместио на пиједестал, слављен као геније, обдарен једним надљудским талентом. Видети у њему једно изузетно биће, на хиљаде

¹⁴ Исто, стр. 428

¹⁵ Исто, стр. 432

миља од свакодневних брига смртника, значи такође посматрати га као нарочито и искључено биће, што је добро за оне чије је дело познато и признато, али кобно за непознате уметнике. Представа непознатог уметника друга је страна мита о генијалном уметнику: генијални уметник се хвали као нарочито биће, а непознати се може омаловажавати, или једноставно игнорисати, зато што га његов посебан статус одваја од живота.¹⁶

Након ове дијалектике појма аутономије и упућивања на могућност разликовања у просуђивању, све упућује на критичку способност која је знак заузимања аутономности, знак разборитости и присебности која се и тражи. Она није особина 'гомиле глупо ганутих псеудохуманиста', који са тезом да естетика није у стању до краја да објасни непоновљиву својеврсност уметничког дела, закључују како је она самим тим застарела. Мирко Зуровац овде види оправдано присуство тајне, питајући се шта би остало од уметности кад би се једном засвагда знало шта је уметност. Оно што естетику занима је смисао и вредност уметности, па ће она по нашем аутору вазда да тражи лепоту тамо, где претпоставља да је може наћи, са отвореним перспективама на све стране. Ваљало би додати да и открића и нови путеви који се отварају пред таквим естетичким истраживањима, ма колико била бучно најављивана или помпезно отварања, неће показивати своју плодност без присталих херменеутичких претпоставки разматраних феномена, јер увек могући суноврат у варварство чини ону страну борбене величине, која указује на сусталост и исцрпљеност.

---

¹⁶ Исто, стр. 440

ПРИКАЗ МОНОГРАФИЈЕ

**Аутора др Марка Парезановића, Енергетска безбедност,
Нова српска политичка мисао, Београд, 2014., 344 страна**

У издању Нове српске политичке мисли (2014) објављена је научна монографија др Марка Парезановића *Енергетска безбедност*, која је настала као резултат дугогодишњег изучавања система националне и енергетске безбедности. Овом монографијом добија се критичка систематизација савремених теоријских и емпиријских ставова према енергетској безбедности као изворишту политичке и сваке друге стабилности или нестабилности. Ови ставови омогућавају оријентацију и јасно одређење свих актера енергетске безбедности, чиме се обезбеђује и њена друштвена оправданост. У приступу проблему разрађивани су методолошки критеријуму објашњења проблема, извршена је концептуализација појмова, на основу чега се дошло до ширег категоријалног комплекса политиколошког објашњења проблема саме теме. Због тога, аутор је настојао да у што већој мери на релевантан и одговарајући начин јасно дефинише место, улогу и значај, који пре свега енергетска безбедност има у савременим друштвеним односима. Монографија је прилагођена како за научно и стручно објашњење појава и процеса енергетске безбедности тако и за едукацију читалаца ван енергетске стручне области.

Монографија је обима 344 страна стандардног формата, од којих је 329 основног текста, а остало списак коришћених извора и литературе. Поред Уводних напомена и Закључних разматрања, текст садржи још осам поглавља, односно осам тематских целина. У првом поглављу под називом „*Енергетска безбедност као саставни део националне безбедности*“, извршено је операционално одређење енергетске безбедности и сачињена је теоријска анализа у контексту краћег историјског осврта, помоћу чега је аутор желео да расветли сву комплексност феномена енергетске зависности која обележава почетак 21. века. Поред наведеног, посебна пажња је посвећена трендовима енергетске безбедности као и корелацији између енергетске и националне безбедности као неодвојивих категорија савремених политичко-безбедносних приступа и

друштвених односа. Аутор јасни наводи разлоге због којих су енергетска и национална безбедност међусобно зависне, а то пре свега због тога што:

- нема енергетске безбедности и стабилности у било којој држави уколико у оквиру ње дође до нарушавања националне безбедности (класичан пример је Украјина);
- услед нарушавања националне безбедности, готово увек започињу сукоби у оквиру енергетског сектора, што самим тим и усложњава и нарушава енергетску безбедност;
- турбуленције на пољу енергетске безбедности неминовно са собом изазивају и потресе у области националне безбедности, па и шире;
- енергетска безбедност представља један од кључних стубова система националне безбедности. Негативне промене и поремећаји у систему националне безбедности, могу се проузроковати и изазивањем кризе у оквиру система енергетске безбедности.

У другом делу *„Енергенти - геополитички и технолошки аспект“* извршена је теоријска анализа енергената и то кроз два кључна аспекта. Први је геополитички аспект који обухвата анализу и систематизацију података о енергентима као стратешком ресурсу. Наведени су подаци о њиховој заступљености, водећим произвођачима, дистрибутерима и потрошачима. Други аспект се односи на технолошку анализу односно изношење основних података и технолошког карактера и енергентима који се претежно користе у данашње време. Важно је нагласити да се, насупротив уобичајном мишљењу, највећи део електричне енергије добија сагоревањем угљоводоника који загревају воду ради покретања парних турбина. Хидроелектране, нуклеарне електране и производња електричне енергије из обновљивих извора заједно производе много мању количину од електричне енергије произведене из гаса, угља и нафте.

У овом делу аутор је анализирао еколошку безбедност Србије у контексту нуклеарног питања, и нагласио да је она проблематична, иако Србија не поседује ниједну нуклеарку. Међутим, у најближем окружењу Србије налази се више нуклеарних електрана, које су од главног града удаљене свега неколико стотина километара. Нуклеарне централе се налазе на територији Мађарске, Румуније, Бугарске и Словеније. Србију у значајној мери могу да безбедносно угрозе и нуклеарке са подручја Словачке, Чешке и Турске. Такође, аутор поставља питање зашто Србији треба највеће складиште нуклеарног отпада у Европи (које се налази у оквиру нуклеарног института „Винча“), када је удео нуклеарног фактора у њеном свеукупном животу знатно мањи, него у односу на државе које, поседују нуклеарне електране. Сама чињеница да се отвара највеће складиште за нуклеарни отпад у Европи у Србији – држави која нема нуклеарни програм, довољна је сама по себи да у најближу руку буде контрадикторна. А познато је да се коначан суд по овом питању може донети само на основу валидних и релевантних информација, никако произвољно, било у једном или другом правцу.

У трећем делу који носи назив *„Енергетска безбедност у вртлогу друштвених криза и конфликта“* се полази од тога колико различити облици друштвених криза и конфликта могу негативно утицати на енергетску безбедност. У оквиру овог дела монографије пажња је усмерена према друштвеним

кризама као угрожавајућем фактору енергетске безбедности. Посебно су обрађене фазе друштвених криза које настају као последица енергетске инсуфицијенције. Поред енергетске кризе обрађене су и политичке, економске, социјалне, војне и безбедносне кризе као последице енергетске кризе.

Друштвене кризе и енергетска безбедност су прожете сплетом мултидисциплинарних и вишедимезионалних веза. Сви облици друштвених криза, било да су политичког, економског или безбедносног карактера изазивају поремећаје и на енергетском плану, пре свега нарушавајући енергетску безбедност и стабилност земље. Исто тако, све негативне промене у сфери енергетике, негативно се импликују на политичко-економске и војно-безбедносне процесе не само у једној држави, већ и у читавим регионима, што указује да се ради о и те како међусобно повезаним процесима. А ти процеси су повезани изразито комплексним узрочно-последичним везама, које није увек једноставно разјаснити.

У делу *„Главни субјекти енергетске безбедности“* обрађени су држава и њена законодавна, судска и извршна власт, њене специјалне службе, војни фактор, полиција и средства масовног информисања као главни субјекти енергетске безбедности сваке земље. Теоријска анализа наведених субјеката извршена је пре свега због специфичне улоге коју имају у систему енергетске безбедности. Истражени су стратешки, тактички и оперативни правци које ови субјекти заузимају са посебним акцентом на њихов значај и улогу, стављајући их у одређену узрочно-последичну везу са кључним условима очувања енергетске безбедности.

У делу монографије под насловом *„Фактори угрожавања енергетске безбедности“* извршена је теоријска анализа негативног утицаја мултинационалних компанија на сферу енергетске безбедности са акцентом на њихове монополе и штетна деловања која спроводе не само из материјално-финансијских већ и због других друштвених интереса. Посебна пажња је посвећена ценовној политици односно начину формирања цена на енергенатском тржишту. Такође, анализиран је и значај и улога енергетског ембарга као облика угрожавања енергетске безбедности.

Теоријски осврт односи се и на негативан утицај нуклеарних програма на енергетску безбедност, као и на деструктивно деловање неких субјеката путем пословне шпијунаже, сајбер напада као и путем финансијских малверзација и других злоупотреба.

Шести део носи назив *„Угрожавање енергетске безбедности - тактички ниво“*. Када је реч о тактичком нивоу енергетске безбедности, најједноставније говорећи, то представља енергетску свакодневницу, односно скуп активности, поступака, мера и радњи које се примењују ради одржања енергетске безбедности на функционалном нивоу, и не само то, већ ради њеног подизања на један виши ниво, како у квалитативном, тако и у квантитативном смислу.

У овом поглављу извршена је теоријска анализа угрожавајућих облика енергетске безбедности на тактичком и оперативном нивоу. У том смислу ана-

лизиране су саботаже, дејства диверзантских јединица, при чему је посебна пажња посвећена тактици и методици рада диверзантских група. Поред тога извршена је и анализа експлозивних материја и експлозива односно доведени су у везу са извршењем диверзантских акција. Посебно су разматрана диверзантска дејства на енергетским објектима уз употребу експлозива као и индикатори који указују на планирање те активности. Пружене су препоруке за модалитете безбедносне заштите енергетских објеката као и поступци које је потребно предузети приликом откривања минско-експлозивних средстава. Исто је урађено и када је у питању терористички напад.

У делу под називом „*Корпоративна безбедност енергетског сектора*“ аутор наводи да нема успешног пословања без корпоративне безбедности. У развијеним државама које имају снажан енергетски сектор систем корпоративне безбедности је изразито озбиљна грана система не само компанијске него и националне безбедности. То проистиче из тога што је питање енергената стратешко питање сваке државе. Из наведених разлога у оквиру овог дела монографије извршено је одређење корпоративне безбедности и разјашњавање шта све сачињава тај систем. Посебан део се односи на послове сектора корпоративне безбедности уз прецизирање и осталих облика угрожавања компанија. У том делу су пружене и конкретне препоруке за безбедносну заштиту корпорацијских просторија. Истраживани су и безбедносни проблеми и ризици у производњи са посебним акцентом на опасности од пожара и експлозија у рафинеријама.

Последњи део књиге носи назив „*Студије случаја енергетских пројеката*“. У оквиру овог поглавља описано је неколико капиталних енергетских пројеката (Северни ток, Јужни ток, Набуко и Трансјадрански гасовод) од којих су неки активни и у фази експлоатације док су други у фази пројектовања и изградње. Теоријска анализа енергетских пројеката имала је за циљ да додатно разјасни одређене противуречности које се појављују у нашим стручним круговима али и широј јавности.

У монографији су предвиђени многи сукоби на светској сцени (а којих у току писања монографије није било) међу великим силама а као последица борбе за превласт над енергетима који су се десили током 2015. године. Аутор је такође изнео да ће се степен сукобљавања најдоминантнијих субјеката на светској политичкој позорници у циљу одржавања постојећих и долажења до нових позиција у сфери енергетике, само додатно повећавати и усложњавати. То ће засигурно произвести нове кризе и конфликте регионалног и међународног карактера, што ће свакако додатно допринети нарушавању свеукупне стабилности. Такође, како сада стоје ствари, човечанство срља у пропаст услед ненаменског и нерационалног трошења енергетских ресурса. О глобалном загревању и климатским променама да се и не говори. Да ли ће неум превладати разум, то ћемо тек видети, тешко се може очекивати било какав прогрес у томе, јер Планета није спремна на жртву. Савремено друштво је, хтели то да признамо или не, ипак сувише себично.

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ

- I ИСТОРИЈА И ПОЛИТИКА
- II MEMOPIЈАЛНА КУЛТУРА И КОРЕСПОДЕНЦИЈА
- III ПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ
- IV МЕДИЈИ И ПОЛИТИКА
- V ДРЖАВА И ПОЛИТИКА
- VI ПРАВО И УПРАВЉАЊЕ
- VII ПРИКАЗИ

CONTENT

- I HISTORY AND POLITICS
- II MEMORIAL CULTURE AND CORRESPONDENCE
- III POLICY AND SECURITY
- IV MEDIA AND POLITICS
- V STATE AND POLITICS
- VI LAW AND MANAGEMENT
- VII REVIEWS

ISSN 1820-4589

9 771820 458005